

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

Over dit boek

Dit is een digitale kopie van een boek dat al generaties lang op bibliotheekplanken heeft gestaan, maar nu zorgvuldig is gescand door Google. Dat doen we omdat we alle boeken ter wereld online beschikbaar willen maken.

Dit boek is zo oud dat het auteursrecht erop is verlopen, zodat het boek nu deel uitmaakt van het publieke domein. Een boek dat tot het publieke domein behoort, is een boek dat nooit onder het auteursrecht is gevallen, of waarvan de wettelijke auteursrechttermijn is verlopen. Het kan per land verschillen of een boek tot het publieke domein behoort. Boeken in het publieke domein zijn een stem uit het verleden. Ze vormen een bron van geschiedenis, cultuur en kennis die anders moeilijk te verkrijgen zou zijn.

Aantekeningen, opmerkingen en andere kanttekeningen die in het origineel stonden, worden weergegeven in dit bestand, als herinnering aan de lange reis die het boek heeft gemaakt van uitgever naar bibliotheek, en uiteindelijk naar u.

Richtlijnen voor gebruik

Google werkt samen met bibliotheken om materiaal uit het publieke domein te digitaliseren, zodat het voor iedereen beschikbaar wordt. Boeken uit het publieke domein behoren toe aan het publiek; wij bewaren ze alleen. Dit is echter een kostbaar proces. Om deze dienst te kunnen blijven leveren, hebben we maatregelen genomen om misbruik door commerciële partijen te voorkomen, zoals het plaatsen van technische beperkingen op automatisch zoeken.

Verder vragen we u het volgende:

- + *Gebruik de bestanden alleen voor niet-commerciële doeleinden* We hebben Zoeken naar boeken met Google ontworpen voor gebruik door individuen. We vragen u deze bestanden alleen te gebruiken voor persoonlijke en niet-commerciële doeleinden.
- + *Voer geen geautomatiseerde zoekopdrachten uit* Stuur geen geautomatiseerde zoekopdrachten naar het systeem van Google. Als u onderzoek doet naar computervertalingen, optische tekenherkenning of andere wetenschapsgebieden waarbij u toegang nodig heeft tot grote hoeveelheden tekst, kunt u contact met ons opnemen. We raden u aan hiervoor materiaal uit het publieke domein te gebruiken, en kunnen u misschien hiermee van dienst zijn.
- + *Laat de eigendomsverklaring staan* Het “watermerk” van Google dat u onder aan elk bestand ziet, dient om mensen informatie over het project te geven, en ze te helpen extra materiaal te vinden met Zoeken naar boeken met Google. Verwijder dit watermerk niet.
- + *Houd u aan de wet* Wat u ook doet, houd er rekening mee dat u er zelf verantwoordelijk voor bent dat alles wat u doet legaal is. U kunt er niet van uitgaan dat wanneer een werk beschikbaar lijkt te zijn voor het publieke domein in de Verenigde Staten, het ook publiek domein is voor gebruikers in andere landen. Of er nog auteursrecht op een boek rust, verschilt per land. We kunnen u niet vertellen wat u in uw geval met een bepaald boek mag doen. Neem niet zomaar aan dat u een boek overal ter wereld op allerlei manieren kunt gebruiken, wanneer het eenmaal in Zoeken naar boeken met Google staat. De wettelijke aansprakelijkheid voor auteursrechten is behoorlijk streng.

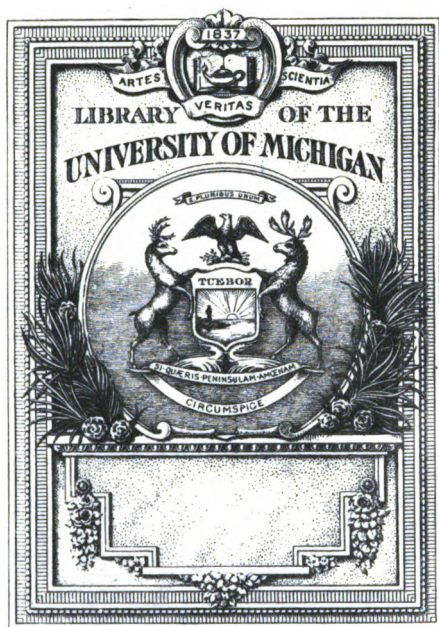
Informatie over Zoeken naar boeken met Google

Het doel van Google is om alle informatie wereldwijd toegankelijk en bruikbaar te maken. Zoeken naar boeken met Google helpt lezers boeken uit allerlei landen te ontdekken, en helpt auteurs en uitgevers om een nieuw leespubliek te bereiken. U kunt de volledige tekst van dit boek doorzoeken op het web via <http://books.google.com>

B 3 9015 00243 281 6

University of Michigan - BUHR

B 7
902
- 11756

STUDIËN EN BIJDRAGEN.

STUDIËN EN BIJDRAGEN

OP 'T GEBIED

DER

HISTORISCHE THEOLOGIE.

VERZAMELD DOOR

W. MOLL EN J. G. DE HOOP SCHEFFER,

HOOGLEERAREN TE AMSTERDAM.

VIERDE DEEL.

AMSTERDAM,

G. L. FUNK E.

1880.

V O O R R E D E.

Het laatste stuk, beginnende met bl. 321 van dit deel, ziet hierbij het licht en sluit voor goed de reeks, die in 1829 als *Archief voor kerkelijke geschiedenis, inzonderheid van Nederland*, door N. C. KIST en H. J. ROYAARDS begonnen, onder verschillende titels, sedert 1855 door N. C. KIST en W. MOLL en sedert 1866 door W. MOLL en mij werd voortgezet. Na een ruim vijftigjarig bestaan eindigt het eenige tijdschrift voor de kerkgeschiedenis van ons Vaderland, omdat het altijd verminderend debiet, nu tot 114 exemplaren gedaald, de verdere uitgave niet langer toelaat. Was onder zóó ontmoedigende ervaring daartoe reeds besloten vóór het overlijden van mijn hooggeschatten vriend en mede-redacteur, nu allerminst, nadat zijn trouwe steun mij ontvallen is, kan ik er aan denken op dit besluit terug te komen. Misschien ontwaakt over eenige jaren de nu ingesluimerde belangstelling weér en zullen anderen, beter dan wij het vermochten, haar weten te onderhouden en te verhoogen. Mochten zij den wensch vervuld zien, dien wij bij den aanvang onzer onderneming uitspraken: in staat te zijn tot het leveren eener onafgebroken volgreeks van deelen, die er getuigenis van geeft hoe uitnemend de wetenschap der kerkgeschiedenis hier te lande beoefend wordt, tot welke belangrijke uitkomsten ze leidt en hoe groote waardeering ze vindt.

Op geen waardiger wijze meende ik dit laatste deel te kunnen besluiten, dan door het levensbericht van hem, aan wiens hand vijf-en-twintig jaar lang de leiding van dit tijdschrift was toevertrouwd. Mij althans was het behoefte aan den onvergetelijken vriend deze welverdiende hulde te brengen. Dat ik ze hem bewijzen kon, ik dank het aan mijn waarden ambtgenoot J. G. R. Acquoy, die op mijne uitnoodiging zijn voortreffelijke schets van MOLL's leven en verdiensten met de hem eigene bereidwilligheid afstond. Uit naam van allen, die dit bericht zullen lezen, zij er hem hartelijke dank voor toegebracht!

AMSTERDAM,
September 1880.

J. G. DE HOOP SCHEFFER.

INHOUD DER VIER DEELEN.

EERSTE DEEL.

Bladz.

J. G. DE HOOP SCHEFFER, Geschiedenis der Hervorming in Nederland van haar ontstaan tot 1531.	1, 169, 413.
J. VAN VLOTEN, Noord-Holland in het Geuzenjaar	143, 303.
W. MOLL, De boodschap en de ridderorde van St. Hubert	153.
J. G. DE HOOP SCHEFFER, Overgang tot het Jodendom	257.
C. J. VAN DER KEMP, De Duitsche »Gottesfreunde» en de Nederlandsche »Devoten»	258.
W. MOLL, Rijmspreuk uit een HS. van de 15e eeuw	302.
W. MOLL, Geert Groote, de ketterhamer	343.
W. MOLL, Geert Groote een edelmoedig boekverzamelaar	347.
HUBERTS, Brief van Rector en Professoren te Wittenberg aan den magistraat van Zutphen	347.
W. MOLL, Hymnen en sequentiën, uit hss. en oude drukwerken van Nederlandschen oorsprong.	349.
W. MOLL, Geert Groote's verklaring aangaande den inhoud zijner prediking te Utrecht	404.
W. MOLL, De Gulden keten.	411.

T W E E D E D E E L.

	Bladz.
AEM. W. WIJBRANDS, De dialogus miraculorum van Caesarius van Heisterbach	1.
J. VAN VLOTEN, Noord-Holland in het Geuzenjaar	117.
J. G. DE HOOF SCHEFFER, Geschiedenis der Hervorming in Nederland van haar ontstaan tot 1531.	129.
W. MOLL, De verwoesting van St. Patriks vagevuur	361.
W. MOLL, Orationes vigmatice ad S. Mariam	375.
J. HARTOG, De oprichting van eene godgeleerde bibliotheek bij onze ambassade te Madrid.	377.
W. MOLL, Bijdrage tot de kennis van het middeleeuwsch bijgeloof .	387.
EELCO VERWIJS, Bijdrage tot de kennis van het oude volksgeloof .	397.
J. G. DE HOOF SCHEFFER, Bijzonderheden omtrent de oudste drukken van William Tyndale's vertaling van het N. Testament	415.
W. MOLL, Geert Groote's sermoen voor Palmzondag over de vrijwillige armoede	425.
J. G. DE HOOF SCHEFFER, Beschuldigingen tegen Mr. Wouter te Amsterdam	470.
J. G. DE HOOF SCHEFFER, De ketterij te Hattem in 1543	475.
W. MOLL, Levensbericht van G. H. M. Delprat.	479.

D E R D E D E E L.

W. MOLL, Johannes van Alkmaar voor het kettergericht der kerkvergadering van Constanz	1.
J. REITSMA, Gellius Snecanus Frisius.	26.
AEM. W. WIJBRANDS, Dommelmatten.	75.
J. TIDEMAN, Merkwaardige handschriften met toelichting	77.
W. MOLL, Kerckgebruyck der psalmen, een onuitgegeven HS. van Const.	

Huygens	111.
W. MOLL, Brief van Petrus Datheen aan Amalia van Nieuwenaar . . .	124.
J. G. DE HOOP SCHEFFER, De Kronijk van Jan Gerbrands van Leiden en 't Haarlemsche kettergeding van 1458 in 't vervolg dier kronijk. . .	183.
ALB. HALLER, Einiges über die academisch-theologischen Beziehungen zwischen Bern und den Niederländischen Hochschulen im XVII Jahr- hundert.	158.
J. G. DE HOOP SCHEFFER, Advies van W. Lindanus over de gevangen- neming van Egbert, vicaris te Workum, in 1560	183.
J. VAN VLOTEN, De beeldstorm te Delft in April 1573.	185.
W. MOLL, Het wegen van kinderen en volwassenen in de kerken . . .	190.
J. G. DE HOOP SCHEFFER, Mededeelingen uit de crimineele sententiën 's Hof's van Holland, 1538—1572.	192.
AEM. W. WIJBRANDS, Opmerkingen over het geestelijk drama hier te lande in de middeleeuwen.	193.
T. J. VAN GRIETHUYSEN, De ontzegging van het Avondmaal, aan de afsnij- ding voorafgaande, bij de Gereformeerde kerken niet van den aanvang af in gebruik, maar eerst later in hare tuchttoefening opgenomen . .	294.
AEM. W. WIJBRANDS, Het wegen van kinderen en volwassenen in de kerken	341.
W. MOLL, Afscheidsgroet aan de wereld	345.
V. F. J. BOONACKER, De Fransche gemeente te Enkhuizen, 1686—1721 .	346.
W. MOLL, Klacht over de macht der zinnelijkheid	387.
J. TIDEMAN, Remonstrantisme en Ramisme.	389.
W. MOLL, Geert Groote's raadgevingen aan eene kluizenaarster . . .	430.
C. SEFF, Nieuwe studiën over Servet.	438.
AEM. W. WIJBRANDS, Overgang tot het Jodendom.	455.
W. MOLL, De uiterste wilsbeschikking van bisschop Zweder van Kuilenburg	476.
J. TIDEMAN, Bijzonderheden uit de geschiedenis der Amsterdamsche Remonstrantsche gemeente.	495.
J. A. MENSINGA, Het onderscheid tusschen het Luthersche en het Gere- formeerde kerkgezang.	528.
H. DE JAGER, Attestatie voor de predikanten van de Augsburgsche con- fessie te Antwerpen, afgegeven door Prins Willem I.	550.

VIERDE DEEL.

	Bladz
A. C. J. VAN DER KEMP, De bedevaarten onzer landgenooten.	1.
W. MOLL, Een grafelijke collatiebrief van 1450.	104.
AEM. W. WIJBRANDS, Fragment van een oud Fransch mysteriespel . . .	106.
H. Q. JANSSEN, De gemeente te Assweiler.	119.
W. MOLL, Bepalingen betreffende de inkomsten en rechten des pastoors van Edam, gemaakt in 1883.	129.
J. VAN VLOTEN, Bisschoppelijke ketterjacht (1572).	131.
W. MOLL, Legende van de stichting van 't klooster Monnikhuizen. . .	136.
AEM. W. WIJBRANDS, Van Sinte Niemand.	137.
J. VAN VLOTEN, Bijdrage tot Coornhert's Brievenboek.	141.
W. MOLL, Gozewijn Comhaer	145.
J. I. DOEDES, Nieuwe merkwaardigheden uit den oude-boeken-schat . .	207.
(Petrus Bloccius, klage Jesu Christi bl. 209. Historiën ende prophe-	
ciën bl. 224. Het Offer des Heeren bl. 233. De la Peyrère's Praea-	
damitae bl. 238.)	
AEM. W. WIJBRANDS, Jezus kribbe tusschen een os en een ezel. . . .	243.
H. Q. JANSSEN, Nog enkele sprokkelingen betreffende Petrus Dathenus .	248.
T. J. VAN GRIETHUYSEN, Artikelen ten behoeve van Predikantsweduwen en weezen in 1580, overgenomen in 1629.	258.
J. TIDEMAN, Merkwaardige handschriften	261.
W. MOLL, Bijdrage tot de geschiedenis der Middel-nederlandsche Bijbel- vertaling	288.
AEM. W. WIJBRANDS, De doodenrollen en de roldragers bij de religieuzen in de Middeleeuwen	308.
J. G. DE HOOP SCHEFFER, Afkondiging der besluiten van het Trentsche concilie hier te lande	318.
H. Q. JANSSEN, Petrus Hyperphragmus of Pieter Overdhage (de Zuttere). .	321.
J. VAN VLOTEN, Verstooten Heiligen in Frankrijk (1666).	370.
J. I. DOEDES, Nieuwe merkwaardigheden uit de oude-boeken-schat. . .	375.
(Petrus Bloccius, Querimonia Jesu Christi. bl. 375. Antonius Horn-	
hovius in 1626 gecensureerd. 393.)	
J. VAN VLOTEN, Luthers optreden uit een gemoedelijk Twentsch klooster- oog bekeken	430.

Bladz.

J. VAN VLOTEN , Anti-casuistische hekelrijmen.	434.
AEM. W. WIJBRANDS , Een preek voor geestelijken gehouden in de eerste helft der 15e eeuw	439.
AEM. W. WIJBRANDS , Eenige bekende en onbekende Toovermiddelen . .	465.
J. G. R. Acquoy , Levensbericht van Willem Moll	476.

DE BEDEVAARTEN ONZER LANDGENOOTEN,

DOOR

A. C. J. VAN DER KEMP,

PREDIKANT TE SPANKELEN.

Het onderwerp, waarover ik in de volgende bladzijden het een en ander wensch mee te deelen, kan, eenigermate althans, aanspraak maken op de verdienste der actualiteit. Bedevaarten toch zijn in de laatste jaren aan de orde van den dag. Schier dagelijks vermelden ons de Nieuwsbladen de vreemdsoortigste berichten aangaande bedevaarten naar onderscheidene steden en dorpen van Europa, waarheen de pelgrims zich begeven, hetzij om hun eerbied te toonen voor miraculeuze beelden, hetzij om genezen te worden, of door de Moeder Gods, die aan water genezende kracht heeft meegedeeld, of door Christus, die aan zijne gunstelingen zijn Heilig Hart of de bloedende teekenen zijner wonden geschonken heeft. Tot vóór weinige jaren hoorden wij alleen van de jaarlijksche bedevaart naar Kevelaar, en meenden soms dat dit laatste overblijfsel van middeleeuwsche bijgeloovigheid spoedig zou ophouden te bestaan. Wie had kunnen denken, dat in onze eeuw van beschaving en verlichting weder een verschijnsel zou herleven, dat van zooveel bijgeloof en onkunde getuigt? Toch kan het ons niet verwonderen. Wie eenigszins bekend is met de geschiedenis, weet dat elke overgangstijd gekenmerkt wordt door de vreemdsoortigste contrasten van bijgeloof en ongeloof, van mystiek en realisme,

Daarbij zie men niet voorbij, dat het hooger licht van wetenschap en godsdienst slechts de ontwikkelden bestraalt, die altijd de minderheid uitmaken, en dat het karakter der lagere klassen en onontwikkelden in elke eeuw hetzelfde blijft. De vormen, waarin zich hun onkunde en bijgeloof openbaren, mogen soms anders zijn, dan die van vroegere tijden, in den grond der zaak zijn zij niet veranderd. Volkomen juist is wat Dr. C. P. TIELE zegt: »Het bijgeloof in Noord-Brabant is bij de boeren niet veranderd sinds de dagen des heidendoms, dan alleen dat de oude goden door christelijke heiligen vervangen zijn. De bedevaarten naar Lourdes, en hoe die plaatsen meer mogen heeten, verschillen in niets wezenlijks van die naar de tempels der genezende goden in de oudheid, Chonsu of Eshmun of Asklepios.”¹

Elk verschijnsel des tijds, zal men het onpartijdig beoordeelen, moet in zijn oorsprong gekend worden. Het verledene is de beste leermeester voor het heden. Dit is ook van toepassing op de bedevaarten, waarover men in deze dagen zooveel hoort spreken. Om dat verschijnsel uit het juiste oogpunt te beschouwen, meen ik mijnen lezers geen ondiens te doen, indien ik hun het een en ander omtrent de bedevaarten, inzonderheid omtrent die uit vroegere eeuwen, mededeel. Wij bepalen ons daarbij uitsluitend tot die van ons vaderland. Een monografische behandeling van de bedevaarten in 't algemeen zou niet alleen het bestek, dat ik mij gesteld heb, verre overschrijden, maar ook een studie vorderen, waartoe mijne ambtsbezigheden mij den tijd niet gunnen. Tot rechte kenschetsing der bedevaarten is 't ook niet noodig, dat wij ons verder dan ons eigen vaderland begeven. Van welk volk wij ook de bedevaarten nagaan, overal treffen wij dezelfde verschijnselen aan, dezelfde beweegredenen, dezelfde vruchten. De bronnen, door mij geraadpleegd, zijn reeds velen, gelijk aan den voet der bladzijden blijken kan. Toch bleven, helaas! vele buiten mijn bereik. En nog zou het mij onmogelijk geweest zijn deze studie te voltooien, zonder de voorlichting en de hulpvaardigheid van anderen, die mij daardoor ten zeerste aan zich verplicht hebben.

Het is van algemeene bekendheid dat bedevaarten bij de aan-

¹) *Theol. Tijdschrift*, 1873, bl. 585.

hangers van alle godsdiensten gevonden worden. Zij zijn dan ook veel ouder dan het Christendom. Op de drie groote feesten, paschen pinksteren en loofhutten, maakten de Israëlieten hunne, bij de wet voorgeschreven, godsdienstige reizen naar de Tempelstad, het godsdienstig en nationaal middelpunt des volks. De andere volken der oudheid hadden evenzeer hunne oorden, als Delphi, Dodona, enz., waarheen zij ter beevaart optrokken, om de godspraak te raadplegen of van de goden genezing van ziekten te erlangen. Hadden de Israëlieten hunne heilige plaatsen, men denke aan Bethel, Eben-Haëzer en tal van andere, ook de heidenen hadden hunne heilige putten, steenen en boomen, waarbij zij hunne offers ontstaken en hunne gebeden deden. Geen wonder dan ook dat dit gebruik, heilige plaatsen te bezoeken, reeds door de Christenen der eerste eeuwen werd overgenomen en toenam, al naarmate men den persoon van Jezus hooger begon te stellen en tot den rang der Godheid ging verheffen, en de apostelen van Jezus, de martelaren des geloofs enz. gerekend werden heiligen geweest te zijn.

Reeds vroeg werden Bethlehem en andere oorden van het Heilige Land, die met den naam van Jezus in betrekking stonden, Jeruzalem en Golgotha inzonderheid, plaatsen, waar het hart, dat Jezus liefhad, werd heen getrokken met onweerstaanbare kracht. Zullen wij daarop glimlachend terugzien, zullen wij dit kleingeestig, kinderachtig noemen? Waarlijk niet. Met diepen eerbied zien wij op de vrouwen, die met hare kostbare zalven het lijk van Jezus gingen balsemen, de eerste bedevaartgangers onder de Christenen. Wij begrijpen dat »verlangen om op te gaan naar Jeruzalem, om die plaatsen met eigen oogen te zien, waar Christus eens in lichamelijke gestalte vertoefd had,"¹ omdat wij zelven het bij ervaring kennen. Heilig blijft ook ons de plek, waar de onzen ter laatste rust werden gelegd, en een plaats, gewijd door belangrijke gebeurtenissen, het huis, het vertrek, waar groote mannen van vroegeren of lateren tijd gewerkt, gestreden, geleden hebben of gestorven zijn, heeft ook voor ons zijne groote aantrekkelijkheid. En indien de overlevering waarheid verkondigde, dat, wat thans het Heilige Graf wordt genoemd, werkelijk de plek was, waar Jezus

¹) PAULINUS NOL., *Ep. ad Macarium*, p. 366

aan den schoot der aarde werd toevertrouwd, ook wij zouden lust gevoelen daarheen te gaan om, in de eenzaamheid ons aan onze dankbare overdenkingen over te geven.

Het bezoeken der door de levens- en lijdensgeschiedenis van Jezus geheiligde plaatsen nam in de eerste eeuwen dagelijks toe¹, vooral toen met den overgang van keizer CONSTANTIJN tot het Christendom een einde aan de vervolgingen gekomen was, en zijne moeder HELENA in het jaar 326 een voorbeeld van vroomheid gaf door een bedevaart naar het H. Land te ondernemen, waar zij boven het H. Graf eene prachtige kerk liet bouwen en tal van andere plaatsen met kapellen en bedehuizen versierde. Sinds stroomden scharen van bedevaartgangers naar Jeruzalem, naar Bethlehem, naar den Olijfberg. Van alle landen, waar Christenen woonden, kwam men daar te samen.

Den eerbied, dien men koesterde voor het H. Graf en de andere plaatsen, door Jezus' leven en sterven gewijd, koesterde men evenzeer voor de graven en relieken van apostelen, martelaars en andere heiligen. In het tijdperk der Romeinsche vervolgingen, toen de Christenen hunne godsdienstige samenkomsten in het verborgen houden moesten, waren het voornamelijk de graven der martelaren, waarbij zij hunne godsdienstige handelingen verrichtten. Maar de gevaren, aan de reizen derwaarts en aan de samenkomsten zelfden verbonden, waren te groot dan dat zij velen tot zich trokken. Doch nauwelijks waren de vervolgingen geëindigd, of uit de verste streken zag men de pelgrims optrekken naar de graven en relieken van de heiligen der kerk. Prachtige kerken verrezen op de plek, waar hun gebeente begraven lag. Om oudheid en beroemdheid verdienen hier het eerst genoemd te worden de bedevaarten naar de graven van PETRUS en PAULUS te Rome. Weinig minder werden bezocht het graf van de H. THEKLA, de eerste martelares, in Seleucia; Ancona in Italië en Hippo in Afrika, waar men meende dat relieken van STEPHANUS gevonden werden; Nola in Campanië, waar de H. FELIX begraven lag; Tours in Gallië, waar het graf van den H. MARTINUS zich bevond, en Thessalonica, waar de martelaar

¹) Zie MARK, *Das Wallfahrten in der Kath. Kirche*, blad. 10, en vooral MOLL, *Gesch. v. h. Kerkel. leven*, II, 452 vv., 1e uitg. en de daar vermelde bronnen.

DEMETRIUS zijn graf had¹. Evenzeer maakte men reizen naar Arabië, om daar de plaats te bezoeken, waar men geloofde dat JOB op den mesthoop gezeten had, en naar Sarepta, om de vermeende woning van dé weduwe en den profeet ELIA te zien.²

Dat velen, zoowel naar het H. L. als naar elders, uit innige vroomheid ter pelgrimaadje trokken, is niet te betwijfelen, evenmin dat menigeen vervuld van heilige gewaarwordingen en reine gezindheden van daar zal teruggekeerd zijn. Maar spoedig begon men, helaas! in de beevaart een verdienstelijk werk te zien. Men achtte haar niet langer een middel om de vroomheid te vermeerderen, maar beschouwde haar als een deel van den godsdienst zelven, als onmisbaar tot zaligheid. Nu traden de voornaamste kerkvaders dezer eerste eeuwen op, om hunne welsprekende stem tegen het misbruik en de verkeerde opvattingen der bedevaarten te doen hooren. Zelfs zij zwegen niet die, als een HIERONYMUS of CHRYSOSTOMUS, hare voorstanders waren³. Veel echter vermochten hunne waarschuwingen niet. Voor de kerk waren de bedevaarten rijke bronnen van inkomsten geworden, en dientengevolge vonden zij groote aanmoediging van de zijde der geestelijkheid. Openlijk begon zij te prediken, dat milddadigheid jegens God, d. i. de kerk, het beste middel was tot vergeving der zonden, en de zekerste weg ten hemel. Op alle plaatsen, waar heiligen begraven lagen, werden aan de bedevaartgangers relieken vertoond, waaraan wonderdoende kracht werd toegeschreven. Het kruis van CHRISTUS, dat, gelijk de overlevering meldt, door HELENA was weergevonden, werd in tallooze stukjes verdeeld, die heinde en ver verzonden werden en waarvan de voorraad nooit verminderde.⁴ De meest opzienbarende verhalen aangaande wonderen, bij de graven

¹) Zie MARX, a. w. bl. 39, 40, en MOLL, a. w. II, 458 vv.

²) MOLL, a. w. II, 459.

³) HIERONYMUS zegt: Non Hierosolymis fuisse, sed Hierosolymis bene vixisse laudandum est. Et de Hierosolymis et de Britannia aequaliter patet aula coelestis. *Ep. 13 ad Paulinum*. Vgl. ook GREG. NYSS. *Epist. περί τῶν ἀπώντων εἰς Ἱεροσόλυμα*, afgedrukt achter J. H. HEIDEGGER, *De peregrinationibus religiosus*, Turici 1670 bl. 8.

⁴) PAUL. NOL., *Ep. 31*, zegt: quae quidem crux in materia insensata vim vivam tenens, ita ex illo tempore innumeris paene quotidie hominum votis lignum suum commodat, ut detrimenta non sentiat et quasi intacta permaneat. Zie GIESELER, *Kirchengesch.* Dl. I, bl. 518 2e Aufl.

en relieken van JEZUS en de heiligen geschied, werden der goedge-loovige en onkundige menigte medegedeeld. Geen wonder dat dit alles genoeg was om de bedevaarten dagelijks te doen toenemen.

Zoo stonden de zaken, toen in den loop der 7de eeuw tot onze voorvaderen het Christendom gebracht werd. Dat de bedevaarten ook in ons land spoedig sympathie vonden en een belangrijke plaats bekleedden in het zedelijk-godsdienstig leven onzer voorgelachten, zullen de volgende bladzijden leeren.

HOOFDSTUK I.

BEDEVAARTEN ONZER LANDGENOOTEN VAN DE EERSTE HELFT DER 7de TOT DEN AANVANG DER 11de EEUW.

De oudste bronnen voor de kerkgeschiedenis van ons vaderland leveren voor het onderwerp, dat ons bezig houdt, slechts weinig stof. Verwonderen kan ons dit niet. Onwaarschijnlijk zou het toch zijn, dat aanstonds met de invoering van het Christendom bij onze voorgelachten een groote liefde voor de bedevaarten werd aange- troffen. Terecht zegt de hoogleeraar MOLL ¹⁾, »dat een algemeene liefde voor dit zoogenaamd »goede werk» ook een algemeene devotie veronderstelt, welke bij de eerst onlangs gekerstende volksmenigte nog niet bestond.» Houdt men echter in het oog dat de volken, die tot het Christendom gebracht werden, gehecht bleven aan hunne heidensche gebruiken en plechtigheden, die dan ook bij hen in andere vormen en onder andere namen bleven bestaan, en dat, gelijk wij straks reeds opmerkten, ook de heidenen hunne heilige plaatsen hadden, die zij gaarne bezochten, dan ligt het voor de hand, dat de liefde der toenmalige Christenen voor de bedevaarten ook spoedig weerklink moest vinden bij de pas be- keerde heidenen van ons vaderland. Aan voorbeelden van bede- vaarten binnen- en buitenslands ontbreekt het dan ook niet.

Van bedevaarten onzer vaderen naar het H. Land hebben wij in dit tijdperk geene sporen aangetroffen, evenmin stellige bewijzen

¹⁾ *Kerkgesch. v. Nederl.* I, bl. 439.

van die naar Rome. Toch is het zoo goed als zeker, dat sommigen toen reeds derwaarts den pelgrimsstaf voerden. Bekend is het dat LUDGER »onze eenige apostel van frieschen bloede" omstreeks het jaar 782 Rome bezocht, vergezeld van zijn broeder en een geestelijke;¹ evenzeer dat reeds meer dan 100 jaren vroeger AMANDUS, een der eerste Christenpredikers op de zuidelijke grenzen van ons vaderland, en BONIFACIUS tochten naar de heilige stad ondernamen. Al kunnen wij niet met zekerheid zeggen, dat de reizen dezer mannen bedevaarten waren, al bezocht ongetwijfeld BONIFACIUS met een gansch ander doel de pauselijke stad,² de relieken, die zij van daar medebrachten, de verhalen, die zij deden van den stroom van pelgrims naar de graven van PETRUS en PAULUS, en van de wonderen, die daar geschieden, zullen zeker ook bij onze vaders de liefde hebben opgewekt, om de wel verre, maar toch zooveel minder gevaarvolle reis dan die naar het Heilige Land te ondernemen. — Hoe dit zij, wie het romantisch verhaal »de Friezen te Rome" van VAN LENNEP kent, weet dat tijdens KAREL DEN GROOTE zich vele Friezen te Rome bevonden, die zich aldaar wel niet in de scholen aan de godgeleerdheid en andere wetenschappen toewijdden, gelijk men het doorgaans voorstelde, maar door gebed en kerkgang hun vroomheid hoopten te versterken. En toen KAREL DE GROOTE over de Alpen trok, vergezeld van vele Friezen, om Rome te vermeesteren en Paus LEO III in zijn gezag te herstellen, waren het deze jonge landslieden, die met vaandel en baanderrollen, onder godsdienstig gezang, den koning en het leger inhaalden.³ Naar luid van zeker opschrift,⁴ in een marmeren tafel gegrift en in de St. Michaëlskerk nabij het

¹) *Kerkgesch. v. Nederl.* I, bl. 181.

²) Zie J. P. MULLER, *Bonifacius*, Dl. I, bl. 58 vv.

³) AREND, *Algem. Gesch. d. Vaderl.*, Dl. I, bl. 360.

⁴) Medegedeeld door AREND, (t. a. p.) en door J. H. HALBERTSMA (*De Friesche kerk te Rome in De vrije Fries*, nieuwe Reeks, Dl. V, bl. 147 vv.). Over de zoogenaamde »*scola Frisonum*" (de schaar of gemeente der Friezen te Rome) werd geschreven door Mr. W. B. S. BOELES (*De Friezen te Rome, naar aanleid. der berichten van Anastasius*, in *De vrije Fries*, derde Reeks, Dl. I, bl. 1 vv.). Het beroemde werk van GREGOROVIVS, *Geschiedte der stad Rom*, waarvan de tweede uitgave onlangs verscheen, verdient gebruikt te worden door ieder, die zich nader bekend wenscht te maken met de gemeenten of corporatiën der Friezen, Saksen enz. in de pauselijke stad.

Vaticaan nog heden gezien, zouden eenige gesneuvelde Friezen bij het paleis van NERO begraven zijn en zouden koning KAREL en paus LEO III boven hunne graven een kerk gebouwd hebben, aan den aartsengel MICHAËL gewijd. Toen daarop KAREL DE GROOTE, vergezeld van vele Friezen, waaronder ook een vrome maagd, CELDUI genaamd, in Apulië vertoefde, zou men daar het lichaam van den H. MAGNUS gevonden hebben. Te Rome teruggekeerd, bestelden zij het in de Michaëlskerk ter aarde en bestemden zij een jaarlijksche inkomst van driehonderd mark zilver voor de verlossing van de zielen hunner landgenooten, die daar of elders begraven waren, onder voorwaarde dat alle Friezen, die de gemelde kerk bezochten, verpleging zouden genieten in de gasthuizen, om deze kerk gebouwd.

Al moge nu dit opschrift van latere dagteekening zijn, het wijst in elk geval op een oude overlevering en geeft ons genoegzamen grond om het vermoeden te wettigen, dat in deze periode Rome reeds als bedevaartsoord door onze vaders bezocht werd.¹ Maar wij verlaten dit gebied der gissingen, om liever over te gaan tot stellige berichten van bedevaarten naar andere plaatsen.

In den zomer van het jaar 755 was in den omtrek van Dokkum de groote BONIFACIUS wreedaardig vermoord. Zoodra was niet het gerucht hiervan verbreid, of zijne talrijke vrienden grepen naar de wapenen om zijn dood te wreken, terwijl anderen zijn lijk met de lichamen zijner ruim 50 medeverslagenen beschermden. Utrecht, waar de waardige man met eere de belangen der opkomende kerk had bevorderd, verlangde vurig het lijk te bezitten. Het laat zich begripen, dubbel in een tijd waarin het bezit van het lijk eens heiligen, die als martelaar gestorven was, geacht werd bescherming tegen alle gevaren te verleen. Maar men wist dat BONIFACIUS zelf als zijn begeerte had kenbaar gemaakt, in het op zijn bestel in het jaar 747 gestichte klooster te Fulda, in Hessen, begraven te worden. Daarheen werd dan ook, niet zonder tegenstand van de zijde der Utrechtenaren² zijn stoffelijk overschot heengevoerd.

¹) Zie MOLL, *Kerkgesch. v. Ned.*, I, bl. 440, noot 2.

²) Zie *Vita Bonif.*, bij PERTZ, II, bl. 352.

Nauwelijks was het daar aangekomen, of Fulda zag den stroom der vereerders van BONIFACIUS uit het gansche land, maar vooral uit Friesland, zich rondom zijn graf verzamelen. Maar men verge-noegde zich niet, bij zijn graf te bidden, neen, men wilde ook den grooten heilige een bewijs zijner erkentelijkheid aanbieden. Rijke geschenken en kostbare akkers werden te zijner eer aan het klooster te Fulda geschonken.¹

Betreuren wij het bijgeloof, dat zich ook met deze bedevaarten en schenkingen verbond, wie zal tevens niet gaarne hulde brengen aan onze voorgelachten, die op zoo onbekrompen wijze de nagedachtenis wilden vereeren van een man, aan wien zij gevoelden zeer veel verplicht te zijn?

Niet minder dan Fulda werd sedert het begin der 9de eeuw de abdijkerk te Werden, tusschen Oberhausen en Elberfeld, door bedevaartgangers bezocht. In die kerk had men den in het jaar 809 overleden LUDGER, den laatsten der beroemdste zendelingen, die in ons vaderland aan onze heidensche voorouders het evangelie predikten, ter aarde besteld. Reeds algemeen bemind bij zijn leven, verloor LUDGER de liefde van zijn volk niet na zijn dood. Men stroomde toe naar zijn graf, en inzonderheid werd het aantal der pelgrims, zoowel mannelijke als vrouwelijke, groot, toen het gerucht zich verbreidde dat bij zijne overblijfselen mirakelen geschiedden. Vele zijn de overleveringen, die ons bewaard zijn gebleven aangaande mirakelen, welke LUDGER na zijn dood bij zijn graf verrichtte.² Zoo wordt ons verhaald van een zekeren IRMINGERUS uit het dorp Nordgo in Friesland, een man die in zijn jeugd in dienst van LUDGER was geweest, maar thans jaren lang blind, aan wien de gestorven heilige des nachts verscheen en hem opriep een bedevaart naar zijn graf te Werden te doen, waar hij, den Heer aanroepende, het licht zijner oogen terug ontvangen zou. Aanstonds begaf IRMINGERUS zich derwaarts, vergezeld van zijn meester en diens echtgenoot, bij wie zich nog gevoegd hadden de bisschop GERFRIDUS, neef en opvolger van LUDGER, en andere monniken,

¹) Zie MOLL, a. w., I, bl. 148.

²) Zie *Vita Liudgeri* bij PERTZ, *Mon. Germ.* II, bl. 415 vv. en bij MABILLON, *Acta Sanct. Ordin. Bened. Saec.* IV, bl. 47, 52 vv.

en nadat hij den nacht in de kerk te Werden biddende had doorgebracht, ontving hij »door de genade Gods" zijn gezicht terug.

Van eene zekere SIGIBURCH uit Sudergo, in het Munstersche, wordt verhaald, dat zij, aan langdurige krankheid lijdende, in den slaap een stem hoorde: »spreek met bisschop LUDGER." En half slapende, half wakende, zag zij LUDGER voor zich staan, die haar zeide: »ik heb uw geduld bewonderd; houd goeden moed, de Heer zal u genezen." Dienzelfden nacht nog herstelde zij. Uit dankbaarheid ondernam zij daarop met de haren een bedevaart naar LUDGER's graf, waar haar de openbaring werd gedaan, dat zij den H. Doop nog niet ontvangen had. Dat deze haar daarop spoedig werd toegediend, spreekt vanzelf.

Ook lammen zullen door LUDGER, of gelijk de berichtgever zegt, op zijne voorbede door God genezen zijn. Zoo vinden wij o. a. verhaald van een jeugdig meisje uit Sudergo, dat naar Werden werd gedragen, maar reeds op den weg derwaarts van hare verlamming werd genezen, zoodat zij loopende het graf van den heilige bereikte, waar zij »Christus haren redder" haar dank betuigde, die »door zijn dienstknecht LUDGER" hare krachten had hersteld.

Evenzeer werden krankzinnigen naar Werden gevoerd. Een friesche jonkman, die bij zijn krankzinnigheid nog stom was en door zijn vader reeds tevergeefs naar onderscheidene heilige plaatsen gevoerd was, werd eindelijk, tengevolge van een hemelsche ingeving, bij LUDGER's graf gebracht en aldaar »door Gods barmhartigheid" genezen. Zoo vond ook de vrouw van zekeren ALBRICUS uit Soest in Westfalen, nadat zij een nacht in de krypt, waar het lijk van den heilige rustte, had doorgebracht, herstelling van hare gekrenkte geestvermogens.

Maar genoeg voorbeelden om te bewijzen, hoe in dit tijdperk het graf van LUDGER in hooge eer stond aangeschreven bij onze goedgeloofige vaders. Met opzet hebben wij zulke voorbeelden gekozen, waaruit blijken kan, hoe men althans in die eeuwen meende, dat de genezende kracht wel niet van den heilige zelfen, dien men aanriep, uitging, maar van God of van Christus, op voorbede van den heilige.

Waren Fulda en Werden veelbezochte plaatsen, ook Luik zag

menigen bedevaartganger binnen zijne muren. Daar rustten de overblijfselen van den H. LAMBERTUS, die een tijd lang met WILLEBRORD gearbeid zal hebben aan de kerstening onzer vaderen in het oude Toxandrië, het tegenwoordige Noord-Brabant. Reeds in de 8ste eeuw en nog lang daarna bleef hij een beroemd heilige, naar wiens graf ook Noord-Brabanders zich begaven ¹. Of echter zijn graf zoo druk als dat van andere heiligen door onze landgenooten bezocht werd, meenen wij te mogen betwijfelen; althans berichten daaromtrent hebben wij niet kunnen vinden.

Na de bedevaartsoorden buiten ons vaderland besproken te hebben, begeven wij ons naar die plaatsen binnen onze landpalen, die allengs meer bij onze pelgrims in eere kwamen. In dit Hoofdstuk zullen echter alleen Egmond en St. Oedenrode ons bezighouden. Want hoewel Elst, Dokkum en Heiloo reeds vóór de 11de eeuw bezocht werden, zoo treffen wij toch den grooten stroom der bedevaartgangers derwaarts eerst in de volgende periode aan.

Egmond vraagt het eerst onze aandacht. Aldaar en in den omtrek had ADELBERT zich door zijn evangelieprediking grooten roem verworven. Vriend en één der elf medearbeiders van WILLEBRORD, was hij met dezen uit Ierland herwaarts gekomen. Bevat de overlevering waarheid, dan was hij een koningszoon, maar zal hij de moeiten en gevaren, aan het leven der missionaren verbonden, verkozen hebben boven koningsroem en koningsweelde. Omtrent zijne persoonlijkheid, werkzaamheden en den invloed, dien hij oefende, zijn geene berichten tot ons gekomen ². Maar dat hij een man moet geweest zijn, die in de streken van Egmond (het toenmalige Hallem) algemeen bekend en bemind was, is gebleken uit den eerbied, dien tijdgenoot en nakomeling aan zijn graf bewezen. Dicht bij het strand te Egmond stichtte men spoedig op die plek een kerk of kapel te zijner eere, die weldra door tal van zijne vereerders werd bezocht, inzonderheid toen ook aangaande hem het gerucht uitging, dat hij het vermogen had om wonderen te verrichten. Immers toen eene weduwe ESVAR, na de verwoesting dier landstreek door de Noormannen, alleen aan het strand en in de diepste armoede was achtergebleven en zij, ten einde raad, de

¹) Zie PERTZ, a. w. XI, bl. 399.

²) JOH. A. LEWIS zegt, dat hij te Egmond en elders kerken gesticht heeft.

toevlucht tot ADELBERT nam, zou deze haar aan het strand der zee spijzen geschonken hebben, waarvan zij zich dagelijks voeden kon, zonder dat zij bemerkte dat de voorraad verminderde ¹. En als de zeeroovers het Egmondsche strand naderden, om roof en plundering in die streken te plegen, wist ADELBERT een wolk te doen neerdalen, die hun het uitzicht belette en daardoor hun boos opzet verhinderde ². Waar zulke mirakelen verhaald werden en algemeen geloof vonden, daar laat het zich gemakkelijk verklaren, dat de roem van den heilige steeds meer verbreid werd en zijn graf, zooals ook het volgende Hoofdstuk ons zal doen zien, een lievelings-plekje der bedevaartgangers werd. Zelfs heidenen koesterden eerbied voor hem, waarschijnlijk omdat zeeroovers, door de eene of andere omstandigheid, verhinderd werden te Egmond te landen, hetgeen, zooals wij boven zagen, aan de macht van ADELBERT werd toegeschreven. Hoe dit zij, onze bronnen ³ melden ons, dat heidenen hem eerden met hunne offeranden van kaas en andere geschenken.

Weinig minder dan Egmond schijnt in dit tijdvak St. Oedenrode bezocht te zijn. Dit dorp had niet slechts zijn opkomst, maar ook zijn naam te danken aan eene zekere vrome Schotsche jonkvrouw ODA, die te Luik bij het graf van St. LAMBERTUS van blindheid genezen zou zijn. Uit dankbaarheid voor de ondervonden genezing zeide zij der wereld vaarwel en bracht op eene eenzame plek in Noord-Brabant (Rode = uitgerooid bosch) hare laatste levensjaren door. De roep van vroomheid, die van haar uitging, gaf spoedig na haar dood een groote heiligheid aan haar lijk en hare bezittingen. In de eerste helft der 8ste eeuw bouwde men reeds op haar graf een houten kapel, die later door een steenen kerk vervangen werd, terwijl hare relieken in bijzondere waarde werden gehouden. En toen nu telkens, boven haar graf, des nachts een helder licht werd gezien, dat aan blinden het gezicht hergaf, stroomden de bedevaartgangers derwaarts »met gebeden en lofzeggingen, prijzende den Heer en de heilige Patronen der Kerk, omdat de Vader der barmhartigheid niet verlaten had degenen, die op Hem

¹) JOH. A. LEIDIS, *Chron. Egmund.*, bl. 4.

²) JOH. A. LEIDIS, *Chron. Egmund.*, bl. 4, 5.

³) JOH. A. LEIDIS, *Chron. Egmund.*, bl. 5.

hoopten". Ofschoon wij in het volgend tijdvak St. Oedenrode niet als bedevaartsplaats vermeld vinden, meen ik niettemin het er voor te moeten houden, dat men het graf van ODA niet onbezocht zal gelaten hebben. In 1583 toch werden hare relieken met groote moeite uit een brand gered, terwijl in 1791 de toenmalige pastoor van St. Oedenrode schreef, dat men op haar feestdag kaarsen offerde aan haar beeld, aan welks voet de woorden gelezen werden: »Hier offert men ter eeren van de H. ODA, Patronesse tegens de quade oogen". Ook een ander beeld van haar, dat zich bevond in een kapelletje, op een kwartier afstands van het dorp, bij »de Bosschen Molen" op den weg naar Mersele, werd op het laatst der vorige eeuw nog druk bezocht. Daar ter plaatse, zegt de overlevering, is ODA gestorven, na met het gelaat naar het dorp gekeerd, den bewoners vaarwel te hebben toegeroepen en door profetischen geest geleid drie voorspellingen gedaan te hebben. Dit kapelletje en dit beeld werden in 1790 op kosten van de mouniken van Venray hersteld ¹.

HOOFDSTUK II.

BEDEVAARTEN ONZER LANDGENOOTEN VAN DEN AANVANG DER 11de TOT HET EINDE DER 16de EEUW.

A F D E E L I N G I.

BEDEVAARTEN NAAR PLAATSEN BINNEN ONS VADERLAND.

Het zal den aandachtigen lezer niet ontgaan zijn, dat het object der bedevaarten, die wij in het vorig hoofdstuk bespraken, reliekenvereeering is geweest. Zoo bleef het ook nog in den aanvang van het tijdvak, dat wij thans beschouwen moeten. Vereering van mirakuleuze Maria-beelden en mirakel-hostiën vinden wij in ons vaderland weinig of niet vóór den aanvang der veertiende eeuw. Maar reeds aanstonds bespeuren wij in dit tijdvak een groote en

¹) Zie over de bedevaart naar St. Oedenrode THYSIUS, *Acta Sanct. Belgii* bij Ghesquier. VI, bl. 613 vv.

toenemende aandrift onder onze voorgeslachten om ter pelgrimaadje te trekken. Het verschijnsel laat zich verklaren in een tijd, toen de middeleeuwsche kerkgeest steeds meer de harten bezielde; toen de verdienstelijkheid der goede werken hoe langer hoe meer door de geestelijkheid in het licht werd gesteld; toen men in de goede werken den godsdienst zelve gelegen achtte, en het ziekelijk mysticisme der middeleeuwen haakte naar en gevoed werd door visioenen, ekstatische toestanden en wonderen, die men nergens meer verwachten kon dan bij de beelden en relieken der heiligen.

Ontelbaar was het aantal plaatsen, waarheen men ter bedevaart trok. Vestigen wij het eerst onze aandacht op de bedevaarten binnen onze landpalen, dan herinneren wij, hetgeen wij in het vorige hoofdstuk zeiden,¹ dat men veilig kan aannemen, dat ook in dit tijdvak St. Oedenrode niet onbezocht gebleven zal zijn. Zeker weten wij, dat Egmond² den stroom der bedevaartgangers telkens zag toenemen. Dit verwondert ons niet. Wat toch verhaalde men, dat aldaar bij het graf van ADELBERT gebeurd was? Aan eene zekere non uit de Egmondsche abdij was de heilige verschenen, haar gelastende zijn gebeente op te graven en op een verhevene plaats aan ieder te vertoonen. Ten einde den eerbied der geloovigen krachtiger op te wekken en de voorspraak zijner verdiensten des te zekerder te verkrijgen, werd spoedig met dat werk een aanvang gemaakt. En zie, bij het openen van het graf ontdekten men onder de kist een bron van genezende kracht. Op den dag nu dat het lijk naar het klooster werd overgebracht, werden, tijdens »de translatie» of verplaatsing, een groot aantal zieken hersteld, inzonderheid blinden en lammen.³ De wonderen, die ADELBERT verrichtte, werden iederen dag vermenigvuldigd, en daardoor de begeerte grooter, om zelfs van afgelegene plaatsen, ja van buiten ons vaderland, zijn graf te bezoeken en gaven en gebeden hem te offeren. De aartsbisschop van Trier, EGBERT, zoon van onzen graaf DIRK, werd door de verdiensten van den heilige van de koorts genezen; in 1167 kreeg eene vrouw, komende van Aken,

¹⁾ Zie bladz. 18.

²⁾ Zie bladz. 12.

³⁾ JOH. A. LEIDIS, *Chron. Egm.*, bl. 7, 8.

bij zijn graf het licht harer oogen weer.¹ Omstreeks denzelfden tijd ondervond ook onze vrome Hollandsche gravin, SOPHIA, de wonderdoende kracht van den heilige. Als eene andere DORCAS rijk zijnde in aalmoezen, had zij, evenals het klooster te Rijsburg, ook de Egmondsche abdij, waarschijnlijk bij een bezoek aan 't graf van ADELBERT, met ruime geschenken begiftigd. Die weldaad liet ADELBERT niet onbeloond. Op haar terugreis van een derde bedevaart, ditmaal naar St. Jakob van Compostella, werd zij met hare reisgenooten door roovers overvallen, die hen met dolken trachtten te doodden. Maar door den bijstand van ADELBERT hadden de dolken alle kracht en scherpte verloren en waren de roovers onmachtig aan het reisgezelschap eenig leed te berokkenen. Deze vielen thans op de knieën voor SOPHIA neder en baden haar om vergiffenis, die zij, zelve ontroerd door de onverwachte uitkomst, grootmoedig verleende.²

Van Egmond volgen wij den stroom der pelgrims naar Heiloo, waar zij zich om den bekenden Willebrordsput verzamelen. Men kent de legende van het ontstaan van dien put, een legende waarin vermoedelijk waarheid onder verdicthting schuilt. ALCUINUS³ meldt ons nl. hoe WILLEBRORD, met zijne medeapostelen aan de kusten van West-Friesland arbeidende, door een onlijdelijken dorst werd gekweld. Geen druppel zoet water was te ontdekken in die mulle duinen. Nu roept WILLEBRORD een der zijnen, beveelt hem een tent uit te spannen en daar binnen een putje te graven. Als dit geschied is, verwijdert hij allen, die met hem zijn, en nederknielende bidt hij God met vurige smeekingen, dat uit het dorre zand frisch water moge ontspringen. En zie, de smeekende wordt verhoord! Als zijn gebed ten einde is, ziet hij in den put water staan, dat onderzocht en bevonden wordt zoet en zuiver te zijn.

Dat een plek, waar zulk een wonder geschied was, en die buitendien gewijd was door de herinnering van zulk een groot man als WILLEBRORD was, reeds spoedig de aandacht der bedevaartgangers tot zich trok, laat zich begrijpen, en evenzeer dat hun aantal steeds toenam, toen aan het water uit den put gene-

¹) KLUIT, *Hollandiae Chron.* bl. 115.

²) KLUIT, *Holl. Chron.*, bl. 180. Zie ook BUDDINGH, *Mirakelgeloof*, blad. 91.

³) ALCUINUS, *Vita pros.*, bl. 568, en LUX, *Levenschets van Willebrord*, bl. 53.

zende kracht werd toegekend tegen verlamming, oogziekte en ziekte onder het vee. Niet alleen uit ons vaderland, maar ook van buiten onze grenzen trok men al de middeleeuwen door naar Heiloo, dat niet onmogelijk aan het genoemde wonder zijn naam te danken had (Heiloo = Heiligeloo = Heilige stede). Men bezocht dan eerst de Kapel, vermoedelijk het door WILLEBRORD gestichte bedehuis, en daarna den een half uur verder gelegen put. Dat Heiloo een der weinige plaatsen in ons vaderland gebleven is, waarheen men tot in onze dagen ter beevaart gaat, zullen wij aan het slot van ons opstel zien.

Reeds spoedig nadat BONIFACIUS in het jaar 755 in den omtrek van Dokkum den dood gevonden had, schijnen enkelen die plaats bezocht te hebben. LUDGER, die later het werk van BONIFACIUS in deze streken voortzette en den martelaar zoozeer vereerde, zal ongetwijfeld er meermalen vertoefd hebben. De H. WILLEHAD, pelgrim van Jeruzalem, ANSGAR en ALCUINUS zijn de mannen, die door dom PITRA¹ als de eerste bedevaartgangers derwaarts genoemd worden. Maar in een tijd, waarin aan de relieken en inzonderheid aan het bezit van een heiligen-lijk,² al was 't dan maar een gedeelte van het lijk, de meeste kracht werd toegekend en deze de grootste aantrekkelijkheid had, laat het zich verklaren, dat Dokkum eerst als bedevaartsoord beroemd werd, toen de kloosterkerk aldaar eenige relieken van BONIFACIUS bezat. Was de apostel der Duitschers ook te Fulda begraven, dit nam niet weg dat ook Dokkum beweerde zijn hoofd te bezitten, even goed als Fulda en Mainz³ het aan de pelgrims vertoonden. Verder werden aldaar als relieken bewaard: zijn gouden beker, zijn ivooren staf, een kasuifel en zijn verdere bisschoppelijke kleederen, een door zijn eigen hand beschreven Grieksch Testament en vijf door hem

¹) *La Hollande Catholique*, bl. 60 vv.

²) Prof. MOLL zegt *K. G.* I, bl. 147 n. 5: Het bezit van een heiligen-lijk scheen in die tijden te zijn, wat het bij EUGILIS heet: *magnum adminiculum sibi fore, si tanti martyris protectio tueretur.*

³) Het was toenmaals niet vreemd, dat een heilige meerdere lichamen achterliet. Had BONIFACIUS na zijn dood 3 à 4 hoofden, het lijk van BASILIUS MAGNUS, dat te Cesaréa begraven was, werd even goed vereerd te Tournus in Bourgondië als te Brugge. Zie COLLIN DE PLANCY, *Dictionnaire critique des reliques et des images*, I, bl. 100 en 81.

in steenen veranderde tarwebrooden, die volgens CORNELIS KEMP, een »geleerd" inwoner van Dokkum, overleden in 1587, nog in zijn tijd den smaak van brood behouden hadden.¹ Ziedaar relieken genoeg om tot aan den tijd der Hervorming talloozen te bewegen, naar Dokkum ter beevaart te trekken.² Inzonderheid gingen jaarlijks op een »bestemden" dag, vermoedelijk zijn sterfdag, duizenden uit gansch Friesland »bij wijze van een ommegang of processie" naar Dokkum, om »hunne godvruchtigheid in de kloosterkerk te plegen."³

Als bedevaartsoorden, die door hunne heiligen-relieken voor onze vaders grooter of kleiner aantrekkingskracht bezaten, noemen wij nog Deventer, Groningen, Dordrecht, Elst in de Betuwe, Rhenen, Maastricht, Noordwijk, en de St. Pieterskerk te Utrecht.

Te Deventer werden, inzonderheid in de 13de en 14de eeuw, de lijken van MARCELLINUS, LEBUINUS en RADBOUD vereerd.⁴ Wat wij reeds omtrent het lijk van BONIFACIUS opmerkten, vinden wij hier weer bevestigd, hoe nl. in die tijden van één persoon onderscheidene lichamen in verschillende plaatsen gezegd werden bewaard te worden. Volgens JOH. DE BEKA toch had Bisschop BALDRICUS in de 10de eeuw de lichamen van RADBOUD en LEBUINUS naar den Utrechtschen dom overgebracht.

Te Groningen deed sedert het midden der 12de eeuw de heilige arm van JOHANNES DEN DOOPER wonderen. De wijze, waarop die arm aldaar gekomen was, is belangrijk genoeg, om met een woord vermeld te worden, als eene proeve van het groote gewicht, dat men in die tijden aan relieken hechtte. Een Groningschen koopman werd in de kerk van een hospitaal te Keulen de zoo-genaamde arm van JOHANNES aangewezen. De begeerte kwam bij hem op, dat kostbaar relik te bezitten; maar hoe zou hij dat doel bereiken? Daar komt hij op een gelukkigen inval. Hij heeft vernomen, dat de relieken-bewaarder in ongeoorloofde betrekking leeft

¹) *Oudheden en Gestichten v. Friesland*, I, bl. 410, en N. WESTENDORP, *Jaarboek van en voor Groningen*, I, bl. 50.

²) WAGENAAR, *Vaderl. Gesch.*, I, bl. 417.

³) *Oudh. v. Friesland*, I, bl. 411. De vermeende bisschopsstaf en andere relieken van BONIFACIUS worden thans te Fulda bewaard. Den bisschopsstaf ziet men afgebeeld in MÜNTER'S *Sinnbilder der alten Christen*, Altona 1825.

⁴) DUMBAR, *Kerkel. en Wereldl. Deventer*, I, bl. 232.

met zekere vrouw. Tot haar wendt hij zich en belooft haar 140 pond zilver, indien zij bij den relieken-bewaarder bewerkt, dat deze haar den arm van JOHANNES afstaat. Het plan gelukt. De vrouw weet in het bezit van den arm te komen, en schenkt hem aan onzen koopman. Deze, te Groningen teruggekeerd, plaatst terstond zijn schat in den muur van een door hem gekocht huis. Nu beginnen zijn zaken eerst voordeelig te gaan en weldra is hij schatrijk. Eenige jaren later werd Groningen door een hevigen brand in de asch gelegd; alleen het huis van den koopman bleef gespaard. Deze verhaalde nu, dat hij door den arm van JOHANNES was gered, waarop dit kostbaar reliek naar de kerk werd overgebracht en daar niet ophield wonderen te verrichten. ¹ — Dordrecht had den roem van bijzondere vroomheid. Daar zag men de pelgrims samenstroomen bij het wonderdoende H. Hout. In de St. Adriaanskapel vereerde men de overblijfsels van den arm van den patroon dezer kapel; in de kerk van St. CATHARINA de relieken dier heilige. Die genezen wilden worden van onderscheidene ziekten, gingen naar de kapel van den Dorreboom, waar nog in 't laatst der 16de eeuw de opgehangen doeken en zwachtels van vele wonderlijke genezingen getuigden; of zij gingen naar de fontein der H. Sura op het groot kerkhof. ² — Te Elst, tusschen Arnhem en Nijmegen, berustte het lijk en de relieken van WERENFRIED, den medearbeider van WILLEBRORD, die aldaar en in een groot deel van de Betuwe met rijken zegen gearbeid had. Na hevige twisten tusschen de bewoners van Elst en Westervoort werd WERENFRIED in de kerk van eerstgenoemde plaats begraven, ³ en bleven zijne overblijfselen eeuwen lang in eere, inzonderheid bij hen, die door rhu-matiek gekweld werden. Deze strompelden vaak van vergelegen plaatsen naar zijn graf, om daar genezing te zoeken. ⁴

De stad Rhenen had voor een groot deel haren bloei te danken aan den stroom der bedevaartgangers, die, reeds van het begin der 11de eeuw af, het lijk en de relieken van de H. CUNERA aldaar bezochten. Uit een HS. van het laatst der 14de eeuw, berustende

¹) COLLIN DE PLANCY, a. w. II, bl. 28.

²) SCHOTEL, *Een keizerlijk bezoek*, bl. 4.

³) Zie over WERENFRIED en de twisten over zijn lijk, MOLL a. w. I, bl. 126.

⁴) BUDDINGH, *Mirakelgeloof*, bl. 97.

op de Koninklijke Bibliotheek en door den hoogl. KIST¹ bekend gemaakt, kennen wij CUNERA's legende, waardoor zij haar roem verworven heeft. Zij, de dochter van een Angelsaksischen koning, behoorde tot de maagden, die met een zekere voorname vrouw, URSULA, van Brittanje uit, in de 4de eeuw een bedevaart naar Rome ondernamen. Op de terugreis werd het gezelschap te Keulen door een nog heidenschen Duitschen volksstam overvallen. Allen werden gedood, maar CUNERA's schoonheid trof den »koning" dier horde zoozeer, dat deze haar beschermde en met zich nam naar Rhenen, waar zij steeds de gunst van den vorst bleef genieten, terwijl zij haar geluk vond in den armen wel te doen. De gemalin des konings echter zag haar met jaloersche blikken aan, en zocht op allerlei wijzen haar in ongenade te doen vallen. Toen dit mislukte, vatte zij het plan op, CUNERA te dooden. Op zekeren dag, toen de vorst afwezig was, volvoerde zij haar voornemen; zij worjde CUNERA met een sluier, en begroef het lijk in een paardenstal. Weldra begon het lijk wonderen te verrichten, tengevolge waarvan de koning de misdaad ontdekte en de plaats waar men CUNERA begraven had. Toen nu later, zegt de overlevering, WILLEBRORD Rhenen bezocht en van CUNERA's tallooze wonderen vernam, die zij steeds bleef verrichten, voldeed hij aan het verzoek der inwoners van het stadje, om haar lijk en relieken op te graven en in de kerk te plaatsen. Van dien tijd af werden in het Sticht van Utrecht twee dagen des jaars aan hare nagedachtenis gewijd, de 28ste October, als de dag van haar dood, en de 12de Juni als de dag van haar »verheffinge", d.i. van het plaatsen harer overblijfselen in de kerk. Beide dagen werden opgeluisterd door plechtige processiën, bij welke dan hare relieken gevoerd werden naar de plek, waar zij ter dood was gebracht, en van daar terug naar hare nieuwe heilige rustplaats.² Scharen van bedevaartgangers verzamelden zich op die dagen binnen Rhenen, waaronder inzonderheid velen die aan keelkwalen leden. De aanraking toch van den welbewaarden

¹) Zie *K. Hist. Archief*, II, bl. 20 vv.

²) De weg, langs welken de relieken gedragen werden, heet nu nog de Cunera-weg. Tal van andere namen in en om Rhenen herinneren aan de Cunera-legende.

sluier, waarmede zij verworgd was, beschouwde men als een onfeilbaar geneesmiddel tegen alle aandoeningen der keel. Zoo werd CUNERA de beschermheilige van alle keellijders. »De rijke offergaven», merkt prof. KIST op,¹ »door de talrijke bedevaartgangers aan Rhenen gebragt, hebben gewis ruimschoots de gelegenheid opengesteld, zoowel om nevens de Kunera-kapel ook nog eene aanzienlijke parochie-kerk, aan haar gewijd, te doen oprijzen, als om dien oorspronkelijk gewis romaanschen bouw, in de 14de of 15de eeuw, voor een meer groot en prachtig Gothisch gesticht te doen plaats maken.»² — Te Maastricht begaf men zich naar het graf van St. SERVATIUS (bisschop Servaes),³ ofschoon, naar het mij voorkomt, de bedevaarten derwaarts niet bijzonder druk zijn geweest, evenmin als die naar Noordwijk, waar het gebeente rustte van St. JEROEN, den angelsaksischen priester, die in die duinstreken het christendom gepredikt had en omstreeks de helft der 9de eeuw te Noordwijk door de Deenen vermoord werd. De Utrechtsche bisschop BALDERIK (overl. 977), de groote voorstander der heiligen- en reliekenvereering, heeft zijn gebeente, gelijk ook dat van andere heiligen, in eere gebracht.⁴

Eindelijk noemen wij als bedevaartsoord in ons vaderland, waar heiligen-reliken in eere waren, de St. Pieterskerk te Utrecht, die tot den tijd der hervorming voor velen een geliefd heiligdom bleef.⁵ Daar rustte het lijk van den achtenswaardigen BERNULF, die in de eerste helft der 11de eeuw ongeveer 25 jaren bisschop van Utrecht geweest was. Inzonderheid was zijn graf het toevluchtsoord van moeders, die met hunne zwakke kinderen zich derwaarts begaven, ten einde van BERNULF den zegen te erlangen, dat hun kroost voorspoedig en krachtig mocht opwassen.

Wanneer wij thans den blik vestigen op de bedevaarten naar die plaatsen binnen onze landpalen, die door mirakel-hostiën in

¹) *Kerk. Hist. Archief*, II, bl. 37.

²) De kerk te Rhenen behoort tot de schoonste van ons vaderland.

³) HENRYCK VAN VELDEKENS, *Sinte Servatius Legende*. Uitgeg. door J. H. BORMANS, 1858.

⁴) Zie over JEROEN de bronnen opgegeven door MOLL, *K. G.* I, bl. 247, en over zijn gebeente, *Volksalm. voor nederl. Kath. voor 1861*, bl. 1 vv.

⁵) HEDA, *Hist. Episc. Traject.*, bl. 118 vv.

eere waren, dan vragen het eerst onze aandacht de tochten, die ondernomen werden naar »de heilige stede,” d. i. de Nieuwezijds-kapel te Amsterdam. Daar bewaarde men de sedert 1345 zoo beroemde wonderdoende hostie. Na al hetgeen daarover, ook in de laatste jaren, geschreven is,¹ meenen wij hier met weinig te kunnen volstaan. Men kent de legende, die, in korte woorden gezegd, hierop neerkomt. Eene kranke vrouw, het sacrament op haar sterfbed ontvangen hebbende, braakte het weer uit, waarop het in 't vuur geworpen werd. Des anderen daags, terwijl het vuur den ganschen nacht gebrand had, werd de hostie in volkomen gaven toestand in de vlammen gezien. Eene vrouw greep haar uit het vuur, zonder zich te branden, en sloot haar in eene kist. Toen de man der kranke thuis kwam en vernam wat er gebeurd was, nam hij de hostie uit de kist en zag hoe zij zich in zijne hand bewoog, »evenals het hart van een snoek, die geopend was.” Een priester gehaald zijnde deed de hostie in een ciborie, doch den volgenden dag was de ciborie ledig en de hostie weer in de kist. Nadat zij nog eenige malen op nieuw in de ciborie gelegd was, kwam zij toch telkens weer vanzelf in de kist terug, waarin men thans besloot haar te laten rusten. De hostie werd nu overgebracht naar de Oude Kerk en begon aanstonds wonderen te verrichten. Een man en eene vrouw werden van vallende ziekte genezen. Toen eenigen tijd later op de plaats, waar het wonder met de hostie gebeurd was, de »kapel der heilige stede” gebouwd was, werd met de grootste plechtigheid de hostie derwaarts vervoerd. Reeds spoedig begon de kapel de aandacht der bedevaartgangers te trekken, wier aantal vooral toenam sedert 1498, toen het jaarlijksch feest der hostie met luisterrijke processiën op Palmzondag ingevoerd werd. In dat jaar kondigde de Amsterdamsche magistraat het volgende besluit af: ²... »dat eeuwig gedurende alle die Ecclesie [d. i. de gezamenlijke geestelijken der kerk], schoolkinderen ende parochianen van de Nieuwe Kerk, processionaliter komen zullen bij de Ecclesie ende parochianen in de Oude Kerk,

¹) Zie de literatuur over het »sacrament van Mirakel”, opgegeven door BUDDINGH, *Mirakelgeloof*, bl. 69 v. en 123 vv. en door MOLL, a. w. II, 4 bl. 32.

²) Zie *Oudh. v. Amstelland*, bl. 136 vv.

ende daer zijnde, dat de Ecclesiën van beider zijden, gezaemenderhand eerwaardelijken in processie gaen zullen inder Heiliger Steede, omme aldaer met allen eeren, reverentien en waerdigheden 't Heilige Sacrament opgenomen, ende na ouder gebruike met processien langs omme der Steede gedraagen, ende weder inder Heilige Steede metter generale processie gebracht te worden, omme aldaer te blijven rusten als 't behoord...." Aan deze processie namen ook deel de in Amsterdam wonende Jeruzalemsche Ridders of Jeruzalemsvaarders (over wie later); ja deze mochten zich van deze »staetsi te doen niet absenteeren, dan met notoire excusatie, ende op pene ende correctie na goet dunken dier meerder stemme ende opinie van de voorschreeve Broederen,¹ den Heer en 't Gerecht ende die hier hebben bij, aen ende over geweest."

Zoo groot was het aantal bedevaartgangers, die aan de jaarlijkse processien deelnamen, dat ten gevalle der pelgrims de regeering van Amsterdam het volgende plakkaat uitvaardigde: »Eenigh man of vrouwenpersone, die binnen der stede komt zijn pelgri-magie doen ter Heylige Stede, die en mach men niet bekommeren, noch besetten binnen der vryheden, noch daer buyten, van onze poorters. Maar waer 't dat hy om andere saecken quame, dat soude staen tot 's gerechts kenninghe, ende daer sullen zy toe doen, als den gherechte sal goet duncken."

Dat het talrijk bezoek der bedevaartgangers voor Amsterdam groot voordeel opleverde, laat zich begrijpen. Van den Roomsche koning MAXIMILIAAN weten wij, dat, toen hij in 1484 zijne belofte volbracht, die hij ziek zijnde te 's Hage had afgelegd, en ter bedevaart naar de Heilige Stede trok, hij uit dankbaarheid voor zijne genezing, die hij aan de wonderdoende hostie toeschreef, de stad met groote geschenken vereerde en haar wapen met de keizerlijke kroon versierde.²⁾

Weinig minder dan de Heilige Stede te Amsterdam, werd de kerk van Breda bezocht, nadat in het jaar 1449 de mirakuleuze hostie van Niervaart daarheen was gevoerd. De offers, die de bedevaartgangers aan dit H. Sacrament brachten, waren in 20 jaren tijds zoozeer toegenomen, dat uit hun opbrengst voor een groot

¹⁾ Nl. de leden van de Broederschap van het H. Land.

²⁾ *Oudh. v. Amstelland*, t. 2. p.

deel de kosten konden gevonden worden tot het bouwen van den schoonen toren der kerk. Wel een bewijs, voorwaar, dat de bedevaartgangers talrijk moeten zijn geweest. Zie hier de oorzaak waaraan, volgens de legende, die hostie haar roem te danken had. Omstreeks het jaar 1300 was een zekere JAN BANTOEN bezig met turf te steken in de veenen van Niervaart. Tot zijne verbazing ontdekt hij in den grond een gewijden ouwel, en dien opnemende ziet hij hoe deze op eens sterk begint te bloeden. Verschrikt laat onze turfsteker hem weer op den grond vallen, terwijl twee vrouwen, die er bij tegenwoordig zijn, in allerijl naar den pastoor van Niervaart loopen, om hem van het gebeurde kennis te geven. Deze begeeft zich terstond met zijn gansche gemeente, blootshoofds, naar de plaats waar het wonder is gezien. Met diepen eerbied neemt hij de hostie op en voert haar naar de kerk van Niervaart, terwijl hij den bisschop van Luik tevens van het gebeurde kennis geeft, met verzoek de zaak te laten onderzoeken. De bisschop voldeed aan die bede en zond een zekeren MACARIUS naar Niervaart. Deze liet zich het geval door JAN BANTOEN en de twee vrouwen verhalen. Ongeloovig blijvende trachtte hij de hostie, tot vier malen toe, met een ijzeren priem te doorboren, maar telkens sprong de priem vanzelf terug. Toen hij het nog eens, voor de vijfde maal, wilde beproeven, sprong op vijf plaatsen het bloed uit de hostie, het gezicht bespattende van alle omstanders. Doodelijk verschrikt, beet MACARIUS zich de handen af en stierf nog voordat hij te Luik was teruggekeerd.

Dat in de 14de eeuw de kerk van Niervaart bedevaartgangers getrokken heeft, is waarschijnlijk, maar onzeker. Dat de hostie later in groote eer werd gehouden, staat vast. Want toen in 't jaar 1421, door den bekenden ELISABETH'S vloed, de stad Dordrecht van het vaste land gescheiden was, geraakte daardoor ook Niervaart in groot gevaar, door volgende watervloeden verzwolgen te worden. En wat zou dan het lot der hostie zijn? Met het oog op het zwaard van DAMOCLES, dat haar boven het hoofd hing, liet JAN, graaf van Nassau, heer van Breda, met toestemming van JAN, graaf van LOON, bisschop van Luik, op den 13den Maart 1449 het heilig sacrament met grooten luister overbrengen naar de kerk te Breda, alwaar het op een der altaren een eervolle

plaats bekam.¹ In het jaar 1500 genoot de wonderdoende hostie de eer van het onderwerp uit te maken van een kerkelijk drama, den titel voerende: »Spel van den heiligen Sacramente van der Nyeuwervaart», een drama van zeer twijfelachtigen ernst.² In 1463 reeds was te Breda tot eer der hostie een broederschap opgericht.³

Als derde plaats, beroemd door een mirakelhostie, noemen wij Hasselt, bij Zwolle. Wanneer aldaar het hoogwaardige wonderen begon te verrichten en welke teekenen het deed, is ons niet gebleken. Wellicht dat de plaats eerst na de helft der 14de eeuw de algemeene aandacht tot zich begon te trekken, toen JAN VAN ARKEL, bisschop van Utrecht, (omstreeks 1357) aldaar de Sacramentskapel had gesticht. De pelgrims begonnen haar nu met tal van goederen te begiftigen, waardoor de stichting steeds meer in bloei geraakte, die echter het toppunt bereikte, toen door den kardinaal NICOLAAS VAN CUSA aan de bezoekers der kapel een aflaat verleend werd van honderd dagen van alle opgelegde boetedrijven. De menigte stroomde van alle kanten derwaarts. Bisschoppen, abten en andere geestelijken, zoowel als wereldlijke grooten wedijverden om hunne gaven aan de kapel te offeren. Weinig konden deze mannen vermoeden, dat die gaven later in kettersche handen komen zouden. In 1582 toch, toen de Hervormde godsdienst reeds de heerschende te Hasselt geworden was, werd de kapel geplunderd, en in datzelfde jaar hare goederen bestemd ten behoeve der armen en verlatene weeskinderen, of tot voordeel der plaats, behalve 18 morgen lands, waarvan de inkomsten dienden tot bezoldiging van predikant en onderwijzer. Vijf jaren later werden de godsdienstoefeningen in de kapel, waar de aflaat reeds eenigen tijd niet meer was gevierd, gesloten, en in 1590 liet het stadsbestuur van Hasselt haar afbreken. Toch bleef Hasselt nog in bestendigen reuk van heiligheid en hadden er vaak, of meer in 't geheim of meer openlijk, bedevaarten plaats,

¹) VAN GOOR, *Beschrijving der stad en lande van Breda*, bl. 89 v. en BUDDINGH, a. w. bl. 79.

²) Dit drama is in 1867 op nieuw uitgegeven door Dr. VERWIJS.

³) Op het stadhuis te Breda berustte of berust wellicht nog een schilderij, waarop de gansche geschiedenis van de hostie is afgemaald. Zie VAN GOOR, t. a. p.

niettegenstaande de stedelijke regeeringen dit gedurig uitdrukkelijk verboden. Tot diep in de 17de eeuw werd Hasselt nog door pelgrims bezocht.¹⁾

De twee geconsacreerde hostiën in de kerk te Stiphout, in Noord-Brabant, genoten sedert 1342 de eer van een druk bezoek der bedevaartgangers. In dat jaar brak in de kerk aldaar een ernstige brand uit. Een landman, den pastoor werkeloos er bij ziende staan, loopt op hem toe en spreekt tot hem: »Heer pastoor! hadde ick die macht, die gij hebt, ick en soude het H. Sacrament daer in nyet laten verbranden.» De pastoor voelt den steek, maar zijn vrees om het brandende gebouw binnen te gaan, is sterker dan zijn vertrouwen op zijn macht of zijn liefde voor de hostie. Na een oogenblik beraad wat te doen, zegt hij tot den landman: »alle mijn macht ende cracht, die ick hebbe in dezen brant, die geve ick u.» De landman, dit hoorende, kent geen vrees maar vliegt de kerk binnen. De vlammen, zegt de overlevering, scheidden zich waar hij liep, zoodat hij zonder eenig letsel of schade aan zijn kleederen het heilig sacrament met de ciborie uit den brand redde. Tot herinnering van deze gebeurtenis werd in de kerk te Stiphout een eenvoudige houten tabernakel gebouwd, waarop de brand en de redding der hostiën waren afgebeeld. Twee honderd vijf en veertig jaren bleven deze hostiën aldaar bewaard en verrichtten tal van genezingen. De kroniek van den Bosch spreekt van twee zusters, die aldaar genezen werden, de eene van de pest en de andere van de koorts, en van een zekere MARY van Holland, die genezen werd van krankzinnigheid, ja van drieën vierhonderd krankzinnigen uit Dordrecht, Amsterdam, Zutphen en vele plaatsen in Noord-Brabant, die te Stiphout hun herstelling zullen gevonden hebben.²

¹⁾ *Overijsselsche Almanak* voor 1850, bl. 30 vv.

²⁾ Het is bekend, dat in dien tijd krankzinnigen nog altijd geacht werden bezeten van den duivel te zijn. Uit de *Kronyken betreffende de stad en meyerij van 's Hertogenbosch*, II bl. 359, blijkt, hoe men meende dat de duivel zijn intrek nam in een bepaald lichaamsdeel. Wij lezen daar toch dat te Stiphout een priester genezen werd van den duivel, die in zijn haar schuilde, en van een jonge dochter, die zeven duivelen in zich had, waarvan er een woonde in »haren rechteren teen, genaamt Echor, zoe sy seyde.» Zie ook MOLL, a. w. II, 3 bl. 372, n. 2.

In 1587 werden de vermelde hostiën met den tabernakel door de Geuzen verbrand. Niettemin scheen de genezende kracht gebleven te zijn; althans wij vinden nog melding gemaakt van een jongen van 14 jaren uit Helmond, die in 1599, na drie jaren blind te zijn geweest, te Stiphout het licht zijner oogen terug ontving.¹

Te Solwert bij Appingedam was, wanneer is ons onbekend, de zilveren ciborie gestolen. De dieven wierpen de zich daarin bevindende hostie op eenigen afstand van het kerkgebouw weg. Zij werd niet lang daarna ongeschonden in het water weergevonden. Dit wonder veroorzaakte dat vele bedevaartgangers, vooral uit den omtrek, zich derwaarts begaven. Uit de opbrengst hunner gaven, verrees weldra een kapel, waarin men, ten einde den toeloop des volks, alsmede hunne offergaven te behouden, een put groef, aan welks water genezende kracht werd toegekend. De rijke inkomsten, die Solwert door de bedevaartgangers had, gaf aanleiding tot jaloerschheid aan en twisten met Appingedam en Groningen, die gestild werden door paus CLEMENS VII, die aan deze steden in 1525 eenige voorrechten schonk.²

Eindelijk noemen wij nog Dordrecht, Boxtel, Glimmer bij Appingedam, en Bergen bij Alkmaar, welke plaatsen door hare wonderdoende sacramenten in meerdere of mindere mate pelgrims tot zich trokken.

Maar genoeg over de bedevaartsoorden, die door wonderhostiën beroemd waren. Vestigen wij thans onze aandacht op die plaatsen, die door wonderdoende Mariabeelden vrome pelgrims tot zich lokten. Volledigheid is hier wel het allerminst mogelijk. De wonderdoende Mariabeelden toch, die ons land, gelijk andere landen, bezat, zijn ontelbaar en waarschijnlijk werden allen door bedevaartgangers bezocht. Van onderscheidene toch dier beelden, waaromtrent verder geene overleveringen bewaard bleven, vinden wij vermeld, dat zij, bij testamentaire beschikkingen, met rijke geschenken begiftigd werden,³ en de kostbare, ofschoon dik-

¹) Zie over de bedevaarten naar Stiphout de *Kronyken* op de vorige bladzijde vermeld, Dl. II, bl. 354 vv.

²) P. BOELLES, *Het 250-jarig bestaan der Herv. Gem. te Noorddijk*, bl. 64. BRUCHERUS, *Kerkherv. v. Groningen*, bl. 60.

³) MATTH., *Analecta*, II, bl. 291.

werf smakelooze kleederen en versierselen, waarmede men de Moeder Gods tooide, geven overvloedige bewijzen, dat men te harer eer over een welvoorzien kas beschikken kon, die ongetwijfeld ten gevolge van de bezoeken der pelgrims zoo goed gevuld was.¹ Om in geene noodelooze herhalingen te vervallen zullen wij slechts bij de vereering van Onze Lieve Vrouw in den Polder, te Aardenburg, te Delft en te 's Hertogenbosch eenige oogenblikken langer stilstaan, op welke plaatsen zij 't meest gevierd werd, maar noemen verder in het voorbijgaan de volgende steden en dorpen, die door hare Mariabeelden de bijgeloovige scharen tot zich trokken: 's Gravesande, dat in de 13de eeuw zulk een beeld ten geschenke ontving van MACHTELD van Brabant, de gemalin van graaf FLORIS IV, hetwelk in een der oudste Begijnhoven aldaar geplaatst werd;² Delft, waar in de Oude Kerk van 1327—1510 het beeld van MARIA VAN JESSE beroemd was;³ Amersfoort, waar de O. L. V. Kerk een beeld bezat, dat in 1344 in zeker water gevonden werd;⁴ Wilsveen bij den Leidschendam, welke plaats nog bezocht werd, toen O. L. V. reeds naar Delft was overgebracht;⁵ Breda;⁶ Oosterzouburch in Zeeland;⁷ Ouderkerk in Duiveland;⁸ het nonnen-convent Jesse bij Groningen, welks Mariabeeld een geschenk was van SOPHIA, echtgenoot van graaf DIRK VI;⁹ Utrecht, waar in de crypt van St. Salvator een Mariabeeld werd gevonden;¹⁰ Dordrecht;¹¹ Schiedam;¹² Aarle¹³ enz., enz.

¹) Zie o. a. *Oudh. v. Delft*, bl. 60; *Oudh. v. Vriest.* I, bl. 498; MOLL a. w. II, 3, bl. 195. De garderobe van O. L. V. van Jesse te Delft bestond uit een rood-lakenschen mantel met een witten bonten rand; een blauwen mantel met een dito rand; een witten damasten mantel met gouden bloemen geborduurd en met een rooden rand; een rood fluweelen mantel met gouden bloemen van paarden; een blauwen fluweelen mantel met witten rand; een swarten fluweelen mantel en nog een oud groen manteltje. Zie *Beschr. v. Delft*, bl. 161.

²) RÖMER, *Kloosters en Abdijen*, I, bl. 242.

³) BUDDINGH, *Mirakelgeloof*, bl. 14. ⁴) *Oudheden van Utrecht*, II, bl. 26.

⁵) VAN MIERIS, *Beschr. van Leiden*, II, bl. 835.

⁶) VAN GOOR, *Beschr. van Breda*, bl. 89 v.

⁷) MATTH., *Analecta*, II, bl. 291. ⁸) MATTH. t. a. p.

⁹) *Dial. Mirac.*, van CAESARIUS v. HEISTERBACH, II, bl. 65.

¹⁰) *Oudh. van Utrecht*, I, bl. 180. ¹¹) SCHOTEL, *Een Keizerl. bezoek*, bl. 4.

¹²) MOLL, *Joh. Brugman*, II, bl. 109.

¹³) v. d. AA., *Geogr. Woordenboek*, I, bl. 31.

De vereering van O. L. V. in den Polder dagteekent van de eerste helft der 14de eeuw. In 1311 waren door WOLFAART VAN BORSELEN, heer van Veere, vele polders aan de noordzijde van Walcheren ingedijkt. Wegens de vruchtbaarheid van den grond kwamen vele gezinnen, zelfs uit onderscheidene landen, zich in die polders metterwoon vestigen. Deze nieuwe kolonie had, gelijk men begrijpt, in den eersten tijd nog geen bedehuis. Na 1340 gaven echter paus CLEMENS VI en onze utrechtsche bisschop JAN VAN ARKEL aan de bewoners van den Polder de vrijheid er een parochiekerk te bouwen, waartoe WOLFAART VAN BORSELEN den noodigen grond afstond. Een vrome parochiaan gaf nu aan een schilder te Middelburg last, voor de nieuwe kerk een Mariabeeld te vervaardigen. Juist meldde zich bij dezen schilder een jongen aan, die om werk vroeg, en aan dezen werd de vervaardiging van 't Mariabeeld opgedragen. Terstond ging de jonge gezel op den zolder van het huis zijns meesters aan het werk. Toen het etenstijd was geworden, riep hem zijn baas, maar zie.... de jongen was verdwenen, terwijl het Mariabeeld kant en klaar op den zolder stond. Onze schilder, ten hoogste verbaasd over hetgeen hij zag, wilde er geen loon voor hebben, meenende dat het door de goedheid Gods geschilderd en door een mirakel voltooid was. Met de meeste staatsie werd het beeld naar de kerk gevoerd, waar het weldra wonderen begon te verrichten. Jaarlijks, op Maria-Hemelvaart, werd het beeld door den ganschen Polder omgedragen, bij welke plechtigheid tal van bedevaartgangers tegenwoordig waren. De Paus begiftigde de kerk met groote aflaten, wat voornamelijk de oorzaak zal geweest zijn dat zij zelfs door pelgrims uit Spanje, Portugal, Duitschland en Engeland bezocht werd, o. a. in 1416 door WILLEM VAN BEIEREN, keizer SIGISMUND en vele edelen.¹ Ook nederlandsche edellieden ontmoeten wij er meermalen. Wij noemen alleen onzen graaf FILIPS DEN GOEDE, die in 1437 zich derwaarts begaf.²

Meer nog dan te Lieve-vrouwe-polder was de moeder Gods

¹) ERMERINS, *Eenige Zeeuwsche Oudh.*, II, bl. 31.

²) JANSSEN en v. DALEN, *Bijdr. tot de Oudh. v. Zeeuwsch Vlaanderen*, IV, bl. 390. Zie verder over de bedevaarten naar O. L. V. Polder JAN REYGERSBERCH, *de oude Chronycke ende Historiën v. Zeelandt*. Uitg. v. 1634.

te Aardenburg geëerd. In 1273 was zij plotseling begonnen wonderen te doen en die wonderen verwekten toeloop en lokten rijke geschenken uit. Op 13 Nov. 1296 verleende de Engelsche koning EDUARD II, om MARIA'S wille, den Aardenburgers nieuwe privilegiën. Straks kwam de Fransche koning FILIPS DE SCHOOONE haar zijn hulde bewijzen, om in 1340 gevolgd te worden door koning EDUARD III, en in 1470 door EDUARD V. Waar vorsten en edelen zoo voor gingen, werden zij door een stroom van geloovigen gevolgd. Zoo groot was deze menigte, dat in 't begin der 15de eeuw de handel met deze bedevaartgangers de hoofdbron van bestaan der Aardenburgers uitmaakte. Toen echter begon de toeloop te verminderen, want een keur had aan allen, behalve aan doorreizende kooplieden, gerechtsdienaars en burgers, die zonder te vertoeven de stad doortrokken, verboden wapenen te dragen. Wie in Aardenburg zich eenigen tijd wilde ophouden, moest zijne wapenen in de voorstad afleggen, op boete van 60 stuivers, ten voordeele van den graaf. De baljuwen, die van deze boeten hunne percenten trokken, maakten het nu vooral den bedevaartgangers lastig. Zij droegen immers den pelgrimsstaf, die bij dezen en genen een »palster" of degenstok was¹, en de inhalige baljuwen beschouwden hen daarom allen als gewapenden. De boete werd van hen geëischt en de ongelukkige pelgrims, die te arm waren om te betalen, werden in de gevangenis geworpen. Geen wonder dat zij, die vrijwillig ter pelgrimaadje trokken, Aardenburg begonnen te vermijden. Maar nu lieten burgemeesteren, schepenen en burgers zich met de zaak in. Het gold toch het belang van Aardenburg. Zij riepen de hulp in van hun nieuwen vorst, FILIPS DEN GOEDE, en deze, zelf in woord en daad zich een vriend der bedevaarten betoonende, vaardigde in 1423 een bevelschrift uit, waarbij kooplieden, pelgrims en burgers in de stad ter beevaart komende, zoolang zij zich stil en onberispelijk gedroegen, gevrijwaard werden voor 't geweld en den overlast der grafelijke beambten.² Twee jaren later zag men den graaf zelf met groot gevolg Aardenburg als pelgrim binnentrekken. De gunstige beschikking van FILIPS schijnt echter niet het gevolg gehad te hebben, dat de bedevaarten

¹) Zie MOLL, *K. G. van Nederl.*, II, iv, bl. 48.

²) Dit bevelschrift is afgedrukt bij JANSSEN en VAN DALEN, a. w. Dl. I, bl. 321.

derwaarts weer zoo talrijk werden als zij vroeger waren geweest.¹

Gelijken roem als Aardenburg had Delft. Aldaar waren twee Mariabeelden. Het eene in de Oude Kerk, dat den naam had van MARIA van JESSE, d. i. uit den stam van JESSE (ISAÏ), en van 1327—1510 groote vermaardheid bezat door zijn vele mirakelen. De beschrijving van Delft noemt er niet minder dan 62 op.²

Meer echter nog stond aldaar de Nieuwe of St. Ursula-Kerk in eer, wegens het daarin zich bevindende beeld »der noot Gods,” een beeld van O. L. V. in den nood, »alsoo zij onder den cruyse sat droeffelyck, met haren ghebenedijden kinde op haren schoot leggende.” Tijdens het bouwen dezer kerk, zegt de legende, was het door een koopman te Delft gebracht. De kerkmeesters het ziende, wilden het gaarne aankopen, doch de gevraagde prijs was hun te hoog. Toen nu de koopman den volgenden dag vertrekken wilde, kon hij het beeld niet optillen, zoo zwaar was 't geworden. Daarin de hand der Moeder Gods ziende, liet hij de kerkmeesters komen en verklaarde tevreden te zullen zijn met den prijs, dien zij er voor besteden wilden. Nadat de koop gesloten was, lieten de kerkmeesters het nu weer plotseling zeer licht geworden beeldje naar de kerk overbrengen, waar het weldra alle mogelijke mirakelen verrichtte. Geen ziekte, welke ook, van menschen, paarden, koeien, schapen, varkens, die het beeld niet genas. In visioenen openbaarde het zich aan ver buiten Delft wonenden. Kranken, die elders vergeefs genezing gezocht hadden, vonden haar bij het beeld der »noot Gods.” De kerk werd »het uitverkoren Godshuis” genoemd. Zelfs uit Engeland kwam men derwaarts.³

Na Delft vestigen wij den blik op 's Hertogenbosch. In het jaar 1380 had men een ruw bewerkt Mariabeeld, dat volgens HEZENMANS⁴ reeds van de 12de of 13de eeuw dagteekende, geheel met schimmel overdekt, op den grond gevonden van de bouwloods der St. Jans kerk aldaar. Een roekeloze werkmán wilde het verbranden, maar na

¹) Zie over de bedevaarten naar Aardenburg JANSSEN en v. DALEN, a. w. I, bl. 329—331 en *Nieuwe werken v. d. Maatsch. v. Letterk.*, VI, bl. 52 v.

²) *Beschrijving v. Delft*, bl. 148 vv.

³) Als boven, bl. 219 vv. en 268 vv.

⁴) *De St. Janskerk*, bl. 44.

een ernstige bestraffing van zijn meester, gevoelde hij zijn schuld en trachtte die later goed te maken door, toen op Wittedonderdag verschillende beelden uit de loods naar de kerk werden overgebracht, zelf het Mariabeeld derwaarts te dragen en het onder de anderen te plaatsen. Maar de kosters der kerk gaven getuigenis van hun kunstsmaak door in 't beeld niets te vinden, dat tot luister der kerk kon bijdragen, en verstieten het. Nu nam een devoot man, VALERIUS, het onder zijne bescherming, en na het eerst op het altaar van St. Michaël geplaatst te hebben, besloot hij het naar zijn woning over te brengen en daar tot een voorwerp van vereering voor zich en de zijnen te maken. Maar nu, zegt de legende, bleek het beeld zoo zwaar te zijn, dat het onmogelijk verplaatst kon worden.¹ VALERIUS trok daaruit het besluit dat de Moeder Gods op de plaats waar zij stond, vereerd wilde worden, en wendde verder geen pogingen aan, het te verwijderen. Het schijnt dat men toen met het wanstaltige beeld geen raad heeft geweten. Telkens werd het in de kerk verplaatst, terwijl niemand er eenige eer aan bewees, tot zielsverdriet van VALERIUS, die het mogelijke deed om er de aandacht der vromen op te vestigen. Maar wat gebeurde? Twee vrouwen lachten om het smakeloze, potsierlijk uitgedoschte beeld, en zie, plotseling werden deze vrouwen krank. Dat was een straf, door de Hemelkoningin uitgesproken over deze lichtzinnigen. Van dat oogenblik af was de eer aan het beeld verzekerd. De wonderen, die het verrichtte, vermenigvuldigden zich in 't oneindige. Nu werd een afzonderlijke kapel voor de Moeder Gods ingericht, waar de bedevaartgangers zich verdrongen. Gekroonde en gemijterde hoofden uit de verwijderdste oorden en uit alle landen bogen zich voor de »koningin der Engelen" en volgden haar in schitterende processie, als zij jaarlijks haar zegetocht deed door de straten der stad. Schatten vielen het beeld ten deel, vooral in 1390, die besteed werden voor den derden of tegenwoordigen bouw der kerk. Bij tal van testamenten, tot in 't begin der 17de eeuw toe, werden aan de H. Maagd legaten besproken, die besteed werden tot voltooiing der kerk. In 1566, het

¹) De legenden spreken dikwerf van Mariabeelden, die plotseling zeer zwaar of licht werden.

jaar van de beeldstormerij, werd het beeld gered en naar het stadhuis gebracht, van waar het in 1629 naar Antwerpen werd gevoerd. Daar bleef het tot 1853, toen het te kwader ure weder naar zijn oude verblijfplaats werd teruggebracht, tot ontsiering der schoonste kerk van ons vaderland. En iederen dag kan men nog tal van goedgeboovigen geknield vinden liggen in de kapel, waar het op nieuw een plaats heeft gevonden, om stichting te erlangen, die het waarlijk vrome hart niet in de kleine kapel, maar wel onder de slanke zuilenrijen van het eerbiedwaardig kerkgebouw, dat een ernstigen en verhevenen indruk maakt, smaken kan.¹

A F D E E L I N G II.

BEDEVAARTEN NAAR PLAATSEN BUITEN ONS VADERLAND.

Laat het zich gemakkelijk begrijpen, dat onze vaderen binnen de grenzen van ons land onderscheidene plaatsen bezochten ter vereering van relieken, bloedige hostiën en wonderdoende Mariabeelden, — dat zij ook in die tijden de gevaren trotseerden, aan buitenlandsche reizen verbonden, en met den pelgrimsstaf in de hand verre streken bezochten, getuigt wel hoe in de middeleeuwen het ter pelgrimaadje gaan voor een integreerend deel van den godsdienst zelve werd gehouden. In deze afdeeling zal ons blijken, hoe menigvuldig de oorden buiten ons vaderland waren, die Nederlanders onder de bedevaartgangers mochten begroeten.

In de eerste plaats moeten wij het oog vestigen op het H. Land. Merkten wij in het vorige hoofdstuk op dat wij, vóór de 11de eeuw geen stellige bewijzen gevonden hebben van bedevaarten derwaarts, gedurende dit gansche tijdvak spelen zij de hoofdrol.

Het eerste voorbeeld, door Nederlanders van een tocht naar het H. Land gegeven, is, voor zoover wij weten, dat van graaf DIRK III van Holland, die in 1030 met JAN VAN ARKEL en andere edellieden zich in bedevaart derwaarts begaf.² Of dit gezelschap reeds

¹) HEZENMANS, *De St. Janskerk*, bl. 44, 126, 128.

²) MELIS STOKER, *Rijm-chron.* I, bl. 925—930.

al de gevaren en moeilijkheden aan een reis naar het H. Land verbonden, ondervonden heeft, weten wij niet. Des te meer is ons bericht van een volgenden tocht, in 1064 ondernomen, die ons leert hoe lastig de Arabieren het den bedevaartgangers maakten. In dat jaar vereenigde zich WILLEM I, Bisschop van Utrecht, met den Aartsbisschop van Mainz, SIEGFRIED, den Bisschop van Bamberg, GUNTHER, en met anderen der aanzienlijkste hoofden der Kerk, om vergezeld met ruim 7000 menschen van verschillende standen een pelgrimstocht naar het Oosten te ondernemen. Het was een glansrijke stoet, die weinig aan een schare van boetedoende pelgrims deed denken. De schatten van goud en edelgesteenten, die zij op hunne kleederen droegen, wekten de roofzucht der Arabieren op, die sterk gewapend, bij Ramulo hen aanvielen. De meesten der pelgrims maakten er een gewetenszaak van zich te verdedigen en van hun eigen wapenen gebruik te maken, daar zij zich en hun bedevaart aan God hadden opgedragen. Spoedig waren zij dan ook uitgeplunderd, velen gedood en anderen met wonden bedekt, o. a. onze Bisschop WILLEM, die, naakt uitgeschud en aan een zijner armen verlamd, op het veld gevonden werd. Sommigen begonnen zich nu met steenworpen te verdedigen en dezen gelukte het eindelijk in een dorp te komen, dat zij voor het oude Kapernaüm hielden. Hier verschansten zij zich in een met een muur omgeven huis en deden zulke heftige uitvallen op hunne vijanden, dat deze eindelijk besloten hen in hunne verschaning te laten uithongeren. Den derden dag baden de pelgrims om genade en een vrij voorttrekken. Maar de bevelhebber der Arabieren, door den tegenstand verbitterd, dreigde Bisschop GUNTHER van Bamberg met den dood en wierp hem een strop om den hals. Met één vuistslag wierp GUNTHER den Arabier op den grond. Zijn medepelgrims snelden te hulp, en het gevecht begon op nieuw. Gelukkig kwamen andere Arabieren uit Ramulo den christenen ter hulp en verschaften hun een veiligen aftocht. Van de 7000 pelgrims kwamen echter nauwelijks 2000, en ook deze in zeer ontredderden toestand, in hun vaderland terug. ¹

¹) Het verhaal van dezen ongelukkigen tocht is beschreven door LAMBERTUS SCHAFNABURGENSIS, in zijn werk: *De rebus gestis Germanorum*, bij PISTORIUS *Scriptores rerum Germanicarum*, Frankf. 1583, I bl. 171—174; en vertaald, door MR. J. DIRKS in de *Vrije Fries*, II bl. 184 vv. Zie ook bij PERTZ, *Monum. Germ.* VII p. 169 ss.

Waar de bedevaartgangers naar het Oosten aan zulke gevaren blootstonden, is het natuurlijk dat onze pas gekerstende vaders, voor een groot deel nog naamchristenen, tot dusverre nog weinig sympathie voor deze bedevaarten aan den dag gelegd hadden, maar tevens, dat hoe meer de mystieke geest en de opvatting van den godsdienst in de middeleeuwen hier doordrongen, zulke voorvallen op de echt geloovigen een diepen indruk maakten, en zij telkens meer gevoelden, dat zij gemeene zaak moesten maken met hen, die op middelen bedacht waren, om niet alleen aan de pelgrims in het Heilige Land veiligheid te waarborgen, maar vooral de gewijde plaatsen te ontrukken aan de handen dier roofzieke en wreede Arabieren.

Toen dan ook de kruispredikers hier hunne stem lieten hooren, vond deze bij talloozen een geopend oor. Waarschijnlijk sloten zich reeds Nederlanders aan den rampzaligen voortocht aan. Zeker is het, dat toen het eerste kruisleger zich schaarde onder den Zuid-Nederlander, GODFRIED van Bouillon, een aantal Friesche edelen den tocht mede deden.¹ Ook ROBERT, graaf van Vlaanderen en onder hem vele edelen uit Lotharingen, Holland, Zeeland en Gelderland namen het kruis aan. Andere Friezen en Vlamingen, zeevaarders in hun hart, zeilden door de straat van Gibraltar, om zich later bij het groote leger aan te sluiten. Aan het beleg van Antiochië en de inneming van Jeruzalem namen onze Friezen een werkzaam deel en velen bleven in het H. Land, om den strijd voort te zetten. De deelname onzer vaders aan de kruistochten is bekend.² De vurige welsprekendheid der kruispredikers, PETER VAN AMIENS, FULCO, BERNARD VAN CLAIRVEAUX, maar inzonderheid die van OLIVIER (OLIFERIUS), maakten de harten warm en deed de geestdrift ontwakken, om deel te nemen aan den heiligen krijg. »God wil het!» dat werd ook bij onze vaders de leus.

In de verschillende kruistochten bekleedden zij dan ook, zooal geen eerste, dan toch een eervolle plaats. Inzonderheid in den vierden kruistocht legden zij, bij de belegering en inneming van Damiate,

¹) Zie DIRKS, a. w. bl. 142 vv.

²) Zie over de deelname onzer vaders aan de kruistochten, de aangehaalde monografie van DIRKS en het schoone tafereel van H. C. ROGGE in de *Gesch. der Chr. Kerk in Nederl., in tafer.*, I bl. 235 vv.

een heldenmoed aan den dag, die nog steeds onze bewondering verdient. ¹

De liefde voor de kruistochten wekte ook bij onze meer vreedzame landgenooten de geestdrift steeds in hoogere mate op om, zonder ander wapen dan den eenvoudigen pelgrimsstaf, de bedevaart naar het H. Land te ondernemen. Sedert omstreeks het jaar 1100 het Jeruzalemsche rijk gesticht was, tot lang na de Hervorming, vinden wij tal van voorbeelden van mannen en vrouwen en kinderen zelfs, uit allen rang en stand, die hun huis en werkkring verlieten, om de gewijde plaatsen te bezoeken. Door geen gevaren, die zeer waren toegenomen sedert na de kruistochten het H. Land weder in handen der Saracenen gevallen was, lieten zij zich weerhouden. ² Palestina zelf was een woestenij; slechts hier en daar werden eenige olijvenboomen, palmen en wijngaarden gevonden. De hebzuchtige Arabieren loerden op de pelgrims, om hun geld en kostbaarheden afhandig te maken. ³ Maar daar men zich voor den gelukkigsten mensch hield, wanneer men bij de heilige plaatsen kwam te sterven, schrikten deze gevaren de geestdriftvollen niet af. ⁴ Van de vorsten en edelen, die derwaarts zich begaven, noemen wij alleen de namen van WILLEM VAN GULIK, ⁵ ARNOLD VAN GELDER ⁶ en zijn zoon ADOLF VAN GELDER, ⁷ WERNER, een Geldersch edelman, ⁸ JAN, graaf van Solms, ⁹ den priester GIJSBERT WILLEM RAET, ¹⁰ den burchtgraaf van Montfoort, ¹¹ en JOHANNES VAN BROICKHUIZEN, die op zijn reis in het Heilige Land stierf. ¹² Van de eenvoudige burgers vermelden wij de namen van GIJSBERT ROBBERTZ. van Wijk

¹) Zie DIRKS, a. w. bl. 299 vv.

²) Zie G. JUNKMAN, *De peregrinationibus et expeditionibus sacris ante Synod. Claromontanam* bl. 19.

³) St. Birgitta v. HAMMERICH, Duitsche uitg. v. A. MICHELSEN, bl. 152.

⁴) SCHROECKH, *Kirchengesch.* XXIII, bl. 205.

⁵) v. HASSELT, *Arnh. Oudh.* I, bl. 25.

⁶) *Arnh. Oudh.* I, bl. 101 vv.

⁷) KNIPPENBERG, *Hist. eccl. ducatus Geldriae*, bl. 124.

⁸) Zie KNIPPENBERG, a. w. bl. 102.

⁹) BREIJDENBACH, *Bevarden tot dat heylighe grafft*, 1488, bl. 1.

¹⁰) Zie VORSTMAN in het *Ned. Arch. v. K. G.* VII, bl. 68, 140 v. Deze RAET stichtte de Jeruz. Kapel te Gouda.

¹¹) *Utrechtsche Jaarb.* II bl. 542.

¹²) KNIPPENBERG, a. w. bl. 126.

bij Duurstede,¹ GERRIT VAN BROEKHUIJZEN, chirurgijn te Gorkum, ADRIAAN DE VLAMING van Dordrecht, die met vrouw en kinderen de reis ondernam,² PIETER HEINRICXZ. OPMEER, COEN BARENTZ., CORNELIS CORNELISZ. VELT, JAN WOUTERZ. GAEL, MATTHYS VAN BANCKEN, WOUTER BRUGMANS, FLORIS GERRITSZ., THOMAS SYMONSZ., PIETER GIJSBERTSZ. RUYSCH, REYER WILLEMSZ., en EVERT JANSZ. BAKKER. De elf laatst genoemden waren allen Amsterdammers, die in de 16de eeuw de bedevaart naar Palestina ondernomen hadden en in hunne woonplaats leden waren van de broederschap der Jeruzalem-vaarders.³

Die broederschappen der Jeruzalem-vaarders of Jeruzalems-heeren werden in de 15de eeuw op onderscheidene plaatsen gevormd uit mannen en zelfs uit vrouwen, die het H. Land bezocht hadden. Wij ontmoeten die vereenigingen, behalve te Amsterdam, te Leiden, te Utrecht, te Dordrecht, te 's Gravenhage, te Kampen en op enkele andere plaatsen.⁴ Met de zoogenaamde Jeruzalemsveeren of palmtakken in de hand, namen zij in de processiën en bij andere kerkelijke plechtigheden een voorname plaats in, terwijl zij in het algemeen eene bijzondere onderscheiding genoten. Wij komen straks op deze Jeruzalem-vaarders terug, wanneer wij over de ridders van het H. Graf spreken. 't Zij ons thans genoeg op te merken, dat het oprichten dezer broederschappen getuigenis aflegt, hoe groot het aantal der bedevaartgangers naar het H. Land moet geweest zijn. Naar het mij voorkomt, zijn deze broederschappen in de 15de eeuw ontstaan.

Volgen wij thans kortelijk een pelgrim op zijn reis door het H. Land en zien wij, welke plaatsen hij doorgaans bezocht.⁵ Wij stellen ons voor, dat hij aan den kant van Hebron het »geloofde" Land inkwam. Daar werd aanstonds een bezoek gebracht aan de graven der aartsvaders ABRAM, ISAAC en JACOB, en aan een grot,

¹) *Sententiën v. d. hoogen raad in Holland*, bl. 689.

²) SCHOTEL, *Kerk. Dordrecht*, I bl. 13.

³) WAGENAAR, *Beschr. v. Amsterd.* II bl. 126.

⁴) SCHOTEL, *Keizerl. Bezoek*, bl. 11; ORLEHS, *Beschr. v. Leiden*, bl. 107.

⁵) Hier stond ons ten dienste een HS. van het jaar 1484, bevattende een reisverhaal van den Ridder AERTS naar het H. L., vroeger toebehoorende aan mijn vriend Mr. W. P. SAUTYN KLUIT te Amsterdam, thans het eigendom v. d. Maatsch. v. Ned. Letterkunde; verder de *Pilgerfahrt des Ritters Arnold von Harff*, uitgeg. door Dr. E. VON GROOTE, Cöln 1860, en BREYDENBACH's a. w. Van dit laatste zeldzame boek berust een exemplaar op de Kon. Bibliotheek.

waarin »ADAM en EVA een tijd gewoond hadden, toen zij uit het Paradijs verdreven waren.”

Van Hebron begaf hij zich naar Bethlehem en deed daar zijne gebeden in de kerk, bij de altaren, die opgericht waren op de plek waar »O. L. Vrouwe JEZUS ter wereld bracht,” waar »JEZUS besneden werd,” waar »de drie koningen zich voorbereiden om JEZUS hunne offers te brengen,” en waar zij het kindeke hunne geschenken aanboden. Uit de kerk komende, bezocht hij het graf »waarin de onschuldige kinderen begraven lagen, die HERODES had laten dooden,” en de in de onmiddellijke nabijheid gelegen HIERONYMUS-kapel, waar »deze heilige niet alleen tijdelijk begraven was geweest, maar ook den Bijbel had vertaald van het hebreuwsch in het grieksch en van het grieksch in het latijn.” Voorts ging hij in den omtrek van Bethlehem nog naar onderscheidene gewijde plaatsen, o. a. naar de woningen van SIMEON en van ZACHARIAS en ELISABETH.

Van Bethlehem schijnt de pelgrim gewoonlijk terstond de reis naar Jeruzalem vervolgd te hebben. Sommigen namen daar hun intrek in het klooster naar het H. Kruis genoemd, omdat aldaar de boom was gegroeid, waaruit het kruis van JEZUS vervaardigd heette te zijn. Op den weg tusschen Bethlehem en Jeruzalem hield men o. a. stil bij »het graf van RACHEL, bij de plek waar de profeet ELIA geboren was” en waar op nieuw de ster aan de oostersche Wijzen verscheen. Men overnachtte in het Observantenklooster op den berg Sion: daar werd aan de pelgrims een teug wijns aangeboden op de plaats, waar JEZUS gezegd werd het avondmaal ingesteld te hebben. Van Jeruzalem begaf men zich naar Bethanië, vertoefde daar bij het graf van LAZARUS, en in de woningen van SIMON den melaatsche, van MARIA en MARTHA en van MARIA MAGDALENA. Van Bethanië werd de reis vervolgd tot Jericho en aldaar de plek bezocht, waar JEZUS een blinde genezen had. Vervolgens trok de pelgrim langs de oevers der Jordaan en verwijlde aldaar langeren of korteren tijd bij al de plaatsen, die, volgens de Evangeliën, door de levensgeschiedenis van JEZUS vermaardheid verkregen hadden. Daarna zette hij de reis voort naar Nazareth, om het huis van MARIA te bezoeken. Verder trok hij over den Tabor en den Hermon naar het meer van Galilea en

van daar naar Cana en Damaskus, in welke laatste plaats o. a. de kerk bezocht werd, gebouwd op de plek waar PAULUS gedoopt was. Eindelijk ondernamen sommige bedevaartgangers nog de moeilijke en lange reis naar den berg Sinai, voornamelijk met het doel, om bij het aldaar gelegen graf van St. KATHARINA hunne gebeden op te zenden. Het schijnt dat men voor dit bezoek geleibrieven moest hebben van den gezant van den Sultan van Kaïro. De moeilijkheid om die te verkrijgen is wellicht oorzaak geweest, dat betrekkelijk weinige pelgrims zich derwaarts begaven. Althans, toen omstreeks 1496 de ridder ARNOLD VON HARFF den berg Sinai bezocht, waren de broeders van het St. KATHARINA-klooster niet weinig verheugd, weder eens een christen te zien, daar in tien jaren »geyn cristen pylgrym van den latijnschen'' aldaar geweest was.¹ In de Heilige Stad zelve had de pelgrim heel wat te bezoeken. Wij noemen slechts het voornaamste: de twee steenen, »waarop JEZUS gepredikt en de moeder Gods gezeten had, om de hemelsche woorden te hooren''; het huis waar JEZUS' moeder »na zijne opstanding gewoond had en gestorven was''; het paleis van CAJAPHAS, waarin zich »de steen bevond, die tegen het graf van JEZUS gewenteld was''; de kapel van Onze Lieve Vrouw, waarin het hoog altaar was opgericht ter plaatse waar »JEZUS na zijne opstanding het eerst aan zijne moeder verschenen was,'' en waarin verder bewaard werden een »stuk van de zuil waaraan JEZUS gegeeseld werd, en een deel van JEZUS' kruis''; de kapel, gebouwd ter plaatse waar »de joden om den rok van JEZUS het lot wierpen''; de kapel van St. HELENA, waar de keizerin »haar dagelijksche gebeden had uitgesproken''; den berg Calvarië met zijn »schoone, overwelfde kapel, waarin steeds elf lampen brandden en tal van altaren de plaatsen aanwezen, waar JEZUS' kruis en dat der beide medekruiselingen gestaan hadden, waar MARIA het lijden van haar zoon had bijgewoond, enz.; de woning van PILATUS; die van VERONICA, de vrouw, die, toen JEZUS zijn kruis droeg, haar sluier over zijn hoofd geworpen had, in welken sluier zijn gebenedijde gelaat werd afgedrukt;² de plaats waar JEZUS de dochters

¹) Zie Dr. E. v. GROOTE, a. w. bl. 115, 121. In 1484 hadden de pelgrims, wier reis beschreven is in het HS. van de Maatsch. v. Ned. Letterkunde, ook den berg Sinai bezocht.

²) Die sluier zelf was te Rome.

van Jeruzalem had toegesproken; het huis waar »de rijke man gewoond had, die »in de hel begraven was"; de school, »waar MARIA haar onderwijs genoten had"; »den tempel van SALOMO"; het met marmersteen geplaveide plein, waarop de »gouden poort stond door welke JEZUS gereden was, toen hij zijn intocht te Jeruzalem deed"; de poort, bij welke STEPHANUS gesteenigd was; het dal van JOSAFAT met de beek Kedron, waarover vroeger een houten brug lag, »waarnit het kruis van JEZUS vervaardigd was en waarover de koningin van Scheba niet gaan wilde, omdat zij in den geest voorzag, dat de Verlosser der wereld daaraan sterven zoude"; eindelijk den Olijfberg met de plek, waar JEZUS ten hemel was gevaren.

Wij hebben alleen die plaatsen genoemd, waar tal van aflaten te verkrijgen was, meestal voor den tijd van zeven jaren, met uitzondering van het huis van den rijken man, waarbij de HSS. zeer naïef berichten: »daar is geen aflaat." Het langst vertoefde men echter bij de plaats, die het hoofddoel der bedevaart was, bij het H. Graf in de kapel der kerk van 's Heeren opstanding.

Deze kapel was en is nog heden in twee deelen verdeeld. In het voorvertrek, recht tegenover de deur, lag op den grond een witten marmersteen, »omringht met een cooperen trailie, op de plaats, soe sy seggen, daer JOSEPH van Arimathea en NICODEMUS het lichaam onses Heylants met welryeckende salve salfde." Dezen steen kusten de pelgrims en »vrieven daeraen haer paternosters, crucifixen ende nuedoecken, jae gantsche webben lijnwaets, die se in verre landen" voerden en als doodskleederen bewaarden. In dat zelfde vertrek was nog een andere marmersteen, ter plaatse waar de Engel der opstanding had gestaan, die tot MARIA had gezegd: wien zoekt gij? — Uit dit vertrek kwam men door een kleine deur in een ander klein kapelletje of vertrek, geheel donker, doch waarin steeds negen lampen brandende waren. Aan de rechterzijde der deur was de nis, waarvan de bodem met een prachtigen witten marmersteen was bedekt. Daaronder, zeide de overlevering, was het graf van JEZUS geweest. ¹

¹) Behalve in de reeds door ons genoemde bronnen, vindt men een beschrijving van het H. Graf in een journaal uit de 17de eeuw van een reis naar het

De grootste eer en zaligheid was het, bij het graf tot ridder geslagen te worden, en menigeen ondernam met geen ander doel de pelgrimsreize naar Jeruzalem, dan om »ridder van den heiligen grave'' te worden. Wij moeten hier spreken over een zeer duister punt in de geschiedenis der bedevaarten naar Jeruzalem. Herhaalde malen vinden wij gewag gemaakt van ridders van het H. Graf, en wel van den tijd der kruistochten af. Toch meen ik dat men zich bedriegen zou, indien men van oordeel was, dat deze ridders een orde vormden, zooals de Hospitaal- of Johanniter-ridders, de Tempeliers, de Duitsche ridders enz. Er zijn er die deze ridders vereenzelvigen met de monniken van het H. Graf of van den berg Sion, maar dit is bepaald onjuist. De ridders waren geen reguleren en gedurende vele eeuwen onderscheidden zij zich door geen enkel distinctief kleedingstuk. Naar het mij voorkomt, was het een titel, die onder plechtig ceremoniëel door de monniken van den berg Sion, waarschijnlijk voor goed geld, aan hoog-adellijke bedevaartgangers gegeven werd, en waarbij deze zich verbonden tot verdediging van het H. Geloof en het H. Graf de wapenen op te vatten, en, zoo zij zelve dit niet konden doen, dan daarvoor plaatsvervangers te stellen. Sedert Paus ALEXANDER VI, derhalve sedert het laatst der 15de eeuw, werd aan de Franciskaner monniken van den berg Sion uitsluitend het recht toegekend, de plechtigheid te leiden. Vroeger geschiedde dit in den regel ook wel door hen, maar niet bij elke gelegenheid.

Ziehier de wijze waarop de plechtigheid plaats vond. De monniken van den berg Sion, als wachters van het H. Graf, traden met hun adellijken procurator, een leek, maar monnik in kleeding en leven, gevolgd door den aanstaanden ridder één uur voor middernacht het koor der kerk van het H. Graf binnen. De monniken lazen de mis en bedienden de communie, waarna de lofzang weerklonk: Veni, sancte spiritus! Daarop vraagde de procurator aan den candidaat-ridder: »wat begeert gij?'' Deze antwoordde hierop: »een ridder te worden van het graf van onzen Heere JEZUS.'' Nu begon de procurator hem de voorrechten, aan de rid-

H. L. door ASSUEER SCHIMMELPENNINCK VAN DER OYE en eenige andere heeren ondernomen, medegedeeld door A. BARON SCHIMMELPENNINCK v. D. OYE in de *Kroniek v. h. hist. Gen. te Utrecht*, jaarg. 26, 1870, bl. 566 vv.

derschap verbonden, mede te deelen. Hij las hem de bepaling voor, dat niemand, die geen 4 kwartieren van adeldom vertoonen kon, geen voldoende vermogen bezat of onteerende misdaden had begaan, ridder worden mocht. Hij verklaarde plechtig, dat zoo iemand den ridderslag durfde ontvangen, zonder aan deze vereischten te voldoen, zijn ridderschap van nul en geener waarde zou zijn. Hij vermaande hem te gehoorzamen aan den Paus en den Keizer, het Heilig Geloof en de kerke Gods te verdedigen, haar rechten te handhaven, haar bisschoppen, haar monniken, haar geestelijken en bezittingen te beschermen, hun onderhoorigen zacht te behandelen; nooit het zwaard te trekken in een onrechtvaardigen twist, weduwen en wezen bij te staan, de vreemdelingen, de armen, de geloovigen in hunne droefheden te troosten; hij verbood hem vervolgens in betrekking te treden met de ongeloovigen, hen zooveel mogelijk uit de christelijke landen te verwijderen en bovenal te trachten door alle middelen het H. Land en het H. Graf uit de handen der heidenen te rukken en daartoe steeds het zwaard gereed te hebben. Nadat de candidaat-ridder met een duren eed gezworen had, dat alles te zullen nakomen, en hij zich op het H. Graf had geplaatst, reikte men hem zwaard en schild toe, welke vooraf gezegend waren, terwijl men aan zijn voeten de riddersporen lag. Men liet hem knielen en de procurator nam den degen en sloeg hem daarmede driemaal op de schouders, zeggende: »zoo sla ik u tot ridder, in den naam des Vaders, des Zoons en des H. Geestes," omhelsde hem daarna en sprak met eerbied: »proficiat."'

Dat vóór 1496 de ridderslag niet altijd door den procurator van de monniken van den berg Sion geschiedde, blijkt uit het volgende. In het gulden jaar 1450, waarin men te Rome den grooten aflaaf kon verkrijgen, ondernamen de hertog van Kleef, JAN I, en de heeren van HORN en BATENBURG, in gezelschap van eenige edelen en hofbedienden, de reis naar het H. Land. Te Brussel

¹⁾ Zie Dr. E. von GROOTE, a. w. bl. 173; JOH. A. LEIDIS, *Chron. Belg.* bl. 346 v.; St. Birgitta von F. HAMMERICH, *Duitsche Uitg.* bl. 184 v. en vooral *Histoire de l'ordre du Saint Sepulchre* par Lessurios (Jos. RUSSEL) d'après la 2e édition de l'ouvrage allemand sur l'ordre précipité par H. J. HERMENS. In alle deze werken wordt het ceremonieel vrij gelijklopend beschreven. Dat de eed der ridders van den h. grave met dien der gewone ridderschap bijna gelijklopend is, kan men zien bij BEKA, p. 77.

sloot **FREDERIK VAN PALLANDT**, heer van Wittem, een der uitstekendste edellieden van Overmaas, zich als reisgezel bij hen aan. Te Venetië ontmoetten zij nog andere nederlandsche reizigers naar Palestina, allen van zeer aanzienlijken huize.¹

Eén begeerte hadden allen, nl. ridders te worden van het H. Graf. Het 2de couplet van een oud Vlaamsch volkslied, getiteld: »De drie lantsheeren»² wijst er op:

Die Heeren syn uut ghetogen
Al in dat gulden jaer,
Si en wouden niet weder keren,
Si en waren ridder geslaen;
Te Veneghiën dat si quamen,
Si maekten daer een verdrach:
Si en wouden niet weder keren
Si en besochten dat heilighe graf.

In het 6de couplet van dit lied wordt hun twaalfdaagsch verblijf te Jeruzalem bezongen:

Si seilden voor den wint
Ende oock al voor die waghen,
Te Jeruzalem aen dat lant.
SALOMONS tempel dat si saghen;
Si traden te Jeruzalem
Al op dat Heilig Lant.
Si traden op dat heilig graf
Daer MARIA so innich op lach.

Te Jeruzalem ontmoetten de pelgrims **ARNULF VAN CREQUY** uit Picardië aan, ridder van het H. Graf, en door *dezen* liet de hertog van Kleef, met zijn eigen zwaard, zich den ridderslag geven, waarop vervolgens deze hertog de andere edelen van zijn reisgezelschap terstond tot ridder sloeg.

Na afloop dier plechtigheid verwelkomt het genoemde lied de hooge gasten en geeft hun de volgende vermaning:

¹) J. HABETS, *De laatste Vorstin-Abdis van Thorn*, geeft de namen dezer Nederlanders op, bl. 52 vv.

²) Overgenomen uit *Jan Roulans liedekensboek des jaers 1544*.

Ghi Heren! sidi daer om comen
 Dat ghi ridders wilt geslagen syn?
 Hout uwe scharen baren ¹
 Ende laet den coopman varen;
 Ende voert dat sweert met recht,
 Ende beschermt weduwe en wesen!
 So voert ghi een goet recht.
 Nu hebt ghi edelheit ghecregen.

Dat deze »receptie» der ridders van het H. Graf nog heden schier op dezelfde wijze plaats heeft, als het eerst door ons beschreven werd, blijkt, volgens LESSURIOS, ² uit het werkje van den Vicomte DE CHATEAUBRIAND, getiteld: *Itineraire de Paris à Jérusalem*, waarin de auteur beschrijft, hoe hij tot ridder geslagen werd.

In 1498 werd door INNOCENTIUS VIII de orde opgeheven en vereenigd met die van St. Jan. In 1496 schijnt zij een orde met eenige vaste regels geworden te zijn, toen Paus Alexander VI het recht om tot ridder te slaan aan de monniken van den berg Sion toekende, 't geen door BENEDICTUS XIV bevestigd werd. De tegenwoordige Paus Pius IX reorganiseerde in 1868 de orde en droeg bij zijn Bul: *ad perpetuam rei memoriam* deze plechtige handeling op aan den Patriarch van Jeruzalem. Ondanks de belangrijke monografie van LESSURIOS, blijft er omtrent deze zoogenaamde orde, ook volgens den schrijver, veel te vragen over.

Zijn nu deze ridders van het H. Graf dezelfden, die zoo vaak in onze stedsbeschrijvingen met den naam van Jeruzalems-heeren of Jeruzalems-vaarders voorkomen?

Na veel, doch helaas vruchteloos, onderzoek durf ik geen vaste uitspraak te doen. Maar ik twijfel er zeer aan en geloof integendeel, dat de broederschappen der Jeruzalems-heeren bestonden uit niet adellijke personen, die het H. Land bezocht hadden, en misschien dezen titel, uit gunst of tegen betaling van den prior van het klooster van Sion verkregen hadden. ³ Onderscheidene gronden

¹) Houdt uwe vierschaar voor de gerechtigheid open.

²) A. w.

³) Wellicht werd aan dezen een certificaat afgegeven, dat zij het H. Land bezocht hadden. De Heer J. C. BIJSTERBOS te Zwolle had de goedheid mij afschrift toe te zenden van zulk een bewijs van het jaar 1669, waarop ik later terug kom.

meen ik voor dit gevoelen te kunnen bijbrengen. Ik wijs er in de eerste plaats op, hoe nergens gezegd wordt, dat een vrouw den ridderslag ontving, terwijl onze bronnen meermalen spreken van Jeruzalems-vrouwen.¹ Ik merk vervolgens op, dat de ridders een ketting ontvingen, waaraan het Jeruzalemskruis hing,² terwijl, volgens het portret van den reeds op bl. 35 vermelden GIJSBERT ROBBERTZ.,³ een Jeruzalems-heer uit Wijk bij Duurstede, die met de Jeruzalemsveer en het Jeruzalemskruis is afgebeeld, deze dat kruis niet aan een ketting, maar aan een gewoon zwart lint heeft hangen. Maar bovenal weegt bij mij zwaar de vermelding in de monografie van LESSURIOS, dat niemand tot ridder geslagen mocht worden, *die geen vier kwartieren van adeldom* vertoonen kon, terwijl ik ook geen enkel voorbeeld heb aangetroffen van niet adellijke personen, die tot ridders geslagen werden. Een aantal nu van Jeruzalems-heeren konden volstrekt geen bewijzen van adeldom vertoonen. In Amsterdam o. a. wordt een schilderij gevonden met de portretten van elf Jeruzalems-vaarders, wier namen wij reeds noemden (bl. 36) en van wie geen enkele tot den adellijken stand behoorde,⁴ ofschoon zij allen leden waren van de Broederschap der Jeruzalems-vaarders. Nu blijft zeker het bezwaar over, dat aan deze en sommige andere broederschappen in oude keuren als van *ridderlijke* broederschappen gesproken wordt, maar, mij dunkt, het gaat te ver, alleen op grond van dezen naam de Jeruzalems-heeren tot ridders te verheffen. Kan die naam niet een gevolg zijn geweest van de hooge onderscheiding, die men aan deze broederschappen toekende, en die deze heeren zich in hunne ijdelheid lieten welgevallen?⁵

Wij eindigen hiermede onze betreffelijk uitvoerige beschouwingen over de bedevaarten naar het H. Land en vestigen onze aandacht op de reizen onzer vaderen naar andere plaatsen, allereerst naar Rome. Hebben wij in het eerste Hoofdstuk, bl. 7, gronden

¹) Zie o. a. SCHOTEL, *Kerk. Dordrecht* I, bl. 13.

²) *St. Birgitta* v. HAMMERICH, bl. 184.

³) In het bezit van Dr. P. A. BORGER, te Arnhem.

⁴) WAGENAAR, *Beschr. v. Amsterdam*, II, bl. 126.

⁵) Voor het vermoeden van den Hoogleeraar MOLL, K. G. II. 4. bl. 46 n. 5, dat het kruis, door de Jeruzalems-vaarders op den rechterarm gedragen, hun ridderteeken was, heb ik geen bevestiging kunnen ontdekken.

aangevoerd voor de stelling, dat reeds in het eerste tijdvak tochten derwaarts ondernomen werden, in dit tijdvak stond Rome niet minder in aanzien dan Palestina. — Reeds gedurende de kruistochten was men begonnen de reis naar het H. Land met die naar Rome te verbinden, ¹ en dit gansche tijdvak door vinden wij tal van voorbeelden, dat vele pelgrims, die naar het Oosten trokken, meestal op de heenreis, soms op den terugtocht, Rome bezochten. ² Inzonderheid werd de aandacht op Rome gevestigd, sedert in het jaar 1300 BONIFACIUS VIII het jubeljaar had ingesteld, dat voortaan eens in de honderd jaren gevierd zou worden. Bij de bul, door hem uitgevaardigd, bepaalde hij dat ieder, die in het jubeljaar de kerken van Rome, inzonderheid van Petrus en Paulus, in eene ootmoedige stemming bezocht, volkomen aflaat zou ontvangen voor een geheel zondig leven (*plenissimam omnium suorum peccatorum veniam*). Honderd duizenden, uit alle landen, ook uit ons vaderland, trokken nu naar de stad der zeven heuvelen, zoodat het tot een spreekwoord werd: dat het gansche menschelijke geslacht Romeinsch was geworden en zich als éene groote familie rondom den gemeenschappelijke Heiligen Vader verzameld had. CLEMENS VI, gedachtig aan de korthed van een menschenleven, maar inzonderheid aan de beurzen der geestelijkheid, die goed gevuld werden door de offergaven der pelgrims, besloot bij de bul *Unigenitus* in 1342 het jubeljaar elke vijftig jaar te doen wederkeeren, een rijken aflaat belovende »uit den onuitputtelijken schat van goede werken van Petrus.» ³ In 1439 stelde URBANUS VI het om de 33 jaren, en eindelijk PAULUS II in 1470 het om 25 jaren vast. Die gedurige verkorting van den tijd, waarop het jubeljaar zou wederkeeren, levert wel genoegzaam bewijs, hoe groot het aantal der bedevaartgangers was. Zij werden Romei, Romipetae of Romipedae genaamd. ⁴ Richtten de pelgrims naar het H. Land broederschappen op, datzelfde deden ook de bezoe-

¹) Zie MOLL, II. 1, bl. 10, 14 en II, 4, bl. 86.

²) Wellicht was de oorzaak daarvan hierin gelegen dat, volgens een oud gebruik, de pelgrims niet naar Jeruzalem togen, zonder eerst van den Paus vergunning gevraagd te hebben. Zie Jos. HABETS, *De laatste Vorstin-Abdis v. h. Keizerl. stift Thorn*, bl. 49 vv. Dit gebruik werd echter lang niet altijd gevolgd.

³) *St. Birgitta* van F. HAMMERICH, bl. 120.

⁴) SCHROCKH, K. G. XXIII, bl. 203.

kers van Rome. Te Dordrecht, ¹ Leiden, ² en waarschijnlijk ook elders werden zulke broederschappen aangetroffen. Te Dordrecht telde zij in 1465 meer dan 120 broeders en 30 zusters. ³ Doch niet alleen in de jubeljaren, maar dagelijks zag Rome bedevaartgangers binnen hare muren. ⁴ Toen in 1348 »de zwarte dood» in geheel Europa duizenden slachtoffers velde, was het aantal pelgrims miljoenen groot, menschen van allen rang en stand en van beide geslachten. Het gedrang voor de Petrus- en Pauluskerk was toen zoo groot, dat iederen dag menschen doodgetrapt of vermoord werden. ⁵

Deden sommigen de reis naar Rome, »om naar een enkel uitverkoren heiligdom op te gaan,» zooals eene non van Diepenveen, TRUIDE SCHUTTEN van Kampen, die in de kerk van St. Agniet het feest dier heilige wenschte te vieren, ⁶ verreweg de meesten liepen van kerk tot kerk in de stad, die voor iederen dag des jaars zeven duizend martelaren telde. ⁷

De voornaamste kerken, die men te Rome bezocht, waren de zeven hoofdkerken, die van St. PIETER, van St. PAULUS, van St. LAURENTIUS en STEFANUS, van het H. KRUIS, van SANTA MARIA MAGGIORE en van St. JOHANNES in Laterano.

Naar de eerste kerk leidde een trap van 36 treden. Die deze opsteeg met aandacht en berouw over zijne zonden, ontving voor iedere trede zeven jaren afaat. In de kerk waren honderd altaren en bij elk altaar was 18 jaar afaat te verdienen. Van deze altaren waren er zeven, die als hoofdaltaren aangemerkt werden, waarbij men nog meer afaat verkrijgen kon, b. v. bij dat van VERONICA, waar zich de vermelde sluier bevond. Daar ontving een Romein 8000 jaar afaat, en een pelgrim die van over de bergen kwam, behalve andere voorrechten, 12000 jaar afaat. Onder het

¹) Dr. SCHOTEL, *Een Keizerlijk bezoek* bl. 11.

²) v. MIERIS, *Beschr. v. Leiden*, I, bl. 87.

³) *Batavia Sacra*, III, bl. 552 en 554.

⁴) Zie o. a. KNIPPENBERG, a. w. bl. 121; SCHOTEL, *Kerk. Dordrecht* I, bl. 13, 15, en andere voorbeelden opgegeven door Dr. POOL in zijn Dissertatie: *Frederik van Heilo*, bl. 92 n. 4.

⁵) *St. Birgitta*, bl. 121 v. Zie ook GREGOROVIVS in zijn a. w. passim.

⁶) MOLL, *Kerkgesch.* II, 4, bl. 36. Het leven dezer non wordt beschreven in een HS. berustende op de Bibliotheek van den Gelderschen Toren te Spankeren, door Prof. MOLL in de voorrede van zijn *Joh. Brugman* als HS. D vermeld.

⁷) *St. Birgitta*, bl. 122.

hoogaltaar bevond zich een krypt, waar de helft der lijken van St. PETRUS en PAULUS begraven lag. Iederen dag, dien men daar biddende doorbracht, genoot men 4000 jaar aflaat. Bij dat altaar lagen twaalf duizend martelaren begraven. Buitendien bevatte deze kerk tal van relieken; bij allen konden schatten van aflaat verdiend worden.

In de St. PAULUS-kerk lagen de andere helften der lijken van St. PETRUS en PAULUS. Daar verkreeg men 48 jaar aflaat en voor een derde deel vergeving aller zonden. Ook deze kerk, gelijk al de andere kerken, bevatte tallooze relieken.

Het is opmerkelijk dat in het reisverhaal, waaraan wij deze mededeelingen ontleenen, ¹ de kerk van St. JOHANNES in Laterano de voornaamste hoofdkerk wordt genoemd, en niet die, waarin de overblijfselen van PETRUS en PAULUS werden gevonden. Deze JOHANNES-kerk had vier deuren, één die alleen geopend werd in het jubeljaar, de drie andere stonden altijd open, en het was zaak te zorgen, dat men door alle drie de kerk inkwam, want wie dat deed met aandacht en berouw, ontving vergeving van al zijn zonden. Bovendien kon men de zielen verlossen van hen, voor wie men door die deuren ging! ² Waar Rome zoo mild met aflaat en vergeving van zonden was, verwondert het ons niet, dat wij ook nog lang na de Hervorming pelgrims in de pauselijke stad aantreffen.

Op gelijken rang als bedevaartsplaats stond met Jeruzalem en Rome, St. Jacob van Compostella in Spanje. Daar rustte, gelijk men meende, sedert het jaar 800, het gebeente van JACOBUS, den oudsten broeder van JOHANNES. Laat ons zien, wat de legende ons dienaangaande mededeelt. Nadat JACOBUS onthoofd was, namen de andere discipelen zijn lichaam en voeren des nachts weg in een schip zonder roer of zeilen, dat hen naar Gallicië bracht, waar toen zekere LUPA koningin was, aan wie zij zich lieten voorstellen. LUPA gaf van de aankomst dezer maunen bericht aan den koning, die hen in de gevangenis liet zetten. Uit hun kerker ont-

¹) *Die Pilgerfahrt des Ritters A. von Harff*, bl. 14 vv.

²) De gouden deur der St. Pieterskerk, die bij den aanvang des jubeljaars door een onzichtbare hand heette geopend te worden, en die men slechts ongehinderd kon doorgaan, zoo men in den genadestaat verkeerde, was ook aan onze vaders in de vijftiende eeuw bekend, blijkens eene schoone miniatuur in het Pontificale van de St. Marie-kerk te Utrecht, afgebeeld en door MOLL verklaard in *TAVEL's Christel. kunst in Holl. en Vlaand.*, bl. 96 v.

vlucht, zaten gewapende ruiters hen achter na, maar deze stortten in het water, doordien de brug, waarover zij trokken, bezweek. De koning, door dit ongeval verschrikt, liet aan de discipelen weten, dat hij hun verder geen leed zou berokkenen. Deze kwamen nu terug en begonnen in den omtrek te prediken. Koningin LUPA echter was daarmede gansch niet tevreden, en zocht door list de discipelen te dooden. Zij liet ze bij zich komen, ontving hen op de meest vriendelijke wijze en sprak: »neem mijn ossen, die op de naburige bergen zijn, en breng het lichaam van JACOBUS waar gij wilt." De discipelen, niet wetende dat deze ossen wild waren, klommen den berg op, die bewaakt werd door een vuurspuwenden draak. Zij hieuwen den draak in tweeën door het teeken des kruises, en bij de ossen komende vonden zij deze tam als schapen. De ossen brachten het lijk van JACOBUS naar het paleis van LUPA, waar zij stilhielden, zonder dat het mogelijk was hen verder te doen gaan. LUPA hierover verschrikt, bekeerde zich tot het Christendom en gaf haar paleis aan de discipelen, die er eene kerk lieten bouwen. Toen het lijk van JACOBUS eenigen tijd daarna te Iria-Flavia (thans El Padron) in het jaar 44 ontscheept was en begraven op de plek, waar hij het Evangelie aan de Spanjaarden had gepredikt, raakte het weldra verloren en bleef dit tot het jaar 800, toen men het terugvond in een bosch bij Compostella.¹ Daar werd aanstonds aan het lijk groote eer bewezen. Kerken en kloosters werden bij zijn nieuw ontdekt graf gebouwd. Men verlegde het bisdom van Iria derwaarts; tal van bisschoppen lieten zich daar ter plaatse wijden,² en sedert werd Compostella de beroemde bedevaartsplaats, waarheen dit gansche tijdvak door scharen van pelgrims zich begaven, adellijken, zooals gravin SOPHIA, gemalin van DIRK VI, en de Heeren van HORN, zoowel als gewone burgers van allen rang. Meermalen deden de kruisvaarders Compostella aan, b. v. zij die onder graaf WILLEM I aan den kruistocht deelnamen.³

¹) COLLIN DE PLANCY, a. w. II, bl. 3 vv.

²) SCHROECKH, a. w. XXII, bl. 202.

³) CAESARIUS HEISTERBACENSIS, *Dialogus miraculorum*, Distinctio VI, Cap. XXXIII v. d. uitg. v. JOS. STRANGE, Keulen 1851; MATTH. *Analecta*, II, bl. 27; KNIPPENBERGH, a. w. bl. 77; *Verh. v. d. Maatsch. der Ned. Letterk.* I, 48; VAN HASSELT, *Arnh. Oudh.* III, bl. 135, en elders.

Niet alle pelgrims echter waren verzekerd, dat werkelijk het lichaam van JACOBUS zich aldaar bevond. Sommigen beweerden dat het te Toulouse in Languedoc bewaard werd. Ook de reeds meermalen door ons genoemde ridder ARNOLD VON HARFF verkeerde in twijfel en beloofde rijke geschenken, indien men hem het lichaam toonen wilde. Hem werd echter geantwoord, dat hij, die niet onvoorwaardelijk geloofde dat het lichaam van den H. JACOBUS daar begraven lag, of om zijn twijfel op te heffen het lichaam zien wilde, terstond »onzinnig zou worden als een dulle hond." De ridder was daarover zoo verschrikt, dat hij geen twijfel meer opperde.¹

Ofschoon onze bronnen talloze voorbeelden opgeven van reizen naar Compostella en van broederschappen van St. JACOB in onderscheidene steden opgericht, b. v. te Haarlem en Dordrecht,² leveren zij voor eene bijzondere vermelding weinig merkwaardigs op. Van eenen tocht moeten wij echter iets mededeelen, omdat deze ons een belangrijke bijdrage levert tot de kennis van het wondergeloof in de 13de eeuw en de wonderverhalen, die de bedevaartgangers soms medebrachten.

Een Utrechtenaar was met zijn zoon naar Compostella vertrokken. Onder weg, in een herberg overnachtende, werd hij aldaar verdacht den herbergier bestolen te hebben, die hem aan den rechter overleverde. Ofschoon onze Utrechtenaar God en St. JACOB als getuigen aanriep dat hij onschuldig was, werd hij niettemin tot de doodstraf veroordeeld. De zoon, zijn vader veroordeeld ziende, bad den rechter bij de barmhartigheid van God en St. JACOB zijn vader genade te schenken en hem in zijns vaders plaats op te hangen. Dit verzoek werd toegestaan, waarna de vader met een treurig gemoed met zijne andere reisgenooten den tocht naar St. JACOB voortzette. Op zijn terugreis, toen de vader de galg naderde, waaraan hij zijn zoon nog zag hangen, riep hij zijn mede-pelgrims toe: »Zietdaar broeders, dat is mijn zoon! Ik bid u, help mij, opdat ik mijn kind eervol begrave." Maar eensklaps begon de gehangene te spreken: »Wees welkom vader! Ik leef nog!" Verrukt van vreugde, vroeg de vader hem naar de oorzaak van dit wonder.

¹) *Die Pilgerfahrt* enz. bl. 233.

²) v. OOSTEN DE BRUYN, *De stad, Haarlem*, I, bl. 107, en SCHOTEL, *Keizerl. Bezoek*, bl. 4.

En nu verklaarde hem de gehangene, dat, nadat de beul zijn werk volbracht had, St. JACOB hem met zijne handen had ondersteund, dat hij geen honger of dorst of pijn had gehad, ja dat hij zich zijn gansche leven lang nooit zoo plezierig had gevoeld! Nu trok de vader op nieuw, thans met zijn zoon, naar het graf van den H. JACOB, de laatste om zijn gelofte te betalen, de eerste om den Heilige zijne dankbaarheid te betuigen. Na deze reis gelukkig volbracht te hebben, kwamen zij in welstand te Utrecht terug.¹

Waren het H. Land, Rome en St. Jacob van Compostella de voornaamste bedevaartsoorden onzer vaderen buiten de grenzen van ons land, ontelbaar waren de overige, die evenzeer door onze voorgelachten bezocht werden.

Het zou eentonig en onbelangrijk zijn bij al de verschillende plaatsen, die pelgrims binnen hare muren zagen, afzonderlijk stil te staan. Wij vergenoegen ons met hoofdzakelijk op te merken, dat onze vaderen, meer of minder zeldzaam, tochten ondernamen naar Keulen, waar in de Domkerk de hoofden »der drie koningen» waren, en in de St. Georgekerk een wonderdoend cucifix was²; naar Rijssel,³ Bologne,⁴ Aken,⁵ Mainz,⁶ Dijon,⁷ Parijs,⁸ Poitiers,⁹ Cyprus,¹⁰ Rhodes,¹¹ Lissabon,¹² Turkije,¹³ Polen,¹⁴ Mechelen,¹⁵ St. Olof,¹⁶ het O. L. V. Convent in de kluis onder Trier,¹⁷ Trier,¹⁸ St. Ewoud

¹) CAES. v. H. *Dial. Miracul.* Distinct. VIII, Cap. 58.

²) *Geld. Oudh.* bl. 70, en COLLIN DE PLANCY, a. w., I, bl. 211, 217.

³) MOLL, K. G. II, iv, bl. 38.

⁴) *Oudh. v. Rijnland*, bl. 21.

⁵) *Oudh. v. Rijnland*, bl. 21; STAATS EVERS, *Bydr. t. d. Gesch. der regtspl. in Gelderl.* bl. 56.

⁶) COLLIN DE PLANCY, a. w. I, bl. 191.

⁷) COLLIN DE PLANCY, a. w. I, bl. 398 vv.

⁸) POOL, *Frederik v. Heilo*, bl. 96.

⁹) DOM PITRA, *La Hollande Catholique*, bl. 182.

¹⁰) SCHOTEL, *Kerk. Dordrecht*, I, bl. 15; *Oudh. v. Utrecht*, I, bl. 262 v.

¹¹) SCHOTEL, a. w. I, bl. 15.

¹²) MOLHUYSEN in NIJHOFF's *Bydragen*, Nieuwe Reeks II, 201 vv.

¹³) J. G. AB UTRECHT DRESSELHUIJS, *De poena perigrinationis sacrae*.

¹⁴) DRESSELHUIJS, a. w. passim.

¹⁵) NAVORSCHER, Jaarg. IV, bl. 129.

¹⁶) J. C. BIJSTERBOS in de *Verz. v. stukken betr. hebbende op Overijsselsch recht*, 2e Afd. 8ste st. bl. 42.

¹⁷) *Oudh. v. Deventer*, II, bl. 161 v.

¹⁸) BUDDINGH, *Mirakel-geloof* bl. 85 vv.

in de Ardennen, ¹ Birklinge bij Wurzburg, ² Venetië, ³ Napels, ⁴ Einsiedeln, ⁵ Halle, ⁶ Scherpenheuvel, ⁷ Brussel, ⁸ Gent, ⁹ Loretto, ¹⁰ Epternach, ¹¹ Wilsnack, ¹² St. Mors de Fossees, ¹³ Lyon, ¹⁴ Rutsema of Rutsemadoen, ¹⁵ Montserrat, ¹⁶ Mont St. Michel, ¹⁷ Hoog Elten, ¹⁸ enz. AB UTRECHT DRESSELHUIJS maakt zelfs melding van bedevaarten naar Amerika. ¹⁹ Omtrent de bedevaarten naar sommige der genoemde plaatsen willen wij echter enkele opmerkingen maken.

Ten opzichte van die naar Dijon en de St. Gudule-kerk te Brussel teekenen wij aan, dat beiden hare vermaardheid te danken hadden aan wonderdoende hostiën, waarmede de Joden moedwillig heiligschennis hadden gepleegd. Te Dijon was er één, te Brussel werden er drie bewaard, die door de Joden met dolksteken doorstoken waren en waaruit toen terstond bloed was gestroomd. De sporen van het bloed en de litteekenen der ontvangen steken bleven die hostiën altijd behouden. Sedert de gepleegde heiligschennis waren zij begonnen tal van genezingen te verrichten. Te Brussel werden de drie Joden, die de misdaad gezegd werden gepleegd te

¹) v. MIERIS, *Beschr. v. Leiden*. Dl. I, bl. 37.

²) *Oudh. v. Deventer*, II, bl. 164.

³) COLLIN DE PLANCY, a. w. I, bl. 195.

⁴) KNIPPENBERG, a. w. 121. COLLIN DE PLANCY, a. w. I, bl. 201 v., 205.

⁵) *Navorscher*, jaarg. IV, bl. 129; MOLL, *Joh. Brugman*, II, bl. 83.

⁶) LIPSIVS, *Diva Virgo Hallensis*; LE LONG, *Reformatie v. Amst.* bl. 187 vv. *Navorscher* IV, bl. 129.

⁷) LE LONG, a. w. bl. 187, vv. LIPSIVS, *Diva Sichemiensis sive Aspricollis*.

⁸) COLLIN DE PLANCY, a. w. I, bl. 403.

⁹) BUDDINGH, a. w. bl. 37.

¹⁰) COLLIN DE PLANCY, a. w. II, bl. 285 vv.

¹¹) COLLIN DE PLANCY, a. w. bl. 198. DOM PITRA, *La Holl. Cathol.* bl. 103.

¹²) MOLHUYSEN, a. w. II, bl. 201 vv.; STAATS EVERS, a. w. bl. 56.

¹³) v. MIERIS *Groot Charterboek v. Holland*, IV, bl. 248.

¹⁴) v. MIERIS, *Groot Charterboek v. Holland*, IV, bl. 248.

¹⁵) v. MIERIS, a. w. I, bl. 523 vv.

¹⁶) COLLIN DE PLANCY, a. w. II, bl. 259 vv.

¹⁷) SCHROECKH, K. G. Dl. XX, bl. 46 v.

¹⁸) De Hoogleraar DE HOOF SCHEFFER deelde mij mede dat hem, bij een bezoek der kerk aldaar, met groote devotie een Mariabeeld werd aangewezen, dat van de Engelsche ziekte geneest, en hem verhaald werd dat daarheen sedert onheugelijken tijd bedevaarten plaats hadden.

¹⁹) a. w. *passim*.

hebben, op den hoogsten toren der stad verbrand, zoodat men de vlammen op 10 mijlen afstands kon waarnemen.¹

Te Napels bezocht men het crucifix van de St. Angelokerk en dat van St. MARIA der Carmelieten. Beiden ontleenden natuurlijk hunne beroemdheid aan een wonderbaarlijke gebeurtenis. Voor het crucifix in de St. Angelokerk stonden, volgens de overlevering, in het jaar 1300 twee mannen in hevigen strijd over een som gelds, die de een beweerde dat de ander hem schuldig was, 't geen deze ten sterkste ontkende. Plotseling begint het crucifix, verontwaardigd over de leugens van den schuldenaar, met luider stem te spreken, en verklaart dat de eischer volkomen gelijk heeft. In hevige woede ontstoken, grijpt de schuldenaar naar een steen en werpt dien tegen het gezicht van het crucifix-beeld, dat eensklaps bleek wordt en een looden lijkkleur aanneemt. De priesters aanschouwden het gebeurde met hevige ontsteltenis, terwijl de schuldenaar zoo verschrikt was, dat hij terstond beloofde de verschuldigde geldsom te zullen betalen. Van dat oogenblik af stond het crucifix in den reuk van heiligheid.²

Het crucifix van St. MARIA der Carmelieten had zijn roem aan een ander wonder te danken. Toen in 1439 ALPHONSUS van Arragon Napels belegerde, zou een kanonskogel het crucifix vernield hebben, indien het niet juist het hoofd gebogen had, zoodat slechts even de kroon geraakt werd. Sedert dien tijd werd het beeld elk jaar op den tweeden Vrijdag in Maart en den tweeden

¹) COLLIN DE PLANCY, a. w. I, 398 vv. en 403. Terecht zegt Dr. Pool in zijn genoemde Dissertatie, bl. 96 n. 9, dat bij vele bloedige hosties de Joden de rol van heiligschenners speelden. COLLIN DE PLANCY geeft in zijn aangeh. werk daarvan onderscheidene voorbeelden. Men weet hoe groot de haat was, dien men in de middeleeuwen den Joden toedroeg en dat men hun van alles schier de schuld gaf. Zie o. a. DEPPING, *Les Juifs dans le moyen age* en JONCKBLOEDT, *Gesch. der midden-nederl. Diehtkunst*, II, bl. 69 vv. III, bl. 465 vv. Enkele stemmen slechts spraken te hunnen voordeele, b. v. BERNARD VAN CLAIRVEAUX, zie NEANDER, *der H. Bernard*, 2de uitg. bl. 353, en RULMAN MERSWIN in *Das Buch von den Neuen Felsen*, uitgeg. door C. SCHMIDT, 1859. In de Hollandsche bewerkingen van het geschrift van MERWIN ontbreekt dit pleidooi voor de Joden. Zie mijn opstel: *De Deutsche „Gottesfreunde“ en de Nederl. „Devoten“*, in deze *Stud. en Bijdr.* I, bl. 281, 283 v.

²) COLLIN DE PLANCY, a. w. Dl. I, p. 201 v.

Kerstdag vertoond. Natuurlijk waren op die dagen de bedevaartgangers het grootst in aantal binnen Napels.¹

In het begin der 14de eeuw zijn de bedevaarten naar O. L. V. van Halle en Scherpenheuvel in Brabant opgekomen, »met welker loftuytingen,” zegt LE LONG,² »de vermaarde JUSTUS LIPSIUS en PHILIP NUMAN, secretaris der stad Brussel, omtrent het beginsel der 17de eeuw, veel pampier hebben bevuylt.”³ Behalve bij LIPSIUS vindt men ook in *den Spiegel-Historiael* van LODEWIJK VAN VELTHEM den oorsprong van de vereering van O. L. V. van Scherpenheuvel beschreven.”⁴

Er was aldaar een eikenboom, die met twee uitstekende takken als een kruis was gegroeid. Aan dezen boom hingen als bewijzen van vele genezingen, die een daaraan bevestigd Mariabeeldje vericht had, tal van »schierven en staven.” Vooral koortslidders begaven zich derwaarts en ieder die genezing vond, hing een »schierv en staf” aan den boom. Het Mariabeeldje was in 1580 verloren geraakt; volgens de Roomsche-katholieken was het door de »kettters’ vernield. In 1587 werd daarop een nieuw beeld aan den eikenboom gehecht, maar spoedig werd dit geplaatst in een kapel, die naast den eikenboom werd gebouwd en sedert meermalen voor den steeds toenemenden stroom van bedevaartgangers werd verbouwd en vergroot. Op MARIA-geboorte (8 Sept.) van het jaar 1603 werd Scherpenheuvel nog door 20,000 pelgrims bezocht.

Te Loretto bij Ancona bevond zich het huis van MARIA (LA SANTA CASA). Dit huis was, volgens de overlevering, hetzelfde waarin de Moeder Gods geboren werd, met JOZEF trouwde, de Engel GABRIËL haar de aankondiging deed en zij Jezus in haar schoot

¹) COLLIN DE PLANCY, a. w. Dl. I, p. 205.

²) *Reformatie van Amsterdam*, 187 vv.

³) De eerste schreef de reeds door ons bl. 51, n. 6 en 7 genoemde werken die waarlijk niet onderhoudend zijn. Het werk van LIPSIUS: *Diva Virgo Hallensis* werd in onze taal overgezet »deur eenen liefhebber der eere syns eenigen salichmakers; tot bespottinghe der pauselicke Roomsche afgoderye, tot welcken eynde cleyne Annotatiën op de kant gesteld zijn.” Delft 1605. Een exemplaar van deze maar zeldzaam voorkomende vertaling bevindt zich op de belangrijke Bibliotheek van wijlen den Heer A. Baron v. RHEMEN op den Gelderschen Toren te Spankeren. Het werkje is saamgebonden met J. v. VONDELS *Brieve der Heilige maegden, martelaressen*, Amst. 1642.

⁴) LE LONG, t. a. p.

ontving. Deze Santa Casa was vroeger te Nazareth, totdat op 9 Mei 1291 de engelen haar naar Dalmatië verplaatsten, waar zij gedurende 3½ jaar in groote eer was. Maar op 8 December 1294 verplaatsten de Engelen haar naar Slavonië. De inwoners echter van dit land werden zoo trotsch, het huis der H. Maagd te bezitten, dat O. L. V., verstoord wegens die trotschheid, hen spoedig verliet en zich met huis en al bij Ancona ging vestigen. Om te zorgen dat het huis daar bleef, richtte men een prachtige kerk op, in wier midden de Santa Casa werd geplaatst. Ter meerdere beveiliging werden aan dit heilige huis vier muren gebouwd van wit cararisch marmer, die door de coryphaeën der beeldhouwkunde op de prachtigste wijze met beeldhouwwerk werden versierd. In twintig nissen zag men tusschen dubbele kolommen de beelden van tien profeten en tien sibyllen. Het huis bestond en bestaat nog uit één vertrek, 30 voet lang, 12 breed en 16 hoog, uit slechten steen gebouwd, geheel vermolmd. Men mag de muren met de tong aflikken, maar op straffe van excommunicatie is het verboden eenige stof weg te nemen.¹ De eer die de kerk met hare Santa Casa genoot, de talloze wonderen die er geschieden, deden ieder jaar den stroom der bedevaartgangers toenemen, die vooral tegen Paschen en de heilige Mariadagen bijzonder groot was. Onmetelijke schatten vielen haar ten deel. Aan de Santa Casa heeft Ancona haar opkomst te danken, welke stad door SIXTUS V tot bisschopszetel verheven werd.²

De bedevaarten naar Epternach, waar, zooals men weet, WILLEBRORD begraven was, begonnen reeds spoedig na diens dood op te komen. Wat den oorsprong dezer bedevaarten betreft, zegt de overlevering, dat omstreeks het overlijden van WILLEBRORD, al het vee in den omtrek van Epternach door een vreeselijke ziekte werd aange tast, een soort van dolheid, welke de beesten springen deed, totdat zij dood nedervielen. Alle middelen om deze ziekte te genezen waren vruchteloos. Toen besloot men tot een spring-processie³ naar het

¹) Zie de verdere beschrijving der Santa Casa bij COLLIN DE PLANCY, II, p. 291 v.

²) COLLIN DE PLANCY, a. w. II, p. 285 vv. Onder het afdrukken komt mij in handen: *Le Tour du Monde* van 27 Octob. 1877, waar men pag. 266 vv. eene uitvoerige beschrijving van Loretto en de Santa Casa vindt.

³) Over de wijze, waarop deze bedevaart gehouden werd, spreken wij later.

graf van den Heilige, en zie, eensklaps hield de ziekte op. Toen men daarna met deze dansende processie eenigen tijd had opgehouden, brak de ziekte op nieuw uit en sedert werd de omgang jaarlijks gehouden op dinsdag na Pinksteren. In de 12de eeuw bezocht keizer **LOTHARIUS WILLEBRORD'S** graf en nadat Paus **INNOCENTIVS IV** in 1247 een aflaat van 40 dagen verleende aan de pelgrims, die de abdijkerk, waarin het graf zich bevond, op den Dinsdag na Pinksteren bezochten, nam 't aantal bedevaartgangers steeds toe. Huizen werden voor hen rondom de abdijkerk gebouwd, die het vroeger onaanzienlijke Epternach tot een bloeiende stad verhieven. In 1512 vinden wij keizer **MAXIMILIAAN** te Epternach met een talrijk gevolg van Duitsche rijksvorsten. Hij bepaalde toen zelf het houden eener plechtige processie naar **WILLEBRORDS** graf, welke hij in persoon bijwoonde. Bij die gelegenheid schonk hij aan de abdij de inkomsten der stad gedurende een jaar. Van deze gelden liet men de 7000 pond wegende klok gieten, die sedert 1797 in den toren der hoofdkerk van de stad hangt. Hij vereerde tevens aan de abdijkerk een waskaars van meer dan 350 pond zwaarte. Deze waskaars werd nog altijd, tot 1794 toe, in het klooster van Epternach bewaard. In de kerk zag men vroeger een menigte votiefgaven van was, als bewijzen van de vele vermeende wonderen, aan zieken bij het graf van **WILLEBRORD** geschied. ¹

Wilsnack, in de Priegnitzer Kreits (prov. Maagdenburg) niet ver van de Elbe, met zijn drie bloedige hosties, vermelden wij, omdat het bedrog, door de geestelijkheid daar gepleegd, door **HUS** in het helderste licht is gesteld. Van alle plaatsen kwam men derwaarts ter beëvaart. Ook Bohemen leverde een groot contingent van pelgrims. De Aartsbisschop van Praag **ZBYNECK (SBINKO)** vertrouwde echter de wonderen niet, die aldaar heetten te geschieden en benoemde in 1403 **JOANNES HUS** en twee andere personen tot commissarissen van onderzoek naar het H. Bloed te Wilsnack. De uitkomst van hun onderzoek leerde, dat er werkelijk veel bedrog gepleegd werd. Een knaap, wiens voet door het bloed heette genezen te zijn, was veel erger geworden, en twee zoogenaamd

¹) **COLLIN DE PLANCY**, a. w. Dl. III, p. 196; **Lux**, *Levensschets v. d. H. Willebrord*, bladz. 40, 71, 73. Op de plaats, waar vroeger de abdijkerk stond, zijn thans twee fabrieken van aardewerk.

herstelde blinden erkenden dat zij nooit blind waren geweest, doch slechts kwade oogen gehad hadden. Nu verbood, op voordracht van HUS en zijne mede-commissarissen, de aartsbisshop de bedevaarten derwaarts op straffe van verbanning. Het verbod schijnt echter niet veel uitgewerkt te hebben, althans in 1475 ijverde JOHANN VAN DORSTEN, Doctor der Universiteit van Erfurt, tegen de menigvuldige bedevaarten derwaarts.¹

Omtrent de bedevaarten naar O. L. V. van Montserrat in Spanje teekenen wij de volgende overlevering aan. De eerste graaf van Barcelona had een zeer schoone jonge dochter. Toen zij de bewondering van allen tot zich trok, werd zij plotseling van den duivel bezeten. De duivelbanners konden haar er niet van verlossen, zoodat haar vader eindelijk besloot haar te zenden naar den klui-zenaar JAN GUÉRIN, bijgenaamd de Heilige, die reeds vele duivelen had uitgeworpen. Ook bij dit meisje slaagde hij uitnemend. De vader echter, bevreesd dat de démon weer zou keeren, liet haar bij dezen heilige, die spoedig in een vurige liefde voor haar ontvlamde, haar onteerde en daarop doodde. Gepijnigd door berouw, begaf GUÉRIN zich naar Rome, beled den Paus zijn schuld en bad om vergiffenis. Als straf werd hem door de H. Vader opgelegd, op handen en voeten naar Montserrat terug te keeren, daar eenzaam te leven, nooit te spreken en zich niet op te richten, totdat een kind van drie maanden hem vergiffenis had geschonken! GUÉRIN gehoorzaamde. Zeven jaren leefde hij in de bosschen met de wilde dieren rondlopende en zich voedende, gelijk zij. Op zekeren dag dat de graaf van Barcelona in het gebergte zich op de jacht bevond, ontdekten de jagers den ongelukkige, ruig als een beer, voerden hem met zich naar Barcelona en bonden hem in den stal van het grafelijk kasteel vast. Eenige dagen later gaf de graaf een feestmaal ter eere van een hem pas geboren zoon. De gasten, hoorende spreken van dezen ruigen vreemdeling, dien

¹) HEFELE, *Concilien-Geschichte*, VII, 1 bl. 33; G. LECHLER, *Joh. von Wiclif*, I, bl. 143 vv.; *Hegelsche Chronik* bij KAMPSCHULTE, *Die Universität Erfurt*, I, bl. 17. NEANDER, *K. G.* Bd. VI bl. 313—316, Hamb. 1852, wijst er op dat, volgens gedane onderzoekingen, brood en dergelijke stoffen op vochtige plaatsen liggende, bedekt worden met kleine beestjes, slechts met den mikroskoop zichtbaar (*monas prodigiosa* geheeten), en door deze rood geverfd worden.

men in het bosch gevonden had, verlangden hem natuurlijk te zien. Men leidde hem de feestzaal in, juist op het oogenblik, dat de jong geborene, nauwelijks drie maanden oud, op den arm van de baker werd binnen gebracht. Het kind sloeg de oogen op hem en zeide eensklaps met duidelijke stem: »richt u op, JAN GUÉRIN! want God heeft u uwe zonden vergeven." Er ontstond een algemeene verbazing en men verzocht, nadat men eenigszins van den schrik bekomen was, aan GUÉRIN zijne geschiedenis te verhalen. Diep ontroerd sprak de graaf: »daar God u de zonden vergeven heeft, vergeef ik u ook; maar wijs mij thans de plaats aan, waar gij mijn dochter begraven hebt, opdat ik haar lijk naar het familiegraf doe overbrengen." GUÉRIN deed dit en tot groote verwondering van allen vond men het meisje levend en nog even schoon als voormaals, in haar graf liggende. Zij verhaalde, hoe zij zich alle dagen aan de hoede van de H. Maagd had toevertrouwd, die haar zoo wondervol had bewaard. Nu deed men daar ter plaatse een nonnenklooster oprichten, waarvan des graven dochter abdisse en GUÉRIN de biechtvader werd. Omstreeks dienzelfden tijd bemerkten de herders uit den omtrek gedurende vele nachten eenige engelen, die te midden van een schitterend licht, lofzangen zongen op de plaats, waar men het meisje gevonden had. Men begon daar nog eens te graven en ontdekte spoedig een schitterend beeld, dat een lieflijken geur verspreidde, maar zoo zwaar was, dat men het onmogelijk kon optillen. Men maakte daaruit op, dat het wilde blijven op de plek, waar het meisje begraven geweest was, en plaatste het in de kerk van het pas gestichtte klooster. Van dit oogenblik af deed dit beeld van de Moedermaagd duizenden mirakelen. ¹

Omtrent den oorsprong van de bedevaarten naar den berg van St. Michiel (Mont St. Michel), op de kust van Normandië, die tot na de Hervorming in zwang bleven, meldt SIGEBERTUS van Gemblours het volgende: in het jaar 709 verscheen de aartsengel Michaël den bisschop AUTOBERT van Avranches en gaf hem het bevel dat hij op een in de zee gelegen rots, Tumba geheeten, te zijner eer een kerk moest bouwen, daar hij aldaar, gelijk op den berg Gargano in Beneden-Italië, vereerd wilde worden. Na een driemaal herhaalde

¹) COLLIN DE PLANCY, a. w. II, bl. 259 vv.

verschijning en daarmee gepaard gaand vernieuwd bevel gehoorzaamde de bisschop. En toen na twee eeuwen eenige monniken daar ter plaatse een klooster bouwden, verrees op het eiland weldra een stadje, dat meer en meer de aandacht der pelgrims tot zich trok.¹ Wij vermelden deze plaats afzonderlijk, omdat in het jaar 1457 derwaarts de beruchte kinder-beevaart-plaats vond. Uit Duitschland, Frankrijk en ons vaderland verzamelden zich in dat jaar bij St. Enwolde vele kinderen van 10—18 jaren, velen geheel tegen den zin hunner ouders, om de plek te bezoeken, waar eertijds de aartsengel verschenen was. Met een banier, waarop aan de eene zijde O. L. V. en aan de andere zijde St. Michiel met een weegschaal in zijn hand geschilderd was, trokken zij in gezelschappen van honderd tot driehonderd in goede orde, twee aan twee voorwaarts. Ieder gezelschap had weder zijn eigen banier, waarop het wapen der stad, van waar men kwam, en het beeld van den aartsengel prijkte. Op hun kleederen droegen zij van voren en van achteren witte kruisen. Liederen zingende, biddende om brood en om herberging tot Gods eer en van St. Michiel, vervolgden zij hun weg.² »Een ooggetuige,» zegt prof. MOLL,³ »ontmoette zulk een schaar, toen zij Maastricht verliet. Knapen en meisjes traden in voegzame orde en van elkander gescheiden, voorwaarts, maar toen zij later terugkeerden, vormden zij een gemengden stoet, die aan zedelijkheid niet scheen gewonnen te hebben. Zij waren niet alleen kinderen van arme, maar ook van aanzienlijke ouders.»⁴

Wij moeten thans nog een blik werpen op een bedevaartsplaats, die wij nog niet genoemd hebben, nl. de grot van St. Patrick op een eiland in het meer Lough-Derg, nabij Donegal in 't N. W. van Ierland. Wel schijnt men als zeker te mogen aannemen dat onze vaders slechts zeer zelden zich derwaarts begaven, maar de

¹) SCHROECKE, a. w. XX, bl. 46.

²) HOFFMAN VON FALLERSL., *Gesch. des Deutschen Kirchenliedes*, p. 185 vv. PERTZ, *Mon.* VIII, bl. 329.

³) K. G. II, 4 bl. 40.

⁴) In 1475 herhaalde zich zulk een kinderbeevaart. Uit onderscheidene landen trokken knapen en meisjes van 8—20 jaren naar het H. Bloed te Wilsnack, zonder geld, zonder medeweten hunner ouders, »leise» zingende en hunne banieren dragende. De geestdrift echter verflauwde spoedig, daar de ellende, die men uitstond, groot was.

weinigen, die een bezoek aan de grot brachten, verwierven zich niet minder roem, dan zij die Rome, Jeruzalem of St. Jacob bezocht hadden. Wat onze bronnen ons omtrent »St. Patrick's vagevuur» en de derwaarts gehouden bedevaarten mededeelen, levert ons een allertreurigste proeve van de schandelijke bedriegerijen der geestelijkheid in de middeleeuwen, ja tot diep in de 16de eeuw.¹

Omtrent het leven van St. PATRICK, den apostel van Ierland, is weinig met zekerheid te zeggen. Een der overleveringen meldt dat PATRICK op genoemd eiland dikwerf in een grot ging om te bidden en te vasten, maar daar telkens gestoord werd door duivelen, die hem van de plaats trachtten te verdrijven. PATRICK joeg hen echter weg, ja verdreef ze uit geheel Ierland, door op een trom te roffelen. Na zijn dood kwam het langzamerhand meer en meer in gebruik, dat vrome pelgrims gingen vasten en bidden in de grot, die weldra de St. Patrick's grot geheeten werd. Men geloofde dat allen, die deze plaats bezochten, volgens een belofte door God aan den apostel gedaan, na den dood bevrijd zouden zijn van de straffen van hel en vagevuur. Sommigen, die daar den nacht doorbrachten, verhaalden, dat zij de hevigste folteringen doorgestaan hadden, waardoor zij rekenden van hunne zonden gezuiverd te zijn. Zij hadden derhalve de weeën des vagevuurs reeds geleden. Dientengevolge kreeg de grot den naam van St. Patricks vagevuur.

Wanneer de legenden omtrent het St. Patrick's vagevuur ontstaan zijn, is niet met zekerheid te zeggen. De eerste sporen er van ontdekken wij in 't midden der 12de eeuw. Het laat zich vermoeden, dat zij ook van dien tijd dagteekenen, toen de geschiedschrijvers er op uit waren, de tooverachtige legenden der boeren bijeen te verzamelen en vagevuursgezichten aan de orde van den dag waren. Zoo veel is zeker, dat in het begin der 13de eeuw het vagevuur van den heilige door heel Europa vermaard was en het de grootste aandacht trok van de vrome schrijvers van dien tijd.² »Zoo iemand aan het vagevuur twijfelt,» zegt CAESARIUS van Heisterbach, »laat hem naar Ierland gaan en het vagevuur van St. Patrick binnentreden, en zijn twijfel zal worden opgeheven.» Deze aanbeveling

¹) WRIGHT, *St. Patrick's purgatory*, London 1844, bl. 60, en passim.

²) Zie MOLL, *De verwoesting van St. Patr. vagevuur* in de *Stud. en Bijdragen op 't gebied der Hist. Theol.*, II, bl. 364 v.

is herhaaldelijk gevolgd en inzonderheid in de volgende eeuw, toen pelgrims uit alle oorden van Europa, waaronder vele personen van hoogen rang, zich naar dit verblijf van bijgeloof begaven.

Het ging echter voor de pelgrims zoo gemakkelijk niet om toegang tot de grot te krijgen. Vooreerst mocht niemand de reis naar het vagevuur ondernemen, aleer hij de toestemming had van den bisschop van het bisdom, waartoe de pelgrim behoorde. De bisschop begon met hem de reis ten ernstigste te ontraden, stelde hem de gevaren der onderneming voor, schilderde hem de folteringen af, waaraan hij bloot zou staan, en herinnerde hem, hoe menigeen nooit uit het vagevuur teruggekeerd was.

»Als hi dan ten bisschop coemt
Ende sinen wille over hem noemt,
Die bisscop seecht dat hijs ontbere,
Dat wer beter dan hi inkere.”

Bleef hij echter bij zijn voornemen, dan gaf de bisschop hem een aanbevelingsbrief mede aan den prior van het klooster, dat zich in de nabijheid van de grot bevond. Ook deze trachtte hem van zijn voornemen af te brengen en raadde hem aan, andere boetedoeningen te verrichten. Geschiedde echter ook dit te vergeefs, dan werd de boeteling in de kerk van het klooster gebracht, waar hij 14 dagen in vasten en gebeden vertoefde. Na verloop van dien tijd werd de gansche geestelijkheid van het klooster saamgeroepen, de mis gevierd, en den boeteling de hostie toegediend. Daarna trok men in processie naar den ingang der grot, onder weg den pelgrim met wijwater besproeiende. Als men aan de grot gekomen was, werd nog een derde poging gewaagd, om hem tot terugkeer te bewegen. Was ook deze vruchteloos, dan opende de prior de deur der grot, maakte het teeken des kruises op het voorhoofd van den bedevaartganger en leidde hem 't hol binnen, waarna de deur gesloten werd. Na 24 uren begaf men zich weder in processie derwaarts; de prior ontsloot de grot en, werd de boeteling dan levend gevonden, dan werd hij met gejuich de kloosterkerk binnengeleid, waaruit hij, na 15 dagen aldaar nog met vasten te hebben doorgebracht, als geheel gezuiverd, ontslagen werd.

Omtrent de folteringen, die de boetelingen in het hol zouden ondergaan hebben en de visioenen van duivelen, van geesten met vier aangezichten of zeven horens, die zij daar gezien zouden hebben, maar die hun geen leed konden doen, indien zij maar altijd den naam van Jezus in den mond hadden, vinden wij in de aangehaalde monografie van WRIGHT vrij uitvoerige berichten.¹ Hebben die lieden, die van hunne ervaringen in de grot verhaalden, willens en wetens leugen gesproken? Zeker niet, althans velen niet. Het laat zich psychologisch verklaren dat velen, na veertien dagen van vasten en gebeden, en na een kunstmatig bewerkten gemoedstoestand van overspanning bereikt te hebben, werkelijk in visionarischen staat gebracht werden, evenzeer als dat het overprikkeld, zenuwgestel, gepaard met de uit de grot opstijgende dampen, bij sommigen een plotseligen dood veroorzaakten.²

De eer der ontdekking, dat hier met zwakken en goedgeloooven door de geestelijkheid een schandelijk bedrog gepleegd werd, komt aan een onzer landgenooten toe. Moge het aantal onzer vaderen, dat de pelgrimstocht naar Ierland deed, niet groot geweest zijn, enkelen begaven zich toch derwaarts.³ In de 12de eeuw reeds ontmoetten wij er een ridder uit Utrecht en in 1399 JAN VAN BREDERODE, die bij zijn terugkomst in 't vaderland te Sandpoort een kapel bouwde »in die eer Gods ende Sinte Patricius.”⁴

Tegen het eind der 15de eeuw ondernam een monnik van het klooster Eymsteede in Holland⁵ de pelgrimsreis naar Ierland. Het verzoek om in de grot toegelaten te worden werd hem, den »pauper mendicans”, eerst geweigerd, omdat hij niet in staat was de vereischte geldsom te storten. Na lang aanhouden en nadat men zich van de armoede van den monnik verzekerd had, opende men hem eindelijk met de gewone ceremoniën den toegang. Bevende van angst en in gestadige verwachting een bezoek van duivels

¹) Zie bl. 32, 69 v. 130, 141 vv.

²) WRIGHT, a. w. bl. 130.

³) Prof. MOLL zegt in de aangeh. monografie, dat hem slechts 3 landgenooten zijn bekend geworden, die er heentogen; zie a. w. bl. 365.

⁴) *Oudh. v. Utr.*, I, bl. 584.

⁵) Waarschijnlijk het klooster Eemstein bij Dordrecht; zie MOLL, aangeh. monografie in de *Stud. en Bydr.* bl. 390.

enz. te ontvangen, en omringd te worden door moormannen met ijzeren krauwels, door slangen en padden, bracht hij den nacht door. Maar toen den volgenden morgen de deur hem geopend werd, had hij geen visioenen van welken aard ook gehad. Was hij als een goed geloovige naar de St. Patrick's grot gereisd, reeds eer hij den toegang verkreeg, zal waarschijnlijk zijn geloof aan het wankelen zijn gebracht door de knevelarijen, waarvan men ook hem een slachtoffer wilde maken. En toen nu geen visioenen hem ten deel vielen, was hij volkomen overtuigd, dat de geestelijkheid hier een schandelijk bedrog pleegde, en besloot daaraan, zoo mogelijk, een einde te maken. Hij spoedde zich naar Rome, maar zocht te vergeefs den toegang tot Paus ALEXANDER VI te krijgen. Gelukkig dat hij gehoor ontving bij des pausen poenitentiarius of biechtvader, een eerlijk, ernstig man, dien 't onzen vromen pelgrim gelukte van het bedrog van St. Patrick's vagevuur te overtuigen. Deze wist dan ook te bewerken, dat de Paus bevel gaf de grot te sluiten, hetgeen op St. Patricksdag (17 Maart) van het jaar 1494 of waarschijnlijk 1497 geschiedde. ¹

Vóór het midden der 16de eeuw herleefde echter de roem van het vagevuur en werd de grot heropend, die in die dagen nog soms door 500,000 pelgrims tegelijk bezocht werd. Den 13den Sept. 1632 vaardigden de »lords justices» van Ierland een bevelschrift uit, dat de grot geheel vernield en vernietigd moest worden, dat voortaan geen klooster op het eiland bestaan mocht en dat niemand het met bijgeloovige doeleinden bezoeken zou. ² Niettemin bleven de bedevaarten derwaarts, niet alleen uit Ierland, maar ook uit Spanje, België en elders, bestaan, ook zelfs toen men de plaats der grot niet meer wist aan te wijzen. Ja, ook nog in onze dagen trekken jaarlijks, zoowel des zomers als op St. Patricksdag, velen, soms bij honderdtallen tegelijk, naar het eiland, om daar hunne gebeden te doen. Het eiland is voor

¹) Zie MOLL, t. a. p. bl. 370 vv. De reis van onzen Hollander is vrij uitvoerig beschreven, vermoedelijk door een monnik der Windesheimsche vergadering, in een HS. dat vroeger behoorde aan Heer-Florenshuis te Deventer en] nu berust in de Boergondische Bibl. te Brussel. Prof. MOLL deelt het in zijn geheel mede, t. a. p. bl. 366 vv.

²) WRIGHT, a. w. bl. 162. MOLL, t. a. p. bl. 373.

twee à drie honderd pond sterling aan de bewoners verpacht, die hoofdzakelijk aan de bedevaartgangers hun bestaan te danken hebben.¹

HOOFDSTUK III.

OORZAKEN DER BEDEVAARTEN.

»Als twee personen hetzelfde doen, doen zij niet hetzelfde.» Is dat spreekwoord der ouden waar ten opzichte van elke zaak, in ruime mate is het van toepassing op de bedevaarten.

Wat toch al verschillende beweegredenen, waarom men ter beevaart trok! Het valt niet te ontkennen, dat velen uit welgemeende vroomheid een beevaartstocht ondernamen. Wij hebben geen reden in twijfel te trekken, dat het ook meerderen is gegaan als THEODORICUS, den zoon van den Heer van HORN, die door vromen ijver beziel'd in 1211 naar St. Jacob van Compostella zich begaf, om de reliquieën van den H. Apostel te aanschouwen.² Door den aanblik der heilige plaatsen, door zijn gebed bij de reliquiën hoopte menigeen zijn godsvrucht te versterken, en wij, die bij ondervinding weten, dat het vertoeven op plaatsen door grootsche, edele daden gewijd, heilige en goede gedachten en gewaarwordingen bij ons kan opwekken, kunnen er ook zeker van wezen, dat sommigen goed gestemd huiswaarts gekeerd zullen zijn.

Maar verreweg het grootste aantal der bedevaarten had om geheel andere oorzaken plaats. Al naarmate de verdienstelijkheid der

¹) Zie nog over het St. Patrick's vagevuur: *Verslagen en berichten der Vereeniging tot bevord. der oude nederl. Letterk.* Jaarg. V, bl. 12 vv., waar Dr. CAMPBELL ons het dichtstuk mededeelt: *Van den vagevier dat sinte Patricius vertoghet was*, een Dietsche berijming naar de Fransche bewerking van MARIE DE FRANCE van het *Tractatus de purgatorio S. Patricii* van HENDRIK VAN SALTREY. In de *Versameling van Nederl. Prozastukken van 1229—1476*, bl. 94 vv. komt een gedeelte voor van een stuk: *Sinte Patricks vagevuur* getiteld, dat een vertaling bevat van den in het Latijn beschreven tocht van den ridder Oweyn. Het schildert ons in levendige kleuren de visioenen, die Oweyn te beurt vielen. De legende van St. Patrick's vagevuur is ook opgenomen door JACOB VAN MAERLANT in den *Spiegel historiaal*. Zie de uitgave van DE VRIES en VERWIJLS, II, bl. 274.

²) KNIPPENBERG, *Hist. Eccl. duc. Geldriae*, bl. 77.

goede werken krachtiger door de Kerk geleerd werd en de bedevaarten als een bij uitnemendheid »goed werk" beschouwd werden, genoten ook zij, die dit goede werk verrichtten, gelijk wij later zullen zien, de grootste eer en onderscheiding. Geen wonder dat daardoor velen ter navolging werden opgewekt, om ook gevaarvolle, avontuurlijke pelgrimstochten te ondernemen en daardoor de eer te genieten, die aan anderen te beurt viel.

Als voorbeeld van bedevaarten, uit zucht tot navolging ondernomen, wijzen wij op de beruchte kinderbedevaart naar den berg van St. Michiel, waarover wij reeds spraken. Daarbij verbond de Kerk aan het bezoeken van vele, zoo niet alle heilige plaatsen, inzonderheid te Rome, en van die van het H. Land, rijke aflaten: 'deze te verdienen zal ongetwijfeld velen ook een prikkel zijn geweest zich derwaarts te begeven.

Een bedevaart te ondernemen was bovendien een zeer geschikt middel voor vele landlieden en armen, om zich te onttrekken aan de onderdrukking hunner heeren, of om in andere landen te kunnen rooven en plunderen, en voor hen, wier boeken een aanmerkelijk te kort aanwezen, om de lastige vervolgingen hunner schuldeischers te ontgaan. WESTENDORP² zegt dat in de 12de eeuw om deze redenen velen aan de kruistochten deelnamen. Daar echter natuurlijk niemand als oorzaak voor zulk een vroom werk een der tot dusverre genoemde redenen opgaf, is het moeielijk dit met voorbeelden te staven. Kent men echter iets van den tijd, waarin de bedevaarten plaats vonden, van het zedelijk gehalte van vele pelgrims en van de oordeelvellingen door den bezadigden tijdgenoot over de bedevaarten uitgesproken, dan zal men, als men onbevooroordeeld is, niet kunnen of durven zeggen, dat wij lichtzinnige en ongegronde beschuldigingen tegen sommigen ingebracht hebben.

Een der meest gewone oorzaken, waarom men den pelgrimsstaf in handen nam, was zeker wel de begeerte om genezing te vinden van de een of andere kwaal, waaraan men lijdende was, of om zich

¹) Zie E. von GROOTE, a. w.; BREYDENBACH, a. w. en het gen. HS. van de Bibl. v. Letterk. passim. De bul *Unigenitus* van CLEMENS VI beloofde aan allen, die naar Rome gingen, een rijken aflaat uit den schat der goede werken van PETRUS.

²) *Jaarboek van en voor Groningen*, bl. 180.

te kwijten van een gelofte, onder lichamelijk lijden of in zielenood afgelegd, om, wanneer er uitkomst kwam, op deze of die plaats zijne dankbaarheid te betuigen. De macht toch om wonderen te verrichten was bij elke bedevaartsplaats, naar men meende, geheel onbeperkt, ofschoon sommige inzonderheid de kracht bezaten, voor een of meer bepaalde kwalen genezing aan te brengen. Blinden togen naar St. Oedenrode, naar het graf van ADELBERT te Egmond of naar dat van LUDGER te Werden; koortslidders zochten herstelling door het drinken van het water uit de Adelbertsbron te Egmond en uit de Willebrordsput te Heiloo. Egmond, Werden en Stiphout zagen talloze lammen en kreupelen opkomen. De laatste plaats was inzonderheid ook beroemd om de genezingen, die aan doofstommen en bezetenen, zelfs aan pestlijders te beurt vielen. Jonggehuwde vrouwen, die na eenigen tijd nog vruchteloos hoopten op moederzegen, gingen met goede verwachting naar Einsiedeln, en van daar soms naar Utrecht, om van BERNULF af te smeeken dat de zwakke kinderen, die zij misschien ter wereld zouden brengen, door zijn zegen tot krachtige mannen en vrouwen zouden opgroeien. Rhumatieke menschen trotseerden inspanning en pijn om Elst bij Nijmegen te bereiken, waar WERENFRIED'S lijk jicht-uitbannende kracht heette te bezitten. Personen met zwakke keelen verlangden niets vuriger dan te Rhenen den doek te mogen aanraken, waarmede de H. CUNERA ter dood was gebracht. Eigenaars van vee zochten bescherming voor hun dieren, door op dinsdag na Pinksteren deel te nemen aan de springprocessie te Epternach bij WILLEBROEDS graf, of genezing tegen de veepest, door hun vee het water van de Willebrordsput te laten drinken.

Vonden de zieken niet terstond de genezing, die zij zochten, dan trokken zij naar elders heen, het eene oord na het andere bezoekende, totdat zij eindelijk herstelling erlangden. Zoo was een jongeling uit Friesland, OSBERT geheeten, van den duivel bezeten, stom en zinloos, jaren lang door zijn vader van het eene heiligdom naar het andere gevoerd, maar overal te vergeefs. Eindelijk werd de ongelukkige vader door een hemelstem vermaand, naar LUDGER'S graf te gaan. Daar bracht hij met zijn zoon een nacht biddende door en mocht den volgenden morgen zijn kind

geheel genezen aan zijn hart drukken ¹. Prof. MOLL verhaalt ² van zekeren JAN VAN UMMEN, bij Zwolle, die in zijn jeugd blind geworden, aan de hand zijner moeder, jaren achtereen, vruchteloos op tal van heilige plaatsen om het licht zijner oogen gebeden had. Te Zwolle ontmoetten zij GEERT GROOTE, die hun aanraadde de bedevaarten op te geven en zich aan Gods wil te onderwerpen. Zij volgden dien raad, en JAN VAN UMMEN werd de stichter van het tertiariissen-klooster St. Janskamp te Vollenhove.

Die te krank waren om hun huis te verlaten, deden op hun ziekbed de belofte, dat zij zoo spoedig mogelijk na hun herstel een beevaartsoord zouden bezoeken, en hoopten op die wijze God of de Heiligen te verbidden. Zoo deed o. a. in 1484 de Roomschkoning MAXIMILIAAN, toen hij in den Haag ziek lag, de gelofte de H. Stede te Amsterdam te bezoeken. Kort daarop was hij genezen. En toen hij zich later van zijn gelofte kweet, schonk hij, gelijk wij reeds vermeldden, uit dankbaarheid aan die plaats groote geschenken en versierde het wapen van Amsterdam met de keizerlijke kroon. ³

Niet minder menigvuldig waren de bedevaarten, die als opgelegde straf ondernomen moesten worden. Schier naar alle heiligdommen van de meest verschillende landen werden gedurig personen gezonden, die om het een of ander misdrijf een of meer pelgrims-tochten volbrengen moesten. Wij kunnen ze in twee soorten onderscheiden, nl. in bedevaarten, door den priester als kerkelijke straf, en in bedevaarten, door den burgerlijken rechter of de daartoe bevoegde personen opgelegd. Dit soort van bedevaarten is een merkwaardig verschijnsel in de middeleeuwen. Wanneer ze ontstaan zijn, is niet met zekerheid te zeggen. Het meest komen ze voor sinds de 13de eeuw. Om den aard der misdrijven te leeren kennen, die met zulk een straf geboet moesten worden, is 't noodig dat wij er wat uitvoeriger bij stilstaan.

Het eerste voorbeeld van een bedevaart als straf, door de geestelijke overheid uitgesproken, hebben wij in eene gebeurtenis van het jaar 1217 aangetroffen. Toen vergreep zich een Fries aan een

¹) PERTZ, *Vita Liutgeri*, II, 417.

²) K. G. II, 4, bl. 41.

³) *Oudh. van Amstelland*, bl. 138.

priester en sloeg op de bus, waarin de hostiën bewaard werden, zoodat deze er uitvielen. Voor dit vergrijp werd onze Fries door den Deken van Friesland veroordeeld om, met het kruis geteekend, in gezelschap van gemelden priester naar Rome te reizen. Toen hij daar zijn schuld voor Paus HONORIUS beleden had, werd hem, benevens den priester (die vermoedelijk bestraft werd, naardien hij het »sacrilegium" niet had verhoed,) voor boete opgelegd, gezamenlijk over de zee te varen en Christus drie jaren lang in den krijg te dienen. Beiden sneuvelden voor Damiate.¹

In 1380 hadden drie burgers van Utrecht een kanunnik van de St. Janskerk aldaar om het leven gebracht. Deze werden nu door den Utrechtschen Bisschop FLORIS VAN WEVELINKHOVEN veroordeeld, behalve tot geldboete en het stichten van een altaar in de St. Janskerk, tot een bedevaart naar Rome. Daarna moesten zij een jaar op Cyprus wonen en van daar bewijs van goed gedrag medebrengen.²

In 1550 werd een aanzienlijk Amsterdammer, JAN CLAASZ. VAN HOPPEN, later Burgemeester der stad, door de geestelijkheid beschuldigd de nieuwe religie te zijn toegedaan, en dientengevolge werd hem als boete een bedevaart naar Rome opgelegd. Daar werd hem aangezegd, bij zijn terugkeer te Amsterdam een groot glas aan de Oude Kerk te geven, terwijl hij gedurende een jaar lang niets dan water mocht drinken. Dit laatste viel onzen rijken, een goed glas drinkenden Amsterdammer te zwaar. Hij keerde naar Rome terug en verzocht aan den Paus in het water wat hop te mogen koken, voorgevende dat het water hier te lande, ongekookt en zonder hop, zeer ongezond was. De Paus nam het voor goede munt op; onbekend met de bereiding van het bier, dacht hij er niet aan, dat zijn boeteling hem verzocht dien drank te mogen gebruiken, 't geen hem zeker geweigerd zou zijn; maar hij stond hem gaarne toe in het water wat hop te voegen. In Amsterdam terug-

¹) *Oudh. en Gest. van Groningen*, bl. 456. Dit bericht werd ontleend aan CAESARIUS VAN HEISTERBACH.

²) *Oudh. v. Utr.* I, bl. 262 v. In het *Liber Pilosus*, een HS. berustende in het Domein-Archief te Utrecht, bl. 327, vindt men 't vonnis van den Bisschop. Zie DODT, *Arch. voor kerk- en wereldl. gesch.* Dl. I, bl. 28.

gekomen heeft hij een prachtig geschilderd glas aan de Oude Kerk ten geschenke gegeven.¹

Menigvuldiger nog dan door de geestelijkheid werden, naar mij voorkomt, de bedevaarten als straf opgelegd door den burgerlijken rechter. De voorbeelden, die wij er van aantreffen, zijn zeer talrijk. Enkele willen wij mededeelen.

In 1290 werden zeven moordenaars, behalve tot andere straffen, ook tot een bedevaart naar O. L. V. te Rotsemadoen (denkelijk Roquemador in Frankrijk) veroordeeld; in 1368 insgelijks een moordenaar tot een bedevaart naar het H. Graf, naar Cyprus en St. Jacob van Compostella.²

Den 14den September 1413 veroordeelde WILLEM, Graaf van Holland, DIRK DE BLOTE en PHILIPS DE BLOTE met hunne vrienden, helpers en magen, wegens moord op de schoone jonkvrouwe ALEIDA VAN POELGEEST en WILLEM CUSER, o. a. tot betaling van 800 zielmissen, een voetval in de kerk te 's Gravenhage en een pelgrimstocht naar O. L. V. te Lyon en naar St. Mors de Fossées. Van deze laatste beevaart werd aan PHILIPS kwijtschelding gegeven, wegens de vele bekomen kwetsuren, die hij in Utrecht opgelopen had.³

In 1440 werden voor Schepenen van Arnhem gebracht twee personen, aangeklaagd wegens mishandeling van zekeren JACOB VAN DER LINDEN. Volgens 't vonnis over hen uitgesproken, moesten zij den mishandelde blootshoofds op hunne knieën om vergeving vragen en den eerstvolgenden zondag, bij het binnenkomen der processie, blootshoofds met een brandende waskaars aan de kerkdeur staan en de kaarsen daarna op het altaar plaatsen; verder werd hun opgelegd, ter eere Gods en tot herstelling van JACOB een bedevaart te volbrengen naar Wilsnack en Aken, en eindelijk 20 Rijsche guldens voor meesterloon en geleden smart te betalen.⁴

In 1447 werd door een rechter in Zuid-Nederland eene vrouw wegens laster veroordeeld tot een bedevaart naar 't Sente Fiakels in Briden.⁵

¹) LE LONG, *Reformatie v. Amst.*, bl. 490 vv.

²) VAN MIERIS, *Gr. Charterboek*, I, bl. 523.

³) VAN MIERIS, a. w. IV, bl. 248

⁴) STAATS EVERS, *Bijdr. tot de gesch. der regtspl. in Gelderl.*, bl. 57.

⁵) CANNAERT, *Bijdr. tot het oude strafrecht in Vlaenderen*, 3de uitg. bl. 384.

In 1450 had CORNELIS VAN DRAKENBURCH in zijn dronkenschap de oversten te Utrecht kwalijk bejegend. Hij moest in hemd en broek voor de klok komen met een bloot zwaard en bekennen zijn lichaam verbeurd te hebben. Voorts zou hij op water en brood gezet worden, totdat hij goede borgen gesteld had, dat hij binnen het jaar eene bedevaart naar Rome en naar St. Jacob zou doen. Hiervan terug gekomen moest hij nog tien jaren lang tien mijlen van Utrecht blijven.¹

Den 29sten Nov. 1451 getuigden Schepenen van Arnhem dat HENDRIK en HERMAN, gebroeders van Nijmegen, gezworen hebben, wegens doodslag door hen aan WILLEM BERSSEN begaan, ter eere Gods en tot zoen van WILLEM's magen en zijner ziel, ter beevaart te zullen gaan naar St. Jacob en naar St. Anthonius (bij Lyon), voorts 200 zielfmissen te doen lezen en twee jaren lang alle vrijdagen te vasten.²

In 1480 werd te Arnhem het volgende vonnis geveld, dat op St. Thomas-dag in de kerken werd voorgelezen: »Om der ontreflicker wanderinge ind handtheringe wille, die BORCHART SEGERSS tripmaker hantiert ende bedreven heeft an Priesteren ind anders, so syn die Here Burgemeesteren, Scepenen ende Rait der stat van Arnhem overdragen, dat he dairomme ind andere saken oir dair toe bewegende, tot boete ende beternisse synre misdaden van stonden an trecken sall to Roemen. Oick en sall he bynnen deze neeste toekomende drie jair nyet weder in Arnhem komen, then sy mit wille ind consent 's Heren ende Raitz: dede he dair en baven, dat sold men richten mitten zweerde an syn lijff."»³

In 1492 werden te Amsterdam twee ingezetenen gevonnisd, die de Burgemeesters »onbehoorlijk gedreigd en gesmaad" hadden. Zij werden veroordeeld, de een om honderd duizend Vechtsche steenen of honderd ponden Hollandsch te voldoen, en Burgemeesters »die als overste, naest God ende die Prince, dezer stede zijn," op de

¹) BURMAN, *Utrechtsche Jaarb.* II, bl. 179.

²) STAATS EVERTS, a. w. bl. 56 v.

³) VAN HASSELT, *Arnh. Oudh.* III, bl. 134. Wie meer vonnissen, omtrent opgelegde bedevaarten, in haar geheel wil lezen, kan ze vinden bij CANNAERT, a. w. bl. 372 vv. Ook Dr. RÖMER geeft een vonnis in zijn geheel in den *Nacorscher*, Jaarg. IV, bl. 129.

raadkamer om vergiffenis te bidden; de ander om in bedevaart naar de H. drie Koningen te Keulen te trekken en ook honderd duizend Vechtsche steenen te verbeuren. In dat zelfde jaar werden nog anderen te Amsterdam veroordeeld tot bedevaarten naar O. L. V. te IJensell¹ of naar de drie Koningen te Keulen.² Den 15den Juni 1539 werd door de Veersche Wethouderschap een vonnis uitgesproken over een sleper, om »te ruimen de stede en heerlijkheid van der Vere en te gaan ter bevaart tot onzer Vrouwe te Aardenburg en offeren daer een keersse van een half pond was ende hooren de naaste missen.”³

In 1522 deed de regering van Utrecht, ter eere van den gekozen Paus ADRIAAN VI, aan JAN OTTENSEN, die zijn ouders geslagen en door de glasvensters geworpen had, gratie, ofschoon hij eigenlijk zijn lichaam verbeurd had, maar hij moest naar Rome reizen en den Paus danken, dat de stad hem zijn lijf gegeven had, ter eere van Zijn Heiligheid.⁴

Volgens het stadsrecht van Deventer moest een kind, dat vader of moeder sloeg of stiet, naar Rome reizen en brieven van vergiffenis van den Paus terugbrengen. Den schuldige werd door Burgemeesters aangezegd, dat hij bij zonneschijn uit de stad zou trekken. Kwam hij in de stad terug, zonder de reis te hebben volbracht, dan werd hij op eigen kosten op bier en brood in de gevangenis gezet, totdat hij voor de reis naar Rome borgen gesteld had.⁵

Een zonderling vonnis werd in 1374 te Gent uitgesproken. Een dienstmaagd, de pasteien van haren meester naar huis dragende, werd op straat door een voorbijganger aangesproken. Het gesprek schijnt tot een kleine botsing geleid te hebben, tengevolge waarvan het gebak in stukken nederviel. De schuldige, AREND VAN DER OEST, werd voor het gerecht geroepen en door Schepenen veroordeeld, om ten behoeve van den meester der dienstmaagd zeven gelijke pasteien te laten bakken en een bedevaart te doen naar de spelonk van St. Maria Magdalena.⁶

¹) Volgens sommigen Rijssel, volg. anderen Einsiedeln.

²) WAGENAAR, *Beschr. v. Amst.*, I, bl. 191.

³) *Nieuwe werken v. d. Maatsch. v. Letterk.* VI, bl. 53.

⁴) MOLHUYSEN, in *Nyhoff's Bijdr.* Nieuwe Reeks, II, bl. 201 v.

⁵) MOLHUYSEN, t. a. p. en DUMBAR, *Kerkel. en Wereldl. Deventer*, I, bl. 163.

⁶) CANNAERT, a. w. bl. 191.

Aan neringdoenden, als ververs, barbiers, schoenmakers, werden wegens geschillen, het uitspreken van scheldwoorden enz. niet zelden door de gilden, waartoe zij behoorden, bedevaarten opgelegd. ¹

Soms werden door een beleedigde en beleediger, of door de familie van een vermoorde en die van den moordenaar, scheidslieden benoemd, die dan, door tusschenkomst van den openbaren rechter, vonnissen velden, en dikwerf tot bedevaarten veroordeelden. Het vonnis over de moordenaars van ALEIDA VAN POELGEEST en WILLEM CUSER werd door zulke scheidslieden uitgesproken. ² En toen ANDRIES JANSZ. van Koudekerk, in Zeeland, de dochter van PIET BETTENS had dood geslagen, kwamen zijne bloedverwanten met die der verslagene overeen, dat zij zich tot eeuwigen zoen, vasten pays en vollen vrede onderwerpen zouden aan de uitspraak van vier »keerslieden,” twee van wederzijde te benoemen. Deze »keerslieden” deden op den 20sten April 1480 voor Burgemeesteren en Schepenen der stad Middelburg uitspraak, waarbij zij de volgende voorwaarden bepaalden: 1°. Er moesten 31 geconsacreerde missen gedaan worden, en nog 300 zielmissen; 2°. ANDRIES JANSZ. moest eene bedevaart doen tot O. L. V. te Inzeele; 3°. moest hij een bedevaart doen naar St. Jacob in Gallicië, en 4°. tot afzoen betalen tien ponden grooten Vlaamsch en nog dertien ponden zwarten Tournois, tot 20 grooten het pond. ³

Toen in 1420 JAN VAN BEIEREN het beleg voor Leiden had geslagen en de stad zich, na ruim twee maanden weerstand geboden te hebben, overgaf, werd er een verdrag tusschen de strijdende partijen in de stad gesloten en bepaald, dat ieder, die dit verdrag verbrak, tien bedevaarten naar Rome of St. Jacob moest doen, terwijl enkele personen, die een misdrijf begaan hadden, door den Thesaurier van Holland, FLORIS VAN BORSSELEN, onmiddellijk daarheen konden gezonden worden. ⁴

Niet zelden werden ook steden en volken wegens oproerige daden of andere misdrijven met bedevaarten gestraft. Zoo moesten

¹) CANNAERT, a. w. bl. 100 vv. en 389 vv.

²) v. MIERIS, a. w., IV, bl. 248; *Navorscher* IV, bl. 359.

³) S. DE WIND, *Byzonderh. uit de gesch. v. h. Strafr. in de Nederl.*, bl. 63.

⁴) *Verh. v. d. Maatsch. v. Letterk.*, I, bl. 48.

b. v. Haarlem, Alkmaar en onderhoorige dorpen, toen hertog ALBRECHT VAN SAXEN deze plaatsen zwaar tuchtigde, wegens het oproer van het kaas- en broodvolk, iemand op hunne kosten in bedevaart naar Rome zenden, als straf voor den moord, door het oproerige volk op den Heer VAN RUIVEN, Schepen van Haarlem, gepleegd. Er werd bepaald dat de te zenden persoon een geestelijke moest zijn, tot zulk een reis door de bloedverwanten van den vermoorden Schepen bekwaam gekeurd.¹ Zoo veroordeelde in 1429 Hertog FILIPS VAN BOURGONDIE de inwoners van Maasland, de Lier, Vlaardinger-Ambacht en Souteveen, wegens een oproer te Delft, waarin de Delfsche Schout, JAN VAN EGMOND, en anderen waren gedood, vier mannen te zenden naar Rome, om daar hunne bedevaart te volbrengen te St. Jan in Lateraan, en zielmissen te doen, »te genaden der zielen" van de vermoorden.²

In 1305 moest Brugge voor een misdaad niet minder dan 3000 inwoners ter beevaart uitzenden, terwijl in 1326 van daar op nieuw 300 personen als pelgrims naar elders moesten vertrekken. Omstreeks denzelfden tijd werd Nieuwpoort, wegens het ombrengen van twee geestelijken, gestraft. Vijf en twintig der schuldigen uit de overheid moesten een jaar in bedevaart naar onderscheidene plaatsen uitblijven, blootshoofds, barrevoets, het naakte lichaam alleen met een dun kleed bedekt en met roeden omhangen.³

Wij zijn eenigszins uitvoerig geweest in het meedeelen van voorbeelden van bedevaarten als straffen opgelegd, om den aard der misdaden te leeren kennen, die met deze straf geboet moesten worden. Zooals wij zagen, werden zij bij de meest verschillende wanbedrijven toegepast: moord, mishandeling, ketterij, inzonderheid echter voor vergripen tegen den eerbied, aan overheden, regenten, ouders of andere personen verschuldigd. Het verdient lof, vooral wanneer men den geest der middeleeuwen in aanmerking neemt, dat deze straf zonder aanzien des persoons werd uitgesproken. Zoowel ROBBERT, de tweede zoon van den Graaf van Vlaanderen, hoorde zich er toe veroordeelen, deze zelfs tot vijf bedevaarten, als de eenvoudige

¹) VAN OOSTEN DE BRUYN, *De stad Haarlem*, I, bl. 815.

²) HOOGVLIET, *Beschr. van Vlaardingen*, bl. 50.

³) CANNABERT, a. w. bl. 106 vv.

handwerksman; zoowel een geestelijke als een gering en onbekend burger. Beiden, rijken en armen, kon men met schulpen bekleed, voorzien van kalebas (drinkflesch) en pelgrimsstaf (palster en schaerpeen) in bedelaarsgewaad hun boete zien volbrengen. Naar de meest verschillende plaatsen en landen trokken zij heen. De pelgrimaadje-lijst der stad Gent bevat meer dan 250 steden en dorpen in gansch Europa en zelfs in Azië en Amerika, waarheen de verwezenen tot het doen hunner bedevaarten gezonden werden.¹ Hier te lande waren die plaatsen vooral 's Gravenzande, Egmond, Aardenburg, Amersfoort en Renkum. Dat het een zeer zware straf was, blijkt hieruit, dat de middeleeuwen, die het geringste vergrijp zeer streng tuchtigden, zelfs op moord de bedevaart toepasten. Zulke tochten kostten dan ook aan niet weinigen het zuur verdiende geld, nering en bedrijf.

Daar deze bedevaarten dikwerf het land van nijvere en goede burgers beroofden, gaf men in de 15de eeuw vrijheid, om zich door geldboete er van vrij te koopen.² Dit geschiedde inzonderheid in zuidelijk Nederland en België.

Een enkel voorbeeld. In 1468 verklaarden twee burgers van Kampen bij eede en met getuigen, dat zij geene schepen te Bergen vindende, die naar Kampen moesten, eenige goederen met de Hollanders ingescheept hadden, en dat zij, daarover voor het gerecht des koopmans beschuldigd, genade hebben moeten bidden op zeer vernederende wijze voor de geheele gemeente. Voor dit vreeselijk misdrijf werd hun bovendien nog een bedevaart opgelegd naar St. Jacob, naar het H. Bloed te Wilsnack en naar St. Olof in Drontheim. Beiden kochten echter deze tochten af voor 50 Berger guldens.³

Zij, die hunne straf-tochten volbracht hadden, moesten bij hunne thuiskomst aan de geestelijkheid of overheid »wairafftick schijn» overleggen, m. a. w. het bewijs dat zij zich van de hun opgelegde straf gekweten hadden.⁴

Wanneer de bedevaarten als straf in Nederland in onbruik ge-

¹) Cannaert, a. w. bl. 82.

²) Cannaert, a. w. bl. 351 vv. geeft een lijst der sommen op, waarvoor men zich vrij kon koopen.

³) J. C. Bijsterbos, *Pesthuis te Kampen*, in de *Verz. van stukken betrekk. hebbende op Overijss. recht. en gesch.* 2de Afd. 8ste St. bl. 42.

⁴) v. Hasselt, *Arch. Oudh.* III bl. 134, en Römer, *Nachrichter*, IV bl. 129.

raakt zijn, is niet met zekerheid te zeggen. Reeds in het jaar 1400 veroorzaakten ban en bedevaart, dat de nering van velen verliep, zoodat men er op uit was, andere straffen toe te passen. Toch bleven zij nog anderhalve eeuw zeer in zwang. Toen heeft ongetwijfeld de tachtigjarige oorlog en het doordringen der Protestantsche geloofs-overtuigingen ze in aantal doen verminderen. In Gelderland werden ze eerst bij plakkaat der Staten van 9 April 1622 afgeschaft.¹

Na den lezer met de voornaamste beweegredenen, waarom men ter beevaart trok, bekend te hebben gemaakt, moeten wij nog op een paar oorzaken wijzen, die sommigen den pelgrimsstaf deden opnemen. Wij moeten nog spreken over de bedevaarten, die bij plaatsvervangende en die uit lichtzinnigheid ondernomen werden. Indien iemand om de eene of andere reden een beevaart op zich genomen had, maar geen gelegenheid had haar te volbrengen of tegen de moeiten en bezwaren van de reis opzag, kon hij, evengoed als in onzen tijd iemand, die geen lust heeft het geweer te dragen, voor geld een ander koopt, een remplaçant in zijn plaats stellen, aan wien hij dan daarvoor de noodige vergoeding schonk. Opdat de toegezegde gelden stipt aan den plaatsvervangende bedevaartganger zouden uitbetaald worden, werden vooraf de noodige notariële beschikkingen gemaakt. Zoo verordende PIETER VAN LEIDEN, kanunnik van St. Pieter te Leiden, Utrecht en Middelburg, bij testament van 11 Nov. 1316, dat zijne executeurs een zeker bedrag zouden nitkeeren aan één of meer personen, die binnen het jaar na zijn dood bedevaarten zouden doen naar Bologne, St. Jacob, Aken en Aardenburg, »opdat zijn ziele daer af ghequijtet wordde.»²

In eene aantekening uit de »rekeningen des testamentoren van wijlen de edelre vorstinnen Vrouwe JACOB VAN BEIJEREN van Holland, Gravyne van Oistrevant,» lezen wij: »ADRIAAN die bastairt gegeven voir ene bedevaert voir mijnre vrouwen te doen t' Sinte Jacobs t' Compostel, hondert Bourgongien Scilden. Ende eer hy reisde zijn vor noturft hem gegeven noch X der Scilden, 't zamen CX Scilden, bij sine quitancie hier nu overgegeven; valent 't stuc ijs,

¹) *Groot Geld. Plakk. boek* II bl. 204.

²) *Oudh. v. Rijnland* bl. 21; *Nieuwe Werk v. d. Maatsch. v. Letterk.* VI bl. 52; v. MIERIS, *Charterb.* II, bl. 175.

iiiijd, groot zij Ɔ xvjs, viiijd, groot." In een andere aantekening vindt men: »JAN VAN DER LIST voir een bedevaert te doen ten heyligen bloede te Wilssenack XV scilde, mits den offerpenning, gelyc syn quitancie hier nu overgegeven inhout, 't stuc ijs iiijd groot, XXXV s. groot."

Den 30sten Maart 1487 bekende JOHAN THEN HOEVE, tymmerman, schuldig te zijn aan JACOB BUSCH V com. R. gld. en 1 oirt, te betalen als JACOB BUSCH weder van den »hilligen grave" komt.² Men ziet derhalve dat men in de middeleeuwen reeds van de bedevaarten een tak van industrie wist te maken.³

Nog erger maakte men het met dit »heiligh en goed werk," waar men het soms ondernam alleen om een weddingschap te winnen. Dit geschiedde o. a. in 1597. In de maand Maart van dat jaar had GERRIT VAN BROEKHUIZEN, chirurgijn te Gorinchem, een weddingschap aangegaan met GOVERT PIETERZ. VAN DER HAAR aldaar, waarbij de eerste op zich nam een reis naar Jeruzalem te doen. Volbracht hij die reis en kwam hij weder te Gorinchem, dan zou VAN DER HAAR hem drie honderd rozennobelen geven. Volbracht hij zijn reis niet, dan zou GERRIT aan GOVERT honderd rozennobelen of de waarde er van in geld verbeuren. Spoedig echter kreeg onze chirurgijn berouw over zijn lichtzinnige weddingschap. Hij begon te denken aan de gevaren en de onkosten der reis en vreesde, niet te onrechte, dat door zijne langdurige afwezigheid zijn praktijk verlopen zou. Daarom stelde hij aan zijn vriend voor, de weddingschap als niet aangegaan te beschouwen. Daar wilde deze echter niets van hooren en vorderde de beloofde honderd rozennobelen. Toen nu de chirurgijn hem niet spoedig genoeg deze schuld voldeed, daagde VAN DER HAAR hem tot betaling voor Schepenen van Gorinchem, die GERRIT VAN BROEKHUIZEN tot betaling noodzaakten of tot het afleggen der reis naar Jeruzalem. GERRIT besloot tot het ondernemen van den gevaarvollen tocht, kwam behouden te Jeruzalem aan en keerde terug met het bewijs, dat hij met het Jeruzalemskruis op zijn

¹) R(öMER te D(eil), in de Kerk. Courant van 17 Jan. 1874, en *Vad. Letter-oef.* 1867.

²) J. C. BIJSTERBOS, a. w. Het kan echter zijn dat hier sprake is van levensverzekering; zie later.

³) Volgens de Kerk. Courant van 6 Dec. 1873 is men in onze dagen in Frankrijk met deze industrie op nieuw begonnen.

rechterarm in de H. Stad geweest was. Maar nu bleek GOVERT ongezind de weddingschap te betalen, voorwendende dat hij aan de echtheid van het getuigschrift twijfelde. Deze nu door GERRIT voor den Provincialen Raad gedaagd, verloor aldaar zijn zaak, gelijk ook daarna in hooger beroep voor den Hoogen Raad in Holland.¹

Dat zulke weddingschappen meer plaats hadden, blijkt uit een verordening van Kampen van het jaar 1489, waarbij bepaald werd, dat men voortaan geen recht meer wijzen zou van eenige koopmanschap, contracten of *weddingen* geschied op bedevaart, hetzij naar Jeruzalem of waar ook.²

Dat velen, aan GERRIT VAN BROEKHUIZEN gelijk, met groot berouw hunne gevaarvolle tochten naar Jeruzalem, Rome of St. Jacob, waartoe zij zich in een opgewonden bui verbonden hadden, volbracht zullen hebben, daaraan kan geen twijfel zijn. Van de vervulling toch der beloofde bedevaarten naar deze drie plaatsen kon men niet ontslagen worden. Immers de bullen van BONIFACIUS IX, SIXTUS IV en INNOCENTIUS VIII bepaakden, «dat de biechtvaderen alle beloften ende bevaerden, die die menschen geloofd mogen hebben, kunnen verwandelen in andere goedertieren werken, *uijtgenomen bevaerden te Jeruzalem, tot St. Peters en Pauwels te Rom en ende tot den apostel Gods Sinte Jacob in Compostella.*»³

Volle kerken zijn »geen akkers vol garven,» maar als wij de beweegredenen der bedevaarten hebben leeren kennen, kunnen wij datzelfde beeld in ruime mate toepassen op steden en dorpen, gevuld met pelgrims. Ach! van de duizenden en tienduizenden, die de heilige plaatsen bezochten, hoe weinigen, die als eenmaal een LUTHER, uit echte, zuivere vroomheid derwaarts trokken, en daar alleen rust zochten voor het geschokt gemoed!

HOOFDSTUK IV.

WIJZE WAAROP ONZE VADEREN HUNNE BEDEVAARTEN VOLBRACHTEN.

De wijze, waarop onze vaders hunne bedevaarten volbrachten, hing natuurlijk veel af van de landen en plaatsen, die zij bezochten,

¹) *Sententiën v. d. hoogen raad in Holland*, bl. 689 vv.

²) *Brjsterbos*, a. w. bl. 45 n. 1.

³) *Oudheden van Kennemerland* bl. 49.

en van den min of meer welvoorzienen geldbuidel, dien zij met zich nemen konden. Voor verre reizen bediende men zich meestal van de gewone vervoermiddelen dier tijden: schepen en wagens. In het H. Land trokken, de aanzienlijken althans, naar de onderscheidene heilige plaatsen op kameelen of muilezels.¹ Gekroonde hoofden, zooals PHILIPS van Bourgondië en MAXIMILIAAN, werden door een aanzienlijk gevolg begeleid. Velen zochten reisgezellen, die 't voornemen hadden naar dezelfde plaats een pelgrimstocht te ondernemen en maakten partij om te zamen de reis te volbrengen. Anderen, als ADRIAAN DE VLAMING, lid van den raad van Dordrecht, gingen met hun geheele huisgezin op reis.² Die maar eenigszins er toe in staat waren, zorgden dat zij, vóórdat zij op de plaats hunner bestemming aankwamen, voorzien waren van geschenken, waaronder waskaarsen een groote rol vervulden, om deze als offers aan de heiligen aan te bieden. Die naar het H. Land zich begaven, hadden zich dikwerf boekjes aangeschaft, niet oneigenaardig Baedekers van den ouden tijd genoemd, bevattende allerlei raadgevingen omtrent benodigdheden, wijze van reizen enz.,³ terwijl zij, die vrijwillige bedevaarten ondernamen, steeds in het bezit waren van aanbevelingsbrieven, een soort van paspoorten, om niet voor banneling of misdadiger aangezien te worden.⁴

Bijzonder vrome bedevaartgangers legden zich gedurende de reis vrijwillig allerlei moeiten op, vooral als de reis naar de plaats, waarheen men zich begaf, op zich zelve gemakkelijk was. Zoo

¹) Zie *Die Pilgerfahrt des Ritters A. von Harff*, bl. 149, en passim, en het genoemde HS. van de Bibl. van Letterkunde.

²) SCHOTEL, *Kerk. Dordrecht*, I, bl. 19.

³) Zie de beschrijving van zulk een boekje, afkomstig van het St. Maria in Galilea-convent te 's Gravenhage, in de *Mededeelingen v. d. Vereeniging ter beoef. d. gesch. van 's Gravenhage*, II, 1 Afd. bl. 6 vv.

⁴) VAN HASSELT, *Arnh. Oudh.* III, bl. 135, deelt ons zulk een paspoort mede van een pelgrim, die naar St. Jacob trok. Het luidt aldus: Carolus etc. universis has nostras literas inspecturis salutem. LAMBERTUS ab Swoll, nobis dilectus, expeditionem et iter adornat Divum Jacobum Compostellae pro voto ad id indictus visitare. Qua de re nostra ad universos et singulos est petitio, uti predictum LAMBERTUM tamquam virum bonum constitutum iter et votum perficere non prohibeatis, sed omnibus humanitatis christianique officiis adjuvare opitulatique velitis. Erit hoc Deo uti et nobis gratum, acceperuntque, erga vos ut cujusque status fert compensandum. Datum in oppido nostro Arnhemensi die octava Mensis May A° XXXVI°.

ondernamen sommigen den tocht naar Rome b. v. te voet, zonder schoenen of kousen, ¹ anderen legden zich de poenitentie op om onderweg geen woord te spreken, of kleedden zich alleen met een ruwe pij om het bloote lijf; weer anderen dronken, niettegenstaande den hevigsten dorst, zoo weinig mogelijk ², of volbrachten den tocht, terwijl zij dagelijks een vast getal gebeden deden, Ave-Mariaas of Pater-nosters ³. Aan tot bedevaarten veroordeelden werd niet zelden de verplichting opgelegd de geheele reis, zelfs naar het H. Land, te voet af te leggen en bij elke drie stappen vooruit één achteruit te doen. ⁴

Of ook onze Nederlandsche pelgrims, zooals de Duitsche, bij hunne tochten liederen zongen, is ons niet gebleken. Pelgrims-liederen zijn ons niet bekend geworden. ⁵

Afzonderlijke vermelding verdient de wijze, waarop men van oudsher tot op onze dagen toe, de bedevaart volbracht en nog volbrengt naar het graf van WILLEBRORD te Epternach. Reeds spoedig na den dood van dezen Bisschop, begaf men zich tegen Pinkster derwaarts. Daar gekomen, vereenigt men zich des dinsdags na het feest, tot een processie, welke men dansende verricht: vier stappen rechts en vier stappen links, terwijl men telkens voorwaarts gaat, onder het spelen van allerlei veldmuziek. Zij vervolgen deze spring-processie, gedurende meer dan twee uren, tot in de parochie-kerk, waar de dansers zich op den grond uitstrekken, weer opstaan en de plechtigheid eindigen. ⁶ De oorzaak van deze zonderlinge processie hebben wij reeds op bl. 54 beproven.

Hoewel bij het ondernemen van bedevaarten één bepaalde plaats

¹) SCHROECKH, a. w. XXIII, bl. 203 In 765 deed men reeds bedevaarten onge-schoeid. Zie MABILLON, *Acta SS. Vita S. Gorgonii*, Saec. III p. 189.

²) *St. Birgitta*, van F. HAMMERICH bl. 69.

³) MOLL, *K. G.* II, 4, bl. 44.

⁴) COLLIN DE PLANCY, a. w. bl. 415.

⁵) In Deutschland was een lievelings lied: In Gottes Namen fahren wir enz. Kwam men in het gezicht van 't H. L., dan hief men aan: Sei uns gegrüsst Du heiliges lant, Wo unser Christ sein leiden vant. Zie HOFFMANN VON FALLERSLEBEN, *Gesch. des Deutschen Kirchenliedes*, 191 vv.

⁶) COLLIN DE PLANCY, a. w. III, bl. 196. Lux, *Levensschets v. d. H. Willebrord*, bl. 72 v.

het hoofddoel der reis was, bezocht men tevens zooveel mogelijk andere, niet te ver uit de koers liggende, heilige oorden.¹

Reeds vroeg schijnt de gewoonte opgekomen te zijn, dat velen, vóórdat zij een bedevaart ondernamen, inzonderheid als zij daartoe een zeereis moesten doen, een overeenkomst van levensverzekering aangingen. Zoo bekende zich den 7den Maart 1475 »GERBRANT WILLEMSS schuldich HENRICH KUENRETORFF C. pont groet, ist saeke dat hie niet weder en compt van die reijse, die hie nu denckt toe doene tot Sante Jacob in Galisien. Ende ist sake dat GERBRANT voirss. mit lieve weder compt, soe is desse bekantnisse van geenre weerden".²

Soms werden de bedevaarten met groote staatsie ondernomen. Eerst zocht de pelgrim de toestemming van den pastoor en van de geheele parochie te verkrijgen. Had hij deze ontvangen, dan werd hem bij wijze van processie, met het kruis voorop en onder het besproeien van wijwater, uitgeleide gedaan. Bij zijne tehuiskomst werd hij op dezelfde wijze weder plechtig ingehaald en met allerlei eerbetoon overladen.³ Over dit laatste punt echter moeten wij in het volgende hoofdstuk uitvoeriger spreken.

HOOFDSTUK V.

INVLOED DER BEDEVAARTEN EN VERSCHILLENDE BESCHOUWINGSWIJZE DEZER GODSDIENSTIGE HANDELING BIJ DE TIJDGENOOTEN.

De verschillende beweegredenen, waarom onze vaders ter bedevaart togen, oefenden natuurlijk ook een zeer verschillenden invloed op hun hart en leven. Waar werkelijk alleen godsvrucht het hart heendreef naar de plaatsen, door heilige herinneringen aan den Verlosser, Maria of andere Santen of Santinnen gewijd, zal ongetwijfeld de aanblik dier plaatsen, het beklimmen van Golgotha, het bewandelen van de *via dolorosa* enz. edele gevoelens en gedachten

¹) HS. v. d. Bibl. v. Letterk. CANISIUS BASNAGE, *Lect. Ant.* II, I p. 106 vv.

²) BIJSTERBOS, a. w. bl. 420. Mij dunkt dat de schrijver hier niet behoeft te twijfelen, of dit een voorbeeld is van een overeenkomst van levensverzekering.

³) *Oudh. v. Kennemerland*, bl. 57.

hebben opgewekt. Die tochten kunnen bij sommigen de aanvang geweest zijn eener nieuwe levensrichting, en de moeielijkheden en gevaren, daar aan verbonden, eene leerzame school voor zelfverloochening en krachtsinspanning. Wij gelooven dat het meerderen zal gegaan zijn als der Noorsche BIRGITTA, ¹ wie het hart klopte van hooge en heilige verrukking, zoo vaak zij in de verte eene bedevaartskerk bespeurde, rijk aan aflaten en reliquieën; of een kapel, waarin een beroemd prediker zijn stem had doen hooren; of de kluis in het eenzaam dal, waar de vrome kluizenaar vertoefde, alleen met zijn uurwerk en doodshoofd, alleen met zijn God. En hoe ontvankelijker het vrome maar dwepende gemoed was, hoe meer het in ziekelijken, visionairen toestand gebracht was, des te hartstochtelijker waren ook de indrukken, die zij op hunne tochten ontvingen. De een verklaarde plechtig, als hij in den stal van Bethlehem vertoefde, dat hij het kindeke zag in de kribbe, JOSEF en MARIA, de herders en de ster in het Oosten; ² de ander ³ werd door het aanschouwen van een Mariabeeld, »van alzo groote gracie overstort, dat zij geheel van zich zelve kwam»; ⁴ een derde ⁵ zag, staande voor een Christusbeeld, hoe 't gelaat van den Heiland zich vol verontwaardiging van hem afwendde. Dat herinnerde hem een nog niet vervulde gelofte. En toen hij voornam zijn te lang verzuimd plan nu zeker te volbrengen, zag het met de meeste liefde op hem neder. ⁶

Oefenden werkelijk de bedevaarten op sommigen een goeden invloed, evenmin kunnen wij ontkennen, dat zij ook voor het maatschappelijk leven nut hebben aangebracht. Steden en dorpen, zoo als Amsterdam, Dordrecht, Aardenburg, O. L. Vrouwe in den Polder en vele anderen, hebben een groot deel van hun bloei en opkomst

¹) F. HAMMERICH, a. w. bl. 68.

²) MOLL, *Gesch. v. h. Kerk. leven*, II, bl. 454, 1ste Uit.

³) ELSEBBE HASSENBROECKS b. v. Haar levensgeschiedenis vindt men in het reeds door ons, bl. 46 n. 6, genoemde HS., berustende op den Gelderschen Toren, door MOLL, *Joh. Brugman*, I voorr. bl. VII, als HS. D vermeld.

⁴) MOLL, *K. G.* II, 4 bl. 43 v. en *Joh. Brugman* II, bl. 83 v.

⁵) ZWEDER van Abcoude. Zie over hem het werk van A. WAUTERS, *Hist. der environs de Bruxelles*, Brux. 1855, I p. 136 ss. Een exemplaar berust op de Stadsbibl. te Arnhem.

⁶) MOLL, *K. G.* II, 4 bl. 43.

aan haar te danken. Handelsbetrekkingen werden er door aangeknoopt, de wegen veiliger gemaakt. Die van buitenlandsche tochten terugkeerden, hadden hun kennis vaak verrijkt en nieuwe indrukken verkregen die hunne landgenooten ten goede kwamen. Zij hadden de oude werken der kunst, te Rome, Constantinopel, Antiochië enz. bewonderd, maar trachtten ze thans ook na te volgen. Waar voor die tijden beschaafde mannen, zooals de ridder AERTS ¹ en de deken en cameraar der kerken van Mentz, ² begiftigd met een goede opmerkingsgave, hunne tochten te boek stelden, hebben zij onwaardeerbare diensten bewezen aan hunne tijdgenooten tot uitbreiding der kennis van industrie, kunst, geschiedenis, geografie, natuur- en taalkunde. Hunne werken zijn nog te waardeeren als belangrijke bijdragen tot de cultuurgeschiedenis dier dagen.

Wanneer men met hetzelfde doel gemeenschappelijke reizen ondernam en derhalve ook gezamenlijk de gevaren, de ontberingen, de moeiten moest dragen, heeft dit niet anders dan weldadig kunnen werken tot versterking van den band der menschenliefde, om elkander in nooden van allerlei aard bij te staan en elkanders lijden te verminderen, gelijk de kruistochten op groote schaal de Ridderorden in 't leven riepen tot verpleging van zieken en gewonden.

Deze lichtzijden der bedevaarten mogen wij niet voorbij zien, of wij zouden ons aan groote kortzichtigheid en partijdigheid schuldig maken. Geen wonder dan ook dat, waar zij reeds den tijdgenoot in 't oog vielen, en de opvatting omtrent den godsdienst in die dagen dit werk een recht vroom en verdienstelijk werk achtte, men het op allerlei wijze zocht aan te moedigen, en de terugkeerenden van vrijwillig ondernomen bedevaarten met de meest mogelijke eer overladen en met onderscheiding behandeld werden.

Bij een Amsterdamsche keur werd aan hen die aldaar »de heilige stede» bezochten, een vrij geleide verleend, waardoor zij alle mogelijke bescherming genoten. ³ De gemeentenaren bewezen hunne stads- en dorpsgenooten bij hunne tehuiskomst, inzonderheid van ver afgelegene plaatsen, de meest mogelijke hulde. Toen

¹) Zie het meer gen. HS. van de Bibl. van Letterkunde.

²) BERN. DE BREYDENBACH, *Bevarden tot dat heylighe grafft in Jerusalem.*

³) WAGENAAR, *Beschr. v. Amst.* II, bl. 122.

ARNOLD VAN GELDER in 1452 van het H. Graf terugkeerde, ging hem een eerewacht tegemoet. Ten gevolge van zijn reis in groot geldgebrek zijnde, zag hij zich genoodzaakt bij vele kooplieden geld op te nemen, waarvoor Arnhem, Nijmegen en Zutphen borg bleven. Buitendien ontving hij van de eerste stad nog 2 zilveren kannen ten geschenke.¹ Een dergelijk geschenk van dezelfde stad had in 1391 WILLEM VAN GULIK ontvangen, na volbrachte bedevaart naar het H. Land.² Toen de Burgtgraaf van Montfoort uit Palestina gezond was weergekeerd, werd door den magistraat van Utrecht een luisterrijke maaltijd te zijner eer aangelegd, waaraan de Domproost, de voornaamste geestelijken, velen uit de Ridderschap en onderscheidene leden van den ouden en nieuwen Raad deelnamen. Deze maaltijd kostte de aanzienlijke (!) som van 10 Rijsche guldens en 14 stuivers.³ Zoo werd ook de reeds vroeger door ons genoemde Heer VAN HORN, toen hij met vier zijner reisgenooten in Brussel terugkeerde, aldaar feestelijk onthaald. De rekening der Burgemeesters dier stad van het jaar 1450 houdt in: »Den Heer VAN HOERNE, die uit den heyligen Lande quam, mit vier riddersen, 2 November geschinct VIII gelten Rinschen wyn.”⁴

Maar niet alleen aan adellijke heeren vielen deze onderscheidingen ten deel. Ook eenvoudige poorters genoten ze. Zoo werd een zekeren JAN VAN WITTENHORST geschonken tot »syn wilcoem van Romen, een gelach van XX man ad V kr. ende na iiij quarten ende iiij koken;” aan den schout van Haren, toen hij van Rome kwam, »VI quarten, VI koeken.”⁵ Een eenvoudig priester, die een bedevaart had gedaan naar Keulen, ontving iii R. guldens.⁶ Dr. SCHOTEL meldt,⁷ dat te Dordrecht zelden een pelgrim wederkeerde, die niet door regeering en burgerij met geschenken overladen werd. Bij de oude Friesche wetten werd »vrede” d. i. bijzondere bescherming verleend, niet alleen aan weduwen en weezen, maar ook aan

¹) *Arnh. Oudh.* I, bl. 101 vv.

²) *Arnh. Oudh.* I, bl. 25.

³) *Utrechtsche Jaarboeken*, II, bl. 842.

⁴) HABETS, *De laatste vorstin-Abdis van Thorn*, bl. 59.

⁵) *Arnh. Oudh.* III, bl. 188.

⁶) *Geldersche Oudh.* bl. 470.

⁷) *Kerk. Dordrecht* I, bl. 15.

de Jeruzalems-vaarders (palmerum), de Rome-vaarders (Roemfarem), ja aan alle pelgrims (Waluberon).¹ Wie met pelgrims vocht of hen beroofde, werd met een boete bestraft, die gelijk was aan de boete waartoe men veroordeeld werd, als men deze misdaden aan weduwen en weezen pleegde.² Mocht, volgens de Friesche wetten, niemand zijn landerijen verkoopen, zonder ze eerst aan zijne betrekkingen te hebben aangeboden, de bedevaartganger werd van deze verplichting vrijgesteld. Hij mocht ze aanstonds aan ieder zonder onderscheid overdoen, terwijl de kooper maar alleen te zorgen had, dat hij kon bewijzen dat hij het land van een bedevaartganger overgenomen had.³

Hoe de pelgrims, die van Jeruzalem, Rome en St. Jacob terugkeerden, broederschappen vormden, hebben wij vroeger opgemerkt. Deze broederschappen, inzonderheid die der Jeruzalems-vaarders, genoten allerwege groot aanzien. Bij de reeds door ons besproken jaarlijksche processie op Palmzondag van de mirakuleuze hostie te Amsterdam, bekleedden zij een eerste plaats.⁴ Te Kampen, waar insgelijks op Palmzondag een luisterrijke omtocht werd gehouden, was aan de Jeruzalems-vaarders de eer beschoren den houten ezel, waarop het prachtig versierde beeld van JEZUS was geplaatst, voort te trekken. Bij het einde der plechtigheid namen zij aan een maaltijd deel, waartoe ook van elders pelgrims genoodigd werden.⁵ Sedert het laatst der 15de eeuw werden van vele bedevaartgangers naar het H. Land portretten vervaardigd. Zoo vond men in het klooster der Nieuwe Nonnen te Amsterdam een schilderij, voorstellende elf Amsterdamsche burgers van deftigen huize, die tusschen 1525 en 1563 Jeruzalem bezocht hadden, ieder afgebeeld met de Jeruzalemsveer in de hand.⁶

Te Utrecht zag men het portret van den Jeruzalemsheer VAN AMSTEL,⁷ terwijl op vele plaatsen elders dergelijke portretten

¹) WIARDA, *Asegabuch*, bl. 18, 65; WIERDSMA, *Oude Fr. Wetten* 1ste St. bl. 137 v.

²) WIARDA, a. w. bl. 93.

³) WIARDA, a. w. bl. 115; WIERDSMA, a. w. 1ste St. bl. 156 v.

⁴) *Oudh. v. Amstelland*, bl. 137 vv.

⁵) BYSTERBOS, a. w. bl. 45 vv.

⁶) LE LONG, *Reformatie v. Amst.* bl. 490. Hunne namen noemden wij reeds.

⁷) LE LONG, t. a. p.

werden aangetroffen. ¹ In andere steden, zooals te Leiden, hing men in de kerken borden op, waarop de namen der Jeruzalemsvaarders te lezen waren. Aan velen dezer pelgrims werd ook toestemming gegeven, den naam van JERUZALEM te dragen en palmtakken in hunne wapens te voeren. Te Kampen werd o. a. in de 16de eeuw een JOHAN VAN JERUZALEM aangetroffen. ²

Als laatste bewijs hoe hoog de bedevaarten in deze eeuwen geschat werden, kan dienen dat in 1444 eenige parochianen van Tertole (Tholen) en Schakerloo bij testament eenige landerijen nalieten tot onderstand van hen, die met het kruis geteeekend, Jeruzalem zouden bezoeken. Deze landerijen moesten na hun dood aan hunne oudste en naaste erfgenamen komen, onder verplichting echter dat ook deze een reis naar het H. Land zouden ondernemen. ³ Waarschijnlijk werden wel meer dergelijke testamentaire dispositiën gemaakt.

Alles wat wij vermeld hebben bij elkander genomen, behoeft het, dunkt mij, geen meerder betoog dat de groote menigte de hoogste waarde aan de bedevaarten hechtte. Toch had het sinds de vroegste tijden niet aan afkeurende stemmen daartegen ontbroken, die vooral sedert de 14de eeuw in kracht en aantal toenamen. De verstandigsten en edelsten zagen de groote schaduwzijden niet voorbij, die er aan deze tochten verbonden waren. Men behoefde slechts een oppervlakkigen blik op de terugkeerende pelgrims te werpen, om er aanstonds van overtuigd te worden, dat de meesten bij hunne thuiskomst meer bedorven van hart en zeden waren, dan toen zij hunne woonplaats verlieten. Velen brachten ongeneeslijke kwalen mede en voerden de smetstof met zich van vreeselijke ziekten, eertijds hier te lande onbekend. De ongerijmde vertellingen en de door hen meegevoerde reliquieën, die hun dikwerf voor grof geld werden afgekocht, vermeerderden de dweepzucht en het bijgeloof. Bovendien, waar men de bedevaarten nog niet in het algemeen veroordeelde, daar zag men toch hoe langer hoe meer in, dat de

¹) Wij vermeldden reeds dat Dr. BORGER te Arnhem in het bezit is van een portret van een Jeruzalems-vaarder, voorstellende GYSBERT ROBERTZ. van Wijk-bij-Duurstede.

²) BYSTERBOS, t. a. p.

³) *Oudh. v. Zeeland* II, bl. 181.

onzuivere bedoelingen, waarmede verreweg de meesten hunne tochten ondernamen, onmogelijk een heiligenden invloed konden hebben.

Prof. MOLL ¹ heeft ons reeds de stemmen der Kerkvaders tegen de bedevaarten doen hooren. En dergelijke stemmen vermenigvuldigden zich en klonken luider, al naar mate aan de eene zijde de waarde van het pelgrimschap hooger werd verheven en aan de andere zijde de tijd der Hervorming naderde. Zoo schreef reeds in 748 BONIFACIUS aan CUTHBERT van Canterbury een brief, waarin de volgende woorden voorkomen: »ook verzwijg ik uwer liefde niet dat alle dienaren Gods, die hier, 't zij in de Schrift, 't zij in de vreeze Gods het meest ervaren zijn, eenparig der meening zijn toegedaan, dat het goed ware en in het belang van de zedelijkheid en eerbaarheid uwer kerk en een middel om de zedeloosheid te keer te gaan, zoo de Synode en uwe vorsten aan vrouwspersonen en gesluierde vrouwen de reizen en veelvuldige tochten verboden, die zij naar de stad Rome, gedurig komende en gaande, ondernemen. Want de meesten geraken in het verderf, terwijl maar weinigen behouden blijven. Er zijn toch weinig steden, 't zij in Lombardije, 't zij in Frankenland of in Gallië, waar zich geen overspelige of ontuchtige vrouwen van Angelsaksische afkomst ophouden; voor uwe gansche kerk een ergernis en schande.» ²

Ofschoon BERNARD VAN CLAIRVEAUX de kruistochten en bedevaarten niet verwerpelijk acht, daar zij den aanvang konden worden eener nieuwe levensrichting en de moeilijkheden en gevaren, aan de reis verbonden, eene leerzame school voor menigeen wezen konden, oordeelt hij het toch beter »naar het hemelsche Jeruzalem dan naar het aardsche zijn bedevaart te richten.» ³

Volkomen eenstemmig met hem was de meening omtrent dit punt van zijne tijdgenooten HILDERT, bisschop van Mans, ⁴ PETER VAN CLUGNY ⁵ en den Abt GUIBERT van Novigentum, ⁶ welke laatste

¹) *Gesch. v. h. kerk. leven*, II, bl. 456 vv. 1ste uitg.

²) J. P. MÜLLER, *Bonifacius*, II, bl. 330; Dr. PHIL. JAFFÉ, *Biblioth. Germ.*, III, bl. 208.

³) NEANDER, *der H. Bernard*, 2de uitg. bl. 339, 351. Dr. J. C. POOL, *Frederik v. Heilo*, bl. 99.

⁴) NEANDER, a. w. bl. 448. v. POOL, t. a. p.

⁵) NEANDER, a. w. bl. 339. v. POOL, t. a. p.

⁶) NEANDER, a. w. bl. 392 vv.

het krachtig uitspreekt, dat, als men de Heiligen in hunne graven gelaten had, het bedrog en de ongeoorloofde winzucht zich niet zoo schandelijk zouden geopenbaard hebben. Maar toen Paus BONIFACIUS VIII in het jaar 1300 het Roomsche Jubilé had ingesteld, dat eerst elke honderd jaar en eindelijk om de vijf-en-twintig jaren werd gevierd, en de daaraan verbonden aflaten duizenden, ja tienduizenden naar Rome deden stroomen, klonken de stemmen tegen de bedevaarten in alle landen al luider en luider. Dichters en prozaschrijvers namen hunne welversneden pen ter hand, 't geen er niet weinig toe bijbracht om die tochten in de schatting van het volk te doen dalen.

Wie hooren wil, hoe de edelste mannen in andere landen over de bedevaarten dachten, verwijzen wij naar de reeds door ons aangehaalde Dissertatie van Dr. J. C. POOL¹ en de Biografie van G. LECHLER, *Joh. Von Wichl.* Wij voegen er alleen nog bij dat de Synode van Châlons evenzeer die tochten veroordeelde, omdat de bedevaartgangers meenden, daardoor al hunne zonden af te doen en al de plichten van hun godsdienst te volbrengen. Het »pelgrimaadje gaan," zeide de Synode, bestond in de armen te verdrukken en uit te zuigen, en overal te stroopen en te rooven. Menschen zonder eenige godsvrucht stelden zich als godsdienstigen aan, maar hadden geen ander doel dan te bedelen en te stelen.²

Dr. POOL heeft ook reeds het voornaamste verzameld wat onder onze vaders in de 14de en 15de eeuw over dit punt geschreven werd. Een en ander, hiertoe behoorende, mogen wij echter hier nog in herinnering brengen.

De school van JACOB VAN MAERLANT heeft met luide stem zich tegen de bedevaarten verheven en den eerbied des volks voor deze tochten een gevoeligen slag toegebracht.³ Toen in het jubeljaar van 1300 duizenden naar Rome getrokken waren, verklaarde de pastoor van Velthem, een dorpje niet ver van Leuven:

¹) Bl. 99, 104 vv.

²) *Oudh. v. Rijnland*, bl. 63.

³) Zie over hem JONCKBLOEDT, *Gesch. der Midden-Nederl. Dichtkunst*, III, bl. 188 vv.

Op desen wech oec menich bleef
 Doet van onganser spisen.
 Deze vard hor ik lettelt prisen
 Van dengenen die daer waren.¹

en de goede man verheugt zich daar klaarblijkelijk in.

JAN BOENDALE antwoordt in zijn gedicht: *Jans Teestye*, op de vraag, hoe het kwam dat er thans geen mirakelen gedaan werden, gelijk de heiligen eertijds deden, het volgende:

Wouter, al sonder beraden
 segghic u met waerheden,
 dat noyt sant mirakel en dede,
 ende dat gheen sant horen en can
 wat men hem bidt of roept an;
 maer het hoert al onsen Here,
 die door sine santen ere
 die bede doet willechlike,
 opdat die bede es saelechlike.²

De ons onbekende dichter van *Die dietsce lucidarius*, een vrije vertaling van het latijnsche *Elucidarium* van ANSELMUS van Canterbury, bespreekt in zijn gedicht ook de bedevaarten en zegt dat zij geen andere vruchten hebben

dan dat si bespotten die heilighe kerke
 ende oec Gode met haren werke,
 ende bedrieghen haer siele mede
 ende comen mede ter helscher stede,

en dat men beter deed

.... dat men 't gelt gave
 den armen ende daer mede lave,
 dan syt verterem achter straten,
 daert hem luttel komt te bate.³

Nog sterker laat JAN DE WEERT in zijn *N. Doctrinael of spiegel der sonden* zich uit, als hij de bedevaarten niets meer of minder noemt dan afgoderij:

¹) *Spiegel Historiae*, IV, c. 59.

²) JONCKBLOEDT, a. w., III, bl. 222.

³) JONCKBLOEDT, a. w., III, bl. 271.

Die ghene die bevaert loven of lopen
om yet te hebben dat si begheren,
dat hem helpen mach of deren —
dese houden hem an afgoddrien
ende scheyden van Gode in frenesiën;
want kenden sij Gods almachtichede,
sy daden aen hem al haer ghebede.¹

Maar behalve de leerlingen van MAERLANT geeselden ook andere dichters niet minder de bedevaarten. Zóo inzonderheid de geestige dichter van het Amsterdamsche mirakel, WILLEM VAN HILDEGAERTS-BERCH, in zijn beroemde *Reyner de Vos*. Zijne meeningen omtrent de bedevaarten legt hij aan Reynaert, den vos, in den mond, dien hij aldus tot zijne moei, de wolvin, laat spreken:

Moeye, soe en gave ic niet een kaff²
..... om u bedevart.
Soe dicke warte hinder vaert,
dat vrouwen veel after lande lopen:
sy gaen om aflaet, mar sy vercopen
dicwijl eer ende salicheit;

en wat verder:

Moeye! al en quaemdi nymmermer t' Aken,
wilt God, hi doet u wel ghenesen;
hier om soe laet u lopen wezen
ende neemt exempel anden anderen,
die belopen ende bewanderen
scaemt ende schande, die langhe duyrt,
ghelyc den paerden dat besuyrt,
beyde mit lopen en mit draven,
soe datter comt van groter haven
tot cleynen ghelde off tot nyet;
moeye! dats menichwerf gheschiet
ende noch selt inder werlt gheschien.³

In gelijken geest, als deze dichters, lieten ook de voornaamste proza-schrijvers zich in de 15de eeuw uit. Ofschoon het onzeker is, of WESSEL GANSFORT de bedevaarten in het algemeen afkeurde,

¹) vs. 1564 vv.

²) Kaff d. i. stroohalm.

³) BUDDINGH, *Mirakelgeloof*, waar men bl. 80 vv. het gansche gedicht afgedrukt vindt.

moest hij toch wel ongunstig oordeelen over de bedevaarten die òf als straf opgelegd òf ter verkrijging van aflaat ondernomen werden, daar hij den aflaat zelf verwierp en dwaling en bedrog noemde. ¹

THOMAS & KEMPIS zeide: »qui multum peregrinantur, raro sanctificantur,” ² welke spreuk van algemeene bekendheid is en door Prof. MOLL aldus is overgezet:

die veel ter pelgrimaadje gaan,
zijn zelden heilig van bestaan.

Zijn tijdgenoot HENDRIK MANDE laat zich aldus uit: »Voert hoe wi ons bekeren sullen ende wair, dat leert ons onse gheminde Heer ende seyt: ghy die overghetreden sijt overmids sunde, keert weder totter herten, dair seldy my vijnden. Hy en seyt niet: loopt hier en dair pilgrimaedse of vaert over see; mer hy seyt dat wy totter herten keren sellen ende dair sellen wy hem vijnden.” ³

In een HS. uit het Oude Convent van St. Jan te Weesp, thans in de koninklijke Bibliotheek bewaard, lezen wij: »God is bequamer ⁴ rechten rou van sonden dan alle die bedevaert, die die mensche gaen mocht in deser werelt.” ⁵ In datzelfde of in een ander HS. van dit klooster vinden wij de volgende woorden: »Brec dinen slaep om minen wille. Dat is mi (den H. G.) liever ende di nutter dan oftie twaelf ridderen na dijnre doot sendeste over zee mit dinen goede, teghens die Cerracinen te vechten om minen wille..... Mit aftersprake en lette niemand noch en scade niemant. Dat is mi liever ende di beter dan oftie also vele barvoets ginges, also dat men dine voetstappen mit bloede mochte sien ende dat om minen wille.” ⁶

Ofschoon JOANNES BRINCKERINCK niet rechtstreeks over de bedevaarten spreekt, is er toch, dunkt mij, geen twijfel aan, dat hij ze niet hoog kan aangeslagen hebben, daar hij in het algemeen verklaart: »Onse lieve here en soeket ghenen grawen roc, mer,

¹) *De sacramento poenitentiae*. Gron. uitg. zijner Opera, bl. 803 vv.

²) *De imitat.*, L. I, c. 23.

³) W. MOLL, *Joh. Brugman*, I, bl. 264 v.

⁴) Bequamer d. i. welgevalliger.

⁵) F. H. G. v. ITERSON, *Stemmen uit den voortijd*, bl. 38.

⁶) v. ITERSON, a. w. bl. 43.

soe hi een gheest is, soe soeket hi gheestelike ende inwendighe deuchden.”¹

FREDERIK VAN HEILO wijdde een afzonderlijk geschrift aan de bestrijding der bedevaarten. Dr. POOL nam het in zijn geheel op in zijne dissertatie.² Al achtte FREDERIK bedevaarten, die uit ware vroomheid ondernomen werden, nuttig, omdat de vromen door het aanschouwen van de graven en relieken der heiligen goede indrukken konden ontvangen, toch noemde hij de bedevaarten de oorzaken van vele gevaren en verleidingen. Die ter verkrijging van afaat geschieden, waren in zijn oog geheel nutteloos, daar een oprecht berouw en een vroom leven den besten afaat schonken, terwijl hij alle tochten, die men ter vervulling eener gelofte of op hoop van herstelling ondernam, de dwaasheid zelve achtte, daar geen Heiligen ziekten konden genezen of gevaren afwenden.

Uit een tweetal geschriften van de 2de helft der 15de eeuw blijkt ook nog, hoe men in die dagen gewoon was tegenover de werkelijke bedevaartgangers den geestelijken pelgrim te plaatsen, en aan te wijzen, hoe men door vroomheid en christelijke deugden beter den weg naar den hemel bewandelt, dan de werkelijke bedevaartganger dit meent te doen door tochten naar verre landen. Het eene opstel is een nog onuitgegeven HS. in bezit van Dr. ACQUOY te Zalt-Bommel, en werd reeds eenigermate bekend gemaakt door Prof. MOLL.³ Het andere, getiteld: *van den drie mylen*, is gedeeltelijk uitgegeven door Dr. VAN VLOTEN, *Prozastukken* bl. 200 vv. en leert, dat de »drie dachreysen,” die de pelgrim heeft te volbrengen om »te paradyse te trecken” deze zijn: »berouwe, biechte ende voldoen.”⁴ Dit »voldoen” bestaat in het volgende: 1°. »dat men die werclude te wercke sette; 2°. dat men die sunden bitterlyc bewenen sal als MARIA MAGDALENA dede; 3°. dattu ganselyc vergeven sult alle dengenen, die tegen di misdoen.” Maar genoeg bewijzen. Zulke stemmen konden niet anders dan de bedevaarten in de schatting van het volk doen dalen. Voor velen echter bleven

¹) *Kerk. Hist. Archief*, Dl. IV, bl. 118.

²) A. w. bl. 116 vv.

³) Zie zijne *K. Gesch. vóór de Herv.*, II, iv. bl. 48.

⁴) Voldoen d. i. genoegdoening.

zij natuurlijk zonder invloed. Merkbare afneming der bedevaarten zien wij dan ook nog niet vóór het tijdperk der Hervorming, maar dat bij het aanbreken dier nieuwe periode in de geschiedenis der menschheid deze tochten spoedig in aantal en beteekenis begonnen te verminderen, mag toch, meen ik, mede ongetwijfeld worden toegeschreven aan het zaad eener betere opvatting van den godsdienst, dat meer dan honderd jaren te voren door de edelste en vroomste mannen in woord en geschriften was uitgestrooid.

HOOFDSTUK VII.

IETS OVER DE BEDEVAARTEN VAN DEN TIJD DER HERVORMING AF TOT OP ONZE DAGEN.

Aan het slot van het vorige Hoofdstuk zeiden wij, dat met het aanbreken van den dag der Hervorming de bedevaarten in aantal en beteekenis begonnen af te nemen. Uit die woorden intusschen moet men niet afleiden, dat ze aanstonds tot de zeldzaamheden begonnen te behooren. De geschiedenis leert, zooals wij zien zullen, het tegendeel. Onze bedoeling was alleen er op te wijzen, hoe zij na de Hervorming niet meer, gelijk vroeger, een eerste plaats bekleedden in het godsdienstig leven onzer R. K. voorvaderen. Maar voor 't overige is het reeds uit het door ons geschrevene gebleken, dat gedurende de gansche 16de eeuw de bedevaarten nog zeer talrijk waren. In het laatst dier eeuw ontmoeten wij nog telkens voorbeelden van tochten naar het H. Land ondernomen, zooals blijkt uit de uitgegeven beschrijvingen van Jeruzalem en Palestina in die dagen, inzonderheid door Delfsche pelgrims vervaardigd. ¹ Ook in de 17de eeuw vinden wij nog enkele voorbeelden van tochten naar het H. Land. Zoo trok b. v. in 1669 derwaarts zekere GERARDUS VRIESEN, uit Zwolle, wellicht het eenige R. K. lid der zeer aanzienlijke Zwolsche protestantsche regeerings-familie van dien naam. Aan dezen werd nog een certificaat afgegeven betreffende de

¹) VORSTMAN, in *het Ned. Arch. v. K. G.* VII, bl. 206 vv.

plaatsen, die hij had bezocht. Door de welwillendheid van den Heer J. C. BYSTERBOS zijn wij in staat gesteld, het in zijn geheel mede te deelen. Het is van den volgende inhoud:

»Frater Franciscus a Politio Ordinis Minoris Regularis Observantiae Provinciae Vallis Maraniae Praelector Jubilare, pro sanctissimae Inquisitionis Tribunali in toto Regno Siciliae qualificator et consultor. In partibus Orientis Commissarius Apostolicus, totius Terrae Sanctae Custos et Sacri Montis Sion Guardianus et servus. Universis et singulis praesentes nostras inspecturis lecturis pariter et audituris salutem in Domino sempiternam.

Notum facimus et attestamur Generosum Dominum Gerhardum Vriesen Zwollensem ad hanc sanctam Ierosolymorum Urbem pervenisse nec non terrae sanctae loca, nempe gloriosissimum Resurrectionis Domini nostri Jesu Christi sepulchrum, sacratissimos Montes, Calvariae scilicet, ubi Salvator noster propria morte nos redemit in cruce: Oliveti, unde in coelum mirabiliter conscendit ad Patrem: Sion augustissimi Eucharistiae sacramenti institutione, spiritus sancti missione compluriumque nostrae salutis mysteriorum celebratione insignem: Quarantanae quadragenario Christi Domini Jejuniio sanctificatum: Thabor natura et gloriosa Transfiguratione, Patrum testimonio venustatum et beatitudinum admirabili earundem Domini sermone decoratum. Praeterea Sanctissimum Nativitatis Domini Nostri Jesu Christi Praesepe in Bethlehem Judae, civitate David, Sacram item in Nazareth Domum Angelica Annuntiatione Deiparae et aeterni Verbi Incarnatione celeberrimam: Vallemque Josaphat pluribus Dominicae Passionis mysteriis ac Venerabili Assumptionis Dei Genetricis Mariae Monumento exornatam: Bethaniam quoque hospitio Domini et Lazari suscitatione honestatam et Montanae Judaeae sanctissimae genetricis Visitatione ac Bacchusoris Nativitate ejusque Deserto nobilitata: Tiberiadis Mare quorundam Apostolorum vocatione Petrique in Ecclesiae caput electione elatum: Jordani fluentia Christi Domini Baptismate consecrata: Emmaus Dominica apparitione illustratum. Ac demum caetera omnia sancta piaque loca, quae tam in Judea, quam in Galilaea a fratribus nostris fidelibusque Peregrinis visitari solent, visitasse. In quorum fidem praesentes has manu nostra subscriptas ac Majori nostri officii Sigillo munitas, expediri man-

davimus. Datis ex Conventu nostro Sancti Salvatoris Civitatis sanctae Jeruzalem hoc die 29 Mensis Maji Anno Domini 1669.

Fr. franciscus Maria a Politio Sacri Montis Sion Guard."

Evenzeer naar andere plaatsen buiten 's lands ontmoeten wij tot diep in de 17de eeuw nog telkens voorbeelden van bedevaarten, zoowel vrijwillige als ter poenitencie opgelegde. De laatste toch werden in Gelderland, zooals wij reeds opmerkten, eerst in 1622 afgeschaft. Naar het ons voorkomt, was na de Hervorming Epternach de meest bezochte plaats buiten onze landpalen, waarheen de pelgrims zich begaven.¹ Verminderde intusschen gaande weg de geestdrift om verre reizen te ondernemen en werd dit ook zeer bemoeijlikt door den tachtigjarigen oorlog, menigvuldig bleven nog de binnenlandsche bedevaarten. Zoo trokken tot in het laatst der 16de eeuw jaarlijks op den bestemden dag duizenden uit geheel Friesland naar het graf van BONIFACIUS te Dokkum.²

Den 29sten Mei 1654 beklagden zich drie protestanten van Wilsveen over de groote bedevaart van de papisten, die telkens naar de kapel aldaar gehouden werd, om welke kapel de pelgrims op bloote knieën heenkropen, terwijl zij Ave Maria's baden en vervolgens hunne offeranden deden, 't geen de baljuw van Rijland ongehinderd liet geschieden, niettegenstaande men de Hervormden op allerlei wijze bemoeijlikte, hen bespote, hun godsdienstoefeningen verstoorde, ja, den schoolmeester Mr. JOH. HEINSIUS overlast aandeed door in zijn school te dringen, waar men hem met geweld poogde uit te drijven.³

Dat de bedevaarten naar Hasselt, Stiphout en den Bosch tot ongeveer de helft der 17de eeuw voortduurden, hebben wij reeds vroeger vermeld.

Den 8sten September 1603, het feest van Maria's geboorte, werd Scherpenheuvel nog door 20.000 bedevaartgangers bezocht.⁴ Ook

¹) Zie o. a. DOM PITRA, *La Hollande Catholique*, bl. 103.

²) DOM PITRA, a. w. bl. 60 vv.; *Oudh. v. Friesland*, I, bl. 410.

³) *Navorscher*, VII, bl. 101.

⁴) LE LONG, *Reformatie v. Amst.* bl. 189.

Halle bleef evenzeer in eere en niet minder 's Gravesande, Heiloo, Heukelum en Solwert.

De vereering van de kapel en den put op laatstgenoemde plaats maakte dikwerf een onderwerp van beraadslaging uit op de kerkvergaderingen. Zoo lezen wij in de Handelingen der Synode van Stad en Lande van 1679: »Is in bedencken gegeven of niet tot dempinge van de put in de kerk tot Solwert zou worden overgegaan, daar nog dat water superstitieuslyk misbruickt werd." In 1681 gelastten de Staten der prov. Groningen den put te dempen.¹ Men ziet reeds uit dit voorbeeld, dat de Hervormden de bedevaarten niet stil haar gang lieten gaan. Integendeel, naarmate de Hervormde kerk zich hier te lande uitbreidde en allengs Staatskerk werd, verzette zij zich telkens tegen allerlei soort van »stoutigheden der paapen en pausgesinden" en vaardigde er plakكاتen tegen uit. Tot die »stoutigheden" behoorden ook de bedevaarten. Reeds bij plakkaat van den 23sten Juni 1587 werd door de Staten van Holland, Zeeland en West-Friesland het houden van bedevaarten als afgoderij en »directelyk strijdende tegen des Heeren woordt" verboden, op straffe »van voor elcken persoon, contrairie doende, te verbeuren 24 Carolus-guldens tot veertigh grooten het stuck." Bij recidive zouden de overtreders bovendien »arbitrallycken gecorrigeert" worden, »naar exigentie van der saecke." Dit plakkaat werd behalve den 10den Juni 1588 ook nog in 1590 en 1591 vernieuwd.²

Dat deze plakكاتen intusschen aan de zaak niet voor goed een einde konden maken, bleek den 11den Mei 1619, toen, op verzoek van de gemeente van Heukelum om order te stellen op de bedevaarten die tegen Pinksteren derwaarts plaats vonden, aan den Drossaart van Gorinchem geschreven werd, dat deze er tegen dien tijd zijn »Lieutenant Drossaart" heen zou zenden, om de bedevaarten te beletten. Hem, die weerspannig bevonden werd, zou men »het opperste kleet" afnemen en dit verbeurd verklaren, »om alsoo ontsag van meerder sulks te bedrijven te mogen maken."³

Toen men, niettegenstaande de verbodsbepalingen, toch nog naar

¹) BOELES, *Twee honderd vijftig jarig bestaan der gem. van Noorddijk*, bl. 64.

²) *Kerk. Placaatboek*, I, bl. 519.

³) *Kerk. Placaatboek*, II, bl. 295.

Heiloo, Wilsveen, 's Gravesande enz. bleef samenstroomen, vaardigden de Staten van Holland en West-Friesland den 16den (17den) Januari 1647 een nieuw plakkaat uit, waarbij de bedevaarten ten strengste verboden werden op boete van 24 ponden »te veertigh grooten het stuck.” Bovendien zouden de overtreders terstond in hechtenis genomen worden en gevangen blijven, totdat zij de boete betaald of borgtocht gesteld hadden. ¹

Naar aanleiding van dit plakkaat had de baljuw van Kennemerland trouw zijn best gedaan, om de bedevaarten naar Heiloo tegen te gaan. Doch vruchteloos. Zijne krachten schoten te kort. Nu wendde hij zich tot de Staten, verklarende »dat er groote apparentie was, vermits de meenigte van het volk aldaar conflueerende, dat men feitelijke resistentie zou bieden, en dat men een complot tegen zijn persoon gemaakt had.” Hunne Ed. Gr. Mogenden besloten den baljuw, wien de moed ontzonken was, bij missive van 26 Sept. 1648 te »encourageeren om met het executeeren van de Resolutiën van 16 Jan. 1647 voort te varen” en hem toe te staan, zoo hij hulp mocht noodig hebben, zich te wenden tot den Landdrost van de Noorder-kwartieren, die tevens verzocht werd de noodige adsistentie te verleenen. ²

Het ging echter met deze plakaten, gelijk met alle andere tegen de paapsche stoutigheden. Ze werden niet of althans zeer zelden ten uitvoer gelegd door de plaatselijke besturen, die een zachter geest en juister inzicht hadden in hetgeen het staatkundig beleid, de welvaart en voorspoed der provinciën eischten. Het beginsel van den grooten WILLEM van Oranje, dat scheiding vorderde tusschen kerk en Staat, had bij de mannen, die op de regeering den meesten invloed oefenden, hoe langer hoe meer ingang gevonden.

Dat de bedevaarten allengs verminderden, is dan ook niet aan de plakaten, maar meer aan den tijdgeest toe te schrijven en aan de groote gebeurtenissen, die in ons vaderland plaats vonden en aller harten en hoofden vervulden. Geheel opgehouden hebben ze echter nooit. Zoo werd omstreeks 1713 Heiloo weder zeer druk bezocht, hetgeen tal van klachten veroorzaakte van de zijde der Heiloosche Predikanten. Dien ten gevolge belastte de classis van Alkmaar G. VERMATEN en A. BIJLL, predikanten te Alkmaar en St. Pancras,

¹) *Kerk. Placaatboek*, I, bl. 589 v.

²) *Kerk. Placaatboek*, II, 361 v.

een klacht in te leveren bij de Staten van Holland over de stoutheden der Roomschen te Heiloo, daarin verklarende dat »de superstitiën" het hoogst geklommen waren bij gelegenheid dat er een put gegraven was, waarvan het water gezegd werd genezende kracht tegen de veepest te bezitten, waarbij men verzekerde, dat die kracht dan eerst ten volle zich openbaren zou, als het water met het bloed der geuzen zou vermengd zijn. Wat was er geschied? In den nacht van 8 op 9 Dec. 1713 was er een bron ontsprongen met een groot geraas, gelijkende op hemelstemmen. Waarschijnlijk had zich de oude Runen-put weer geopend. Straks werden de omgangen luisterrijker; men hield ze met vanen, kruisen, waskaarsen, tot groote ergernis der Protestanten. De Staten zonden de aanklacht van de Alkmaarsche classis den 17den Jan. 1714 aan den baljuw van Kennemerland. Deze verklaarde echter er niets tegen te kunnen doen. Nu werd de zaak door de gecommiteerde Raden nader behandeld, die in hun »memorie tot weering van de openbare superstitie te Heylo" tal van raadgevingen aan de hand deden, de meesten zeer illiberaal, o. a. om bij den put een galg te plaatsen. Ter eere der Staten zij 't gezegd, dat zij geen dezer voorstellen aannamen, maar bij Resolutie van 28 Juli 1714 eenvoudig verklaarden, dat het plakkaat van 16 Jan. 1647 zou worden toegepast, terwijl aan de herbergiers te Heiloo verboden werd pelgrims huisvesting te verleenen, op straffe van zes weken sluiting hunner herbergen. Toch werd ook toen het plakkaat niet uitgevoerd; het bezoek van Heiloo bleef voortduren en de regeering van Heiloo, wellicht ter voorkoming van botsing met de overwegend R. K. bevolking, kwam er niet tegen in verzet, maar plaatste op het boschrijke stukje grond een bus ten voordeele van de algemeene armen. ¹ De bedevaarten naar Heiloo bleven voortduren tot 1830, toen zij om de misbruiken, die er bij voorvielen (een R. K. schrijver zegt, dat zij veel op een boerenkermis geleken) werden gestaakt. ² Gelijk bekend is, bestaat de put nog en wordt nog steeds aan het water genezende kracht toegekend. Toen in 1866 en 1868 de veepest zoo hevig in Zuid-Holland woedde, werd naar mijn vorige woonplaats, Noordwijkerhout, het water van den put in groote hoeveelheid heenge-

¹) *Navorscher*, XII, bl. 295, 355. *Kerk. Placaatb.*, I, bl. 662 vv.

²) *Lux, Levensschets v. Willebrord*, bl. 53 vv.

voerd en, naar ik meen, door den pastoor aan de boeren verkocht.

Daar intusschen de bedevaarten in de vorige eeuw telkens in aantal en luister verminderden, ¹ had men mogen verwachten dat de beschaving en verlichting ze in onze eeuw geheel zouden hebben doen eindigen. Wij weten echter maar al te wel, dat dit niet is geschied. Naarmate in onze dagen de R. K. kerk steeds stouter het hoofd opsteekt, zoekt zij ook weder op allerlei wijzen het bijgeloof te bevorderen en de bedevaarten te vermenigvuldigen. Jaarlijks trekken nog honderden Nederlanders, en hun aantal vermeerderd steeds, naar O. L. Vrouw van Kevelaar bij Kleef.

Wie bekend is met de geschiedenis van den dag, weet hoe de dagbladen ons telkens verhalen van de bedevaarten naar Epternach, Lourdes, La Salette, ² Paray le Monial, St. Hubert enz. Op Pinkster van 1876 namen aan de springprocessie te Epternach deel 8 vaandel-dragers, 72 geestelijken, 2 kloosterbroeders, 1800 biddenden, 10,600 springers, 1100 zangers en 188 muzikanten. ³

Dat ook onder de pelgrims, die zich naar die plaatsen begeven, Nederlanders gevonden worden, is wel zeker. Weinige jaren geleden vond ik op den weg te Noordwijkerhout, een dorp waar hoogst zelden vreemdelingen komen, een koperen penningje, blijkbaar door een pelgrim verloren. Aan de eene zijde is afgebeeld de H. Maagd, voor wie twee boerenkinderen, een jongetje en een meisje, de laatste met een hark of bezem in de hand, zich in biddende houding bevinden. Langs den rand leest men: »Mère de Dieu

¹) Na 1717 vinden wij in de Kerk. plakkaatboeken niets meer van verbod der bedevaarten. Onder »de paapsche stoutigheden," waartegen nog tot diep in de 18de eeuw maatregelen genomen werden, worden de bedevaarten niet meer genoemd.

²) Lourdes en La Salette leveren genezend water, de eerste plaats voor zieke menschen, de tweede voor ziek vee. De fleschjes, waarin het water van La Salette verkocht wordt, zijn voorzien van etiketten, behelzende, behalve het opschrift: *Eau miraculeuse de Notre Dame de la Salette*, eene uitvoerige gebruiksaanwijzing, met de waarschuwing om wel acht te geven op het merk en zegel, daar er reeds veel flesschen met gewoon rivierwater onder een valsch merk in den handel zijn gebracht. Zie *N. Rott. Courant* van 23 Nov. 1873. Telkens melden ons de dagbladen, dat te Lourdes ook vele Nederlanders gezien worden.

³) *Nieuwe Rott. Courant* van 10 of 11 Juni 1876.

priez pour nous." Op de keerzijde: »apparition de la Ste Vierge à la Salette. Talavaux Canton de Corps le 19 Sept. 1846."

Groot verschil echter tusschen den pelgrim der middeleeuwen en dien van onze dagen! Vruchteloos zoekt men naar den pelgrims-staf en de ongeschoeide voeten. Hij denkt er niet meer aan, de reis te voet te volbrengen of zich vrijwillig moeiten op te leggen. Hij maakt als kind dezer eeuw gebruik van de 19de eeuwsche middelen van vervoer. Stoombooten en spoortreinen staan tot zijn dienst gereed. En dat de stoomboot- en spoorweg-maatschappijen goede winsten van de pelgrims trekken, blijkt wel uit de extra-vaarten en treinen, die zij te hunnen behoefte laten loopen. Van de bedevaart ten vorigen jare naar Scherpenheuvel hadden de Luik-Maastrichtsche spoorweg-maatschappij en de Grand Central Belge alleen van de Luiksche pelgrims een recette van 21.000 fr.¹ En dat ook onze Ned. spoorweg-ondernemingen goede zaken maken met de bedevaarten naar Kevelaer, bewijzen de extra-treinen, die derwaarts vertrekken.

Zoekt de Roomsche kerk de bedevaarten in onze dagen weer in eere te brengen en gelukt haar dat bij ontelbaren, de beteekenis en waarde, die zij in vorige eeuwen hadden, hebben zij toch verloren, en wij kunnen wel zeggen voor goed verloren. Is dat niet gebleken in 1875, het jaar van het Jubileum te Rome? Eeuwen geleden, zooals wij zagen, stroomden de pelgrims uit alle landen van Europa in ontelbare menigte bij dat feest naar Rome. Deed de Hervorming die groote bedevaart reeds verflauwen, toch bleef het Jubileum een der hoofdfeesten van de Heilige Stad. In geen vijftig jaar was het thans gevierd; want in 1850, toen Pius IX te Gaëta was, stonden de zaken niet naar jubelen. Maar in 1875 had dezelfde Pius gerekend op een grooten toevloed en inzonderheid op een krachtige demonstratie der Italianen, al ware 't maar alleen om den »gevangen man, liggende op nat stroo", een bewijs van sympathie te geven. En ja, er kwamen Amerikanen, Beieren, Franschen, ook Nederlanders, maar geen ontelbare scharen, geen millioenen, zooals in de 14de eeuw, al behoefde men thans niet, gelijk toen, gevaren, aan de reis derwaarts verbonden, te trotseeren. En wat het opmerkelijkste

¹) *N. Rott. Courant* van 21 Sept. 76.

is, er kwamen geen Italianen! Te elfder ure, om geen fiasco te maken, had men den Paus gevraagd het jubeljaar te verlengen, en eenige Italianen opgezweept om naar Rome te gaan. Zij kwamen..... maar slechts tweehonderd in getal! Met groote staatsie werden dezen in het begin van Januari 1876 door den H. Vader ontvangen. Slechts tweehonderd Italianen, die de pauselijke barmhartigheid tot zich kon lokken! Zoo heeft de Stedehouder van Christus zijn zichtbaren invloed op de wereld zien afnemen; kon men maar zeggen dat hij edeler, reiner, belanglooser invloed tracht terug te winnen op het gemoedsleven van den mensch!

Wat onze Nederlandsche bedevaartsplaatsen betreft, die in vorige tijden zoo beroemd waren, — zij staan schier alle door de pelgrims verlaten. In Limburg en 's Hertogenbosch hebben jaarlijks nog wel luisterrijke processiën plaats, maar als bedevaartsoorden hebben zij geen beteekenis meer. Gelukkig echter voor onze devote Katholieke landgenooten, dat, willen zij een pelgrimstocht ondernemen, zij daarvoor toch niet een buitenlandsche reis behoeven te aanvaarden. Sedert 1867 toch hebben zij in den Briel een toevluchtsoord gevonden. Wie heeft in onzen tijd niet van het Brielsche putje gehoord? Dat putje bevindt zich in een stuk land bij den Briel, door de Roomsche kerk aldaar vóór eenige jaren van het Merula-weeshuis voor een aanzienlijke som geld gekocht. De overlevering zegt, dat daar ter plaatse (en het is niet onmogelijk) de beenderen der Gorinchemsche martelaren begraven zijn. De geschiedenis dier martelaren is treurig genoeg. In geen der mij bekende Handboeken over vaderlandsche geschiedenis wordt zij aangetroffen. En zoo van R. K. zijde aan de Protestanten wordt verweten, dat zij eenzijdig de wreedheden der Katholieken breed uitmeten, terwijl zij die van hunne geloofsgenooten met opzet verzwijgen, met het oog op de gewelddadigheden, aan deze martelaren der Roomsche kerk gepleegd, is er grond voor deze beschuldiging. Aan den Hoogleraar R. FRUIN komt de eer toe, hunne geschiedenis op de meest onpartijdige wijze in het licht gesteld te hebben.¹ Wij ontleenen aan zijn belangrijk artikel over deze gebeurtenis het volgende.

¹) Zie den *Gids* van 1865 in de aflevering van Mei.

Na de inneming van den Briel woedde LUMEY op de wreedste wijze tegen de geestelijken en kloosterlingen. Toen nu den 26sten Juni 1572 Gorinchem in handen der Geuzen was gevallen en het kasteel der stad, waarheen de monniken van het Minnebroedersklooster, ruim een twintigtal, de wijk genomen hadden, zich overgegeven had, werden deze monniken, die men op het kasteel gevangen hield, reeds op de ruwste wijze behandeld en mishandeld. De gardiaan van het klooster werd gedood. De andere ongelukkigen werden na eenige dagen, op bevel van LUMEY, naar den Briel gevoerd. Als misdadigers, bijna zonder kleeven, werden zij daarheen gebracht, terwijl zij onderweg aan de spotlust der menigte overgegeven waren. In den Briel aangekomen, werden zij, twee aan twee geketend, de gansche stad rondgeleid, blootstaande aan de gewelddadigheden eener baldadige menigte, en eindelijk in de ellendigste gevangenis geworpen. LUMEY was zelf mede in den optocht; met zijn stok dreef hij voort die niet snel genoeg liepen of niet luid genoeg het »Te Deum'' zongen. Den volgende dag werden zij voor LUMEY gebracht, die met anderen alle pogingen aanwendde om hen afvallig van hun godsdienst te doen worden. Schier allen bleven met krachtigen geloofsmoed aan hunne overtuigingen getrouw, waarna zij weder naar de gevangenis werden gevoerd. Wat hun verder lot geweest zou zijn, indien niet de loop der gebeurtenissen tot hun spoedigen marteldood aanleiding had gegeven, valt moeilijk te gissen. Maar wat gebeurde? Den 7den Juli gelastte een brief van den Prins van Oranje aan BRAND, commandant van Gorinchem, dat men geen geestelijke om zijn stand of zijn geloof last aandoen, maar allen bij hun volle vrijheid beschermen zoude. LUMEY ontving een afschrift van dien brief. De vrijzinnige, verdraagzame geest, dien deze letteren ademden, kwam weinig overeen met de woeste soldaten-natuur van LUMEY. Bovendien was hij verstoord, dat men hem niet den brief in originali, maar in afschrift had toegezonden. In zijn drift verklaarde hij, dat de Prins niets te maken had met hetgeen in Holland gebeurde, en dat hij reeds lang den dood van alle papen gezworen had. Hij gaf bevel de gevangen geestelijken op te hangen. En zoo geschiedde ook. In den nacht tusschen den 8sten en 9den Juli werden de 19 of 20 ongelukkigen opgeknoopt, die met onverschrokken moed den marteldood tegen-

gingen. Vreeselijk werden de lijken nog mishandeld, en eerst na vele dagen zijn hunne overblijfsels door eenige vrome Katholieken op de plaats zelve begraven. Niet lang duurde het of hun graf werd een heilige plek.

Na 1603 ontstond de legende, dat op het graf der martelaren een wonderbloem gegroeid zou zijn, een plant waarvan talrijke geloovigen zich stekken wisten te verschaffen. Hunne beenderen werden reliquiën, die heimelijk opgegraven en voor goeden prijs verkocht werden. Tegen het eind van het Bestand is, wat er nog van hun gebeente in den grond was overgebleven, insgelijks opgedolven en naar België gevoerd. Deze martelaren, wier heldenmoed eerbied verdient, zijn in 1865 door den Paus heilig verklaard. Wat toen tot hun canonisatie aanleiding heeft gegeven, en waarom het feest hunner heiligverklaring eerst sedert den 9den Juli 1868 plaats had, weten wij niet. ¹ Dit feest is in dat jaar met den grootsten luister gevierd, en duurde een week. Den 8ten Juli kwam de bisschop van Haarlem te Brielle aan met een daarvoor afzonderlijk gehuurde stoomboot, begeleid door een zangerskoor, dat zijne gaven bij het binnenkomen der haven deed hooren. Den volgenden dag, den eigenlijken feestdag, werd reeds des morgens te ½ 6 uur de mis gecelebreerd, die te 10 uren door een pontificale mis gevolgd werd, waarna de bisschop een toespraak tot de geloovigen richtte. Des namiddags trok hij, begeleid door een talrijke priesterschaar, naar de plaats, waar de martelaren begraven waren, en bracht aldaar eenigen tijd in het gebed door. De dag werd besloten met een plechtige vesper, waarin de feestrede werd uitgesproken door den heer P. VAN DER PLOEG, professor van het Seminarium van Warmond. Des vrijdags begonnen de missen, die ook de volgende dagen werden voortgezet ten behoeve van de duizenden bedevaartgangers, die uit alle oorden des

¹) Ik vroeg den Eerw. heer SMIT, hoogleeraar aan het Seminarie te Warmond, die zeer goed op de hoogte is der geheele zaak, om inlichtingen en ontving terstond daarop ten antwoord dat alles wat ik wenschte te weten, mij binnen drie dagen meegedeeld zoude worden. Na eenige weken vruchteloos gewacht te hebben, nam ik de vrijheid den heer SMIT op de meest beleefde wijze nog eens aan zijne belofte te herinneren. Maar dit schrijven bleef geheel onbeantwoord. Deze handelwijze bevreemdt mij des te meer, daar genoemde heer mij vroeger met de grootste welwillendheid boeken uit de Bibl. van het Seminarie ten gebruike had toegezonden.

lands naar den Briel samenvloeiden. Daar de kerk aldaar geen ruimte genoeg bezit om de vereenigingen van verschillende steden tegelijk te plaatsen, waren voor die der onderscheidene steden bijzondere dagen bepaald om de stad te bezoeken. De kerk was keurig versierd en aanzienlijke geschenken vielen haar ten deel. Op deze wijze wordt sedert dien tijd jaarlijks het feest van de heiligverklaring der Gorinchemsche martelaren gevierd, tot niet geringe stoffelijke welvaart van het kleine stadje, dat thans gedurende de geheele maand Juli, ja tot half Augustus toe, duizenden bedevaartgangers binnen zijn muren ziet. In 1873 bedroeg hun aantal niet minder dan 12,140, terwijl in 1875 9,073 derwaarts trokken, aangevoerd door 132 priesters. ¹

Weinige maanden geleden is in het zuiden van ons Vaderland weder een nieuwe bedevaarts-plaats verzezen, nl. Tienray onder Swolgen in Limburg. De *Haarlemsche Courant* van 24 Maart 1877 deelde ons toch mede, dat op verzoek van pastoor MAASSEN door den Paus vergund is, dat de pelgrims in de Kapel van O. L. Vrouw aldaar dezelfde aflaten en genezingen verkrijgen kunnen als te Lourdes. Dat daar genezingen kunnen verkregen worden ontkent echter *de Tijd*, die, vreemd genoeg, zegt dat de Paus geen kracht tot genezing kan mededeelen, wel aflaat!! De H. Vader bezit dus wel de macht over het meerdere, niet over het mindere!

Ons was tot dusverre Tienray als bedevaarts-plaats onbekend gebleven. Toch schijnt het dorpje reeds sedert korteren of langeren tijd eenige vermaardheid bij de vrienden der pelgrimage gehad te hebben. In de *Meyersche Courant* althans lezen wij: »Zag men in deze eeuwenoude kapel (1442) 't getal pelgrims merkelyk toenemen, vooral sedert de kerkelyke oprichting der Broederschap van de Onbevleete Ontvangenis van Lourdes en de plaatsing van haar fraai beeld en dat van BERNADETTE, en de uitdeeling van het water uit Lourdes' wonderbron, en hoorde men nog al dikwijls hoe O. L. Vrouw aldaar hare macht getoond heeft en in dezen omtrek de treffendste blijken heeft gegeven, dat zij er, op eene bijzondere wijze, wenschte vereerd en aangeroepen te roepen, o met welk een

¹) Ik betuig hier gaarne mijn hartelijken dank aan den heer H. DE JAGER, predikant te Brielle, die mij bovenstaande mededeelingen verschaftte.

groot vertrouwen zullen dan nu de pelgrims, uit omstreken en het naburig Pruisen, zich naar dit heiligdom, in de breve door zijne Heiligheid Klein-Lourdes (!) geheeten, begeven, nu het door onzen roemrijken PIUS IX en onzen geliefden bisschop PAREDIS zoo uitstekend begunstigd is."

Het laat zich verwachten, dat de latere geschiedschrijver nog vele nieuwe bedevaarten zal kunnen vermelden, in het laatst onzer eeuw ondernomen.¹ Ook in dit opzicht heeft onze tijd groote overeenkomst met dien der 15de eeuw, toen tegenover de ontwikkeling op het gebied van den godsdienst het grofste bijgeloof zich vertoonde. Evenwel, welke pogingen de R. K. kerk ook aanwendt, het zal blijken dat sedert de 15de eeuw niet te vergeefs driehonderd jaren zijn voorbijgegaan. Den invloed van vroegere tijden zullen de bedevaarten niet terug erlangen. Het licht der 19de eeuw kan niet meer verduisterd worden. Maar dat zoovele verhalen van wonderdoende beelden en wat dies meer zij, bij zoovele duizenden nog een goed geloof vinden, is een ernstige herinnering voor ons, om niet te veel te dwepen met de beschaving en verlichting onzer eeuw, maar het licht, dat in ons is, naar buiten te dragen en krachtig mede te werken tot een betere toekomst voor godsdienst en beschaving.

Juli 1877.

¹) Juist terwijl wij de copie gereed maken om haar aan de Redactie van dit Tijdschrift toe te zenden, vinden wij in de *N. Rott. Courant* van 13 Aug. '77 het bericht, dat de Internuntius van den Paus te 's Gravenhage de plechtige kroning van het mirakuleuse beeld van O. L. V. in 't Zand te Roermond met zijne tegenwoordigheid vereeren zal.

EEN GRAFELIJKE COLLATIE-BRIEF

VAN

1 4 5 0.

Het volgende stuk werd der redactie van de »Studiën" meegedeeld door Dr. J. WIARDA, thans helaas reeds overleden, en afgeschreven naar het oorspronkelijk diploma, dat in het archief der stad Edam wordt bewaard. Het maakt den lezer bekend met den briefvorm, dien onze Graven oudtijds bezigden, wanneer zij een door hen gekozen priester »presenteerden" aan den aartsdiaken, die den gekozene volgens kerkgebruik in zijne ambtsbediening en de daaraan verbonden rechten had in te leiden of te »institueeren." ¹

Van de beide pastoors van het dorp Koedijk bij Alkmaar, die hier genoemd worden, is ons niets naders bekend. VAN HEUSSEN en VAN RIJN wijdden aan de kerkgeschiedenis van het dorp slechts weinige regelen, ² die echter het opmerkelijk bericht bevatten, dat hier ten jare 1514 zekere ALLERT DIRKSZ. pastoor was, die als zoodanig vijf ponden 's jaars trok, hoewel hij te 's Gravenhage woonde, waar hij in de hofkapel het ambt van bas-zanger bekleedde.

W. M.

¹) Zie mijne *K. G. van Nederl.* II, i, bl. 333.

²) *Oudhed. en gestichten van N. Holland*, II, bl. 432 v.

PHILIPPUS, Dei gracia dux Borgondie, Lotharingie, Brabancie et Lymborgie, comes Flandrie, Arthesii, Borgondie, palatinus Hanonie, Hollandie, Zelandie et Namurci, sacri imperii marchio, dominus Frisie, Salinie et Machelinie, venerabili nobilique viro, domino archidiacono Traiectensi, seu eius in hac parte vices gerenti, salutem. Ad ecclesiam parochialem de Koodijck, vacantem ad presens per mortem domini Petri filii Johannis, ultimi possessoris eiusdem, cuius collatio sive presentacio ad nos de pleno iure dinoscitur pertinere, dilectum nostrum Nicolaum filium Johannis, presbyterum Traiectensem, cui eandem pure et simpliciter propter Deum contulimus et presentibus conferimus, vobis in Dei nomine presentamus, rogantes et exhortantes quatenus dictum Nicolaum ad dictam ecclesiam admittatis et instituatis, ut moris est, sibique de universis fructibus, redditibus, obvencionibus et emolumentis, ad dictam ecclesiam quomodolibet spectantibus, responderi faciatis suis loco et tempore ad hoc statutis, adhibitis solemnitatibus in talibus fieri debitis et consuetis, harum nostrarum testimonio literarum, sigilli nostri appensione munitarum. Datum septima die mensis Augusti anno domini millesimo quadringentesimo quinquagesimo.

[Op den rug:] Per dominum ducem, ad relacionem suorum locumtenencium et consilii Hollandie.

Hieronder eene zeer omslachtige handteekening van den notaris, die, naar het schijnt, zich *De rene* of *De vene* noemt.

Het uithangend dubbel zegel van roode was is niet geheel ongeschonden.

FRAGMENT VAN EEN OUD FRANSCH MYSTERIESPEL,

MEDEGEDEELD DOOR

ANM. W. WYBRANDS.

Nu van vele zijden belangstellende zorg wordt gewijd aan de overblijfselen van het geestelijk drama der middeleeuwen, zal de mededeeling van het hier volgende fragment wel niet overbodig worden geacht. Het bevat een gedeelte van de passievertooning, beginnend met de verdeeling van JEZUS' kleederen, en dóórlopend tot waar een der krijgsknechten de zijde van den gestorvene doorsteekt. Wij vinden er dus ook dat in 't mysteriespel zoo geliefde tafereel, waarin de mater dolorosa de handen wringt aan den voet van het kruis. Nog onlangs werd door SCHÖNBACH te recht de wensch uitgesproken, dat juist van dit gedeelte der passiespelen méér overblijfselen, vooral in 't fransch en engelsch, het licht mogen zien;¹ ook met het oog daarop achtte ik het niet onnoodig, ons fragment aan de vergetelheid te ontrukken.

Het fragment staat te lezen op een perkamenten blad, waarvan de vier zijden, elk in twee kolommen, met een duidelijke letter volgeschreven zijn; jammer, dat hier-en-daar, vooral aan de buitenzijden van het blad, groote en kleine vlekken het schrift onzichtbaar hebben gemaakt. Het blad draagt dan ook alle kenteekenen, dat

¹) Prof. SCHÖNBACH, *Ueber die Marienklagen*, Graz 1874, S. 52: »Ich habe mit voller absicht mich von der untersuchung der französischen und englischen Marienklagen ferne gehalten ... einfach desshalb, weil das vorliegende material auch nicht im entferntesten zureicht. Es müssen daher die bezüglichlichen publicationen abgewartet und die lösung dieser für die vergleichende litteraturgeschichte gewiss bedeutungsvolle aufgabe muss einer späteren Zeit vorbehalten werden.»

het, sinds eeuw en dag, gescheiden van de overige bladen waarbij 't behoort, tot omslag om een boek of geschrift heeft gediend. Het behoort thans aan den geachten navorscher onzer oude, vooral Overstichtsche, geschiedenis, Ds J. H. E. VAN DER ZANDT te Diepenveen, die het indertijd bij een boekbinder te Deventer vond, door wien het tot versnippering, voor »strookjes en hoekjes," was bestemd. Ik betuig den Heer VAN DER ZANDT mijnen dank voor de welwillendheid en vriendelijkheid, waarmede hij mij vergunde, afschrift er van te nemen.

Tot welken tijd behoort het fragment? — Men weet, hoe moeilijk het in vele gevallen is, den tijd vast te stellen, waartoe een HS. — en vooral een enkel blad uit een HS. — behoort. En uit die moeilijkheid wordt men door inwendige kenteekenen zelden geholpen, waar 't een fragment uit een oud mysteriespel geldt: immers overoude stukken bleven soms eeuw-aan-eeuw in gebruik; alleen ondergingen ze, in verloop van tijd, kleiner of grooter wijziging, uitbreiding, enz.; m. a. w. de nieuwere stukken zijn menigmaal nieuwe redactiën van antieke spelen. Vandáár, dat men er, in vorm en inhoud, het antieke en 't nieuwere soms in zonderlinge vermenging aantreft, zoo-ongeveer op dezelfde wijze als in sommige latere uitgaven onzer oude volksboekjes, alleen in veel grootere mate. Ik geloof daarom, dat men hier wel niet veel verder zal kunnen gaan, dan spreken van den »indruk," dien 't fragment, naar vorm en inhoud, op ons maakt. En dán zou ik het HS., waartoe ons blad behoort, willen brengen tot het begin der vijftiende eeuw.

Wat de personen aangaat, die hier optreden: de Romeinsche krijgsknecht LONGINUS en de gekruisigde moordenaars, de latrones GESTAS en DIMAS, zijn (met allerlei wijziging in de spelling der namen) bekend, zoowel aan de lezers der mysteriën, als aan die der apokryfen van het NT. (Evang. Nicod. X, 1). — Met ANNA, die vs. 20 en vs. 172 optreedt, zal wel de hoogepriester ANNAS worden bedoeld.

Het fragment is te kort, om ons vrijheid te geven tot een oordeel over 't werk des dichters. In de ernstige gedeelten is 't nu-en-dan mat; beter gelukt schijnen de rollen der krijgsknechten, enz. In de woorden, waarmee de verstokte latro GESTAS zijn toespraak tot JEZUS begint (vs. 42), in die, op spottenden toon uitgebrachte, banale zedespreuk van een schavuit-laagste-klasse, is zeker eenige vis

comica. — Uitdrukkingen, als die in het troostwoord, waarmee JEZUS, vs. 60, den boetvaardigen moordenaar toespreekt, waren licht, in-der-tijd, eerder gemeenzaam, dan plat. — Met de woorden van MARIA, vs. 69, vergelijkte men o. a. *Vanden Levene ons heren* (uitg. door VERMEULEN) vs. 3360: »Salic di cussen nemmermeer.”

Naar enkele der bijna onzichtbaar geworden plaatsen heb ik een gissing gewaagd, en 't onzekere dier gissing door 't bijvoegen van een vraagteeken aangeduid. Op ééne plaats is 't HS. *opzettelijk* onleesbaar gemaakt, nl. vs. 45, waar de spottende moordenaar o. a. tot JEZUS zegt :

Je croy que tu es ung d.....

Wat er verder volgt, is met inkt doorgeschrapt en *bijna* onleesbaar geworden: waarschijnlijk heeft de piëteit van een der vroegere lezers ergernis gevoeld bij 't geen hier te lezen stond. Onder de doorschrapping meen ik dat de letters »ieux yure” te lezen zijn. — Met vrij wat meer recht kon men aanstoot nemen aan een plaats in een ander fransch mysteriespel, waar óók aan een »dronken God” gesproken wordt: nl. de (uit HASE, *das Geistl. Schausp.* S. 73) bekende plaats, waar een Engel God den Vader komt *wekken*, om hem den kruisdood van JEZUS te melden, met de woorden :

Père éternel, vous avez tort
Et devriez avoir vergogne:
Votre fils bien aimé est mort,
Et vous dormez *comme un yvrogne*.

Waar gebruikelijke verkortingen voorkwamen, heb ik de woorden voluit geschreven: de vrijheid, die velen bij 't uitgeven van oud-fransche schriften nemen, om het apostrooftereken in den tekst in te voegen, heb ik mij niet veroorloofd, omdat ik wel eens heb bespeurd, dat zij op verkeerde wegen voert.

Hoorn, 1877.

.
Vous dittez voir bien le savon,
Je prandre ceci a ma part.

Tercius miles.

Et moy ceci, se dieux me gart.

Secundus miles.

Quest cela vous avez choisi?

5 Par le grant dieux, je are ceci.

Tercius miles.

Ceste cotelle est bonne et belle;

Oncques mez ne vi ovraigne telle:

Honi soit qui la partira!

Primus miles.

.

10 [Jouer nous faut?]. . .

[A qui gaignera belle tesche?]

Tuno [Iudunt?] et Cayphas dicat:

. . . traître, menteur,

[Or es tres?] grant venteur,

[Qui devant?] touz nous disoies,

15 Que le temple destruiroies,

Et en treis jours seroit refait

[Tout par] toy et, par ton fait.

[Sauve?] toy et te despens,

Et de [ceste] croiz te descens.

Anna.

20 [O Ihesu Crist, nul?] moult ne sonnes

Tu as sauve pluseurs personnes,

Mes a ton corps proprement

Tu ne puis donner sauvement,

[Or nous] monstre de ta puissance,

25 Et en toy croiron sanz doubtaunce:

[Se tu] vieulx de la croiz descendre,

En toy croiron sanz plus entendre.

. *flexis genibus dicat:*

. . . juis, dieux vous faut

. par en haut.

Gestas Iatro.

30 Ihesus, ton droit peuple te pent

Et de toy point ne se repent: _

Se tu es dieux, si te despent
Et de ceste croiz te descent.

Dimas latro.

- Gestas, Gestas, tu as grant tort,
35 Tu te dampnez sanz n[ul r]essort,
Quar sanz cause est cest homme mort,
Et tu lecroies son desconfort.
Toy et moy mouron par droiture,
Quar oucques de bien neusmes cure:
40 Ce nest pas nouvelle aventure;
Larrons sommes de norreture.

Gestas latro.

- Il est escript dedanz le livre,
Quil escovient de droit vivre:
Se tu es dieux, si nous delivre;
45 Je croy que tu es ung d[ieux yvre]!
Et se vray [prophete?] tu es,
Pour quoy miracles ne nous fais?
Quar tu voy bien par vray proces,
Tu nez pas loing de ton deces.

Dimas latro.

- 50 Il est vray dieux en verite;
Je li requier en charite,
Quil vuil de moy avoir merci.
De peiche sui trestout nerci,
Qnar onc bien ne fiz en ma vie!
55 Mon chier seignour, de cuer te prie,
Que tu me vuillez pardonner
Mes peichez, et grace donner.
De moy te vuille souvenir,
En ton regne puisse parvenir!

Christus.

- 60 Mon trez chier, a[uez] ne de tegne:
T'u seras ennuit en mon regne
Avecques moy certainement.

Mater Christi stans juxta crucem dicat :

- Helas, je vif en grant tourment!
 Mon tres chier filz, que tant amoie,
 65 Quant dedanz mon corps vous pourtoie,
 James a jour je ne cuidasse,
 Quen croiz morir vous regardasse. --
 Croiz, par amour ung poy te besse:
 Mon filz vuil beser, qui me lesse;
 70 Plaise toy, qua lui puisse joindre;
 Je voy la mort son cuer espoindre:
 En charite que je le bese.

Johannes evangelista.

- Je vous pri dame, quil vous plaise,
 Si vous povez vous desporter,
 75 Plus en paiz vous reconfourter:
 Il nons dist bien yer, quil mourroit.

Mater Christi.

- Johan, qui tere se pourroit!
 Je voy mon seigneur et mamour
 Vilment mourir a grant clamour;
 80 Je say bien, quil meurt a grant tort
 Et qui na pas deservi mort.

Tunc se divertat et Maria Cleophe dicat. Maria Cleophe

- Belle seur, lessier tel parler;
 Quar quant plus pres serez,
 Et plus sa mort engoisserez:
 85 Par amour plus loing vous tenez.

Mater Christi.

- Pour quoy tant me contretenez?
 Il est mon filz, je sui sa mere;
 Par amour ne me doy point tere.
 Ha afaux juis, vous le mociez!
 90 Je le pourte en mes coustez
 Nuef moys, du lait ma memelle
 Le nourri petite pucelle.

- Or me commaince ma douleur,
 Quant le voy : ou vis na couleur.
 95 Il fust ne en virginite,
 Sanz peiche de charnalite.
 Sa char est de noble nature,
 Quar elle est de tout peiche pure.
 Je croy que lange Gabriel,
 100 Qui est vray roy celestiel,
 Et si est vray roy sanz doubtaunce.

•
Maria Jacobi.

- Belle seur, jay grant desplasance,
 Que si tres durement plourez.
 De duel toutez vous acourez.
 105 Quant de vostre duel me souvient,
 Par raison plourer me convient.
 Mes si vous povez despourter,
 Toutez nous povez confourter;
 Nostre tristour crait de vos lermes.

Mater Christi.

- 110 Mort, mort, pour quoy tel duel confermez,
 Pour quoy mouste tu mon enfant,
 Pour toy dangoyse tressuant!
 Mort, mort, tu li dois obehir,
 Je te pri bien a moy....;
 115 Mourir vuil en sa compaignie.
 Si te plest, ne nous despart mie!
 Puis quil meurt, pour dieu que je meurge:
 Droiz est, que mort olui me fierge.

Christus.

- Pour quoy en duel si remetez?
 120 En vostre cuer confort metez!
 Fame, veez ci ton propre enfant,
 Ou gre en croiz la mort souffrant.

Tunc vertat vultum suum ad Johannem et dicat. — Christus.

Johan, Johan, veci ta mere:
 Soiez son filz comme jere;
 125 En ta garde la recommande:
 Sert la bien, je le te commande.

Johannes evangelista.

De bien la garder prans la cure
 Et de la servir a droiture.
 James, tant comme je soie en vie,
 130 Ne lesserei sa compoignie,
 Et lamere du cuer par mame,
 Et la servirai comme ma dame.

Christus.

Ou! vous, qui la voie passez,
 Regardez com je sui lassez!
 135 Veez bien, sil est tel douleur,
 Tel punesie, tel criour,
 Comme celle, qui ci endure!
 Onc mes ne fut douleur tant dure!
 Regardez, com sui en grant paine
 140 Et comme la mort me demaine.

Tunc Christus faciat pausam, et postea dicat alta voce.

Heloy, heloy, lamazabathani.

Item Christus dicat aloius.

He dieux, dieux, mon doulx heli,
 Pour quoy mas si toust guerpi!

Primus miles Pilati.

Seignours, il appelle helias,
 145 Disoit quil estoit messias:
 Regardon, si helias vendra,
 Qui de la croiz le descendra.
 Environ nous faust regarder,
 Se helias le vieult delivrer.

Christus dicat.

150 Scicio [*sic*], jai soif.

Secundus miles.

Je croy quil demande a boire :
De bon piment li faust faire.

Tercius miles.

Maintenant assez en ara ;
Ja si bien boire ne sera.

Tunc accipiat spongiam et dicat.

155 Ung poy vostre chief relever,
Et de cest piment si bevez.

Tunc Christus debet modicum gustare et non bibere, et debet stringere
dentes per amaritudinem. Tercius miles dicat.

Assez aras de cest bevrage ;
Se tu as soif, boy comme saige ;
Quar bien ta soif estancheras,
160 Ja si poy boire nen seras.
Cest fiel et essil tout puant,
Ou mierre amer ; bevez, truant.

Tunc offerat iterum spongiam, et cum noluerit bibere, removeat.
Et Christus dicat.

Pere, jay tout escheve,
Jay tout fine et consumme.

Iterum Christus dicat.

165 Pere de tout, en ton conduit
Je recomande mon esperit.
In manus tuas, domine, commendo spiritum meum.

Tunc inelinet caput suum versus dexteram partem et claudat oculos suos.
Et fiat tonitruum, et velum templi cadat deorsum.

Cayphas miratus dicat.

Hai hai, grant duel aie !
Tout le monde de douleur emple !
170 Rompue est la vaille du temple ;
Je croy le monde vieult finer.

Anna.

Le soulail print a decliner,
Et ce nest mie en son droit cours.
La lune est plaine sanz decours :
175 Par raison elle nest pas eclise.

Centurio percuciat pectus suum.

Vrai dieu, soiez moy hui propice!
 Juis mauvez, empliz denvie!
 Il appart bien, que que mil die,
 Que cest homme certainement
 180 Estoit filz de dieu proprement,
 Quar pour sa mort tremble la terre,
 Et [sais tres] bien sans mescroire,
 [Cest ci le] filz de dieu sanz doubte.

Nichodemus.

Certez, cest la verite toute;
 185 Seignours, je ne fu onc dacort,
 Que cest homme fut mis a mort;
 Je croy, quil nous en mesprendra.

Primus miles Pilati.

Beaux seignours, il esconviendra,
 De la croiz despendre ces larrons:
 190 Quar demain devons pasques prandre;
 Contaminez touz serion,
 Si en cest point lez lession:
 A Pilate nous faust parler.

Tunc secundus miles Pilati eat ad Pilatum et dicat.

Pilate, il nous en faust aler;
 195 Je vous pri, que par congie puisse
 A chacun deulx rompre la cuisse,
 Affin que ne sen puissent fuire.

Pilatus.

Alez en, je le vuil, beau sire.

Tunc secundus miles eat ad latrones et dicat

Assez avez este penduz;
 200 Maintenant serez despenduz,
 Quar vous avez trop longue vie.

Primus miles Pilati.

- ... sa le grant dieu vous maudie,
 Quar vous vivez trop longuement;
 Vous ii arez incontinent
 205 Les ouz des jambes desrompuz
 Tres hors, vils larrons corumpuz.

Tunc debent frangere crura. Et tercius miles dicat.

- Seigneurs, Jhesum natoucheron,
 Ces cuissez point ne quasseron;
 Lessen le ici estendu,
 210 Quar nous lavon tout mort rendu,
 James ne sen pourroit fourir.

Cayphas.

- Seigneurs, si me voulez ouir,
 Ung bon homme nous faust [enchir?]
 Le cuer au corps soulz la memelle,
 215 Qui li face une plaie telle,
 Que tout le [sa]nc de son co[rps ysse],
 Et que james guerir ne puisse;
 Quar quant son sanc sera tout....
 Son cuer sera si bien retrait,
 220 Que il devendra tout contrait;
 James ne li faudra entr[ait?].

Longis. [sic]

- Par mahon, seigne.....
 Que vous demenez telle.....
 Quar devient vous dementer,
 225 Se il en est assez tourmentez;
 Au pie de la croiz me menez.

Primus miles Pilati.

- Maintenant, sire, or y venez!
 Si nous monstres vostre proesce.
 Tunc Longius eat ad pedes Jhesu et diost.
 Or me drece ma lance desce,
 230 Quar par foy je ne voy guotte;
 Pendu soy je, se je ne boute

Tres parmi le cuer ceste lance,
 Quicunques en ait desplasance.
 Metz moy le bout soulz la memelle:
 235 Je vuil faire plaie nouvelle.

Tunc primus miles Pilati teneat lanceam et dicat.

Longis, boute fort, ne te fa[in],
 Et en ton coup point ne refrai[n].

Tunc Longius percuciat et dicat stergendo....
de sanguine. Et percuciat pectus et dicat. — Longi...

-
- Reg. 2 *prandre*, prendrai.
- 5 *are*, aurai.
 - 6 *cotelle*, manteau, habit.
 - 7 *oncques mez ne vi*, ik zag nog nooit (*oncques*, *unquam*); *ovraigne*, ouvrage.
 - 8 *partir*, partager.
 - 35 *sans nul ressort*, zonder eenig ontkomen.
 - 37 *et tu lecroies*, gij vermeerdert hem (*accroître* = rendre plus grand).
 - 39 Want wij hebben ons nooit om 't goede bekommerd.
 - 53 *nerci*, zwart gemaakt, bezoedeld.
 - 60 *tegne* (*tinea*) hoofdzeer, schurft, mot (? platte uitdrukking voor: 'maak u niet bekommerd.')
 - 66 ik had nooit gedacht.
 - 68 *besser* = baisser.
 - 89 *vous le mociez* = vous le m'ociez. gij doodt hem mij (*ocir* = occidere).
 - 94 *ou vis*, op het gelaat.
 - 99 *que*, gelijk, als.
 - 104 *duel*, smart; *acorer*, het hart uitrukken, doen sterven.
 - 107 *despourter*, ophouden, zich ontspannen.
 - 109 *crait* (= *croist*), groeit.
 - 112 *tressuer*, zweeten.
 - 116 *despart* (HS. *despt*) imper. van *despartir*, scheiden (scheid ons niet).
 - 118 *olui* = met hem; *ferge*, treffe (*lat. feriat*).
 - 119 *remetre*, wegsmelten.
 - 122 *ou gre*, (au gré, de gré) vrijwillig.
 - 124 zooals ik was.
 - 131 En ik zal haar beminnen.
 - 136 *punesie*, stank.
 - 138 zie reg. 7.
 - 140 mij kwelt.
 - 143 *guerpir*, verlaten, verstooten, verwerpen (midd.-lat. *guerpire*, *werpire*).
 - 152 *pimant*, pigment, een aangename drank, uit wijn en honig.

Reg. 154 *ja* — ne, nooit.

- 157 *bevrage*, drank.
- 159 *estanguier* = *extinguere*.
- 162 *truant*, schelm.
- 163 *escheve*, *achevé*.
- 169 *emple*, is vervuld.
- 172 *print*, is begonnen.
- 176 *hui*, heden.
- 177 Booze joden, van nijd vervuld.
- 178 *appart* (HS. *appt*) van apparoir, het blijkt; *queque*, quidquid.
- 182 *sans mescroire*, zonder twijfel, zonder fout.
- 187 dat het er ons slecht om zal gaan.
- 204 *incontinent*, terstond.
- 205 *les ouz*, ossa.
- 206 *tres hors* of *très or*, nu-met-één, terstond.
- 213 't Laatste woord van dezen regel is zoo goed als onleesbaar. Er schijnt »enchir» te hebben gestaan. Enchir = doorpriemen? Zie Roquefort, Gloss. Rom. i. v. *enchis*.
- 221 *entrait*, verband (chirurg.)
- 222 *Par mahon*; vloek, die den Sarracenen (en heidenen) in den mond werd gelegd; in middeln. gedichten: bi mahoen (bij Mahomet)!
- 228 *proesce*, heldhaftigheid.
- 229 *drece* = *dresse*.
- 230 *guotte* = *goutte* (geen drup, geen spat).
- 232 *trei parmi*, net midden door.
- 236 *se faindre*, zich ontzien, aarzelen.
- 237 *refraindre*, in den toom houden, matigen.

DE GEMEENTE TE ASSWEILER
EN
HET SYNODAAL FONDS, VOOR HAAR GESTICHT,
DOOR
H. Q. JANSSEN.¹

»Op de grenzen van Frankrijk,» zoo schreef men in 1779, »waar het hertogdom Tweebruggen met den Elzas en Lotharingen zamenkomt, wonen nog een getal van negenhonderd tot duizend menschen,» die aan de Hervormde godsdienst zijn trouw gebleven. Ziedaar de kiem, waaruit de gemeente te Assweiler is opgegroeid.

Het dorp Assweiler ligt in den Neder-Elzas, bij Drulingen, midden in tusschen Tweebruggen en Saarbrück. Tot in 1871 behoorde het aan Frankrijk, maar na den bloedigen Fransch-Duitschen oorlog is het met den Elzas aan Pruisen vastgehecht.

De zooeven vermelde negenhonderd tot duizend menschen, aldaar woonachtig, hadden sedert het laatst der 17de eeuw, gedurende een tijdsverloop van 85 jaren, vermoedelijk ten gevolge van de herroeping van het edict te Nantes in 1685, van den kant der Roomschegezinden allerlei mishandeling en geloofsvervolging ondervonden. Desniettegen-

¹) Toen ik in den zomer van 1877 de eer had lid te zijn van de synode der Hervormde kerk, kwam daar, als naar gewoonte, het synodaal fonds voor Assweiler ter sprake. Sommigen vraagden naar den oorsprong van dat fonds; doch men wist het antwoord daarop niet te geven. Ik voegde er de aanmerking bij, dat bij de bewerking van den catalogus van het oud synodaal archief de gemeente te Assweiler mij meermalen was voorgekomen. Daarop ontving ik van meer dan ééne zijde de uitnoodiging om in gemeld archief een onderzoek naar Assweiler in te stellen. Hieraan heb ik voldaan, en het volgende opstel heeft daaraan zijn oorsprong te danken. Slechts heb ik het hier en daar gewijzigd en met eenige toevoegselen vermeerderd.

staande stonden zij onwrikbaar vast in het aankleven hunner Hervormde belijdenis, en om die belijdenis getroostten zij zich velerlei ongemak en opoffering. Ten einde hun' gemeenschappelijke godsdienst waar te nemen, hunne kinderen te laten doopen en aan te zitten aan het heilige avondmaal, waren zij genoodzaakt zich te begeven naar vergelegen streken, in het Nassausche. Verwijderd van kerk, en school, verkeerden zij in gedurige vrees voor de woede der Roomsche bevolking, aan wie zij een doorn in het oog waren.

Geen wonder, dat velen onder dat harde juk wanhopig of gevoelloos werden en bezweken voor de dwangmiddelen der Roomsche kerk of zich door hare aanlokselen van tijdelijk voordeel verleiden lieten om in haren schoot weêr te keeren.

De kleine kudde zou dan ook misschien gansch verdwenen zijn, indien er niet juist in tijds redding was opgedaagd. Hooggeplaatste personen traden daartoe tusschen beide. Een Hervormd minister aan het Fransche hof, wiens naam ons verzwegen wordt, werd in de laatste helft der vorige eeuw haar veel vermogende voorspraak. Vooral ook de opperhofmaarschalk CHRISTIAAN CATHCART VON CARBISTHON, die heer van Assweiler was, wist door zijne tusschenkomst te bewerken, dat eindelijk acht geslagen werd op de menigvuldige smeekschriften, die van de arme Hervormden sinds lange waren uitgegaan. In 1776 werd hun' van den Franschen koning en het parlement vrijheid van godsdienst toegestaan, en 't werd hun vergund in het vlek Assweiler eene Hervormde kerk, pastorie en school te stichten.

Veel had de gemeente te Assweiler inzonderheid ook te danken aan drie adellijke vrouwen, met name VON STEIN CALLENFELS, van wie ééne, FREDERICA, met den genoemden CATHCART gehuwd was. Den 2den December van laatstgemeld jaar verleenden zij aan de Hervormde Assweilers eenige privilegiën, waaronder deze, dat het hun vergund werd zich vaste goederen te verwerven, eene pastorie en school te bouwen en de verworven bezittingen te bestemmen tot onderhoud van een' predikant en een' schoolonderwijzer, terwijl hun het ongestoorde eigendom hunner goederen en de beschikking daarover ten volle gewaarborgd werd.¹

¹) Zie 79, 5 van den catalogus van het oud synodaal archief, waar het volgende vermeld wordt:

»Extractus derer von Freyfrau HENRIETTA VON KELLENBACH gebohrnen von

Weldra verwierf zich de gemeente nu ook een' eigen predikant. In 1777 nam JOHAN WOLFGANG WERNHER KIRCHHOFFER den herdersstaf onder haar op. Hij deed dat edelmoedig, zonder daarvoor eenige belooning te vergen. Doch zulk een toestand kon natuurlijk op den duur niet worden volgehouden. Voor de stichting van het kerkgebouw enz. waren schulden gemaakt; er moest een fonds tot stand komen, waaruit het tractement van den predikant en den schoolonderwijzer kon gevonden worden. Daartoe richtte zich de gemeente aanvankelijk tot eenige zustergemeenten in Duitschland. Dit leverde echter geen genoegzame vrucht op, daar de meeste van haar, in behoeftige omstandigheden verkeerende, zelve ondersteuning noodig hadden.

In dezen toestand besloot men een beroep te doen op de weldadigheid der geloofsgenooten in Holland, van wier Christenzin en broederlijke mededeelzaamheid de lof tot in Frankrijk en Duitschland was doorgedrongen, en waarvan de Assweilers reeds eenige ondervinding hadden opgedaan. Toen de predikant KIRCHHOFFER twee jaren geheel belangeloos de gemeente gediend had, vond men goed, dat hij een' reis zou doen naar ons vaderland, ten einde hier liefdegaven in te zamelen tot onderstand zijner arme, zoo lang beproefde kudde. Die poging slaagde uitnemend. Hij vond hier »vrienden en vaders," zooals boven bedoeld schrijven zich uitdrukt, die zich de

STEIN CALLENFELS, Fraulein CHARLOTTA DE STEIN CALLENFELS und FRIDERICA CATHCART VON CARBISTON, gebohrnen von STEIN CALLENFELS unteren 2 Dec. 1776 der reformirten Gemeinde Assweiler ertheilten Privilegien.

»§ 2.

»Desgleichen berechtigen wir sothaner Gemeinde, so viel es ihr vermögen und die mildthätigkeit auswärtiger gleicher religions verwandten nur immer gestalten wird, Acquisitiones von liegenden Güthern zu machen, Pfarr- und Schulhauss zu erbauen, und die zu acquirierende Güther zu Erhaltung eines zeitlichen Pfarrers und Schuldieners zu bestimmen, also und dergestalten, dass ihr das dessfallsige Eigenthum und die vollkommenste Desposition darüber niemalen gekrancket oder unter irgend einen Prætexte angesprochen werden solle."

Met de familie VON STEIN CALLENFELS zal ook wel verwantschap geweest zijn baron FREDERIK v. S. C., »rijksridder, groot jagermeester van Z. K. H. prins Palatin, regerend hertog van Tweebruggen." Hij had twee kinderen, van wie eene gehuwd, in 1768. *Boekzaal* van Mei 1768, bl. 616, 617, en van Junij 1752.

Deze familie heeft ook hare takken verspreid in ons vaderland; sommigen er van bekleedden in Nederland hooge betrekkingen.

belangen der nieuw gestichte gemeente met warmte aantrokken en hart en hand ontsloten om haar te steunen en op te bouwen. Zóóveel werd in Holland gecollecteerd, dat uit de overgehouden som niet alleen de gemaakte schulden geheel konden worden afbetaald, maar daarenboven een kapitaal van *f* 1500 tegen 5 ten honderd kon belegd worden. Onze vaderen wenschten echter de hulpbehoevende Assweilers voor goed en voor altijd te redden. De gedeputeerden der synoden van Zuid- en Noord-Holland namen het besluit, om wat gecollecteerd en niet verzonden was en wat verder zou worden ingezameld, tot een vast fonds te maken, uit welks jaarlijksch inkomen de predikants- en onderwijzerswedde zou worden verzekerd. Dit fonds zou staan onder het beheer der genoemde gedeputeerden; en ziedaar den grond gelegd van het synodaal fonds voor Assweiler, dat tot op heden is in stand gebleven.

Voor dat fonds werd door den kerkeraad van Assweiler, bij schrijven van 8 Maart 1779, de medewerking der vaderlandsche synoden en klassen ingeroepen.¹

Wanneer wij het kapitaalboekje inzien, waarin aantekeningen omtrent het fonds voor Assweiler zijn opgenomen, dan blijkt ons daaruit, dat in 1791 een kapitaal van *f* 6000 voor de gemeente aldaar aanwezig was.²

Niet lang nadat de gemeente gesticht was, openbaarde zich echter op nieuw een' tegenstander, en nu niet, gelijk van ouds, uit de Roomsche, maar uit de Luthersche kerk. Tot deze kerk behoorde zekere heer VAN ZIJLNHARD. Hij leefde in vijandschap met zijn' zwager, den Hervormden beweldadiger der gemeente, den reeds genoemden CATHCART, die tevens haar voornaamste lidmaat was. Uit haat tegen de Gereformeerden zocht hij de vrijheden te bekorten, door de Assweilers van den koning van Frankrijk verkregen. Hij koesterde het slechte opzet om de onlangs gestichte gemeente door valsche berigten bij de gedeputeerden der Hollandsche synoden te benadeelen. De kerkeraad van Assweiler geeft daarvan

¹) Zie 84, 2 van den aangeh. catalogus.

²) Zie 75 van den catalogus.

in Julij 1780 aan gedeputeerden kennis en meldt, dat hij den heer CATHCART gevraagd had, van de heillooze oogmerken des Lutherschen vijands de synoden te onderrigten, met dringend verzoek aan de deputaten om op diens boozen toelag geen acht te slaan. Er is dan ook een brief van CATHCART van 1 Augustus, waarin vermeld wordt, dat de vrijheer VAN ZIJLNHARD, door zijn huwelijk met jonkvrouw CHARLOTTE VON STEIN CALLENFELS zwager van CATHCART en tegelijk daardoor deelgerechtigde in de heerlijkheid van Assweiler geworden, zich verzet had tegen het voortbouwen van de pastorie en het schoolhuis, onder voorwendsel, dat de aanwezige gelden voor den bouw daarvan niet toereikend waren, en met bedreiging, dat hij de Hollandsche synoden daarover schrijven zou. Verder geeft de heer CATHCART deswege verantwoording.

Hierop volgt een andere brief van denzelfden CATHCART van 14 Januarij 1781, waaruit wij te weten komen, dat het bedrag van het in Holland belegde kapitaal voor Assweiler tot f 12,000 geklommen was, aan rente jaarlijks opbrengende f 360; voorts, dat thans de bouw der pastorie, op een' schuur en stal na, voltooid was.

't Mogt een' ramp voor de jeugdige gemeente geacht worden, dat de ijverige predikant KIRCHHOFFER haar reeds in 1781 ontnomen werd. Hij had een beroep naar zijn vaderland aangenomen en geeft daarvan berigt in een schrijven van Mei des genoemden jaars. Met aandoenlijke woorden dankt hij voor de hem steeds bewezen gunsten, en met den warmsten aandrang beveelt hij zijn' lieve gemeente te Assweiler verder aan de bescherming en in de toegenegenheid harer Hollandsche vrienden.

KIRCHHOFFER was uit Assweiler vertrokken naar Zellerdal. Uit zijn' standplaats aldaar schrijft hij op 't laatst der genoemde maand om nogmaals zijn' voormalige gemeente aan te bevelen en te verzoeken, dat men aan den heer CATHCART naauwkeurig den toestand van het fonds opgeve, ten einde tot het beroep van zijn' opvolger over te gaan. Tevens vermeldt hij, dat in 't verleden jaar van wege de synode van Gelderland en die van Stad en Lande de som van f 426 als liefdegift ontvangen was.

Nogmaals in dezelfde maand zond hij een' brief uit Manheim, die hoofdzakelijk van gelijken inhoud is.

De opvolger van KIRCHHOFFER was vermoedelijk JOHANNES JACOBUS SCHEFFER. Van hem althans, als predikant te Assweiler, is den 12den Februarij 1786 een Latijnsche brief uitgegaan, waarin hij dank zegt voor de ontvangst van *f* 100 en voor de menigvuldige giften, die steeds aan zijn' gemeente werden toegeschikt, met aanbeveling van haar in de voortdurende liefde harer begunstigers in Holland.

Tijdens de Fransche overheersching schijnt het fonds voor Assweiler achteruitgegaan en der ontbinding nabij te zijn geweest. Zooveel is zeker, dat er een voorstel tot verdeeling door de Zuid-Hollandsche synode aan de andere daarbij belang hebbende synoden in overweging werd gegeven. Daarop werd in December 1809 door de classis van Schouwen en Duiveland geantwoord, dat men daaromtrent de acten van 1779 en 1780 had ingezien; zoodat we mogen aannemen, dat ook door Zeeland in der tijd tot de stichting van het fonds was bijgedragen. Hetzelfde blijkt uit het antwoord van de deputaten der synode van Overijsel, gegeven in April 1810: er wordt in gezegd, dat gemelde synode van 1781 tot 1785 het fonds met de som van *f* 110 gestijfd had. Beide stemden in de evenredige verdeeling toe en verzochten, dat hun aandeel hun zou worden toegezonden. Die voorgestelde verdeeling is echter — waardoor, is onzeker — gelukkig niet tot stand gekomen, en wij mogen ons verheugen, dat de voorvaderlijke stichting nog in onze dagen voortleeft. Thans bedraagt het fonds voor Assweiler, ingeschreven op het grootboek der nationale schuld, eene som van *f* 4600 nominaal, gevende eene jaarlijksche rente van *f* 115.

Zietdaar alles wat uit de gegevens in het synodaal archief ten aanzien der gemeente te Assweiler en haar fonds kan worden opgemaakt. Door vriendelijke tusschenkomst van den quæstor-generaal der synode, den heer J. R. SCHOLTEN, is het mij echter gelukt omtrent hare treurige geschiedenis in 1870 een en ander te vernemen; en door een' brief van haren tegenwoordigen predikant ben ik in staat er nog enkele bijzonderheden, betreffende haren huidige toestand, bij te voegen.

De heer SCHOLTEN zond mij een schrijven van AD. GARCIN, predikant te Assweiler, van 14 December 1870, dat mij belangrijk genoeg voorkomt om het hier voor 't grootste gedeelte weêr te geven. Wij zien er ons levendig in beschreven de allerdroevigste omstandigheden ten gevolge van den oorlog, waarin toen de Assweilers gedompeld waren.

»L'année 1870,» schrijft de heer GARCIN, »est une année, que nous n'oublierons de notre vie. L'année s'annonça pour nous sous de mauvais auspices. Depuis Pâques jusqu'au mois d'Août pas une goutte de pluie dans nos contrées, de sorte que la récolte en foin et en paille a été complètement manquée. Les pommes de terre aussi ont beaucoup souffert; la pluie arriva à temps pour les raviver; mais elles sont devenues très-mauvaises et offrent une nourriture peu fortifiante.

Au milieu de ces soucis, la guerre fut déclarée, et dès le début, le 10 Août, notre contrée était littéralement inondée par les troupes allemandes; ce n'était plus une armée, c'était une migration de peuples.

Notre petit village, qui compte 65 feux, a eu à loger plusieurs fois des milliers d'hommes. Ce qui nous causait le plus de frayeur, c'était la cavalerie; nous n'avions presque pas de foin et il s'agissait de nourrir des centaines de chevaux.

Pour vous donner au tout cela une seule indication, je vous citerai mon propre exemple. Le premier jour, j'ai eu à loger et à nourrir un général de division, son aide-de-camp, 14 hommes et 6 chevaux; le second jour, 4 officiers et 4 chevaux et à loger 50 hommes; le troisième jour, 2 officiers, 2 hommes et 6 chevaux à loger et à nourrir. Avec cela, journellement des réquisitions en fourrage, vivres et en argent, soit pour les troupes de passage, soit pour les troupes occupant La-Petite-Pierre (Lützelstein) et investissant Phalsbourg.

Nous sommes situés sur un plateau assez élevé, de sorte que nous avons entendu le canon de cinq directions différentes: de Lichtenberg, de Bitche, de Phalsbourg, de Metz et de Strasbourg, dont nous avons entendu le bombardement pendant les cinq derniers jours, tout en étant éloignés de 13 lieues.

Mais il est inutile de faire une plus longue description de nos

angoisses et de nos misères (j'ai oublié de vous dire que la peste bovine a encore ravagé nos villages); vous avez, sans aucun doute, vu par la lecture des journaux, combien notre pauvre patrie a été éprouvée.

Que serions nous devenus, si la foi chrétienne ne nous avait soutenus? Oh, dans de pareils temps de crises et de douleurs, plus d'un a appris à regarder à Dieu et à chercher auprès de Lui un refuge assuré."

Na zich en zijne gemeente op nieuw dringend te hebben aanbevolen en zijne dankbaarheid te hebben uitgedrukt voor wat Assweiler steeds ontvangen had door de Nederlandsche weldadigheid, geeft de heer AD. GARCIN aldus zijn adres op: »Asswiller, près Drulingen, par La-Petite-Pierre, ¹ gouvernement général d'Alsace et de Lorraine (Bas-Rhin)."

De tegenwoordige predikant van Assweiler is de heer L. SCHWENDENER, van wien ik een' Franschen brief ontvangen heb van 20 December 1877. Daarin zijn eenige bijzonderheden vermeld, die ons de gesteldheid der gemeente aldaar, zooals die thans is, meer doen kennen. »Die gemeente," zoo schrijft genoemde predikant, »heeft zich gevormd van geëmigreerde Hervormden, meerendeels uit Zwitserland, die langzamerhand zich vestigden in dit door den dertig-jarigen oorlog ontvolkte land. Zij telt thans zeven- tot achthonderd zielen, die ongelukkig niet dezelfde plaats bewonen: ze zijn verstrooid in meer dan dertig burgerlijke gemeenten. Vóór honderd jaar hebben zij zich tot ééne gemeente vereenigd, waarvoor later de kerk en de pastorie van Assweiler, met behulp van het ontvaugene uit Holland, gebouwd zijn. De moederkerk en de predikantswoning zijn alzoo te Assweiler gevestigd, als middelpunt eener gemeente van ongeveer tweehonderd zielen, verspreid tot op een' afstand van één tot twee uren. Evenwel is het dorp Assweiler voor het grootste gedeelte door Lutherschen bewoond. Te Schönburg, een dorp omstreeks anderhalf uur van hier verwijderd, is eene kerk, met onze gemeente verbonden, waarin ik éénmaal 's maands dienst

¹) Lützelstein is een kasteel (ook een graafschap) op een' berg, zes Duitsche mijlen van Straatsburg. Men heeft aan Lützelstein bij de Franschen de onzinnige vertaling gegeven van Petite-Pierre, alsof *stein* hier de beteekenis had van wat wij nu *steen* noemen.

doe: er vereenigen zich aldaar nagenoeg tweehonderd Gereformeerden. Eene gelijke kerk bevindt zich te Hinsburg, bijna twee uren van hier, waar ongeveer honderd Hervormden gevestigd zijn en waar ik mede éénmaal 's maands voorga. Onderscheidene malen 's jaars vervul ik de dienst te Wimmenau, vier uren verwijderd, voor omstreeks honderd Hervormden. Zoo ook te Sparsbach, waar eene kleine gemeente is van zestig, en te Phalzweier van vijftig leden. Naar omstandigheden ben ik verplicht in nagenoeg dertig verschillende kerken dienst te doen. Ze zijn voor 't grootste deel Luthersch, maar worden altijd bereidvaardig voor mijn ambtswerk ontsloten.

Wij wonen in 't midden eener bevolking, die voornamelijk Luthersch is. Wij leven met haar in vrede en overeenstemming, ofschoon de Gereformeerde en Luthersche gemeenten regterlijk gescheiden zijn. Vooral de Hervormden zijn zeer gehecht aan hun' zelfstandigheid, hoezeer dit ook met groote geldelijke offers gepaard gaat. Desniettenstaande is onze betrekking met de Lutherschen regt hartelijk, en zij wonen onze godsdienstoefeningen in de kerken, die wij met hen in gemeenschap gebruiken, even zoo goed bij als hunne eigene.

Slechts een zeer klein getal van Roomsche-Katholieken is in onze landstreek woonachtig. Van die zijde hebben wij alzoo niets te lijden.

De Hervormden zijn landbouwers, als het meerendeel der bewoners dezes lands. Door onvermoeide werkzaamheid en huiselijk overleg zijn zij van lieverlede tot zekeren welstand geklommen. Ook maken zij onder de bevolking het verstandigste deel uit, gelijk dan ook bij voorbeeld onderscheidene Hervormden tot burgemeesters (*maires*) hunner gemeenten verheven zijn.

In onze gemeente zijn weinig gezinnen, die onderstand behoeven. Maar dewijl al wat voor de kerk noodig is door vrijwillige bijdragen moet worden zaâmgebracht, is onze toestand altijd min of meer onzeker. Daarom hangt hij niet voor een klein deel van de Hollandsche toelage af.

Sedert de aanhechting van den Elzas en Lotharingen zijn wij onder het Duitsch bestuur gekomen; doch de kerkelijke zaken zijn in het wezen niet veranderd, vermits het land nog in al de inwendige belangen volgens de Fransche wet geregeerd wordt.

Mijne gemeente (»paroisse») is gelegen in het departement van Zabern (»Saverne»). Het grootste gedeelte der verspreide gemeenteleden bevindt zich in het canton van Lützelstein (»Petite-Pierre»); het kleinste — met de kerk en de pastorie van Assweiler — in het canton van Drulingen.

't Schijnt mij toe, dat ik in de toekomst het oogenblik eener vereeniging tusschen de Gereformeerden en de Lutherschen dezer streek van verre naderen zie. Ik hoop, dat die vereeniging dan tot stand moge gebragt worden onder aannemelijke en eervolle voorwaarden, en dat wij in staat zullen zijn eene broederhand aan onze broeders in Christus toe te reiken. Dan zou de gift uit Holland misschien overvloedig worden. Maar tot zoolang is zij zeer noodzakelijk voor ons bestaan, en ik zou niet weten, waar de gemeente met haar' zeer zamengestelde predikdienst en de menigvuldige uitstappen, daaraan verbonden, een' predikant vinden zou, indien het ons ontbrak aan de toelage uit Nederland. We zouden dan ook elders naar hulp moeten uitzien."

Ook deze brief eindigt met levendige dankbetuiging en warme aanbeveling in het gunstig aandenken der Nederlandsche broeders.

Wij hebben onze aandacht geschonken aan de belangwekkende lotgevallen eener kleine zustergemeente in Duitschland gedurende een tijdvak van honderd jaren. Van honderd jaren! Ik maak met nadruk opmerkzaam dáárop, dat de uit den dood verrezen gemeente in 1876 haar eeuwfeest had kunnen vieren en dat het in dit jaar (1877) juist eene eeuw geleden is, sedert wanneer zij haar' eersten en ijverigen predikant KIRCHHOFFER verkreeg. 't Moet ons een' streelende gedachte zijn, dat het fonds der weldadigheid, in Nederland voor haar gesticht, daar nog staat onverdelgd en vruchtdragend, als een schoon gedenkteeken van de liefde onzer vaders voor zwaar beproefde geloofsgenooten: eene liefde, zóó ruim, dat zij haar' vleugels ook over het buitenland uitspreiden en den nood van ver verwijderde broeders en zusters omvatten kon.

BEPALINGEN BETREFFENDE DE INKOMSTEN EN
RECHTEN DES PASTOORS VAN EDAM,
GEMAAKT IN 1383.

Het hier volgende stuk, welks origineel in het Archief der stad Edam berust, werd ons meegedeeld door wijlen Dr. J. WIARDA. Het bewijst, dat ook in N. Holland, gelijk elders, in de veertiende eeuw twisten over »papelijke provenen" voorkwamen, die aanleiding gaven tot verdragen tusschen geestelijken en gemeentebesturen, waarvan doorgaans het opmaken van tarieven van hetgeen men voor verschillende kerkdiensten te betalen had, het gevolg was. Daar van zulke tarieven tot heden maar weinige bekend werden, schijnt het stuk een plaatsje in onze »Studiën en Bijdragen" te verdienen.

W. M.

Dit is van de papelijke provenen der parochiëkerk van Edam ende is gesceiden bi ouden Heer JACOBS tide ende vanden provisoer van Waterlant.

De provisoer ende dieken van Waterlant ende Zievanc doen kont allen luden, dat wij een sceidinge ende seggen geseit hebben tusschen Heer JACOB, cureit tot Edam, bi sinen overgeven ende vrien wille also lange als hi leeft, an die een side, ende den raet van Edamme vander gemientenwege an die andere side, van twiste ende sceel, die si sonderlinge gehadt hebben, roerende vander papeliken provenen, in manieren als hier na gescreven staet.

Eerst so sal Heer JACOB hebben van een vrouwe die utgaet van kinde, enen halven grote van ons heren groten of die waerde daerof.

Item desgelycx van een bruyt in te leiden een halven groot.
 Item een halven groote van die hij olijt, eer hi vanden siecken
 gaet. Item paeschen van elcke mensche, die zijn biecht spreek of
 iarich is, sal hem offeren ofte geven een verndel van een grote.
 Item tot pinxteren ende mitdwinter tot elcker tijt een achtendeel
 van een grote. Item Heer JACOP en sal niet hebben opten broec¹
 meer dan vier scare.² Item so sal den raet enen man van hem
 of een vanden gerechte hem of sinen bode medegeven te garen
 ende opnemen sijn afterstal. Item alle iær sal hi seggen of sijn
 bode in die kerck enen dach sinen scoef³ ende missanc te gaderen,
 dat de mensche daer toe sie, dat sijn gelt rede is op die tijt hem
 te geven. Ende wiet hem niet en gave, dat soude hi den gerechte
 tonen, ende dan soudens si hem tsijn doen geven ende betalen sonder
 vertrec, ende gaerde Heer JACOP sijn scoef ende missanc des iaers
 niet binnen tiaer, so soude hi des iaers niet hebben. Ende hiermede
 so sullen si gesceiden wesen sonderlinge ende elc den anderen
 voldoen, naer si mogen. Ende want dit bi Heer JACOB gesciet is
 ende sonderlinge wille was tot sinen live toe, so hebben wi dit
 besegelt mit onsen segel vant recht. Gegeven int iær MCCCLXXXIII
 des vridachs na paeschsdag.

¹) De Broeklanden grensden aan de zuidzijde van Edam en werden door den
 graaf, wiens eigendom zij waren, aan 't kersspel Edam verhuurd.

²) Een scare = twee stuks vee.

³) Scoef = schoof, tienden.

BISSCHOPPELIJKE KETTERJACHT.

(1572 en vv.)

De bisschop van Roermonde, WILHELM VAN DER LINDEN, was een volijvrig kerkvoogd; hij zocht met alle macht zijn bisschoppelijke kudde van alle besmetting vrij te houden, en alle schurfte schapen onder haar te weren. Trof hij er hier of daar aan, die hem door 't gif der ketterij aangestoken schenen, dan haastte hij zich, er tegen op te komen, en ze zoo mogelijk willens of onwillens te doen genezen. Zoo had hij van goederhand vernomen, hoe er zich te Meyll¹ een deerniswaard gezin bevond, dat het oor geleend had aan de nieuwigheidsleeraars. In eigen hoogwaardige persoon was hij het daarop gaan vermanen en waarschuwen, om het op den goeden weg en tot het ware geloof terug te brengen, doch zijn vaderlijke toespraak en aanmaning had niets op het verstokte hart zijner afgedoolde kinderen vermocht. Hij had daarop zijn fiscaal de zaak in handen gegeven, om hen schrik aan te jagen en de verdere schapen zijner kudde dier kooi voor bederf te vrijwaren. Maar ook nu waren zij halsstarrig gebleven, en hadden zoo meer dan een jaar in hun afwijking volhard. Toen had hij 't recht zijn loop gelaten, en hen — overeenkomstig de uitspraak van den fiscaal — op 't Slot van Weerd gevangen doen zetten, doch ook dáár helaas! bleven zij sedert steeds even hardnekkig in hun ketterij en dwaling volharden. Herhaaldelijk had hij hen of zelf bezocht en onderhouden, of hen door commissarissen laten ondervragen; maar dat alles had

¹) Het bekende Limburgsche plaatsjen, waarvan, in verband met het naburige Sevenum, de bekende verbasterde spreekwijs *de mijl op zeven* (voor *van Meyl op Sevenum*) herkomstig is.

niets gebaat, en ten einde raad zond hij daarom, in Januari 1575, het verslag van 't gedane onderzoek, en hun antwoord op de hun voorgelegde vragen, maar aan den Landvoogd, den Groot-Commandeur van Castilië, DON LUIS DE REQUESENS, zelf; vooral omdat de Stadhouder van Gelderland, GILLIS VAN BARLAIMONT, Baron van Hierges, op aandrang der Staten van zijn gewest, goed vond, hem te verbieden, andere zaken, buiten die van huwelijk en beneficie, op eigen hand af te doen. Anders had hij natuurlijk met die ketters wel raad geweten. Hen, vrank en vrij — gelijk men dikwerf van hem verlangd had — buiten 's Konings landen te laten trekken, kon hij van zijn vaderlijke hart niet verkrijgen; zij dienden natuurlijk of bekeerd of naar verdienste getuchtigd te worden.

Ter nadere kennismaking met zijn edelaardig herderlijk streven en vaderlijke zorg, en niet minder ook van 't in zijn onroomsche beginselen zoo wakker volhardend gezin, laten wij hier zijn eigen schrijven, met dat van Hierges aan zijn adres, en het in 't Latijn gesteld verslag van 't gedane onderzoek, gelijk ons een en ander in 't Belgisch Rijksarchief bewaard bleef, volgen.

I.

Monseigneur. Ayant, passé trois ans, entendu, qu'à Meyll avoit ung mesnaige totalement infecté d'hérésie calviniste, les avons visité et fait nostre debvoir (en propre personne les admonestant et adhortant) pour les reduire à la bonne voye et nostre foy Catholique. Mais quel travail et menace qu'avons fait, n'ont nullement volu ouyr ny obéir. Et à raison que ne les avons sceu remettre par quelque bon moyen de paternelle benignité, qu'avons beaucoup de fois cherché, au droict chemin; avons par nostre fiscal contre eulx fait procéder pour à eulx faire paour et conserver illecq la reste de nos brebis. Ces pauvres doncq persistants en leur obstination at-on par chemin de droit, passé vingt et deux mois, condamné et jugé appréhensibles. Laquelle condamnation suyvant nostre exécuteur espagnol à Weerdt constitué à son opportunité les at en Septembre dernier mené en la prison sur le chasteau de Weerdt, où présentement, hélas! sont fort opstinés en leur hérésie et erreur. Et après

les avoir fait souventefois examiner et instruire par nos commissaires, et quant et quant par nous mesme au mois de Novembre passé, ont perseveré en leur mauvoise opinion et erreur, comme Vre Exce par la copie de leur réponse entendrat. Cependant on at envers nous souventefois sollicité pour les delivrer et remettre francqs, affin de sortir hors du païs du Roy; ceque ne pouvions octroier sans relation de ceste cause fort difficile et de mauvois exemple à Vostre Exce. Pource priant qu'il plaise à icelle nous faire entendre comment il luy plairat de faire avecq eulx.

Monseigneur, par la copie icy encloze Vre Exce entenderrat comment le baron de Hierges, gouverneur de Geldres, et à la sollicitation et instance des Estats de Geldre, nous at escript, que bon luy semble de tenir en surcéance les autres procedures et exercice de nostre office fors les causes matrimoniales et bénéficiales et en effect superséder et de poinct exercer nostre office episcopal, comme avons volu faire jusqu' àstheur. Priant qu'il plaise à Vre Exce nous signifier comment en cest endroict nous ferons. Et sy l'intention de Sa Maje. est telle de nefaire plus nostre office comme il appartient, s'il faudroit suyvre telles admonitions, le tamps enseignerat que grande occasion serat donné pour gaster non seulement nostre religion Catholique, mais quant et quant le bien publicq et vraye obéissance à Sa Mté. Laquelle trouverat avecq le tamps combien peu de loyaulx subiectz elle aurat, comme plus en particulier avons escript à Monsr le Docteur Roda, conseiller de Sa Mté lez Vre Exce. Alaquelle très affectueusement nous recommandons. De Ruremunde, le 13 de Janvier 1574, styl de Brabant.

A tousiours pour faire service prest en
nostre Signr. à Vostre Exce.

WILHEL (*sic*) DAMASI LINDANUS
Epus. Ruremundus.

A Monsgr. le grand Commandeur
de famille, etc.
RHODA.

II.

Hoichwerdige hoichgelerter Heer. Alsoe die verordente der Landschappen Geller en Zutphen die Excie des Commendadors Maiors van Castiliën, gouverneur generaill deser Nederlanden, hebben gemonstriert, hoedat U Hoichw. tegens deser Landen privilegiën oire jurisdictie ondersthein solten toe extendiren, begerrende dairyn versienende remediert te werden. Ende soe dair op al noch niet endtlich geresolvert, hebben obgamelte verordenten ahn ons versoicht desen ahn U Hoichw. thoe schrieven, ten einde dat derselven gelieven willen toe supersedieren ende jn Stilstandt halden die proceduren bie brieven monitoriaill jn andere saecken als matrimoniaill ende beneficiaill angefanghen, te tidt ende wielen toe, bie Siener Excie op versuecken des Landtschap absolutelick geordonneert sijn sall. Twelck toe wy den verordenten niet wel hebben kunnen weigeren, sagen voir guidt ahn, dat U Hoichw. het dairthoe gelieven willen lathen jnduceren; ende om U Hoichw. hinwider freundschap thoe bewiesen, daerthoe sien wy gants geneight ende befelben dieselve in schutz des Almechtighen. Geschreven tot Utrecht, den xxiiijsten Novembris anno lxxiiij. Alsoe onderteyckent: GILLES VAN BERLAYMONT.

Opschrijfte: Den Hoichw. ende Hoichgel. Hernn,
 WILHELMO LINDANO,
 Bisschoppen tho Ruremundt, onzen gueden vriendt.

III.

Anno a nativitate Domini 1574, die Martis, septima mensis Septembris, in castro Wertensi, comparuit coram me, infrascripto pastore Wertensi, *Gertrudis Heynen* de Meyl, captiva, sed extra vincula et compedes tunc constituta atque existens; quae interrogata respondit, quod ab eo tempore quo in hisce partibus imagines in templis confractae et templa profanata sunt, et doctores, vulgo dicti *die leraers*, in has regiones venerunt, non sit confessa atque non communi-

caverit. *Item*, quod Christus non sit in sacra Eucharistia aut Missa, sed dumtaxat in coelo, et quod ipsa soli Deo confiteatur. *Item*, interrogata respondit quod persistat in sua opinione, videlicet *dat zy blijven ende sterven wilt by 't ghenige haer gheleert is van eenen leraer, die men noemt LEENTGEN VAN OETEREN, ende daernae by eenen anderen tot Meyll, by den Heer van MEYLL gestelt voer den pastoere, die aldaer nu is residerende*. Confessa est etiam, quod libri in ipsius domo inventi ibidem depositi fuerunt per quosdam incolas Heldenses, quos nominare noluit, et quod eosdem libros domi suae habuerit pro communi domesticorum usu.

ANNA, filia dictae Gertrudis, extra compedes in praedicto loco similiter interrogata, respondit quemadmodum ipsius mater respondit, salvo quod ipsa confessa sit, quod quidam JACOBUS, cujus cognomen ignorat, natus in Blarick, et in Helden prope ecclesiam habitans, conjugatus cum quadam MARIA HUBERTI MOLENNERS, abhinc uno anno vel circiter, unum ex supratactis libris ad domum suae matris Gertrudis, cum Hispani in Helder venirent, attulerit.

MARCELLUS, filius praefatae Gertrudis, extra comp. in pr. l. sinr. interr., respondit prout ipsius mater resp., et quod supratacti libri ad ipsius fratrem Godefridum spectent, et quod a longo tempore, cujus tamen precise non meminit, JACOBUS sc. sartor in Helden, cujus uxor vocatur MARIA, item HENRICUS filius domini PETRI vicarii in Helden, quosdam libris ad aedes suae matris attulerit, cum princeps Auraicus ex Montibus Hannoniae rediret.

LAMBERTUS filius suprad. G. sim. int. resp. sicut ipsius mater resp., et quod suprad. libri spectent ad ipsius fratrem Godefridum; dicens se non velle a suo proposito recedere aut resipiscere.

LAURENTIUS f. ejusdem G. etc. resp. uti ipsius mater, soror, et fratres.

In summa omnes predicti inventi sunt et permanserunt pertinaces heretici.

Ita testor, ANTONIUS TIELEUS, pastor in Weert.

Bl. Jan. 1877.

v. VL.

LEGENDE VAN DE STICHTING
DES KARTHUISER-KLOOSTERS MUNNIKHUIZEN
BIJ ARNHEM.¹

Habuit olim Gelria ducem, insigni pietate virum, qui ad Cartusianum ordinem miro afficiebatur amore. Hic uno dierum suis cum nobilibus equitans, dum locum construendae domui uspiam aptum inquireret, occurrit illi pauper quidam vir, Deo devotus et aetate grandævus, qui sciens principis sui vota supplex accessit et dixit: ego hoc in agro, serenissime princeps, a multis retro annis celebres audiavi angelorum concentus. Vidi namque hic solennia festa pomposis carminibus duci, et ardentia luminaria multo fulgore resplendere conspexi. Credo ideo hoc in loco Dei haec providentia actitata esse, quo locum hunc dignum ostenderet, in quo tua vota compleres. Dignum profecto, ut ubi angeli cecinerunt, angelici quoque homines commorentur et angelicis laudibus Domino famulentur. Habebat vero idem dux in comitatu suo honorabilem et Deo dignum patrem, abbatem domus cuiusdam Præmonstratensis, quæ vulgo MARIE Werda dicitur, quod nos Insulam MARIE [Marienweerd bij Kuilenburg] possumus interpretari. Hic audiens quæ a sancto paupere dicebantur, confestim ab equo desiliit et genibus in terram fixis, orationem Domino attentissime profudit. Illo itaque orante, talis de caelo vox insonuit: hunc ego locum Deus elegi. Porro dux ad tanta signa plurimum stupefactus et totus in nostrum ordinem inflammatus, amplissimis impensis et magnifico apparatu coenobium construxit, insuper et largissimos redditus annuos eidem assignavit.

¹) Uit het *Chronicon Cartusiense* van PETR. DORLANDUS, uitg. van PETREUS, Col. Agripp. 1608, waarin vele berichten, voor de geschiedenis van Nederl. kloosters niet onbelangrijk. W. M.

VAN SINTE NIEMAND.

Sinds de dagen, waarin de dichter der Odyssee de onsterfelijke grap van Ulysses bezong, die zich aan den reus Polyphemus met veel gratie voorstelde onder den naam van *Oÿtis*, heeft de geheimzinnige persoon van *Niemand* allerlei aardigheden in 't leven geroepen. — In een onzer oude volksboekjes¹ komt over Niemand een stukje voor, dat hier wel met een enkel woord mag worden vermeld, althans wanneer 't in verband wordt gebracht met andere dergelijke openbaringen van de luim onzer voorgeslachten.

Het gedicht tracht blijkbaar een parodie te leveren op de gebruikelijke levensbeschrijvingen van heiligen. Onder den titel: »Van »sinte Niemand, ende van sijn wonderlick leven, groote macht ende »heerlickheyt," verhaalt het, meestal met toespeling op bekende schrijftuurplaatsen, velerlei bijzonderheden omtrent zijnen held. Een Heilig was hij; zoo heet het: immers van ouds is het bekend geweest, dat Niemand zonder zonde leeft; buitengewone voorrechten werden dezen beroemden Heilig geschonken, want Niemand heeft God gezien, ja, méér dan dat, — Niemand is God gelijk. Zijn bekwaamheid en geschiktheid zijn ieder bekend, gelijk dan ook de Schrift van hem getuigt, dat Niemand in staat is om twee heeren te dienen. Ook was hij »een konstig musicien," zooals »Apocalipsis ghetuight," als dat boek spreekt van een nieuw gezang, dat Niemand leeren kon. Voorts had hij bijzondere »gratie inder konste van ge-

¹) Te vinden in de Bibliotheek van de Maatsch. der Nederl. Letterk. en getiteld: »Veelderhande geneuchlicks dichten, tafel-spelen ende refereynen." De uitgave is van 't jaar 1600 (te Antwerpen, bij JAN VAN GHELEN); doch verscheidene stukjes, in dezen bundel voorkomende, zijn, zonder twijfel, van veel ouderen tijd afkomstig. De meeste zijn van luimigen inhoud, sommige tamelijk vuil.

tale," blijkens dezelfde Apokalypse, die van een groote schare spreekt, welke Niemand tellen kon. Groot profeet is hij bovendien geweest, »so Mattheus seyt.... Niemand is in zijn Land als een Propheet ontfangen." — Zoo gaat het gedicht voort, en merkt verder op, dat aan dezen uitnemenden Heilig dan ook, »wtgrootheyt sijnder weerdigheden" toegestaan is met twee vrouwen »int houwelick verbonden" te zijn, gelijk »het Decreet" zegt, dat »Niemand betaemt te hebben twee wijven." Ook mag zijn verheerlijking niet onvermeld worden gelaten. Eindelijk toch, de ijdelheid der wereld ziende, »liet hij 't aerds" en is ten hemel gevaren, gelijk de Schrift zegt (de dichter citeert meermalen uit zijn geheugen), dat Niemand opklimt ten hemel, enz.

Zulke parodiën zijn van *ouder* dagteekening dan de zestiende eeuw. De oudere kerkelijke biografiën hebben soms groote waarde voor de geschiedenis; maar sedert het begin der dertiende eeuw verminderden zij in waarde, zoodat welhaast vele zoogenaamde heiligenlevens inderdaad weinig anders waren dan verzamelingen van allerlei ongelooflijke verhalen. — Geen wonder, dat die geschriften, wier aantal gestadig en krachtdadig toenam, den spotlust van sommigen wekten; en zoo moesten grappen en parodiën als het leven van Sinte Niemand ontstaan. ¹

De nederlandsche tekst, waarvan boven gesproken werd, is dan ook noch de eenige, noch de oudste. PERTZ deelde (Archiv V, Italienische Reise, S. 67) mede, dat Bibl. vatic. N°. 2040, onder 't opschrift: »Incipit vita sanctissimi et gloriosissimi Neminiis" een parodie op de gewone heiligenlegenden voorkomt, aldus beginnende: »Beatus igitur Nemo iste *contemporaneus Dei Patris*." Naar de meening van PERTZ behoort dat stuk in de 14de eeuw

¹) Ook van SINT-REINOUD — een *echten* kerkheilig — maakte men te onzent schertsende levensbeschrijvingen. Men noemde hem, met een woordspeling: REIN-WT (geheel ledig), en scheef »legenden" van hem, waarin hij voorkwam als een drinkebroer en rinkelrooier, of als de patroon der verkwisters. Zie een *Sermoen van sencte Reinhout* in CASTELEYN'S *Const van Rethorike*. In hetzelfde Antwerper bundeltje, waarin ik het leven van Sinte Niemand vond, komt ook (blz. 71 vv.) »het wonderlick leven van SINTE REIN-WT" voor. Zie verder VAN HASSELT op KILIAEN, in voce *Rein-wt*, en MONE, *Uebersicht d. niederl. Volksl.* S. 47.

thuis. In hetzelfde Archief wordt (X, S. 483) gewag gemaakt van een HS. in de Weener bibliotheek (15de eeuw) o. a. een Vita Nemini bevattende, en (X, S. 693) van eene Vita Nemonis (sic), insgelijks uit de 15de eeuw afkomstig (HS. van het klooster Raygern bij Brünn). — WATTENBACH, van wien de twee laatstgenoemde aantekeningen in PERTZ' Archief afkomstig zijn, was later in de gelegenheid, uit een Heidelbergisch HS. eene Vita Nemini in 't licht te geven,¹ waarschijnlijk in het midden der 15de eeuw geschreven. Dit leven van Niemand bevat dezelfde aardigheden als het nederlandsch gedicht, en nog vele andere bovendien, in den trant van deze: de Heilige Niemand kon, zoo menigmaal hij in verlegenheid was, zich vrij wat langer maken, dan hij gewoonlijk plag te zijn: immers Niemand kan, met bezorgd te zijn, een el tot zijn lengte toedoen,

Het stuk is geheel in den trant eener preek uit die dagen ingericht; het slot dier, tamelijk zalvende, predikatie zou, dunkt me, door een of ander duitsch schrijver allicht eene »grotesk-komische Paränese" genoemd worden. Ter kenschetsing van de preek schrijf ik dat slot even over: »Estote igitur viri fortes in agone, velud doctor noster Nemo, et robusti. Et certamen illius, qui nullis falsis probacionibus nec scripturis subsistit, non recusetis subire. Reservemus etiam in nostri pectoris scrinio ad laudem et gloriam patroni nostri beatissimi Nemini et suorum tot et tantas autoritates, tam divinas canonicasve quam civiles, cum infinitis sanctorum sanctionibus patrum, philosophicis insuper et naturalibus argumentis. Infinitis autem virtutibus posset et laudibus sanctissimus Nemo iste preconizari, quas ne vos tedeat audire, et, quod absit, alicuius vestrum prolixitatis materia animum torqueat, et que pia mente de isto sanctissimo Nemine patrono nostro in nostro presenti sermone cepistis, inutiles volatu non transeant, sed — ut in muro lapis — vestris in domino cordibus perpetuo maneant commendata, ad presens sub silencio decrevimus pertransire. Ad cuius beatitudinem et gloriam, qui sine fine bibit et restat, nos vosque pervenire concedat per omnia pocula poculorum." — In POTTHAST's alfabetische lijst van heiligen (Supplement) wordt dan

¹) In *Anzeiger für Kunde der deutschen Vorzeit*, 1866, S. 361 ff.

ook S. NEMO vermeld, met deze gemoedelijke opmerking: »Die Kirche
 »hat diesen Heiligen niemals anerkannt, und es ist ihm deshalb
 »auch kein bestimmter Tag gewidmet.”

Onder de werken van ULRICH VON HUTTEN komt, gelijk bekend is, een latijnsch gedicht *Nemo* voor; zelfs getroostte ULRICH zich de moeite, een tweede, uitvoeriger bewerking van dit stuk in gereedheid te brengen.¹⁾ STRAUSS prijst in zijn biografie van ULRICH VON HUTTEN de aardigheid als bijzonder goed gelukt, en ULRICH zelf schijnt er veel meê op te hebben gehad; althans herhaaldelijk schrijft hij, niet zonder ingenomenheid, aan zijn vrienden over dat werk. Toch ligt de opmerking voor de hand, dat het eerste gedeelte van ULRICH's gedicht vrij wel overeenkomt met den inhoud onzer Vita Neminis; we vinden hier, in de sierlijke latijnsche verzen van den humanist der 16de eeuw, een goed deel van dezelfde jokkernijen, die wij in de oude Vita aantreffen in middeleeuwsch latijn en in proza.

Hoorn, 1877.

AEM. W. WYBRANDS.

¹⁾ Beide teksten vindt men in ULRICH HUTTENI *Opera*, ed. Ed. Böcking (Lips. 1862) Vol. III, p. 107, sqq.

EENE BIJDRAGE TOT COORNHERT'S BRIEVENBOEK,
UIT DE BOEKERIJ DER DOOPSGEZINDE
GEMEENTE T'AMSTERDAM.

Gelijk men weet, was de meer kristelijk-liefderijke dan hervormd-geloovige COORNHERT, in 't jaar 1583, een tijd lang in den Haag zijn verblijf komen houden, om te geleidelijker den hervormden predikanten te woord te staan, die 't met hem over de begrippen van geloof en liefde te kwaad hadden. Deze brief, aan zijn broeder FRANS, Secretaris der stad Amsterdam, en zijn verdere Amsterdamsche vrienden en geestverwanten gericht, geeft ons nu een kort verslag van een, en zeker niet het onbelangrijkste, twistgesprek met hen gehouden. Hij toont ons den wakkeren strijder voor de zaak van een onbekrompen liefdezin, in zijne hartstochtelijke en haatdragende geloofseeuw, in al de warmte van zijn gemoed en vaardigheid van zijn vernuft, en was het daarom dubbel waard, aan den schuilhoek, waar hij tot nog toe verborgen lag, onttoogen en in dit Tijdschrift aan 't licht gebracht te worden. De man, »wiens lust en vrengd was deugd en 't waar, hoe zwaar 't ook viel'', moge er zich onder een hem nog steeds te weinig kennend en waardeerend nageslacht, te eer en te meer vrienden door verwerven.

v. VL.

Haarlem, *Flora-* (waarom niet liever *Coornherts-*) *park*, 7 Dec. '77.

COORNHERT AAN ZIJN BROEDER FRANS.

In Haarlem, den 8 Nov. '83.

Frater, ten laetsten mijn dingen thuis een weynich geschiet hebbende, ende in de dootlijke crancheidt mijnre lieve huysvrouwe wat bestelt zijnde in mijn herte, dat haer den eygenaer opoffert,

hebbe ick nyet mogen laten u. l. een weynich, ende dat noch op 't cortste, maer oock op 't warachtichste, te verhalen van dese mijne laetste reyse in den Hage, dye ick weet, na der herten verscheydenheyt, verscheydelijck vertelt te worden. — Eerst weygerde men my acte autentyc van den aenstaenden handel, ende dat wel anderhalven dach lange (willen die predicanten dan noch haer zake al gaerne in 't licht bekent sien?); ten laetsten, als ick zeyde niet te willen in den handel treden zonder acte autentijc te hebben van mijn eygen zodanich werck, lyet men my toe het aen protocol te hebben, maer dat nyet zonder voorgaenden Eedt van 't selve nyet gemeen te maken, ja oock van nyet dan seker cleyn getal van personen te mogen vertoonen. Zo betrouwen zy hoor zake! — Wy quamen in 't gesprecke. Zij spraken veel van een vrage eerst gestelt ende na verandert in mijn boecken. Ick zeyder die reden af, oock dat ic mijn eygen werck vóór 't uytgeven mocht veranderen na mijnen wille, zoals icx hadde laten uytgaen wilde icx verantwoordten. Dat liep lang al was 't nyet een eenich woordt waerdich. Daerna maecten dye predicanten noch woorden, dat ick opte vijfde vrage berispt hadde ende nyet opte 114^e vrage, rechts of zo veel daeraen gelegen ware waer icx berispte; doch betoonde ick dat icx opte vijfde vrage der Cateches. rechtelijck berispt hebbe. Deze beuselinghe oock over zijnde quamen wy ter zaken. De *Status quaestionis* is dese: Of de herboorne mensche 't gebodt Christi van der liefde volcomelyck mach houden? — Zy zeggen in haer Catechismo *neen*, ick *ja*. Daertoe zeg ic hun, 1° art. van 't boeckken, dit Syllogismum: al wat licht is om volbrengen, dat mach wel, ja oock lichtelijck geschieden. Christi geboden (daeronder dat van de liefde oock is) zijn licht. Zo is dit gebot van der liefde nyet zwaer, maer oock licht om volbrengen.

Na lange moeyte mosten die predicanten bekennen die *majorem*, die *minorem*, en die *conclusie* van dit mijn *Syllogismo*, maer voechden daerby dat dese wet Christi wel licht was om te volbrengen, doch dat men se nyet volcomelyck mocht volbrengen. Dit docht my *pugnantia*, geen *probum* te zijn; want mach men dat gebodt volbrengen, ja oock lichtelijck; wat gebreecter aen dat nyet volcomelyck zoude geschieden? Want geschiedt dat nyet volcomelijck zoo 't is geboden, te weten van ganscher herten, zo en ge-

schiedt dat gebodt nyet. Geschiedt het dan oock zulcx, zo geschiedt het volcomelijck. Dat liep lang. Zy arbeiden hierin te bewijzen, dat ditzelve werck geschiedt ende nyet geschiedt teffens; dit docht my een soterye; entlyck zy zouden bewijzen, dat het nyet en mach geschieden, noch dorsten zy zeggen, dat het geschiedt, ende brochten voort veel texten tot bewijs, dat alle heyligen, van ABRAHAM of (die oock daerin gerekent), gesondicht hebben; ende dit duyde lange. Ick zeyde zy hadden het altoos daarmede bewesen tegen mijn zeggen (anders dan dat zy met CHAM arbeiden, om heur der vaderen schande te ontdecken, ende alle heyligen sondaren te maken ende vuyl), hoorden nyet of yemandt is of geweest is, dye zonder zonden leefde, of voorts na 't sondigen aflyet van zondigen, zodat hy voorts nyet meer en zondichde (tot welcke quaestiën wy noch zouden comen), maer of sulcx noch geschiede. Tegen al zulcx en diende nyet een van al hunne texten (ende mitsdien al importementen, ende hier het antwoorden onweerdich). Hier vyel wat tusschen; ten laetste wordt my van de commissen bevolen teffens te zeggen al wat ick tot bewijsinge van 't 1^e art. mijns boeckken hadde te zeggen. Dat dede ick, bewijsende nyten *verbis* te wesen Godes wille, dat wy zijn gebodt van der lyefden volcomelyck zouden onderhouden, ende dat met wel claren texten van gebodt, van beloften van de verkiesinge en van de oorsaken van Christi menschwordinge ende lijden, al tot volcomen gehoorsaemheyt streckende. Daer nu blijkt Gods wille, dat het zal geschieden, mach men zulck geschieden niet lochenen, zonder Gods almogentheyt te lochenen. Dit ware Gods lasteringe. Nu bracht ick hier geen cleyne menichte (nyet van onsekere collatiën, maer) van clare texten voort. Dit verdroot den predicanten; doe claecheden zy van mijn lang spreken, ende versochten tijdt, om dit te beantwoorden. Ick zeyde: 't is by Commissen tot allen verstecke geordent, dat ick al teffens zoude spreken; het was tegen mijn zeggen uytdruckelyck, dat onse disputatie veranderen soude in eene prédicatie. Soveel is nu geschiedt. Ick gehoorsaem tegen mijn wille den commissen; wat onrecht doe ik U? — Zy begeerden tijdt. — De Commen vraechden: hoe lange? — Zy wistens noch nyet. Daerop quam my een man te paerde met brief, dat mijn wijf lach op 't verscheyden, ende dat zy my vóór haer doot noch eens begeerde te spreken. Ick was bedroeft ende

twijfelachtig of ick haer soude laten sterven ende in den Hage blijven by mijn zake, zo wel na wensche staende (want zij zijn al onder de voet); men raedt my te reysen, ende dat dede ick met verlof van den Commissen, doer verganckenisse van mijn huysvrouwen ¹ gesteltenisse. Noch schamen die Gereformeerde nyet te versieren ick en weet watte; maer weet ghy zekers dat ick hier waerheyt schrijve, ende zal ter wereldt by my oprechtelijck blijcken.

Dit wilt laten lesen WILHEM DE VRYES, die 't HENRICK LAURENS (SPIEGHEL) ende iedereen wel zal gemeen maken, om my dan desen mijnen brief wederom te zenden. Brenger PETER BOR, van den beginne, totten laetsten Octobris incluys, daerbij geweest zijnde, zal U. L., heeft hy tijt, den handel wel connen vertellen. Mijn huysvrouwe leyt op alle wijze te verscheyden, groet u allen; zo doet oock u

vruntlijcke broeder

D.Vz. COORNHERT.

(Dese brief moet ick weder hebben.)

Eersamen, vromen, ende beminden

FRANS COORNHERT VOLCKHERTSZ.

Secretaris tot Aemsterdamme.

¹) Meer dan een jaar lag deze aan een kwijnende ziekte, met den dood voor oogen, krank. Men kent COORNHERTS treffenden brief aan SPIEGHEL na haar afsterven.

GOZEWIJN COMHAER,

EEN NEDERLANDER

AAN HET HOOFD DER KERK VAN IJSLAND,

DOOR

W. MOLL.¹

De lang vergeten landgenoot, wiens persoon en bedrijven in dit opstel ter sprake komen, is reeds sedert jaren een voorwerp mijner aandacht geweest, en naarmate ik ten gevolge van toevallige ontdekking of opzettelijk onderzoek meer van hem te weten kwam, gevoelde ik steeds vermeerderde belangstelling voor zijne geschiedenis. Die belangstelling werd echter tot heden niet volkomen bevredigd. Hoezeer mijne aantekeningen betreffende COMHAER, grootendeels aan onuitgegeven schriften en zelden gebruike boeken

¹) Nadat dit opstel in 1876 door de Akademie van Wetensch. was uitgegeven (*Verslagen en Mededeel.* 2^e Reeks, D. VI) en de hoofdinhoud door den Heer L. HELVEG te Odense in het *Nordisk Maanedskrift for folkelig og kristelig oplysning*, Marts 1877, was opgenomen, zijn mij door Dr. J. G. BURMAN BECKER te Kopenhagen, en Professor L. DAAE te Christiania uit Noorsche bronnen enkele bijzonderheden bekend gemaakt, waaruit blijkt, dat er in de eerste helft der vijftiende eeuw verschillende leden der familie COMHAER bestonden, die in Denemarken en Zweden of woonachtig waren of er betrekkingen onderhielden, die vermoedelijk van mercantielen aard waren. Terwijl mij uit het Noorden (helaas niet uit IJsland!) deze bewijzen van belangstelling toekwamen, betoonden mij de heeren L. A. I. W. SLOET VAN DE BEELE te Arnhem bij mondelinge mededeeling, en OTTO ANT. SPITZEN te Zwol en C. J. M. BOTTEMANNE te Warmond de hunne in openbare geschriften (*Archief voor de gesch. van het Aartsb. Utrecht*, D. V.; *De Katholiek*, Aug. 1876). Een en ander, dat mij door genoemde geleerden onder de aandacht werd gebracht, heeft mij aanleiding gegeven het vroeger gedrukte te herzien en op sommige plaatsen te wijzigen.

ontleend, allengs vermenigvuldigd werden, bleven nog altijd eenige bronnen buiten mijn bereik ¹, waarvan ik vermoed, dat zij iets, misschien veel inhouden, dat mijne kennis van den merkwaardigen man zou kunnen uitbreiden. Van daar dat ik tot nu toe slechts eenmaal openlijk en in weinige regelen van hem gewag maakte ², waar de aard der destijds door mij bewerkte stoffen er toe drong. Van breedere behandeling meende ik mij voorschands te moeten onthouden, naardien de ervaring ook mij geleerd heeft, dat halfrijpe studievruchten der wetenschap zelden ten bate, doorgaans tot schade zijn. En ook thans nog zou ik aarzelen de volgende bladzijden in het licht te geven, zoo niet vóór eenigen tijd een opstel ware verschenen, welks auteur, toen hij »den bisschop van IJsland" in een belangwekkend HS. vermeld vond, in 's mans persoon en titel een raadsel meende te zien, dat hij door verschillende gissingen vruchteloos poogde op te lossen. ³ Daar ik het mogelijk acht, dat andere geschiedvorschers, vroeger of later bij hunne onderzoekingen COMHAER ontmoetende, gelijk vermelde schrijver vragen zullen doen, waarop zij, bij gemis van de mij ten dienste staande bronnen, kwalijk zullen kunnen antwoorden, geloof ik een wetenschappelijken plicht te vervullen, wanneer ik de door mij reeds verzamelde berichten betreffende den prelaat eindelijk bekend maak, naardien zij, hoe onvolledig ook, althans den weg aanwijzen, dien de nasporing voortaan zal moeten volgen.

¹) Hiertoe behoort vooral ARNOLDI BOSTII *Liber de Viris aliquot illustribus ordinis Carthusianorum*, editus studio Th. Petreii (Colon. 1609 apud JOAN. KINCKIUM), waaraan het Liber VIII van het *Chronicon Cartusiense* van PETRUS DORLANDUS werd ontleend, dat bijzonderheden, onzen COMHAER betreffende, moet bevatten, blijkens aanduidingen van PETREIUS in zijne straks aan te halen *Bibliotheca Cartusiana*. PETREIUS zelf heeft het *Chronicon Cartus.* van DORLANDUS uitgegeven (Colon. apud PETR. CHOLINUM, Anno 1608; een exemplaar werd mij uit de Kon. bibliotheek te 's Hage ten gebruike verstrekt), maar ongelukkig nam hij alleen Liber I—VII op, Liber VIII achterwege latende, omdat hij zich gereed maakte het werk van BOSTIUS op nieuw in het licht te zenden (zie 's mans narede op het laatste blad van het *Chronicon Cartus.*).

²) Zie mijne *Kerkgesch. van Nederl. vóór de Hervorming*, II, iv, bl. 203.

³) Zie het lezenswaardig opstel van den heer O. A. SPITZEN in het *Archief voor de gesch. van het aartsbisdom Utrecht*, II, bl. 183 vv.

In de twee laatste decennien der veertiende en het eerste der vijftiende eeuw leefde te Deventer zekere GERRIT GOZEWIJNSZ. COMHAER, die, ofschoon hij te Bommel geboren en derhalve een vreemdeling onder de bewoners der IJselstad was, aldaar wegens zijn eerbaar karakter, zijne ambten, rijkdom en familie-betrekkingen in het hoogste aanzien stond. Met der stede burgerschap verwaardigd, was hij tevens lid van de gilden der lakenkoopers en der goudsmeden¹. Dat inzonderheid de broeders der laatstgenoemde corporatie hem in eere hielden, laat zich vermoeden, daar meester GERRIT wegens zijne kunstvaardigheid in hun bedrijf algemeen geroemd werd. Of hij aan die kunstvaardigheid alleen of gedeeltelijk zijne aardsche schatten te danken had, blijkt niet; wel, dat zij hem in latere levensjaren gelegenheid schonk, in den vreemde zijn fortuin te herstellen, toen het in het vaderland schade had geleden. In de onuitgegeven bron, waaruit ik mijne mededeelingen voornamelijk put², lees ik, dat COMHAER »de proostdij placht te verwaren,” waarom ik veronderstel, dat hij ook ambtenaar bij het kapittel

¹) De heer J. I. VAN DOORNINCK, archivaris van Overijsel, die mij bij mijne studiën voor dit opstel op de meest verplichtende wijze met zijne wetenschap wilde dienen, berichtte mij, dat in zijn archief processtukken van 1380 en 1381 voorkomen, waarin »GERARD COMHAER” goudsmid en burger van Deventer heet. Uit de mededeeling van genoemden heer in de *Bydragen tot de Gesch. van Overjss.* I, bl. 304 v. blijkt, dat het lakenkoopersgild van Deventer, waartoe vele aanzienlijken, wereldlijke en geestelijke, behoorden, in 1387 »GERARDUS COMHAER DE BOMMEL” en ook »GOSVINUS, filius CONRADI COMHAER DE BOMMEL” onder zijne leden telde. In het *Urkundenbuch der stadt Lübeck*, V, s. 164, komt een stuk voor van 15 Mei 1407, waarin sprake is van »GOSVINUS CUMHAR” als in zake van zekere erfenis betrokken. Misschien was hij een zoon van gen. CONRADUS. In een vidimus-brief van FREDERIK VAN BLANKENHEIM, op 13 Jan. 1395 te Deventer gelezen, wordt onder de »vele goede lude,” die daarbij als getuigen optraden, »GHERIT COMHAER” genoemd zonder eenigen titel. Zie bij NIJHOFF, *Gedenkwaardigh.* III, bl. 86. In het stadsarchief te Kopenhagen komen stukken voor van 1431 en ’36, waaruit blijkt, dat zekere DIDRICH of DIDERIK KOMHART van Deventer te Kopenhagen een huis bezat.

²) De onuitgegeven bron, die ik vervolgens mijne hoofdbron noem, is mijn HS. D, levensbeschrijvingen bevattende van vele nonnen, die in den loop der vijftiende eeuw in BRINCKERINCK's klooster te Diepenveen woonden (zie broeder bericht in mijn *Johannes Brugman*, I, voorrede bl. viii v.). Wat hier over GERRIT en GOZEWIJN COMHAER geboekt werd, verdient alle vertrouwen. Beide mannen waren weldoeners van het klooster, dat daarenboven — men zal het aanstonds zien — hunne naaste aanverwanten tot bewoonsters had.

der Lebuïnus-kerk zijner woonplaats zal geweest zijn, belast met eenig opzicht over de kapittelgoederen, die onder het beheer van den proost stonden. Na dit ambt »korten tijd" bekleed te hebben, werd hij door den sinds 11 Nov. 1393 opgetreden bisschop van Utrecht, FREDERIK VAN BLANKENHEIM, tot rentmeester van Salland aangesteld, in welke kwaliteit hij in de jaren 1394—1397 diende. Terwijl hij aldus in stad en land een invloedrijk man was, mocht hij zijne maatschappelijke stelling nog aanzienlijker maken door ten tweeden maal in het huwelijk te treden. Hij werd de echtgenoot van ALEIDE, dochter van JOHAN TER POERTEN,¹ die met zijn geslacht destijds tot de voornaamste ingezetenen van Deventer behoorde. Wie de eerste vrouw van GERRIT COMHAER geweest is, weet ik niet, maar wèl dat deze, niet ALEIDE, de moeder was van zijn zoon, voor wien ik thans des lezers aandacht inroep.

Jaar en dag van GOZEWIJN COMHAER's geboorte vond ik nergens opgegeven. Daar hij echter in 1447 stervende, een man van »goeden ouderdom"² heette, waarbij wij aan een zeventigjarigen en hooger leeftijds mogen denken, veronderstel ik dat hij omstreeks 1375, wellicht ettelijke jaren vroeger, het levenslicht heeft gezien. Ik acht deze gissing te waarschijnlijk, omdat er, gelijk straks blijken zal, grond bestaat voor de stelling, dat hij in 1401, zoo al niet vroeger, het prioraat in een karthuis-klooster bekleedde, welke waardig-

¹) Aangaande het huwelijk van ALEIDE met GERRIT COMHAER leest men het volgende in mijne hoofdbron: »ALLT was van xj yaren, doe sie den man kreech. Hoer vader [JOHAN TER POERTEN] haddet noede gedaen, omdat sie noch soe yonck was, mer hy en liet niet of, eer hy sie kreech, om hoerre olders willen. Het was een eerbaer, rijk man, geheiten GERIJT COMHAER, gebaren van Bomel." Huwelijken van meisjes op twaalfjarigen ouderdom zijn mij in de veertiende en vijftiende eeuw meermalen voorgekomen, maar geene op vroegeren leeftijd. Het kanonieke recht wilde dat de bruid minstens twaalf, de bruidegom minstens veertien jaren oud zou zijn. Zie mijne *Kerkgesch. van Nederl.* II, iv, bl. 5, en de daar aangeh. schrijvers.

²) »In senectute bona." Aldus PETREIUS in zijne *Bibliotheca Cartusiana*, Col. 1609, p. 108, een zelden voorkomend boek, dat ik in de bibliotheek der stad Trier mocht gebruiken. De hier vergaderde berichten aangaande Karthuizers, die als auteurs eenigen naam verwierven, werden door MORORUS (in zijn straks aan te halen werk) en door anderen eenigermate aangevuld. Zie PAQUOT, *Mémoires*, II, p. 225 (Oct. uitg.).

heid wel een ongeveer vijf-en-twintigjarigen of iets hooger en ouderdom vorderde.

Van GOZEWIJN'S kinderjaren en opvoeding zijn geen rechtstreeksche berichten tot ons gekomen. Toch mogen wij ons verzekerd houden, dat hij eene opleiding genoot, die hem òf voor het klerikaat òf voor het kloosterleven voorbereidde, terwijl wij aangaande de school, welke hij bezocht, nauwelijks in twijfel kunnen verkeer en, wanneer wij het oog slaan op hetgeen onze hoofdbron vermeldt van de betrekking, waarin zijn vader en naaste aanverwanten tot de Deventersche devoten dier dagen stonden. GERRIT COMHAER »was een alten [= zeer] gueden man ende een vrent alre gueder menschen," inzonderheid van den beroemden leerling van GEERT GROOTE, JOHANNES BRINCKERINCK, die vooral tijdens het opkomen van zijn klooster te Diepenveen, in 1400 en volgende jaren, van GERRIT milde financiële hulp ondervond. JOHAN TER POERTEN en LUDGERD, zijne echtgenooten, GOZEWIJN'S grootouders door zijns vaders tweede huwelijk, waren beiden »bekeerlingen" van GROOTE en leefden »in den anxt Godes", naar de beteekenis dier woorden in den mond der Broeders van het gemeene leven. Hunne dochters, SWENE en GEERTRUI TER POERTEN, onderscheidden zich reeds vroeg door dien eigenaardigen godsdienstzin, die, waar hij gevolgd werd, noodwendig ten klooster leidde; beiden leefden onder het bestuur van vader BRINCKERINCK en behoorden tot de eerste nonnen van zijn vermeld convent.¹ Dringt dit alles ons de veronderstelling op, dat GOZEWIJN discipel is geweest van de school die onder de leiding van FLORENS RADEWIJNS en diens geestverwanten zoo zeer beroemd en door zoo vele knapen en jongelingen van de laatste decennien der veertiende eeuw bezocht werd, het leert ons tevens de zedelijke atmosfeer kennen, waarin GOZEWIJN zijn vroegsten levenstijd doorbracht. Dat de religieuze richting, die in zijn naasten kring heerschappij voerde en bij de tijdgenooten »de nieuwe, de moderne devotie" heette,

¹) SWENE, de oudste der zusters, was volgens mijne hoofdbron »costersche" te Diepenveen en wordt geroemd, omdat zij de koorboeken schreef voor de nonnen, die ze niet van zich zelve hadden. Zij stierf in 1439. GEERTRUI was ziekelijk, maar »nochtans vlijtich in den arbeyde"; inzonderheid maakte zij zich verdienstelijk door met eene geoesfende hand »die grote choerbeke" te schrijven. Zij stierf in hetzelfde jaar 1452, waarin ook hare jongere zuster ALEIDE, GERRIT COMHAER'S vrouw, te Diepenveen overleed.

zich ook van zijn gemoed meester maakte, wordt genoegzaam be-
wezen door hetgeen van zijn volgende levensloop bekend is.

Op 17 October 1387 werd het klooster der Regulieren van St. Augustinus te Windesheim ingewijd, de stichting der fraters van Deventer, waarvan de merkwaardige geschiedenis in onze dagen meer dan ooit met grondige zaakkennis en warme liefde opgemaakt werd.¹ Al spoedig trok het jonge convent de aandacht van allen, die destijds in ons vaderland met ernstigen zin het kloosterleven zochten, een leven van niet al te gestrengte ascese, van gestadige oefening in godsdienst en vruchtbaren arbeid, in vereeniging met mannen van beschaving, aanhangers van de vermelde »moderne devotie.” De aandrang van oudere en jongere devoten, die in dit convent »eene stede” hoopten te verwerven, werd van jaar tot jaar grooter, en die hoop werd ook door GOZEWIJN COMHAER gekoesterd, toen hij den mannelijken leeftijd naderde.

Op zekeren dag — het zal wel in een van de laatste jaren der veertiende eeuw geschied zijn — toog GOZEWIJN in gezelschap van KOENRAAD MOM, een jeugdigen geestverwant en, gelijk GOZEWIJN, zoon eener rijke familie van Deventer, naar Windesheim. Beider dringende bede om in het gesticht opgenomen te worden, werd door de vrome Regulieren ongetwijfeld met belangstelling vernomen. Zij vergaderden tot ernstige beraadslaging, maar — de beraadslaging leidde tot een weigerend antwoord. Toen de twee vrienden, bitter teleurgesteld, naar de reden der afwijzing vroegen, sprak men hun niet van zedelijke onbevoegdheid, van te jeugdigen leeftijd of iets dergelijks, neen, van iets gansch anders. Men herinnerde hun, dat zij zonen van »zeer rijken en machtigen naar de wereld” waren: hunne opneming kon achterdocht verwekken aangaande de eerlijke bedoelingen van de bewoners des huizes, misschien vijandschap van de zijde der in de nabijheid woonachtige ouders. »Gaaf liever naar onze broeders van het meer verwijderde Eemstein [bij Geerttruidenberg],” zoo heette het. Nauwelijk hoorde GOZEWIJN dit

¹) Zie VAN SLEE, *De Kloostervereeniging van Windesheim*, Leid. 1874, bl. 23, en ACQUOY, *Het klooster te Windesheim en zijn invloed*, Utrecht 1875, I, bl. 70.

woord, of zijne niet geheel onbillijke verontwaardiging gaf zich lucht in de klacht: »dat moet Gode ontbermen, dat wi daeromme ghene stede crighen en kunnen, omdat wi rike sint.»

WILLEM VORNEKEN, die getuige was van het verhaalde en het met welgevallen opteekende als een bewijs van de groote bedachtzaamheid zijner medekloosterlingen bij het al of niet toelaten van nieuwelingen, en hoe zij het geven van ergernis aan de wereld zooveel mogelijk poogden te vermijden ¹ — WILLEM VORNEKEN meldt ons, dat de beide vrienden den raad, hun door de Windesheimers gegeven, opvolgden en »gehoorzamende hunne reis naar Eemstein aannamen,» wat ons geenszins verwondert, daar de ernst en de vroomheid der Regulieren van dit klooster destijds nauwelijks minder vermaard waren dan die der vaders van Windesheim. ²

Welke ervaringen KOENRAAD en GOZEWIJN opdeden, toen zij bij de broeders te Eemstein aangeklopt hadden, weet ik niet. Het kan zijn, dat men ook dáár soortgelijke bezwaren als te Windesheim opperde. Zeker is het althans, dat COMHAER in dit convent geen blijvende woonstede vond. Hij reisde naar Brabant, zegt mijne hoofdbron, en werd »een devoot Karthuiser» in een gesticht, waar men hem wegens zijn aardschen rijkdom niet afwees, maar met »de wel zestig honderd kronen,» die hij inbracht, vriendelijk opnam. Aan welk karthuiser-klooster in Brabant hebben wij hier te denken? PETREIUS, MOROTUS, RAISSIUS ³ en anderen stellen mij in staat de vraag te beantwoorden.

Omstreeks het jaar 1320 stichtte GERARD VAN DIEST, broeder van bisschop JAN VAN DIEST van Utrecht, in vereeniging met zijne

¹) Zie VORNEKEN's *Epistola de prima institutione monasterii in Windesem* (in het hoofdstukje getiteld: Quod omnem scandalisationem vitabant), welk zeer lezenswaardig opstel weldra door Dr. ACQUOY in het derde Deel van zijn aangeh. werk zal uitgegeven worden.

²) Zie over Eemstein ACQUOY, a. w., I, bl. 69, en II, Aanhangsel onder N°. 7. Vgl. VAN SLEER, a. w. bl. 186 vv.

³) PETREIUS l. l.; MOROTUS, *Theatrum Chronologicum sacri Cartusiensis ordinis*, Taurini 1681, p. 55 (een exemplaar van dit werk werd mij uit de Kon. Biblioth. te 's Hage ten gebruike verleend); RAISSIUS, *Origines Cartusiar. Belgii*, Duaci 1632, p. 52, en in den append. over de »Scriptores ordinis.» PETREIUS kende alleen GOZEWIJN's voornaam (GOSWINUS N.); MOROTUS en RAISSIUS noemen hem »GOSWINUS DONAIE»; allen vermelden dat hij bisschop op IJsland is geweest.

gemalin JOHANNA VAN VLAANDEREN, gravin van Loz, te Zeelhem bij Diest een klooster voor de orde der Karthuisers, dat op naam van St. Jan den dooper werd gewijd en vooral gedurende de vijftiende eeuw in hooge mate bloeide. ¹ De bewoners waren doorgaans ernstige mannen, die de zoo zeer noodige kloosterreformatie van dien tijd zochten te bevorderen en wier hulp men gaarne inriep, wanneer hier of daar nieuwe conventen te stichten of reeds bestaande te visiteeren waren. Sommige hunner prioren en andere onderhoorigen paarden met den roem hunner vroomheid dien van geleerdheid en literarische vruchtbaarheid. Hier leefde de bekende JAN VAN RODE, die in 1408 de »Somme le roy» ten behoeve van ongeleerde lieden in het dietsch vertolkte, een biechtboek dat omstreeks dien zelfden tijd ook in ons vaderland gedeeltelijk in de landtaal werd gelezen. ² Hier schreef vader EVERARD zijne voormaals bewonderde sermoenen en zijne tractaten »De remediis tentationum, De interna pace» enz. ³ Hier ook woonden in het midden der vijftiende eeuw HENRICUS DE PIRO (Birnbaum) en later PETRUS DORLANDUS, ⁴ beiden wetenschappelijk ontwikkelde mannen, wier geestesvruchten, nu vergeten, lang in eere werden gehouden. Geen wonder derhalve, dat dit convent de aandacht trok van de edelste jongelingen dier tijden, als zij zich monastieke vroomheid en beschaving wenschten te verwerven. Tot die jonge-

¹) Zie MIRAEUS, *Opera diplom.* I, p. 443; GRAMAYE, *Antiquit. Brabantiae* (van het hoofdstuk getiteld *Diesta*) p. 68. Volgens *Les délices des Pays-Bas* (Brux. 1720, I, p. 219) werd dit klooster in 1333 gesticht, in 1582 door de ketters verbrand en later prachtig hersteld.

²) Zie LE LONG, *Boekzaal der Nederd. bybels*, bl. 223, en VAN VLOTEN, *Be-knopte gesch. der Nederl. letteren*, Tiel, 1865, bl. 158. In een HS. van omstr. het midden der vijftiende eeuw, dat vroeger aan een Tertiarissen-convent te Heusden toebehoorde en thans in mijn bezit is, komt een fragment van »des Conincs somme» voor. Aan het einde leest men (met robriek onderschapt): »Dit is het pater noster in duitsce mitter glosen, uut somme le roy PHILIPS, ende dit heeft een certroeyser uutten walsche in duitsche overgeset. Deze certroeyser was, als my geseyt wert, een groot geleert man ende een meester in airten, ende was ycaricus ten certroeyers bij Utrecht.» Daarop volgt in het HS. een »Pater noster mit een corte glose» van denzelfden Karthuiser. Was deze vroeger of later misschien ook in het convent te Zeelhem woonachtig en dezelfde als J. VAN RODE?

³) GRAMAYE, I. I.

⁴) Zie over H. DE PIRO en P. DORLANDUS, PAQUOT, I. I. VI, p. 117 ss. en IX, p. 59 ss.

lingen behoorde onder anderen de voortreffelijke DIONYSIUS de Karthuiser, later de roem der conventen zijner orde te Roermond en 's Hertogenbosch, ¹ en eenige jaren vroeger onze landgenoot, die, door de Windesheimers afgewezen, de bestemming had een sieraad te worden van het »coenobium celebre et primi nominis" te Zeelhem.

Jaar en dag, wanneer COMHAER in zijn convent opgenomen werd en professie deed, vond ik nergens opgeteekend. Bepaalde chronologische opgaven aangaande zijn verblijf in het gesticht ontmoette ik niet dan één enkele, die ons bericht dat hij in 1414, als prior van zijn convent, zich tijdelijk te Leuven bevond. Toch is er grond voor de veronderstelling, dat hij deze waardigheid reeds dertien jaren vroeger bezat, daar GERRIT COMHAER, zijn vader, in 1401 als zijn vertegenwoordiger in zaken van goederen-bezit schijnt opgetreden te zijn met den titel van »hulder des priors ende der carthuser tot Dyest." ² De vraag, waaraan hij de eer van het prioraat te danken had, — hij bekleedde het »langen tijd" — wordt genoegzaam beantwoord door de hooggestemde lofspraken, die men aan zijne nagedachtenis wijdde. PETREIUS, die de te Zeelhem bewaarde overleveringen aangaande COMHAER volgde, prijst hem »ob praeclaras animi dotes singularemq̃ rerum agendarum prudentiam atque eximiam eruditionem," waarvan ook zijne schriften, zijn tractaat »De oratione dominica" en andere getuigenis gaven, ³ pennevruchten die, helaas, verloren zijn, tenzij ze hier of daar verscholen liggen. Wat PETREIUS verder van COMHAER'S levenswijze vermeldt, van zijne stipte gehoorzaamheid aan den orderegel, en hoe hij, ook toen hij de bisschoppelijke waardigheid

¹) DIONYSIUS, die in 1402 geboren werd, genoot zijne eerste opleiding in eene school te St. Truien. Daar hij reeds vroeg liefde voor het leven der Karthuisers koesterde, wendde hij zich tot de monniken te Zeelhem, die hem niet aannamen, omdat hij nog geen twintig levensjaren achter zich had. Zie 's mans *Quatuor novissima*, Art. 50, Colon. 1532, en LOER & STRATIS, *Dionysii Carth. Vita*, Colon. 1532 (ongepagin.); vgl. de Bollandisten, *Acta sanct. Mart.* II, p. 243 ss.

²) Zie Mr. VAN DOORNINCK'S *Bydragen tot de gesch. van Overijss.*, 2° dl. bl. 78 en 79, waar de prior van Zeelhem tweemaal genoemd wordt en zoo ook GERRIT COMHAER (met fautive spelling).

³) PETREIUS, l. l.; hij verwijst hierbij naar het *Chronicon* van DORLANDUS »libro octavo," en zegt op diens gezag: »inter caetera scripsit (GOSWINUS) librum super oratione dominica, nitidum nimirum, disertum, elegantem."

reeds bezat, steeds den »habitus ordinis et usus cilicii» bijhield en het genot van alle vleeschspijzen vermeed, — dat alles werd door MOROTUS en anderen herhaald. Die hem in zijne laatste levensdagen te Deventer ontmoetten en met eerbiedige belangstelling gadesloegen, noemden hem een »goddienstigen broeder, een cloeck, wijs, verstandel man, die Ihesum Cristum sochte in al sinen bedryve, in wes anxe ende mynnen dat hy levede”.¹

Stond COMHAER, blijkens het medegedeelde, bekend als een man van streng zedelijke beginselen, die het met zijn monachaat ernstig meende, geen wonder dat hij met de mannen van Windesheim en dergelijken gaarne deelnam aan allen arbeid, die de bevordering bedoelde van het ware kloosterleven, zooals het door de beste religieuzen dier dagen begrepen werd. Toen het in 1407 opgekomen convent der Regulieren bij Leuven (het klooster Bethlehem) in 1412 met de conventen van het kapittel van Groenendaal bij Brussel in de vereeniging der Windesheimerkloosters opgenomen was, begreep men alras, dat volstrekte afscheiding van de wereld voor de bewoners van het jonge gesticht, zoo al niet noodzakelijk, dan toch nuttig geacht moest worden. In overeenstemming met de wenschen van den fundator des huizes besloot men derhalve tot de clausuur over te gaan, en op den eersten zondag van September 1414 geschiedde dit. De gezamenlijke broeders, ieder met eene waskaars in de hand, beloofden gehoorzaamheid aan de verplichtingen der »inclusie.”² Onder de vele kerk- en kloosterprelaten, die de plechtigheid bijwoonden, zag men ook prior GOZRWIJN van Zeelhem,³ wel niet als vertegenwoordiger, maar als geestverwant en vriend van de Windesheimers en hunne zich meer en meer uitbreidende vereeniging.

¹) Woorden van mijne hoofdbron.

²) De »forma inclusionis,” zooals zij in de kloosters der Windesheimsche congregatie onderhouden werd, is beschreven door JOH. BUSCH, *Chron. Windes.* p. 209.

³) Zie MOLANUS, *Historia Lovaniensium*, L. V, c. 29, uitg. door de RAM in de *Collection de Chron. Belges*, I, p. 274 s. MOLANUS noemt COMHAER: »GOSUINUS CORNHAER, prior Carthusiensis in Zeelhem, postea episcopus Scolotensis in Islandia.” Over het convent Bethlehem leze men het a. w. van VAN SLEE, op de in het register aangew. pll., en Acquoy a. w. II, bl. 274 v. en Aanhangel onder N°. 21.

Wie met de geschiedenis der ascese van de middeleeuwsche kerk iets meer dan oppervlakkig bekend is, weet dat ook de beoefenaars der strengste onthouding niet altijd mannen van strak gelaat en stroeven zin zijn geweest. Niet alle devote broeders te Deventer liepen met half gesloten oog en gebogen gestalte langs 's heeren straten, »als of zij met Christus hun kruis naar den berg van Calvarië droegen." Er waren ook wakkere lieden onder hen, die het den overigens zoo zeer ernstigen BRINCKERINCK gansch niet kwalijk afnamen, als hij onder zijne vaderlijke vermaningen aan de begijnen van Meester-Geertshuis en de nonnen van Diepenveen soms een kwinkslag mengde, waarvan de herinnering nog lang na zijn dood de stemmigste zusters tegen wil en dank een lach zou afdwingen; ¹ en waar mannen van beschaafde opvoeding zich binnen de kloosterwanden opsloten, daar legden zij, al droegen zij een haren pij of »snood habijt," niet altijd de vriendelijker vormen van hun vroeger leven af. Zekere mate van hoofscheid en de wellevendheid, die zoo nauw verwant is met de natuurlijke goedhartigheid van een vredig gemoed, zijn menigen kloosterling bijgebleven.

Dat onze COMHAER tot de strenge asceten behoorde, werd reeds herinnerd, maar dat hij tevens een gezellig gastheer was, die als prior de eer des huizes wist op te houden, wanneer voorname lieden zijn klooster bezochten, vernemen wij met welgevallen van RAISSIUS, ofschoon deze het een bedenkelijken trek in het karakter van zijn ordebroeder achtte. ² In de dagen, waarin broeder GOZKWIJN het convent te Zeelhem bewoonde, — zoo verhaalt RAISSIUS — noemde men dit klooster »het huis der groote heeren" (domus magnatum), wegens de menigte edelen van den omtrek, die hem gaarne bezoek brachten. Besluiten wij hiernit, dat COMHAER's monastieke ernst aan zijne persoonlijkheid althans geen afschrikkend voorkomen gaf, wij maken er tevens uit op, dat zijn omgang met aanzienlijken hem ook in het klooster voorbereide voor de hoogere waardigheden en het verkeer in hoofsche kringen, waartoe een samenloop van ongewone omstandigheden hem straks brengen zou.

¹) Zie bewijzen voor het gezegde bij Acquoy, a. w. II, bl. 287, en in mijn opstel over BRINCKERINCK in den *Kalender voor Prot.* Jaarg. 1858, bl. 82.

²) RAISSIUS, II. p. 52.

Tot recht verstand van hetgeen ik verder van onzen Karthuiser te verhalen heb, moet ik des lezers aandacht terugleiden tot zijn vader, den goudsmid van Deventer, wiens lotgevallen op den levensloop zijns zoons een ver reikenden invloed oefenden.

Ik heb vroeger vermeld, dat GERRIT COMHAER door bisschop FREDERIK VAN BLANKENHEIM, kort na diens optreden, tot rentmeester van Salland werd benoemd. Dat hij dit ambt van vertrouwen gaarne aannam, laat zich vermoeden, maar zoo hij zich voorstelde dat het vermeerdering van levensvreugde voor hem zelven en de zijnen ten gevolge zou hebben, heeft hij zich bedrogen. Bisschop FREDERIK zag zich alras na zijne »blijde inkomste» te Utrecht genoodzaakt, den herderstaf met het zwaard te verwisselen. Van 1394—'96 had hij oorlog te voeren tegen den machtigen edelman REINOUW IV van Koevorden; daarna volgde de strijd met de Groningers, die eerst in 1405 tot stilstand kwam en vervangen werd door een krijg met de Friezen van Stellingwerf, Schoterwerf enz., waaraan in 1408 bij verdrag een einde werd gemaakt.¹ De schatkist van den kerkvoogd was ledig, en links en rechts moest gespaard en gegaard worden. Ook de rentmeester van Salland werd aangesproken, zoowel om zijne tusschenkomst bij financiële onderhandelingen met de steden Deventer, Kampen en Zwolle², als wegens leeningen uit

¹) Zie DUMBAR, *Kerkel. en wereltl. Deventer*, I, bl. 626, II, bl. 9, 36, en AREND, *Algem. gesch. des Vaderl.* II, ii, bl. 341 vv.

²) In de Kameraarsrekening der stad Deventer van 1394 leest men onder het opschrift »van gheelde dat onze stad uytghelient heft» het volgende: »Item, heren VREDERIKE VAN BLANKENHEIM, onsen heren van Utrecht, daer onse stad voir gheloevet heft GHERYT COMHAER, renthemyester van Zallant, m. gulden;» in de Kameraarsrekening van 1395: »Item, GHERIDE COMHAER, renthemyester onses heren van Utrecht, alse tot behoef onses heren van Utr., die hem onse stad ghelient heft, ende die voirsz. renthemyester onser stad gheloevet heft weder to gheven, daer hi der stad sine brief op ghegheven heft, xvj.^c nye guld. die maken xv.^c L. guld.» Uit een in een kopieboek van het archief van Deventer bewaarden brief van bisschop FREDERIK van »sonendach cantate int iaer onses heren dusent drie hondert vijf ende tneghentich;» blijkt dat de bisschop, voor den oorlog tegen Koevorden geld behoevende, daarover de steden Deventer, Kampen en Zwolle aansprak, en dat COMHAER uit zijne eigen middelen den kerkvoogd 6000 »oelder frank. schilde» verstrekke, waarvoor hem de genoemde steden borg bleven. Tot bovenstaande

's mans eigen middelen. In den oorlog, zegt onze hoofdbron, »verteerde bisschop VREDERYC voel guedes," waartoe »GERIJT COMHAER hem vele van sijns selves guet verleyde." De goudsmid deed dus wat middeleeuwsche goudsmiden niet zelden deden en thans de bankiers doen: hij bezorgde zijn patroon op meer of min gunstige voorwaarden gelden uit anderer of eigen beurs, natuurlijk op hoop van zekere winsten. Zoo GERRIT echter uit zijne bemoeiingen ten behoeve van zijn kerkvoogd groote voordeelen verwachtte, werd hij bitter teleurgesteld. »Daerna," zoo vervolgt onze hoofdbron, »als die reyse (= de oorlog) geeyndet was, soe eyschede GERIJT dat syne weder, ende doe genckt hem mytten bisschop gelijk alst den vrenden Godes pleget te gaen, want den onse lieve Here mynnet den castyt hy." De goede FREDERIK, overigens aller devoten vriend, nam de maanbrieven van den devoten goudsmid onvriendelijk op; hij toonde een dreigend gelaat, ja vervolgde COMHAER »also dat hy heymelyc uut den lande toech ende vloes in Denemarken." Wat de reden van 's bisschops gedrag was, is mij niet gebleken. Wel zie ik uit een in het archief der stad Deventer bewaarden brief van FREDERIK, dat zijn rentmeester hem over het jaar 1397 rekening heeft gedaan en dat die rekening bewees, dat COMHAER 3762 oude schilden meer uitgegeven dan ontvangen had, maar uit denzelfden brief blijkt 66k, dat die meerdere uitgaven ten behoeve van 's bisschops oorlog met Koevorden waren geschied, zoodat zij geene aanleiding tot beschuldiging konden geven. ¹ Intusschen, zeker is het, dat in genoemd jaar een nieuwe rentmeester voor Salland optrad en dat, althans later, toen COMHAER als schuldeischer tegenover zijn bisschop stond, beider betrekking onaangenaam werd en wel zóó onaangenaam, dat COMHAER het raadzaam vond het land te ruimen. Toch weten wij, dat FREDERIK VAN BLANKENHEIM na den dood van zijn voormaligen rentmeester

mededeelingen werd ik in staat gesteld door den heer J. H. E. VAN DER ZANDT, Pred. te Diepenveen, wiens rijke kennis van onze middeleeuwsche geschiedenis ik evenzeer bewonder, als ik het betreurt, dat hij de resultaten zijner studiën zoo zelden openbaar maakt.

¹) Een afschrift van den brief (hij is van 16 Nov. 1397), naar het vermeld kopieboek van het archief te Deventer genomen, werd mij door de dienstvaardige hand van gen. heer VAN DER ZANDT verstrekt. Zie ook (MOLHUYSEN's) *Register van Charters in het oude archief van Kampen*, I, bl. 104.

zich verplicht gevoelde, aan diens zoon GOZEWIJN, als erfgenaam zijns vaders, zekere uitkeering te doen. GOZEWIJN ontving, volgens onze hoofdbron, »60 heren pont» van den kerkvoogd, die voor den tijd van zeven jaar aan het klooster te Diepenveen werden geleend.

Den tijd, waarop GERRIT COMHAER het vaderland verliet, weet ik niet nauwkeurig te bepalen. Onze hoofdbron schijnt aan te duiden, dat zijn geschil met bisschop FREDERIK eerst na het eindigen van den strijd met de Friezen ontstond of althans een dreigend aanzien verkreeg.¹ Hieruit zouden wij besluiten, dat hij niet lang na 1408 uitweek, zoo zich niet een officiëel document liet bijbrengen, dat dit besluit betwijfelbaar zou kunnen maken. In het Provinciaal archief te Zwolle toch komt een stuk van 5 Januari 1413 voor, waaruit blijkt, dat COMHAER zich destijds in het vaderland bevond.² Daartegenover staat echter het bericht van onze hoofdbron, dat de vluchteling, na zich in Denemarken gevestigd te hebben, bij herhaling Deventer bezocht, en wat meer zegt, er bestaat grond om aan te nemen, dat COMHAER nog tijdens het leven der vrome koningin MARGARETHA van Denemarken, die in 1412 stierf, daar te lande een aanzienlijk ambt bekleedde.

Het is bekend, dat onze Nederlandsche kooplieden, vooral die van Deventer, sedert den aanvang der veertiende eeuw niet alleen in Zweden en Noorwegen, maar inzonderheid ook in Denemarken, in hoog aanzien stonden en boven die van Duitschland en andere natiën met belangrijke voorrechten werden begunstigd.³ Het laat zich derhalve begrijpen, dat GERRIT COMHAER, toen hij zijn vaderland verliet, het oog naar Denemarken richtte, waar hij des-

¹) In het HS. is spraak van den tijd, waarop bisschop FREDERIK »voer Stavoren lach, om dat te wynnen,» waartoe hij gelden van GERRIT COMHAER geleend had. Mij is echter van eene belegering van Stavoren in die dagen niets bekend.

²) Zie *Tijdrekenkund. register op het oud Prov. archief van Overijssel*, 2e ged. bl. 205. Het stuk vermeldt, dat GERRIT COMHAER op den aangeduiden dag »in alle zaken, die hij ten overstaan van den landheer, zijne gerichten en ambtslieden te doen mag hebben,» als mombers aanstelt GERT VAN RIJSSEN, HENDRIK VAN LEIDEN en JOHANNES TER POERTEN.

³) Zie DUMBAR, a. w. I, bl. 187, en vooral DAHLMANN, *Gesch. von Dänemark*, III, s. 145.

tijds, naar het schijnt, reeds bloedverwanten had,¹ en dat hij, gelijk andere landgenooten, er weldra eene gelukkige maatschappelijke stelling mocht innemen. »Als hij daer,» zoo zegt onze hoofdbron, »ene corte tijd geweest hadde, soe gaf onse lieve Here hem gracie, alsoe dat hem die conynck van Denemarck seer lief kreech ende in weerdicheit hadde, ende maekede hem sinen muntenaer, want hy constich was in golt smeden. Die officie der munten dede hy rechtverdelyc, also dattet hem daer geluckelyc mede genck, ende waert weder rijke ende zalich.» Met dit bericht strookt genoegzaam een ander, dat vóór en na 1412, het jaar van koningin MARGARETHA'S dood en koning ERIK'S optreden, onder genoemde vorsten als muntmeester dienst deed zekere »mester GHERD'' of »GHERIT VON GOSSEN,» die eerst in Seeland, te Nestved ten zuiden van Kopenhagen woonde en later, naar men vermoedt, te Lund in het zuidelijk deel van Zweden, waar de Deensche koningen vaak resideerden.²

Toen GERRIT COMHAER zich in Denemarken gevestigd en zijne toekomst naar wensch verzekerd zag, keerde hij, volgens onze hoofdbron, voor korten tijd naar ons vaderland weer, waaruit wij opmaken, dat de vervolging van de zijde van bisschop FREDERIK gestaakt, of althans niet zeer scherp was. Te Deventer nam hij de noodige maatregelen ter voorbereiding van de reis zijner echtgenoot naar het Noorden, waarheen ALEIDE hem spoedig volgde. »Ende als sie daer quam mytten vrenden, die sie daer brachten, so worden sie eerlike ontfangen, ende die conynck hadde sie beide seer lief.» Dat dit laatste bericht waarheid vermeldt, mogen wij zeker achten. Ofschoon de koning, dien men ERIK VAN POMMEREN noemt, geenszins een voorbeeldig vorst was, bezat hij echter eigenschappen, die een regent wél voegen. Waar hij beschaving en geleerdheid kon bevorderen, deed hij het gaarne, en dat hij eenigen kunstzin koesterde, bewees hij, toen hij orde stelde op het koorgezang zijner geestelijken. Wanneer men nu hierbij in aanmerking neemt, dat ERIK het zeer verwaarloosde muntwezen van

¹) Zie boven, bl. 147 noot 1.

²) Aldus de heer J. SIGURDSSON, de geleerde historicus te Kopenhagen, die mij in een uitvoerig schrijven van April 1868 belangrijke aantekeningen, vooral betrekkelijk GOZZELIJN COMHAER's verblijf op IJsland, mededeelde.

zijn rijk wenschte te regelen,¹ dan kan het ons niet verwonderen, dat hij onzen kunstvaardigen goudsmid van Deventer en diens echtgenoot, die volgens onze hoofdbron eene statelijke vrouw van blijmoedigen zin was, gaarne in gunst nam.

GERRIT COMHAER leefde met zijne gade in groote tijdelijke welvaart in Denemarken tot zijn dood, die, naar ik vermoed, op het jaar 1417 of '18 is te plaatsén.² Intusschen had hij minstens nog eenmaal den vaderlandschen grond betreden, toen hij zijne vele vrienden te Deventer bezocht en ook naar Bommel reisde, om er een oog te slaan op zijne aldaar liggende goederen. Ook bij die gelegenheid openbaarde hij zijne onverminderde toegene- genheid voor JOHANNES BRINCKERINCK en diens klooster te Diepen- veen. Had hij zijn vriend bij den bouw des gestichts in allen financiëelen nood trouw bijgesprongen, daarna op zijne kosten »die nederste stoelen int choer» der kerk doen timmeren, en tij- dens zijn verblijf in Denemarken de zusters, op hoop harer gedu- rige voorbede, aan zich verplicht, door haar jaarlijks zeven tonnen visch toe te zenden, — nu leende hij BRINCKERINCK nog »hondert nobelen,» na hem reeds vroeger een dergelijke som geschonken te hebben.

Nadat GERRIT COMHAER overleden was, schijnt vrouwe ALEIDE, die in Denemarken hoog geëerd werd »omdat sie seer guedertieren ende voldadich ende ryke was,» gezind geweest te zijn, haar ver- blijf in het land harer vreemdelingschap te rekken. Maar haar vader, JOHAN TER POERTEN, een streng asceet, de devootste der devoten van dien tijd,³ werd bekommerd over zijne in weelde le-

¹) Zie MÜNTER, *Kirchengesch. von Dänemark und Norwegen*, II, s. 31, 353, 987, en vooral DAHLMANN, a. a. o. III, s. 123, uit wiens berichten schijnt te blijken, dat ERIC eerst in en na 1426, dus na het afsterven van GERRIT COMHAER, uit geldgebrek maatregelen nam, waardoor de staat van het munt- wezen zeer benadeeld werd.

²) Het jaar van GERRIT's overlijden vond ik niet opgegeven. Mijne aandui- ding in den tekst steunt op het bericht mijner hoofdbron, dat zijne echtgenoot ALEIDE, op 26 Maart 1419 bij BRINCKERINCK's sterfbed staande, het hare deed om hem in zijne laatste uren rust te bereiden. Het verhaal, waarin deze bijzonderheid voorkomt, en het verband met het daarop volgende geeft den indruk, dat ALEIDE destijds reeds weduwe was.

³) Zie wat ik aangaande JOHAN TER POERTEN berichtte in mijn *Johannes Brugman*, I, bl. 46 vv.

vende dochter, en hare moeder, de reeds vermelde bekeerlinge van GEERT GROOTE, deelde in dien kommer. LUDGERD toog in gezelschap van »sommige eersame personen,” misschien Deventersche kooplieden, naar Denemarken, en had weldra het genoegen ALEIDE naar het vaderland te voeren. Nu leefde de weduwe van den muntmeester in het ouderlijk huis, totdat zij in 1427, vier jaren na den dood van JOHAN TER POERTEN, tegelijk met hare vrome moeder een onderkomen bij de zusters te Diepenveen zocht, ten einde daar »den ban te vlien,” die tijdens de worsteling van den postulaat RUDOLF VAN DIEPHOLT met 's pausen bisschop ZWEDER VAN KUILENBURG, als gevolg van het bekende interdict, ' op Deventer was gevallen. Aanvankelijk had ALEIDE geen welbehagen aan den ernst van het kloosterleven, dat hier gevoerd werd. Haar hart trok naar hare vrienden te Deventer, bij wie de schoone, »heerlike vrouwe” op vastenavond en bij andere feestelijke gelegenheden eene welkome gast was. Maar toen hare moeder ten laatste krank werd en van het gastenverblijf des convents in het slot was overgegaan, voegde de dochter zich bij haar. LUDGERD stierf in 1430 in het klooster, en sinds was ALEIDE'S gemoed meer dan vroeger toegankelijk voor den invloed der devotie van hare beide zusters, de vroeger vermelde nonnen SWENE en GEERTRUI TER POERTEN. In 1432, op »onser vrouwen boetschap” (25 Maart), werd ALEIDE als conversinne gekleed, en als zoodanig leefde zij tot op St. Valentijnsdag (14 Februari) 1452. Met het oog op mijne hoofdbron zou ik nog veel kunnen verhalen van hare toenemende deugden, hare nederigheid, hare kloosterlijke gehoorzaamheid enz., maar reeds te lang, vrees ik, heeft de geschiedenis van het merkwaardig echtpaar ons bezig gehouden; het is tijd, tot die van hun zoon weer te keeren.

»Doe GOESEN COMHAER noch prior was in zijn cloester, soe toech hy op een tijt tot sinen vader in Denemarken,” zoo bericht mijn hoofdbron, als zij in den naast voorgaanden volzin vermeld heeft, dat GOZEWIJN »een deel yaren voer sijnre doet bysschop in IJsland

1) Zie mijne *Kerkgesch. van Ned.*, II, i, bl. 198 vv.

waert." Dat de prior zijn vader in welvarenden staat aantrof, dat beiden, vader en zoon, op zekeren dag de belangen van het klooster te Diepenveen bespraken en samen[gunstige beschikkingen ten behoeve van dit convent maakten, wordt al verder verhaald,¹ maar van de ervaringen, die GOZEWIJN tijdens zijn verblijf in Denemarken had, van den duur van dit verblijf, van de omstandigheden, die hem, een vreemden monnik, den weg tot den bisschopszetel van Skalholt op IJsland baanden, — van dit alles verneemt men hier niets, en hetzelfde geldt van mijne overige bronnen. Er doet zich derhalve ruime gelegenheid op tot het opwerpen van vragen, die niet dan door gissingen kunnen beantwoord worden. waaraan ik mij echter niet wagen zal. Slechts merk ik op, dat aan GOZEWIJN in een officiël stuk van het jaar 1440 de titel van biechtvader (confessor) des konings van Denemarken wordt gegeven,² wat vermoeden doet, dat de oude COMHAER zijn zoon met ERIK in aanraking heeft gebracht, en daarenboven bewijst, dat vroeger of later eene vertrouwelijke betrekking tusschen den vorst en den monnik is ontstaan, die nauwelijks uit kon blijven, zoodra beiden elkander hadden leeren kennen. ERIK toch was in spijt van zijne zedelijke zwakheden een man van kerkelijke vroomheid, die uit het Noorden de verre reis naar Jeruzalem ondernam, om bij het graf des Heeren zijne beden op te zenden. Hij was een vriend van het monnikendom en voerde de orden der Carmelieten en Brigittijnen in Denemarken in.³ Wanneer wij nu bij dit alles ons herinneren wat vroeger vermeld werd, dat de koning geleerdheid en beschaving minde, dan begrijpen wij licht dat de vorst,

¹) Het naïve verhaal luidt als volgt: [„Doe GORSEN tot synen vader in Denemarken quam,] soe sat sijn vader als of hywat schrijven wolde. Doe vragede hy hem, wat hy schreve. Hy antwoerde: ic schrijve of teykene die hondert nobelen, die ic ten Diepenveen gelient hebbe. Doe segede hy: neen vader, schrijvet niet gelient, mer gegeven. Die vader segede: ick hebt hem (= hun) gelient. Hy segede: neen vader, niet gelient mer gegeven. Noch segede hy derdewerf: ic hebbet hem gelient. Die sone antwoerde: neen vader schrijft gegeven. Aldus verwan hy sinen vader, dat hy schrief: ic hebbe ten Diepenveen gegeven C nobelen.”

²) Zie het diploma bij RYMER-HOLMES, *Foedera et acta publ. inter reges Angliae* caet. V, i, p. 75. Het exemplaar, dat mij diende, werd mij uit de universiteits-bibl. te Utrecht verstrekt.

³) MÜNTER, a. a. o. II, s. 569, 663, 705.

die den vader weldeed, ook den zoon gaarne in zijn vertrouwen nam en hem, waar hij het vermocht, gunst bewees.

Van den tijd, waarop GOZEWIJN in Denemarken zijn vader bezocht, — het geschiedde vóór of in 1417 of '18, toen GERRIT, naar ik aannam, overleed — tot in het midden van 1433 ligt zijne geschiedenis in het duister. Of hij gedurende die jaren steeds in Denemarken leefde,¹ dan wel naar Zeelhem terugkeerde, om, na zijn prioraat in het klooster aldaar nog voor een tijd bekleed te hebben, andermaal naar het Noorden te trekken, blijkt niet. Dit alleen staat vast, dat in Juli 1433 de bisschoppelijke zetel van Skalholt op IJsland door moordenaarshanden van zijn bezitter werd beroofd, waardoor de vacature ontstond, die welhaast door onzen landgenoot zou vervuld worden. Ik acht het nuttig bij deze gebeurtenis voor een oogenblik stil te staan, naardien zij den lezer gelegenheid geeft, zich al aanstonds eenigermate bekend te maken met den staat van zaken in het bisdom, waarin hij COMHAER den herdersstaf zal zien aanvaarden.

GOZEWIJN'S voorganger in het episcopaat was JONAS GERICHINUS (JOHAN JERICINI), een Deen van afkomst, een man van eenige wetenschap en talent, die, eerst kanselier van koning ERIK, later door zijn vorst met pauselijke approbatie op den aartsbisschoppelijken stoel van Upsala werd geplaatst, maar na eenige jaren dien stoel wegens een reeks van misdaden, meened, kerkroof, verdrukking zijner onderhoorige klerken, concubinaat enz., moest verlaten en naar Engeland uitweek. In 1430 of vroeger naar Denemarken weergekeerd, schijnt hij de gunst van ERIK herwonnen te hebben. Deze zond hem in genoemd jaar naar IJsland, om daar den zetel van Schalholt in te nemen, die — wel een bewijs, dat slechts weinige geestelijken de kerkelijke heerschappij op het barre eiland begeerden — tot leedwezen van de IJslanders gedurende elf jaren had ledig gestaan. JONAS kwam naar Skalholt, omringd van eenige metgezellen (satellites), echte woestelingen, en welhaast had de bevolking des eilands zich bitter te beklagen over den

¹) Zoo GOZEWIJN voortdurend in Denemarken verblijf hield, kan hij tijdelijk in het karthuiserklooster te Aarhus, het eenige zijner orde daar te lande, vertoefd hebben. Zie MÜNTER, a. a. o. s. 665.

bisschop en zijne vrienden. Aanzienlijke mannen onder de IJslanders beraamden een plan tot scherpe wraakoefening over den kerkvoogd en zijn aanhang, en op 18 Juli 1433 ontstond in de kathedraal van Skalholt een ontzettend bloedbad. De bisschop en de zijnen hadden bij het naderen hunner vervolgers zich naar de kerk begeven, hun ambtsgewaad aangetogen en zich voor het hoogaltaar geplaatst. De saamgezworenen braken de kerkdeuren open. Zij vonden JONAS met zijn insigniën versierd, kelk en hostie in de hand; maar mijter noch sacrament kon hem redden. Zijne belagers grepen hem, scheurden het ambtsgewaad van zijne leden, bonden een steen om zijn hals, staken hem in een zak en wierpen hem in een nabijzijnd water, waaruit men later zijn lijk opvischte, om het in de kathedraal in de groeve te bestellen. Zijn gevolg werd afgemaakt en in ongewijde aarde begraven.¹

Inderdaad, er behoorde mannenmoed toe, om na zulke gebeurtenissen te Skalholt den bisschopsstaf op te vatten, die op zoo gewelddadige wijze aan de hand van JONAS ontruikt was. Het is waar, dat het feit als eene op zich zelf staande daad mag aangemerkt worden, die een gevolg was van het wangedrag des bisschops en de bandeloosheid zijner handlangers, maar het is tevens een bewijs dat ook in den killen dampkring, waarin de IJslanders ademden, gloeiende hartstochten werden gevoed, die een vroom en beschaafd monnik, als onze landgenoot was, een man van fijne zeden en strenge zedelijkheid, afschrik konden inboezemen. En bovendien, er waren nog andere redenen, die het begrijpelijk maken, dat de stoel van Skalholt na ontstane vacaturen niet altijd spoedig bezet werd.

IJsland was in de vijftiende eeuw niet meer als oudtijds het vaak bewonderde eiland, waar de bewoners, met zekere mate van welvaart gezegend, zich boven de overige natiën van het Noorden onderscheidden door hunne liefde voor wetenschap en beschaving, waarbij wijze bisschoppen en geestelijken, die de scholen van Frankrijk, Duitschland en andere landen bezocht hadden,² niet zelden den toon gaven. Terwijl aardbevingen en andere vulkanische

¹) Zie FINNI JOHANNARI *Hist. Eccl. Islandiae*, Havniæ 1774, II, p. 478; vgl. MÜNTER, a. a. o. II, s. 899.

²) FINNI JOHAN. I. I. I, p. 226 a.

verschijnselen nu en dan aan de vruchtbaarste deelen van het land reeds het droevig aanzien gaven, dat in onzen leeftijd zich meer en meer over den ganschen bodem voordoet, verkeerde de bevolking in allesbehalve gunstigen staat. Eigenlijke steden en dorpen van grooten omvang waren er niet. Gebaande wegen, waardoor de in verstrooiing wonende landlieden met elkander gemeenschap konden onderhouden, ontbraken; wie van den eenen naar den anderen kant des eilands wilde, moest het bijna onmogelijk achten door de eenzame, woeste oorden van het binnenland te trekken; slechts te paard langs de kusten, of in schepen, door de golven en stormen van den Oceaan bestookt, kon de tocht geschieden, tenzij men den weg van het Ooster- naar het Westerkwartier van het eiland over Kopenhagen nam, zooals nog vóór veertig jaren gewoon was.¹ Het aantal der bewoners begon van den aanvang der vijftiende eeuw zeer af te nemen. In 1402 en volgende jaren overviel hen bij vernieuwing de zwarte dood. De pestziekte maakte van twee derden der levenden hare slachtoffers; Skalholt stierf bijna geheel uit, slechts één enkele geestelijke en twee leeken werden gespaard. Drie jaren later ontstond, na een onmatig strengen winter, groote sterfte bij het vee, zoodat nauwelijks een tiende van den veestapel, de hoofdbron des bestaans voor de meesten, overbleef. Gansche parochiën en distrikten werden voor alle volgende tijden in woestijnen herschapen; scholen en andere nuttige inrichtingen gingen te gronde. De landbouw, de handel, de zoutfabrieken enz. kwijnden; de aanvoer van Engeland en andere landen verminderde of stokte, zoodat er jaren waren, waarin men in sommige kerken tijdelijk de misviering staakte, omdat de wijn ontbrak en niet alle priesters surrogaten, bier, mede enz. durfden gebruiken. IJsland kwam in den loop der vijftiende eeuw tot een staat van verval, waarvan het zich nimmer geheel herstelde.²

Wat den staat der kerkzaken op IJsland betreft, — deze was in de dagen, waarin COMHAER den bisschopsstaf aanvaardde, geens-

¹) MÜNTER, a. a. o. II, s. 420.

²) FINNI JOHAN. I. I. p. 62, 135, ss. 353. Vgl. MAURER, *Isländische volkssagen*, Leipz. 1860, s. 96.

zins gelukkig, misschien ongunstiger dan in vele andere landen zijner eeuw. De aartsbisschoppen van Nidaros, die sedert de elfde eeuw IJsland aan hunne kerkprovincie toegevoegd zagen,¹ waren niet zelden traag in het vervullen hunner plichten jegens de eilanders. Zij zonden, ja, van tijd tot tijd hunne visitatoren, maar de visitatie was doorgaans onvruchtbaar, te dikwerf oorzaak van grove ongerechtigheid, wijl de daartoe afgevaardigden de geestelijken en leeken met geldelijke afpersingen kwelden.² De bisschoppen van Skalholt en die van de tweede dioecese des lands, het bisdom van Holum,³ waren meestal vreemdelingen, wien het verblijf aan het hof der koningen van Denemarken lustiger was dan op het afgelegen IJsland. Zij resideerden zelden, waar het behoorde, en meenden genoeg te doen, wanneer zij nu en dan visitatiereizen maakten, die den parochianen op offers te staan kwamen.⁴ Met de zedelijkheid der hoogere en lagere geestelijken was het vaak kwalijk gesteld. Twisten van priesters met priesters, die een bloedigen afloop hadden, waren hier geenszins onbekend. De proosten der kapittelen waren te dikwerf, wat zij in de middeleeuwen ook elders zijn geweest, bloedzuigers, een plaag hunner onderhoorigen.⁵ De bisschoppen, die op IJsland tot in de eerste helft der dertiende eeuw doorgaans gehuwd waren, wisten, nu de kerk de coelibaatswet steeds scherper poogde te handhaven, de eischen der natuur niet zelden buiten den echt te bevredigen,⁶ en de parochie-priesters volgden hun voorbeeld. Het concubinaat der geestelijken was hier eene alledaagsche zaak, gelijk het te dien tijde ook in ons vaderland en elders was. De eilanders wisten te verhalen van een pastoor, die op het bezit van vijftig onechte kinderen roemde.⁷ Met de zedelijkheid in de kloosters — het arme land had er niet minder dan negen, zeven mannen- en twee vrouwen-conventen — stond

¹⁾ MÜNTER, a. a. o. s. 96.

²⁾ FINNI JOHAN. I. l. I, p. 552; MÜNTER, II, s. 96.

³⁾ Zie over de stichting van het bisdom van Holum (Holar) MAURER, *Die bekehrung des Norweg. Stammes*, München 1856, II, s. 594.

⁴⁾ FINNI JOHAN. I. l. I, p. 104, II, p. 354 ss.

⁵⁾ FINNI JOHAN. I, p. 553, 560, II, p. 103.

⁶⁾ FINNI JOHAN. I, p. 312, II, p. 355.

⁷⁾ FINNI JOHAN. II, p. 356 s.

het niet beter.¹ In officiële oorkonden is spraak van abten en monniken, die aan overspel schuldig stonden, van biechtvaders, die nonnen verdierven.² Waar de geestelijke leidslieden zóó voorgingen, kon het leven der leeken kwalijk onberispelijk zijn. Van wilde uitbarstingen der hartstochten van allerlei aard, inzonderheid bij de aanzienlijken des volks, getuigt IJslands geschiedenis maar al te veel. Wij willen er echter niet bij stilstaan. Wat tot dusverre meegedeeld werd aangaande den toestand van het land en zijne bewoners in de dagen, waarin GOZEWIJN COMHAER voor de kerkelijke belangen aldaar optrad, is voldoende tot staving van het vroeger gezegde, dat er moed toe behoorde, de door JONAS GERICHINUS ledig gelaten kathedraal van Skalholt te beklimmen. Dien mannenmoed bezat onze landgenoot. Dat wij onderzoeken, hoe hij zich van zijne bezwaarlijke taak heeft gekweten!

FINN JÓNSSON (FINNUS JOHANNÆUS) die in het midden der vorige eeuw bisschop van Skalholt was en eene voor dien tijd voortreffelijke kerkhistorie van IJsland schreef,³ maar van GOZEWIJN's afkomst en vroegere geschiedenis volstrekt niets wist, — hij noemde hem kortweg een vreemdeling (alienigena) — plaatste⁴ zijn optreden als kerkvoogd van Skalholt, naar het schijnt te recht, op het jaar 1435. Aangaande de wijze, waarop hij tot de waardigheid verheven werd, zijne electie, ordening enz. liet hij ons geheel in het onzekere. Of het domkapittel van Nidaros, dat sedert 1297 deel had aan de bisschopsverkiezingen op IJsland,⁵ zijn invloed bij deze gelegenheid gebruikte, weet ik niet; maar dat koning ERIK zich met de zaak inliet, gelijk zijne voorgangers en hij zelf in zulke

¹) MÜNTER, a. a. o. II, s. 671 f.

²) FINNI JOHAN. I. I. II, p. 356; MÜNTER, a. a. o. II, s. 956.

³) Zie het levensbericht van dezen geleerden en ijverigen man bij PÉTERS-SON, *Histor. eccl. Islandiæ ab anno 1740—1840*, Havniæ 1841, p. 474 ss.

⁴) L. I. II, p. 475. ARNGRIMUS JONAS (*Brevis commentarius de Islandia*, Havniæ 1593, p. 63, en *Rerum Islandicar. Libri III*, Hamb. 1610, p. 137) zegt op het jaar 1445 »GOSVINUS præest ecclesiæ Schalholtensi,“ zonder meer. Ook MÜNTER wist van onzen landgenoot, wat zijne afkomst en lotgevallen betreft, niets.

⁵) MÜNTER, a. a. o. II, s. 66.

gevallen gewoon waren, acht ik in de hoogste mate waarschijnlijk. Wat de ordening van GOZEWIJN betreft, deze behoorde volgens kerkrecht door of van wege den aartsbisschop te geschieden; maar dat ASLAK BOLT, die destijds dien rang bekleedde, de plechtigheid bediend heeft, blijkt niet; het kan door een ander prelaat geschied zijn.

Skalholt, de plaats waar COMHAER voortaan wonen zou, ligt in het zuid-westen van IJsland, niet ver van de altijd dreigende Hekla,¹ en wordt door reizigers onzer eeuw beschreven als een armzalig gehucht van eenige bouwmanswoningen, die slechts op zekeren afstand een aangenaam voorkomen hebben. Niets herinnert er aan, dat hier voormaals de zoogenaamde hoofdstad des eilands bestond, vanwaar des konings landvoogden hunne verordeningen en de bisschoppen hunne synodale besluiten uitvaardigden. Eene tamelijk ruime begraafplaats bewijst alleen, dat er in vroegere tijden eene meer aanzienlijke gemeente gevestigd was. Eene ellendige hut neemt de plaats in, waar oudtijds het verblijf des bisschops verrees. Het is duidelijk, dat Skalholt een ruim deel heeft gehad van het algemeen verval des eilands, dat in onzen leeftijd, naar men zegt, schrikbaarlijk toeneemt. Dat het voorkomen van het oord in de dagen van COMHAER iets vriendelijker was, laat zich vermoeden. De overlevering spreekt van eene ruime, met zekere mate van pracht aangelegde kathedraal,² die, hoewel zij naar Noorsche zede van hout was opgetrokken, een indrukmakend aanzien had. Thans wordt hare plaats ingenomen door een houten kerkje van kleine afmeting, waarin echter een rijkdom van altaargereedschap, priestergewaden, schoone koorboeken enz. bewaard wordt, die zich als reste van vroegere heerlijkheid voordoet, en waarbij een fraai geciseleerde miskelk met op émail geschilderde medaillons in hooge mate aandacht verdient, zoo de van het werk geleverde beschrijving getrouw mag heeten.³

Het grondgebied, waarover COMHAER's bisschoppelijk gezag zich uitstrekte, was van aanmerkelijke uitgebreidheid. Het gansche eiland

¹) Zie over de uitbarstingen van de Hekla in de middeleeuwen en later, het straks aan te halen werk van Ross, bl. 86 vv.

²) Zie ARNGRIMUS JONAS, *Comment. de Islandia*, p. 69.

³) Zie MARMIER, *Lettres sur le Nord et l'Islande*, Bruxel. 1841, p. 171. Vgl. Ross, *Reizen naar IJsland* enz., 's Gravenh. 1821, bl. 75.

was sinds vroegere tijden in vier kwartieren (quadrantes) verdeeld; drie, het Ooster-, Zuider- en Wester-kwartier, ressorteerden onder Skalholt,¹ wier behoorlijke verzorging door visitatie en anderszins, wegens het getal der kerken, die zij bevatten, en de ongebaande wegen des lands, den bisschop een moeitevol leven beloofde. Eenigen tijd na zijn optreden werd zijn arbeidsveld nog grooter, toen de bisschopsstoel van Holum, waaronder het Noorderkwartier stond, vacant was geworden en COMHAER tot verzorger dezer dioecese benoemd werd.² Daar de nieuw gekozen kerkvoogd voor Holum, een ruw mensch, met den paus wegens zijn niet voldaan annaat overhoop lag,³ kon hij zijn zetel niet op wettige wijze in bezit nemen, zoodat GOZEWIJN zich gedurende vijf of zes jaren de kerkbelangen van geheel IJsland toevertrouwd zag. De parochie-kerken, die nog in de tweede helft der vorige eeuw op het eiland bestonden, waren niet minder in getale dan honderd negen en tachtig, waarvan honderd zeven en twintig tot het stift Skalholt, twee en zestig tot het stift Holum behoorden.⁴ In de dagen van COMHAER was het getal waarschijnlijk grooter.

Bisschop JÓNSSON heeft op een paar bladzijden zijner »Kerkhistorie van IJsland»⁵ eenige bijzonderheden meegedeeld aangaande de bisschoppelijke bedrijven van den kerkvoogd. Zijne opgaven zijn zeer beknopt, uitermate droog, voetstoots opgenomen uit de hem ten dienste staande diplomaten. Dat het hem bij het verzamelen dier diplomaten niet aan zijn gewonen ijver ontbrak, is duidelijk, maar begrijpelijk is het tevens, dat hij in spijt van zijne ernstige navorsching niet alle gekend heeft. Officiële stukken betrekkelijk GOZEWIJN, in Engelsche archieven bewaard, werden door

¹) FINNI JOHAN. I. I. I, p. 278 n. d.

²) FINNI JOHAN. I. I. II, p. 475.

³) Zie het diploma van koning HENDRIK VI van Engeland, van 1438, bij RYMER-HOLMES, I. p. 56. Vgl. FINNI JOHAN. I. I. II, p. 580, waar men leest, dat JONAS VILHELM, aan wien onze COMHAER een woesten collega had, omstreeks 1435 het eiland verliet. Men zal wel 1438 moeten lezen. Op p. 475 stelt FINNUS een door COMHAER, als verzorger van Holum, afgegeven brief op 23 April 1439.

⁴) Zie UNO VAN TROIL, *Nieuwe reize naar IJsland* (uit het Zweedsch, naar de in 1777 te Upsala verschen. uitgave), Amsterd 1802, bl. 66.

⁵) I. I. II, p. 274 ss.

RYMER-HOLMES uitgegeven; andere berusten nog heden in Deensche archieven en zijn onuitgegeven. Met het oog op de door JÓNSSON besprokene, de door RYMER-HOLMES openbaar gemaakte en de mij uit Kopenhagen aangeduide documenten, kan ik berichten, dat zij gezamenlijk eenig bescheid geven van 's bisschops handelingen gedurende bijna zijne geheele amtsbediening op IJsland, daar zij van 22 November 1436 tot 4 December 1445 loopen. Ik acht mij verplicht, van den inhoud dier documenten, voor zooveel hij mij bekend werd, gebruik te maken, opdat de lezer zich van den werkkring des kerkvoogds eenige voorstelling moge vormen, en ik doe het te liever, omdat mijne mededeelingen vruchtbaar kunnen wezen voor zijne kennis van het kerkelijk leven der IJslanders in het tijdvak, waarin onze landgenoot hunne geestelijke belangen behartigde.

Uit een brief van 22 November 1436, door koning HENDRIK VI van Engeland in Westminster afgegeven, blijkt, dat de bisschop van Skalholt zich destijds daar te lande ophield, maar met het voornemen om straks naar IJsland te reizen. Hij heeft den koning vrijheid gevraagd, om een Engelsch schip met levensmiddelen en andere goederen te bevrachten en dat schip, als het op IJslands bodem gelost zal hebben, van zijn kant met IJslandsche goederen geladen naar Engeland terug te zenden; zijn verzoek wordt toegestaan. Uit een soortgelijken brief van koning HENDRIK van 29 Januari 1438 zien wij, dat de kerkvoogd nogmaals dezelfde vrijheid gevraagd en verkregen heeft, maar dat hij nu te Londen zijne handelsagenten bezit, den stokvischkoopster RICHARD WESTON en den ijzerkoopster THOMAS HARLOWE, die den koning voor zekere geldboete instaan, zoo de bisschop zich niet gedragen zal overeenkomstig de rijkswetten betreffende Englands uit- en invoer. Een brief van HENDRIK van 26 Februari 1440 leert, dat vanwege den kerkvoogd een smeekbrief bij den koning is ingekomen, meldende dat op IJsland volslagen gebrek is aan brood, wijn, bier en laken, zoodat de bisschop en de zijnen (servientes) slechts melk en water voor drank hebben en geen middelen om zich behoorlijk te voeden en te kleeden. De koning, overwegende dat de godsdienst, de misviering en de doop op IJsland zullen gestaakt worden, zoo hij geen hulp verleent, daar op genoemd

eiland koren, wijn noch zout (voor doopbediening en wijwater) te verkrijgen zijn, geeft verlof tot bevrachting van twee schepen met het noodige, die voor de terugreis naar Engeland IJlandsche koopwaren mogen innemen. ¹

Een koophandel drijvend bisschop, vooral wanneer hij tevens lid van de wereldverachtende Karthuiserorde is, heeft als zoodanig voor onze verbeelding geenszins een eerbiedwaardig voorkomen. Wij denken daarbij aan het algemeene kerkrecht van den ouden tijd, dat ondernemingen van mercantielen aard voor geestelijken ongeoorloofd verklaarde, en zijn gereed hem met de kerkvoogden van Duitschland, ons vaderland enz. te vergelijken, die maar al te licht hun kerkelijk karakter verloochenden, om zich bijna uitsluitend aan wereldsche zaken te wijden. Toch geloof ik niet, dat

¹ De drie brieven werden opgenomen door RYMER-HOLMES, l. 1. p. 36, 45, 75. In dien van 1436 heet de kerkvoogd »venerabilis pater J. episcopus Scalholtensis in partibus Islandiæ,” en in dien van 1438 »venerabilis pater JOHANNES episcopus” enz.; in het diploma van 1440 heet COMHAERE, zonder bijgevoegden naam, »confessor fratris nostri regis Daciæ, qui in episcopum de Scalhelte in Islandia nuper est creatus.” De letter J en de naam JOHANNES hebben het vermoeden verwekt, dat tusschen JONAS GERICHINUS en GOZEWIJN een ander bisschop van Skalholt is opgetreden; maar daar van zulk een JOHANNES nergens eenig gewag gemaakt wordt, en het volkomen zeker is, dat GOZEWIJN in 1437 op IJland als bisschop fungeerde, meende men dat hier aan eene fout van de kanselarij of van de afschrijvers moest gedacht worden. Ik waag het, eene andere verklaring voor te stellen. De letter J en de naam JOHANNES werden in de vijftiende eeuw gewoonlijk gebruikt, waar wij tegenwoordig ons N. N. bezigen, zoo dikwerf wij personen aanduiden (in formulieren enz.), wier namen ons onbekend of onzeker zijn. In het Pontificale van St. Marie, een HS. van omstr. 1450, onder N. 10 in de universiteitsbibl. te Utrecht bewaard, vindt men het eedsformulier, dat de bisschoppen van Utrecht bij hunne ordening behoorden af te lezen. Het begint aldus: »Ego J (= JOHANNES) Traiectensis episc. promitto.” In de *Cura Clericalis*, een handboekje voor de parochie-priesters, dat in den loop der vijftiende eeuw algemeen in Duitschland, ons vaderland en elders gebruikt werd (zie mijne *K. G. van Nederland*, II, ii, bl. 405) komen de woorden voor, die de pastoor bij de kerkel. huwelijksluiting aan bruidegom en bruid moest toevoegen. Zij luiden als volgt: »JOHANNES, committo tibi KATHARINAM in legitimam uxorem, et KATHARINA, committo tibi JOHANNEM in legitimum virum in nomine Patris” cæt. Men ziet het, de J en de naam JOHANNES treden voor onze N. N. op, en zoo geschiedde ook wel in de kanselarij te Londen, als de schrijvers, den titel van den IJlandschen bisschop kennende, toch niet wisten hoe hij heette. Bisschoppen werden en worden nog heden dikwerf eenvoudig met den naam van hun stoel aangeduid.

men billijk zou zijn, zoo men hier op Gozewijn een veroordeelen-den blik sloeg. Wat hij deed, deden in de middeleeuwen, zoo niet alle, althans vele Noorsche bisschoppen,¹ en dat die van Skalholt door zijn eigenaardigen toestand bijna gedwongen werd hun voorbeeld na te volgen, schijnt mij niet te betwijfelen. De kerkvoogden van IJsland waren geen wereldlijke vorsten, zooals b. v. die van Utrecht, maar moesten vaak als hoofden des volks handelen, wanneer de landvoogden des Deenschen konings afwezig waren, of zich als onbevoegde regenten deden kennen, wat te dikwerf het geval was. Wanneer men nu hierbij in het oog houdt, dat de bisschoppelijke inkomsten, die bij den armelijken staat des eilands zeker klein waren, ongetwijfeld meerendeels niet in penningen verstrekt werden, maar uit voortbrengselen van visscherij, veeteelt enz. bestonden,² dan laat het zich begrijpen, dat ook Comhaer, terwijl hij uit Engeland voor zich en zijne onderzaten allerlei onmisbare levensbehoefte ontbood, de naar Engeland terugkeerende schepen met stokvisch, wol enz. liet bevrachten, opdat zij door zijne agenten te Londen te gelde gemaakt, of gelijk in de vermelde diplomaten soms aangeduid werd, in betaling aan 's bisschops crediteuren gegeven werden.³

Een der belangrijkste ambtsplichten der bisschoppen van de oude kerk bestond in het doen van visitatie-reizen door hunne dioecesen, waarbij zij onderzoek hadden in te stellen naar den staat der zedelijkheid bij geestelijken en leeken, den toestand der kerken, kerkgoederen enz. In de vroegere middeleeuwen waren de bisschoppen van ons en andere landen nog gewoon dien plicht in persoon te volbrengen; later echter lieten zij de lastige taak doorgaans aan hunne proosten of andere prelaten over. Het is onzen Comhaer tot eer, dat hij zich door het norsche klimaat en de hoogst be-

¹ Zie MÜNTER, a. a. o. II, s. 41, 43.

² In Comhaer's dagen brachten de landlieden van Denemarken zelfs de belastingen voor den koning nog in naturaliën op (zie DAHLMAN, a. a. o. III, s. 122), en nog in onze eeuw geschiedde hetzelfde op IJsland (zie ROSS, a. w. bl. 57).

³ Volgens vriendelijke mededeeling van den heer J. C. BIJSTERBOS te Zwolle bestonden er omstreeks 1541 handelsbetrekkingen tusschen den toenmaligen bisschop van IJsland (OGMUNDUS PAULI; zie FINNI JOHAN. I. I. p. 251 ss.) en de bewoners van Kampen. Van Comhaer mogen wij vermoeden, dat vroeger of later iets dergelijks zal blijken.

zwaarlijke wegen van IJsland niet liet verhinderen, dit werk zelf te verrichten. Uit goede bronnen was het den schrijver van IJslands »Kerkhistorie» bekend, dat de bisschop in 1439 en '44 het Westerkwartier des eilands visiteerde, en hij dacht grond te hebben voor de meening, dat de drie overige kwartieren, in de jaren waarin COMHAER ook bestuurder van het bisdom Holum was, niet onbezocht werden gelaten. Op de visitatie-reis van 1444 zorgde hij, dat eene pasgebouwde parochie-kerk gewaardeerd werd (aestimari), hetzij om hare bruikbaarheid te verzekeren, of om hare inkomsten te regelen.¹

Het beslechten van kerkelijke twistzaken was steeds een moeielijk, maar ook noodzakelijk deel van der bisschoppen ambtszorgen. COMHAER heeft er de bezwaren zeer zeker van ondervonden, ofschoon hij zich daarbij, althans in enkele gevallen, door zijn proost liet bijstaan. In 1439 kwamen geschillen over kerkelijke goederen voor zijn rechtstoel. In het volgende jaar had de officiaal van Holum oneenigheid met zekeren THORKEL GUDBIARTS; de bisschop wist beide mannen te verzoenen. Toen in 1438 een walvisch op het strand geworpen was, noemde een abt, NIALUS geheeten, den kostelijken buit zijn eigendom; de pastoor van Miklaholt deed het zelfde en werd door den bisschop in 't gelijk gesteld. De walvischvangst — het zij ter loops gezegd — was voor de kerkvoogden van IJsland van eenig gewicht. Van de visschen, die op kerkelijke feestdagen gevangen werden, moesten hun tienden uitgekeerd worden, wat misschien niet altijd gereedelijk geschiedde.²

Waar de kloosters niet geëximeerd, d. i. niet onmiddellijk onder het pauselijk gezag gesteld waren, stonden de bewoners met het hunne onder het opzicht der bisschoppen. Zoo was het ook op IJsland. De kerkvoogd van Skalholt bevond zich op 25 Augustus 1437 in het klooster Thingeyr, ten einde een abdissenkeus te bekrachtigen.³ Op 15 Mei 1442 beraadslaagde hij in Kirkjubaerklooster over de verplegingskosten eener non, die op zijn bevel naar een ander convent was verplaatst. Het jaar daaropvolgende bevestigde hij de abdis Barbara in zeker goederen-bezit.⁴

¹) FINNI JOHAN. II, p. 475, 477 s.

²) FINNI JOHAN. I. I. II, 79 s., 475, 476.

³) Volgens mededeeling van den heer SIGURDSSON.

⁴) FINNI JOHAN. I. I. II, p. 476.

Zorg voor de financiële belangen der dioecese behoorde almede tot den bisschoppelijken werkkring. Op 8 September 1440 benoemde COMHAER JÓN PALSSON tot officiaal van Holum, welk ambt den benoemde met geldelijk beheer schijnt belast te hebben. Op 20 Juli 1443 althans sehreef de kerkvoogd te Skalholt een brief, waarin hij meldde, dat hij gereed stond op reis te gaan, waarom hij niet naar Holum kon komen, om PALSSON's rekening na te zien; hij droeg dit werk derhalve aan eenige commissarissen op. In hetzelfde jaar vaardigde hij een besluit uit betreffende de jaarlijksche opbrengst van kaas aan een klooster.¹

Tot de belangrijkste dienstzaken der bisschoppen behoorde het bijeenroepen en presideeren der synoden. Dit heilzaam instituut, dat hun gelegenheid gaf om, zoo zij het goede wilden, op de gewichtigste aangelegenheden van godsdienst en kerkelijk leven een weldadigen invloed te oefenen, was in de meeste landen van Europa in GOZEWIJN's eeuw in verval geraakt. Twee jaren vóór zijn optreden te Skalholt werd dan ook in het generaal concilie te Bazel deswege beraadslaagd. De verzamelde vaders bepaalden, dat voortaan jaarlijks in elk bisdom minstens ééne dioceesaan-synode moest gehouden worden.² Of onze bisschop van IJsland dit voorschrift stipt naleefde, blijkt niet. Als wij ons den toestand des eilands herinneren en de groote bezwaren, waardoor de reisgelegenheden gedrukt werden, vooral voor den tocht van Skalholt naar het Noorder-kwartier, dan kunnen wij nauwelijks veronderstellen, dat hij in de jaren, waarin hij het bestuur over beide bisdommen des eilands had, regelmatig en te Skalholt en te Holum aan het besluit van Bazel uitvoering heeft gegeven. Toch weten wij, dat hij, zoo niet meermalen, eens in zijne kathedraal te Skalholt eene synode hield, en wel eene nationale synode voor geheel IJsland,³ die op 26 Juni 1439 geopend of gesloten werd, en wier verordeningen, door den kerkvoogd afgekondigd, door den

¹) FINNI JOHAN. l. i. II, p. 475, 476.

²) Zie HEFELE, *Conciliengesch.* VII, s. 557.

³) Ook MÜNTER (a. a. o. II, s. 216) noemt deze vergadering eene nationale synode, maar hij verwondert zich, dat van de tegenwoordigheid des bisschops van Holum daarbij niet blijkt. MÜNTER vergat, dat de stoel van Holum in 1439 niet bezet en dat onze GOZEWIJN de verzorger der dioecese was.

schrijver der »Kerkgeschiedenis van IJsland» zijn opgenomen.¹ Ik wil er een oogenblik bij stilstaan.

De eerste der verordeningen, welke de bisschop met zijne verzamelde geestelijken maakte, is veelomvattend van inhoud. Zij verklaart, dat de synodale statuten van GOZEVLIN's voorgangers op den stoel Skalholt van kracht zullen blijven: de statuten van de bisschoppen MAGNUS en ARNA THORLAKSON, kerkvoogden van de dertiende eeuw, beiden, vooral de laatstgenoemde, beroemd als ernstige en wijze prelaten; de statuten van JONAS SIGURDSSON en VILCHINUS, vrome mannen, die in het midden en het laatst van de veertiende eeuw leefden. Wanneer men de verordeningen dier vier bisschoppen voor zich legt, bemerkt men, dat zij gezamenlijk als het ware een wetboek vormen, dat de voornaamste zijden van het kerkelijk leven van geestelijken en leeken naar de behoefte dier tijden voegzaam geregeld wilde hebben. De meeste statuten betreffen natuurlijk de zeden en het dienstwerk der priesters. Zij mogen, dus heet het onder anderen, geen opgesmukte, veelkleurige kleeren of wapenen dragen, den schijn des kwaads in hun omgang met het andere geslacht niet gering achten en vooral geene bijzitten houden; die het doen worden van het altaar geweerd. Den pieterspenning (Roma skatt) en de bisschoppelijke tienden zullen zij ijverig innen en eerlijk uitkeeren, hun kerkvoogd bij zijne visitatie behoorlijk rekening doen, en zorgen voor het onderhoud en de reinheid hunner kerken, ook dat het vee er niet in doordringe. Op gezette tijden hebben zij te prediken, en bij het hooren van de biecht en op de zondagen hunne parochianen ernstig en liefderijk te vermanen. Bij de misviering moeten zij de voorgeschreven teksten lezen en zingen, en vóór den miscanon geene andere dan de tien aangeduide prefaciën.² Misviering door een enkelen priester zonder de noodige ministranten is verboden. Bij de doopbediening moeten al de daartoe behoorende ceremoniën in acht genomen worden. De nooddoop door leeken is geoorloofd, maar de leeken behooren van den priester de doopformule geleerd te hebben en mogen, als zij het sa-

¹) FINNI JOHAN. I. I. II, p. 476 s.

²) In de dertiende eeuw schijnt men algemeen tien prefaciën gebruikt te hebben. Later werden zij in getale vermeerdert. Zie mijne *K. G. van Nederl.* II, iii, bl. 285.

crament uitoefenen, geen speeksel, maar alleen water, zoet of zout, of sneeuwwater, gebruiken. De leeken hebben bij de elevatie onder de mis, en ook bij het ontmoeten van het sacrament buiten de kerk, als het naar de woning eens kranken gedragen wordt, eerbiedig de handen op te heffen en te knielen. De huwelijksluiting moet op drie kerkdagen te voren bekend gemaakt worden; geheime huwelijken zullen als overspel gestraft worden. Alleen wettig gehuwde vrouwen mogen na herstel uit het kraambed met eene brandende waskaars in de kerk verschijnen. Mannen, die in concubinaat leven en hunne concubijnen huwen noch verwijderen willen, zullen niet mogen communiceeren. Die grovelijk overtreden hebben, kunnen uit de kerken geweerd worden, nadat zij drie malen in tegenwoordigheid van bevoegde getuigen vermaand zijn; betoonen zij zich onbekeerlijk, dan volgt de openbare afkondiging van hun ban. Publieke boete moet op publieke, private boete op private zonde volgen. Die door den'paus geëxcommuniceerd is, zal om absolutie naar Rome gaan, of naar den aartsbisschop.¹

Nadat de bisschop met zijne vergadering bovenstaande en andere verordeningen zijner voorgangers bekrachtigd en voor heden en toekomst verbindend verklaard had, werden door de synode nog eenige andere zaken behandeld, waaruit nieuwe statuten voortvloeiden. Een der belangrijkste is wel de bepaling, dat er in de bisdommen zoo vele poenitentiariën zullen aangesteld worden, als tot behandeling van de »casus episcopales» noodig zijn. De »casus episcopales» zijn zaken van tucht, die volgens kerkrecht voor de rechtbank des bisschops gebracht worden, of omdat zij van teederen of ingewikkelden aard zijn, of omdat zij buitengewoon grove ongerechtigheden betreffen. Wegens de veelvuldigheid hunner ambtsplechten gaven de bisschoppen zulke zaken doorgaans in handen van daartoe aangestelde geestelijken. GOZEWIJN wilde vermoedelijk in verschillende deelen zijner bisdommen poenitentiariën geplaatst zien, opdat de tucht geregeld gehandhaafd zou worden, ook aan verwijderde oorden, wier bewoners niet in doorgaande gemeenschap

¹) De statuten der vier genoemde voorgangers van GOZEWIJN, die hij bij vernieuwing uitvaardigde, vindt men bij FINNUS JOHAN., l. I. I, p. 310 ss., II, p. 3, 47 ss., 83, 85, 134 ss. Vgl. MÜNTER, a. a. o. II, s. 200, 206, 208, 210, 216.

met zijn zetel te Skalholt en Holum stonden. Een ander statuut, dat aandacht trekt, betreft moedwilligen doodslag. Die daarvan overtuigd was en zich met de kerk wilde verzoenen, moest zeven jaren boete doen, drie carinen en strenge vasten houden naar het voorschrift van het poenitentiaal-boek, en daarenboven negen marken aan de kerk betalen, op den dag der week, waarop hij den moord begaan had, nooit vleesch eten, maar voor de ziel des verslagenen voortdurend bidden, en 's daags vóór Maria-kondschap tot het einde zijns levens op enkel water vasten. Welke carinen hier bedoeld worden, is niet aangeduid, — de tijdgenooten van Gozewijn waren het ten aanzien van den aard dezer kerkstraf niet altijd eens met elkander ¹ — maar vermoedelijk hebben wij aan veertigdaagsche vasten te denken, die naar gelang van omstandigheden, twee, drie, vijf, zeven en meer jaren aaneen moesten herhaald worden. Eenigszins zonderling klinkt het statuut, dat de parochiepriesters nergens wijn en weit zullen koopen dan te Skalholt, tenzij de bisschop het veroorlooft. Het laat zich waarschijnlijk verklaren door de herinnering, dat wijn en koren, ook die men voor kelk en hostie bij de mis behoefde, op IJsland ingevoerd werden en somtijds zeer schaarsch waren, waaruit licht pogingen tot vervalsching konden ontstaan. Wijn en koren, door 's bisschops schepen uit Engeland of van elders naar Skalholt gebracht, mocht men voor zuivere waar houden.

Mijn beknopt verhaal van Gozewijn's bedrijven gedurende zijn tienjarig bestuur der IJslandsche kerkzaken — ik erken het gaarne — is voor de kennis van 's mans karakter en persoonlijk leven weinig vruchtbaar. Mijne berichten dragen het bewijs van hunne afkomst met zich. Officiële stukken, uit staats- en kerkarchieven verzameld, ofschoon getuigende van feiten, die vaak uitvloeisels waren van het volle leven dergenen van wie zij uitgingen, plegen onder den kouden vorm van notariële akten en kanselarijstijl de beginselen en oogmerken, waarmede zij volbracht werden, voor het navorschend oog maar al te zeer te verbergen. Zoo is het ook hier. Slechts enkele eigenschappen, 'door onzen landgenoot tijdens zijne bisschoppelijke ambtsbediening geopenbaard, laten zich dui-

¹) Zie mijne *Kerkgesch. van Nederl.* II, iv, bl. 164 v., vgl. EELCO VERWIJS in MOLTZER'S *Bibl. van middeln. letterkunde*, afd. 4 en 5, bl. 136.

delijk genoeg kennen. Dat GOZEWIJN een moedig en werkzaam man was, die veel over had voor zijne levensbestemming, en naar zijne beste krachten deed wat hij moest om, ook onder weinig uitlokkende, ja zelfs afschrikkende omstandigheden die bestemming te vervullen, — dit is ons gebleken. Maar van den inwendigen mensch, de drijfveeren zijner handelingen, zijn zedelijk en godsdienstig bestaan, — van dit alles melden de aangeduide documenten niets. Ook de auteur van IJslands kerkhistorie heeft dit stilzwijgend erkend, toen hij zijne korte beschrijving van GOZEWIJN's bedrijven besloot met deze lakonieke woorden: »GOTSVINNUS, Skalholti episcopus, vir fuit nec malus nec officii omnino negligens.»

Of er onder COMHAER's tijdgenooten op IJsland geweest zijn, die biografische aantekeningen gemaakt hebben aangaande zijn persoon en lotgevallen tijdens zijn episcopaat, is mij onbekend, maar ik acht het waarschijnlijk, als ik denk aan de gewoonte der middeleeuwsche geestelijken om zoogenaamde bisschoppen-catalogen te schrijven, die levensberichten, niet zelden uitvoerige levensberichten bevatten. Opzettelijk onderzoek dienaangaande in IJslandsche en Deensche archieven en boekerijen kan wellicht tot gewenschte uitkomsten leiden. Intusschen verblijd ik mij te mogen berichten, dat er nog heden een veelbeteekenend bewijs bestaat, dat de kerkvoogd van Skalholt voormaals in de achting en liefde der eilanders rijkelijk gedeeld heeft. De schrijver van een onuitgegeven »Onomasticon Islandicum», die van 1705—1745 leefde, bericht, dat de nog steeds op IJsland gebruikte doopnaam GOTTSWEIN, bij verkorting GOSI, vóór de dagen, waarin COMHAER aldaar verkeerde, geheel onbekend was, maar sedert gaarne aangenomen werd.¹ Dit feit is onverklaarbaar, tenzij de prelaat in zijn omgang met zijn kerkelijke onderzaten zich als een eerwaardig en godvruchtig geestelijke heeft doen kennen, als »een cloeck, wijs, verstandel man, die Ihesum Cristum sochte in al sinen bedryve», om nog eenmaal de getuigenis onzer hoofdbron te gebruiken. Wat ik nog verder van zijn leven tijdens zijn verblijf in ons vaderland te verhalen heb, zal den lezer dan ook genoegzaam overtuigen, dat dezelfde godsdienstzin, die GOZEWIJN in zijne jeugd en in zijne laatste

¹) Volgens mededeeling van den heer SIGURDSSON.

levensdagen bezielde, hem zeker bij zijn kerkbestuur op IJsland ten levensbeginsel geweest is, de godsdienstzin namelijk der Broeders van Deventer en der mannen van de moderne devotie te Windesheim, met zijne schaduwzijde, ja, maar ook met zijn ernstig streven naar reinheid van hart en een wandel in liefde tot God en den naaste.

Een diploma van 4 December 1445, door HENDRIK VI in Westminster afgegeven en door Rymer-Holmes opgenomen,¹ leert ons, dat COMHAER zich te dien tijde weder in Engeland bevond. De koning verklaart hier, den bisschop van IJsland in zijne »bijzondere bescherming" genomen te hebben, waarom hem open brieven zijn verstrekt, die hem gedurende één jaar veiligheid en vrijgeleide verschaffen zullen in het gansche koninkrijk, zoodat hij Engeland kan verlaten en vervolgens derwaarts weerkeeren naar welgevallen, de bisschop met zijn gevolg (*una cum familiaribus*), zijne paarden, goederen enz. en met zijne »zilveren vaten en kleinoodiën, voor zijn staat noodig, en met zijn zilver en goud, in gewicht uitmakende drie en twintig marken Troyes", welke metalen bestemd zijn bewerkt te worden tot kelken en andere heilige vaten, »ter eere Gods en zijner kerke."

Deze brief, hoe kort ook, is voor ons niet onbelangrijk, want hij bewijst, dat de bisschop IJsland verlaten heeft, maar met het voornemen, om nog binnen het jaar van Englands kust den terugtocht te aanvaarden, als hij intusschen eene reis naar elders zou hebben gemaakt. Waar dit elders te zoeken zij, is niet onzeker: COMHAER wilde de Noordzee over naar zijn vaderland, om zijne vele vrienden nog eenmaal te ontmoeten, en misschien ook om andere redenen, kerk- of kloosterbelangen, waarbij het doen bewerken van zijn goud en zilver tot altaargereedschap wel een ondergeschikte plaats zal ingenomen hebben.

In het voorjaar van 1446 verkeerde onze bisschop op den vaderlandschen bodem, en in de Meimaand van dat jaar, zoo al niet vroeger — officiële stukken zullen er ons straks van overtuigen —

¹) L. I. p. 151.

hield hij zich te Deventer op. Dat hij bij zijne talrijke geestverwanten aldaar en in de omstreken met de meeste onderscheiding ontvangen werd, mag niet betwijfeld worden. Wel waren vele meer of min beroemde devoten van beiderlei kunne, die in Gozewijn's jeugd de voorstanders der moderne devotie mochten heeten, reeds ten grave gegaan, FLORENS RADEWIJNS, JOHANNES BRINCKERINCK, GERLACH PETERS, JOHAN en LUDGERD TER POERTEN, hunne dochter SWENE enz., maar anderen waren gespaard gebleven, om gedurende een lang leven eene schaar van geestelijke zonen en dochteren te kweeken, die in Overijssel, Gelderland en andere gewesten, in kloosters of broeder- en zusterhuizen levende, de eigenaardige godsdienstrichting, die van GEERT GROOTE en Meester FLORENS was uitgegaan, getrouwelijk wisten te bewaren, een GODFRIED HOORN en EGBERT TER BEKE te Deventer, eene SALOMÉ STICKE en GOZEWIJN's aanverwante, GEERTRUI TER POERTEN, met zijne stiefmoeder ALEIDE in het klooster te Diepenveen, een WILLEM VORNKEN te Windesheim, een THOMAS A KEMPIS op den St. Agnietenberg bij Zwolle en tal van anderen elders. Dat COMHAER tijdens zijn verblijf te Deventer zich gaarne in den kring van deze en dergelijke vrome en niet zelden zeer beschaafde lieden bewoog, en dat hij hun dikwerf teekenen van achting en liefde gaf, wordt ons door sommige toevallig bewaarde berichten en documenten bevestigd.

In eene eerst onlangs aan het licht gebrachte biografie van moeder ANDRIES YSERENS, overste van Lammenhuis, een der vijf zusterhuizen van Deventer, leest men, dat de bisschop van IJsland in gezelschap van GODFRIED HOORN de vermelde zusterhuizen meermalen »visiteerde» en dan met ernstige vriendelijkheid met de bewoonsters gesprekken aanknoopte, die somtijds indrukken nalieten, welke niet licht vergeten werden.¹ In het klooster te Diepenveen, dat door zijn vader zoozeer beweldadigd was, en welks vrouwen te dien tijde door JOHANNES BUSCH, den bekenden kloosterhervormer, geroemd werden als »het voorbeeld, de bloem en eer aller religieuze zusters en nonnen»² — te Diepenveen schijnt

¹) Zie het vroeger vermelde opstel van den heer SPITZEN, t. a. p. bl. 193 v.

²) *Chronicon Windes.* p. 191.

COMHAER bij herhaling vertoefd te hebben. Daar althans werden de levendigste herinneringen aan hem bewaard, gelijk uit mijne hoofdbron blijkt, en nog jaren na zijn dood teekende men er met dankbaarheid in de gedenkschriften des huizes aan, dat »heer GOESEN" het convent een schoonen kelk voor het altaar en andere kostbare gaven had geschonken, »so dat hy Diepenveen seer trouwe was." Doch niet alleen de devoten van Diepenveen, ook die elders in zijne nabijheid of op meer verwijderde afstanden in kloosters en vergaderingen leefden, ontvingen bewijzen van zijne toegegenheid en belangstelling. Ik denk hier voornamelijk aan des bisschops aflatbrieven, die in de archieven te Zwolle, Deventer, Kampen en Zutphen tot heden bewaard zijn. Twee van die brieven — een van den 7den, een andere van den 29sten Mei 1446, ten behoeve van de cisterciënser-nonnen van de abdij ter Hoenep en van het H. Geestgasthuis, nu Groote gasthuis, te Deventer afgegeven, — zijn naar vorm en inhoud zóó gelijk aan de gewone »litterae indulgentiarum" van dien tijd, dat zij geene aanleiding tot bijzondere opmerkingen geven, waarom ik meen te kunnen volstaan met beiden als bijlagen op te nemen. Een derde echter verdient alle aandacht, naardien hij ons meer dan eenig ander monument van COMHAER's leven bekend maakt met den godsdienstzin, die hem bezielde en ongetwijfeld ook bij zijne bisschoppelijke ambtsbediening zich openbaarde, tijdens zijn verblijf op IJsland.

De bedoelde brief, dien de kerkvoogd op 30 Mei 1446 te Deventer bezegelde, werd, blijkens den inhoud van twee exemplaren, die ik als bijlagen meedeel, in meerdere afschriften gesteld, omdat hij niet voor één, maar voor vele kloosters of vergaderingen was bestemd, twee te Kampen, één te Bleswijk, twee bij Steenwijk, vier te Zutphen, en misschien voor andere elders. Opmerkelijk is het dat, zoo niet alle, dan toch de meeste gestichten, voor zooverre zij bij name zijn aangeduid, door zusters bewoond werden, die naar den derden regel van Franciscus leefden en daarom Tertiariissen werden genoemd. Zij behoorden derhalve tot eene kloosterfamilie, die bij de ernstigste tijdgenooten in hooge achting stond, inzonderheid bij de Broederschap des gemeenen levens en de leden der Windesheimsche vergadering, die de overal door ons vaderland verspreide Tertiariissen gaarne hunne geestelijke stamverwanten

(ab eadem stirpe et radice progeniti) noemden, gelijk zij ook doorgaans waren, zoowel wegens den oorsprong hunner huizen als wegens de godsdienstige levensrichting, die zij volgden. JOHANNES BUSCH, de reeds vermelde kloosterhervormer dier dagen, heette ze om hare arbeidzaamheid »ijverige bijen, nooit ledig," altijd gereed tot bevordering van eigen en anderer zielenheil, waarom hij van haar godzalig streven voor velen »eene vrucht voor de eeuwigheid" verwachtte en zich verblijdde, dat hare gestichten vele en sterk bevolkt waren. Sommige, zegt hij, telden twintig tot vijftig bewoonsters, maar ook vele honderd, drie-, vierhonderd en meer. ¹

Zien wij nu op den inhoud van 's bisschops brief, dan valt het terstond in het oog, dat hij zich van de gewone aflatbrieven aanmerkelijk onderscheidt, eensdeels door zijne uitgebreidheid, anderdeels en vooral door de bedoelingen, die de kerkvoogd door de aanbidding zijner aflaten poogde te bereiken. Reeds de aanhef of proloog luidt anders dan de inleidende regelen, welke men in dergelijke stukken doorgaans ontmoet. Hier is geen spraak van te bouwen of te herstellen kerken of kapellen, van arme kloosters of hospitalen, van altaren, waarvoor kostbare vaten worden verlangd, of van iets hoegenaamd, dat de financiële prijs voor de te verdienen genadegaven zou kunnen heeten. Het woord »manus adiutrices," helpende handen, waardoor offers aangebracht worden, om de »trunci," de offerblokken te vullen, — het woord, dat ook COMHAER, blijkens zijne andere brieven, bij voorkomende gelegenheden gebruikte, ofschoon het in het oog van vele tijdgenooten zelfs pauselijke indulgentiën verdacht maakte ², — dit woord zal men hier te vergeefs zoeken. Neen, als de bisschop in zijn proloog den lezers van den brief zijne »eeuwige groete in den Behouder van alle menschen" heeft toegebeden, verklaart hij met nadruk te begeeren: dat de zusters en allen, wien hij zijne veertigdaagsche aflaten aanbiedt, verwekt zullen worden tot getrouwe oefening in alle deugden en geheiligd »door het vuur, dat Christus op aarde heeft gezonden". ³ En nu volgen niet minder dan zeven en vijftig

¹) *Chron. Windes.* p. 213. Vgl. het door mij geschrevene in de *Kerkgesch. van Nederl.* II, ii, bl. 94 vv.

²) Zie b.v. het *Chronicon magnum Belgic.* ed. Pistorii p. 333.

³) *Luc.* XII: 49.

artikelen of »items," die evenveel aanmaningen bevatten tot uit- en inwendige plichtsbetrachting, zooals zij in het bijzonder den kloosterling en in het algemeen den christen, naar de begrippen der vroomsten van dien tijd, opgelegd was. Gezamenlijk vormen zij, gelijk reeds door de tijdgenooten opgemerkt werd, een spiegel van »een volmaakt goed leven" ¹, een leven geheel geregeld naar de bij de volgers der moderne devotie heerschende theorieën. Artikelen, die van den algemeenen kloostergeest dezer lieden zijn uitgegaan en de kleur van hun eigenaardig piëtisme dragen, komen hier natuurlijk voor: aanmaningen om bij zekere gelegenheden het kruisteeken te slaan, om het Ave-maria en Pater-noster bij sommige uit- of inwendige werken van hand en hart te herhalen, om op gezette tijden of uit vrijwillig voornemen voor een ganschen dag het diepste stilzwijgen te bewaren, om bij het ontmoeten van personen van het andere geslacht zorgvuldig de oogen ter aarde te slaan, om de namen JEZUS en MARIA bij onderlinge begroeting uit te roepen, enz. Maar de meeste artikelen zijn van anderen aard en leeren, dat COMHAER met zijne aflaten bovenal inwendige reiniging des harten en verhoogde vruchtbaarheid des levens wilde bevorderen bij allen, die zijn brief in liefde en gehoorzaamheid zouden aannemen.

Wat BRINCKERINCK, de vriend van COMHAER's vader, leerde, dat uitwendige goede werken, zonder inwendige vroomheid en zuiverheid van bedoelen, den mensch niet zalig zullen maken ², en wat THOMAS A KEMPIS, COMHAER's vroegere stadgenoot te Deventer, zoo ernstig verkondigde, dat God meer op het beginsel der daad ziet dan op de daad zelve ³, — die overtuigingen hebben ook in het gemoed des bisschops van IJsland geleefd. Vandaar zijn artikelen, die den ootmoed en de nederigheid aanbevelen, de waakzaamheid en het gebed bij alle bekoringen, de ernstige stemming des ge-

¹) Op den rug van den brief, die in het archief van Kampen bewaard wordt, schreef een oude hand: »Item van enen vulmaect guet leven ende verscheiden doechden [ende] officien well ende willych te bedienen offlaten den de van dyt huysgesin sijnt."

²) Zie BRINCKERINCK's *Collatiën*, die ik in het *Kerkhist. Archief*, IV, plaatste, en vooral bl. 118 ald.

³) »Homo considerat actus, Deus vero pensat intentiones." *De Imit.* ed. Sommalii 1625, p. 352 coll. 391.

moeds bij alle uitwendige godsdienstoefening, het belijden van schuld ook buiten de officiële biecht, enz. Vandaar ook aanprijzing van liefdediensten, anderen uit »mynne" en met »mynne" te bewijzen, het vermijden van »achterclap" of scherpe oordeelvelingen over anderer feilen, de betooning van achting voor allen, die eer en »weerdicheit" verdienen. Als de brief veertig dagen afaat toezegt aan ieder, die onder eerbiedig opzien tot God zich in den gemoede voorneemt, zijn eigen »passien" te bestrijden, en veertig dagen aan hem, die uit dankbaarheid een gebed doet voor den mensch, door wiens mond hij zijne eigen zedelijke gebreken hoorde gispē, en veertig dagen aan allen, die hunne naasten niet alleen met goede woorden, maar bovenal met een goed voorbeeld pogen te verbeteren, — inderdaad, dan gevoelt men het, dat de man, van wien deze indulgentiën uitgingen, niet alleen een oprecht aanhanger van de moderne devotie was, gelijk een THOMAS A KEMPIS, DIRK VAN HERXEN en zoo vele anderen, maar ook een christen, op wien de geest zijns Heeren een heilighenden invloed oefende.

Het is bekend, dat in COMHAER's dagen het woord afaat niet voor alle geloovigen denzelfden zin had, en dat de leer dienaangaande een WESSEL GANSFORT zelfs over schadelijke dubbelzinnigheid deed klagen¹. De volksmeening vereenzelvigde afaat met zondenvergeving, terwijl WESSEL zelf, NICOLAAS VAN CUSA, FREDERIK VAN HEILO en andere mannen dier eeuw van vergiffenis van schuld en zonden door pausen, kardinalen en bisschoppen niet hoo-ren wilden,² maar het begrip der zaak beperkten tot kwijtschelding van disciplinaire kerkstraffen. Dat COMHAER ook hier op de zijde zijner geestverwanten stond, blijkt genoegzaam uit zijne brieven. Van »venia peccatorum", van absolutie »a culpa et poena" is bij hem geen spraak³, maar met meer dan gewonen nadruk duidt hij aan, dat hij relaxatie belooft, »de iniunctis a iure vel ab ho-

¹) Zie WESSELI *Liber de sacramento poenitent.* p. 808, en *Epistol.* p. 879 der uitg. van 1614.

²) Zie bij POOL, *Frederik van Heilo*, Amsterd. 1866, bl. 149.

³) In pauselijke afaatbrieven kwamen deze formules te dikwerf voor. Zie de berichten van den warmen vriend van het aflaten-instituut, Dr. GRÖNE *Der ablass, seine geschichte und bedeutung*, Regensb. 1863, s. 133 f.

mine penitentiis", aflat derhalve van verschuldigde boete-akten, die volgens kerkrecht of door priesterlijke uitspraak geëischt werden. De protestant weet, wat hij ook van deze opvatting der kerkelijke instelling te denken heeft, maar hoe wij haar ook beoordeelen, — zeker is het, dat de kerkvoogd van Skalholt in dezen indulgentiebrief het bewijs heeft geleverd, dat de goede geest des christendoms zich van alle middelen, ook de oogenschijnlijk onbruikbaarste, te bedienen weet, om ze den naar vroomheid strevenden mensch ten nutte te stellen.

Hoe lang COMHAER bij zijne vrienden te Deventer vertoefd heeft, en of er van zijn voornemen, om naar het Noorden weer te keeren, iets gekomen is, weet ik niet; maar zeker is het, dat de dag zijns doods niet verre meer was. »Hy eynde", zegt onze hoofdbron, »zijn leven in overvloedigen gueden werken int iaer ons Heren 1447, op Sante Margrietenavent" (19 Juli).¹ PETREIUS achtte hem gelukkig, dat hij na zijne omzwervingen tot de haven des kalmen kloosterlevens mocht terugkeeren, en bericht dat hij »suos inter Carthusianos" ontslapen is, waaruit wij opmaken, dat hij zich in zijn convent te Zeelhem bevond, of in het klooster zijner orde te Aarhus in Denemarken, toen de laatste ure voor hem sloeg.

GOZEWIJN COMHAER was niet de éénige Nederlander, die in het verre Noorden op kerkelijk gebied een meer of minder belangrijke rol vervulde. Tweehonderd jaren vóór hem klonk de naam van ALBERT VAN APELDOORN door gansch Europa, als van een geloofsheld, met BONIFACIUS of ANSCHAR te vergelijken, en nog in onze dagen heet hij »de apostel van Lijfland." Maar de apostel van Lijfland was de stichter van de orde der Zwaardbroeders, een man des gewelds, die, toen hij bijna jaar op jaar door Duitschland en ons vaderland had omgezworven, om krijgers voor zijne kruisvaarten

¹) PETREIUS (*Bibl. Cart.* p. 109) verklaarde het sterfjaar van den bisschop niet te kennen, maar in het exemplaar, dat mij in de stadsbibl. te Trier diende — het behoorde voormaals tot de boekery der Karthuisers aldaar — werd op den rand der aangeh. pagina door eene oude hand aangeteekend: »obiit 1447, 20 Julii." Het verschil van één dag beteekent hier weinig. St. Margriet valt op 20 Juli, St. Margrietsavond op den dag te voren.

te recruteeren, het werk der heidenbekeering met stroomen bloeds deed bezoedelen, waarom het ons nauwelijks ergeren kan, als de beoefenaars der kerkhistorie, in spijt van hetgeen onze BONDAM en NIJHOFF leerden, nog steeds volharden den adellijken Gelderschman een Duitscher uit de omstreken van Bremen te noemen¹. Aangenamer is ons de nagedachtenis van den bisschop van Skalholt, een man beziel met den geest van christelijken ernst en liefde, die, van de Deventersche fraters uitgegaan, een hoog te waardeeren factor is geworden in de geschiedenis der zedelijke ontwikkeling van onze en naburige natiën. Dat COMHAER niet alleen bij onze voorvaderen, maar ook bij de IJslanders een vertegenwoordiger van dien geest is geweest, kunnen wij niet betwijfelen en zal vermoedelijk duidelijker blijken, wanneer de geschiedvorschers van Denemarken en IJsland hun onderzoek naar 's mans leven op breeder schaal, dan zij tot nog toe deden, zullen instellen. Als dat onderzoek de uitkomsten levert, die men mag verwachten, zal daardoor niet alleen IJslands kerkhistorie gebaat zijn, maar ook ons nationaal gevoel gestreeld worden. Gelijk het leven van den individuëelen mensch eerst recht eerwaardig en schoon is te noemen, wanneer het niet alleen voor hem zelve, maar ook voor anderen vruchtbaar is, zoo is ook het leven eener natie, die zich in het beloop der tijden gelukkig ontwikkelde, eerst dan recht achtbaar, een zegen voor de groote huishouding der menschheid, wanneer zij zonen vormde, die als organen van zedelijke en verstandelijke beschaving onder andere volken optraden, om die volken, zij het soms ook in het verborgene, door overplanting hunner beginselen en door edel bedrijf te beweldadigen.

¹) Zie BONDAM, *Charterboek*, II, bl. 375 v., en NIJHOFF's opstel *Albertus de apostel der Lijflanders* in den *Geld. Volksalmanak*, jaarg. 1853, bl. 1 vv. Ook PABST, de kritische vertaler en commentator van de kroniek van HEINRICUS DE LETTIS, die hoofdzakelijk over ALBERT's bedrijven handelt, meende nog dat de aartsbisschop van Riga zijn naam (ALBERTUS APELDERNENSIS) aan het dorp Apeler bij Bremerhafen te danken had (zie *Heinrich's von Lettland Livländische Chronik*, Reval 1867, s. 333 f.). Wat BONDAM en NIJHOFF schreven, bleef hem onbekend.

B I J L A G E I.

AFLAATBRIEF VAN DEN BISSCHOP VAN SKALHOLT, OP 7 MEI 1446
AFGEGEVEN TEN BEHOEVE VAN DE ABDIJ TER HOENEPE.

De oorspronkelijke brief berust in het Provinciaal archief te Zwolle (zie het *Tijdsrekenk. Register* op dit archief, *Aanhangsel*, bl. 296). Het zegel van groen was, dat niet in ongeschonden staat verkeert, schijnt, volgens mededeeling van den heer Mr. J. I. VAN DOORNINCK, onder twee gekruiste sleutels een klein wapentje te vertoonen, welks inhoud onduidelijk is. De tenant van het hoofdwapen houdt ook een sleutel in de hand (PETRUS?)

Over de abdij ter Hoenepe (Mariënhorst), op anderhalf uur afstands van Deventer gelegen, leze men *Oudh. en Gest. van het bisd. van Devent.* (Oct.-uitg.), I, bl. 294 v. en het opstel van MOLHUYSEN in NIJHOFF's *Bijdragen*, Nieuwe reeks, I, bl. 103 vv. Nog ongebruikte berichten aangaande het gesticht ontmoet men in het *Chronicon Campense*, opgenomen in de *Annalen des histor. Vereins für den Niederrhein*, Heft XX, s. 261 ff. De bewoonsters der abdij waren cisterciënser-nonnen en behoorden dus tot eene kloosterfamilie, die bij de volgers der moderne devotie in eere stond, vooral sinds den aanvang der vijftiende eeuw, toen het convent van Sibculo onder Hardenberg in Overijssel opkwam, vanwaar eene reformatorische beweging uitging. Zie mijne *KG. van Nederland*, II, ii, bl. 25, 192 vv.

Universis et singulis christifidelibus, ad quorum cognicionem presencium seriem literarum in futurum deduci contigerit, Deusvini, permissione divina Scalotensis ecclesie in Islandia episcopus, sempiternam in Christo cum pace salutem. Quum pium arbitramur ac debitum piarum excitare mentium pias affectiones, ut in exequendis pietatis operibus tanto studiosius insistant, quanto ad hoc per spiritualium remunerationem stipendiorum crebrius exci-

tantur, hinc est quod omnibus et quibuslibet vere confessis et corde contritis, qui ecclesiam sanctimonialium in Honepe ordinis Cisterciensis, Traiectensis dioceseos, in festis infrascriptis, videlicet Natalis Domini, Circumcisionis, Epyphanie, Pasche, Ascensionis Domini, Penthecostes, Trinitatis, Corporis Christi, Nativitatis beati Johannis baptiste, Petri et Pauli, Marie Magdalene, Assumptionis, Nativitatis, Conceptionis, Annuntiationis et Visitationis beate Dei genetricis, Virginis Marie, Michaelis, Martini, Benedicti, Bernardi, omnium sanctorum Commemoracionis, animarum similiter, et in Octavis memoratarum festivitatum, octavas habentium, die quoque Dedicacionis prefate ecclesie, congruo honore ac devocionis aut peregrinationis causa visitaverint, aut pro reparatione memorati monasterii, altarium, librorum, ornamentorum, et aliorum ad prefata requisitorum, vel ad ipsius conventus sustentationem manus adiutrices pro Christo porrexerint, aut in testamentis suis ad prefata, seu aliquod eorum, quidpiam legaverint vel donaverint, aut legari sive donari per se aut per alios procuraverint, omnibus proinde et singulis memorati monasterii personis, videlicet Abbatisse, Priorisse, Cellarie, Sacriste, Sororibus conventualibus, velatis et non velatis, atque Noviciis, quotiens ante altare chori ac tabulam reliquiarum, in eo stantem, aut ante reliquias seu ymagine, quas circa lectos suos singule earum repositas habent aut habuerint, Confessoribus quoque et Capellanis, ante altare inferius, seu ante corpus dominicum, ibidem locatum, orationem dominicam cum angelica salutatione devote et cum supplici genuflexione dicentibus, de omnipotentis Dei clementia et beatorum Petri et Pauli apostolorum auctoritate confisi, quadraginta indulgentiarum dies de iniunctis eis a iure vel ab homine penitentiis, in quantum nobis ex pontificalis potestate officii id permittatur, gratiose relaxamus. In quorum omnium et singulorum premissorum testimonium presentes litteras nostri appensione sigilli fecimus communiri. Datum Davantrie, supradicte dioceseos, Anno Domini millesimo quadringentesimo sexto, sabbato post Philippi et Jacobi ¹.

¹) De heiligendag van **PHIL.** en **JACOB.**, d. i. 1 Mei, viel in 1446 op Zondag. De Zaterdag daarna was derhalve 7 Mei.

B I J L A G E II.

AFLAATBRIEF VAN DEN BISCHOP VAN SKALHOLT, OP 29 MEI
1446 AFGEGEVEN TEN BEHOEVE VAN HET HOSPITAAL
DES H. GEESTES TE DEVENTER.

De volgende brief werd mij meegedeeld door Mr. J. I. van DOORNINCK. Het oorspronkelijk stuk, met des bisschops zegel voorzien, berust in de archieven van het Groote (vroeger Heilige-geesten-) en Voorster gasthuis te Deventer, en wordt vermeld op blz. 178 van den *Catalogus*, stuk I, die onlangs door genoemden geleerde in het licht werd gegeven (Zwol 1878).

In nomine domini Amen. Apenbair ende kand sy allengelouigen getruwen cristen menschen, die dessen brief zullen sien oft horen lezen, dat wy GOESWINUS van gaid's genaden Bisschop toe Schalholte yn Ysland, betruwende op die grote grondeloze genade ende barmherticheit gaid's ende op die grote kreftige geweld der hilliger Apostelen Peter ende Pauli, ende op die bisschoplike macht, als wy die van gaid's genaden ende des Stoils van Romen ontfangen hebn, Andachtich der deuocien, yuericheit, gueder werke, caritaten ende groter barmherticheit, die dagelix ende altijt, als wy verstaen hebn, geschien anden armen inden hospitail des hilligen geests bynnen Deuenter, om dat gemhene vollick meer tot deuocien ende die werken der barmherticheyt anden armen te veruullen mit genaden, indulgencien ende geesteliken gauen te verwecken, geguenen hebn ende geuen allen den ghenen, die van yuericheit oft pelgrimaes wegen, mit berouwinge oire misdait ende zunden, comen ende visiteren die Capelle des voorsz. hos-

pitails, oft onser Lieuer vrouwen belde dair yn staende an den pielre, mit oere offerhande oft mit oeren yuerighen gebede dair voir stortende, oft die den armen, inden vorsz. hospitail rustende ende liggende, oir behulpelike hant reyken, yn wat maniren dat geschiet, oft die die vorsz. armen ende zieken mit oiren troistliker wairden dair yn vandende ende troistende werden, ofte die driewerue mit gebogeden knien Aue Maria spreken, als men des auendes inder vorsz. Cappelle dat teyken dair van lut, oft die oir behulpelike hant reyken tot tymmeringe, versiringe ende luchtginge der vorsz. Capelle, oft die dair mit yuericheit misse horende werden ofte testament den armen oft der Capellen geuen ende bezetten, Ende elker Joncferen ofte zusteren, die inden hospitail vorsz. geprauent synt, op elken hoechtiden, die men oir octaue begbiet inder hilliger kerken, als sie dau bynnen dier octanen myssen hoeren, woe vake dat sy dat doen, van gezatter penitencien vyrtich daghe aflaits. In oirkonde des ende aller puncten vorsz. soe hebben wy GOESWINUS Bisschop vorsz. onsen zegel hyr angehangen inden jare ons (heren) dusent vierhondert ses) ende viertich, op den negen ende twintichsten daghe inden Mey, toe Deunter.

B I J L A G E III.

AFLAATBRIEF VAN DEN BISSCHOP VAN SKALHOLT,
OP 30 MEI 1446 AFGEGEVEN TEN BEHOEVE VAN ENIGE
KLOOSTERS TE KAMPEN, ZUTPHEN ENZ.

De oorspronkelijke brief, voor de gestichten te Kampen enz. bestemd, wordt bewaard in het archief der genoemde stad, en werd reeds vóór eenige jaren voor mij afgeschreven door Dr. J. WIARDA, thans helaas overleden. Op den rug schreef eene oude hand de woorden, die ik boven, bl. 183, aantEEK.¹, meedeelde. Het uit-hangend zegel van groen was, is volgens de teekening, die de kunstvaardige pen van Mr. J. NANNINGA UITTERDLJK, Archivaris van Kampen, mij schonk, gelijk aan dat van den brief voor de abdij ter Hoenepe, en almede niet ongeschonden. Van het rand-schrift, dat vermoedelijk dus luidde: S. Godsuini ep. *eccl. Scalholten-sis*, zijn alleen de hier met cursief gedrukte woorden behouden.

De brief voor de Tertiariissen te Zutphen is eene vertaling (waarschijnlijk van een tijdgenoot) van den latijnschen brief, die door COMHAER bezegeld werd en van dien voor de huizen te Kam-pen enz. blijkbaar niet verschilde, dan in de opgave der namen van de respectieve gestichten. De vertaling werd door mij afge-schreven naar een papieren handschriftje van de laatste helft der vijftiende eeuw, dat ingenaaid is in het perkamenten »Memorie-boek der susteren tot Admans huys'', welk Memorieboek mij vóór

vele jaren door mijn overleden vriend TADAMA uit het archief van Zutphen ten gebruike werd verleend.¹

Niet al de conventen of zusterhuizen, die in den brief en in zijne vertaling genoemd worden, zijn mij van elders bekend. Van de zusters te Blesdijk in Friesland en de twee huizen bij Steenwijk wordt op de lijst der tertiariissen-kloosters bij LINDEBORN en bij VAN HEUSSEN en VAN RIJN (*Histor. episcopatus Daventriensis*, p. 253 ss., en *Oudhed. van Deventer*, I, bl. 594 vv.) geen gewag gemaakt. Hetzelfde geldt van »St. Katherine opten Vloedijk» te Kampen. Over »St. Agniet opten Vloedijk» aldaar, leest men in de *Oudhed. van Devent.* I, bl. 24 v., dat de bewoonsters onder het kapittel der Tertiariissen van Utrecht ressorteerden. In hetzelfde werk (I, bl. 480 vv.) vindt men eenig bescheid over de Tertiariissen te Zutphen. Het Magdalena-convent heette ook IJsendoorn, waarvan een cartularium in mijn bezit is. Wolfshuys droeg zijn naam naar dien der stichteres, de weduwe VAN WULVES, die onder de leiding van BRINCKERINCK leefde. Adamanshuys werd ook St. Agnieteklooster genoemd, waarvan eenige HSS., met een oud drukwerkje in één band vereenigd, in mijne verzameling bewaard worden. Het Hospitaal (gewoonlijk Spitaal) was een tertiariissen-klooster, waarin twaalf maagden woonden, die onder toezicht van het ste-

¹) Dit Memorieboek bevat ook andere afaatbrieven, door de zusters van Adamanshuis bij verschillende gelegenheden ontvangen, b. v. van »bisschop JOEST ende bisschop LUDOLPHUS, wyelbisschoppen van Utrecht.» De brief van eerstgenoemden prelaat (JOBODUS BORRE, suffragaan van RUDOLPH van Diepholt en DAVID van Bourgondië, en broeder van zuster BERTKE van Utrecht, de beroemde kluizenaarster en dichteres; zie mijne *KG. van Nederl.* II, ii, bl. 419) is van weinig belang, doch die van den anderen wijbisschop, LUDOLPHUS, wiens naam op de mij bekende lijsten van Utrechtsche suffraganen niet voorkomt, maar die, gelijk hier blijkt, onder RUDOLPH van Diepholt diende, verdient opmerking, omdat hij naar inhoud en strekking met den hier opgenomen afaatbrief van den kerkvoogd van Skalholt eenigermate overeenkomt. Voor het overige bevat het Memorieboek niet alleen het necrologium van Adamanshuis, maar ook aantekeningen aangaande de wijding van de kerk, hare altaren en beelden en schenkingen van kelken, boeken enz. Onder de boeken komen voor »onses Heren leven,» »der sielen troest,» »die vier uystersten,» »dat nye testament al heel, ende een deel van dat olde, ende die sullen wesen tot behoef des priesters,» enz. Hertog ADOLF VAN GELDER en CATHARINA VAN BOURBON worden bij herhaling als weldoeners, »HENDRIK ADAMANS ende GESE sijn wijf» als stichters van het convent vermeld.

delijk bestuur van Zutphen hare liefdediensten aan de kranken van het naast haar convent gelegen gasthuis bewezen.

God sijns ghelovet.

Dits dat aflaat der zusteren toe
Addemans huys.

Universis ac singulis Christifidelibus, ad quorum aspectum vel auditum presentem tenorem deduci contigerit, Godsuinus, permissione divina Scalotensis ecclesie in Islandia indignus episcopus, perpetuam in omnium Salvatore salutem.

Alle ghelovighe kerstene menschen, die desen brief sullen sien of horen, Godsuinus, van der verhengenissee Godes onweerdighe bisscop der kerken van Schaloten in Yslander, ewighe gructe in den Beholder alre menschen.

Devotas vere et catholice fidei zelatrices paternis inductionibus ad religiose operationis ministeria atque sanctarum exercitia virtutum, ut studiose pietatis ardore ferventes spiritualis fructum consolationis eo copiosius reportare valeant, quo ad ea, que spiritualem et immarcescibilem valent apportare mercedem, crebrius excitantur, provocare cupientes, summopere ac precipue desideramus, ut digno laudabilium ac Deo dilectarum congregacionum sorores tertie regule conventus Sancte Agnetis opten Vloedijc, oppidi Campensis, nec non sorores toe Bleesdiken, conventus beate Marie Virginis et Sancte Agnetis prope Steenwijc, Traiectensis dyocesis, omnipotenti Deo ad imitationis speculum devotissime famulantes, magis super ac magis eo igne, quem Dominus

Want wi begheren te verweken mit vaderliker anbrenghinghe die iunighe mynsteren des waerachtighen kerstengheloves totten dienste der geesteliker werkinghe ende tot oeffeynghe der heiligher doechden, opdat si, bernende mitten brande der sorchvoldicher goddiensticheit,] alsoe voel te overvloedeliker weder moghen brenghen die vrucht der gheesteliker troestinghe, hoe dat si vaker verwecket werden ¹ tot dien dinghen, die toe mogen brenghen of toedraghen dat gheestelike ende onverganclike lone; sonderlinghe ende allesmeest begheer wi, dat die susteren der weerdigher ende laveliker ende van Gode gemynde vergaderinghe, die susteren der derder regule Sante Francissecus ende van Sante Marien Magdalenen, ende die susteren des huses

¹) Het HS. heeft: werken.

ut accenderetur misit in terram, salubriter apud se ferveant et inde ex se proximorum precordia ad bonorum operum studia efficaciter accendant, de omnipotentis Dei misericordia et beate Marie, genetricis eiusdem, atque apostolorum eius Petri et Pauli meritis et auctoritate confisi, ex nostre eciam pontificalis potestatis indulto, universis et singulis modernis et superventuris in posterum supramemoratarum congregacionum personis et earum familiaribus domesticis, commensalibus et cohabitatoribus utriusque sexus, vere penitentibus et confessis, tociens quociens divini amoris et eterne remuneracionis intuitu aliquem infrascriptorum articulorum secundum modum et formam infrascriptam peregerint, quadraginta indulgenciarum dies de iniunctis sibi, aut alias debitis penitenciis misericorditer et gratiose relaxamus.²

gheheiten Wolfshuus, ende die susteren gheheten Adamanshuys, ende die susteren van den hospitaal bynnen Zutphen des gestichtes van Utrecht, die den almachtigen Gode tot enen spiegel des navolghens alre ynichste dienende sijn, meer ende meer ontsoken werden mitten vuer, dat die Heer sande in der eerden, salichlic in hem selven bernende werden, ende voert uut hem selven die herten hoere naesten crachtelike ontsteken tot sorchvoldicheit gueder werken, wi betrouwende¹ van der barmherticheit des almachtighen Godes ende verdienst ende macht der saligher Marien, moeder des selven Godes, ende sijnre apostelen Peters ende Pauwels, ende oec van verhengenissee onser bisscopliker macht, ontbinde barmhertelicke ende ghenadelic alle die teghenwoerdige ende namaels toecomende personen der voerghe-noemder vergaderinghe ende hoer ghesinne ende huysghenoten ende medeeters ende medewoeners van beiden kunne, die warachtelike in penetencien] staen ende ghebiecht hebben, alsoe vake als si van aensien der minne Gods ende des ewighen loens enig van desen naghescreven punten, na manier ende forme hier na ghescreven, volbrenghe, xl daghe aflaets van penetencie, die hem ghesat is, of die sie anders sculdich sijn.

¹) Het HS. heeft: betrouwede.

²) De cijfers, aan het begin der artikelen geplaatst, zijn van mijne hand.

1. Imprimis, cum aliquis, excitatus a sompno per pulsum campanae sive alium sonum ad horas legendum, Deum laudandum sive quippiam operis pro domo faciendum, vigilanter surrexerit, et signo crucis se signans Pater noster et Ave Maria sive aliam oraciunculam dixerit.

2. Item, cum quis quaecunque hora diei firmiter proposuerit cum invocacione divini subsidii se a viciis suis corrigere, seu virtutum studiis insudare.

3. Item, cum quis deprehenderit se propositum predictum non plene perfecisse, et idem propositum renovaverit, veniam pro sua negligentia a Domino postulando.

4. Item, cum aliquis tempore horarum sive oracionum aliqua vana sive viciosa cogitatione distractus fuerit et cor suum ab illa cogitacione conatus fuerit avertere et reducere ad ea, quae legit vel orat.

5. Item, cum quis, ad iniunctum laborem sive ad quodcunque opus accedens, fideliter laborare proposuerit, et tempore eiusdem laboris de bene se habendo, utpote orare, horas aliquas legere, sive aliquid boni meditari, propositum fecerit.

6. Item, quotiescunque quis

1. In den iersten, wanneer yemant, geweckt van den slape mitter clocken of mit anders enich ghehuut om die ghetide te lesen of om Gode te love of om enich werck voer dat huys te doen, wackerlike opstaen ende hem selven teikende mitten teiken des heilighe cruces, leest een Pater noster ende een Marie, of enich ander ghebbedeken leest, xl daghe aflaets.

2. Item, als yemant, wat uren des daghes dattet si, vastelic of sterckelic opset mit anropinghe der godliker hulpen hem selven te beteren van sinen ghebreken, of te arbeiden om die dochden te vercrighen, xl.

3. Item, als yemant merket dat hi dit voerseide opset niet volcomelic volbracht en bevet ende dat selve opset vernijt, biddende verghifnisse van den Heren voer sine versumenisse, xl.

4. Item, als yemant onder den ghetijden of onder ander ghebbede enich ydel of ander ghebreclie ghedachte hevet ende sich pijn af te keren van dier ghedachten ende weder te brengen dat hi leest of bedet, xl.

5. Item, als yemant, gaende totten werke, dat hem bevalen is, of tot anders enich werck, opset trouwelic te arbeiden ende onder den arbeit een opsat maket, dat hi hem wal wil hebben, als [dat] hi dat ghetide wil lesen, of dat hi wat guedes dencken wil, xl.

6. Item, alsoe dicke als yemant

aures suas avertit, ne ¹ audiat linguam detrahentem, et si ex abrupto audierit, non consentit et verbo vel signo ex corde excusare conatur.

7. Item, qui correptorem sive ammonicionem proximi sui patienter sustinere nisus fuerit et pro corripiente vel ammonente Pater noster et Ave Maria dixerit.

8. Item, cum quis animum suum conatur compescere, ne proximum suum temere iudicet et facta sive dicta illius, et specialiter superiorum, non sinistre vel obliquo oculo videre sive curiose discutere, sed potius, temerario iudicio repulso, conetur eundem cordialiter excusare et dicta et facta eorum ad bonum interpretari.

9. Item, cum aliquis piis ammonitionibus seu etiam bone vite exemplis proximum a viciis sive inordinatis moribus nititur ad emendacionem sive ad profectum spirituales trahere.

10. Item, cum quis, quacunque temptatione pulsatus, eam nititur excutere et, signo crucis se muniens, oculos cordis ad celum

sijn oren afkiert, dat hi die clappinghe der tonghe niet en hoer, ende ist dat hi sie van wanschichte hoert, niet en consentiert, ende pijnttet mit woerde, mit teyken ende mitter herten te onsculdighen, xl.

7. Item, die ghene die die berispinghe of vermaninghe van sinen naesten pijn lijdsamlike verdragen ende voer die ghene, die hem berispt of vermaent, een Pater of een Ave Maria [leest], xl.

8. Item, als yemant sinen moet pijn te bedwinghen, dat hi sinen naesten niet dwaeslike en ordel ende die werke of woerde sijns naesten, ende sonderlinghe sijne oversten, niet quellic en trecke of niet curioeselic en ondersueke, mer dat hi dat dwase ordel over siden sette ende pine sinen naesten, het si sijn ghelijc of oversten, te onsculdighen ende hoer woerde ende werke ten besten trecken, xl.

9. Item, als yemant mit goddienstighe vermanighe of oec mit exempelen des gueden levens sinen naesten pijn te trecken van den ghebreken of van ongeordinierden seden totter beteringe of totten gheesteliken voortganc, xl.

10. Item, als yemant mit enigerlei becoringhe anghevochten wort, pijn se van hem te werpen ende slaende een teiken des cruces

¹) Boven »averit ne» schreef een latere hand: »afkiert dat,» en boven het volgende »ex abrupto,» »conversienlike.» Zulke glossen komen in den lat. brief vaak voor.

erexerit dicendo ter Ave Maria in remedium temptationis.

11. Item, cum quis vicia sua sive temptationes causa humilitatis sive consilii extra confessionem sacramentalem humiliter revelaverit.

12. Item, cum quis] corpore infirmis servierit sive apud eos per noctem vigilaverit, sive qui pie et compassive eorum infirmitates aspexerit, et pro eis devote oraverit.

13. Item, cum quis, aliquem temptatum, exacerbatum, iratum, tristem, pusillanimum aut quacunque passione gravatum videns, eum ad pacem reducere, confortare sive consolari nisus fuerit.

14. Item, cum quis quocumque temptatus vicio sollicite resistere nisus fuerit, et precipue dissimilem personam videns, ne sensualiter et viciose delectetur et periculo temptationis exponatur, oculos suos quantocius ab eadem persona conatus fuerit avertere.

15. Item, cum quis, ad mensam reficiendus residens, attentius ad lectionem diligenter auscultare nisus fuerit, non respiciendo hinc inde, quo modo vel quid quis comedat vel ante se habeat, nisi cui hoc ex officio incumbit.

16. Item, cum quis de licentia

voer hem selven, ende boert op die ogen des herten ten hemel, sprekende tot eenre medicinen teghen die becoringhe drie Ave Marie, xl.

11. Item, als yemant sine gebreke of becoringhe om der oetmoedicheit wille, of om raets wil, buten der biechten des sacraments oetmoedelic apenbaert, xl.

12. Item, als yemant den sieken mit sinen licham dient of die des nachts bi hem wakket, of die guedertierlic of medelidelic hoer suucte aensiet ende ynnichlic voer hem bidt, xl.

13. Item, als yemant enighe mensche siet becoert of verstuert of toernich, droevich, cleynmoedich of mit enigher passien beswaert ende pijnnt den weder te vreden te setten, te stercken of te troesten xl.

14. Item, als yemant, mit enigherleye ghebreck becoert, sorchvoldelike die becoringhe pijnnt weder te staen, ende sonderlinghe enighe onghelike personen siende, opdat hi niet sinlic ende ghebrecklic ghenoechte en crighe ende in perikel der becoringhe en valle sijn oghen pijnnt haestelike van den selven persoon af te kieren, xl.

15. Item, als yemant, ter maeltijt sittende, eernstelike totter lexse pijnnt toe hore, niet hier ende daer omsiende, hoe of wat yemant eet oft voer hem hevet, dan die ghene die dat van hoers amps wegghen doen moeten, xl.

16. Item, als yemant, mit orlof

sive ex commissione exiens septa habitacionis, signo crucis se signando ac Pater noster sive Ave Maria sive aliam oracionem cum invocatione auxilii divini legendo, proponat quinque sensus suos diligenter custodire.

17. Item, cum quis, aliquem verbo, facto vel malo exemplo offendens sive scandalizans, genuflectendo seu aliud signum humilitatis exhibendo, veniam postulaverit ac Pater noster pro offenso vel scandalizato dixerit.

18. Item, cum quis, exercitacionem, humiliacionem sive disciplinam a suo seniore aut meliore sive confessore humiliter et patienter suscipere nitens, ab illo vicio, pro quo suscepit eandem disciplinam, exercitacionem sive humiliacionem, se emendaturum proponat.

19. Item, cum quis humiliter proximum suum honore et reverencia prevenire nititur.

20. Item, cum quis, propter beneplacitum Dei aut suum profectum spiritualem sive alia bona intencione ad confessorem suum, aut regentem se, accedens humiliter ab eo pecierit, quod ipsum velit libere exercitare sive de defectibus suis eum corripere vel humiliora et viliora opera sibi iniungere, sive eciam vestes et

of van bevels weghe buten ter wer gaende, hem selven teiket mitten cruce ende een Pater noster of een Ave Marie of anders enich ghebet mit aenroepinghe der godliker hulpe [leest] ende opsettet neerstelike sijn vijf sinne te bewaren, xl.

17. Item, als men yemant mit woorden of werken of mit enighen teiken of quaden exempelen vertoernt hevet of ghesandalisiert, ende hem te voeten vallende, of enighe ander teiken der oetmoedicheit hem bewisende, verghiffenisse bidt, ende een Pater noster leest dien men vertoernt hevet of ghescandeleziert heeft, xl.

18. Item, als yemant oefinghe, vernederinghe of dijsiplijn van sinen olderen of beteren of biechter oetmoedelic ende lijdsamlic pijnt tontfanghen, ende opset dat hi hem beteren wil van den ghebreke, daer hi voer ontfanghen heeft die selve oefinghe, dissiplijn of vernederinghe, xl.

19. Item, als yemant pijnt sine evenmenschen oetmoedelic eer ende weerdicheit te bewisen, xl.

20. Item, als yemant om dat behagen Gods of om sijns selves gheesteliken voertganc of uut anders enighe goede menighe gaet totten biechter of totten ghenen die hem regiert, oetmoedelic bidende dat hi hem vrielike oefenen wil of van sinen ghebreken berispen wil, of dat hi hem die oetmoedichste ende snoedeste wer-

cetera abiectiora sibi ministrare.

21. Item, cum quis iniuncta sibi abiectiora, viliora et humiliora seu etiam laboriosiora opera hilari vultu sive patienter nititur adimplere.

22. Item, cum quis a vestiario vestimentum humile et abiectum, sive quicquid aliud vile sive attritum ad vestitum pertinens, sine murmure humiliter recipere nisus fuerit.

23. Item, cum quis motus impatiencie, murmuracionis, iracundie, indignacionis sive cuiuscunque vicii vel passionis senciens, eisdem sive alicui eorum spirituali remedio nisus fuerit fideliter obviare.

24. Item, quotienscunque quis nititur verba sua basse, verecunde sive humiliter sine clamore proferre.

25. Item quotienscunque quis, ut Deo placeat et proximum edificet, se modestum, humilem, mansuetum, pium, sive tractabilem exhibere conatur.

26. Item, cum quis, quodcunque opus sive temporale sive spirituale incepturus, prius crucis signo se signando et divinum auxilium invocando »Deus in adiutorium meum intende, Domine ad adiuvandam me festina" intente dixerit.

ke bevelen wil, of dat hi hem die snodeste cleder ende ander verwoerpande dinghe gheven wil, xl.

21. Item, als yemant mit enen vroeliken aensicht of lijdsamlic pijn te volbrenghe die verworpenste, snodeste, oetmoedichste of arbeidelicste werke, xl.

22. Item, als yemant oetmoedelic sonder murmerieren pijn tontfanghen enich oetmoedich cleet of wattet anders is, dat versleten of snoede is, hoerende totter cledinghe, xl.

23. Item, als yemant beweghinghe der onlijdsamheit, des murmerieres, der toernicheit, der onweerdicheit of enighes anders ghebrekes of passien¹ ende den selven passien pijn mit gheesteliker medicene weder te staen, xl.

24. Item, alsoe dücke als yemant sine woerde pijn stichtelic, scamelic of oetmoedelic sonder ropen voert te brenghe, xl.

25. Item, alsoe dücke yemant, opdat [hi] Gode behaghe ende sinen naesten stichte, hem selven pijn te bewisen sachtmoedich, oetmodich, goddienstich of ghebuncksam, xl.

26. Item, als yemant enich werck, tijtlic of gheestelic, beghinnen sal, ende eer dat hijt beghinne, hem teiken mitten teiken des cruses, anropende die godlike hulpe ende mit andachte segghe: God, wil dencken in mijn hulpe; Here, tot mi te helpen haeste, xl.

¹) Hier is een woord uitgevallen, »hevet" of »voelet."

27. Item, cum quis quamcunque bonam consuetudinem sive institutionem domus sue cordialiter observare proponit, seu etiam cum aliquam earum opere compleverit.

28. Item, quotiens correptus sive ammonitus nisus fuerit de corripiente se sive ammonente sentire, quod illa ammonicio sive correpcio ex amore, zelo iusticie vel discipline sive alterius cuiuscunque boni processerit.

29. Item, quotiens quis nititur magis credere sententie senioris sive alterius cuiuscunque de defectibus suis vel de quacunque alia materia, quam sententie proprie.

30. Item, quotienscunque quis propriam voluntatem sive consilium consilio superiorum suorum vel seniorum vel cuiuscunque alterius humiliter postposuerit.

31. Item, cum aliquis caritativo colloquio interest et cavet ne aliqua secularia, carnalia sive vana verba in compunctionis sive devocionis detrimentum ipse introducat, sive qui talia introducendum ammonet.

32. Item, quotienscunque aliquis illi vicio, ad quod magis est inclinatus, et a quo magis temptatur sive infestatur, nititur resistere et idem, quantum in ipso est, nititur exstirpare.

27. Item, als yemant enighe guede ghewoente of insettinghe sijns huses begheerlic opset te holden, of oec wanneer hi eenighe van hem mitten werken vervult, xl.

28. Item, als yemant berispt of vermaent is ende pijnt dan te voelen van den berisper of vermaenre, dat die vermanighe [sic] of berispinghe ghecomen is uut mynnen ende begheerten der rechtvierdicheit of der discipline of anders eniges guets, xl.

29. Item, als yemant als meer pijnt te gheloven den syn sijns oversten of yemant anders, van sine ghebreke of van anders enigher materie, dan sijns selves syn, xl.

30. Item, alsoe ducke yemant set oetmoedelic sijns oversten of sijnre olderen of anders yemants raet boven sine eighen wil of boven sinen eigenen raet, xl.

31. Item, als men is in enighe toe gader sprekinge of collacie ende hem selven verwaert, dat hi niet voert en brenghe enighe werlike, vleischelike of ydele woerde, die een hinder mochten wesen des berouweliken beweges of der ynnicheit, of die vermaent diegene die alsulke woerde voert brengen, xl.

32. Item, alsoe ducke als yemant pijnt weder te staen dien ghebreken, daer hi meest van becoert ende anghevochten wort, ende dat selve ghebreck pijnt, alsoe voel als in hem is, nut te raden, xl.

33. Item, cum quis audierit replicationem cuiuscunque contra dictum sive sentire suum, et humiliter cesserit alteri sive responderit: mea culpa, non conando pro defensione sententie sue quidquid replicare.

34. Item, cum quis horis canonicis sive aliis horis, missis, vigiliis defunctorum, sive septem psalmis interfuerit, aut propter obedientiam caritatis aut iusta et rationabili ex causa interesse non potuerit, pro qualibet horarum, missarum, vigiliarum vel septem psalmorum, quadraginta indulgentiarum dies.

35. Item, quotiens quis coram venerabili sacramento oracionem aliquam dicendo se humiliter inclinaverit.

36. Item, cum quis, signacionem horologii aut campane sonitum audiens, angelicam salutacionem sive aliam praciunculam dixerit.

37. Item, cum quis, in cimiterio, in ecclesia sive in alio loco existens, psalmum vel oracionem aliquam pro fidelibus defunctis dixerit.

38. Item, cum quis ecclesiam seu locum oracionis purgaverit, sive quodcunque aliud ad divini cultus augmentum exercuerit.

39. Item, cum aliquis quacunque occasione ad nomen Salvatoris, scilicet Ihesus, sive matris eius, scilicet Maria, similiter ad Gloriam patri, auditum seu pro-

33. Item, als yemant hoert wetersprekinghe enighes menschen tegen sine woerde of sinne [ende] oetmoedelike wicket den anderen, of antwoerdet: het is mijn schult, niets niet sprekende tot bescherminghe sijns sins of voelens, xl.

34. Item, als yemant is in enighen getide, het si priesters ghetide of enighe ander ghetide, of in der missen, of vigilie voer die doden, of in die vijf psalme, of die daer om der ghehorsamheit wil of der minnen of om enighe redelike sake daer in niet wesen en mach, voer een ieghelic ghetide of misse, vigilie of vijf psalme, xl.

35. Item, alsoe duche als yemant oetmoedelike nieghet voer dat eerweerdighe sacrament, sprekende enich ghebet, xl.

36. Item, als yemant die cloecke hoert slaen of die cloecke hoert luden, ende dan een Ave Maria leest of enich ander gebet, xl.

37. Item, als yemant op den kerchhof of in der kerken of anders erghent waer, enen psalm of enich ander ghebet spreket voer die ghelovige doden, xl.

38. Item, als yemant die kerke of dat bedehuus keert, of anders enich werck doet, dat totten dienst Godes hoert, xl.

39. Item, als iemant den name onzes Beholders, dat is Ihesus, hoert of secht, of sijnre moeder, dat Maria is, ende oetmoedelic sijn hoof neighet, xl.

latum, humiliter caput suum inclinaverit.

40. Item, cum quis pedes vel caput proximi sui laverit, seu in obsequiis caritatis seu humanitatis proximi sui quomodolibet occupatus fuerit.

41. Item, cum quis ex obedientia necessitatis vel auctoritatis generali sive speciali superioris, inferioris sive equalis, quidquam fecerit, sive etiam cum conceptum mentis sue ex eorum prohibitione postposuerit.

42. Item, quotiens quis pro bonis sive rebus domus proprie, sive etiam proximi vel proximorum sollicitus fuerit pro dampno cavendo sive commodum promovendo.

43. Item, cum quis silencium loco et tempore, ad hoc consuetis sive constitutis, servaverit.

44. Item, cum quis in remissionem peccatorum suorum sive in alia pia causa per unum diem omnimodum silencium servaverit.

45. Item, qui linguam suam ex timore seu amore Dei refrenaverit, ut non loquatur verba ociosa, sive etiam contumeliosa vel dura, sive detractoria vel carnalia, sive alia verba nociva seu noxiva.

46. Item, quotienscunque quis extraneus predictis domibus, sive

40. Item, als yemant sijnre naesten hoeft of voeten wasschet of in enich sijns naesten te hulpen coemt mit dienste der. mynnen, xl.

41. Item, als yemant uut ghe-meyne of uut sonderlinge ghehoersamheit van noede of van mynne sijns oversten of sijns ondersten of sijn gheliken enich werck doet, of oeck die enich dinch achterlaet om horen wil, dat hi voer had, om hoers verbiedens wil, xl.

42. Item, alsoe dicke als yemant sorchvoldich is dat guet ende dinghe des huses of sijnre naesten voert te setten ende schade te schuten, xl.

43. Item, als yemant dat swighen in ghesetten tijden holt ende in steden, xl.

44. Item, als yemant om verghifnisse sijnre sonde, of om anders enighe goddienstighen sake enen dach lanch niets niet en spreect, xl.

45. Item, die uut anxe of uut der minnen Godes sijn tonghe bedwinghet, dat hi gheen ydel woerde en spreket, noch oec smelike noch ³harde woerde, of achterclap of vleischelike of enige ander hinderlic ¹ of sundelike woerde, xl.

46. Item, als yemant vreemdes enich van desen voerghenoemden

¹) Het HS. heeft: hindelic.

alicui earum, sive earumdem persone vel personis, in temporalibus sive spiritualibus quomodolibet subveniundo eisdem consilio aut auxilio astiterit.

47. Item, quum constat Dominum nostrum Ihesum ad minus novies sanguinem suum pro salute humani generis effudisse, videlicet in circumcisione, in oratione ad Patrem ante passionem suam, quum gutte sanguinee decurrerent in terram, in flagellatione, in coronacione et ex quinque sanctis vulneribus suis, quicumque ergo omnia in gratiarum actionem singulis effusionibus sanguinis Christi, id est cuilibet effusioni in speciali, unum Pater noster et Ave Maria attente natus fuerit legere.

48. Item, quotienscunque aliquis, genuflexo ante imaginem sculptam sive depictam Crucifixi aut beate Virginis sive cuiuscunque sancti vel sancte, unum Pater noster sive aliam orationem legere.

49. Item, quicumque genuflexo coram reliquiis cuiuscunque sancti unum Pater noster sive aliam orationem legerit.

50. Item, quicumque cum debita preparacione sacramentum eucaristie devote suscepit, sive etiam quicumque se per ieiunium et alia devota exercitia ad suspensionem eucaristie preparaverit, quamvis pro tunc ex causa ratio-

huse of enich van horen personen bistaendich is mit rade of mit hulpe, in tijtliken of in gheesteliken dingen, xl.

47. Item, wanttet apenbaer is, dat onse Here Ihesus Christus ten mynsten neghen werf sijn bloet ghestort hevet voer salicheit menscheliken geslechtes, als in die besnidinghe, in den ghebede totten Vader voer sijnre passien, doe die bloedighe droepele liepen in die eerde, in die ghiselinghe, in die croninghe ende uut dien heiligen vijf wonden, soe wie, alle daghe Gode te dancke eenre yegheliker uutstortinghe des bloets bi sonderlinghe aendachtelic pijn te lesen een Pater noster ende een Ave Maria, xl.

48. Item, also dücke als yemant mit gebogeden knyen leset een Pater noster of een Ave Maria of een ghebedeken voer dat beelde eens crucifixes, ghehouwen of ghemaelt, of der saliger ioncfrouwen Marien of enichs heiligen of santinen, xl.

49. Item, soe wie mit ghebogeden knien voer eniges heiligen reliquien een Pater noster of een [Ave] Maria [leset], xl.

50. Item, soe wie mit weerdigher bereidenge dat sacrament des lichaems Christi ynnichlike ontfanghet, ofte oec die ghene die mit vasten ende ander ynnighe oefeninge hem bereit te ontfanghen dat sacrament des lichaems

nabili eandem eucaristiam susci-
pere omiserit.

51. Item, quicunque alteri occur-
rens humiliter seu amabiliter
ob reverenciam alterius se incli-
naverit, sive mellifuum nomen
Salvatoris, quod est Ihesus, reve-
renter dixerit.

52. Item, cum quis de vespere,
exponendo se conspectui divine
bonitatis, defectus suos, quos forte
in illa die commisit, humiliter re-
memorando, cum cordis contritione
et proposito se emendandi et con-
fessori tempore suo pure confi-
tendi, recollegerit et pro Domino
suos defectus protunc cordatenus
humiliter confitendo, veniam pro
eisdem suppliciter postulaverit.

53. Item, cum quis consuetum
tempus iuxta institutiones do-
mus sue ingrediendi lectum pa-
tienter expectaverit et somnolen-
cie sue vel tepiditati, si forte
qua premitur, viriliter reluctatus
fuerit.

54. Item, cum quis, tempore
debito disponens ingredi lectum,
decenter se in eodem locando
aliquam devotam materiam sive
cogitationem, in qua obdormire
possit, assumpsit.

55. Item, quotienscunque ali-
quis verbum Dei ab aliquo sa-
cerdote devote audierit.

Christi, al ist sake dat hi op die
tijt om eene redelike sake dat
heilighe sacrament achter laet
ontfanghen, xl.

51. Item, wanneer die een den
ander ontmoet, om eerwaardicheit
des anders hem oetmoedelic ende
minlic toenygheit, of die den ho-
nichvloyede naem des Behol-
dere, die Ihesus [is], eerwaardelic
noemt, xl.

52. Item, als yemant des avents
voer den oghen der gotliker guet-
heit sine ghebreke, die hi op dien
dach ghedaen mach hebben, over-
denet mit berouwe des herten
ende mit opsette hem te beteren
ende die sonde in behoerliker tijt
sinen bichter puerlike te bich-
ten, ende op die tijt, sine ghe-
breke den guedertieren Here in
den herten oetmodelic belien-
de, verghiffenisse daer van oetmode-
lik of ynnichlike bidt, xl.

53. Item, als yemant die ghe-
woenlike tijt te bedde te gaen
na insettinghe sijns huses lijds-
amelic verwachtet ende teghen sine
slapericheit of traetheit, of hi
daer ghebrecke van had, vroelic
weder worstelde, xl.

54. Item, als yemant in be-
hoerliker tijt te bedde gaet ende
hemselves in den bedde tamelike
legt ende an neemt enighe yn-
nighe materie of ghedachte, daer
hi in ontslapen mach werden, xl.

55. Item, al so ducky als yemant
dat woert Godes van enigen priester
yynnichlic hoert, xl.

56. Item, quicumque sollicitus fuerit illesa custodire instrumenta, cum quibus ipse vel alii operantur, seu eciam alias res, ad communitatem domus sue pertinentes, ne scilicet cito pereant aut destruantur.

57. Item, ut officiales predicatorum domorum tanto alacrius et ferventius iniunctis sibi officiis deserviant, volumus quod ipsi non tantum predictis gratiis gaudeant cum ceteris, sed insuper quicumque fuerit in aliqua domorum prefatarum rector vel rectrix, seu que curam gerit de textrino opere lini, seu eciam que curam habet de opere lane, vel etiam procuratrix seu coeca, pistrix vel braxatrix, vestiaria, lotrix, hospitalaria, infirmaria, sive curam habens olerum seu eciam iumentorum, seu eciam quicumque aliud officium habuerit, sive de sororibus sive familiaribus, qui die seu nocte domi vel foris labores sue domus, quos ex officio vel obedientia necessitatis seu caritatis in, cum et ex caritate faciunt, singuli pro speciali gratia per singulos dies habeant quadraginta indulgentiarum dies.

56. Item, so wie sorchvoldich is die riescappe, daer hi of yemant anders mede arbeit, onghequetset bewaert ende behuet, of anders enich dinc, dat toe ghemeenheit des huses behoert, alsoe bewaert, dattet niet haestelic en vergaet of verdervet en werde, xl.

57. Item, opdat die ghene, die ampte hebben in dese voerseide huse, also voel te blideliker ende vuerichliker hoer ampte doen, die hem bevalen sijn, so wille wi, dat si niet alleen en ghebruken der voerseider ghenaden mitten anderen, mer daer boven soe wie in enighen van den voerseiden husen weer regierre of regierster, of die die sorge draghet van den linen werke, of oec die sorghe van den wollen werke hevet, ende die procuratrix is of cock, baxter of brouster, die die cleder verwaert, of die dat wasschen verwaert, die die gaste ontvanghet, die die sieken verwaert, of die die sorghe hevet van den moeshaven, of die die beesten verwaert, of oec die enighe ander ampte hevet, het si van den susteren of van den ghesinde, die des daghes of des nachts binnen huys of buten huus arbeiden voer dat huus van hoers amptes weghe of van ghehorsamheit van noedes weghe of van mynnen, ende dat doen in der mynnen, ende mitter mynnen, ende van [der mynnen], een yegelic van hem hebben van sonderlingher ghenade xl daghe.

In quorum omnium et singulorum premissorum testimonium has nostras presentes litteras nostri appensione sigilli fecimus communiri. Datum Daventrie sub anno gracie millesimo quadringentesimo quadragesimo sexto, iij Kal. Iunii.

Item, een tunch al deser voerghenoemden punte so hebbe wi dese teghewoerdigen brief doen vestighen mit anhanghinge onses zeghels. Ghegeven toe Deventer in den iaer van gracen dusent vierhondert ende xlvj, opten derden Kalendas des maents Iuny.

Eene latere hand schreef met bleekeren inkt en minder fraaie letter onder den latijnschen brief: »Item, Godsuinus, Dei gratia episcopus Ierapolitanus ¹, suffraganeus domini Davidis de Burgundia, episcopi Traiectensis, anno Domini mcccclxxj ipso die Exaltacionis sancte crucis, contulit nobis viva voce istas indulgencias: Item, quicumque visitaverit capellam sancte Agnetis domus sororum in Campis, V dies indulgenciarum. Item, quicumque laverit pedes hospitum, X dies indulgenciarum. Item, quicumque laboraverint fideliter, ut procurentur hospites, XL dies in. Item, quicumque manum adiutricem ad capellam porrexerit, XL dies ind. Item, celebrantes causa caritatis et audientes divina in predicta capella, XL dies ind. Item, legentes oracionem ad pulsationem ave Maria et ad alia signa, XL dies indulgenciarum.»

Aan het einde van den dietschen brief leest men: »Anderwerf ghegeven in den iaer ons Heren mccccliij van den bisschop Ludolphus.» Over Ludolphus zie men de aantek. op bl. 192.

¹⁾ Over GOZEWIJN HAEKS, bisschop van Hiërapolis i. p., zie men mijne *KG van Nederl.* II, i, bl. 279, II, ii, bl. 389, 393, 394, II, iii, bl. 347.

NIEUWE MERKWAARDIGHEDEN

UIT DEN

OUDE-BOEKEN-SCHAT,

DOOR

J. I. DOEDES.

Dat oude, zeldzaam geworden, gedrukte werken uit de vijftiende en zestiende, zelfs ook uit de zeventiende eeuw, nog menige ook voor de geschiedenis belangrijke bijzonderheid bevatten of op het spoor kunnen doen komen, is in onze negentiende eeuw reeds meermalen gebleken. Voor deskundigen behoeft dan ook niet be-
wezen te worden, dat bibliographische studiën niet te verachten diensten aan de historiographie in het algemeen en aan de bio-
graphie in het bijzonder kunnen bewijzen. Oude, zeldzame boeken en geschriften willen, dikwijls tot vervelens toe, ondervraagd en weder ondervraagd worden. Eindelijk brengen zij nog wel iets aan het licht, dat wij niet wisten en best kunnen gebruiken. Heb ik zelf meer dan eens het geluk gehad van de eene of andere merk-
waardigheid uit den Oude-boeken-schat te kunnen mededeelen¹,

¹) Volledigheidshalve laat ik hier eene opgaaf volgen van die (onder den titel van »Merkwaardigheden uit den Oude-boeken-schat») elders verspreid voorkomende kleinere bibliographisch-historische stukjes en bijdragen.

In de *Godgel. Bijdr.*, 1869, heb ik gehandeld over het *Impugnatorium* van ANTONIUS DE CASTRO (tegen WESSEL GANSFORT), met aanteekeningen van een Hervormingsgezinde, alsmede over eene zeer oude uitgaaf van WESSEL GANSFORT's »de Sacramento Eucharistiae» en eene verm. en verb. opgaaf van de gedrukte uitgaven van W. GANSFORT; vgl. daarbij *Theol. Stud. und Krit.* 1870, 3^e Heft; — over de tot ons gekomen exemplaren en de twee verschillende drukken van de *Hymni* ofte *Loff-sangen*, 's Gravenhage, 1615; — over het

thans zie ik mij op nieuw in staat gesteld, om aan het vroeger geschrevene het volgende toe te voegen, dat betrekking heeft op een verloren geacht geschrift van PETRUS BLOCCIUS; op een eerst kerkelijk goedgekeurd, daarna op den Index geplaatst gebedenboekje uit het midden der zestiende eeuw; op een tot heden onbekend gebleven exemplaar van het »Offer des Heeren», en op de vijf drukken van DE LA PEYRÈRE's Praeadamitae uit het jaar 1655.

bericht van HENR. ANTONIDES NERDENUS aangaande het begin der Hervorming in Nederland (1611); — over de Venetiaansche uitgaaf van HUGO DE GROOT's »de veritate Rel. Christ.» (1768); — over Formosaansche vertalingen ten behoeve van de uitbreiding van het Christendom, door R. JUNIUS en D. GRAVIUS (1645, 1662); — over de Engadijnsche vertaling van den Heidelb. Catech., benevens over andere litterarische en bibliographische bijzonderheden aangaande den Heidelb. Catechismus.

In de *Stemmen voor waarheid en vrede*, 1871: over het vergeten geschrift van PETRUS DATHENUS: Eene christelycke t'samen-sprekinghe (1624 enz.); — over eene onbekende uitgaaf van den gemengden tekst van den Heid. Catech. (in 't nederl.) en over den Heid. Catech. (gemengde tekst) op den Index libr. prohib.; — over GUIL. FEUGUERAIS en de door hem gestelde Leidsche Akad. Afkondiging, 1575. — In dezelfde *Stemmen*, 1873: over J. ELIOTS Nipmoeksche Bijbelvert. en JOH. LEUSDEN's Hebr.-Eng. Psalmboek; — over DAVID MOSTART als verbeteraar van het Herv. Kerkgezag in Nederland; — over den Heidelb. Catech. in het Latijn en op nieuw in het Holl. vertaald voor kinderen, Amst. (1660); — over de eerste uitg. en vroegste geschiedenis van den Ziekentroost (van CORN. VAN HILLE); — over eene onbekende uitgaaf van al de werken van CORN. VAN HILLE; — over een lat. tractaat van HERM. MODER over het Avondmaal, ook in het Nederl. overgezet (1579).

In de *Bibliogr. Adversaria*. M. NIJHOFF, I. 1873: over een geschrift, misschien wel van JOH. ANASTASIUS VELUANUS (1561); — over een tweede Ex. van het Systema Theol. van HENR. ANTONIDES NERDENUS. — In II, 1874: over de Praecepta Petri Bloccii (1559). — In IV, 1878: Lijst van Bijbels, Testamenten of gedeelten daarvan, niet door LE LONG vermeld (tot 1650).

Over »Ein Mandat Jesu Christi» van NIK. HERMAN (1524), zie *Theol. Stud. und Krit.* 1878.

1.

EEN TOT HEDEN VERLOREN GEACHT GESCHRIFT

VAN

PETRUS BLOCCIUS

(KLAGE JESU CHRISTI)

TERUGGEVONDEN.

PETRUS BLOCCIUS, in het begin dezer eeuw een bijna onbekende, is het thans niet meer, nadat de Hoogleeraar KIST in 1842 ons met hem bekend gemaakt heeft door zijne verhandeling over de »Meer dan twee hondert ketteryen, blasphemien ende nieuwe leer-ingen, welck wt de Misse zyn ghecomeu.” Dat PETRUS BLOCCIUS nog meer heeft geschreven, zullen de lezers van die verhandeling zich herinneren. BLOCCIUS zelf vermeldt in zijn door den Hoogl. KIST uitvoerig beschreven boek nog onderscheidene schriften van zijne hand, als: van dat Doopsel ende Avontmael; eene disputatione over Hebr. 5; een boekske over Rom. 1, 3 en Hebr. 1; een boekske over de Pauselijke tweedracht, en een boekske, Querimonia Jesu Christi, dat is Claginge Jesu Christi genaemt. ¹ Van geen van deze schriften zijn echter exemplaren tot ons gekomeu; tot ons leedwezen moeten wij ons met de titels vergenoegen.

Eene uitzondering maakt waarschiuulijk het laatstgenoemde ge-

¹) Vgl. de bedoelde verhandeling van den Hoogl. KIST in het *Nederl. Archief voor Kerk. Gesch.* II, 1842, bl. 36. Thans kan er nog bijgevoegd worden: *Praecepta Petri Bloccii formandis puerorum moribus perutilia*, Leydae 1559, door BLOCCIUS t. a. pl. niet genoemd, den Hoogl. KIST niet bekend, trouwens vroeger nergens vermeld. Ik heb er een verslag van kunnen geven in de *Bibliogr. Adversaria* van M. NIJHOFF, II, 1874, bl. 56.

schrift, waarvan wij meenen thans een exemplaar vóór ons te hebben. Laat ons zien, of wij ons hierin al dan niet vergissen.

Op drie plaatsen in zijn door den Hoogl. Kist besproken geschrift maakt PETRUS BLOCCIUS melding van een door hem geschreven boekje, Querimonia of Claginge Christi. Bl. 104, 105 schrijft hij: Maer lieve Papisten, wat loon dat ghy voor de vleeschelicke wercken sult ontfanghen, moecht ghy Sap. 5; Gal. 5, 6; Rom. 2, 6; 1 Corinth. 6 lesen. Wy weten, dat wy gheen verdiensten hebben, dan de verdiensten Jesu Christi, door welck alle dinck was bereyt. Mat. 25; Luc. 14; Eph. 1; 2 Tim. 1. Hier van leest mijn boecxken Querimonia Jesu Christi, dat is, de Claginge Jesu Christi genaemt. — Bl. 113 is het: Maer comter een ander wt syn eygen naem, die ontfangt men, alsoo dat Christus wel clagen mach, als ic in een boecxken hebbe bewesen, genaemt Querimonia Jesu Christi, dat is, Een Claginge Jesu Christi. — Bl. 319 lezen wij: Het is wonder wat Christus hen gedaen heeft, dat se hem niet begeeren voor dat fundament. Hiervan leest in de Claginge Christi, welck ick gemaect hebbe.

Volgens zijne eigene verklaring heeft hij derhalve een boekje geschreven, waarin Jezus voorgesteld wordt 1°. als klagende, of zich beklagende over hen, die Hem hadden moeten aannemen, maar door wie Hij verworpen wordt (bl. 113); 2°. als van wiens verdiensten alleen wij ons heil te verwachten hebben (bl. 104, 105); 3°. als die wel inzonderheid waardig is, dat men op Hem alleen zijne hoop bouwt, zoodat het onverantwoordelijk is, wanneer men elders zijn heil zoekt (bl. 319). Meer kunnen wij aangaande dat boekje niet afleiden of opmaken uit het verband der plaatsen, waar het door Bloccius vermeld wordt. Hij spreekt er toch zeer in het algemeen over. Het meeste licht geeft nog de plaats bl. 113, waar duidelijk blijkt, dat Christus in het bedoelde bookske als klagende of zich beklagende, en dat wel te recht zich beklagende, voorgesteld wordt.

En zie, daar kwam ons een boekje in handen met den titel: *Klage Jesu Christi, wider die vermeinte Euangelische. Dero keyner, ehr sey Hohes oder Nidriges, Geistliches oder Weltliches Standes, in*

*seinem beruff rechtschaffen gefunden wird...*¹ Waar het gedrukt is en door wien, wordt niet gezegd. De schrijver noemt zich niet. Het jaartal, op den titel vermeld, is 1556.

Indien dit eens het door Bloccius bedoelde boekje was? Onwaarschijnlijk is het niet, zooals uit het volgende zal blijken, en wel de moeite waard is het, te onderzoeken, of wij hier iets voor ons hebben, dat uit de pen van PETRUS BLOCCIUS gevloeid is, zooals zeker terstond wordt toegestemd door allen, die belang stellen in de Hervormings-literatuur der zestiende eeuw.

Of zou misschien de taal, waarin het geschreven is, ons reeds terstond moeten doen ontkennen, dat PETRUS BLOCCIUS het zou kunnen geschreven hebben?

Zooals bekend is, heeft hij, voordat hij zich (omstreeks 1558?) te Leiden vestigde, in Duitschland verkeerd en daar betrekkingen aangeknoopt. Hij was te Keulen en Heidelberg geweest. In zijne «Meer dan twee hondert ketteryen» lezen wij (bl. 221). »Ick kenne te Heydelberch een gods-vreesende man, JAN DE MONT van Goch, welck noch Latyn noch Griecx weet², als ook JAN ARENTS, de corf-maecker, predicant te Amsterdam; maer dese twee predicanten soude ick liever hooren, dan allen Scotisten van Parys.» — en elders (bl. 169): »maer de gheleertsten zyn somtyts de wijsta niet, pleech een gods-vreesende edelman, EVERARDUS VAN SAND in d' landt van Cleef, somtyts wel te seggen.» Later, na Leiden verlaten te hebben (in 1563)³, is hij weder in Duitschland te vinden, in 1564 te Wezel, daarna te Nedermurmpster, in de nabijheid van Rees in Kleefslant, vermoedelijk als huisonderwijzer, later ook als prediker werkzaam⁴. Een en ander geeft ons recht tot de onder-

¹) In zijn geheel luidt de titel aldus: *Klage Jesu Christi.... gefunden wird. Osee VII. Whe ihnen das sie von mir weychenn. Sie müssen..... worden. Jesus Sirach 4. Whe euch Gotlosen. verflucht.* MDLVI. 46 (niet gepagineerde) blz. In 4°.

²) Zoodat hij met dezen man althans niet in het Latijn kon spreken.

³) Vgl. hierbij KIST, t. a. pl. bl. 22—27; bovendien in het 3, deel van het *Nederl. Archief*, bl. 289—300; 403—410. Van 1559—1563 heeft Bloccius zich zeker te Leiden opgehouden. Met betrekking tot het jaar 1558 is weinig of niets met zekerheid te zeggen.

⁴) Vgl. hierover KIST, t. a. pl. II, bl. 19—28.

stelling, dat hij de hoogduitsche taal genoeg machtig geweest is, om er zich in uittedrukken en er zich van te hebben kunnen bedienen, althans bij het spreken. Wat het schrijven betreft, de Klage Jesu Christi ligt voor ons, en het blijft de vraag, of dit boekje ook van zijne hand zou kunnen zijn.

Wat zijne andere geschriften betreft, drie daarvan, behalve de Praecepta, die voor de Leidsche latijnsche schooljeugd bestemd waren¹, zijn door hem in het latijn opgesteld. De Meer dan twee honderd ketterijen zijn, zooals de titel ons leert, »eerst van PETRO BLOCCIO... in Latijn ghemaect, daerna in Duytsch voor slechte menschen overghesett.» De overzetter (in de nederlandsche taal) is, gelijk een Naschrift doet zien, zekere JACOB PIETERS. — Een ander geschrift van BLOCCIUS, namelijk over den Doop en het Avondmaal, is in 1562 door hem in het latijn geschreven en eerst later, in 1566, in het nederlandsch vertaald (wij weten niet door wien) in het licht verschenen.² — Een ander geschrift, dat over de Pauselijke tweedracht handelt, door BLOCCIUS zelve vermeld (Tweehonderd kett. bl. 165 en 285) is ook in het latijn geschreven (t. a. pl. bl. 285)³. — Wij hebben dus in het oog te houden, dat hij geenszins geacht moet worden zich gewoonlijk van het nederlandsch bediend te hebben voor zijne geschriften. Onmogelijk is dus ook niet, dat hij iets in het hoogduitsch geschreven heeft.

Dat de schrijver der Klage Jesu Christi bepaald de hoogduitsche taal koos, daarvoor had hij eene afdoende reden. De Heer Jezus Christus, die in dit geschrift sprekende optreedt, richt zich tot het Duitsche volk, tot de Pausgezinden en Evangelischen in Duitschland. Het is over hen, dat de Heer zich beklaagt. Maar hier wenschen wij tevens te doen opmerken, dat de schrijver toch geenszins behoeft gehouden te worden voor iemand, die niet tot den stand der geleerden behoorde. Het is duidelijk genoeg, dat hij evenmin een vreemdeling was in het Grieksch en Latijn, als in de Heilige Schriften. Meermalen gebruikt hij het woord »Euangelion,»

¹) In usum iuventutis Leidanae conscripti ac editi, staat op de laatste bladzijde te lezen.

²) Vgl. den *Index libr. prohib.*, of Kist, t. a. pl. II, bl. 10.

³) In welke taal zijne andere geschriften en opstellen geschreven zijn, is niet bekend.

»Mein Euangelion.«¹ Bl. 11 schrijft hij: »nicht... aus besonderer liebe zur Mir, noch meinem wort,... sonder ne fiat tumultus in populo, Das der gemein man nit unrüwig werde.« — Bl. 18 lezen wij: »Und gehet hie wie das ware sprichwort lauttet: Dat veniam corvis, vexat censura columbas, Das ist. Grosse Raben lest man gehn, Die Tauben aber müssen dran.« — Hierbij kunnen wij nog voegen bl. 30: »welcher sich einen strengen Ritter Veneris beweiset''... en eenige regelen lager: »Etwan lernet auch einer zwey oder drey wort Latein oder Griechisch, und düncket sich nicht ungelerter dann Cicero oder Demostenes.«

Maar de titel van het thans voor ons liggende hoogduitsche geschrift, komt hij wel overeen met de opgaaf, die wij op de plaatsen in de Meer dan twee honderd ketterijen vinden?

Laat ons zien, hoe de titel opgegeven wordt.

Bl. 105 is het: Querimonia Jesu Christi, dat is, de Claginge Jesu Christi genaemt.

Bl. 113 is het: Querimonia Jesu Christi, dat is, Een Claginge Jesu Christi.

Bl. 319 is het: de Claginge Christi.

Hoe luidt de titel dan nu eigenlijk letterlijk? Met of zonder de latijnsche woorden? Bl. 319 zijn zij weggelaten. Verder. Is het *de* Claginge, zooals bl. 105, of *een* Claginge, zooals bl. 113 te lezen geeft, en is het Claginge Jesu Christi (bl. 105, 113) of Claginge Christi (bl. 319)? Men zal moeten toestemmen, dat hier geen streven openbaar wordt, om den titel zoo nauwkeurig mogelijk op te geven; iets, dat ook niet volstrekt noodig was, daar het om de voldoende aanduiding van het bedoelde geschrift, niet om de »diplomatisch» nauwkeurige opgaaf van den titel te doen mocht zijn. Maar wij mogen hierbij ook niet vergeten, dat het boek, waarin naar die Claginge Christi verwezen wordt, oorspronkelijk in het latijn is geschreven, en wij daarvan de overzetting, door JACOB PIETERS vervaardigd, voor ons hebben. Wat heeft PETRUS BLOCCIUS in het oorspronkelijke latijnsche geschrift geschreven? Al is de titel van het door BLOCCIUS aangeduide geschrift werkelijk »Klage

¹) Bl. 116 vinden wij: Meins Euangelions; bl. 28: Meines Euangelii; bl. 10: meinem Euangelio.

Jesu Christi" geweest, toch is geenszins voor onmogelijk of hoogst onwaarschijnlijk te houden, dat hij het in zijn Meer dan twee honderd ketterijen, waarin hij zich van de latijnsche taal bediende, met de woorden »Querimonia Jesu Christi" heeft aangeduid. Waarschijnlijk heeft de overzetter het latijnsche »querimonia Jesu Christi" dan tweemaal (bl. 105, 113) behouden en de vertaling van die woorden in het nederlandsch er bijgevoegd, eens daarentegen (bl. 319, waar hij dan ook »querimonia Jesu Christi" moet gelezen hebben) de latijnsche woorden — niet overgenomen, maar — terstond in het nederlandsch overgezet. Hoe dit zij, op bl. 319 (»hiervan leest in de Claginge Christi") komen de latijnsche woorden niet voor. Daar moeten in het oorspronkelijke óf alleen de woorden »querimonia Christi", door den overzetter vertaald met »claginge Christi," óf alleen deze hollandsche woorden te lezen geweest zijn. Wat het waarschijnlijkst van deze twee is, wagen wij nog niet te beslissen. Wij hopen er later op terug te komen.

Maar wat dan ook tot heden onzeker moge zijn, niet dit, dat PETRUS BLOCCIUS een »boekje" heeft geschreven, waarin de Heer Jezus Christus optreedt als zich beklagende over degenen, die Hem geheel anders ontvangen en bejegenen, dan Hij van hen mocht verwachten. Dit nu is ook het geval in het geschriftje, waarop wij thans onze aandacht vestigen, en dat tot titel heeft: »Klage Jesu Christi," zes en veertig bladzijden ¹ in quarto groot, en alzoo, wat den omvang betreft, klein genoeg, om een libellus, een boecxken te heeten. Gedrukt in 1556, verscheen het alzoo in het licht ongeveer een paar jaren, vóórdat PETRUS BLOCCIUS zich te Leiden schijnt gevestigd te hebben, althans drie jaren, vóórdat de Praecepta (Leydae 1559) uitkwamen.

Wat is de inhoud van het hoogduitsche boekje?

Tot de beantwoording van deze vraag konden wij niet wel overgaan, voordat wij een enkel woord hadden laten voorafgaan over de taal, waarin het geschreven is, en over den titel, waaronder het in de vertaling van de (oorspronkelijk in 't latijn geschreven) Meer dan twee honderd ketterijen wordt aangehaald.

Het boekje is van het begin tot het einde een beklag van den

¹) Eigenlijk vier en veertig bladzijden, indien wij het titelblad niet mederekenen.

Heer Jezus over hetgeen Hij in Duitschland, van het Duitsche volk, lijden moet; van hen, die zich Evangelischen noemen, maar niet naar het hun gepredikte en eerst ook door hen aangenomen Evangelie leven; die vooral in den laatsten tijd, nadat de eerste ijver verflauwd is, voor een goed deel zijn teruggekeerd op den vroeger verlaten weg. Niet, dat zij zich weder aan den Paus, den Antichrist, hebben onderworpen; maar zij doen, alsof zij hun heil verwachten van hetgeen bij de Pausgezinden (»die Papisten») te vinden is. Eerst wordt door den Heer herinnerd wat Hij gedaan heeft, om hen, die zich door hunne zonden in den eeuwigen dood gestort hadden, te verlossen; hoe Hij hun, die in de macht van den Antichrist waren, het Evangelie heeft doen verkondigen, en velen daaraan eerst ook gehoor hebben gegeven. Maar bij een groot gedeelte is de ijver verkoeld, en niet weinigen »haben wider gebilliget und für gut angenommen, das inen zuvor ein gewel war." Nu wil de Heer hunne zonde hun voor oogen stellen, voordat Hij komt, om gericht te houden, opdat zij zich bekeeren, voordat het te laat is. »Denn Ich, ewer Herr und heylandt, stehe zum Gericht, und wil mit euch rechten. Nun wolan, mein art und natur ist, Sünde verzeihen und zudecken denen, die sie von hertzen erkennen und sich zu Mir mit hertzlichem rewen und glauben bekeren." (bl. 3—8.) Vooraf gaat nu een woord aan de »Papisten." »Nun solt ich billich meine Klage an denen, die Apostolici, Catholici, Bapst, Bischoff, Apt, Priester, Probest und dergleichen mit hochprachtigen Titteln wollen genent sein, anfahen. Aber dise gedencken gar nit, Wo ist der Herr." Zij worden daarop geschetst in hunne boosheid. Door zijne Evangelisten heeft de Heer hen in den laatsten tijd tot bekeering doen roepen, maar zij blijven verhard en verblind. Tot hen zal derhalve ook gezegd worden: Gaat heen, gij vervloekten, in het eeuwige vuur.. (bl. 8—10) Met betrekking tot de Evangelischen wil de Heer echter nog eene poging wagen. Het is waar, het Evangelie wordt wel onder hen gepredikt en geleerd, maar het leven wordt er niet naar ingericht... »und ist zwar geringer unterscheyd, so viel das Leben belanget, zwischen Euch, vermeinten Euangelischen, und den Papisten." Dit wordt nu in bijzonderheden aangetoond, waarbij vooral de Overheden, de Vorsten en Stenden, verder de kooplieden, handwerkslieden, boeren,

daarna de »Pfarrherrn uund Prediger'' toegesproken worden. (bl. 11—40.) De klacht is hier met betrekking tot allen: Zij wandelen niet naar het Evangelie, maar doen, alsof zij nog onder de macht van den Antichrist waren. Pauselijke afgoderij wordt geduld, altaren enz., feestdagen, misgewaad, . . . in plaats van een en ander voor goed afgeschafft te laten blijven, zijn zij weder ingevoerd en erkend, en het leven in de zonde gaat zijn vrijen gang. Het zondigen wordt óf niet bestraft óf tegen degenen, die het bestraffen, in bescherming genomen. De ongerechtigheid verheft vrij haar hoofd; de gerechtigheid vindt tegenwerking en vervolging. Onverbiddelijk is de Heer in het aanwijzen en bestraffen van al de zonden in de verschillende standen. Zeer donker gekleurd is het tafereel van het maatschappelijk, kerkelijk en huiselijk leven. Inzonderheid is des Heeren woord ook tegen het Interim gericht, tegen de erkenning van de »Adiaphora'', tegen de onvoorwaardelijke erkenning ook van de besluiten van het Trentsche Concilie. Tegen het *Interim* laat de Heer zich in deze zijne «Klage'' bij herhaling hooren. »Denn erstlich, habt ihr das klein auffgemutzt Teufelein, das Interim, welches allen meinen Verdienst und Erlösung unter die Füß trittet, alle Abgöttische gewel des Bapstums wider auffrichtet, angenommen." (bl. 23) — »Denn viel aus hinen . . . durch Krieg, Blut vergissen . . . und neuen Alcoran, Interim genannt, die Sachen dahin gerichtet, . . . das mein heylsams Wort unter gedruckt, und aber des Bapsts Teuffelische lehren, Abgöttische Ceremonien und Abgöttereien wider angerichtet uund gehalten werden sollen, haben irer, der Predicanten und Lehrer nicht wenig, auch hoch und fürtreffliche gelehrten, die doch zuvor anders gelehret uund geschrieben, . . . mein Wort und Warheyte faren lassen" (bl. 36); — »Es haben auch ettliche Prediger, ob sie gleich noch ettwas recht predigen, die Bepstische Messkleydung, darinn mein Name und verdienst inn viel wege verfinstert unnd gelestert, ja bey nahe ausgetilget worden (wie noch), als ob ohne diese unnd andere Messgeuckelwerck meine Erlösung nicht nütze, meine Wort und Sacrament nicht recht verrichtet werden möchten, mit schwerer verergerneus meiner armen Christglaubigen, wider bewilliget, angezogen, geübet, und der abgefallenen Oberkeyt von Mir, mit Schrifften und Thaten, geholffen und gerathen . . . Darzu das ge-

putzet Teuffels Ketzlin Interim angenommen" . . . (bl. 39) — Tegen de *Adiaphora* is het: »Viel haben jetzund abgöttische, schedliche, uund unnütze Mittelding, *Adiaphora* genant, gelobet und wider angerichtet, die sie zuvor mit Warheytt und billich gescholten, und abgeschaffet hatten, welche doch jetzt nimmer *Adiaphora* oder mittelding mit Warheytt mögen genent werden" . . . (bl. 37) — Tegen de erkenning van de besluiten van het *Trentsche Concilie*: »Darnach in volstreckung und beschluss des unordenlichen, unrechtmessigen, und parteischen Concilii zu Trient, darinnen meine und meines Euangelii ergeste Feind sollen beyde Kleger und Richter sein, on alle vorgehende Exception, einrede, Auszug und protestation (wie die Reichsabscheyd dieses bezeugen) bewilliget, do ir noch nicht wustet (welches nie mehr in Religions Sachen erhöret und Deutscher Nation ein ewiger Schandfleck sein würd) wie und was dise geystlose leut beschliessen würden" . . . (bl. 23) — Het geheel eindigt met eene opwekking tot bekeering, waaraan de belofte van velerlei zegen verbonden wordt, en met eene bedreiging van de verschrikkelijkste straffen, indien zij, zoogenaamde Evangelischen, op den ingeslagen weg voortgaan (bl. 40—46). De laatste woorden zijn: Christo allein die Ehre. Amen.

De schrijver, die den Heer Jezus dit hoogst ernstig en op vele plaatsen heftig woord van beklag in den mond legt, blijkt alzoo een vurig belijder van het door de Hervormers op nieuw zuiver gepredikte Evangelie te zijn, en met dit geschrift een krachtig protest te hebben willen laten hooren tegen alle afwijkingen, bepaald wat eeredienst en leven betreft, van den rechten Evangelischen weg en tegen elk toegeven aan het streven, om zooveel mogelijk met de Pausgezinden medetegaan; een krachtig protest vooral tegen het Interim en de *Adiaphora*. Het is duidelijk, dat hij in den *adiaphoristischen* strijd met hart en ziel partij gekozen heeft tegen hen, die gunstig voor het Interim gestemd zijn.

Dit alles is, om nu tot Petrus Bloccius terugtekeeren, geheel in den geest van den schrijver der Meer dan tweehonderd ketterijen. Men vergelijkte vrij dit laatste geschrift met de Klage Jesu Christi, houde daarbij in het oog, dat de Klage Jesu Christi in 1556, de Meer dan tweehonderd ketterijen na 1564 geschreven

zijn, en dat zij, wat doel, vorm en taal aangaat, van elkander verschillen; men zal dan geen bezwaar vinden, om ze voor vruchten van denzelfden boom, voor kinderen van denzelfden vader te houden. Om zoo onpartijdig mogelijk te zijn, laten wij hier een gedeelte volgen der karakteristiek, die de Hoogl. Kist vele jaren geleden van de Meer dan tweehonderd ketterijen gaf.¹ Men vergelijkte daarmede dan wat de Klage Jesu Christi te hooren of te lezen geeft.

»De grieven, welke Bloccius... tegen de Lutherianen, gelijk hij ze noemt, inzonderheid echter de Heshusianen, op veelvuldige plaatsen (bl. 27, 58, 115, 124, 162, 198, 234, 244, 264, 266, 280, cet.) aanvoert,” zegt de Hoogl. Kist, »en als voortgesproten uit de Misse bestrijdt, zijn... het behouden van beelden, orgels en altaren in de kerken, gebrek aan kerkelijke tucht en een vleeschelijk leven, en over het algemeen zoodanig eene inrigting van de kerkedienst, dat tusschen hunne kerken en die der Papisten bijna geen onderscheid valt te bespeuren. 't Geeft mij wonder, zegt hij (Bloccius), wat het laatste betreft (bl. 163), dat de Heshusianen tegen den Paus roepen, nademaal dat sy in heuren kerckedienst in als (alles) overeencomen: als oock in heur vleeschelick leven, met den Paus ende syn afgodische kerke: want de Heshusianen houden de Pausche feestdaghen, singhen Misse, Metten, vesperen, hebben bilden, altaren, choor-cleet, Mis-kelck, Mis-cleet, orgels, sy hebben de besweeringe by dat Doopsel, schryven postillen, ghelyck de Papisten: also, dat yemant quaem in de Kercke der Heshusianen ende der Papisten, hy sal cleyen onderscheit vinden.” — Later wijst de Hoogl. Kist er nogmaals op, dat Bloccius zeer ijvert tegen alles wat in den openbaren eeredienst aan de Roomsche vormen doet denken. »Wij kunnen hieruit reeds afmeten,” zegt de Hoogl. Kist,² »hoe hij over kerkgebaar en kerksieradien zal gedacht hebben. Hij heeft ook zelfs geene harde woorden gespaard, om daarover het zijne te zeggen. Men leest, schrijft hij, dat de kinderen van Aäron zijn gestraft, omdat se ongeheeten hebben gewierookt; hoeveel te swaerder sullen sy naemaels gestraft worden, die dat Doop-

¹) T. a. pl. II, bl. 81, 82.

²) T. a. pl. II, bl. 105, 106.

sel, Nachtmal ende den Kerckendienst niet laten ghelyck Christus door syn Apostels geleert en geordineert heeft."

Zooals Bloccius over deze dingen dacht en schreef, dacht en schreef daarover de auteur der Klage Jesu Christi. Wijst de Hoogl. Kist er op, dat Bloccius niet alleen tegen de Roomsche Kerk en hare leerstellingen en gebruiken, maar ook tegen alle andere daarmede eenigszins in betrekking staande leerstellingen en gebruiken van andere kerkgenootschappen, bepaaldelijk van het Luthersche, strijd voert¹, de Klage Jesu Christi is zeer bepaald tegen dat Luthersch met - Rome - meêgaan gericht. Schrijft Bloccius bijv. bl. 264: »ten laetsten so wycken de Christenen van de Pausche ende Lutersche kerck", — en plaatst hij alzoo deze beide kerken naast elkander, daartegenover dan de Christenen, d. i., die de zuivere Evangelieprediking volgen, — in de Klage Jesu Christi hoorden wij reeds tot de »Euangelischen" zeggen: »und ist zwar geringer unterscheyd, so viel das Leben belanget, zwischen euch, vermeinten Euangelischen, und den Papisten." (bl. 11.) Van die »vermeinte Euangelischen" worden dan ook in de Klage Jesu Christi zijne getrouwe belijders onderscheiden, die daar, bl. 13, 14, 19, door den Heer »zijne arme Christenen" worden genoemd. Hierbij herinneren wij ons hetgeen de Hoogl. Kist aangaande Bloccius schrijft²: »zijne medebelijders van het gezuiverde Evangelie noemt hij eenvoudig Christenen." Zoo is geheel in den geest van Bloccius wat de Klage Jesu Christi, bl. 14, te lezen geeft met het oog op de »Euangelische" overheden: »Sie nemen wol mein Euangelion an, da es ihnen zu mehrung und erhaltung ihres gewalts und zeitlichen güter dienet; wie viel aber sind unter ihnen, die mit auffrechten hertzen nach meiner ehren eifferen? Die Bapstische abgöttereyen, falsche gottesdienst und lehrer, Götzen, Altaren, und anders wider mein wort auffgericht, Dadurch mein name gelestert, Meiner gnugthuung und erlösung vernichtet und unter die Füß getreten wird; in den Kirchen ires gebiets und Iurisdiction, als unrecht, ergerlich und gotslesterlich abschaffen? Ja, sie schützen und schirmen abgötterey sampt den abgöttischen pfaffen und mönchen". — Evenzoo bl. 26, 27 ... »Und Feiertage zu halten, mit

¹) T. a. pl. II, bl. 5.

²) T. a. pl. II, bl. 72.

vieler armen gewissen beschwernus? Lieber, was richten ir anders mit ewern Feiertagen an, dann das ir dem teuffel, vilen lastern und schweren Sünden . . . und lesterlichen missbreuchen des Bapstthums hiemit wieder einreumet . . . ?" In denzelfden geest is wat wij reeds uit bl. 39 hierboven over misgewaadenz. overnamen. — Ook mag ons niet ontgaan wat op bl. 42 te lezen staat: »Nicht lasset euch wider unter das knechtisch joch menschlicher lehre und satzungen, damit man mir vergeblich dienet, gefangen nemen. Bestehet in der freyhey, zu welcher ich euch mit meinem tewren Blut erkaufft hab. Raumet von euch aus allen sawerteyg falscher lehre und schantliches lebens . . ." De Hoogl. Kist heeft er toch op gewezen, dat Bloccius zoowel van confessiën, als van besluiten van conciliën een stellingen af kee r openbaart ¹. In de Klage Jesu Christi wordt wel tweemaal van den Catechismus gesproken; maar het is aan het onderwijs der jeugd, dat de Heer daar wil gedacht hebben. »Meines Evangelio und Catechismo, das ist, Kinderlehre . . . achten sie ebenso viel, als ein Saw der Perlin", (bl. 33) . . »Und ob schon ihre Pfarrherr uund Prediger sie und ire Kinder den Catechismus, die anfenge Christlichen Glaubens uund Leben, gern lehren wölten, mag es auch bey ihren vielen schwerlich erhalten werden. Denn niemand vom grösten bis zum kleinsten, will seine Kinder mehr gelehret noch gestraffet haben" (bl. 35).

Ook trof ons nog onder het lezen van de Klage Jesu Christi, al is het slechts eene kleinigheid, dat ook hier, even als in de Meer dan twee honderd ketterijen, de auteur zich in het vuur zijner bestrijding of in de warmte zijner toespraak met het woord »lieve" tot zijne lezers wendt. In het nu reeds meermalen genoemde geschrift van Bloccius is het: lieve Papisten, lieve Mis-knechten, lieve Antichristen, lieve huychelaers, lieve Mis-kreemers, lieve Princen en Koningen, lieve Joden en Turcken, lieve Hieronyme, lieve Augustine, enz. enz., benevens: lieve kinderen en lieve Christenen. Zoo vinden wij ook in de Klage Jesu Christi — een »boekseke" van geringen omvang — een paar malen: Lieber, bovendien: lieben Euangelischen herrn, en lieben Euangelischen Deutschen. In verband met al het andere mag ook dit in rekening gebracht worden.

¹) T. a. pl. II, bl. 73.

Zien wij nu nog eens terug naar het verband, waarin Bloccius over zijn Claginge Christi spreekt, wij vinden dan niet, dat het pleit tegen de onderstelling, volgens welke daarmede de Klage Jesu Christi zou bedoeld zijn. Wat bl. 319 aangaat, daar verwijst hij, zooals wij reeds deden opmerken, naar dat vroegere geschrift, waarvan de strekking is, op Jezus Christus te wijzen, als op den eenigen grond der hoop. Met betrekking tot bl. 113 zeiden wij reeds, dat Bloccius daar alleen spreekt van het recht, waarmede de Heer zich beklagen mag, gelijk Hij in het bedoelde boekje zich beklaagd heeft. Wat bl. 105 betreft, in het begin der Klage Jesu Christi lezen wij: . . . »Hab ich . . . mich zu bestimpter zeit vom Vatter zum versüne opfer für deine Sünd am Creutz demselbigen meinem himmlichen Vatter auffgeopferet, seinen grossen zorn und strenges unteyl (l. urteyl), aus gerechtigkeit wider dich gefasset, gestillet, und dir mein heilsams Euangelion, nemlich vergebung der Sünden, durch den glauben und wares vertrauen an Mich, weit und breyt predigen lassen. Allen, die demselbigen wort und an mich, als den waren Got und Messiam, warhafftig glauben, alle ire Sünden . . . aus lauter gnaden verziehen und zu meines reichs Erben angenommen, meinen heyligen Geist gegeben, und aller meiner gütter und gaben zeitlich und ewig theilhafftig und vor jederman herlich gemacht.“ — In den geest van deze woorden is de geheele Klage Jesu Christi gesteld.

Maar waarom heeft Bloccius den titel van zijn boekje dan ook niet letterlijk zoo opgegeven, als hij luiden moet, wanneer hij de auteur van de Klage Jesu Christi is? Waarom dan Claginge in plaats van Klage?

Maar weten wij dan, wat in den latijnschen tekst te lezen stond? Indien het latijn alleen van Querimonia Jesu Christi sprak, en de vertaling van die woorden het werk des overzetter is geweest, dan laat zich verklaren, dat de titel van het bedoelde stuk niet letterlijk overgenomen is. Misschien kende de vertaler het hoogduitsche boekje niet. Misschien stond hem de titel niet letterlijk voor den geest. Zelfs indien Bloccius bij het latijn eene overzetting gevoegd heeft, is het nog de vraag, of wij mogen eischen wat wij in onze dagen zeker van elkander en onszelfen zouden vorde-

ren. Zóó nauwkeurig, als thans, haalde men in die dagen toch ook niet aan.

Hoe dit zij... de Klage Jesu Christi ligt voor ons, uitgegeven zonder den naam des auteurs. Dit laatste zal niemand bevreemdend vinden. Zulk een geschrift moest immers niet in het licht verschijnen anders dan als afkomstig van Hem, die er sprekende en zich beklagende in optreedt! Klage Jesu Christi... door... en nu de naam des schrijvers. Welk eene houding zou dat gehad hebben! Hier is een soortgelijk geval, als met het bekende Mandat Jesu Christi, door NIC. HERMAN in 1524 uitgegeven.¹ Ook hij plaatste eerst zijn naam niet op den titel — en toen men 't in later dagen uitgaf² liet men doorgaans (natuurlijk!) den naam ook weg. Dat Bloccius, ondersteld, hij is de schrijver van de Klage Jesu Christi, een jaar of acht later er van sprak in zijne Meer dan twee honderd ketterijen, als van een boekje, door hem »gemaakt,» is mede niet onwaarschijnlijk. Daar behoefde hij de anonymiteit niet te bewaren.

Is nu echter door al het gezegde niet in de hoogste mate waarschijnlijk geworden, dat PETRUS BLOCCIUS de schrijver van de *Klage Jesu Christi* is, toch blijven wij desniettemin staan voor een zeer merkwaardig verschijnsel. In het jaar 1556 heeft iemand een boekje geschreven, waarin de Heer Jezus Christus wordt voorgesteld als zich beklagende... en PETRUS BLOCCIUS vermeldt eenige jaren later een boekje van zijne eigene hand, Claginge Christi of zoo ongeveer betiteld, waarin de

¹) Vgl. het door mij geschrevene in een opstel over »Ein Mandat Jesu Christi von NIKOLAUS HERMAN, in vierzehn Ausgaben (1524—1613).» in de *Theol. Stud. u. Krit.* 1878.

²) Waarschijnlijk is de *Klage Jesu Christi* gedrukt op eene drukkerij, waar eene der latere uitgaven van het *Mandat Jesu Christi* van NIC. HERMAN gedrukt is. Op de laatste bladzijde toch der *Klage Jesu Christi* komt eene houtsnede voor, die ook voorkomt in de door mij bedoelde uitgaaf van het *Mandat Jesu Christi*, in 1556 »gedruckt zu Schleusingen durch HERMAN HAMSING». Ook is er typographische overeenkomst tusschen beide de drukken, vooral wat sommige hoofd-letters betreft. Men vergete hierbij niet, dat ook de *Klage Jesu Christi* in 1556 gedrukt is. Hoogstwaarschijnlijk is dit geschrift dus van de drukkerij van HERMAN HAMSING te Schleusingen (niet verre van Hildburghausen).

Heer Jezus als zich beklagende voorgesteld wordt. — Het in 1556 uitgekomen geschriftje, *Klage Jesu Christi* betiteld, is in het hoogduitsch geschreven... en PETRUS BLOCCIUS kan in 1556 zeer wel een boekje in de hoogduitsche taal geschreven hebben. — Die *Klage Jesu Christi* heeft het vooral tegen de Lutherschen, voorzoover zij vrede hebben met het Interim en de bekende *Adiaphora*, tegen hen, die met de Pausgezinden meêgaan in openbaren eeredienst en leven... en PETRUS BLOCCIUS polemiseert hevig in zijne Meer dan twee honderd ketterijen tegen dezelfde richting. — Het in 1556 uitgegeven hoogduitsch geschrift is stellig van een geestverwant van PETRUS BLOCCIUS... en PETRUS BLOCCIUS had gerust zijn naam op den titel der *Klage Jesu Christi* kunnen plaatsen, indien de vorm het toegelaten had...

Wat nu waarschijnlijker is, te achten, dat PETRUS BLOCCIUS de *Klage Jesu Christi* heeft geschreven, of dat de *Klage Jesu Christi* niet van PETRUS BLOCCIUS afkomstig is, maar eene andere »Klacht van Jezus Christus" door hem in het licht is gezonden, dit te beslissen laten wij gaarne aan anderen over. Wij zouden wel durven stellen, dat wij een *verloren geacht* geschrift van PETRUS BLOCCIUS *teruggevonden* hebben.

December 1878.

II.

HISTORIEN ENDE PROPHECIEN

(Antwerpen, 1550 en 1555),

EERST KERKELIJK GEAPPROBEERD,

DAARNA GEPLAATST OP DEN

INDEX LIBRORUM PROHIBITORUM.

Habent, sua fata libelli... Dat heeft ook het boekje ondervonden, waarbij wij thans eenige oogenblikken wenschen stiltestaan. Vervolgd door degenen, die het eerst in hunne bescherming hadden genomen, geaprobeerd door hen, die het later in den ban deden, mocht het ook wel zeggen: *Sic transit gloria mundi*. Het boekje verdient de belangstelling van allen, die aan de literatuur der zestiende eeuw, bepaald der Hervormingsperiode, hunne aandacht wijden. Eerst kwam het uit met de approbatie der Universiteit van Leuven; ongeveer twintig jaren later werd het op den Index librorum prohibitorum geplaatst. Kort na de eerste uitgaaf verscheen een tweede. Bedriegen wij ons niet, dan behooren de exemplaren van deze beide uitgaven tot hetgeen wij gewoon zijn uiterst zeldzaam te noemen.

De titel van het voor mij liggende exemplaar der (zoover mij bekend is) eerste uitgaaf luidt aldus:

Historien en- | de Prophecien | wt der Heyli- | ger scriftue- |
ren verciert met | suyuerlike beel- | dinghen en- | de deuo- | teghe- |
beden.

Deze titel, gedrukt met roode en zwarte letters, is in een breed den houtsneêrand geplaatst.

Op de keerzijde van het titelblad vinden wij een »Almanack gheduerende tot LXIII Jaren." Deze begint met het jaar 1550

en eindigt met het jaar 1564. Daarna volgt een Kalender. Dit gedeelte is zonder paginatuur of signatuur.

Dan volgt de titel op nieuw, in kleiner formaat en in kleiner, van den vorigen verschillenden, houtsneêrand, en daaronder: »Dit boeckken, is gheuisiteert en gheapprobeert, bi meester NICOLAUS COPPLIN DE MONTIBUS, Deken van sinte Peeters, ende Cancellier der Uniuersiteyt van Louen”.

Op de laatste bladzijde staat onder eene houtgravure, die den Apostel Paulus voorstelt in houtsneêrand: »Dit boeckkē is nieuwelinge geapprobeert bi meester JAN GOOSSENS vā Oorscot, prochiaē sint Jacobs thātwerpē, toegelatē Correctoor vander. K. M. en daer bi geconsenteert te mogen prenten Marien Ancxt, gesworen boeprintersse der K. M. Thantwerpen op die camerpoort brugghe, in den schilt van Artoys. Ghegeuē tot bruessele. Anno. M. D. en XLVIII. dē. XX. stē dach decēbris. Onderteekent P. DE LENS.”

Dit boekje ¹ kon dus gerust de wereld ingaan.

Het vond aftrek, zoodat er ongeveer vijf jaren later weder een uitgaaf van in het licht verscheen. De titel van het voor mij liggende exemplaar der (zoover mij bekend is) tweede uitgaaf luidt even als die der eerste: Historien | en Prophetien | wt der Heyli- | ger scriftueren | vciert met suy- | uerlike 'beel- | dinghē en | deuote gebedē | . Ook deze titel is geplaatst in een breedden houtsneêrand, die echter verschilt van dien der eerste uitgaaf.

Op de keerzijde wederom een »Almanack”, nu loopende van 1555 tot 1577; daarna een Kalender. Op de laatste bladzijde van het boekje staat onder eene houtgravure, die ook den Apostel Paulus voorstelt, maar op andere wijze dan in de vroegere uitgaaf, te lezen: »Dit boeckkē is gheuisiteert en gheapprobeert, by meester NICOLAUS COPPLIN, DE MONTIBUS, Dekē vā sinte Peeters en Cancellier der Uniuersiteyt vā Louen. En nyeuwelingē geapprobeert by Meester JAN GOOSSENS, Prochiaen sint Jacobs Tantwerpen.” Daaronder: Gheprint Tantwerpen met consente vandē Houe, by Marie Ancxt, weduwe vā Jacob vā Liesveldt, inde schilt van Artoys. Ghegheue tot Bruessel. Anno M.D.XLVIII. dē XX. dach Decembris. Onderteekent P. DE LENS”.

¹) Het formaat is kl. 8°. De signatuur is van A—R. Geen paginatuur.

Van deze tweede uitgaaf¹ schijnen wij alzoo te mogen stellen, dat zij in 1555 het licht heeft gezien, ongeveer vijf jaren na de eerst door ons besprokene. Beide uitgaven zijn van de drukkerij der weduwe VAN LIESVELDT, MARIE ANCXT, afkomstig. Daar de inhoud gevisiteerd en geaprobeerd was, scheen het met het boekje verder voor den wind te zullen gaan. De papieren waren in orde bevonden.

Daar steekt eensklaps een geweldige tegenwind op. Er wordt beslag op gelegd.

De Index librorum prohibitorum van 1570 geeft onder de titels van verboden boeken in de nederlandsche taal, onder letter H, ook dezen titel op: Historie ende prophetie vuyt der heyligher scripturen. Antuerpiae, by LIESVELDT.

Het is niet anders. Aan alle hoop op een voortgaand goed debiet is de bodem ingeslagen. Voortaan zal dit boekje vervolgd en vernietigd worden, waar men 't ook vindt.

Dat is toch een opmerkelijk en merkwaardig verschijnsel, niet alledaagsch in de Jaarboeken der Roomsche visitatoren.

Heeft er dan eene vergissing plaats gehad? Heeft men het boekje dan eerst niet goed gelezen? Staan er dan nu zulke groote ketten in, die er vroeger niet in te vinden waren?

Het boekje moge voor zichzelf spreken.

Zooals de titel reeds zegt, bevat het geschiedenissen en propheeten uit de Heilige Schriften (bepaald des Ouden Verbonds; ook enkele geschiedenissen uit de Apokryphen), met daaraan toegevoegde gebeden. De bijbelsche verhalen worden bij verkorting medegedeeld. Het is eene soort van bloemlezing uit de bijbelsche geschiedenis. Bij elk verhaal is eene afbeelding in houtsnede geplaatst. Maar de gebeden, bij de onderscheidene gedeelten der

¹) Het formaat is veel kleiner dan dat der eerste uitgaaf, namelijk in klein 16°. De signatuur is A—Y. Geen paginatuur.

Heilige Schriften gevoegd, deze zijn de hoofdzak. Om die gebeden is het eigenlijk te doen. De inhoud van elk gebed staat in verband met het gedeelte der Heilige Schriften, dat er aan voorafgaat. Het doel is, te leeren bidden naar Gods wil om die gaven, die wij het meest behoeven en waarvan ook de Heilige Schriften getuigen. Alle gebeden zijn tot God gericht, betrekkelijk kort en eenvoudig, in den geest des ootmoeds en des vertrouwens op Gods genade. Van verdienstelijkheid der goede werken is geen spraak; evenmin van aanroeping of tusshenkomst van Heiligen of van Maria. Jezus Christus wordt er steeds voor den eenigen Heer en Meester erkend. Nergens vinden wij iets van de dwaalleer of de misbruiken, waardoor de Hervorming in de zestiende eeuw noodig is geworden. De offerhande van Jezus Christus is de eenige, waarop gewezen wordt. Geen zaligheid, dat is duidelijk, dan door en in Hem. In één woord, deze gebeden hebben niets, dat ons denken doet aan de gebeden-boeken, zooals zij in die dagen in de Roomsche kringen gezocht en gebruikt werden.

De voorrede begint aldus: »Christus spreekt int Euangelie, dat wy bidden sullen sinen ende onsen hemelschen vader, ende dat wi dien altijd bidden sullen sonder ophouden . . . Wandt al ist also, dat ons God onghеbeden gheeft, graciën, ende veel rijkdommen van sinen gheest, als goede inspraken, ende vermaninghen, om ons tot hem te keeren . . . nochtans wil hi hebben dat wi in allen onsen noot met ghebeden hem alle onse begheerten sullen te kennen genen." De schrijver verklaart zich verder tegen allen noodeloozen omhaal van woorden. Zijn echter de gebeden niet kort, » . . dat en is nyet gedaen om God te onderwijsen, mer om dat die bidder tot meerder viericheyt gebrocht soude worden, aenmerckende het groot goet, dat hi van God ontfanghen heeft ende die groote periculen, daer hy in is." De voorrede eindigt aldus: »Ende gelijck wi die scriftuer hier hebben ghekeert tot een gebet, also mach men ooc doen met alle die ander plaetsen der scriftueren. Ghelijck als ghi leest, Salich sijn si die suyner van herten sijn, want si sullen God sien, terstont moechdi bidden: Geeft mi, lieue Heere, een suyner herte, opdat ick u aenschouwen mach". Aan den rand is dan Matth. 5 aangehaald. Zoo vinden wij ook door het geheele boekje heen op den rand telkens plaatsen ook uit het N. T. vermeld.

En nu eenige proeven, om den geest te doen kennen, waarin deze gebeden gesteld zijn.

(Bij Exod. 3) ... Ghedenckt, o alder ghenadichste Heere, nu in dese tijdt dijns nyeuwen verbonts, van welcken verbonde ghi Jesum Christum hebt ghestelt tot eenen middelaer ende belover, die welcke gheen knecht oft vreemdelinck en was, maer die eenighe sone dijns godlijcken herten ... Godt, vader bermhertich, uwen stoel is in den hemel, verlost ons van dat overblijfsel der dienstaf-ticheyt ende slavernien, van dit regioen der sonden, ende brengt ons tot een volmaecte kinderlike vrijhey, opdat ghi ons, als wi verlost sijn van desen sterffeliken last ende van dit aerden huis, daer wi in wonen, leydet in een lant, dat vloeyt van melck ende honich ... in dat lant, dat onse Here ende meester Jesus Christus in den tijt der gracen vercondicht ende toegeseyt heeft te besitten den saechtmoedighen ende denghenen, die hem ghehoort ende nagevolcht hebben, die met u ende metten heyligen geest leeft ende regeert in der eewicheydt. Amen.

(Bij Exod. 19) ... Mer dat deescl heeft Christus te niete gedaen ende heeft in ons ghestort sinen vryen gheest, door den welcken wi stoutelijc aenschouwen die glorie van dat bloot aenschijn des Heeren, door een oprecht geloove ...

(Bij Num. 21) ... O Here, onse siele is ooc totter doot toe gewont gheweest, ende noch dikwils is, door onse nyeuwe misdaden. Mer onse wterste toevlucht, die wi hebben, is tot dijnen lieven sone, die als tserpent om hoge opgerecht is. Ende door sijn gehoorsaemhey totter doot toe maect hi ons rechtveerdich ende deelachtich van sinen rijcken, ende hi neemt wech alle wonden ende gebreken onser sie-len. Hierom bidden wi u, Here, dat wi vastelic op u mogen betrouwen, ende onse ooghen nemmermeer en slaen van den doot dijns soons.

(Bij Jos. 12.) ... Hierom, o Here, geeft ons, dat wi door den schilt des geloofs sterckelic wederstaen haer crachtige schichten des ongeloofts ... Seynt ons tot eenen voorvechter ende capiteyn Jesum Cristum, onsen verlosser, dewelck nemmermeer verlaten en sal de lichaem, daer hi thoofft af is. Want al ist, dat wi cranc sijn ende niet sterc genoeg om onse vyanden te verwinnen, hi heeft machten genoeg van sinen hemelschen vader, om te bewaren die hi beschudden wil.

(Bij Richt. 2)... Mer weet onser oock ghenadich, die u aenroepen door Jesum Christum onsen eenighen salichmaker. Amen. — Of volgens de tweede uitgaaf: Verhoortse die u aenroepen, door Jesum Cristum onsen eenigen salichmaker, dien ghi ons ghegeven hebt, om door hem vergiffenis te vercrigen.

(Bij Dan. 3, in eene aant.) Brantoffer:.. Dese en conden si (nl. de Joden) doen niet gheofferen, want si in Babilonien waren. Ende wi en hebben se niet van doene, want in Cristus doot alle haer macht besloten is.

(Bij 2 Makk. 5a)... ende na volgen die voetstappen van onsen voorganger Cristo Jesu, door den welcken wi rechtveerdicheyt vercregen hebben ende sijn bevrijt van al onse leelicheyte ende misdaden, ende sijn gecomen inde gracie van u, onsen genadigen vader, die in den hemel woont... ende hebt ons onse misdaden, door u grondeloose barmherticheyt, vergeven door dijnen eenigen sone Jesum Cristum, onsen Heere. Amen.

(Evenzoo, b)... Des bidden wi u door onsen Heere Jhesum Christum. Amen.

Dit is de toon, dit de geest dezer gebeden. Alles genade, geenerlei verdienste; alleen de Heer Jezus Christus de eenige Behouder en Middelaar. Niets herinnert ons hier, dat wij iemand hooren, die tot de Roomsche Kerk behoort. Merkwaardig is in dit verband ook nog de wijze, waarop over het Evangelie wordt gesproken. Over Lukas handelende zegt de schrijver, dat deze evangelist twee boeken heeft geschreven, als »twee costelijke medicijnen», en dat hij gearbeid heeft, om de zielen met deze krachtige medicijnen te genezen, »want Paulus seyt: Dat Enangelie is een cracht Gods tot salicheyt al den ghenen die ghelooven. Dese medecijnen sijn so crachtich ende van sulcker duecht, dat in der sielen des menschen gheen onghewallicheydt so groot en is, si souden gheringe gheneseu sijn, waert dat wi ons na dese medecijne reguleerden ende onse leven daer nae schikten.»

Zelfs hooren wij hier en daar woorden, die ons doen vragen, of wij niet te doen hebben met iemand, die om de belijdenis van de waarheid of van het Evangelie vervolgd wordt. Meer dan eens is het, als bijv. in de volgende proeven:

(Bij 3 Kon. 8)... Mer siet, Heere, hoe jammerlijk dat u heilich huys hier inder aerden wordt gedestruceert; si krijghen doverhant dye ghene, die uwen Cristum hier verdrucken in sinen litmaten. Lieve Here, hoe langhe sal dijn gramschap ende thoren op ons dalen?... en verheft u kercke, die welcke getimmert is opten vasten steen, die Cristus was, die met u inder eewicheyt regeert.

(Bij Jerem. 36)... Mer si vervolgen ooc nu den genen, die hen lieden die warachticheyt seggen derf... ende si verstootense (namelijk: die boden van uwer waarheyt) en verachtense waer si connen. Die ander vangense, si hangense, ende hen wort soo veel verdriets aengedaen, datter schier niemant meer spreken en derf...

Dit laatste doet ons toch vragen, of hij, die hier spreekt, niet denkt aan de vervolgden door de Pausgezinden. Anders is volstrekt niet duidelijk wie hij hier in het oog heeft.

Minder duidelijk is echter hetgeen voorkomt in het gebed bij 2 Kron. 12..., ende (ghi) hebt ons verlaten in de handen der vyanden, die ons conincklike palleys ende uwen heyiligen tempel be-rooven, blasphemerende op u bermherticheydt ende quaetsprekende van u sacramenten...

Zeker is het, dat de schrijver vele gebreken en misbruiken in de Kerk opgemerkt heeft en niet schroomt er zich tegen te verklaren. Op het einde van zijn boek, over het Evangelie van Lukas of over dezen Evangelist sprekende, zegt hij ¹⁾: Ja, onse moeder die heylighe kercke, die bruyt Cristi, en is so vol abusen niet, noch met so veel smetten niéd bevleect, si mach daer door gheringhe ghereynicht ende suyver worden... Wadt soude men meer moghen eysschen van den prelaten, waert dat sy met eenen Paulum nae volchden? — Vroeger, bij 4 Kon. 16, is het: Siet doch neder, alder miltste Heere, hoe men die boose coningen te gemoet gaet ende hoemien haer spreekt na haren mont, ende daer en is bicans niemant, die sinen hals derf avontueren om dye glorie dijns naems. Niemand en wil met Paulo gebonden worden ende dat leven te voren geven. Dit ziet natuurlijk op de Roomsche geestelijkheid... Toevallig

¹⁾ Deze woorden volgen op die, welke wij hierboven reeds aanhaalden.

kwam mij deze zelfde plaats in de tweede uitgaaf onder de oogen en bemerkte ik, dat zij daar uitgebreid is, op deze wijze: »... om die glorie dijns naems... Maer lieve Heere, seynt ons weder doctoren ende prelaten, die van uwen heyligen geest verlicht zijn, die niet en vlien gelijc die huerlinghen doen, als si die grijpende wolven sien die scaepkens verstroyen en verjagen, ende die niet alleen met Paulo en willen voor uwen name ghebonden worden, mer ooc gheslaghen worden ende dat leven te voren gheven...”

Thans herhalen wij de vraag: Heeft er eene vergissing plaats gehad? Heeft men het boekje dan eerst niet goed gelezen? Staan er dan nu — in de tweede uitgaaf — zulke groote ketterijen in, die er vroeger niet in te vinden waren?

Het is waar, de tweede uitgaaf is niet in elk opzicht aan de eerste gelijk. Hier en daar is er iets bijgevoegd¹⁾, iets uitgebreid, iets gewijzigd. Maar dit is met betrekking tot het geheel van weinig of geen beteekenis. Die de eerste uitgaaf approbeerde kon ook de tweede goedkeuren, en die de tweede uitgaaf op den Index plaatste moest ook de eerste uitgaaf verbieden. De toon en geest is reeds in de eerste uitgaaf van dien aard, dat wij niet anders kunnen, dan ons grootelijks verwonderen over 't geen wij op den titel lezen: Dit boecxken is ghevisiteert ende gheapprobeert bi meester NICOLAUS COPPIJN DE MONTIBUS, Deken van sinte Peeters ende Cancellier der Universiteyt van Loven — en op de laatste bladzijde: Dit boecxken is nieuwelinge geapprobeert bi meester JAN GOOSSENS van Oorscot... toegelaten Correctoor van der K. M....

Dat in de tweede uitgaaf hier en daar iets bijgevoegd of gewijzigd is, doet hier echter ook niets ter zaak, daar deze uitgaaf op de laatste bladzijde ook de approbatie vermeldt.

Of zou men hierop kunnen antwoorden: Wat de tweede uitgaaf op de laatste bladzijde te lezen geeft, is alleen de herhaling van 'tgeen in de eerste uitgaaf te lezen stond? 't Is zeer wel mogelijk,

¹⁾ Tot het bijgevoegde behoort op de voorlaatste bladzijde na het laatste gebed: „Voleynt An. 1534.” Ik kan dit niet verklaren. Moet het misschien 1554 zijn?

dat de tweede uitgaaf, die niet afzonderlijk geapprobeerd en gevisiteerd is, de slapenden wakker heeft gemaakt; dat men na de uitgaaf van den eersten druk wakker is geworden...

Dit laatste komt ons 't waarschijnlijkste voor.

De eerste druk is niet bijzonder nauwkeurig nagegaan. Zoo verscheen hij in 1550, zonder dat de keurmeesters recht begrepen wat zij lieten passeeren. Maar daar verschijnt de tweede druk... De oogen gaan open... Dat is niet wat men hebben moet.. en het eerst »gevisiteerde en geapprobeerde» boekske wordt op den Index geplaatst.

Wij gelooven, dat menige eenvoudige ziel in 'tmidden der zestiende eeuw in de Nederlanden gesticht is geworden door dit zoo echt evangelisch gebedenboekje. Het verdiende bij twaalf-tallen verspreid te worden. Rome heeft zich gecompromitteerd,.. veel minder door het eerst te approbeeren, dan door het later te verbieden. Maar is niet de geheele Index, voor zoover hij titels van echt evangelische boeken en geschriften, vooral voor zoover hij titels van Bijbels en Testamenten bevat, eene tentoonstelling van de Roomsche Kerk? Ons antwoord laat zich gemakkelijk raden en onze belangstelling in het nu door ons besproken, zeldzaam geworden, boekje laat zich nu ook wel verklaren en begrijpen.

Januarij 1879.

III.

EENE

TOT HEDEN ONS ONBEKEND GEBLEVEN UITGAAF

VAN HET

MARTELAARSBOEK DER DOOPSGEZINDEN,

»HET OFFER DES HEEREN",

(Amsterdam, J. E. CLOPPENBURGH, 1593)

MET NIEUWE BIJDRAGEN.

Tot heden kenden wij *tien uitgaven* van »Het Offer des Heeren", vóór 1600 in het licht verschenen, namelijk uit de jaren 1562, 1567, 1570, twee uit 1578, voorts uit 1580, 1589, 1590, 1595, 1599.

Niet lang geleden ben ik in het bezit gekomen van een exemplaar eener ons nog niet bekend geworden uitgaaf uit het jaar 1593, vooral merkwaardig, doordat zij meer bevat dan al de andere ons bekende, vóór het jaar 1600 in het licht verschenen, uitgaven. ¹

Men zal zich herinneren, dat in de uitgaaf van 1562 belijdenissen, brieven en testamenten voorkomen van 23 personen, in de uitgaaf van 1567 van 25 personen, welk getal in de uitgaaf van 1570 geklommen is tot 31, en in eene der beide uitgaven van 1578 tot 33. Meer dan deze 33 hebben ook de uitgaven van 1595 en 1599 niet. ²

Maar in de ons tot heden onbekend gebleven uitgaaf van 1593 is het getal 33 met 4 vermeerderd en alzoo tot 37 geklommen,

¹) Niet medegerekend het woord tot den zanger, dat alleen in de eerste uitgaaf (van het Liedb. 1563) voorkomt en door mij medegedeeld is in de *Nieuwe Bibl.-Hist. Ontdekk.* bl. 71.

²) Vgl. het hierover door mij geschrevene in mijne *Nieuwe Bibliogr.-Hist. Ontdekkingen*, 1876, bl. 73—78.

tenzij men alleen hen in rekening brengt, die gedood zijn, in welk geval het getal 33 met één vermeerderd en tot 34 gebracht is. ¹

In de voorrede staat: „Noch hebben wy weder op nieus vier ander daer by geuoecht” . . . In de voorrede der uitgaaf van 1578 (niet van BIESTRENS) was het: »Noch hebben wy weder op nieu twee ander daer by ghenoecht” . . . Ditzelfde »twee” staat ook nog in de voorrede der uitgaaf van 1595 en van 1599, die ook alzoo blijken de uitgaaf van 1593 niet gekend te hebben. Uit die woorden »op nieus vier”, terwijl er vroeger stond: »op nieus twee”, zou men opmaken, dat er stukken van twee personen bijgekomen zijn. Maar de berekening is eigenlijk niet volkomen juist, zooals men zal bemerken. *Drie* stukken van *drie* verschillende personen, worden hier voor één gerekend, omdat zij (het zijn brieven) tot *dezelfde personen* gericht zijn.

Met eene afzonderlijke voorrede, of een woord tot den godvruchtigen lezer, wordt het in deze uitgaaf nieuw bijgevoegde (fol. 282^a) ingeleid. Daarop volgen dan (fol. 282^b) »dry brieven aen die ghevangenen tot Ghent”, als 1°. een van Joos MUELNAER (die zich op het einde van den brief Joos BOUCKAERT ofte Meulenaer noemt) aan zijne broeders en zusters, geschreven uit Haarlem; 2°. een aan dezelfde gevangenen te Gent, geschreven te Antwerpen, den 9 Augustus 1592, door FR. LOCHTEMER; 3°. een aan dezelfde gevangenen, geschreven in Antwerpen, den 29ⁿ Juli 1592, door N. N. »Jonghe dochter”. Dit drietal brieven nu wordt, als *aan* dezelfde personen geschreven, in deze uitgaaf voor ééne nieuwe bijdrage gerekend. Daarop volgt een brief van MATTH. PANTEN, aan zijn broeder KAREL PANTEN, geschreven uit de gevangenis, benevens »een cleyn onderwys wt des Heeren woort tot dienste alle liefhebbers der waarheyd”, onderteekend door MEUS PANTEN; eindelijk een testament van MATTHEUS PANTEN aan zijn dochterken, »dat welcke van de Papen in een clooster gebrocht is nae den dood van desen synen vader.” Het geheel beslaat met de voorrede 37 bladzijden, d. i. fol. 282^a tot 300^a.

¹⁾ Deze wijze van berekening is gevolgd in de lijst, die op fol. 300b voorkomt.

Dat deze uitgaaf iets nieuws bevat, zegt reeds de titel, die aldus luidt: Dit Boeck wort genoemd: Het offer des Heeren . . . Hier is noch by geuoecht van sommige vrienden opgeoffert, so tot Antwerpen, als te Gent en tot Yperen tsedert dē iare 1576. tot dē iare 1592. die noyt in druc en zijn geweest". Daarop volgt het bekende drukkersmerk van J. E. CLOPPENBURGH (Siet ick sta aen die deure ende cloppe," en de letters I. E. C.) en daaronder: Ghedruckt int iær ons Heeren MDXCI (welk jaartal echter óf eene drukfout is, óf in mijn exemplaar in plaats van MDXCIII staat, misschien doordat de beide laatste I's niet afgedrukt zijn). Het cijfer 1591 kan in geen geval juist zijn, daar niet alleen op den titel, maar ook later in de afzonderlijke voorrede het jaar 1592 genoemd wordt als het jaar, waarin gevangenen gedood zijn.

Op het Offer des Heeren volgt het Lietboeckken met den gewonen titel (behalve dat hier niet, zooals gewoonlijk, »de stemme haers Herders Jesu Christi", maar »de stemme haers Heeren Jesu Christi" gelezen wordt). Daaronder weder J. E. CLOPPENBURGH's drukkersmerk, en daaronder: Anno M.D LXXXIX. ¹ Het formaat is in 16°.

Uit de vergelijking van de beide jaartallen 1593 (in plaats van 1591) en 1589 maakt men natuurlijk op, dat het Lietboeckken vroeger gedrukt is dan het Offer des Heeren, onafhankelijk van dit laatste, niet bepaald met het doel, om het achter deze uitgaaf van het Offer des Heeren te plaatsen. Maar uit de signatuur van het geheel moet het tegengestelde afgeleid worden. Immers loopt de signatuur van het Offer des Heeren door in het Lietboeckken, ofschoon de paginatuur in dit laatste op nieuw begint. Het Offer des Heeren eindigt in het quatern, dat met Qq geteekend is, en het Liedboek begint in hetzelfde quatern, zoodat fol. 4 van het Liedboek geteekend is met Rr. Hoe dit nu moet verklaard worden laten wij gaarne aan meer bevoegden ter beantwoording over. Is

¹) Aan mijn exemplaar ontbreken de laatste ± 24 bladzijden, daar het eindigt met den regel: Maer beelden ende Afgoden, in het »Liet van vrage ende antwoorde."

misschien het Liedboek een letterlijke herdruk, ook wat het jaartal op den titel betreft, van eene uitgaaf van 1589?

Deze uitgaaf is derhalve niet bekend geweest aan PETER SEBASTIAENZOON, die in 1599 »Het Offer des Heeren" te Harlingen uitgaf, evenmin als aan WILLEM JANSZ. BUYS, den uitgever van den druk van 1595.¹ Exemplaren der uitgaaf, die ons thans bezighoudt, vinden wij nergens vermeld, zoodat wij het vóór ons liggende exemplaar, voorloopig althans, wel voor het éénig bekende mogen houden. Daar alle stukken uit den zoo bloedigen martelaartijd der zestiende eeuw ons belang inboezemen, zien wij ook deze eerst thans ons bekend geworden uitgaaf, en bepaald dan ook dit tot heden éénig bekend exemplaar, met levendige belangstelling aan, en constateeren nu tevens, dat er van »het Offer des Heeren" vóór het jaar 1600 niet minder dan *elf uitgaven* in het licht verschenen zijn. En waar zijn nu al de exemplaren van die elf uitgaven uit een tijdvak van nog niet veertig jaren te vinden?

De eerste uitgaaf wordt, zoover bekend is, door slechts één exemplaar vertegenwoordigd, de tweede door twee exemplaren, die van 1590 en die van 1593 door één exemplaar, de andere uitgaven door zulk een klein getal, dat al de tot ons gekomen ons bekende exemplaren van voor 1600 wel tot de rarissima of rariora mogen gerekend worden.

Wij eindigen met de opgaaf der Nrs., die nu geplaatst moeten worden op de lijst van personen, wier belijdenis, brieven of testament, opgenomen zijn in de uitgaven van het Offer des Heeren,

¹⁾ Het was mij zeer aangenaam, door de welwillendheid van den Hoogl. DE HOOP SCHEFFER in de gelegenheid gesteld te worden om een exemplaar dezer uitgaaf (1595) te kunnen vergelijken en raadplegen. Het is eerst onlangs in de Bibliotheek der Vereenigde Doopsgezinde Gemeente te Amsterdam opgenomen, en stelt ons nu in staat te constateeren, *dat de uitgaven van 1595 en 1599 volkomen aan elkander gelijk zijn*, ook hierin, dat zij beiden minder hebben dan de uitgaaf van 1593, thans door ons besproken. Wat nog de uitgaaf van 1595 betreft, deze heeft eene in het oog vallende overeenkomst met den insgelijks door WILLEM JANSZ. BUYS uitgegeven druk van 1590. Toch is, zooals men spoedig bemerkt, de uitgaaf van 1595 geenszins slechts voor een nieuwe titel-uitgaaf te houden.

vóór het jaar 1600 in het licht verschenen. De lijst ¹ eindigde tot nu toe met Nr. 32, HENRICK VERSTRALen, en 33, MAYKEN DEYNoots, beiden het eerst voorkomende in die uitgaaf van 1578, die niet bij BIESTKENS gedrukt is. ² Daarop volgen nu

34. JOOS BOUCKAERT of MEULENAER,	} Brieven aan de gevan-
35. FR. LOCHTEMER,	
36. N. N. Jongedochter,	
37. MATTHEUS PANTEN,	

of, indien men alleen hen op deze lijst in rekening brengt, die den marteldood gestorven zijn:

34. MATTHEUS PANTEN.

Deze bijdragen zijn dan alleen te vinden in de uitgaaf van J. E. CLOFFENBURGH, Amsterdam, 1593, niet in de beide latere vóór 1600 uitgekomen uitgaven.

December 1879.

¹) Vgl. de *Nieuwe Bibliographisch-Historische Ontdekkingen*, bl. 78.

²) Onlangs heeft men, wij zouden zeggen, niet zonder grond deze uitgaaf toegeschreven aan den Emdenschen boekdrukker GOOSEN GORRENS. Zie het belangrijke opstel van den Hr. J. FR. DE VRIES (*Emdens Buchhandel im 16 17 und 18 Jahrh.*) in *Ostfr. Monatsblatt*, VII, 11^e hft., bl. 498.

IV.
V I J F D R U K K E N
VAN
IS. DE LA PEYRÈRE'S
P R A E A D A M I T A E,
UIT HET JAAR 1655.

Onbeschrijflijk groot is de sensatie geweest, die in het jaar 1655 en geruimen tijd daarna veroorzaakt is door Is. DE LA PEYRÈRE's thans nog wel bekend, maar bijna door niemand meer gelezen, opstel, Praeadamitae, en het daarbij behoorende, in denzelfden band gebonden, Systema theologicum ex Prae-adamitarum Hypothesi. Als iemand, om nu eens iets verschrikkelijks te noemen, getracht had te bewijzen, dat de Duivel eigenlijk God is, en dat God in waarheid de Duivel is, of dat wij den Duivel als God moeten vereeren en tegen God als tegen den Duivel op onze hoede moeten zijn, zou er geen grooter consternatie en opschudding hebben kunnen ontstaan. Men moet eens een oogenblik de geschriften opslaan, die in de eerste maanden na het uitkomen van DE LA PEYRÈRE's boek in het licht zijn verschenen, en men zal zien, dat de meesten de zaak opnamen, als had men het Heilige der Heiligen in brand willen steken, of tot een drankhuis willen inrichten. Wat de schrijver, die zich niet noemde (gelijk ook de drukker zich niet noemde en ook de plaats, waar het boek gedrukt was, niet genoemd werd), wat de schrijver beweerde en nog wel als hypothese voordroeg is óf bekend, óf gemakkelijk, hetzij uit een exemplaar van het boekje, hetzij uit eenig geschrift daarover, zonder veel moeite te weten te

komen. Wij staan er thans niet bij stil¹, evenmin als bij den stroom van tegenschriften, de vrucht van den storm, dien het verwekt had. Wij wilden alleen opmerkzaam maken op iets, dat tot heden, indien wij ons niet vergissen, niet opgemerkt is, en toch wel opmerkenswaardig is, op deze bijzonderheid namelijk, dat van dit boek, in het jaar, waarin het uitgekomen is, niet minder dan *vijf drukken* in het licht zijn verschenen, waarvan vier in verschillend formaat. Uit een historisch oogpunt, dunkt ons, niet geheel zonder belang.

De eerste druk is in 4o. Dit weten wij uit de Responsio extastica, het bekende tegenschrift van J. РУТНУС, Predikant te Zwartewaal (1655), die op de keerzijde van het titelblad zijner wederlegging deze aanteekeuing geplaatst heeft: *Paginae systematis et Exercitationis in hoc tractatu designatae, respiciunt primam autoris editionem, in quarto*. Hier is geen plaats voor eenigen twijfel. Deze tijdgenoot kon het weten. Maar toen hij zoo schreef in het jaar, waarin DE LA PEYRÈRE's boekje uitgekomen is, was er dus reeds meer dan één druk verschenen. Zoo is dan de auteur opgetreden met een flinken kwartijn. Jammer, dat hij zich niet noemde. Maar . . hij verzweeg zijn naam, niet, zooals hij zelf verzekert, uit vrees, alleen uit bescheidenheid.

Op den druk in 4o zijn in hetzelfde jaar vier andere drukken gevolgd. Omtrent de volgorde is ons niets bekend. Wij zullen ons door het formaat laten leiden.

Een andere druk dan is in klein 8o, met een krans op den titel. De Exercitatio over Rom. 5 : 12—14 loopt door tot bl. 58, het Systema theologicum tot bl. 294.

Een andere druk is in 16o, maar van dezen bestaan twee uitgaven (of zooals wij ook zouden kunnen zeggen, van de uitgaaf in 16o, thans door ons bedoeld, bestaan twee drukken). Zij zijn ge-

¹) Niet lang geleden is het weder ter spraak gebracht, en wel op zeer interessante wijze, door Prof. O. ZÖCKLER, in een opstel, getiteld: *Peyrère's Präadamiten-Hypothese nach ihren Beziehungen zu den anthropologischen Fragen der Gegenwart*, geplaatst in de *Zeitschrift für die ges. Luth. Theol. und Kirche*, 1878, I, bl. 28 enz. Hij geeft daar een kort overzicht van den inhoud en vermeldt ook eenige der tegenschriften. Vgl. ook zijn later verschenen doorwrocht werk: *Geschichte der Beziehungen zwischen Theologie und Naturwissenschaft*.. Gütersloh, 1879, I, 545 enz.

heel aan elkander gelijk wat het uitwendige der typographische uitvoering betreft. In beiden neemt de *Exercitatio* 70 bladzijden in, het *Systema theologicum* 317 bladzijden. Maar op vele plaatsen wijken de beide drukken (of uitgaven) van elkander af, door dat hier en daar de regels verlopen, of in den eenen druk een letter gebruikt is, die in den anderen niet gebruikt is, of een leesteecken verschilt. . Het zijn twee drukken van dezelfde drukkerij. De vorm is dezelfde, maar het geheele boek is weder op nieuw gezet. Als proeve, gemakkelijk met andere voorbeelden te vermeerderen, diene het volgende:

Uit de *Exercitatio*:

p. 10. Usque	p. 10. Vsque
— Lex	— lex
11. Jehovahae	11. Iehovae.
16. nisi terra (drukfont)	16. nisi terrae
17. non imputanda,	17. non imputanda;
, qua percussione	— ; quae percussione
19. r. 9. interpretet	19. r. 9. Interpretet
20. r. 6—15 eindigen of be-	20. r. 6—15 eindigen of be-
ginnen anders.	ginnen anders.
21. r. 5—8 evenzoo.	21. r. 5—8 evenzoo.
r. 20, 21. evenzoo.	— r. 20, 21 evenzoo.
25. elucidaverunt	25. elucidaverint
42. r. 5—15 eindigen of be-	42. r. 5—15 eindigen of be-
ginnen anders.	ginnen anders.
70. de laatste 7 regels even-	70. de laatste 7 regels even-
zoo.	zoo.
— Deo duce et auspice.	— Deo duce et auspice.
enger gedrukt.	ruimer gedrukt.

Uit het *Systema theologicum*:

29. r. 12—21 eindigen of be-	29. r. 12—21 eindigen of be-
ginnen anders.	ginnen anders.
96. ἡπίτοι	96. Νήπιτοι
— Iudaeis	— Judaeis

173. r. 30—35 eindigen of be-
ginnen anders.

293. r. 22—30 evenzoo.

317. Finis.

173. r. 30—35 eindigen of be-
ginnen anders.

293. r. 22—30 evenzoo.

317. Finis. Daaronder als sig-
natuur O^s en als cus-
tode SY.

Op grond van deze en niet weinige andere dergelijke verschillen hebben wij recht om te stellen, dat er twee verschillende drukken (van dezelfde drukkerij) in 16° met 70 en 317 genummerde bladzijden uitgekomen zijn.

Een andere druk is mede in 16°, maar een weinig kleiner, van een geheel ander uiterlijk, veel minder fraai, of liever alles eerder dan fraai gedrukt. Deze druk kenmerkt zich door een vignet op den titel, dat drie korenaren voorstelt. De *Exercitatio* neemt 52 bladzijden in, het *Systema theologicum* beslaat er 260.

Dat er alzoo *vijf drukken* of uitgaven uit een en hetzelfde jaar te onderscheiden zijn, is duidelijk genoeg. Zij hebben allen op den titel het jaar MDCLV.

Ziet wellicht deze of gene in het hier door ons medegedeelde niet veel meer dan een curiositeit, wij meenen hier te doen te hebben met een der trekken van de physionomie der periode, waarin zeer vele hoofden en harten door den praeadamitischen strijd bewogen werden. Wat moet er toch een navraag naar het boekje zijn geweest en wat moeten uitgevers er een debiet van hebben verwacht! En dan was het nog wel in het latijn geschreven, zoodat het volk er toch geen kennis van kon nemen. In het nederlandsch overgezet verscheen het eerst in 1661, onder den titel van: Praeadamiten of Oeffening.. en Theologische Samen-stelling uyt de voorstelling der Praeadamiten. Ook zonder naam van vertaler of drukker of plaats, waar 't gedrukt of uitgegeven was. Zeker door een medestander van den schrijver? Volstrekt niet. De vertaler zal er eene wederlegging bijvoegen. Maar hij wil, dat men kennis van dat geschrift zal nemen, al behoort men niet tot de wereld der geleerden, opdat men niet zou meenen, dat er heel

wat achter stak. »Lees het selve dan,“ zegt de vertaler in de voorrede, »tot soodanigen eynd niet, dat ghy daer geloof in stelt, maer dat ghy siet datter altijd geesten zijn, die wat moeten smeeden om haer verstant te doen blijken. Ick heb daer achter een aenmerking en wederlegginge by geset, welk op Gods Woort en meyning aller heyligen Schrijvers gefondeert is, die de swakke fondamenten en ydele timmeringe der Praeadamiten omverrestooten, soo dat men klaerlijk siet, datse maer waere beuselingen en onnutte droomen zijn... Ik twijffel niet, of ghy sult voldaan zijn, als ghy u nieuwsgierigh gemoet sult voldaan hebben. Vaer wel, en neemt dan mijnen arbeyt in 't goede.” — Waarschijnlijk behoort dit wel tot het bezadigste en verstandigste, dat men in die onstuimige dagen van hartstochtelyken strijd over »vóór Adam geleefd hebbende menschen” gehoord heeft.

Januarij 1879.

JEZUS' KRIBBE TUSSCHEN EEN OS EN EEN EZEL.

't Is ieder bekend, dat de Christelijke kunst reeds in overouden tijd aan weerszijden van de kribbe in Bethlehem's stal op den achtergrond een *dier* plaatste, — aan den éénen kant een os, aan den anderen een ezel. Zóó zag men, — en ziet men nog — de eerste legersteê van Jezus op menige schilderij en op het beeldhouwwerk der kribben, of bethlehem's, — der presepi in Italië. — Ook in kerstpreek en kerstlied werd gaarne gewag gemaakt van dien os en ezel. Een oud nederlandsch kerstlied ¹ zegt:

Laat ons gaan aanbidden,
Knielen voor den God van al,
In het midden, in het midden
Van twee dieren in den stal.

En in een gedrukte duitsehe preek uit onze eeuw ² heet het »seine göttliche Mutter wickelte ihn in Windeln und legte ihn in eine Krippe, zwischen zwei unschuldigen Thieren, einem Ochsen und einem Esel, welche so glücklich waren den Herrn zu sehen.... Endlich von des Oechseleins und Eseleins Hauch erwärmt, schlug das Kindlein die Augen auf und weinte." Op den inventaris van menige oude kerk komt een geschilderde os en ezel voor. Dat FRANCISCUS van Assisi gaarne tusschen een os en ezel het kerst-evangelie preekte, en dan bij 't uitspreken van den naam *Bethlehem* het geblaas der schapen nabootste, verhaalt zijne levensbeschrijving.

¹) Bij J. A. en L. J. ALBERDINGK THIJM, *Oude en Nieuwe Kerstliederen*, N°. XXXVI.

²) Aangehaald bij DANIEL, *Thes. hymnol.* I, S. 335.

Door F. STRAUSS en later o. a. door HEINRICH LANG werd de meening verdedigd, dat de oorsprong dier overoude voorstelling moet gezocht worden in den Mithradienst. Hoe onhoudbaar die meening is, werd o. a. aangetoond door den Heer J. H. MARONIER in zijn geschrift: *Het Kerstfeest* ¹ ('s Gravenhage, Nijhoff, 1875). Te recht beweert MARONIER, dat de zonderlinge voorstelling verklaard moet worden uit het eigenaardig gebruik, dat de oude Christenen maakten van het O. T. Te recht ook wijst hij dan op Jesaja I, 3: »Een os kent zijnen bezitter, en een ezel de kribbe zijns heeren.»

Er komt echter in 't O. T. nog eene andere plaats voor, die, althans in de middeleeuwen, zoo niet *uitsluitend-alléén*, dan toch vrij wat veelvuldiger dan Jesaja I, 3, werd herdacht bij het beeld van os en ezel: ² en die dan ook aanleiding heeft gegeven dat beide dieren juist zóó op het tafereel werden geplaatst, dat de koppen aan weerszijden van de kribbe te zien kwamen.

Als het bovenaangehaalde nederlandsche kerstliedje zegt:

*In het midden, in het midden
Van twee dieren,*

dan herhaalt het letterlijk, wat volgens een overoude traditie te lezen staat in Habakuk III, 2. Wie hier onze Statenvertaling raadpleegt, krijgt geen licht; want hij leest: »Heer! als ik uwe rede gehoord heb, heb ik gevreesd; uw werk, o Heer, behoud dat in het leven in het midden der jaren, maak het bekend in het midden der jaren.» — De hebreuwsche tekst, zooals hij vóór ons ligt, geeft evenmin de verklaring. — Zelfs, wat men dan allicht in dit geval verwachten zou, de Vulgata niet; want ook zij luidt: »Domine, audiivi auditionem tuam et timui; Domine, opus tuum in medio annorum vivifica illud; in medio annorum notum facies». . . . Maar toen HIERONYMUS zijn vertaling maakte, *bestond* reeds ³ de voorstelling van de kribbe tusschen os en ezel; haar oor-

¹) Blz. 42, 43.

²) Niet alleen bij MARONIER, maar ook bij verscheidene andere goede schrijvers wordt geen andere plaats dan Jesaja I, 3 genoemd. Zóó bijv. ook MARTIGNY, *Dictionnaire des Antiquités Chrétiennes*, p. 89.

³) Een voorbeeld van onze voorstelling, afkomstig uit het jaar 343, komt voor in DE ROSSI, *Inscript. Christ. Rom.* I, p. 51; vg. MARTIGNY t. a. p.

sprong ligt in oudere vertalingen, naar de Septuagint. Dáár toch wordt (waarschijnlijk naar een andere lezing van den hebreew-schen tekst, nl. »bkêreb sjnajim chajjoot," enz.) gelezen: Κύριε, εἰσακήκουα τὴν ἀκοήν σου, καὶ ἐφοβήθην· κατενόησα τὰ ἔργα σου, καὶ ἐξέστην· ἐν μέσῳ δύο ζώων γνωσθήσῃ, κτλ.

Te recht werd dan ook die vertaling van Hab. III, 2 reeds door DANIEL¹ en CASSEL² naast de plaats uit Jesaja genoemd ter verklaring der stereotype kerkelijke voorstelling. Maar de aandacht mag, dunkt mij, voor een oogenblik, en in een »bladvulling", wel worden gevraagd voor het feit: dat gedurende *al* de middeleeuwen die van de Vulgaat zoover afwijkende, vertaling van Habakuk's woord, *met* en *door* de traditie, die er zich eenmaal aan had vastgeknoot, bleef voortleven — óók bij hen, die zich anders geregeld aan den tekst der (later als officieel geijkte) Vulgata hielden, en die hoogstwaarschijnlijk nooit de Septuagint onder de oogen hebben gehad.

Waar toch in middeleeuwsche geschriften Messiaansche profetieën worden vermeld, is het in den regel *Habakuk*, en niet Jezaja, die als getuige wordt opgeroepen, om te verkondigen, dat Jezus tus-schen os en ezel zal geboren worden.

Zoo is 't o. a. in de mysteriespelen. Een paar voorbeelden, die hier volgen, zijn, op-den-tast af, gegrepen uit het vrij groote aantal³. In 't bekende fragment »mystère des prophètes du Christ" (bij Monmerqué et Michel (p. 3) en elders uitgegeven) treedt Habakuk op met de woorden:

Expectavi,
Mox expavi,
Metu mirabilium,
Opus tuum
Inter duum
Corpus animalium.

¹⁾ *Thes. hymnol.* I, S. 335.

²⁾ *Weihnachten* (Berl. 1861) S. 163.

³⁾ Veel meer zijn er te vinden in die gedeelten van het oude *kerst-drama*, die ik vroeger in dit tijdschrift onder den naam van profeten-voorspelen heb geduid.

In een onlangs uitgegeven normandisch-fransch mysterie uit de twaalfde eeuw ' komen achtereenvolgens Abraham, Mozes, Aäron, Salomô, Bileam, Daniël enz. op, en spreken hunne Messiaansche profetieën uit. Bij *al* die teksten wordt de vertaling van HIERONYMUS *trouw* gebruikt; — alléén van Habakuk hooren wij, alweder, het afwijkende: »in medio duum animalium."

Alom bleek die traditie te kunnen voortleven. Nog onlangs kwam mij een voorbeeld daarvan onder de aandacht. In de jongste — recht keurige — aflevering van het Gildeboek van S. Bernulphus (Utrecht 1877) gaf de Eerw. O. A. SPITZEN een fraaie en belangrijke studie over de *Biblia Pauperum*. In dat opstel wordt een uitvoerige beschrijving meêgedeeld van den ouden armenbijbel van S. Florianus, (in 1863 door CAMESINA te Weenen in druk uitgegeven). De tweede plaat van dezen bijbel wordt door den Heer SPITZEN (bl. 10) aldus beschreven:

»Maria zit op een rustbed met haar pas geboren, geheel gekleed »kind,* dat zij streelt, in den schoot; Josef, op zijn stok leunend, »zit er tegenover, de oogen op Kind en Moeder geslagen; tusschen »hem en Maria ziet men gedeeltelijk de krib, waarboven de koppen »van een os die toestaart en een ezel die eet.

»In de kruin van een boom zit een goddelijk Persoon, tot Moses »zeggende: »Ontbind de schoeisels uwer voeten; daarbeneden Moses, »met dat ontbinden bezig. Aäron, achter wien twee Levieten, »zwaait het wierookvat voor het altaar met de linkerhand, en houdt »in de rechter de roede met bladeren en bloemen."

De teksten bij deze afbeelding waren: Jez. IX, 6; Daniël II, 45; Micha V, 2; en Habakuk l. c

't Merkwaardig verschijnsel, dat men eeuwen lang de plaats uit Habakuk bij voorkeur in dit geval bleef aanhalen, — ook al moest men zich, willens en wetens, bedienen van een vertaling, die zoo- ver afweek van de gebruikelijke, — is wel een sprekend voorbeeld van de taaie levenskracht der overlevering. — De verklaring zal, voor een deel, óók wel te zoeken zijn in de neiging om het aantal

¹⁾ *Adam*, ed. Léon Palustre, Paris 1877, p. 122.

der profeten van den Christus zoo groot mogelijk te maken, waarom men dan ook in die wolk der getuigen zelfs de Sibylle en Virgilius opnam. Het gebruiken nu van de afwijkende vertaling was een welkom middel, om Habakuk in den achtbaren kring dier profeten zijne plaats te doen behouden. De tekst Jesaja I,3 — bij deze voorstelling anders op-zijn-minst even bruikbaar — kon dáárvor gerustelijk aan de vergetelheid worden prijs gegeven; immers uit Jesaja haalde men toch reeds genoeg messiaansche profetieën aan, ja in de dagen van den advent werden geheele hoofdstukken uit dien profeet voorgelezen, omdat hij (de uitdrukking is, meen ik, van DURANDUS) »urbanus” van den Christus had geprofeteerd.

De vraag kan worden gedaan, langs welken weg *de woorden* der afwijkende vertaling ter kennis kwamen van hen, in wier kringen de Septuagint enz. toch wel niet gebruikt werden. — De overlevering kan hier veel hebben gedaan; maar verder weet ik op die vraag geen ander antwoord, dan een verwijzing naar de apokryphe evangeliën. De inhoud dier geschriften werd, gelijk men weet, langs velerlei kanalen (Aurea Legenda enz.) in de Westersche Kerk der Middeleeuwen bekend gemaakt. In 't Evang. Ps.-Matth. nu leest men (Cap. XIV) bij 't bericht: »Ingressa stabulum, posuit puerum »suum in praesepta, quem bos et asinus adoraverunt,” de herinnering: »Tunc impletum est, quod dictum est per Abacuc prophetam, dicen- »tem: In medio duorum animalium innotesceris.”

Aan opmerkingen en verklaringen bij de voorstelling van os en ezel was natuurlijk geen gebrek. Had GREGORIUS van Nyssa de meening uitgesproken, dat de os de Joden en de ezel de Heidenen voorstelde, — de Aurea Legenda werpt (Leg. VI: *de nativitate Domini*) de volgende gissing op: »Proficiscens Joseph in Bethleem cum Maria praegnante, ducit secum bovem, forte ut ipsum venderet et censum pro se et pro virgine solveret, et de residuo viverent; et unum asinum forte, ut virgo super eum veheretur.”

Hoorn, 1878.

AEM. W. WYBRANDS,

NOG ENKELE SPROKKELINGEN,

BETREFFENDE

PETRUS DATHENUS,

DOOR

H. Q. JANSSEN.

Nog maar altijd groeijen de bouwstoffen aan, die den geschiedschrijver zullen in staat stellen eens een getrouw levensbeeld te schetsen van den man, aan wien onze Nederlandsche Hervormde kerk voor haar' vestiging en opbouw zoo onschatbaar veel te danken heeft. Veel is over PETRUS DATHENUS geschreven; maar dat het tot nog toe aan eene naauwkeurige en volledige levensbeschrijving van hem ontbreekt, dit zal door allen gereedelijk worden toegestemd. Daarom is het goed op den merkwaardigen man, bij het onderzoek van oude bescheiden, steeds het oog gevestigd te houden en naarstig bijeen te zamelen al wat van hem voorkomt, opdat nog in deze eeuw eene biographie van hem verschijne, die voldoet aan 't geen de wetenschap met regt verwachten mag.

Het zij mij, eer ik mededeel wat ik op nieuw van DATHENUS gevonden heb, vergund te wijzen op 't geen in den laatsten tijd van hem is aan het licht gebragt. Behalve den brief uit Frankenthal, waar hij toen predikant was, van 3 Junij 1569, door dr. J. J. VAN TOORENENBERGEN uitgegeven in de *Werken der Marnixvereeniging*, serie III, d. II, 1^e stuk, bl. 8 verv., heb ik in diezelfde *Werken*, ser. III, d. II, 2^e stuk, uit het kerkelijk archief te Delft, eene verzameling van 66 brieven van HENDRIK VAN DEN CORPUT aan ARNOLDUS CORNELII openbaar gemaakt. In deze vertrouwelijke briefwisseling nu komt DATHENUS meermalen ter sprake en is het te zien, hoezeer toen zijn naam op aller tongen zweefde en wat ge-

wigtig persoon in de kerk hij algemeen geacht werd. 't Zal niet onbelangrijk zijn uit die brieven hier te herhalen en bijeen te brengen alles wat omtrent hem wordt medegedeeld.

Toen de prins van Oranje op 18 Augustus 1579 voor de tweede maal Gend binnentrok om er de orde te herstellen, die door HEMBYZE en DATHEEN zoo jammerlijk verstoord was, hadden deze beiden des prinsen komst niet durven afwachten, maar waren weggevlugt. Nu meldt VAN DEN CORPUT in een schrijven van 7 September daarna, dat DATHENUS den 16^{en} Augustus — derhalve reeds vóór dat ORANJE in Gend gekomen was — door Dordrecht was getogen, zich begevende naar Utrecht, alwaar hij voornemens was zijne zaak — den ongelukkigen twist met den prins — »aan de unie voor te dragen.” Of daarmee bedoeld worden de gedeputeerden tot het sluiten der unie van Utrecht, die bij tusschenpoozen van 23 Januarij 1579 tot op 11 April 1580 vergaderd waren, zou ik niet durven verzekeren. Ik vermoed het, ofschoon het zeker niet behoorde tot den last, hun opgedragen, kennis te nemen van het verschil tusschen ORANJE en DATHENUS. Ook HEMBYZE had plan hetzelfde te doen, maar was opgehouden en op 't laatst van Augustus door Utrecht naar Leiden getrokken. Daardoor had ook DATHENUS van zijn plan afgezien en was naar Keulen gereisd, van waar hij aan den prins geschreven en zich bereid verklaard had om te regt te staan, mits men niet begon met de »executie,” maar met de kennisneming der zaak. VAN DEN CORPUT vreesde, dat deze brieven door den prins niet wèl zouden opgenomen worden.¹ De zaak werd hoe langer hoe zwaarder, en 't was te duchten, dat zij van DATHEENS persoon verlagend op de algemeene kerk zou terugvallen: er werd nu al druk gelasterd en gespot. Goed zou het zijn, dat er een middel tot verzoening gevonden en dat de zaak door kerkelijken of politiken beslist werd. VAN DEN CORPUT had er over geschreven aan CASPAR VAN DER HEYDEN naar Middelburg en aan THOMAS VAN TIL naar Antwerpen. Hij dacht echter, dat de prins de zaak niet aan de synode opdragen zou, omdat zij niet de leer of de kerkregering betrof. Welligt ook dat Zijne Excellentie in 't geheel geen regtshandel toelaten zou: hij scheen zeer tegen DA-

¹) Deze brieven van 26 en 28 Augustus worden medegedeeld in mijn *Petrus Dathenus*, bl. 15, 16.

THENUS verbitterd te zijn. Over de zaak zelve zou VAN DEN CORPUT niet oordeelen; maar hij wenschte wel, dat de verzoening getroffen en nog liever, dat zij niet noodig was. Hij wachtte op antwoord uit Antwerpen en meende, dat men het in de synode tot een punt van overleg moest maken, wat hierin het beste te doen zou zijn.

In zijn' brief van 26 September daaraanvolgende vermeldt VAN DEN CORPUT nog eens, dat DATHENUS aan den prins brieven geschreven en de copie daarvan hier en daar uitgedeeld had: men vreesde, dat de zaak daarmee niet verbeterd was. JOHANNES BOLLIUS, predikant te Gend, had aan VAN DEN CORPUT geschreven, dat de prins, om te komen tot vrijspraak of tot schuldbekentenis, beloofd had eene synode zaâm te roepen. Of echter deze belofte gedaan was vóór dat DATHENUS den prins geschreven had, wist VAN DEN CORPUT niet. Hij geloofde, dat de kerk de moeite en ergernis best missen kon en liet, als van de zaak niet onderrigt en haar niet verstaande, aan de regtspraak over te beslissen, of DATHENUS het regt of het onregt aan zijne zijde had.

De Middelburgsche synode, die op 29 Mei 1581 en volgende dagen zamenkwam en waarvan ARNOLDUS CORNELII voorzitter en VAN DEN CORPUT lid was, nam de zaak van DATHENUS met ernst ter hand. Zij werd echter aldaar niet ten einde gebragt en was nog steeds hangende, toen VAN DEN CORPUT op 8 Julij aan CORNELII schreef, dat TAFFINUS, DAMIUS en CORNELII haar behandelen moesten, en dat hij de memorie, die hij te dezer zake opgemaakt had, zenden zou. In zijn' brief van 4 Augustus vraagt hij, of CORNELII omtrent DATHENUS antwoord van Gend ontvangen en of hij ook aan DATHENUS geschreven had. De zaak werd dus nog altijd onderzocht.

Uit den brief van 25 Januarij 1582 vernemen wij, dat DATHENUS, toenmaals, als vroeger, bij de gemeente te Frankenthal in dienst, een' brief geschreven had, onzeker aan wien, dien VAN DEN CORPUT had gelezen. Dit schrijven hield in, dat hem de pest had aangeast, maar dat hij nu gelukkig herstellende was; voorts, dat hij pogingen aanwendde om van de evangeliedienst ontslagen te worden, vermits hij »afgearbeid» was en oud werd, nogtans voornemens zijn' overigen leeftijd ten nutte der kerk door te brengen. In dezen stand van zaken diende te worden overwogen, of aan zijne

zaak verder iets gedaan zal worden en of en wat men aan hem schrijven zal. FRANCISCUS JUNIUS, zwager van VAN DEN CORPUT en thans hoogleeraar te Neustadt, had óók daarover geschreven: hij had gemeld, dat hij het goed voornemen der synodale heeren wel prees, maar niet verwachtte, dat er eenig goed gevolg uit zou geboren worden, waarom hij ried, dat men de zaak zou laten rusten. Toch meent VAN DEN CORPUT, dat men de zaak niet kòn laten rusten, tenzij dat de prins dit óók goed achtte, opdat de kerkelijken naderhand niet weder berispt wierden, alsof zij in andere zaken werkzaam en in déze zaak zoo traag waren. In de provinciale synode, zoo niet eer, moest dit een en ander een punt van overweging zijn.

Men schijnt echter DATHEEN's zaak niet te hebben laten rusten. Althans uit een' brief van VAN DEN CORPUT van 16 Maart daarna vernemen wij, dat VAN DEN CORPUT van CORNELII verlangt te weten, wat en hoeveel er in de zaak van DATHENUS gedaan en of er voor DATHEEN vrijgeleide van den prins verkregen was. De briefschrijver verlangt het advies van CORNELII te weten, wat er verder moest gedaan worden.

Merkwaardig zijn de berigten in den brief van 6 Julij 1587, toen DATHENUS zich als balling en zwerveling bevond in Duitschland, zonder dat hij nog ooit zijn vaderland heeft weérgezien. Ook toen schijnt nog zijn invloed in kerkelijke zaken, zelfs dáár buiten 's lands, van belang te zijn geweest. Te Danswijk (Dantzig) was de magistraat voor de Nederlanders gunstig gestemd geworden en had voorgenomen hun eene kerk of kapel ter godsdienstoefening te openen. Toen het bleek, dat de bevolking daartegen oproerig zou zijn, had men zekerheidshalve een vendel uit de burgerij in dienst gesteld. Dit had echter niets geholpen. De tegenstand was zóó fel, ongetwijfeld van de zijde der Lutherschen, dat de beweging niet zonder bloedvergieten zou zijn afgelopen en dat de magistraat met het vendel burgerij zou afgezet en anderen zouden aangesteld zijn. Hierdoor was de zaak der Nederlanders zeer verachtend. In dezen nu was de tusschenkomst van DATHENUS ingeroepen: door begeerte en raad van eenigen zou hij derwaarts gereisd zijn, ten einde herstel te bewerken, toen hem berigt werd, dat men het op hem toelagde, en hem de raad werd gegeven, dat hij van Dantzig

wegblijven zou. Hij verscheen er dan ook niet, maar was te Hamburg geweest bij EVERHARDUS SPANNEBERCH. En wie was deze SPANNEBERCH? Vroeger was hij predikant geweest, eerst te Diest en daarna te Antwerpen in 't gasthuis. 't Was echter gebleken, dat hij de factie van ERASMUS JOHANNIS¹ aankleefde, en daarom was hij afgezet. Hij had zich met der woon naar Hamburg begeven en dreef daar nu »groote koopmanschap." Men kan zich voorstellen, hoeveel onrust en ergernis het verwekte, toen men vernam, dat DATHENUS, wiens regtzinnigheid tòch reeds verdacht was, maar die aan de mannen der synode van 1586 zoo schoone beloften gedaan had, bij zulk een' man zijn' intrek had genomen, in plaats van bij »andere trouwe en wèl bekende oude broeders," en men ontwaart ook uit dit schrijven, hoe scherp men in Nederland de oogen op hem gevestigd hield. Het scheen, dat hij in zijne midelen zeer ten achter was. Hij bezat een eigen huis te Frankenthal. Thans had hij echter, naar 't scheen, te Hamburg op dat huis geld opgenomen. Te Hamburg ook hadden de Nederlandsche Gereformeerden het niet naar wensch. Wel waren eenige predikanten hun gunstig; maar één was er, die hun »spinvijand" was, en alle burgers en magistraten waren hun tegen. Zij werden gedwongen er hunne kinderen te laten doopen. Eenigen vonden daarin geene zwarigheid, en op het advies van DATHENUS² — waaruit blijkt, dat hij nog steeds een man van gezag geacht werd — en op dat, uit Engeland ontvangen. Anderen evenwel maakten daarin groot bezwaar, vermits zij meenden, dat men geen sacramenten behoort te gebruiken bij zulke »vijanden der reïne leer, die dagelijks meer en meer van de waarheid afwijken en die bij de doopsbediening het uitbannen des duivels behouden."

Ziedaar wat de brieven van VAN DEN CORPUT aangaande DATHENUS behelzen. Er zijn in het archief der synode van de Nederlandsche Hervormde kerk enkele bescheiden over den veel besproken man, die ons weêr terugvoeren vóór 1587, waarvan wij het laatste hoorden. Wij willen nu daarop onze aandacht vestigen.

¹) Deze factie is mij onbekend. Gaarne wenschte ik er meer van te weten.

²) Het is bekend, dat DATHENUS zeer liberale begrippen had omtrent de doopsbediening: zie TE WATER, *Ref. v. Zeeland*, bl. 85, en de dissertatie van dr. H. TER HAAR over P. DATHENUS, p. 140, 141.

Boven vermeldden wij het, dat de Middelburgsche synode van 1581 de zaak van DATHENUS met ernst ter hand vatte en uit den brief van 16 Maart 1582 vernamen wij, dat aan den prins vrijgeleide voor DATHENUS gevraagd was. Ook elders wordt veelmalen van dit vrijgeleide gesproken.¹ Nu berust onder de synodale bescheiden eene memorie uit de acten der Middelburgsche synode van 1581, waarin onderscheidene wetenswaardige, van elders onbekende zaken voorkomen. Ook wat omtrent DATHENUS daarin berigt wordt is belangrijk. Het luidt aldus: ²

Is oyck veel gehandelt inder saecke der excell. tegens Petrū Dathenū, inde welcke tweemaal aende excell. geschreven en weder elcke mael antwoord ontfangen; eyntelick belast Arnoldo Cornelij et Damio vande excellen sauffconduict voir Datheno te versoecken, opdat hy bescreven moge worden om te cōpareren voir den particulieren Synode van Suythollant, dewelcke cognitie vander saecke en decisie vande ecclesiastique censuere is opgeleyt, doch op gemeyne costen aller der provincien en dat sy sullen mogen daertoe beroepen vut andere particuliere synoden die sy daertoe bequaē vinden. Ende is der kercke van Gendt opgeleyt over dese saecke Datheni haer te informeren en an Arnoldū voors. over te schrijven.

't Is ons bekend, dat de bemoeijingen der Middelburgsche synode tot niets geleid hebben en dat de Datheensche zaak langzamerhand is gaan inslapen, totdat zij met de Leycestersche synode van 1586 weder wakker werd. Die synode vaardigde het gezantschap af, dat DATHENUS in Duitschland zou gaan zoeken, vermanen, teregtbrengen en, zoo mogelijk, terugvoeren in de Hervormde kerk van Nederland. Tot dat gezantschap behoorde JOHANNES GEROBULUS, predikant te Vlissingen, en werd ook benoemd CHRISTOPHORUS PEZELIUS, predikant te Bremen. Om dezen laatstgenoemde daartoe over te halen schreef de synode hem een' Latijnschen brief, geda-teerd den 7 Julij en door het moderamen ondertee-kend, waarin

¹) Zie mijn *Petrus Dathenus*, bl. 31, 33, 47, 49.

²) Het is te vinden in den merkwaardigen foliant, die onder no. 3 vermeld is in den *Catalogus van het oud synodual archief*, op fol. 227.

hem de stand van zaken voor 't oog gelegd en hem verzocht werd van 't gezantschap naar DATHENUS deel te maken. De brief is van dezen inhoud:¹

C O P I A.

S. P. Reverende vir, clarissime Doctor et frater in Christo observande. Placuit Illustrissimo Principi Roberto Dudlæo Comiti Leycestriæ etc., legato Serenissimæ Reginae Angliæ, ut primum Maiestatis illius iussu admotus est ad gubernacula harum Provinciarum Unitarum, hanc suam gubernationem exemplo piissimorum Regum et Principum incipere a promotione gloriæ Dei et regni filii ipsius æterni Domini et servatoris nostri Jesu Christi. Quod ipsum ut felicius dexteriusque executioni mandaret, intellecto præsentis statu Ecclesiarum Belgii et morbis, qui in iis, optime se facturum iudicavit, si Synodo Nationali indicta dispiceret de iis, quæ ad certum ordinem eumque stabilem ad ministerii conservationem facere; ac deinde quæ ad coercendos *ἀτακτους* et eos qui ab Ecclesia essent defecturi, nisi mature admonerentur in viam revocandos spectare viderentur. Inter eos ipsos unus occurrit Petrus Dathenus, vir cuius nomen in Ecclesia et per totum Belgium et Germaniæ quoque partem non incelebre, de quo quum non suspiciones tantum, sed et documenta manifesta extarent, partim vitæ ipsius minus Evangelio dignæ, partim infaustæ a puriori doctrina declinationis; visum fuit Synodo Nationali Hagæ Comitibus ad mandatum Celsitudinis suæ congregatæ statuere quidpiam quod pertineret ad viri illius salutem protegendam et offencicula ab ipsius persona si deficeret, parata Ecclesiis præcavenda ratione officii nostri et charitatis quam Christus a pastoribus flagitat, et delegare doctissimum virum D. Johannem Gerbolum ad Dathenum quærendum, adeundum, docendum admonendumque de iis quæ ad emendationem ipsius necessaria.

Cæterum, quum ad hanc rem et maiori cum auctoritate peragendam, et ut ex ore duorum de veritate liquidius constaret, nostro iudicio unus non sufficiat, obnixè rogant T. D. fratres huius Synodi atque adeo ipsi magnifici Domini coetui huic ut testes et moderatores ab

¹) Zie genoemden *Catalogus*, t. a. p., fol. 515. Een oud afschrift van den brief is mede in 't bezit van prof. C. P. HOFSTEDE DE GROOT, onder andere synodale schriften, hem toebehoorende.

Illustriſſimo Principe præfecti, ut ſi Eccleſiæ veſtræ ratio patiatur et rerum tuarum, ipſemet hanc legationem tua præſentia adimplere digneris; ſin minus efficias, ut D. Voſſius vel D. Doctor Mullerus¹ vel quiſpiam alius ad hoc idoneus tua commendatione id oneris ſuſcipere non gravetur, idque ſumtibus ad eum finem a Synodo ſupputandis. Idipſum ſi conſequamur, debet tibi Synodus hoc nomine quam plurimum, præterquam quod Deo facturus es rem longe gratiſſimam, et ipſi Datheno, ut Dei benignitate confidimus, maxime ſalutarem.

Quod ſuperest, Reverende vir, agunt tibi fratres omnes et ſinguli quantas poſſunt gratias pro doctiſſimis lucubrationibus tuis, quarum fructus Eccleſiæ quotidie copioſe percipiunt, atque ut hoc bene merendi ſtudium continues ad Reip. Chriſtianæ ædificationem et identidem cum noſtratibus Eccleſiis per litteras communices vehementer rogant. Orabimus interea Deum Opt. Max. ut te, Doctor clariſſime, Eccleſiis et Scholis quam diutiſſime conſervet. Amen. Datum loco ut ſupra A°. reparatæ ſalutis M.D.LXXXVI, Nonis Juliis.

T. D. addictiſſimi fratres in Synodo congregati

Jacobus Kimedoncius D.
electus Synodi huius Præſes.

Jeremias Baſtingius D.

Wernerus Helmichius,
Scriba Synodi.

Arnoldus Cornelij,
Præſidi Aſſeſſor.

Achter op den brief (in 't ſynod. archief)
ſtaat: »Copie van brieff aen D. Pezelium.»

't Was niet genoeg, dat de ſynode eenige geleerde en invloedrijke mannen aanwees, ten einde den verdoolden DATHENUS terug te leiden in den ſchoot der kerk, zij ſchreef hem zelf een' roerenden brief: een' brief, die zoowel getuigt van de achting, die zij hem, den voormaligen ſteunpilaar der kerk, toedroeg, als van den hoogen prijs, dien zij er op ſtelde, om hem bij voortduring als een getrouw zoon dier kerk te behouden; een' brief, die niet anders kon dan diepen indruk maken op het hart van hem, die weleer

¹) »Mollerus» ſtaat in het ſtuk van prof. De Groot.

als het hoofd en de ziel der Hervorming in Nederland was geweest. Ook van dezen brief zal men zeker met belangstelling kennis nemen: hij volgde hier: ¹

Eersame welgheleerde discrete broeder en vriendt D. Petro Datheno. Nadien dat Zijn Excell. den Graef van Leycester, Gouverneur en capitayn generael deser gheunieerde Nederlandsche provincien, onsen ghenadighen heere een nationale Synode teghen den 20^{en} Junij in 's Gravenhaghe der kerckendienaren onder Zijn Excell. Gouvernement beschreven hadde, en onder andere voorvallen saken, oock vermaent is worden, als of U E. eenighe veranderige en vervallinge des ghevoets tot schadelicke opinie sonde gheleden hebben, twelck ons groothelick, indien dat desen alsoo waren, es bedrouvende, verhopende nochtans van U E. alle goet en den besten. Ende hoewel desen alsoo is, zeer weerde en lieve broeder, hebben wy U E. ten besten en tot ontlastinge van onse cōscientien onsen lieven en weerden broeder D. Joānem Gerobulum mit zijnen teghenwoordigen mede ghesante aen UE. by desen willen senden om in alle vrientdschap met UE. te spreken en het ghevoelen en begheren van dese vergaderige UE. te kennen te gheven, hem vollen last wt onser aller name gheven met UE. te handelen en te spreken in al tghene dat dese sake tuschen een Synode en UE. is betreffen sal mogen vengen, tot gerusticheyt van UE. cōscientie en tot stichtinge der kercke Godes, van welcke UE. nu veel voorgaen jaren met ons een dienaar niet sōder vrucht gheweest zijt en wy alsoo hope van UE. hebben dat alle het voorgaen bij UE. ghedaen niet en sal tevergeefs zijn. Begheren daerō dat UE. ghelieve die thoonders en bringeren van desen in alles volkomen gheloove als ons selven te gheven, bidden Godt almachtig dat hy UE. wille verstercken met zijnen heyiligen gheest en met ons altesamen in zijne bekende waerheit ghenadelicken onderhouden en bewaren. Gegheven wt onsen nationalen Synode in sgravenhaghe desen 3 Julij a^o 1586.

Achterop staat: »Coype van Credentz missyve ad Dathenū. 3 Julij 1586.»

¹) Ook deze brief is genomen uit het synodaal archief, no. 3, 7, i, fol. 518.

Zoo kennen wij thans volledig al de stukken, die in de zaak van DATHENUS van de 's Gravenhaagsche synode zijn uitgegaan. Mogt een gelukkig toeval eens bescheiden uit den schuilhoek te voorschijn brengen, die helderheid spreiden over zijne houding tegenover ORANJE in Oost-Vlaanderens hoofdstad, b. v. de memorie, die VAN DEN CORPUT te dezer zake had opgesteld en het antwoord der Gendsche broeders, waarvan wij boven, in de brieven van 8 Julij en 4 Augustus 1581, hoorden gewagen. Er blijft nog steeds een nevel hangen over DATHEENS gedrag te Gend, al twijfelen wij er niet aan, of hij heeft zich met betrekking tot den prins onbehoorlijk gedragen. Misschien gaat ook daarover uit weêrgevonden stukken eens een helder licht op.¹

¹) In het bezit van prof. J. I. DOEDES is een geschrift van DATHENUS, uitgegeven in 1558, waarvan de titel is: »Breuis ac perspicua Vani | scripti, quo Joannes à Via Theologos August. Con | fessionis impiè traducit ac malitiosè in | sectatur, Refutatio. || In qua, candide Lector, quàm uanè Papatus, Ecclesiæ | Catholicæ, Antiquitatis, ac concordie nomi | nibus insolescat, disertè docetur. || Adiecinus præterea compendiosam ad Friderici Staphyli Apostatæ, ac | Bartholomæi Latomi Rhetoris, Calumnias, Responsionem | in qua idem ferè argumentum tra | ctatur. || Petro Dathaeno Authore. || Donec meliora Dominus. | Ezech. 13. | Vae Prophetis — nihil uident. || MDLVIII. ||" 27 fol., in 4o. Laatste blad. in blanco. (Alzoo 54 bladzijden. De titel is als fol. 1 gerekend.)

Wat op fol. 2—23^a voorkomt heeft betrekking op JOHANNES A VIA; op fol. 23^a, onderaan, begint de schrijver tegen LATOMUS te handelen:

»Arbitratur candide lector, me declarata Staphilici comēti uanitate, finem operi imposuisse" etc.

Hetgeen in het exemplaar van prof. DOEDES bl. 2—23^a voorkomt, is dus niet te vinden in het exemplaar, dat door dr. H. TER HAAR gebruikt is bij het opstellen zijner dissertatie over P. DATHENUS en in de bibliotheek der Utrechtsche academie, *Theologia, Octavo*, No. 359, gevonden wordt. Prof. DOEDES had de goedheid, waarvoor ik hem zeer dankzeg, mij zijn exemplaar en dat der Utrechtsche boekery ter inzage te geven.

ARTIKELLEN, TEN BEHOEVE VAN PREDIKANTS- WEDUWEN EN WEEZEN IN 1580

DOOR

DE 'CLASSIS VAN DORDRECHT GEMAAKT
EN IN 1629 DOOR DE CLASSIS VAN UTRECHT OVERGENOMEN.

Bij de stichting eener weduwen-beurs door de classis van Utrecht in Maart 1629 ¹⁾ liet de classis aan de bepalingen van de »ordre en willekeur, beraemt op de classicale middelen tot solagement van der Predikanten weduwen en wesen in den voors. classis" vijf artikelen voorafgegaan, die zij van de classis van Dordrecht had overgenomen, waarbij het bieden van hulp aan predikants-weduwen en weezen in de classis geregeld werd. Niet slechts het 3de artikel, dat zich het jaar van gratie aantrekt, maar ook de overige artikelen bevatten eene proef van groote broederlijke hulpvaardigheid, wier herinnering wel verdient bewaard te worden. Daarom wordt hier de aanvang van genoemde classicale acte medegedeeld.

¹⁾ Deze beurs ging reeds in 1636 te niet. Zie CHR. DE KRUIJFF, *Utr. class. Handboekje*, bl. 189. De Amersfoortsche bestond slechts van 1628 tot 1634, en de Wijkse van 1620 tot 1636. Men zwichtte wellicht te eer voor de moeilijkheden, aan hare instandhouding verbonden, omdat door de Staten van Holland in 1633 het weduwenpensioen ten plattenlande van f 50 op f 100 was gebracht en hetzelfde van de Staten van Utrecht werd verwacht, gelijk deze dan ook in 1638 tot die verhooging zijn overgegaan. Zie CHR. DE KRUIJFF, *Utr. Synod. Handboekje*, bl. 238. — Wel laat dus eerst werd in de provincie Utrecht de proef genomen om het voorbeeld te volgen, reeds sedert 1579 door Zuidholland gegeven. Verg. art. 23 van de Handelingen der Synode, in 1622 te Gorkum gehouden: „Aengaende de contributien voor der Predicanten Weduwen wenschte de Synodus, dat deselve in allen classen gedaen wierde, volgens het Synodale besluit a. 1579; maer overmits het sobere tractement der Predicanten, soo werdt hetselve in de vryheyt der Classen gelaten."

Alsoo bij den classis van Dordrecht a. 1580 tot hulp en bijstand van haere weduwen en derselver kinderen beraempt zijn sekere Artikelen, worden de eerste vijf, als sonderlinge nodigh, en dienstigh, van dezen classis mede aengenomen, met de welke haer de classis dan ook conformeert.

T 1ste is: Soo wanneer in den classis eenes dienaers weduwe, en wesen sullen gelaten sijn, sal de classis sulcke weduwe een dienaar des Godtlicken woorts toevoeghen, om deselve ten besten te raden, te helpen, en te bevorderen nae sijn beste verstant, als oock te arbeiden, dat den kinderen vooghden en opsienders werden gestelt, en een affgescheyd tusschen deselve weduwe en wesen gemaect.

T 2de is: Sal denselven dienaar van des classis wegen aan de kerke, daer d'afgestorvene dienaar gedient heeft, verwerven ist mogelijk een woninghe, ende andere bijstant voor deselve en haere kinderen nae gelegenheyt van de nootdrift en sooveel men kan voorsien.

T 3de: Sal deselve dienaar neffens de gedeputeerden des classis in der tijt aan mijne Heeren van dese Provincie de noot van sulcke weduwe, en wesen aangeven, en solliciteeren, dat deselve boven het vierendeel jaers besoldingh, welck haer ordinair volght boven het jaerlix pensioen, versoecken sonder kosten van de heeren Staten de plaetse een volle jaer te doen bewaeren en besorgen (ten waere, dat de kerke 'pregnante redenen hadde ter contrarie, waervan de classis oordeelen sal) om te mogen trecken en genieten het volle tractement dat jaer geduyrende. Sullen oversulcks de broeders niet weygerigh syn haere beurte tot solagement van de weduwe waertenemen: mede sal bij denselven versocht worden, dat de kinderen naer 't overlijden van haer moeder 't jaerlijcks pensioen, den weduwen toegeleyt, eens van de heeren Staten mochte genieten, gelijk voor desen in tali casu is geschiedt.

T 4de: Sal deselve dienaar waernemen, dat deselve weduwe haer geschiktelijck om wat te winnen, en haer eerlijck te geneeren stelle, en dat sy haer in alles drage, en haere kinderen alsoo optrecke, onderwijse ende leere, als een Godtsalige weduwe eenes predikants schuldigh is te doen.

T 5de: Indien der eenige Sone zij van een afgestorven predikant in desen classis, die met sonderlingh verstant van Godt begaeft is,

so sal men arbeyden denselven ter Schole te senden en tot den dienst des goddelicken woorts optetrecken. Indien het vermogen bij de weduwen en wesen niet en is, zal men in de classe op mid-delen gedencken.

Twaal.

Dr. T. J. VAN GRIETHUYSEN.

MERKWAARDIGE HANDSCHRIFTEN
MET ENKELE TOELICHTINGEN

MEDEGEDEELD

DOOR

JOANNES TIDEMAN.

I.

Brief¹ van JAN EVERTSEN (GEESTFRANUS)² aan REM. EGBZ. BIS-
SCHOP³.

Genade en vrede van God onzen Vader en Jezus Christus
onzen Heer en Behoeder. Amen.

Zeer beminde Vriend en Broeder in den Heer! Wij hebben ver-
staan uw wedervaren, dat al 't land nog overklinkt. Toen ik 't eerst
hoorde was 't mij als een donderslag. Een weinig mij bedenkende,
zeide ik tegen dengeen die 't mij vertelde: Zoo 't toch een van de
broeders van Amsterdam heeft moeten overkomen, zoo gun ik 't
niemand liever dan REM. EGBERTSZ., want ik niemand van hen allen
ken, noch van zulk een staat, noch zoo bereid om zulk een boos-
heid te verdragen als hem. Zijn staat maakt dat exempel voor de
mensen zeer aanzienlijk en om zijn vromigheid vertrouw ik vas-
telijk, dat het hem niet zeer smarten zal.

Want ik wist, Broeder! wat propoosten van de verachting
van alle wereldsche goederen wij altijd, als wij bij malkander wa-
ren, wel gehad hebben, en hoe men altijd behoort bereid te wezen
tot tweederlei christelijk verlies derzelve, een bestaande in 't mild
uitdeelen aan de armen, een ander in 't laten wegnemen van roo-
vers en geweldenaars. Omdat u, als ook mede uwe huisvrouw, zulke
propoosten zeer gewoon en aangenaam waren, daaruit besloot ik,

dat gij beiden uw huis en huisraad zoo goed als te boven waart. Heb ook tot Utrecht verstaan, dat gij beiden degenen die u kwamen troosten, toen 't geweld over was, zelf getroost hebt, omdat gij zelf veel beter gemoed waart als uw troosters. Daarenboven is mij gezegd, dat er eenigen in de bestorming van uw huis binnen bij u waren, u presenteerende met stormenderhand henzelfen te willen gaan verzetten tegen uw booze vijanden, zoo gij haar daartoe wildet last geven, maar dat gij 't verboden hebt. Burgemr. RUYCKHAVER van Haarlem, die ik het gisteren vertelde, zeide mij daarop, dat gij om zulken tegenweer te verhinderen, uwe geweeren zelf uit den wege naamt, veel beter beraden zijnde als die man, die (zoo men zegt) om u te ontzetten in 't honderd wilde schieten, indien hij van de zijnen niet weerhouden ware geweest. 't Ware een zeer groote droefheid geweest, hadden zij u of iemand van de uwen vermoord, maar ik acht dat het veel beter is dat een christenmensch zelf sterft en zijns gelijken laat sterven, dan 't bevel des Heeren te overtreden en een kwaaddoener in zijn zonde te doen vergaan.

Daar zijn er (hoop ik) onder de jonge, domme voorvechters van blinden ijver en onder de aanstokers van die al eenigen, die u in toekomende tijden, nog beter dan ze nu doen, leeren kennen en een ander hart toedragen zullen. 't Is mij gebeurd, dat ik diegenen, die ik eerst, omdat ik meende dat zij ketters en pesten waren, dood wenschte, daarna doorzien hebbende kunne leer, manier van leven, voornemen, geloof, lankmoedigheid, liefde, lijdzaamheid, omdat zij gestorven waren, hartelijk beweend heb. Hoe lief heeft **PAPULUS** de leden nog gekregen van die persoon, die hij eerst zoo dol en wreed vervolgde. Die nu een menschenmeorder en kind des duivels is, kan morgen een beminnaar en kind Gods worden. Ons wordt bevolen alle zachtmoedigheid te bewijzen tegen alle menschen. Wat is de reden? Want nu voor tijden waren ook wij zelfden zot, ongehoorzaam, dwalende, dienende menigerlei begeerlijkheden en wellusten, wandelende in boosheid en nijd, hatelijk zijnde en malkander hatende. Had ons iemand in zulken stand het leven benomen, zoo had nu in der eeuwigheid alle hoop voor ons verloren geweest. Maar God zij dank! die ons gespaard en tot dezen zin gebracht heeft, waar wij heden in staan. Uwe voorzichtigheid

in zulke verwoedheid en perikel is zeer te prijzen. Uw broeder JAN EGBERTSZ. (is mij gezeid) die deelde voor de steenen, die naar hem geworpen werden, geld. Dit waren kogels, niet om den vijand maar om de vijandschap dood te schieten bij heeler vel. Zoo die boozen, die het ontvangen hebben, in haar boosheid nu voortgaan, zoo zal haar dat geld nog tijdelijk genoeg in vurige kolen veranderd worden, al is 't dat wij gansch geen wrake willen doen. Dat gijlieden ook niemand, al zijn er sommigen niet onbekend, aanbren-gen noch beklagen wilt, dat is ook welgedaan en volgens ons aller schuldigen plicht.

Zoo haast wij dat oproer gehoord hebben, was ik zeer begeerig om naar uwent te reizen, maar 't is mij afgeraden van eenige broeders, omdat ik al jaar en dag tot Amsterdam in 't oog ben geweest, en ook wel, alhoewel niemand moeiende, nageroepen, en daarbeneffens opdat mijn tegenwoordigheid bij ul. geen occasie zoude wezen van meerder haat tegen u. Mijn moeder had mij ook ontboden om t' Alkmaar te komen, maar zij schreef, kom niet over Amsterdam, want daar is bijster volk. Zoodat ik nu buiten om heb moeten reizen. 't Oogmerk van mijn voornemen om 'tuwent te komen, was eensdeels om eens te zien de teekenen van vreemde razernij en overlast, midden in onze vrije Nederlanden, in 't goed vermaarde Holland, en die weleer vreedzame stad gepleegd; anderdeels om van u eens volkomenlijk te verstaan de justificatie van de begonnen vergaderingen in den Spijker¹. Ik heb ze verdedigd als geenszins oproerig, maar wilde wel gaarne weten, of ook de andere broeders, die in de kerke gaan, met ul. eerst geen gemeenschap in de verbondsteekenen hebben willen onderhouden, of tegen u hebben willen spreken naar haar eigen zin zonder weerwoord daarop te hooren, of hebben willen binden aan iets niet uitgedrukt in de Schrift, en of gijlieden wel alles onderleid hebt, om de andere broeders, daar ul. dunkt dat ze feil hebben, te brengen tot een beteren zin. Dit alles te vernemen zal ik nu uitstellen tot een beter gelegenheid.

¹) De afzonderlijke godsdienstige zamenkomsten der Remonstranten in een pakhuis, die te Amsterdam nu eerst begonnen waren. Zie: *Byzonderheden uit de gesch. der Amst. Remonstr. gemeente*, door mij medegedeeld in deze *Studiën en Bijdragen* van 1876.

Er wordt van ul. wedervaren zeer ongelijk geoordeeld. Er zijn er die zeggen: hadden 't de kinderen niet gedaan, de steenen zouden 't gedaan hebben, even als of het de steenen nu niet gedaan hadden, nu 't de jongens al gedaan hebben, of alsof, hadden de jongens de steenen niet geworpen, dat de steenen de jongens geworpen zouden hebben. Eene zeide mij: God is wonderlijk, Hij gebod Simeï David te vloeken. Maar dat is, Broeder, gesproken tot uw eer en troost. Nu heeft men gezien, wat partij de kwaadste vijanden heeft, en God heeft uw huis tot een predikant gesteld voor al de kooplieden, om haar te leeren, u in nederigheid en geduld na te volgen, aanmerkende de nietigheid van 't geen daar zoo veel menschen haar op betrouwen. Dit spel kan ook wel een voorspel zijn van een gemeener. Willen wij met Jezus onzen Leidsman overvaren, zoo hebben wij storm en onweder te verwachten; maar als de nood met de zijnen op 't hoogst is, zoo is de verlossing aldernaast. God, die zeer barmhartig is, wil ons al te zamen die Hem dienen in den naam zijns Zoons, in 't goede doen opwassen en volharden. Wees zijn Genade met uwe huisvrouw en kinderen, broeders en alle goede vrienden bevolen. Mijn huisvrouw, MONTANUS, mijn broeder NANNING, VORSTIUS en POPPIUS, waar ik bij geweest ben, als ook mede mijn moeder groeten u. En VORSTIUS beval mij u te zeggen, dat het hem best geraden docht, dat u hem voor dien tijd nog niet zoudt komen bezoeken om redenen. Vaar wel. En komt mij toch eens haast, waar ik woon, bezoeken, want wij naar u zeer verlangen. Tot Alkmaar.

Uw dienstwillige

JAN EVERTSZ.

A A N T E E K E N I N G E N .

¹⁾ Het afschrift, dat ik hier geef, werd door mij vervaardigd met een doel, waarvoor het beter was, het in onze hedendaagsche spelling, dan in die van GEESTERANUS te geven. En terwijl ik het thans hier meedeel, zie ik geen afdoende reden om het eerst nog weder in de oude spelling af te schrijven. Deze is aan onze lezers genoeg bekend, en de spelling van GEESTERANUS onderscheidt zich niet door iets bijzonders, dat voor onze taalbeoefenaars van waarde wezen kan.

²⁾ J. EV. GEESTERANUS was in November 1586 te Alkmaar — zijne moeder was eene FOREEST — geboren en dus bij het schrijven van dezen brief eerst even 30 jaar oud. Ons zou die aan hooger leeftijd doen denken. Maar zoo gaat het ons meer, ook bij de portretten onzer vaderen; en hier staat het in verband met den merkwaardig strengen geest van zijn schrijven. Hij was toen — REM. BISSCHOP teekende op 'tadres als dag van ontvangst 6 Maart 1617 aan — pas van Vreeland, waar de Amsterdamsche Remonstranten nu en dan onder zijn gehoor kwamen, als predikant bij de Gereformeerden te Alkmaar gekomen. Hier werd hij na den moedwil, door het volk tegen de classikale vergadering gepleegd, over zijne leer en prediking in 't verhoor genomen, en, even als zijn broeder PETRUS EV. G., predikant der beide Egmonden, afgezet bij besluit der Staten van 19 Maart 1619. Zij werden daarbij naar 's Gravezande gebannen, maar onder weg besloten zij op raad hunner vrienden zich schuil te houden. Hierop week P. GEEST. naar Norden, JOHANNES naar Warmond, waar hij zijn huisgezin met weven onderhield, totdat hij in 1620 zijn broeder volgde, en in 1622 te Norden bij de pest, die er toen heerschte, met zijn vriend CAMPHUIZEN de zieken zoo moedig bezocht, dat beiden aan de gevolgen overleden. v. NIJMEGEN, *Hist. der Rijnburg. verg.* blz. 41—52. Bijzonderheden uit zijn Warmondsch weversleven vindt men bij OUDAEN, *Aanm. op 't verh. van PASCHIER omtrent de profeten* bl. 36. Aldaar heet hij „een Fenix van geleerdheid en vroomheid” blz. 31. Ook de Remonstranten stelden hem in beide opzichten hoog, ofschoon hij met hen instemmende op het stuk der praedestinatie en der verdraagzaamheid, zich niet bij hen aansloot. Zie mijne *Sticht. der Remonstr. Broederschap*, I 210 en *Biogr. Naaml.* 237. Van hem heet het in de *Epist. Eccles. et Theol.* N°. 390, dat hij de letterlijke opvolging der Schrift in zake van den wederstand, het geven van het gevraagde en den leeraarsstand voorstond, uit welk laatste zijn vertrek naar Warmond, de plaats der profeten, wel zal te verklaren zijn, even als, naar men zegt, zijn ongunstig oordeel over het stellen eener confessie bij de Remonstranten daarmede in verband stond. *Sticht.* I. 166. Zijne geschriften vindt men vermeld in de *Bibl. der Remonstr. Schriften* op zijn naam (ROGGE, *Pamfl. verz. d. Amst. Remonstr. kerk* I.) VOETIUS heeft, *Polit. Eccles.* II, 1. Cap. 111) onder de „discipuli Arminii, praestantioris et erectioris ingenii,” die het bewijs gaven, dat leerlingen wel eens verder gingen dan hunne leermeesters, ook hem genoemd, en er bijgevoegd: „JOH. GEESTERANUS, mitis, blandi, placidi et pacifici ingenii, suo quasi symbolo: Nullius addictus jurare in verba magistri, praemittebat in Albo meo (21 Nov. 1608, Lugd. Bat.) duo sequentia.”

Dicat, qui Christum sequitur,	}	ἐγὼ δὲ Χριστοῦ	}	et salutaris erit Rom. X. confessio.
Dicat, qui Christianum persequitur,				et damnabilis erit I Cor. I. contentio.

"ΕΝ ΣΩΜΑ ΚΑΙ "ΕΝ ΠΝΕΥΜΑ:

GEESTERANI excitatum erat ingenium, eximius ille in philosophia et lingua Hebraea, in poesi Latina et Graeca, in Scripturarum lectione in originalibus apprime exercitatus. Na eenige zaken, ons beter bekend geworden dan hem, deelt hij dan nog een 14 regelig epigram van G. uit zijn Album mede. Men zie Kist en ROIJAAARDS, *Nieuw Arch.* I. 355.

3) Over REM. EGB. BISSCHOP behoeft ik hier niet uit te weiden. Uit de geschiedenis der Remonstranten is hij, hun aanzienlijke, krachtige, invloedrijke voorstander te Amsterdam, de broeder van den Hoogleeraar EPISCOPIUS, genoeg bekend; en wat wij van hem weten is bij BRANDT en UIJTENBOGAERDT, en nog meer bijzonder in het *Leven van Simon Episcopus* door v. LIMBORCH te vinden.

GEESTERANUS schreef aan hem dezen brief na de geweldige plundering van zijn huis op den Singel bij de Bergstraat, den 19en Februari 1617, welke gebeurtenis mede tot de meest bekende uit de vervolging der Remonstranten behoort. Bij die gelegenheid ontving de hooggeschatte man uit den kring der Remonstranten tal van brieven, waarvan de Boekerij der Amsterdamsche gemeente onder hare Handschriften eene verzameling bezit. De Catalogus (nieuwe van 1877), die haar onder 11b vermeldt, noemt de namen der schrijvers. De brief van G. komt mij merkwaardig voor, om zijn oordeel over REM. BISSCHOP, om hetgeen hij van de handelwijze der bedreigden in het aangerande huis mededeelt, en om den streng Christelijken geest, die er met zulk een natuurlijke oprechtheid uit spreekt.

II.

Latijnsche Brief van den Groningschen Hoogleeraar SAMUEL MARESIUS aan TIMAN GESSELIUS te Utrecht. Over vereeniging van Protestantsche kerkgenootschappen met de Gereformeerde kerk.

Eximie, Expertissime et Charissime Domine.

Is certe debuisset hominem exuisse, quas humanissimas tuas literas ad me dare dignatus es non exoscularetur; ipsa quoque earum materia omni viro bono et Christiano grata et accepta esse debet: ac lubens meritoque nomen meum profiteor inter eos, qui precantur pro illa pace Jerosolymorum, quam ex pio, sancto et landabili zelo videris anhelare. Quo spectat et ille tuus tractatus Belgicus, quem mecum communicare voluisti, qui non potuit non mihi esse acceptior, quod honestam mei mentionem inter filios pacis in illo feceris. Etenim quam soleo cordate propugnare omnes veritates quarum sum in conscientia persuasus, tam pronus sum ad omnia charitatis Christianae officia iis exhibenda a quibus dissentio; cum dissentire bonos etiam de rebus iisdem tanto magis liceat amicitia incolumi, quanto in hoc imperfectionis statu facilius est circa res arduas et abstrusas mentis humanae lapsus. Attamen circa hoc tuum institutum multa se offerunt obstacula, partim politica, partim Ecclesiastica, quae quandotenus insuperabilia mihi videntur. Nec enim nescis, quid in solemnibus illo conventu Hagiensi anni 1652 ad arctiorem foederatorum unionem in negotio religionis, communi omnium Provinciarum calculo deeretum fuerit; quod in legem fundamentalem et inviolabilem reipublicae abiisse crediderim. Non nescis etiam, quantopere sit recessum per D. D. Remonstrantes, non tantum a confessione et catechesi Ecclesiarum Belgicarum, quas initio dissidii intactas esse volebant, verum etiam a propria sua confessione, quam post acta Dordracena in vexillum schismatis et suarum partium exrexerunt; ut si qui eorum cum caeteris Protestantibus adhuc consentiunt in reliquis religionis Reformatae capitibus, exceptis quinquarticulanis controversijs, ij sint, saltem inter docentes, (nam forte auditorum multorum castiores sunt aures, ut loquar cum Hilario, quam docentium) oppido pauci. Non nescis, quomodo, jam post collationem Hagiensem, in Delfensi colloquio, qui eorum partes propugnabant, noluerint se declarare circa multa Religionis Christi-

anae capita, quae ipsemet agnoscis esse fundamentalia et retinenda. Unde orta suspicio, apud alios plura et graviora esse, quae ab illis premerentur, tum promenda ubi in his obtinuissent quod volebant. Non nescis itidem, neminem in nostris Ecclesiis vel Academiis admitteri ad munera publica, quin teneatur subscribere canonibus Synodi Dordracenae, ut sic eorum nemo possit honeste et bona cum conscientia, transigere de veritate doctrinae illis comprehensae; sed ad summum posset agi de illius necessitate, ejusque proponendae ratione citra offensam dissentientium, qui eo casu fratrum debiliorum loco haberi deberent; quod neque forte ex horum palato foret. Nec video qui haec reconciliatio directe posset tentari inter partes, nisi praevia declaratione et protestatione D. D. Remonstrantium, quod exceptis capitibus Dordraci contra se decisis, in caeteris nobiscum sentiant, iis maxime, quae meis illis articulis, quos ad Dominum MELLETIUM in Agatiam transmiseram, continentur. Profiteris quidem, celeberrime Domine, neminem fore eorum quos nosti ex parte Remonstrantium, qui illis non sit lubens subscripturus: quod plurimum sane ad hanc pacem faceret: sed ex illorum scriptis publicis aliud judico. Ego tamen qui tecum hac in parte loquerentur et sentirent, non alio loco essem habiturus quam fratrum in Christo ad Ecclesiae communionem accipiendorum, si suam de praedestinatione opinionem sibi servare, nec propter eam litem cuiquam movere vellent. Quinsi etiam de talibus in communi nobiscum reconciliandis serio ageretur, deberet meo judicio initium fieri in hoc Belgio, Ultrajecti, Amsterodami, Leydae, inter Lutheranos et nostros, ut utrimque subscriberetur articulis nuperis Cassellanis inter Marpurgenses et Rintelenses conclusis, cum expressione illorum octo meorum articulorum, aut ijs similium, quorum meministi. Tunc enim Remonstrantes illi tui, imo et forte Mennonitae non-Sociniani, tanto facilius in ista parte possent comprehendere, quanto parius sentire deprehenderentur de consubstantiatione, hypostatica unione, exorcismo etc. nec a nostris uspiam dissentire, nisi in quaestionibus quinquarticulanis: Verum praeterea quod paucae sunt Ecclesiae Lutheranae in his oris, et illae potius constant ex peregrinis quam ex indigenis, nulloque nexu aut vinculo regiminis Ecclesiastici, quod sciam, inter se colligantur, non satis videam, quo jure aut qua ratione ad syncretismi consilia possent invitari,

neque sic etiam omnis superaretur difficultas; nam restaret adhuc dispiendum, num partes, quas reconciliatas velles, separatas communionem retinere, num vero in unam eandemque coalescere deberent: Item qui scholis theologicis, quae sunt officinae ministrorum Ecclesiae, foret prospiciendum, ne libertas prophetandi in licentiam et scepticismum aut dissensionum ac rixarum segetem luculentissimam abiret: quod utique altioris foret indaginis. Ex his omnibus colligo, multo difficilius esse negotium reconciliationis istius, quam inter Reformatos et Lutheranos, quorum sunt distinctae Ecclesiae, distinctae academiae, distinctae habitationes, distinctae ut plurimum supremae potestates, adeo ut citra ullam confusionem, ullumve partium praejudicium, possent tuto de mutua et Christiana tolerantia inter se convenire; eo etiam facilius, quod neutra alteri schismatis culpam imputet: Siquidem nec Reformati a Lutheranis nec Lutherani a Reformatis secesserunt, sed pars utraque institit Reformationi, respective apud se coeptae sub auspiciis Providentiae Divinae, cum e contrario per notorium schisma undecunque illud incoeperit, qui primum in hoc Belgio ejusdem erant communionis in partes abierant, et in eadem Ecclesia Reformata duas distinctas, nec diversas tantum, sed oppositas communionem erexerint, in quibus pares aquilae visantur et pila minantia pilis. Nec dubitem dicere fratres Remonstrantes esse portionem revulsam a reliquo corpore Reformatum, cum ante has duas turbas nonnisi duae partes potiores Evangelicorum agnoscerentur, ad quorum alteram et ipsi pertinebant, Lutheranorum scilicet et nostrorum, quos Remonstrantes, velint nolint, pro ecclesia sua matrice debent agnoscere.

Neque haec scribo, excellentissime Vir, quo vel me praestem *ἀσπώνδον*, vel intercedam tuis et aliorum piorum et magnorum virorum consiliis de hac pace resarcienda, quam vel meo proprio sanguine, si foret opus, redemptam velim: cum non nesciam, quantum et tranquillitati hujus Belgii, quod nunc mihi pro altera patria est, et communi Reformatum causae contra communes adversarios ex illa accederet: sed ut tibi suggeram occasiones profundius de re tota meditandi, nec in tam arduo negotio putes illud sufficere: *In magnis voluisse sat est*. Me quod attinet, si publica auctoritate ad ejusmodi consilia Irenica adhiberer, illis promovendis

libenter conferrem quicquid possem, salva veritate et conscientia. Videor quoque mihi videre rationem aliquam commodam negotii non infelicitè conficiendi, si eo rite perveniretur. Sed nosti illud tritum: *In consilium ne venito nisi vocatus*, suntque consilia de his rebus similia extractis Chemicorum, quae nisi bene clausa teneantur in tenues auras evanescent, aut saltem amittunt suam efficaciam. Interea agnosco lubens potuisse facile restingui illud incendium, cum coepit ardere in Ecclesia, nisi quaedam illorum temporum fatalitas obstitisset. Sed dum alii calidius egerint, alii callidius; dum qui cedere vellet ingenio nullus fuit; dum illi ipsi, qui harum quaestionum necessitatem elevabant, sententiam nihilominus suorum adversariorum variis gravarent contumeliis, et in nomina virorum Magnorum, optime meritorum de ecclesiis Reformatis, licentius invehuntur; dum hinc vel materia vel *πρόφασις* factionum in Rep. sumitur; dum nec Pompejus parem, nec Caesar superiorem vult agnoscere; dum Illiacos intra muros peccatur et extra, non audiente curru habenas res erupit in nervum, et factum est fere immedicabile vulnus. Tu autem, eximie Domine, perge dictis tuis lucubrationibus, quarum in tua Historia egregium specimen publice exhibuisti, bene mereri de publico, et qui prior dignatus es me ad tui amicitiam invitare, de meo amore et cultu esto securus, cum his quasi signatis tabulis sincere protestor, neminem esse qui magis sit et velit manere tibi ad omnia officia et obsequia deditissimus, quam

Groningae

6 December 1662.

Achterop staat: D. TIMANNO GESSELIO

Ultrajectum.

Tuus ex asse

SAMUEL MARESIUS.

Den Hoogleeraar MARESIUS behoef ik aan niemand onzer lezers te doen kennen. Maar in verband met hetgeen laatstelijk door den oud-Hoogleeraar Mr. G. MEES Az. in de Kon. akademie der wetenschappen over hem is medegedeeld, kwam mij deze, voor zoo veel mij bekend is, onuitgegeven brief niet onbelangrijk voor. Hij werd geschreven in den tijd, toen M. na zijne verzoening met VOETIUS zijn strijd tegen Cartesianisme en Coccejanisme aanving.

De man aan wien hij dezen briefschreef, is licht minder bekend. Zoon van den Amersfoortschen Rector JOHANNES CORNELIUS GESSELIUS, was hij Conrector aan de school aldaar, en deelde in het lot van zijn vader in 1627, dat ook hij ontslagen werd van zijn ambt, omdat hij weigerde de Dordsche canons te onder teekenen. Doctor in de geneeskunde zijnde, zette hij zich eerst te Nijmegen en daarna te Utrecht als arts neder. Hij schreef onderscheidene theologische schriften meest van kerk-historischen aard, die GLASIUS in zijn *Godgel. Nederland* heeft vermeld I. blz. 518. Daar evenwel komt het *Tractatus Belgicus*, waarvan MARESIUS hier gewaagt, niet voor en evenmin bij v. CATTENBURGH, *Bibliotheca Remonstr.* pag. 75, en ROGGE *Bibl. der Remonstr. geschriften*, 278. Het is mij nog niet gelukt, dit geschrift of ook maar den titel daarvan te leeren kennen.

Van zelf trekken in dezen brief de verklaringen van M. onze aandacht, »dat hij gaarne en met recht zijn naam voegt bij hen die bidden voor den vrede van Jeruzalem», en dat het hem aangenaam was in het bedoelde Tractaat vermeld te zijn onder »de zonen des vredes», met die bijvoeging over zijne liefde ook jegens andersdenkenden, en het bescheiden oordeel dat over verschil van gevoelen betaamt. Na hetgeen uit de mededeelingen des Heeren MEES schijnt te blijken omtrent de verzoenlijkheid van MARESIUS ten opzichte van ALTINGH heeft dit een en ander eenige meerdere beteekenis.

Vreemd is de vergissing, dat MARESIUS den »Solemnis Conventus Hagiensis», waarmede toch ongetwijfeld de »Groote Vergadering» van 't begin van 1651 is bedoeld, in 1652 plaatst.

Onbillijk is zeker zijn oordeel, als hij, vergetende dat de Remonstranten zich niet hadden afgescheiden maar waren uitgeworpen, hunne Confessie of Belijdenis van 1621 voorstelt als opgemaakt »in vexillum schismatis». Die confessie beschouwt hij voorts te onrechte geheel van zijn Gereformeerd standpunt, als hij de Remonstranten er een verwijt van maakt, dat zij ook van haar waren afgeweken. Zij was nooit aangenomen »opdat men onveranderlijk door elk harer leerstellingen zou gebonden zijn.» Meer grond heeft het, als hij meent, dat velen hunner leeraars nog op andere punten dan de vijf artikelen afweken van de Gereformeerde leer. Maar

als hij, nog na 49 jaren, de oude, onbillijke klacht herhaalt, dat de Remonstranten in de Delfsche conferentie van 1613 niet handelen wilden over de 32 artikelen, waarop de Contra-remonstranten daar, vóór de verschilpunten tot wier bespreking men was bijeengeroepen, hen hooren wilden, doet hij blijken, hoe taai en hardnekkig in den partijstrijd zulke onrechtvaardige oordeelen zijn.

Tot toelichting van hetgeen M. schrijft over »*meis illis articulis, quos ad Dominum MELLETIUM — transmiseram*”, en verder over »*articulis nuperis Cassellanis inter Marpurgenses et Rintelenses conclusis, cum expressione Octo meorum articulorum aut iis similium*” herinner ik het volgende. In 1661 zond DURAEUS in zijn ijveren voor de bevordering des vredes onder de Protestanten hierover een brief aan de Leidsche Faculteit. In datzelfde jaar werd het oordeel der Faculteit gevraagd over een geschrift, dat toen pas de pers verlaten had: *Concordiae inter Evangelicos curandae et procurandae medium novum; propemticum irenicum ad omnes Protestantess. Schrijver van dit ontwerp was JEAN MELET, een van de trouwste geestverwanten van DURAEUS. Hofprediker van ANNE DE COLIGNY, de gemalin van Hertog GEORGE VAN WURTEMBERG MONTPELLGARD, ijverde hij vooral met de pen voor het dempen der klove, die tusschen de hoofdafdeelingen der Evangelischen bestond. Wat zou de Faculteit adviseeren? COCCEJUS was geen vriend van dergelijke gedwongene vereeniging; met zijne pen gaf zij haar oordeel; zij beweerde, dat die plannen onuitvoerbaar waren, doch wees hierop met nadruk, dat de Hervormden de Lutherschen als broeders bejegenden en nadere aansluiting in zoover overbodig was. — Men gaf echter teekenen van betamende belangstelling in hetgeen enkele geleerden en vorsten van Duitschland voor de vereeniging der broeders deden. De bewijzen zijn er, dat het te Cassel gehouden gesprek tusschen de theologen van Marburg en Rinteln van de zijde onzer Hoogleeraren aandacht, ja, sympathie genoot. MARESIUS koos de toen verkregen resultaten tot de stof eener dissertatie, in 1663 in druk gegeven met den titel: *Brevis relatio Colloquii — Cassellis habiti — cum observationibus irenico theologicis*. (SEPP, *Het Godgel. onderw. in Nederland ged. de 16° en 17° eeuw*, II. 460.)*

Dat M. van Nederland verklaart: »*Quod nunc mihi pro altera*

patria est", verstaat men door zich te herinneren, dat SAMUEL DES-MARETS, in 1599 in Oisemont in Picardie geboren, na te Parijs, Saumur en Geneve gestudeerd te hebben, en door de Synode van Charenton in 1620 tot den predikdienst toegelaten te zijn, dien te Laon aanvaardde, en eerst in 1632 predikant werd te Maastricht, in 1636 Hoogleeraar en predikant te 's Hertogenbosch, waarop hij in 1643 zijn theologisch Hoogleeraarsambt te Groningen aanving. Zie GLASIUS, a. w. op zijn naam.

Den hoofdinhoud van den brief laat ik natuurlijk zonder eenige opmerking aan het oordeel onzer lezers over. Het Handschrift behoort tot de verzameling op de Bibliotheek der Amst. Remonstr. gemeente, die in den Catalogus onder no. 158 staat vermeld.

III.

Classis extraordinaria, gehouden den 8en April 1676. Praeses D. GULDEMOND en Scriba D. Roos¹.

Art. 1.

Volgens voorgaende resolutie de Classis op heden te saemèn komende (om dat de H.H. Gedeputeerden des Synodi op den 6den niet konden vaceren om met de classis te besoigneren) zoo is noch voor den aenvangh der vergaderinge door de Coster den E. Classis bekend gemaakt, dat zijn Hoogheydt de Heere Prince van O. den E. Classis, oock de H.H. Gedeputeerden des Senodi ende oock der kercke van 's Gravenhage hadde geappointeert, om tegen 10 uren in zyn antichambre te verschijnen. Waer op terstondt goetgevonden is, in de zaeke niets te doen voor en alleer de begeerte van zyn opgemelte Hoogh^t. was voldaan. Sijnde dan en corps daer verscheenen ende binnen gelaeten, heeft zijn Hoogh^t. de Classis ende de H.H. Gedeputeerden voorgehouden, hoezeer hem ter herte gingh de welstandt van Godts kerck in ons vaderlandt, en bijzonder oock

¹) Uit de HSS. van de Biblioth. der Amst. Remonstr. gemeente no. 158. Medegedeeld om de merkwaardige inneming van Prins Willem III in kerkelijke zaken te 's Gravenhage.

van 's Gravenhage, ende dat met droefheydt hadde verstaen, dat onlusten en moeyten waeren in de Kercke van den Haghe en met de Classis over proceduren in het nomineren ende beroepen van D. LOBEL tot Predicant, en dat genegen was alles te contribuieren tot de meeste ruste van de kercke; en derhalven zoo D. LOBEL schuldigh ware, dat hem dan zelfs oock niet begeerde. Waerop als D. Praeses toonde de redenen, waarom de Classis difficulteerde de beroeping te approberen, heeft D. LANDTMAN daer tegen redenen ingebracht, om Zijn Hooght. te onderrichten. Daarna heeft WOODWARD het selfde van zijn zijde gedaen: waarop D. LANDTMAN heeft gerepliceert, zoo heeft Zijn Hooght., nae een zeer groote patientie en ongemeene goedertierenheydt, de Predicanten van den Hage ende de E. Gedeputeerden van de kercke voornoemt doen buyten staen, ende de E. H.H. Gedeputeerden des Synodi als oock de Classis voorgehouden, dat om deze zaecke af te doen en alle verdere onheylen voor te komen, het nodigh en dienstigh waere, dat alle de stucken pro en contra door dezelve zouden worden gelezen ende onderzocht, ende dat dan de Classis nae bevindt van zaecken zoude willen resolutie nemen, tot de meeste bevordering van de dienst dezer kercke. Waer op D. Praeses in naeme des Classis antwoorde, dat het de gedurighe wensch ende begeerte des Classis was geweest, edoch dat de kercke van den Hage tot nu toe dat hadde gedeclineert. Is daerom vastgesteld, dat DD. Deput. ende de aanwezende Classis na de middagh ten 3 uren zouden komen ten huys van den Ed. Heer Raedtpensionaris FAGEL, om alle de stucken daer te lezen en te examineren, en dat Zijn Ed. des avondts aen Zijn Hooght. rapport zoude brengen van de resolutie des Classis, genomen nae het onderzoek en lezen der stucken in zaecke.

Art. 2.

Volgens welke resolutie DD. Deput. ende de Classis conjunctim ter bestemder ure ten huys vermeldt zijn verschenen, ende hebben alles in het breede naegezien en overwogen, ende in de zaecke gebesoigneert tot bij zes uren.

Waerop de Classis volgens den voorslagh van den Ed. Heere Raedtpensionaris, nam.: dat de Classis niet en zoude D. LOBEL approberen noch oock improberen, maer dese beroeping om ge-

wichtige redenen voor deze mael te laeten doorgaen ende oock op het praeadvys der Heeren Gedeput. des Synodi van Zuydhollandt, heeft geresolveert tot rust ende vrede, ende om alle verwijderinge voor te komen, om te ontgaen de collisie des Classis met het Ed. Hof ende d'Ed. Achtb. Magistraet van den Hage, ende om andere redenen meer, de beroeping te laeten hebben haeren voortgangh, ende dat dezelve in den Classe zoude laeten passeren, edoch dat gaerne met eenen zoude zien dat **WOODWARD** voor alle onheyl gepreserveert, ende in sijn geheel gehouden ende bewaert bleve, als hebbende alle deze zaecken ter handt genomen ten goede van de kercken, ende alleen op het verzoek ende volgens actens van authorisatie des kerckenraedts van 's Gravenhage, ende als zijnde zelfs bij den gemelten kerckenraedt meermaelen in en over zijne proceduren gejustificeert ende bedanckt: gelijk alle het voors. den Classis uyt de auth. actes van den kerckenraedt van 's Gravenhage gebleken is ende volkomen consteert.

Hetwelck als door D. Praeses aan den Ed. Heere voorn^t. was bekendt gemaectt, zoo heeft Zijn Ed. dat zeer wel genomen, en belooft favorabel te zullen rapporteren; ende dat meende, dat door Zijn Hoogh^t. noch voor zijn vertreck te velde, zoude getenteerd werden om de Broederen Predikanten in 's Gravenhage in der minne te vereenigen, ende een volkomen verdragh te maecken; opdat in het toekomende met meerder harmonie moghten arbeiden in haeren dienst; immers dat Zijn Ed. zelfs daer toe alle goede devoiren zoude aenwenden. Waer over Zijn Ed. door D. Praesidem bedanckt zijnde, zijn de gem. Broeders van daer gescheyden.

Art. 3.

De Classis dan noch in denzelven avondt weder vergadert zijnde, zoo is geresolveert, deze beroeping nu te laeten doorgaen, ende den scriba gelast de acte (om alle verdere beletselen voortekomen) op den gewonen voet te schrijven ende te teijkenen; mits dat de Kerckenraedt van 's Gravenhage in het toekomende voorzichtiger haer zal draegen, zoo omtrent appellen (indien moghten voorvallen over haere proceduren) als in het notificeren van de nominatie. Op welck laatste door D. **LANDTMAN** vertoont is, dat den E. Kerckenraedt niet consteerde, dat de Classis dat recht hadde, dat daerom best oordeelde, dat in de aenstaende Classis een con-

ferentie over die zaecke wierde gehouden, om hierin een vasten voet te beraemen, waerbij het aldoen gebleven is.

Art. 4.

Is ook WOODWARD bekend gemaekt de bovengenoemde resolutie ende verzocht daerin te willen acquiesceren en van het appelleren te desisteren. Waer op heeft geantwoordt, dat hij, gelijk hij voor Zijn Hooght. met zijn laatste redenen betuyght had, het overgaf aen de Goddelijcke Voorzienigheidt, en oock aen de Classis, en dat het aen haer bevolen liet.

Onder stondt:

Dat dit is het zelve met de originele acte der
Classis getuyge ick ondergeschreven,
ende was geteykent

JOANNES ROOS,

Classis Hagensis P. T. Scriba.

Naer gedaene collatie is deze zijne principale in voegen voors. bevonden t'accorderen in 's Gravenhage op den 1 May 1676.

Bij mij

JOH. FERD. MÜLLER,

Not^e. publ^e.

IV.

*De zaak van JACOB HENDRIKS, azijnmaker en gewezen leeraar der Mennoniten te Blokzijl, 1699 en 1700*¹.

(Adres van Gedeputeerden der Overijsselsche Synode) Aen den Landdrost van Vollenhove.

HoogEdele, Welgeboren, Gestrenge Heer.

Alzoo JACOB HENDRIKS, azijnmaker tot Blokzijl, en gewezen Leeraer

¹) Uit de *HSS. van de Bibliotheek der Amsterdamsche Remonstr. gemeente*: Catalog. No. 158.

Copiën van de hand van Prof. v. LIMBORCH.

der Mennonijten aldaer, zig verstout heeft om in den jare 1698 te laten uitgaen tot Amsterdam, bij eenen JACOBUS VAN NIEUWERVEEN, zeker boekje geintituleert, Onderwijs na den weg ten Hemel, dog geen ander naem waardig als een vuil en lasterlijk libel, opgevult van den beginne tot den einde toe, gelijk te zien is uit het gesubvirguleerde boekje, dat hier neffens gaet, niet alleen van raeskallerijen, botheden, dwalingen, ketterije, spotterije met allerley godsdiensten, en inzonderheit de Gereformeerde en hare Leeraars; maer ook met godslasterlijke Sociniaensche Stellingen, gelijk hij na voorgaende citatie op den 5 May 1699 van dit alles, van stelling tot stelling, na eenige geringe dog niet de minste solide tegenstribbelinge, in tegenwoordigheid van U HoogE. WelGeb. Gestr., door ons onderschreven, ad hanc causam gecommitteert, overbodig is geconvinceert. Ende alzoo hem in den jare 1686 neffens andere Sociniaansche Mennoniten door de Heeren Staten dezer Provincie gelast is, zig te onthouden van eenige Sociniaansche stellingen, die kettersch zijn, 't zij in 't heimelijk, 't zij in 't openbaer in te boezemen aen zijn gemeente; met bedreiging, dat ingeval zij in 't minste haer hierin mochten komen te vergripen, dat zij alsdan niet alleen van het leeren zouden geweert, maer ook arbitralijk door den Heer Landdrost gestraft worden, gelijk te zien is uit nevensgaende acte Sub.... Zoo verzoeken wij ondergeschreven, volgens goedkeuring en last van het Christelijk Synodus en uitdrukkelijk bevel van het Classis van Vollenhove en Steeuwijk, bij de eer van de aanbiddelijke drieëenigheit, tot bescherminge van de ware gereformeerde kerke en deszelfs onwrikbaere waarheden, dat deze mensche, die niet alleen Sociniaansche kettersche gevoelens heeft ingeboezemt in 't privaat en openbaar, maer zelfs op de stoutste wijze in druk wereldkundig gemaakt en zoo verspreid heeft, en daer ondragelijke spotternij en Godslasteringen etc. aen gehegt, door U HoogE. Welgeb. Gestr. mag worden gehouden hetzelfde boekje opentlijk voor het aenstaende Christelijke Synodus te herroepen, met betuiginge van leetwezen over het begane: dat hetzelfde ten vure mag worden gedoemt ende in de gansche provintie verboden en gesupprimeert: de kosten hierover bij de Classis aengewent door hem aen dezelve gerembourseert, en hij wegens bedreven misdaed door U HoogEd. Welgeb. Gestr. naar zijne hooge wijsheit

en justitie arbitralijk gestraft worden: gelijk dit wenschen en bidden U HoogE. Welgeb. Gestr. ootmoedige dienaers.

(Was onderteeKent)

EGIDIUS LUIK,
Eccles. in Blokzijl.

RUTGERUS VAN ULSEN,
Eccl.; St. deput. Eccl. Vollenhovianae.

In margine was getekent:

De beklagde JACOB HENDRIKS zal zig hebben te sisteeren op het Christelijk Synodus, dat op den 12^{en} des aanstaenden maendts Juny tot Zwol zal vergaderen, en eindigen met den 15 dito, en aldaer wederroepen alle zodane Sociniaensche en andere heterodoxe stellingen als in deszelfs uitgegeven boekje, genaemt Onderwijs na den weg ten Hemel, zijn te vinden en ter neder gestelt, doende het zelve supprimeren en intrekken naer zijn uiterste vermogen, onder reserve van zoodane actie, als mij Landdrost nomine officii hier inne is competerende. Actum op 't Oldehuis den 31 May 1699. Was geteekent A. v. HAERSOLTE. Lager stond: Dezen geinsinueert aan JACOB HENDRIKS op den 5 Juny 1699. Verzocht copia, die hem is verleent. Was getekent, JAN DEUTEKOM PANDER.

Artikelen door de Synode tot Zwol voorgehouden aan JACOB HENDRIKS 15 Junius 1699 om te ondertekenen.

1. Ik JACOB HENDRIKSZ., azijnmaker tot Blokzijl, heb leetwezen, dat ik tegen de wetten van den Lande hebbe gezondigt, met uit te geven een boekje genaemt..... gedrukt..... en daer in te begrijpen vele Sociniaensche en andere hatelijke stellingen tegen de Gereformeerde leer aanloopende.

2. Ik wensche bij gevolg, dat die nooit bij mij geschreven waren, en in zoo verre ben ik bereid die te herroepen, als doe mits dezen.

3. Dat ik nooit verder daer over iets zal schrijven of leeren, belove ik mids dezen, en

4. Dat ik tot nadeel van de gereformeerde leere, als de vaderlijke Godsdienst, nooit iets in 't werk zal stellen.

5. Dat ik alle exemplaren van mijn boekje in handen van den Heer Landdrost van Vollenhove zal overgeven, en heiliglijk zorge dragen, dat ze alomme mogen gesupprimeert werden.

In zake voor mij ANTHONY VAN HAERSOLTE, Heer van Elssen, Staveren en Bredenhorst etc. Landdrost van Vollenhove, alnog

strijdig en ongedecideert hangende tusschen Dr. FR. G. LANGENHERDT, in name en van wege de Hoogheid des Lands geauthoriseerde klager ter eenre: Ende JACOB HENDRIKZE azijnmaker, gewezene Leeraar der Mennoniten, ter andere zijde.

Alwaer de klager tot fundatie van den eisch en conclusie, in voornoemde qualiteit genomen, deede poseren, in facto waer te zijn, dat de Beklaegde voor lange tijden reeds suspect van aen de gemeente eenige Godtslasterlijke Sociniaensche posities, omtrent het drieëenig goddelijk wezen, in te boesemen, in den jare 1686 daer over voor haer Ed. Mog. Ridderschap ende Steden, de Staten van Overijssel was ontboden ende gelast, gelijk dan ook hadde beloofd ende aengenomen, zig daervan te onthouden, om zulks, 't zij in 't publyk, 't zij in 't particulier de gemeente in te boesemen bij arbitrale correctie: dat dies onaangezien hij beklagde op zijne name tot Amsterdam in den jare 1698 hadde doen drukken en divulgeren zeker boekjen, geintituleerd, Onderwijs na den weg ten Hemel, daer bij niet alleenig de Sociniaansche ontkenninge over de eenwezenheit van Godt de Vader met Godt de Zoon opentlijk patrocinerende en defenderende, maer ook de meeste godtsdiensten, byzonderlijk die van de Gereformeerde kercke hier te Lande bij de Hoge Overigheit tot de eenigste rechtsnoer tot zaligheid leidende vastgesteld, verdraeiende, beschimpende en bespottende: dat daerover, volgens appointement, geordonneert zijnde den 12 Juny 1699 voor de Christelijke Synodus tot Zwolle te verschijnen en aldaer van gedachte stellingen etc. herroeping te doen; hij beklagde, na verscheide aanzoekingen, echter daer van tot noch toe was gebleven in gebreke en hetzelve had verweigert. Al hetwelk zijnde zaken godtlasterlijk, schandelijk van een zeer quaed ende pernicieuser gevolge te houden, en den Lande geenzins is te dulden, ende anderen tot een exempel strafbaer. Zoo deede de klager concludendo concluderen: dat de beklagde bij definitieve sententie van dezen hoog-adelijken Gerigte zoude worden gecondemneert, om over de gelibelleerde feiten opentlijk aen den lijve, immers en ten minsten met een eeuwig bannissement, mitagaders in een boete van duizent ducats, ten profijte van den armen van Blokzijl en Volkenhove, nevens de kosten en misen van justitie, gestraft te wor-

den; blijvende zoo ange geincarcereert, tot dat dit alles zal hebben voldaan ofte etc.

Waer en tegens de Beklaegde te rade geworden zijnde iets tot zijn verantwoordinge te doen, hoewel zijn boekje hem genoegzaam van de opgeleide misdaet zuiverde, in substantie zeide: dat suspitien, als of hij aen de gemeente eenige Godtlasterlijke Sociniaensche posities omtrent het drieenig goddelijke wezen zoude hebben ingeboesemt, geen bewijzen en waren, ordinaris voortkomende uit lichtgeloovigheid en kleine liefde: dat hij beklaegde in 't minste noch in 't meeste, tegens de last van haer Edele Mogende Ridderschap ende Steden niet hadde gepecceert, maer altijd getracht, als een gehoorzaam onderdaen haer Edele Mogende bevelen na te komen, als konnende zig als noch met het tractaetje van D. HONDIUS, genaemt het Merg der Schriftuure, conformeren, waer op haer Edele Mogende hem, nevens andere voormaels, van de suspensie hadden gelieven te releveren. Dat wel waer was, dat de Predikanten hem, en anderen, wel eer voor haer Edele Mogende beschuldigden, dat zij in weerwil van haer gemeente zulks hadden gedaen: maer behalve dat zij 't zelve niet hadden kunnen bewijzen, hoe instantelijk zij daarop aenhielden, zoo hadden zij (hoewel ongehouden naer stijl van recht) het contrarie bewezen door assistentie van hare broederschap. Dat hetgene hem Beklaegde wijders te laste geleid was, dat hij de Sociniaansche ontkenningen over de eenwezigheit van Godt de Vader met Godt de Zoon opentlijk patrocineerde en defendeerde, woorden waren die in zijn boekje niet waren te vinden, derhalven bewezen moesten worden. Dat het verre van daer was, dat hy ooit of immermeer de minste gedachte zoude gehad hebben, om lichtvaardig de spot te drijven met de gereformeerde of andere haer Godsdiensten, veel min zulks te hebben gedaen; als wel wetende, dat alle gekkernij, spotterije en onbetamelijkheit, naer Paulus lesse, den Christenen niet en betamen. Dat het geen wonder was, dat hij geweigert hadde voor de Synodus herroepinghe te doen, dewijl hij van dezelve, noch doe, noch na, van iemand in conscientie was overtuigt geworden van qualijk gedaen te hebben, maer daerentegen ten volle verzekert van de goede intentie zijns schrijvens, zijnde daartoe gericht, om de vrede onder de Christenen te bezorgen. En aldewijle hem Be-

klaegde niet was bekend, ende ook niet bewezen, Godslasterlijk in zijn boekje te hebben geschreven, maer integendeel tot Godts eere, en vereeniging van 't christendom, en dat zijn onschuld zoo duidelijk bleek: Zoo deed hij concluderen, dat hij kost- en schade-loos mochte worden ontslagen, en voor zijn aengedane ongelegentheit, schade en verzuim zoodanigen pensioen genieten, als met dezelve rechtmatig was.

Hier over gezien eisch en conclusie voor den klager qqa. overgegeven den 10 Januarii; antwoord voor de Beklaegde, overgegeven 14 Martii dezes jaers 1700. Voorts extract protocollair van den 11 April daer aen volgende, te zamen geteekent met No. 1, 2, 3, en bevonden volkomenlijk overeentekomen met den Inventaris, ter wederzijden gerechtelijk geteikent op den 17 van de voornoemde maend April 1700, en naeukeurig gelet op 't geen tot administratie van justitie in dezen behoorde te worden acht gegeven, en wel bijzonderlijk geconsidereert, datter in 't gemeen zijn duo rerum publicarum fulcra, religio et justitia: I. O. Tabor tract. de regim. Imperant. Eccles. Sect. 2 th. 7. Van welke laatste gelijk het betaemt dat alle overheden zijn beminnaers, naer 't voorbeeld van den keizer Justinianus in Nov. 2. C 5, als zijnde het hoogste goed onder de menschen, Nov. 163. Ende dat aller Magistraten en Rechteren plicht medebrengt, dat zij eenen iegelijken goed en onverbogen recht laten wedervaren, Nov. 149 C. 1 Lantr. part. 1 Tit. 1 art. 2. Omnem iniquitatem simul et injustitiam expellentes, Nov. 113 C. 3. Alzoo moeten ook alle Opper machten en Souverainen van den Lande wezen Custodes utriusque tabulae, omnem curam et sollicitudinem in id collocantes, ut religionis habeatur ratio, Theod. Reinking de regim. Soc. et Eccles. lib. 3 clas. 1, cap. 1, num. 5. Als zijnde het jus sacrum summum et eminentissimum juris publici caput, Witsemb. ad l., Cod. de summa Trinit. et fide cathol., vide I. O. Tabor tract. de regim. Imper Eccles. Sect. 1 th. 22. Waerom ook haer Edle Mogende de Heeren Ge-deputeerde, representerende Ridderschap en Steden, de Staten dezer Provintie, gewoon zijn telkens, wanneer in dezelve Synodale vergaderingen worden gehouden, uit het midden van haer collegie een of twee Heeren daertoe te committeren: welk regimen politico-ecclesiasticum geen andere finem of scopum is hebbende, quam Dei

gloriam ac salutem et tranquillitatem Ecclesiae ac Reipublicae. Tot een bewijs daarvan strekt het extract of copie van de acten der Sijnode gehouden tot Kampen in den jare 1686, aen de zijde van den klager qq^a. bij zijn eisch en conclusie overgeleit sub A. Waeruit komende te gebljken, dat de Beklaegde, wezende nevens eenige andere suspect van eenige Godslasterlijke Sociniaansche positiën omtrent het drieënig Goddelijk wezen, van zijne suspensie is gereleveert, onder expresse conditie, dat hij zig wel exactelijk zoude onthouden van eenige Sociniaansche kettersche Stellingen, 't zij in 't publijk, 't zij in 't particulier, de gemeente inteboesemen, enz. Zoo was het derhalven zijn plicht geweest, dit bevel volkomentlijk te gehoorzamen, cum subditorum est parere: ende hij zelf pag. 16 van zijn boekje vaststelt, dat ongehoorzaamheit zonde is enz. Ende geenzins zich behoorde te verstouten zoo een schandaleus en ergerlijk boekje in 't licht te geven, en daer in niet alleen niet met de meeste religien in 't gemeen, maer ook in 't bijzonder met de Christelijke gereformeerde Godsdienst opentlijk den spot te drijven; zijnde nog veel weniger hem geoorlooft, het goddelijk drieënig wezen godslasterlijk te betwisten. Cunctos populos (zegt daarvan den Imperator JUSTINIANUS in Leg 1^a cod. de summa Trinit. etc.) quos clementiae nostrae regit imperium, in tali volumus religione versari ut, secundum Apostolicam disciplinam Euangelicamque doctrinam, Patris et Filii et Spiritus Sancti unam deitatem sub pari majestate, et sub pia Trinitate credamus. Si enim (ut ait idem Imperator in Nov. 77 c. 1 § 1.) contra homines blasphemiae impunitae non relinquantur, multo magis qui ipsum Deum blasphemant digni sunt supplicia sustinere. Want de eenwezentheit te ontkennen, ofte die te wederleggen, gelijk de Beklaegde doet, pag. 18 van zijn boekje et seqq, en is niet anders, dan God te ontkennen en bijgevolg Godtslasterlijk: in voegen de Classis van Vollenhove groote reden heeft gehad zig daer over aen dezen hoogadelijken Gerichte te adresseren, ende daer (gelijk GROENEWEGEN zeit ad leg 4 dict. tit. de summa Trinit. et ad leg. 15. Cod. Episc. et Cleric. en alomme is bekend) allerhande publica sectorum conventicula per conniventiam worden toegestaen, ende de Sociniaansche privative en alleen worden geweerd, dat het hoogadelijke gerichte insgelijks niet buiten reden de Beklaegde bij appointement van den 31 Maj 1699 heeft gerenvoyeert na de Chris-

telijke Synodus met uitdrukkelijk bevel, om aldaer te wederroepen alle zoodaene Sociniaensche en andere stellingen, als in meergemelte zijn boekje waren te vinden, en ter neder gestelt. Welke herroepinge in plaets van gewillig in de Synodale vergadering te doen, zoo geblykt integendeel, uit zijn eigen antwoord, en ook uit het extract, bij des klagers eisch sub D. dat hij al wederom ongehoorzaem is gebleven ende verweigert heeft herroepinge te doen, niet tegenstaende hem door den heer President zijne Sociniaensche en andere dwalingen waren voorgehouden, ende hijzelve in de volle Synode heeft bekend, dat in zijn boekje eenige Sociniaensche stellingen waren, doch dat hij die als verdragelijk hadde voorgesteld: waeromme hij dan ook van de gemelde Synodale vergaderinge genoegzaam gecondemneert zijnde, dezelve alleene de uitvoering van zijne verdiende straffe aen dezen hoogadelijke gerichte heeft gecommandeert: waervan zijne bijgebrachte middelen van tegenweer geenzins en kunnen bevrijden. Want schoon het waerheit mochte wezen, dat hij in den jare 1686 niet volkomentlijk ware overtuigt geworden, dat hij Sociniaansche en andere kettersche Stellingen leerde: schoon hij zig ook met het traktaatje van HONDIUS, genaemt het Merg der schriftuuren, konde conformeren (als hij wilde, daervan niets geblykt) zoo en kan hij echter voor geen gehoorzaam onderdaen worden erkent, vermits hij tegen uitdrukkelijke waarschuwinge en bevel der Synode, zelfs met bedreiging van arbitrale straffe, zijn boekje heeft uitgegeven, en naderhand verweigert zijn verkeerde Stellingen te wederroepen, en kan hem de Menniste streek in zijn antwoorden op den 4^{en} art. van des klagers eisch niets ter wereld helpen. 's Is waar, hij heeft niet met zoo vele woorden geschreven in zijn boekje, dat hij de Sociniaansche ontkenninge over de eenwezentheit van Godt de Vader met Godt de Zoone opentlijk patrocineerde en deffendeerde, maer ondertusschen vraegt hij, *wat de eenwezentheid belangt, kan die niet krachtig wederleid worden met twee schriftuurplaatsen etc.*, gaende daerop vast zijne beweringe aendringen, om daarmede de eenwezentheid tegen te spreken, en alzoo de gemeente zoekende indirect te misleiden, 't geen hij direct niet vermogte te doen. Zoodat het een en hetzelfde is, of hij met die eigentlijke woorden heeft gezeit, dat hij, de eenwezentheit opentlijk patrocineerde en

defendeerde, dan of hij zulks met de daed zelfs heeft bewezen: *ubi rerum adsunt testimonia non opus est verbis*: waerom zijn ontkenenisse van den spot met de meeste Godtsdiensten gedreven te hebben, en in 't bijzonder met de gereformeerde, hem mede niet kan verschoonen, als zijnde al te handtastelijk en plomp: ende te minder, omdat hij zelve zegt, wel te weten dat, naar de lesse van Paulus, alle gekkernij, spotternij, en onbetamelijkheit den Christenen niet en betamen, 't welk zijn verba actui contraria. En kan zijne excuse, waerom hij verweigert heeft herroeping te doen, hem even zoo weinig te stade komen, en geenszins worden aengenomen: aengezien het *judicium Synodi praevallet privatorum*: en dat uit het voorgemelte extract sub D is gebleken, dat hij zelve in de Synodale Vergadering heeft bekend, dat in zijn boekje Sociniaansche stellingen zijn, welk extract als een publyk instrument, nullo extrinsecus probationem exigens, Hottom Cons. 87 N°. 7. Menoch Cons. 55 N°. 7. Berlich p. 1. Concl. 36 N°. 8., volkomen gelove moet worden toegeschreven, per ea quae Menoch de arbitr. Jud. quaest. 2 cent. 2 cas. 166. N°. 6. Joh. Luddvic. decis. Lucens. p. 1. decis. 20 N°. 24. Berlich Dict. p. 1. Concl. 43 N°. 48., en bij gevolge hij Beklaegde gecondemneert, cum in confessum non aliae sint partes judicis, quam in condemnando: Maer nademael een rigter het niet geoorlooft is, quo velit modo judicare, sed perspicuum judicanti, ne quid durius aut remissius constituatur quam causa deposcit, L. 11 pr. pand. de poen. 1. Et ut justitiae libra non plus aequo ad misericordiam inclinare, ita neque nimia austeritate delinquentibus graviolem, quam peccatum requirat, poenam imponi honestum est, Nov. Leonis 66. Zoo staet aen de eene kant te considereren, dat den eisch of conclusie van den klager qq°. niet is gefondeert op ons Landsr. van Overijssel, part 2 Tit. 22 art. 1, dicterende een zwaerdere straffe buiten twijffel, daeromme, dat daer ter plaetse word gezien op Godslasteringe, welke in den hoogsten grade omnia impietatis exempla transgressa videtur, welke volgens de goddelijke wet Levit. XXIV en de gemeine kristelijke in Nov. 77 Cap. 1 midsgaders de constit. criminalis Car. 5. Imperat. art. 106 met de dood moet werden gestraft, Anth. Mattheus de criminib. lib 48 tot 10 Cap. 6 N. 6. Ende aen de andere zijde gelet, dat naer 'tgevoelen van GROENWEGEN, en Cypr. Regn. ab Osterga

ad dict. Nov. 77, de straffe van godslasteringe moribus hodiernis arbitrair zijnde, in levioribus causis pronoiores ad lenitatem Judices esse debent; in gravioribus poenis severitatem legum cum aliquo temperamento benignitatis subsequi, de leg 11 pr. pand. de poenis: Zoo heeft de klager qq. zijne conclusie, invoegen die is genomen, niet kunnen worden geadjudicieert, vermits de Beklaegde zijne verbodene Stellingen niet positive of simpliciter heeft gemaakt, maer alleen daer toe schijnt gerigt te hebben om de eenigheid onder de Christenen te bevorderen: te minder omdat, de Beklaegde nu eenige maenden in hechtenis geweest zijnde, ipse carcer poena est leg. 3 pand. de custod. reor. sig. Fin Kelthaus Observ. 4 N°. 46: praesertim longa carceratio. Speidolius Syllog. quaest. Jurid. in voce carcer: et mitius punitur, qui diu in carcere stetit. Vivius. decis. 201. Speidel dict. loco.

Om welke en andere redenen en rechten meer, ik Landdrost voornoemt, met advys van de ondergesc. rechts gepromoveerde, Godt ende de heilige Justitie alleen in aenschouw genomen, doende recht, en versta en verklare, dat de Beklaegde over de gelibelleerde feiten behoorde te worden gecondemneert, gelijk dezelve gecondemneert word mits dezen, in een somma van hondert silvere ducats, ten profijte van de armen van Blokzijl en Vollenhove, midsgaders in de kosten en mise van Justitie, tot taxatie en moderatie van dezen hoog-adelijken Gerigte, blijvende zoo lange geincarcereert, tot dat dit alles zal hebben voldaan. Onderstond: Atque ita (aliorum judicio salvo) judicandum censui. En was geteekent L. NEILANDT D. Verder stond: Jovis die 11 Julii 1700. Aldus gepronuntieert coram de Heere Verwalter Drost

Coornoten { P. GER. BRAET.
P^r. SMITS.

De geauthoriseerde klaeger qq. bedankt de Sententie, verzoekende stricte paritie van dien, alsmede copie uit dezelve, hebbende de volle advijs en sportulgelden in contumaciam partis erleyt ter somma van f 49:9:, waarvan men refuis zal verwachten als naer Landsr^t.

JACOB HENDRIKZE verzoekt tijd van beraad en ten spoedigste copie.

Lager stond, in kennisse van mij: en was geteekent:

AD. LANGENHERT,
Secret.

JACOB HENDRIKS, azijnmaker word hier mede van mij Verwalter Drost des quartiers Vollehove, in gevolge resolutie van de Ridderschap en Steden van den 1te dezer schriftelijk vermaent, gerecommandeert en geordonneert, dat zig in 't toekomende zal hebben te onthouden, van in 't particulier, veel min in 't publijk te souteneren, leeren of verbreiden zoodanige of diergelijke erroneuse en lasterlijke leeringen, als in zeker boekjen, bij hem uitgegeven, genaemt Onderwijs na den weg ten Hemel, zijn begrepen, en gestelt: bij poene, dat naderhand daarvan overtuigt wordende, zonder eenige form van proces openbaer met de kaek zal worden gestraft en uit den lande gebannen. Actum op 't Oldehuis den 19te Novemb. 1700.

Was ondertee kent
A. C. VAN DER LAWICK
1700.

Belangrijk kwam het mij voor over *sulk* eene zaak, uit *dien* tijd, een geheel van zoo *uitvoerige* officiële acten te bezitten. Natuurlijk doen zij het hinderlijke en schadelijke der destijds bestaande verhouding van staat en kerk en der daarmede hand aan hand gaande aanwending van het toenmalig kerkelijk gezag weder in 't oog vallen. Van zelf ook trekken de rechtsgronden van den klager, de wijze waarop zij door de citaten worden gesteund en de verdediging van den Beklaagde onze aandacht; terwijl velerlei bijzonderheden als die »Menniste streek'', blz. 283, de vermelding van het Overijselsche Landsrecht met zijn doodstraf op de Godslastering, blz. 284, enz. ons niet ontgaan. Ook als eene kleine bijdrage tot de geschiedenis der Doopsgezinden in Overijssel en den invloed van het Socianisme onder hen, kunnen deze stukken, na het weinige dat BLAUPOT TEN CATE over het laatste heeft medegedeeld, de aandacht verdienen. Op de jaren 1685 en 86 heeft t. C. uit het Register op de Resolutiën van Ridderschap en Steden van Overijssel aangeteekend: »Klagten dat er eenige punten van het Sociniaansch gevoelen tegen de drieënnigheid door sommige Mennonitische vermaners te Blokzijl, JAN ARIAENZEN,

BERENT JANSSEN, PETER en JACOB HENRIXEN worden geleerd en ingeprent. Op deze klagten werden zij eerst in hunne bediening geschorst; maar vervolgens hersteld, behalve eerstgemelde, van wien dit niet nader blijkt." Gesch. der Doopsgez. in Groningen, Overijssel en O. Friesland 2^e Deel blz. 67. Dit hoorden wij, met name wat JACOB HENRIXEN betreft, in het adres der Synodale Ge-deputeerden hier herinneren.

BIJDRAGE
TOT DE
GESCHIEDENIS DER MIDDEL-NEDERLANDSCHE
BIJBELVERTALING,

DOOR
W. MOLL.

Op den 10ⁿ Januari 1477 werd »te Delf in Hollant" het fraaie boekwerk »voleynd", dat men doorgaans »den Delfschen bijbel" noemt, »den eersten Nederlandschen bijbel, die gedrukt werd". Dat dit merkwaardig voortbrengsel der pers van JACOB JACOBSZ. VAN DER MEER en MAURITS IMANTSZ. VAN MIDDELBORCH somtijds belangstelling verwekte, vooral bij onze vroegere en latere bibliophilen en bibliographen, laat zich begrijpen. Boekverzamelaars en bestuurders van openbare bibliotheken achtten zich gelukkig, er eenig zuiver exemplaar van te mogen toonen, en die in onze dagen wiegedrukken catalogizeerden, onze HOLTROP, CAMPBELL ¹ en anderen, zorgden gaarne voor eene nauwkeurige beschrijving, waardoor de uitwendige gedaante der beide klein-folio-deelen ² genoegzaam gekenmerkt wordt. Vraagt men echter, of ook de inhoud, de hier gegeven bijbelvertaling, reeds op voldoende wijze in het licht gesteld werd, dan zal men, naar ik meen, een volstrekt ontkennend antwoord moeten geven. De geleerde, maar uiterst onbedachtzame ISAËC LE LONG was, voor zoover ik weet, de eenige die er tot heden

¹) HOLTROP, *Catal. libror. saeculo XV impressor.* p. 160; CAMPBELL, *Annal. de la typogr. Néerl.* p. 76.

²) LE LONG (*Boekzaal der Nederd. Bybels*, bl. 373) kende exemplaren, die één klein-folio-boekdeel vormden, maar dan ook van het tweede deel slechts het boek *Daniël* inhielden.

eene poging toe aanwendde, eene poging die een bevoegd rechter in onzen tijd wel niet gelukkig geslaagd zal achten. LE LONG bepaalde zich toch tot een dorre opgave van de bijbelboeken, door de Delfsche drukkers opgenomen, tot de meedeeling van den proloog, die aan den tekst »des eersten boecx des bijbels, gheheten Genesis», voorafgaat, en tot de herhaalde bewering, dat de in dit drukwerk geleverde vertolking »geen nieuwe overzetting was, maar genoegzaam woordelijk de geene, die omtrent den jare 1300 na de Latijnsche vulgata gemaakt is" ¹. Tot bevestiging dezer bewering verwees hij naar zijne beschrijving van een HS. van het jaar 1400 in zijn bezit, ² waarin hij eene Nederlandsche overzetting van de meeste boeken des O. Testaments vond, welke naar zijne meening moest toegeschreven worden aan een ongenoemden leek in Vlaanderen, die in eerstvermeld tijdsgewricht zal geleefd hebben.

Voor hoeverre wij LE LONG'S berichten, vooral dat aangaande de identiteit van den tekst des Delfschen bijbels met dien van zijn vermeenden Vlaamschen leek, vertrouwen mogen, durf ik niet beslissen, daar ik zijn HS. niet gezien heb; maar in alle geval meen ik bedachtzaamheid te moeten aanraden, waar men zonder nader onderzoek gereed mocht wezen zijne stelling te beamen, dat de vertolking, door hem »de eerste vertaalinge der bijbel" genoemd, omstreeks het jaar 1300 zal bewerkt zijn, daar hij voor die stelling geenerlei bewezen bijbracht, dan uit de lucht gegrepene, wier krachteloosheid bij de lectuur terstond in het oog valt ³. Intusschen, dit is zeker, dat LE LONG'S HS. van het jaar 1400, volgens zijne eigen getuigenis, niet alle boeken des O. Testaments bevatte, die in den Delfschen bijbel opgenomen zijn, en dat bij name de boeken van Jesaja en Jeremia, zooals zij door JACOB JACOBSZ. en zijn medeuitgever gedrukt werden, niet omstreeks den aanvang der

¹) A. w. bl. 367 v.

²) A. w. bl. 229 v.

³) LE LONG, bl. 231, redeneert aldus: de vertaler heeft de *Historia Scolastica* gebruikt, en derhalve na PETRUS COMESTOR (die N.B. in 1178 stierf) zijn Dietschen bijbel geschreven. NICOLAAS DE LYRA echter heeft hij niet gebruikt en derhalve niet gekend, waarom wij hebben aan te nemen, dat hij zijn werk vóór 1320 volbracht. Wat hij verder bijbrengt, dat men namelijk »HSS. van dese bijbel vindt, welke niet lang na den jare 1300 geschreven zijn", zou zeker bewijskracht hebben, zoo men niet wist, dat hij bij de bepaling van den ouderdom der codices te allen tijde op de lichtvaardigste wijze te werk ging.

veertiende eeuw, maar vele jaren later uit het Latijn in het Dietsch zijn overgebracht, gelijk dit uit mijne volgende mededeelingen blijken zal.

In de boekery der Kon. Akademie van Wetenschappen te Amsterdam wordt onder N. XXXII een HS. bewaard, dat 143 bladen (286 bladzijden) zwaar papier in 4°. bevat, die door een duidelijke en gelijkmatige hand, vermoedelijk omstreeks het midden der vijftiende eeuw, beschreven zijn. Op het derde perkamenten schutblad voorin schreef eene andere hand deze aantekening: »Dit boeck hoert toe des cloesters der nonnen regulierissen van sunte Augustijns oerde, wonende ter Goude in Sunte Margrieten huus, welc hem ghegheven heeft voer een testament Volqwijn van der Wederhorst voer hem ende voer sijn wijf." De oorspronkelijke band van eikenhout, nog voor een deel met zwart leder bedekt, is met looden noppen en koperen sloten voorzien, en heeft op de voorzijde een met reepjes koper bevestigd stukje doorschijnend hoorn, waarachter men leest: »Ysayas ende Iheremyas prophe...", eene aanduiding van den inhoud, gelijk in de latere middeleeuwen op vele banden werd geplaatst. Het schrift is in twee kolommen gesplitst. De corrector bracht hier en daar verbeteringen aan. De rubricator teekende bij het begin der hoofdstukken grootere en kleinere initialen met rood en blauw, en op een drietal bladzijden zeer eenvoudige, niet onbehagelijke randversieringen. De eerste woorden van het HS. luiden aldus: »Hier beghint die prologo [sic] op Ysyam [sic] den propheet"; de laatste »Hier volgt Ieronimus prologe ofte voerreden op Ihezechiel den prophete." De proloog van Hiëronymus op Ezechiel is echter achterwege gebleven. De ten halve ledig gelaten bladzijde, waarop het opschrift gelezen wordt, heeft de bekende teekenen der liniërmachine en bewijst, dat de afschrijver hier tegen zijn voornemen den arbeid gestaakt heeft.

De proloog op Jesaia is een kort opstel, waarvan de stof is ontleend aan de »Praefatio in translationem Esaiae ex hebraica veritate" van Hiëronymus,¹ en aan de rabbijnsch-patristische legende

¹) Zie over dit klooster RÖMER, *Kloost. en abdijen van Holl. en Zed.* I bl. 400.

²) Zie Hiëronymi Opera, ed. ERASMI (Basil. 1536), T. III, p. 26.

aangaande den marteldood van den profeet in de dagen van Manasse¹. De compilatie is vermoedelijk van de hand des vertalers van Jesaia en Jeremia, maar vermeldt ons niets van zijn persoon of van hetgeen hem tot het ondernemen van zijn moeielijk werk bewogen heeft. Van anderen aard is gelukkig de voorrede, die hij aan zijne overzetting van Jeremia deed voorafgaan. Ik acht het nuttig haar uit het HS. over te nemen, daar zij den lezer eenenigermate bekend maakt met den naief-vromen vertolker zelve, en den tijd aanwijst waarop hij arbeide.

Die voersprake desgheens die te duitsche
toech uut den latijn Iheremiam ende Eze-
chiel die propheten.

Int iær ons heren doemen schreef Miii^c ende lxxxiiii, welk iær men terecht hete mach dat iære van tribulacien ende vernoey², die gemeenlike waren in allen den landen omtrent Vlaenderen geseten, om een oorloge dat die van Ghent hadden yegen here Lodewich haren greve, om die overdaet, di hi hem dede, welc oorloge iiii iær ende meer geduert hadde te deser tijt, soe dat die van Gent al Vlaenderen wel na gedestruweert hadden; mer in desen iær gingen op die van Ghent in allen landen ende van daer omtrent roevers, die die lude vingen, scatten ende doot sloeghen, beide manne ende wive ende cleine kijnder, papen, clerken ende religioese, sonder yemant te sparen, al sonder³ ander grote sacri-legien, die si binnen den voerseiden tiden gedaen hadden. In desen iær van tribulacien ende vernoey wert ic gebeden van een minen vrient van Bruesele, dien ic voertijts Ysayam den prophete in duitsche maecte, dat ic hem oec te duitsche maecken soude Iheremiam ende Ezechiel die propheten, daer ic eenrehande cronon had

¹) Zie KEIL, *Historisch-Kritische Einl. in die Schr. des Alten Testaments*, Frankf. 1853, s. 236; KUENEN, *Historisch Krit. onderzoek naar het ontst. van de boeken des O. Verbonds*, II, bl. 50, 51.

²) Vernoey = verdriet.

³) Al sonder = behalve.

yegen ¹ om die tribulacie, daer die lande in waren, ende wi mit hem, ende oec om die hoge verstandnisse, die inden propheten verborgen is simpelen menschen, die, als si die propheten horen lesen, seggen ende wanen, dat hoer woerde sagen sijn. Alle der propheten woerde ende redenen, die si ten Iodenwaert spraken, die waren dat sise sonderlinge van iiii punten castiden, dat was van afgoden, die si aenbeden, van ghiricheiden, gulscheiden ² ende van fornicacien. Ende alsoet nu in der werelt steet, soe sijn alle corstenmenschen in enen groten dele mit dien vier voerseiden sunden besmet. Want soe wie aen ene getidelike dinc sine herte meer leit mit minnen dan aen gode, die dinc is sijn afgod, ende die aen vele dingen sijn hert meer leit dan aen gode, alsoe menigen afgod aanbeedt hi. Voert oec die meeste menichte van den volke leit sijn eersticheit ³ aen ghiericheit om eersche goet te hebben ende te vercrigen, ende daer uut spruut hoeveerde, ydel bliscap, verweentheit, hatie, gulsicheit, ende uut der gulsicheit traechheit ende fornicacien, ende uut desen spruut een vergeten ende een veronweerden van gode. Ende luttel menschen selmen vijnden, alsoe ic wane, op dat hem elc wil binnen wel marken, hi en sel hem vijnden in enigen vanden voerseiden sunden swaerlike besmet. Ende hier om ist te ontsiene ende overwaer te gelovene, dat om der menschen quaetheiden dese grote plagen van dootslachte, van sterven ende van hongere god inden menschen laet gescien, alsoe hi ons biden propheten dreicht. Want hi seit tot Iherusalem ende in Iherusalems name tot allen kerstene volken biden propheten: Ic sel in di verslaen den gerechten ende den quaden. Den gerechten mensche laet hi verslaen, omdat hi die sunden, die hi siet doen, niet en berispet alsoe hi soude, ofte dat hi die sonderen meer ontschuldicht dan hi doen soude. Ende den quaden laet hi verderven in sine quaetheit, om dat hi niet en volgt sijnre redenen, die hem ondersceiden soude quaet ende goet. Men sel weten, dat Iheremias die propheet clærlic spreekt vander destructien van Iherusalem ende vanden Ioden, die god liet gescien om hare sunden. Ezechiël,

¹) Daer ik eenrehande cronen had yegen = waartegen ik zeker bezwaar had

²) Gulscheiden = gulsicheiden.

³) Eersticheit voor ernsticheit = naarstigheit.

om dat hi alle sine visioene inden gheest sach, soe is alle smeredene ¹ gheestelike te verstaen, ende niet nader letteren. Want hi spreect al in figueren ende gheesteliker beteikenissen, ende sijn beginsel ende sijn einde van sinen boeke en soudeme nummermeer mogen nader letteren verstaen. Mer daer op maect sinte Gregorius xxii omelien, die xii op sijn beginsel ende x op sijn einde ², die ic mene, spaert mi ende helpt mi god, in duutsche te leggen alsoe ic eerst mach. Nu bidde ic elken, die hier in lesen sel, dat hi over mi bidde, die dese arbeit dede, dat mi god te lone verlene sine ewelike rijcke. Amen.

Ofschoon de medegedeelde »voersprake" tamelijk breed is uitge-loopen en zelfs meer bevat dan men van eene inleiding tot de lec-tuur van Jeremia's prophetieën verwachten zou, stelt zij ons echter in sommige opzichten te leur. De vertaler heeft de lijfspreuk zijner tallooze geestverwanten van de veertiende en vijftiende eeuw, het »ama nesciri" der devoten, in practijk gebracht, en daerom niet alleen zijn naam, maar ook zijn stand in kerk of maatschappij verborgen gehóuden, zoodat wij op de vraag, hoe hij heette en of hij een leek dan wel een geestelijke was, het stilzwijgen moeten bewaren. Zelfs aangaande zijn woonplaats laat hij ons in het on-zekere. Dit alleen blijkt genoegzaam, dat hij in Vlaanderen leefde in de laatste jaren der regeering van graaf LODEWIJK VAN MALE, en dat hij tot zijn schade getuige was van de vreeselijke verwoesting en verwildering, die het gevolg waren van de destijds in die land-streek woelende burgertwisten. ³ Verder leert ons de »voersprake", dat de vertolking der boeken van Jeremia en Ezechiël door hem in 1384 ondernomen werd, en wel op aanzoek van een vriend te Brussel woonachtig, op wiens verlangen hij reeds vroeger eene vertaling van Jesaia had gemaakt. Eindelijk zien wij hier, dat

¹) Smeredene = smaadrede, hier wel in den zin van bedreigende vermaning.

²) GREGORI *Homiliae in Ezechielem* werden omstr. 1476 reeds bij de Broe-ders des gem. levens te Brussel gedrukt. Zie CAMPBELL, *Annal.* p. 235. Zij zijn in twee boeken verdeeld. Het eerste bevat 12, het tweede 10 homilieën.

³) Zie over den rampzaligen toestand van Vlaanderen in de laatste jaren van LODEWIJK VAN MALE, DEWEZ, *Hist. génér. de la Belg.* III, p. 233 ss. en *Hist. particul. des Prov. Belg.* II, p. 218 ss.

de moeite, die hij aan zijn werk besteedde, hem den lust tot nieuwen arbeid van dien aard geenszins benomen had, daar hij het voornemen koesterde om, zoodra hij 't vermocht, zijn kracht te beproeven aan de vertolking der Homilieën van GREGOOR den groote over Ezechiël, die, gelijk men van elders weet, destijds in het oorspronkelijk Latijn in vele Nederlandsche klooster- en andere boekerijen voorhanden waren ¹.

Van de hulpmiddelen, die onzen anonymus bij zijn werk ten dienste stonden, kan ik niets zekers berichten; maar de gissing ligt voor de hand, dat de man, die de prologen en praefatiën van HIERONYMUS kende, ook de commentaren van dezen en andere kerkvaders en latere schrijvers zal gebruikt hebben, voor zoover zij hem als vertaler nuttig konden wezen. Waar hij zelf als commentator of liever als glossator optrad, — dat hij dit deed, zal de lezer straks zien — maakte hij, naar ik meen, gebruik van het destijds algemeen bekend „Catholicon” van JOHANNES GENUENSIS of JANUENSIS, waarop ik straks terugkom. Of hij bij zijne vertolking van Jesaia en Jeremia reeds Nederlandsche voorgangers heeft gehad, is mij onbekend. Alleen van Ezechiël vond ik een Vlaamsche vertaling vermeld, die, volgens den weinig betrouwbaren Catalogus der HSS. van de Bourgondische bibliotheek te Brussel, moet voorkomen in HS. 9021 dier boekerij, dat in 1360 zal geschreven zijn. Toch waren reeds vóór 1384 eenige pericopen van Jesaia en Jeremia in de landtaal overgebracht, als bestanddeelen van de Evangelie- en de Epistel-lessen voor het kerkjaar ². Bij inzage van sommige HSS. en incunabels, die lessen bevattende, is mij echter gebleken, dat onze overzetter zich van die stukken onafhankelijk gehouden, of althans er zich geenszins aan gebonden heeft.

Was de overzetting, door onzen Vlaming vóór en in 1384 bewerkt, in de eerste plaats ten behoeve van zijn vriend te Brussel ondernomen, het laat zich denken, dat zijn arbeid ook bij anderen belangstelling vond. Of de kopieën zijner vertaling echter in verloop van tijd zeer vermenigvuldigd zijn, en of zijn tekst opgeno-

¹) Zie SANDERUS, *Bibliotheca Belg. manuscripta*, passim.

²) Een merkwaardig HS. van het jaar 1348, „die epistelen entie evangelien van alden iare” bevattende, is in mijn bezit.

men werd onder de Dietsche boeken des O. Testaments, die sedert het einde der veertiende eeuw verzameld en in kloosters en devote vergaderingen afgeschreven en gelezen werden, zal eerst blijken, wanneer men de oude HSS., die in de bibliotheken van ons vaderland en elders tot heden bewaard zijn, aandachtiger dan tot nog toe geschiedde, onderzocht zal hebben. Dit is evenwel zeker, dat de in het beschreven HS. der Akademie voorkomende vertolking te Delft omstreeks 1477 bekend was en gewaardeerd werd, en dat »de notabele meester'' wien de boekdrukkers JACOB JACOBSSZ. en MAURITS IMANTSZ. de bezorging van hun bijbel opdroegen ¹, haar met in het oog vallende nauwgezetheid heeft overgenomen, zooals den lezer uit eenige proeven, die ik hier laat volgen, blijken zal. Bij het afschrijven dier proeven hield ik mij trouw aan het in het HS. en drukwerk gegevene, zoodat ik ook de daar aangebrachte punctuatie overnam, naardien deze in beiden wel niet geheel, maar toch ongeveer dezelfde is. In de eerste kolom stelde ik den tekst van het HS., in de tweede dien van den Delfschen bijbel, en onder beide de respectieve plaatsen van de Vulgaat. De varianten tot die plaatsen behoorende zijn ontleend aan een buitengewoon fraai HS. der Leidsche universiteits-bibliotheek (*MS. Lat. N. 14. D.*), dat vermoedelijk in de laatste helft van de 14de eeuw, den leeftijd van onzen Vlaming, geschreven en op merkwaardige wijze »verlucht'' is. De cijfers, aan het begin der verzen in de twee kolommen gesteld, zijn van mijne hand.

Jesaia II: 1—5.

1. Dat woert dat ysayas amos
sone sach op iuda ende iherusalem.	1. Dat woert dat ysayas amos
sone sach op iuda ende iherusalem.
2. Ende inden achtersten dagen
sal sijn die bereet berch van des
heren huus. in den toppe der berge.	2. Ende inden achtersten dagen
sal sijn bereet die berch van des
heren huus inden toppe der ber-

¹) Op de laatste blz. der beide deelen van den Delfschen bijbel leest men het volgende: »deese ieghenwoerdighe bible mit horen boecken, ende elc boeck mit alle sijne capitelen bi enen notabelen meester wel overgheset uut den latine in duytsche ende wel naerstelic gecorrigeert ende wel ghespelt, was gemaect te Delf'' enz.

ende hi sel werden verheven boven die hovele ende alle heydene sellen te hem vloeyen.

3. Ende vele volkes sellen gaen ende seggen. coemt ende gae wi op tot des heren berge. ende te iacobs gods huse. ende hi sel ons leren sijn wege. ende wi sullen wandelen in sinen manpaden. want van syon sel uut comen die wet. ende gods woert van iherusalem.

4. Ende hi sel oerdelen die heyden ende berispen vele volkes. ende si sullen smeden hoer sweerde in ploechyseren. ende haer speren in sekelen. Die lude en sellen yegen die lude dat sweert niet op heffen. noch voert meer en sullen si hem niet meer oefenen tot stride.

5. Jacobs huus coemt ende wandelen wi in ons gods licht.

ghen: ende hij sal worden verheven boven die hoven. Ende alle heyden sullen te hem vloeyen:

3. Ende vele volkes sullen gaen ende seggen. Coemt ende ga wi op tot des heren berge. ende te iacobs gods huysse ende hi sal ons leren sijn weghe. ende wi sullen wandelen in sijne paden. want van syon sal uutcomen die wet: ende gods woert van iherusalem

4. Ende hi sal oerdelen die heyden: ende sal berispen vele volkes. Ende si sullen smeden haer zwaerde inden ploech yseren: ende haer speren inden zekelen. Die lude en sullen ieghen die lude dat zwaert niet opheffen noch voertmeer en sullen si hem niet meer oefenen tot stride.

5. Jacobs huys: coemt ende wandelen wi in gods licht.

1. Verbum, quod vidit Isaias, filius Amos, super Iuda ¹ et Ierusalem.
2. Et erit in novissimis diebus praeparatus mons domus Domini in vertice ² montium, et elevabitur super colles, et fluent ad eum omnes gentes.
3. Et ibunt populi multi, et dicent: Venite et ³ ascendamus ad montem Domini, et ad domum Dei Iacob, et docebit nos vias suas, et ambulabimus in simitis ejus: quia de Sion exbit ⁴ lex, et verbum Domini de Ierusalem.
4. Et judicabit gentes, et arguet populos multos: et conflabunt gladios suos in vomeres, et lanceas suas in falces: non levabit gens contra gentem gladium, nec exercebuntur ultra ad praelium.
5. Domus Iacob ⁵ venite, et ambulemus in lumine Domini ⁶.

Jesaia XI: 1—10.

1. Ende een roede sel comen unt der wortelen van yesse, ende

1. Ende een ruede sal coemen uter wortele van iesse. ende unt

¹) *Super Iudam.*

²) *Verticem.*

³) *Et ontbreekt.*

⁴) *Exhibet.*

⁵) *Aaron.*

⁶) *Domini nostri.*

unt sijne wortele sel unt comen een bloeme.

2. ende op die bloeme sel rusten des heren gheest. die gheest der wijsheit ende der verstandenissen. die gheest des raets ende der stercheit. die gheest der wetentheit ende der goedertierenheit.

3. ende die gheest van des heren vresen sel die bloeme vervullen. Hi en sel niet oerdelen na den siene vanden ogen. noch hi en sel niet berespen naden horen der oren.

4. mer bi sel oerdelen die arme in gerechticheiden. ende hi sel berispen in effenheiden over die sachtmoedige van den lande. Ende hi sel dat lant slaen mitter roeden sijns monts. ende mitten gheeste sijne lippen sel hi den ongenadigen slaen.

5. ende die gerechticheit sel wesen dat gordel sijne leyndene. ende dat gelove die ryeme sijne nyeren.

6. Die wolf sel wandelen mitten lamme. ende die lupaert mitten hoeken. ¹ ende dat calf selre mede leggen. ende die liebaert ende dat scaep sellen te gader woenen. ende een cleine kijnt selse driven.

7. Dat calf ende die beere sellen te gader weiden. ende te gader sullen hoer welpen rusten. Ende die lyebaert sel stroe eten als een osse.

sijne wortelen sal utcomen een blome.

2. ende op die blome sal rusten des heren geest, die geest des wijsheits ende des verstandenissen. die gheest des raets ende des starcheits: die gheest der wetentheit ende der guedertierenheit:

3. ende die gheest van des heren vrese sal die blome vervullen. Hij en sal niet oerdelen vanden siene vanden oghen: noch hij en sal oeck niet berispen naden horen der oren.

4. Mer hi sel oerdelen die arme in gherechticheiden: ende hi sal berispen in effenheden over die sachtmoedighe van den lande. Ende hi sal dat lant slaen mitter rueden sijns monts: ende mitten gheeste sijne lippen sal hi den onghenadighen dootslaen.

5. Ende die gerechticheit sal wesen dat gordel sijne lendenen ende dat ghelove die ryem sijne nyeren.

6. Die wolf sal wandelen mitten lamme: ende die lupaert sal rusten mitten gheyte. Ende dat calf ende die leeu ende dat scaep sullen te gader wonen: ende een cleine kint salse dreighen.

7. Dat calf ende die beer sullen te gader weyden: ende te gader sullen haer welpen rusten. Ende die liebaert sal stroe eten als een osse:

¹) Hoeken = bokken, bokjes.

8. ende een kindekijn sel ghe-
noechte hebben vander borst op
die gate van den aspiden. ende
in des cokentrijs¹ hol sel hi sijn
hant steken die gespaent sel sijn
vander melc.

9. Si en sellen niet deren ende
niet doden. in al minen heiligen
berge. want dat lant is vervult
van des heren conste als die wa-
tere der see die overvloeyen.

10. In dien daghe die wortel
van yesse hi die staet in een tey-
ken des volks. hem sellen die co-
ninge aanbeden. ende sijn graf sel
wesen gloriose.

8. Ende een kindekijn sal ge-
noechte hebben vander borst op
die gate vander aspiden: ende
in des cokentrijs hol sal hi sijn
hant steken die ghespeent sal
sijn vander melc.

9. Si en sullen niet deren ende
niet doden in al mijnen heylichen
berge: want dat lant is vervult
van des heren conste: als die wa-
teren des zees die overvloeyen.

10. In dien daghe die wortel
van yesse hy die staet in een tey-
ken des volcs. hem sullen die hey-
denen aanbeden ende sijn graft sal
wesen gloriose.

1. Et egredietur virga de radice Iesse, et flos de radice ejus ascendet.
2. Et requiescet super eum spiritus Domini: spiritus sapientiae, et intellectus, spiritus consilii, et fortitudinis, spiritus scientiae, et pietatis,
3. et replebit eum spiritus timoris Domini: non secundum visionem oculorum indicabit, neque² secundum auditum aurium arguet:
4. sed judicabit in justitia pauperes, et arguet in aequitate pro mansuetis terrae: et percutiet terram virga oris sui, et spiritu labiorum suorum interficiet impium.
5. Et erit justitia cingulum lumborum eius: et fides cinctorium renum eius.
6. Habitabit lupus cum agno: et pardus cum hoedo accubabit: vitulus et leo, et ovis simul morabuntur, et puer parvulus minabit eos.
7. Vitulus et ursus pascentur: simul requiescent catuli eorum: et leo quiasi bos comedet paleas.
8. Et delectabitur infans ab ubere super foramine aspidis: et in caverna reguli, qui ablactatus fuerit, manum suam mittet.
9. Non nocebunt, et non occident in universo monte sancto meo: quia repleta est terra scientia Domino, sicut aquae maris operientes.³

¹) Koketrijs, kocketrijs = basiliscus (zie KILIAAN in v.); bij SHAKESPEARE: cockatrice (*Romeo a. Jul. A. III, Sc. 2* en elders).

²) Nec.

³) Operientis.

10. In die illa radix Iesse, qui stat in signum populerum, ipsum gentes deprecabuntur, et erit sepulchrum eius gloriosum.

Jeremia III: 1—5.

1. Men seit gemeenlic. Ist dat een man sijn wijf laet. ende als si van hem gaet neemt si enen anderen man. als si voert meer te hem wederkere. en sel dat wijf niet onsuver ende besmet sijn. Mer du heefste oncuusheit gelaen mit vele minnaren. nochtan keer weder te mi seit die here. ende ic sel di ontfaen.

2. Hef op dijn ogen int rechte. ende besich waer du niet neder geleit en sijts. Du saetste inden wegen ende ontbeides dijn minnaren. als een roever in die wildernisse. ende du besmettes dat lant in dinen oncuusheiden ende in dinen quaden werken.

3. Ende om dese dinc soe sijn verboden die dropelen vanden regenen. ende negheen spadich regen was. Di is gemaect dat voerhoeft eens gemeens wives. du en woutste di niet scamen.

4. Hier om doch soe hete mi voertane mijn vader bistu. du biste die beledere mijns magedoms.

5. Ende selstu ewelic niet vergramt wesen. ofte selstu geduren tot in dat einde. Ende du hebste gesproken ende gedaen quade dingen ende du vermochtes.

1. Men seit ghemeenlic. Ist dat een man sijn wijf laet. ende als si van hem gaet neemt si enen anderen man: ende sal si voert meer te hem niet wederkeren: en sal dat wijf niet meer onsuver ende besmet sijn? Mer du heefste onkuytheit ghedaen mit vele minnaren: nochtan keert weder te mij seit die here: ende ic sal di ontfaen.

2. Hef op dijn ogen int rechte: ende besich waer du niet neder gheleit en sijts. Du saetste inden wegghen ende ontbeides dijn minnaren als een rover in die wildernisse. ende du besmettes dat lant in dijnen onkuysheden ende in dijnen quaden werkon.

3. Ende om dese dinghen soe sijn verboden die dropelen vanden reghenen: ende negheen spadich reghen en was. Di is gemaect dat voerhoeft eens ghemeens wijves: du en woutste di niet scamen.

4. Hier om doch. so hete mij voertane mijn vader bistu. du bist die beledere mijns magedoms.

5. Ende sultstu ewelic niet vergramt wesen: of sulstu geduren tot in dat eynde? Ende sich du hebtste ghesproken. ende ghedaen quade dingen: en du vermochstes.

1. Vulgo dicitur: si dimiserit vir uxorem suam; et recedens ab eo

- duxerit virum alterum: numquid revertetur ad eum¹ ultra? numquid non polluta, et contaminata erit mulier illa? tu autem fornicata es cum amatoribus multis: tamen revertere ad me, dicit Dominus, et ego suscipiam te.
2. Leva oculos tuos in directum, et vide ubi non² prostrata sis: in viis sedebas, expectans eos quasi latro in solitudine: et polluisti terram in fornicationibus tuis, et in malitiis tuis.
3. Quam ob rem prohibita sunt stillae pluviarum, et serotinus imber non fuit: frons mulieris meretricis facta est tibi, nolui erubescere.
4. Ergo saltem amodo voca me: pater meus, dux virginitatis meae tu es:
5. numquid irasceris in perpetuum,³ aut perseverabis in finem? Ecce locuta es, et fecisti male, et potuisti.

Klaagl. van Jeremia IV: 1—8.

1. *Aleph.* Hoe is dat gout verdonkert ende die alre beste verwe verwandelt. Der sanctuarien stenen sijn gestroeyt int hoeft van allen straten.

2. *Beth.* Die voerbarige sonen van syon ende die gecleet sijn in den eersten goude. hoe sijn si gheacht in eerdenen vaten in dat werck van eenseerden pottmakers handen.

3. *Gimel.* Mer di lamien ontdekken haer mamme ende die sogeden haer welpen. Die dochter mijns volcs is fel als di struus inder wildernissen.

4. *Deleth.* Een wijfs tonge die sogede hinc boven vast in haren mont in dorste. die elene kindereyscheden broet ende nyement en was diet hem brac.

5. *He.* Die weeldelic aten si

1. *Aleph.* Hoe is gout verdonkert: ende die alre beste verwe is verwandelt. Der sanctuarien stenen sijn gestroyt int hoeft van van alle straten.

2. *Beth.* Die voerbarige sonen van syon ende die ghecleet sijn mitten eersten goude hoe sijn si gheacht in aerden vaten: in dat werck van eens aerden pottmakers hande.

3. *Gymel.* Mer di lamien ontdekken haer mamme: ende die sogheden haer welpen. Die dochter mijns volcs is fel: als die struus inder wildernissen.

4. *Deleth.* Eens wijfs tonghe die soghede hinc boven vast in haren mont in dorste: die cleyne kinder eysscheden broet: ende nyemant ende was diet hem brac.

5. *He.* Die weeldelic aten si

¹) *Eam.*

²) *Nunc.*

³) *Imperpetuum.*

verdorven in den wegghen. die men voede inden sofferaen omgrepen die stronte.

6. *Vau.* Ende der dochter mijns volcs quaetheit is meere worden. dan die van sodoma sunde, die omme geworpen was in een wijlken. ende si en vinghen in hare die bande niet.

7. *Zai.* Hare geheilichde manne sijn witter dan snee. blickender dan melc. roeder dan out ivoer. scoenre dan saphir.

8. *Heth.* Haer aensicht is swertere dan colen. ende men bekenedse inden straten niet. haer vel clevede aen haer beenre. het verdrogede ende wert als hout.

verdorven inden wegghen: diemen voede inden wiegghen omgrepen die stronte.

6. *Vau.* Ende der dochter mijns volcs quaetheit is meerre geworden dan die van sodoma sonde: die omme geworpen was in een wijlkijn: ende si en vinghen in hare hande niet.

7. *Zay.* Hare geheylichde mannen sijn witter dan sne. blickender dan melc: roder dan oudt yvorien: schoenre dan saphir.

8. *Heth.* Haer aensicht is zwartere dan colen: ende du en bekennet se inden straten niet: haer vel clevede aen haer beenre: het verdroghede ende wort als hout.

1. *Aleph.* Quomodo obscuratum est aurum, mutatus est color optimus, dispersi sunt lapides sanctuarii in capite omnium platearum?
2. *Beth.* Filii Syon inclyti, et amicti auro primo: quomodo reputati sunt in vasa testea, opus manuum figuli?
3. *Ghimel.* Sed et lamiae nudaverunt mammam, ¹ lactaverunt catulos ² suos: filia populi mei crudelis, quasi struthio in deserto.
4. *Daleth.* Adhaesit lingua lactentis ³ ad palatum eius in siti: parvuli petierunt panem, et non erat qui frangeret eis.
5. *He.* Qui vescebantur voluptuose, interierunt in viis: qui nutriebantur in croceis, amplexati sunt stercora.
6. *Vau.* Et major effecta est iniquitas filiae populi mei peccato Sodomorum, quae subversa est in momento, et non ceperunt in ea manus.
7. *Zain.* Candidioris Nazaraei eius nive, nitidiores lacte, rubicundiores ebure ⁴ antiquo, sapphiro pulchriores.
8. *Heth.* Denigrata est super carbones facies eorum, et non sunt cogniti in plateis: adhaesit cutis eorum ossibus: ⁵ aruit, et facta est quasi lignum.

¹) *Mammam suas.* ²) *Chatulos.* ³) *Lactantis.* ⁴) *Ebore.* ⁵) *Ossibus eorum.*

Wanneer de lezer een aandachtig oog heeft geslagen op de meegedeelde proeven, die niet planmatig gekozen, maar voetstoots uit het HS. en het drukwerk opgenomen zijn, zal hij aan de identiteit van beider teksten niet twijfelen. De »notabele meester", die door de Delfsche uitgevers gezegd wordt, hun »bible mit horen boecken uut den latine in duytsche wel overgheset" te hebben, heeft zich zijne taak, met betrekking tot Jesaia en Jeremia althans, zeer gemakkelijk gemaakt. Hij heeft de vertaling van onzen Vlaming eerbiedig nageschreven, zich daarbij eenvoudig tot den arbeid eens correctors bepalende. In de spelling volgde hij zijn eigen schrijfwijze en voor een deel ook in het aanbrengen der leesteekenen, daar hij benevens de punt, die door zijn voorganger gebezigd werd, ook de dubbele punt en het vraagteeken gebruikte. Enkele malen waagde hij het, eene al te stroeve woordvoeging vloeiender te maken (zie boven, Jes. II: 2), of in nauwer overeenstemming met het Latijn te brengen (Jez. XI: 6). Soms verving hij een ouder of minder gebruikelijk woord door een jonger en meer gewoon (b. v. *gheyte* voor *hoeken*. Jes. XI: 6, *paden* voor *manpaden*, Jes. II: 3, *doetslaen*, *interficere*, voor *slaan*, *leeu* voor *liebaert*, Jes. XI: 4 en 6), of besloot hij, in de meening van eene noodige verbetering aan te brengen, zijn voorbeeld voor een enkel oogenblik te verlaten (zoo schrijft hij Klaagl. IV: 5: *die men voede inden wieghen* voor *die men voede inden sofferaen*, daar hij den abl. pl. *croceis* voor den abl. pl. van *crocea* = *een wieg*, aanzag, gelijk hij ook Jes. XI: 6 *drieghen* voor *driven* schreef, omdat hij *minare* met *minari* verwarde). Voor het overige echter bleef hij zoo getrouw aan den tekst van ons HS., dat hij zelfs de Latijnsche woorden, die de Vlaming uit de Vulgaat onvertolkt overgenomen had, ten nadeele van zijne lezers onvertaald liet (b. v. *aspiden*, Jes. XI: 8, *lamien*, Klaagl. IV: 3). Slechts in één opzicht verschilt de tekst van den »notabelen meester" van dien zijns voorgangers aanmerkelijk: waar namelijk de laatstgenoemde ten behoeve van onkundigen, die zijn overzetting zouden gebruiken, hier en daar korte glossen had geschreven, — hij deed het vele malen bij de bewerking van Jesaia, slechts enkele malen bij die van Jeremia — werden deze door eerstvermelde geheel uitgestooten. Dat dit in overleg met de Delfsche drukkers is geschied, laat zich nauwelijks

intwijfel trekken. In het belang van het debiet moest hun bijbel, die toch reeds zeer lijvig en daarom kostbaar zou zijn, — men zegt, dat dergelijke bijbels destijds voor vier of vijf kronen, d. i. voor ongeveer f200 naar de tegenwoordige geldswaarde, verkocht werden ¹ — ten behoeve van het debiet moest hun druk althans niet meer bladen beslaan, dan strikt noodzakelijk was. Ook kan het wezen, dat men meende, deze glossen zonder groote schade voor den lezer achterwege te kunnen laten. Inderdaad zijn zij dan ook niet van zeer groot gewicht. Toch wil ik tot nadere kenmerking van den arbeid des vertalers en zijner intellectuële en zedelijke ontwikkeling, die voor haeretieke lieden geen genade kende, hier eenige uit ons HS. overnemen, na den lezer andermaal herinnerd te hebben, dat de glossatoren van dien tijd, zoo zij den inhoud hunner aantekeningen niet aan de schriften der kerkvaders en latere auteurs, WALAFRIDUS STRABO, NICOLAUS DE LYRA enz. ontleenen wilden, in het vroeger vermelde »Catholicon» genoegzame stoffen voor hunne verklaringen konden vinden. Dit boekwerk immers, door den dominikaner JOANNES GENUENSIS DE BALBIS omstreeks 1285 geschreven, was in de veertiende en vijftiende eeuw in vele klooster- en andere bibliotheken, ook in ons vaderland, voorhanden, en werd later, sinds 1483, vele malen gedrukt ². Het bevat, behalve leeringen over grammatische en verwante stoffen, voornamelijk een uitvoerig Latijnsch woordenboek, dat bij de lectuur der Vulgata of van de schriften der kerkvaders en klassieken gebruikt kon worden, als men tot recht verstand van woorden, namen en zaken van allerlei aard hulp verlangde. Waar onze Vlaming het »Catholicon» bij het neerschrijven zijner glossen, naar ik meen, raadpleegde, zal ik het in mijne aantekeningen aan den voet der bladzijden aanduiden. ³ In de eerste kolom plaats ik den

¹) Zie DE HOOP SCHEFFER, *Gesch. der Hervorm. in Nederl.*, Amst. 1873, bl. 55.

²) FABRICIUS, *Bibl. med. Lat.* I, 437. Vgl. mijne *Kerkgesch. van Nederl.* II, 2 bl. 263. De Windesheimer monnik BARTHOLOMAEUS HERBOLT copieerde het *Cathol.* driemaal. Zie JOH. BUSCH, *Chron. Windes.* p. 113.

³) Ik maak hierbij gebruik van de uitgave van JODOCUS BADIUS ASCENSIVS zooals zij in 1514 te Lyon gedrukt werd »per Johannem de platen." Het exemplaar, dat mij dient, behoort aan de universiteitsboekerij der stad Amsterdam.

tekst van ons HS., in de tweede dien van de Vulgaat en onder beiden de glossen, tusschen soortgelijke haakjes gesteld als ook in het HS. voorkomen.

Jes. II : 6.

Want du hebste verworpen dijn Proiecisti enim populum tuum
volc iacobs huus. want si sijn ver- domum Jacob: quia repleti sunt
vult alsoe si wilen waren. ende si ut olim, et augures habuerunt ut
hadden geraders als philistijm. Philisthiim.

[Augures settic geraders dat sijn voerseghers die weten
willen aender vogelen quedelen wat geschien sel.] ¹

Jes. IV : 1.

Int iaer dat die coninc ozias In anno, quo mortuus est rex
doot was. soe sach ic den here Ozias, vidi Dominum sedentem su-
sitten op enen hogen troen ende per solium excelsum et elevatum.
opverheven.

[Niet en sach die propheet dus den here mit sine vleische-
liker ogen. mer mitten ogen sijnre verstandnisse op getogen
in den gheest. want die here seide tot moyses. die mensche
en sel mi niet sien ende leven.]

Jes. XXIX 17 :

En sel noch niet [in] een lut- Nonne adhuc in modico et in
tel ende in corten tide die libanus brevi convertetur Libanus in char-
werden verwandelt in chermel. mel, et chermel in saltum repu-
ende chermel. niet werden geacht tabitide?
in enen woude.

[Lybanus is een berch in phenicen daer cederen op was-
sen ende vueren boem. ende chermel is een berch oec int
eynde vander palistinen ende dier van penicen lande oec
bossche.] ²

¹) Augur... dicitur qui vel que in garritu avium divinat. *Catholicon* in v.

²) Libanus est phenicum mons in quo cedri sunt altissimi. — Carmelus mons est in confinio palestine atque phenicis [sic]. *Catholicon* in vv.

Jes. XXXIV : 13, 14.

Ende in des lants husen sellen wassen doerne ende netelen ende palyurus. in haren vasten steden. ende het sel wesen der draken nest ende der strusen weyde. ende daer sellen te gemoete lopen die duvele. onocentaurus ende die wilde man si sullen daer roepen deen anden anderen. Daer sel leggen lamya ende si vant ruste daer te hoerre behoef.

Et orientur in domibus eius spinae, et urticae, et paliurus in munitionibus eius: et erit cubile draconum, et pascua struthionum. Et occurent daemonia onocentauris, et pilosus clamabit alter ad alterum: ibi cubavit lamia, et invenit sibi requiem.

[Palyurus is eenrehande maniere van houte dat soe dicke gedornet is dat ment niet gehandelen en mach. Die struus is eenrehande vogel die van swaerheiden qualiken gevliegen mach. hi sochte eerst salomon den worme thamur. mit wies bloede hi dat hout ende steene dede sniden tot den tempel. Onocentaurus is half esel ende half stier. lamia is voer een wijf ende achter heeft si peerdevoete.]¹

Jes. XXXVIII: 1.

In dien dage soe was ezechias In diebus illis aegrotavit Ezechias usque ad mortem: et introivit ad eum Isaias filius Amos propheta, et dixit ei: Haec dicit Dominus: dispone domui tuae, quia morieris tu, et non vives.

[Om dat ezechias gode niet dancher en was alsoe hi geweest soude hebben vander victorien iegen sennacherib soe

¹) Paliurus herba asperrima et spinosa. — Strutio quoddam animal in similitudinem avis pennas habere videtur, tamen de terra altius non elevatur. — Lamia pedes habet equinos, cetera membra ut femina. *Cathol.* in vv. — De worm thamur, hier vermeld, behoort wel tot de avontuurlijkste legenden der Arabieren, waarin Salomo de wonderlijkste rol vervult. Toen hem het geraas zijner dienstbare geesten, hun hakken en hameren bij zijn tempelbouw verdroot, deed een raaf hem een middel aan de hand, om de hardste bouwmaterialen zonder gedruisch door te snijden en pasklaar te maken. Bij eene andere gelegenheid genoot de koning een belangrijken dienst van een worm. Zie WAIL, *Legenden der muselmannen*, vert. door KNYZER, Schiedam 1853; 159, 178.

sloechen god. want hi werter of verhoveerdicht. Hier schijnt dat die propheet loech omdat hi den coninc seide. ordinier dijn huus. want du selste sterven. ende dies gelike oec yonas die prophete die predece dat ninive in xl dagen gedestruueert soude werden. Hierto moch men seggen., dat dese propheten lasen inden boeck van den godliken voerweten dat dit gesien soude na haerre verdiensten van haren sunden. mer god verberch hem dat in sinen boeke te lesene dat si bi penitencien soudon mogen gode dese sentencie doen wandelen. ende hier om soe en logen si niet. want die waerseggen waent. hi en lieget niet al waert logen dat hi seide. Ende oec seit Bernaerdus. soe wie waerseit. ende niet en weet ofte hi waerseit. dat hi lieget op dat ¹ hijt voer seker waerheit segghen willen.] ²

Jes. XLIV: 13.

Die werelman van tymmerwerck leide langes die regule. hi formeerden mit betelen. hi makede inden winkelhaec ende inden passer soe draeyde hinc. ende hi maecte eens mans beelde. als enen sconen man die woent in een huus.	Artifex lignarius extendit normam, formavit illud in runcina: fecit illud in angularibus, et in circino tornavit illud: et fecit imaginem viri quasi speciosum hominem habitantem in domo.
--	---

[Soe wat men hier leset vanden meesters die afgode maecten. mach men verstaen vanden meisters. die ongelovicheit vijnden in kersten gelove. want gelike dat si die die afgode maecten daar toe menigerhande instrumenten besichden alsoe besigen die meisters van herezien menigerhande valsche argumente ende preuven die si valschelike unt der schriftueren trecken om dat volk mede te bedriegen.]

¹) Opdat = indien.

²) De glossator heeft het oog op de volgende plaats van BERNARDUS in zijn *Sermo XVII in Cantica* (in MABILLON's ed. van 1719, I, p. 1324): Est qui dubie profert mandacium, nec mentitur, et est qui veritatem, quam nescit, affirmat, et mentitur. Nam et ille non quidem quod non est, esse, sed se quod credit, credere dicit, et verum dicit, etiamsi hoc verum non sit quod credit. et is, cum se certum, unde non est certus, dicit, verum non dicit, etiamsi verum sit de quo asserit.

Jerem. 2 : 22.

Al dwaestu di mit nytre ende	Si laveris te nitro, et multipli-
al menichfoudichste di dat crunt	caveris tibi herbam borith, macu-
borich. du biste besmet in dijn	lata es in iniquitate tua coram me,
quaet voer mi seit di here.	dicat Dominus Deus.

[Nytrum is een maniere van eerden als sant die alle smetten af dwaet ende seer witte maect. borich is eenrehande crunt als vuleerde dat smetten ofdwaet.] ¹

Aan het einde mijner Bijdrage gekomen, onthoud ik mij van alle beschouwingen, waartoe de vraag naar de verdiensten van onzen Vlaamschen vertolker in betrekking tot zijn Latijnschen grondtekst of tot vroegere en latere overzettingen, aanleiding zou kunnen geven. Ter beantwoording van die vraag en andere, met haar samenhangende, zal men zich dan eerst met eenige vrijmoedigheid mogen begeven, wanneer men zich vertrouwelijk bekend zal gemaakt hebben met de Dietsche bijbelboeken, die tot heden in HSS. en oude drukwerken bewaard bleven, en met de vertolkingen der H. Schrift, die gedurende de middeleeuwen, tot in de zestiende toe, ook in andere landen, vooral Duitschland en Frankrijk, werden bewerkt. Mij is het voor het tegenwoordige genoeg, althans een enkele lichtstraal, zij 't ook een flauwe, te hebben doen opgaan over een voorwerp van onderzoek, dat tot heden maar al te zeer in het duister ligt, niettegenstaande sinds vele jaren stemmen zijn vernomen, die de groote belangrijkheid eener zooveel mogelijk volledige geschiedenis van de Nederlandsche bijbelvertaling luide verkondigden, hare belangrijkheid voor de kennis onzer oude taal niet alleen, maar inzonderhoud ook voor de kennis van den wasdom der wetenschappelijke en zedelijk-godsdiensstige ontwikkeling onzer voorgelachten.

¹) Nitrum quedam species terre, similis minuto sabulo, ... ex quo sordes vestium et corporum lavantur. — Borith... est quedam herba quam lxx interpretes dicunt herbam fullonum, que in Palestina in humidis locis invenitur et eandem vim habet quam et nitrum ad lavandas vestes. *Catholicon* in vv

DE DOODENROLLEN EN DE ROLDRAGERS BIJ DE RELIGIEUZEN IN DE MIDDELEEUWEN.

EEN AANTEKENING EN EEN VRAAG,

DOOR

AEM. W. WYBRANDS.

Tot de treffendste uitingen van het godsdienstig leven in de middeleeuwen behoort de liefdevolle, maar tevens angstvallige en bekrompene zorg voor het heil der afgestorvenen, zooals zij voornamelijk uitkomt in die overeenkomsten tusschen corporatiën of bijzondere personen, waarbij de partijen zich wederzijds verbonden, om voor elkander zielmissen te lezen of op andere wijze voor elkanders zaligheid te arbeiden. Voor dat doel werden reeds oudtijds (*zeer* reeds in de achtste eeuw) doodenverbonden tusschen kapittelgeestelijken of kloosterlingen gesloten; — voor hetzelfde doel vereenigden zich in later tijdperk ook leeken tot die geestelijke broederschappen, die wij ontmoeten op elk terrein van kerkelijke barmhartigheid en kerkelijke kunst, maar die toch oorspronkelijk waren saamgebracht door de zucht om voor het zieleheil der afgestorvenen te zorgen. Met dezelfde bedoeling zochten velen, die buiten het klooster leefden, toch de fraternitas van een of ander klooster; d. w. z. zij trachtten, — door hun kunst of hun ambacht ten behoeve van 't klooster aan te wenden, of anders door geschenk van landerijen, door geld of goede woorden — te worden opgenomen onder de familiares van het convent, — onder 't getal van hen, wier namen uitdrukkelijk in de gebeden der conventualen zouden worden vermeld¹. In zekeren zin kan men zeg-

¹) Op de jaarlijksche vergadering van 't Generaal-kapittel der orde van

gen, dat bijna alle charters, waarbij 't een of ander aan een klooster wordt geschonken, een *foedus fraternitatis* aanduiden; de gever of erflater toch verklaart, dat hij wil »consulere remedio animae suae (vel parentum)», dat hij het »beneficium monasterii» verlangt, dat hij bekommerd is »de salute sua», of, meer nauwkeurig omschreven, dat hij in het martyrologium wil opgeschreven worden.¹

Zij, die langs zulk een weg niet maar in beperkten zin, doch ten volle in het corps der conventualen waren opgenomen, genoten inderdaad een rijken schat van voorbidding; niet alleen toch mocht de kloosterling rekenen op hetgeen voor zijn zieleheil zou gewerkt en gebeden worden door de religieuzen van zijn eigen klooster, maar hij mocht er staat op maken, dat in een tal van andere kloosters de dag van zijn overlijden zou worden bekend gemaakt, zoodat ook religieuzen in ver-verwijderde landstrekten zijner gedachtig zouden zijn in hunne godsdienstoefening. Want talrijk mochten de *fraternitates* zijn, die tusschen bijzondere personen en kloostergestichten gesloten werden: even talrijk waren de *confraternitates*, — de en-corps gesloten fraternitates — de overeenkomsten tusschen verschillende kloosters gesloten, om voor elkanders afgestorvenen te arbeiden.

Zouden de bepalingen dier confraterniteiten worden nagekomen — en dat dit in den regel met groote stiptheid geschiedde, behoeft geen betoog — dan moesten ook al die kloostergestichten elkander voortdurend op de hoogte houden van 't overlijden hunner conventualen.

En dit gaf aanleiding tot een zeer merkwaardig gebruik, dat

Prémontré werd een goed deel der samenkomst van den eersten dag gewijd aan 't verleenen van *fraternitas* aan mannen en vrouwen, rijken en armen, die er zich voor kwamen aanmelden. Op den tweeden dag vraagden de abten *fraternitas* voor de *familiars*, die zij bij hunne abdij hadden aangenomen. Zie Emo, *Kroniek*, blz. 29, 30.

¹) D. i.: opgeschreven in den kalender der monniken, op den datum van zijn overlijden, opdat zijner gedacht worde bij het officium van den Heilig, op wiens sterfdag ook zijn overlijden viel. — Dit martyrologium, necrologium of kalendarium werd door sommigen ook, op treffende wijze, het *liber vitae* genoemd: lezen we nu in verschillende charters, dat de gever of erflater 't een of ander aan het klooster schenkt, »opdat zijn naam worde opgeschreven in het »boek des levens»», — dan hebben wij dat »opschrijven» wellicht geheel in den letterlijken zin op te vatten.

hoogstwaarschijnlijk — althans van de 9^e tot de 14^e of 15^e eeuw — onder geheel de Westersche Christenheid heerschte, maar waarvan, zoover mij bekend werd, in ons vaderland nog door niemand opzettelijk gewag werd gemaakt.

Het is daarom wel niet overbodig, op dat internationale gebruik hier de aandacht te vestigen, nu — vooral in den jongsten tijd — de man, die bij dit gebruik als hoofdpersoon optrad, de *rolliger*, in Frankrijk door eenige geleerden uit het half-duister, waarin hij tot nog toe verscholen was, naar het volle daglicht werd geleid.¹

Van tijd tot tijd verscheen aan de kloosterpoort een man, blijkbaar afgemat door lange reistochten. De monniken verdrongen elkander vaak rondom hem, als om een reizenden nieuwsbode: hij, die weken- ja maanden lang van oord tot oord verschillende kloosters had bezocht, wist te verhalen van den welstand hier, den oorlog of de pestziekte ginds, — van alles wat er in de wereld buiten het klooster in den laatsten tijd was geschied. Maar de nieuwstijding, om wier bezorging 't hem eigenlijk was te doen, was steeds van droevigen aard; hij kwam den dood van dezen of genen kloosterling aanzeggen, met verzoek dat, overeenkomstig de bepalingen der confraterniteit, door het convent het zieleheil van den overledene zou worden behartigd. *Rolliger* werd hij gewoonlijk

¹) Over den *rolliger* werden voorheen eenige korte aanwijzingen gegeven door DUCANGE, i. v. Rotulus, en vooral door MABILLON, *Ann. Bened.* III, p. 70 (van de uitg. Lucae, 1739). Het onderwerp werd het eerst opzettelijk en grondig behandeld door

L. V. DELISLE, *Des monuments paléographiques concernant l'usage de prier pour les morts*, in: *Bibl. de l'école des chartes*, Deuxième Série, Tom III, p. 361 ss.

Later gaf dezelfde schrijver een verzameling van doodenrollen in 't licht, onder den titel:

LÉOPOLD DELISLE, *Rouleaux des Morts du IXe au XVème Siècle* (éd. Société de l'Histoire de France, Paris 1866).

Onlangs werden op nieuw belangrijke bladzijden aan het onderwerp gewijd door:

H. PASQUIER, *Baudri de Bourgueil*, Paris 1878, p. 109—133.

en H. PASQUIER, *Sodalitates ad mortuos sublevandos*, Andecavis 1878; waarin vele bijdragen voorkomen uit archiefstukken, te Angers berustende.

genoemd: want, aan een riem om den hals bevestigd ¹; droeg hij een lange (vaak ellen lange) strook perkament, zorgvuldig om een houten cylindertje gerold. Die rol (rotulus of rollus) werd door hem aan den kloosteroverste vertoond: bovenaan stond het doodbericht; en als de conventualen het gelezen hadden, werd het stuk door hen onderaan voor »gezien" geteekend, meestal met vermelding van dag en uur der aankomst van den bode.

Ziedaar, in breede trekken, het eenvoudig gebruik, waaruit van lieverlede een eigenaardige tak van literatuur is gegroeid. Wij willen dat gebruik van naderbij beschouwen en het een en ander trachten te lezen uit den rotulus, die zoo zorgvuldig werd rondgedragen.

Tot voorkoming van misverstand ga de opmerking vooraf, dat men bij 't lezen van oude berichten behoort te onderscheiden tusschen *drieërlei* soort van rotuli of doodenrollen. Tot de eerste soort brengen wij de rollen, die nooit buiten het gesticht werden gedragen: het waren de necrologia, die langzamerhand in de plaats waren gekomen van de overoude diptycha mortuorum; lange perkamenten lijsten, waarop de namen van overledene broeders, wel-doeners en familiares van het gesticht waren geschreven, vaak met vermelding van de goede werken door hen verricht; zij werden bij 't altaar bewaard en jaarlijks outrold, om de daarin vermelde afgestorvenen in den gebede te gedenken. Telkens als zulk een rotulus vol was geschreven, werd er een nieuw stuk perkament aan vastgenaaid; de rol kon derhalve eeuwen lang in gebruik blijven. — Tot deze soort zal wel de »zielrol" behooren, waarvan in 't missale van Lopik herhaaldelijk gesproken wordt met de woorden: »ende mede so sel hy [of sy] in die zielrol staen »eweliken." ²

Niet bestemd om in het klooster te blijven was een tweede soort van rollen, soms als *rotuli annui* aangeduid ³: het waren de rol-

¹) Waarschijnlijk op dezelfde wijze als ook reizigers hun geld in een gordel droegen, veiligheidshalve met een riem (corrigia) om den hals bevestigd. Een voorbeeld daarvan in mijne *Gedenkstukken van Mariëngaarde*, (Leeuwarden 1879), blz. 57.

²) Vermeld door prof. MOLL, *Kerkg. v. Ned.* II, 3, 298.

³) Ook wel *brevia*, *breviaria*, *rotulares epistolae* enz. genoemd.

len door kloosters, overeenkomstig de bepalingen der confraterniteit, elkander ééns in 't jaar toegezonden, en waarop de namen der in 't afgelopen jaar overledenen stonden vermeld. Blijkens de Brieven van BONIFACIUS waren zij reeds in de achtste eeuw in gebruik. Na aankomst van den jaarlijkschen rotulus werd gewoonlijk het kapittel saamgeroepen, de namen werden voorgelezen, men hield godsdienstoefening ten einde de voorgeschreven gebeden op te zenden, en schreef den naam van den rotulus over in het martyrologium.

In vele gevallen echter, bijv. bij 't overlijden van een abt of van een aanzienlijk weldoener van 't gesticht, wachtte men niet tot de tijd gekomen was voor de jaarlijksche mededeeling, maar er werd een afzonderlijke rotulus gereed gemaakt, waarop de naam van den hoogvereerden overledene vermeld stond; soms met bijvoeging van de namen der sinds de laatste kennisgeving gestorvenen. Deze *derde* soort van doodenrol werd spoedig, ook wegens den dichterlijken inhoud, de belangrijkste.

In den beginne was hier alles zeer eenvoudig ingericht. Boven aan den rotulus stond het kalme bericht: »Op den [*datum*] is in het klooster N. overleden broeder N. In naam der christelijke liefde vragen wij uwe gebeden voor zijne ziel. Wij zullen voor de uwen bidden." In de kloosters, waar de rotulus was aangeboden, werd hij voor »gezien" geteekend, en ook die afteekening was zeer eenvoudig. Daar zij in den regel voornamelijk bestond uit den naam (titulus) van de abbatia of ecclesia, waar de rol was gepresenteerd, stond zij gewoonlijk bekend onder den naam van *Titulus*. Achter de vermelding van den naam des kloosters werd soms een enkel woord van deelneming gevoegd, — of ook wel een opgave van de namen der onlangs overledenen, met wederkeerig verzoek om gebeden voor dezen. Zulk een titulus luidde dus in zijn eenvoudigsten vorm, bijv. aldus:

Ecclesia beate Marie Ursicampi, ordinis Cysterciensis, Noviomensis dyocesis. In vigilia Natalis Domini.
of, met een kleine bijvoeging:

Titulus ecclesie beati Luodegarii, ordinis sancti Benedicti, diocesis Suessionensis. Anime eorum et anime omnium fidelium defutorum requiescant in pace. Sabato ante nati Domini.

of:

Titulus ecclesie beati Stephani, Metensis diocesis. Iste rotulus fuit apud nos in vigilia Exaltacionis Sancte Crucis, hora vespertina.

Soms werd er dan nog achtergevoegd, bijv.: »Orate pro nostris, domno abbate Meinardo, Giraldo monacho, Rudolfo priore," enz.

Er zijn rotuli bewaard en in druk uitgegeven, voorzien van meer dan twee honderd zulke tituli, waaronder sommige vrij uitvoerig.

In verloop van tijd bleef het niet bij die eenvoudige aanteeke-ningen. De kennisgeving aan het hoofd van den rotulus werd een uitvoerig stuk, in sierlijk proza of poëzie. — Na het diep betreurde sterfgeval in het klooster zetten een of meer der meest geleetterden onder de conventualen zich aan 't werk, om de kennisgeving op te stellen. In een — vaak hoogdravende — inleiding werd gehandeld over het vergankelijke van alle ondermaansche glorie, over den val van Adam als de oorzaak der sterfelijkheid en ellende, enz. enz. Voorbeelden uit gewijde en ongewijde geschiedenis, teksten uit de heilige schrift werden aangehaald: en wie bedenkt, hoe de meeste middeleeuwsche schrijvers geneigd zijn, te beginnen met het begin, d. i. liefst met de schepping der wereld of althans met het tijdperk der aartsvaderen, — die kan zich licht een voorstelling maken van de uitvoerigheid der bespiegelingen, waarmede de kennisgeving begon. Dan volgde gewoonlijk een lofrede op de deugden van den overledene; dat de panegyriek hoogdravend was, begrijpt men. Maar... hoe voortreffelijk, ja onvolprezen de overledene ook was geweest (hierop komt het slot gewoonlijk neêr), hij was toch altijd mensch gebleven, en als zoodanig met menschelijke feilen en zwakheden behept; zoodat hij dan ook, in den toestand waarin hij zich na dit aardsche leven bevond, de voorbede der levenden noodig had. Met aandrang werden, ten slotte, de broeders uitgenoodigd, den waardigen overledene met christelijke liefde hierin van dienst te zijn.

't Spreekt van zelf dat, nu het doodbericht aan het hoofd van den rotulus zulk een sierlijken vorm had aangenomen, de kloosters, wien 't werd aangeboden, ook niet langer konden volstaan met de eenvoudige afteekening van hun titulus. Als de rolliger met zulk

een poëtisch doodbericht in een klooster was aangekomen, zetten zich de edelste geesten terstond aan 't werk, om een troost- of lofdicht onder den titulus hunner abdij te vervaardigen; en 't scheen vaak, of de groote mannen, de viri literati en altioris ingenii, die tot kloosters in dezelfde landstreek behoorden, de komst van den rolliger beschouwden als een welkome gelegenheid tot een wedstrijd in poëzie. Zelfs verschenen vaak al de goden van den Olympus op den klooster-rotulus! En daarnaast bespiegelingen van wijsgeerigen, soms van sceptischen aard, bijv.:

Si mors est aliquid, aut est substantia praesens,
 Aut est acciduum; vel nihil esse liquet.
 Ergo nil esse dicendum credo necesse;
 Dicat Aristoteles, vel Plato, vel Socrates.

De edele geesten van St. Servaas te Maastricht schreven zelfs eenmaal op één en denzelfden rotulus (11e eeuw) niet minder dan elf dichtstukken achter elkander¹⁾, en beroemden zich dan ook aan 't slot, dat zij 208 regels hadden geleverd! En zoo werd menige rotulus een verzameling van kunstproducten, in zekeren zin niet ongelijk aan de sierlijke schrijfboekjes, die in veel later eeuw bekend waren onder den naam van *Poëzy-Album*. Het nageslacht, dat er kennis van neemt, vindt hier intusschen niet-verwerpelijke bijdragen voor zijn onderzoek naar de geschiedenis der beschaving en des godsdienstigen levens.

Zoozeer werd in sommige kringen de liefde voor de dichterlijke behandeling van dit onderwerp overdreven, dat de schrijvers van enkele tituli niet kunnen nalaten, er bedekt of openlijk den draak mede te steken. Ook op dit terrein vinden we sporen van dien eigenaardigen humor, van die treffende satyre, die elders vooral in zoo menige miniatuurteekening ons treft. Een der tituli bij den rotulus van St. Bruno spreekt, zoo ik goed lees, met inderdaad klassieke scherts over de hoogdravende verzen, die de dichter reeds op den rotulus geschreven vond:

Reddo Deo grates, quod habebat tot bonitates,
 Quot possunt dici lingua sapientis amici.
 Inde cutis colli teritur prae pondere rolli:
 Rolligeri collum nequit ultra tollere rollum,

¹⁾ Men vindt ze in den bundel van DELISLE, p. 95—102.

Quo tot cum tantis scribuntur: et aula Tonantis,
 Et sol cum luna, stellarum cursus et una
 Lux, polus, aër, humus, mare, tartara, sulphura, fumus
 Lividus, obscoenus foetensque putredine plenus. —
 Quae plaga Plutonis procul est a sorte Brunonis?
 Ampla fuit carta, nunc parva videtur et arcta,
 Qua sors, qua fatum, qua scribitur omne creatum
 Atque Creatoris sine tempore tempus honoris.

Meer dan eens werd dan ook in de kennisgeving aan 't hoofd van den rotulus uitdrukkelijk gevraagd, dat men zich van alle ijdele woordenpraal bij 't afteekenen van het document mocht onthouden. Zoo heet het ¹: »Et quoniam pius pater noster vir sanctae severitatis fuit et non solum verba peccatrix, sed et vana et scurrilia et quocumque modo inutilia exosa habuit et ab auditu suo, quantum potuit, rejecit: sanctitatem vestram precamur ut versumenas et derisiones, quae, potius quam prosint defuncto, facientibus accumulunt damnationem, ab hac charta summoveatis, tantumque simpliciter locorum vestrorum nomina, et quid pro defuncto patre nostro et pro nobis feceritis, annotetis, ut quid etiam nos pro vobis debeamus facere cognoscamus, etc.»

Wat den rolliger ² zelf aangaat, ook hij kreeg zijn deel in de poëzie die hij aan den hals droeg. Meer dan eens wordt in het doodbericht een goede ontvangst, verpleging en hartsterking, of een paar schoenen, voor hem gevraagd: »reficite lassum, operite nudum», of »gerulum caritative suscipiatis cibo potuque.» Dat mocht dan ook wel: want de man had soms verre en moeilijke tochten te doen: met denzelfden rotulus was hij soms langer dan een jaar onderweg, om kloosters in Italië, Frankrijk, Vlaanderen en Engeland te bezoeken. Dat men hem niet altijd onvoorwaardelijk vertrouwde, blijkt reeds uit het gewone verzoek, om dag en uur van zijn aankomst bij den titulus te vermelden: nu en dan werd zelfs dat wantrouwen onverbloemd in het doodbericht uitgesproken: »Ne vero, *uti assolet*, nos geruli mendosa fraus deludat, rogamus diem Kalendarum, quo vos adierit, subnotare.» — De vermoeide man schijnt zich in den regel niet te hebben onderscheiden door

¹) In den bundel van DELISLE, p. 154, 155.

²) Hij komt nog onder vele andere namen voor: gerulus, baiulus, cursor, delator, gerulus sportule, portator rotuli, tomifer, scedaforus, enz. enz.

soberheid in 'tgebruiken van de hem aangeboden spijze, en vaak vooral groote behoefte te hebben getoond om zijn dorst te lesschen. Nu en dan ook schijnt deze bode van den dood — deze »gulzige gier" en »zwarte raaf" -- het mikpunt te zijn geweest van epitheta, als die in later dagen den aanspreker en lijkbezorger naar 't hoofd werden geslingerd.

Zijn er in de Noordelijke Nederlanden ook sporen te ontdekken van dit merkwaardig gebruik? Tot nog toe ontmoette ik er geene ¹: en toch is 't méér dan waarschijnlijk, dat het gebruik ook hier bestond. In den Franschen bundel van Doodenrollen vinden wij herhaaldelijk de bewijzen, dat de rolliger zich althans in de Zuidelijke Nederlanden vertoonde. Met een titulus van St. Servaas te Maastricht maakten wij boven reeds kennis; verder ontmoeten wij onzen bode te Luik, te Namen, te Gend, te Kamerijk en elders. In de rijke bibliotheek van Lord ASHBURNHAM wordt een doodenrol bewaard, vermeldende, naar de Beschrijvende Catalogus zegt ², het overlijden van ELISABETH SCONINCK, abdisse van Voorst bij Brussel, op 16 Augustus 1458. De rol, bovenaan van een miniatuur voorzien, is 42½ voet lang; het stuk draagt bijna 400 tituli van gestichten, waar 't is aangeboden; de eerste is van 6 Sept. 1458, de laatste van 8 Juli 1459. Of de drager van dezen rotulus, »JOHANNES LEONIS", ook tituli van noordnederlandsche kloosters thuis bracht, werd mij niet bekend.

In allen gevalle, dat het zijn nut kan hebben, op het oude gebruik de aandacht te vestigen, dat¹ leert de geschiedenis der behandeling van dit onderwerp in de laatste jaren op treffende wijze. Toen DELISLE voor 't eerst in de Bibl. de l'Ecole des Chartes over het gebruik handelde, kon hij maar van betrekkelijk weinige overblijfselen der oude doodenrollen gewagen. Maar nu er eenmaal

¹) Wel schrijft onze MATTHAEUS, *de Nobilitate*, p. 573: »Breves seu breviant rotuli, literae, in quibus nomina sociorum, qui humanis excesserant, quae ultro citroque per gerulos mittebantur;" maar uit het verband mag men niet opmaken, dat hij door Nederlandsche bescheiden daarvan kennis heeft gekregen.

²) *Catalogue of the manuscripts of Ashburnham-place, Appendix*, n°. 197 (London, 4°); bij DELISLE, *Rouleaux*, p. 485.

op dit onderwerp gelet werd, kwam er vrij wat meer voor den dag. Hier en daar werden merkwaardige fragmenten gevonden; immers 't spreekt van zelf, dat weinige rollen (er waren er van 17 el) ongeschonden bewaard bleven; van enkele zijn er echter zeer vele fragmenten, in denzelfden hoek, in stand gebleven, daar men die stukken later gebruikte bij 't inbinden van boeken. Ook bleek het nu, dat sommige klooster-documenten, waaraan men tot nog toe een andere beteekenis had gehecht, inderdaad tot de rubriek *doodenrollen* behooren. Twintig jaar na 't verschijnen van zijn verhandeling was dan ook DELISLE in staat, een zwaren bundel met doodenrollen of fragmenten daarvan in 't licht te geven; een bundel, waarvan 't veelzijdig nut in Frankrijk reeds is gebleken.

Ook in Duitschland vond men sporen van 't oude gebruik; en vooral in Beieren werden een aantal zulke rollen uit de 15e en 16e eeuw gevonden, in inrichting geheel overeenkomende met de Fransche in den bundel van DELISLE.¹

Het behoeft wel geen betoog, dat de ontdekking van dergelijke stukken voordeel kan aanbrengen aan de geschiedenis van kerk en beschaving in 't algemeen, en dat zij in 't bijzonder zeer gewenschte hulpmiddelen kan leveren voor de locale kerkgeschiedenis, — vooral voor de geschiedenis der kloosters.

¹) Nadere berichten hierover geeft WATTENBACH, *Das Schriftwesen im Mittelalter*, 2e Aufl. (Berl. 1875), S. 137, 138. Wij lezen daar ook: »Die Anzeigen »geschehen jetzt durch Briefe, heissen aber noch immer *Rotteln*.»

Hoorn, April 1879.

AFKONDIGING DER BESLUITEN VAN HET TRENTSCHE CONCILIE HIER TE LANDE.

MEDEDEELING

DOOR

J. G. DE HOOP SCHEFFER.

Toen eindelijk, na achttien jaar lang onder velerlei lotwisseling te hebben voortgeduurd, de kerkvergadering te Trente in 1563 gesloten was, besloten de verschillende staten, de een vroeger, de ander later, hare bepalingen te doen afkondigen, opdat ze ter kennis van de ingezetenen kwamen en kracht van wet verkregen. Hoe daarop hier te lande orde gesteld werd, leert de volgende circulaire door de landvoogdes MARGARETA VAN PARMA aan de onderscheiden prelaten op haar gebied gericht. Deze brief komt voor in het Memoriaalboek van 't Hof van Holland, door mr. BARTHOLDT ERNST van 1563 tot 1565 gehouden op f°. 278, te vinden op ons Rijksarchief. De afkondiging had echter niet plaats vóórdat het Hof in eenige »annotatiën" zeer belangrijke bedenkingen tegen sommige bepalingen over de rechten van den Staat had ingebracht, waarop het laatste gedeelte van den brief en het daarin uitgesproken voorbehoud betrekking heeft.

MARGUERITE par la grace de Dieu duchesse de Parme et de Plaisance regente et gouuernante.

Reuerend pere en Dieu, treschier et bien ame, ¹ Comme apres tant grandes et si longues poursuytes, paines, travaux et despens enquoy comme scauez sest cy deuant mis feu de tres heureuse memoire lempereur monseigneur (a cui Dieu face misericorde) avec aultres princes et potentats de la Chretienete pour obtenir la celebration dung St. Concille General, il ait pleu a Dieu notre createur, que icelluy soit naguies este non seulement celebre et

¹) Aimé.

acheve en la cite de Trente, mais aussi depuis confirme par notre saint pere le Pape, aiant Sa Mate escript au Roy monseigneur, afin que Sa Mate vouldist ¹ tenir la main a ce que en tous ses royaumes, pays et prouinces icelluy Concille fut garde, accompli, et mis a execution commil conuient pour le bien, repos et tranquillite de leglise et de la republique, et mesmes pour la conservation de notre sainte foy et religion catholique, tant par extirpation des sectes et heresyees,, a present regnans par toute la Chretiennete que aussy par reformation des meurs, abuz, et aultres maulx, dont journellement procedent plusieurs schandales, a ceste cause veullant sadicte Mate comme prince tant catholique (en suivant les vestiges de feue sa Mate imperiale et aultres ses bons predecesseurs) semployer de tout son povoir (comme jusques ores ² tousiours a fait) a la deffence, entretenement et observance de notre sainte foy catholique, aussi bien par extirpation des mauvaises et damnees sectes et heresyees, que par reformation des meurs, abuz, et scandales comme procedans lung de lautre, Nous vous avons par charge expresse dicelle bien voulu escrire la presente, pour vous requerer et de par sa Mate enjoindre bien expressement de incontinent publier, et faire publier ledict saint Concille de Trente, en et par toutes les eglises, districtz, lieux et endroitz ou besoing sera de votre diocese, pour autant que touche les pays de pardeca. Et icelluy faire garder accomplir et executer, avecq le soing, zeile, et diligence comme une chose tant importante pour le service de Dieu et bien de leglise le requiert, Enquoy vous sera de la part de sadite Mate donne et vous ferons donner toute faveur et assistance, ayant ou non dicelle ordonne aux consaulx provinciaulx, officiers, et ceulx des villes principales de lextendue de votre diocese esdits pays de pardeca, Afin que toutes et quantefois quilz en seront par vous requiz, ils y tiennent aussy la main commil appertiendra, par toutes voyes deues ³, et raisonnables, devers lesquelz vous et vos suppostz ecclesiasticques pourrez ordinairement avoir le recours, Et en cas de difficulte ilz ont charge de vous en advertir, comme aussi pourrez faire de vostre coste, pour y estre incontinent pourveu de remede convenable et pour riens obmectre de la diligence en ce

¹) Voudrait.

²) Tot nog toe.

³) Duea.

requisse lon encharge ausd. consaulx davoire en ce loeil et regard, non seulement sur les seculiers, mais aussi si les gens deglise font chacun en son endroiet leur office selon les canons et decrets dudict saint Concille, en quoy les dictes ecclesiastiques se doibvent monstrier, principalement ceulx qui ont les charges principales, comme guydes et conducteurs des aultres, pour sil y a faulte de leur coste le remede y soit mis, soit en advertissant par lesd. consaulx le superieur ecclesiastique ou sil ny a point de superieur es pays de par decha, ou encoires quil y fut et ne fit le devoir de par Sa Mate y reme-dier, tant en son endroit que autrement, par voye de droict, commil appertiendra.

Et pour ce que entre les articles dudict saint Concille il en y a aussi aucuns concernans les regalles, droiz, haulteurs et preeminences de Sad. Mate ses vassaulx, estatx et subiectz, les quelz pour le bien et repos des pays, et pour non reculer ou retarder le faict de la sainte religion, et eviter tout debat, contradiction et opposition, ne conviendrait changer ou innover, Sad. Mate entend que en ce regard lon se conduise comme jusques ores a este faict, sans (comme dit est) rien y changer ou innover, et especiallement en lendroiet de la jurisdiction laycale, jusques a ores usitee, ensemble du droit du patronage lay, avec lindult et droit de nomination et cognoissance de cause en matiere possessoire de benefices, aussi des dismes possedees ou pretendues des gens seculiers, y joint la superintendence et administration jusques a ores usitee par loix, magistratz, et aultres gens lays sur hospitaux et aultres fundacions pieuses, a tous lesquels droitz et autres semblables que par cy apres vous seront si besoing est touchez plus particulierement Sad. Mate nentend estre derogue par led. saint Concille, ny que lon doibve changer aucune chose, non point en intention de contrevenir aud. Concille, mais pour tant mieulx leffectuer et le mettre a execution, selon la qualite et nature dung chacun pays et province a laquelle lexecution doibt estre accommodee. A tant, Reverend pere en Dieu treschier et bien ame! nostre Seigneur vous ait en garde. Escript a Bruxelles le xjme jour de Juillet 1565.

PETRUS HYPERPHRAGMUS OF PIETER OVERDHAGE,

ANDERS GEZEGD PIETER DE ZUTTERE:

EENE BLADZIJDE UIT DE WORDINGSGESCHIEDENIS DER NEDERLANDSCHE
HERVORMDE KERK,

DOOR

H. Q. J A N S S E N.

Onlangs is door d^r. CHRISTIAAN SEPP eene voortreffelijke monographie uitgegeven, getiteld: »Drie evangeliedienaren uit den tijd der Hervorming.» Met groote belangstelling nam ik er kennis van, en onder de drie ter sprake gebragte evangeliedienaren trok niet het minst mijne aandacht de man, wiens naam hierboven is uitgedrukt. Van hem toch had ik reeds melding gemaakt in mijne *Kerkhervorming in Vlaanderen*,¹ en bij het lezen van zijn naam herinnerde ik mij terstond, dat die naam mij ook was voorgekomen bij 't opmaken van den catalogus van het synodaal archief.² De lust werd in mij levendig om, tijdens mijn verblijf te 's Gravenhage in den zomer van 1879, nader kennis te nemen van de stukken over hem, in genoemd archief aanwezig. Ik heb ze overgeschreven en voeg ze als bijlagen hierbij.

Naar aanleiding van die stukken ga ik thans opgeven wat van HYPERPHRAGMUS mij bekend geworden is. 't Zal strekken tot aanvulling van 't geen door d^r. SEPP over den merkwaardigen man is aan 't licht gebragt. 't Zal mede strekken om ons oordeel over hem te wijzigen, vermits hij in genoemde stukken eenigszins in een ander, en wel in een min gunstig, licht verschijnt dan hij ons uit de monographie van d^r. SEPP voor oogen treedt. 't Zal ons tevens

¹) Deel I, bl. 11, noot 1. ²) Zie *Catalogus van het oud syn. arch.*, 39, II.

in staat stellen een' helderen blik te werpen op den toestand der zaken in die veelszins belangrijke dagen, toen onze Hervormde kerk, nadat zij pas geboren was, nog worstelde om de gestalte te verkrijgen waarmede zij uit den tijd harer wording is in 't licht getreden.

Daartoe zal het niet ondienstig zijn, dat wij vooraf een' blik slaan op den man, die, vóór dat HYPERPHRAGMUS als predikant te Hoogmade in dienst kwam, aldaar het predikambt heeft waargenomen.

I.

FRANCO WILLEMS.

FRANCO WILLEMS of FRANK WILLEMSSEN, de voorganger van HYPERPHRAGMUS te Hoogmade, was er, evenals laatstgenoemde, in de heilige dienst gekomen eenig en alleen door de beschikking van den toenmaligen ambachtsheer GERRIT VAN POELGEEST, op wien wij straks onze aandacht zullen vestigen.

FRANCO WILLEMS was, zonder met gunstig gevolg geëxamineerd te zijn, te Hoogmade als predikant opgetreden. 't Is bekend, hoe van den beginne af in de Hervormde kerk dáárvoor met de uiterste waakzaamheid werd zorg gedragen, dat geene onbevoegden zich tot predikant opwierpen, en hoe in onze oudste synoden, zonder het ooit te vergeten, steeds bepalingen voorkomen omtrent het verplichtende eener wettige aanstelling tot het herders- en leeraarsambt. Geen wonder, dat men dan ook niet onopgemerkt liet het optreden van FRANCO WILLEMS te Hoogmade, zonder dat hij ten gevolge van een wettig examen tot de dienst der kerk was toegelaten. Wel is waar, het schijnt, dat hij »bij weten en ter presentie der classis," door SARAVIA en BUCKIUS was aangesteld, zooals ook de dienaars der Leidsche classis getuigden. ¹ Doch wij zullen dit zóó moeten opvatten, dat hij »alleenlijk SARAVIA eertijds had aangesproken," ² en voorts mogen aannemen, dat hij niet anders dan op gezag van den heer VAN POELGEEST tot predikant te Hoogmade geroepen was.

Op de Haagsche synode van 22 October 1591 werd door de

¹) Dit alles naar 't zeggen van WILLEMS, zooals 't schijnt. Zie bijlage I, B.

²) Bijlage I, A.

gedeputeerden ter zake van FRANCO WILLEMS gerapporteerd, dat hij op de vermaning, aan hem gedaan, »wel beterschap beloofd had,” maar dat daarvan weinig vruchten bespeurd waren en dat dit aan den heer VAN POELGEEST te kennen gegeven was. Wááromtrent WILLEMS beterschap beloofd had, wordt niet uitdrukkelijk gezegd: misschien betrof dit alleen het zich nogmaals onderwerpen aan ’t kerkelijk examen. Want hij was vroeger bij de classis van Leiden geëxamineerd geworden; doch men had hem »onbekwaam bevonden.” Nadat hij te Hoogmade in dienst getreden was, was hij nooit in de klassikale vergadering verschenen, noch »ooit ten avondmaal geweest” dan acht of veertien dagen geleden. Ook was bij hem »geen vorm noch orde van kerk bevonden;” waarschijnlijk was er geen kerkeraad en was de kerkelijke toestand geheel verward. De synode vond daarom goed eenige harer leden af te vaardigen, die hem »door vriendelijke conferentie onderzoeken” zouden, welk onderzoek treurig afliep. Het bleek namelijk, dat hij geen reken-schap zijns geloofs wist te geven en dat hij zelfs »gansch onverstandig” was in de tien geboden, de wet en het evangelie, ook dat hij niets wist van de leer des catechismus. De synode besloot dus, dat hij zijn predikambt zou neêrleggen; men gedoogde, dat hij nog, naar zijn verlangen, tot aanstaande Lichtmis — 2 Februarij 1592 — te Hoogmade blijven zou, zullende in dien tijd in de predikdienst door de omliggende leeraars zooveel mogelijk voorzien worden. Aan drie predikanten werd volmagt gegeven om hierover met den heer VAN POELGEEST te spreken en, nevens de classis, naar een’ plaatsvervanger van WILLEMS uit te zien.

Toch is dit synodaal besluit niet uitgevoerd geworden. De volgende synode, gehouden te Leiden den 2 November 1592, getuigde van WILLEMS, dat hij stond in een’ kleine plaats en dat hij vroom van wandel was, redelijk wel ervaren in de verklaring der Zondagsche evangeliën, ¹ die hij te Hoogmade gewoonlijk predikte. Zelf gehoord zijnde, verklaarde hij, dat hij wel is waar, toen hem ten verleden jare in de synode onvoorziens de »conferentie” opgelegd was, door zijne verbaasdheid niet had kunnen antwoorden

¹) Zie over het prediken van het Zondagsevangelië in de tijden der wording van de Hervormde kerk mijn’ *Kerkherf. in Vlaand.*, d. II, bl. 44, 45.

zooals 't behoorde, doch dat hij hoopte dit thans te verbeteren, ten einde wettiglijk in de dienst geduld te worden. De synode gaf hem eene vermaning dáárover, dat hij niet op den bepaalden tijd zijn werk gestaakt had; hij verschoonde zich deswege met te zeggen, dat er geen dienaar was: nu had een ander, van wien volgens gerucht geen best getuigenis was, ten derden male te Hoogmade gepredikt. Daar hij bereid was »in conferentie en vorm van examinatie zich te begeven," werd door de synode besloten, dat hij onderzocht zou worden in de voornaamste stukken der Christelijke godsdienst, waartoe BASTINGIUS, toen predikant te Dordrecht, met de gedeputeerde predikanten uit de classis van Leiden, gevolmagtigd werd. Vond men hem bekwaam, dan zou hij te Hoogmade in dienst mogen blijven, mits dat hij zich naar de kerkorde regelde en zich in de vergaderingen der classis van Leiden vinden liet.

Ook dit besluit kon niet uitgevoerd worden, vermits WILLEMS krank werd. Toen werd de Leidsche klasse belast ten overstaan van eenige synodale gedeputeerden deze zaak ten uitvoer te brengen.

Eindelijk blijkt uit de handelingen der Brielsche synode van 31 Augustus 1593, dat de heer VAN POELGEEST WILLEMS als predikant van Hoogmade had afgedankt, onder voorwendsel, dat de opbrengst der pastoriegoederen van dat jaar zou moeten gebruikt worden tot herstel van het kerkgebouw. 't Werd den gedeputeerden der synode in last gegeven met den heer VAN POELGEEST hierover te spreken en hem onder 't oog te brengen, dat het niet betaamde de gemeente van 't genot der prediking en der sacramenten te berooven. Mogt hij onwillig zijn om daarin te voorzien, dan zouden de gedeputeerden zich wenden tot de staten, ten einde te Hoogmade een geschikt predikant zou optreden.

II.

GERRIT VAN POELGEEST.

Wat wij daar het laatst vernamen, doet ons den heer VAN POELGEEST kennen als iemand, die vrij willekeurig en eigenmagtig te werk ging. We zullen daarvoor in 't vervolg nog meer bewijzen ontvangen. Vooraf willen wij naauwkeuriger op hem het oog slaan.

GERRIT VAN POELGEEST was ridder, heer van Hoogmade, zoon van

GERRIT en MARIA VAN MALBURG, en stierf in 1614. Hij was gehuwd met ANNA VAN BERGEN, dochter van den heer VAN GRIMBERGEN in Brabant, en zuster van WILLEM VAN BERGEN, bisschop van Antwerpen en daarna aartsbisschop en hertog van Kamerijk. Onder hunne kinderen komen voor twee geestelijke zusters: de eene, MARIA, non in de abdij van Leeuwenhorst, gesticht voor adellijke jonkvrouwen; ¹ de andere, ELSABE, non te Rijnsburg. GERRIT VAN POELGEEST had dus zeer aanzienlijke Roomschegezinden onder zijne naaste familiebetrekkingen. Dit verwekt het vermoeden, of hij en zijne vrouw misschien mede Roomschegezind waren, althans, zoo hij al Hervormd was, of in hem niet sterke Roomsche aspiratiën waren overgebleven en of hij wel met hart en ziel tot de Gereformeerde kerk was overgegaan. Toch mogen wij niet voorbijzien, dat hij met zijne beide broeders in 1566 behoorde tot de verbondene edelen en daarom in 1567 vlugten moest. ² Ook was hij lid der ridderschap van Holland, en verscheen als zoodanig meermalen op de dagvaart van dit gewest. In vele gewigtige zaken maakte men van hem gebruik. In 1577 was hij onder de afgevaardigden der staten van Holland en Zeeland, om den prins van Oranje te Brussel bij te staan. Hij had de hand in de unie van Utrecht en onderteekende haar van wege Holland. Ook werden hem hooge landsbedieningen opgedragen. ³ Er is dus geen twijfel aan of hij verwierf zich het algemeen vertrouwen bij het ontstaan der republiek en heeft tot hare wording, in verband met de Hervormde godsdienst, veel bijgedragen. Toch kan hij in de ziel geweest zijn een tegenstander van Spanjes dwingelandij en een warm vrijheidsvriend, maar tevens sympathie voor het Katholicisme hebben ge-

¹) Dit wordt vermeld door S. VAN LEEUWEN, *Batavia illustrata*, fol. 1051; op fol. 1313 leest men echter onder de namen der adellijke zusters van Leeuwenhorst: »MARIA VAN POELGEEST, GERRITS dochter, anno 1480." Dit kan geene dochter geweest zijn van onzen GERRIT. Was zij welligt eene dochter van GERRIT VAN POELGEEST en GILLISJE VAN HODENPIJL, onder wier kinderen VAN LEEUWEN mede opnoemt »MARIA VAN POELGEEST, Nonne ter Lee"? Of zijn er twee MARIA's in de abdij van Leeuwenhorst geweest?

²) VAN LEEUWEN, a. w., fol. 1051.

³) J. W. TE WATER, *Verbond en smeekschr. der Ned. edelen*, d. III, bl. 232—234.

koesterd. Althans, dat hij de Hervormde godsdienst te Hoogmade niet zeer in de hand werkte, hiervan zijn onderscheidene bewijzen.

Gewoon in zijne hooge betrekkingen te heerschen en gehoorzaamd te worden, handelde hij ook te Hoogmade zeer eigenmagtig. Als ambachtsheer dier plaats matigde hij zich alle gezag aan in kerkelijke zaken. Hij bezat als zoodanig het jus patronatus. Nu had hij dus ook FRANCO WILLEMS, zonder eenigszins de kerkelijken daarin te kennen, aangesteld en ontslagen. Hoogmade was, bij de verdeeling der klassen, aan de classis van Neder-Rhijnland toegevoegd; maar de heer VAN POELGEEST begeerde niet, dat het onder die klasse behooren en dat WILLEMS op de vergaderingen dier klasse verschijnen zou, zoodat de zaak voor de synode gekomen was. ¹ 't Schijnt, dat VAN POELGEEST er op stond, dat zijn' gemeente aan de classis van Leiden wierd toegewezen: later, in 1596, besloot dan ook de synode, met toestemming der Leidsche klasse, dat Boskoop en Hoogmade daaraan verbonden zijn zouden, mits VAN POELGEEST verklaren zou tevreden te zijn, dat de predikant van Hoogmade zich in alles gedroeg naar kerkelijke ordening. ² Men gaf dus toe ten gevalle van den ambachtsheer, opdat men hem gewinnen zou.

Ook in de aanstelling van HYPERPHRAGMUS gedroeg hij zich geheel autocratisch. 't Was op zijn gezag alleen — zijn patronaatregt gaf hem de bevoegdheid daartoe — dat deze als predikant te Hoogmade was opgetreden. Maar toen nu daartegen van wege de kerk verzet kwam, omdat HYPERPHRAGMUS niet langs wettigen weg en zonder dat de kerk daarin ook maar voor het minste gekend was, tot de heilige bediening was gekomen en daarenboven een ongewenscht persoon was, dreef tóch de ambachtsheer zijn' wil door en stoorde zich niet aan de kerkorde. Men leze zijn schrijven aan HYPERPHRAGMUS, toen deze ontboden was om te verschijnen voor de classis van Alfen; daarin weêrklinkt luide de toon der hooghartigheid en der minachting voor kerkelijke personen en toestanden.

¹) Zie bijlage VIII en IX.

²) Bijl. I, F, art. 12. In 1595 was door de synode besloten, dat Hoogmade zou gebragt worden onder de classis van Leiden en Boskoop onder die van Woerden, tenzij de Leidsche klasse begeerde ook Boskoop te houden. Bijl. I, E, art. 27.

»Meester PIETER," zoo luidt het o. a., »volgens ons besluit van eergisteren, zult gij u morgen te Alfen laten vinden en hooren wat zij" — aldus worden smadelijk de kerkelijken aangeduid — »u daar zullen willen zeggen. Indien zij u iets voorhouden, strijdig met mijne regten, zult gij u op mij beroepen; en spreken zij u van 't examen [door u af te leggen], gij zult hun aandienen, dat ik begeer, dat het geschiede in mijne tegenwoordigheid, met nog een' onpartijdige, dien ik daartoe nemen zal.... Wil altijd voor oogen hebben mijn' autoriteit en gerechtigheid. Indien zij meenen mogten u aan de classis onderworpen te maken, dat zal ik nimmermeer gedoogen: zij zouden wel langzamerhand trachten hun' voeten daarin te krijgen. Maar wij moeten toezien!" ¹⁾ Aldus moest aan de mannen der kerk de wet worden gesteld!

Eindelijk, op hun aanhouden, werd toch de onwettige dienaar door den heer VAN POELGEEST weder ontslagen, naar 't schijnt, zonder hem voor zijn' bewezen diensten volle betaling te hebben gegeven. In plaats echter dat nu naar een' geschikten predikant werd uitgezien, werd Hoogmade bij voortduring vacant gehouden. In 1597 — twee jaar na 't vertrek van den ontslagene — besloot de synode, dat de synodale gedeputeerden VAN POELGEEST, »die tot nog toe niet veel gehoor had gegeven," aan zouden spreken om hem te verzoeken, »dat zijne onderzaten met een' goed dienaar mogten verzorgd worden." Bleef dit vruchteloos, dan moest het aan de staten worden aangebragt. In 1598 had hij den predikant van Woubrugge overgehaald om bij voorraad voor een jaar zijne diensten te Hoogmade te verleen, zoodat in de vacature nog niet wettig voorzien was. In 1599 werd de classis te Leiden belast zorg te dragen, dat de gemeente te Hoogmade een' eigen predikant verwerven zou. In 1600 werd zij provisioneel bediend »bij vorm van combinatie," waarin de synode voor dien tijd zou berusten, terwijl inmiddels de Leidsche klasse trachten zou voor haar een' eigen predikant te bemagtigen. Verergerd was weêr de toestand in 1601: Hoogmade was zonder dienst en dienaar. Daarom waren de commissarissen der staten van Holland verzocht, den heer VAN POELGEEST aan te spreken en hem te vermanen, dat er een leeraar

¹⁾ Bijl. VI.

beroepen en het noodige tot zijn onderhoud beschikt wierd, opdat men niet genoodzaakt zou zijn hierover te klagen aan de staten en hogere tusschenkomst te zoeken, waartoe de synodale gedeputeerden in geval van weigering gemagtigd werden. 't Hielp niet: in 1602 was Hoogmade nog steeds beroofd van openbare godsdienst. De gedeputeerden kregen een' nieuwen last om daarin te voorzien en POELGEEST zou nogmaals worden aangespoord. Doch even vruchteloos. In 1603 begon men zich met ernst de kerken aan te trekken, die onder bijzondere heeren stonden, en als zoodanig kwam Hoogmade ook ter sprake, waar altijd nog in de dienst niet voorzien was. Ook nu bleef »als van ouds» aan de gedeputeerden en de classis van Leiden aanbevolen bij den heer VAN POELGEEST aan te houden: iets anders kon in deze zaak niet gedaan worden. Eindelijk in 1604 namen de gecommitteerden op zich bij de staten aan te dienen, dat de kerk van Hoogmade en die van Heukelom, staande onder bijzondere heeren, van godsdienstoefening verstoken bleven, terwijl de heeren, en met name VAN POELGEEST, goede woorden gaven, waarop geene daden volgden. ')

Wat er van gekomen en hoelang Hoogmade nog zonder predikant is gebleven, weten wij niet. Alleen ligt in het meêgedeelde een nieuw bewijs, hoezeer de kerk toen onder den staat gebukt ging en hoe willekeurig sommige heeren, bepaald de heer VAN POELGEEST, handelden met de belangrijkste kerkelijke aangelegenheden. Wij vragen: waartoe werden in den herderloozen toestand van Hoogmade de kerkelijke goederen gebruikt? De pastoriegoederen waren, zooals wij vernomen hebben, geheel aan het beheer van VAN POELGEEST overgelaten, waarschijnlijk zonder dat hij gehouden was daarvan ergens verantwoording te doen, terwijl hij het was, die eigenmagtig de plaats vacant hield en derhalve de pastorieinkomsten niet volgens hare bestemming besteden kon. Is 't vreemd, dat de Rotterdamsche predikant CASPAR SWERINCHUSIUS in 1594 aan WERNER HELMICHUS schreef: »t Is te verwonderen en te beklaagen, dat particuliere heeren predikanten aanstellen, zonder te vragen hoe het met zulke personen gelegen is, meenende dat het genoeg is als zij hun jus patronatus behouden, wordende alzoö patronen niet

1) Bijl. I, G tot M.

der kerk, maar van onwaardige en onrustige menschen. Ik weet, dat er zijn, die onder dezen titel van patroon de geestelijke goederen bezitten en daarop bedieningen geven; die ook om den wil dierzelfde goederen zich onthouden van in 't huwelijk te treden, ten einde de inkomst der prebenden niet te verliezen. Hoewel deze zaak splinterig is, 't is nogtans noodig, dat er iets aan gedaan worde." ¹

III.

PETRUS HYPERPHRAGMUS.

Op 't laatst van 1592, zoo hoorden wij van FRANCO WILLEMS, had er te Hoogmade ten derden male iemand gepredikt, van wien, volgens gerucht, geen best getuigenis was. Vermoedelijk was deze geen ander dan hij, wiens naam hierboven is uitgedrukt. Die naam is een' naar het Grieksch gevormde Latinisatie van den Nederlandschen Over de Haeghe, korter en met verwaarloozing der uitspraak van de *h*, volgens de gewoonte in Vlaanderen, Overd'hage. ² Te Rotterdam noemde men hem in 1573, wegens de moeite, die men met hem had, zeker uit spot, Springt over de hage. ³ JACOBUS RÆGIUS, in 1594 predikant te Londen, maar van 1578 tot 1582 te Gend, zegt, dat hij omstreeks drie jaren vóór dat deze stad aan Parma overging, dus in of bij 1581, een boekje uitgaf »onder den naam van eenen PIETER DE ZUTTERE; doch hij was de auteur." ⁴ Hieruit zou men kunnen opmaken, dat hij den naam DE ZUTTERE aannam als pseudoniem. Doch reeds omstreeks 1573 verscheen in druk eene preek, in dat jaar te Emden »ghedaen door PIETER DE ZUTTERE, gheseyt OVERD'HAGE PIETERSZON, ingheboren Poorter der Stadt Ghent." ⁵ En het opschrift, ofschoon van eene latere hand, buitenop bijlage XI luidt: »Bekentnisse Petri de suttere alias over de haghe."

¹) Bijl. XII.

²) Van *ὕπερ* = over, en *φραγμα*, of liever *φραγμός* = haag. Zelf onderteekende hij zich *Pieter Overdhage*: bijl. IV, XI; en met zijn' Latijnschen naam onder bijl. VII.

³) Bijl. XII. ⁴) Bijl. XI. ⁵) SEPP, bl. 101.

Wat betreft zijne levensomstandigheden, ons wordt berigt, dat hij vóór zijne indiensttreding te Hoogmade het laatst te Leiden had gewoond, dat hij toen een oud man was, dat hij in armoê verkeerde en dat zijn huisgezin bestond uit zijne vrouw met zeven deels nog zeer jonge kinderen. ¹ Vermoedelijk was hij door zijn' armoede gedrongen om zoo onordelijk als 't geschied was te Hoogmade de dienst te aanvaarden. ²

Te Leiden had hij deelgenomen aan het heilige avondmaal, zonder dat men daarvoor van hem eene attestatie geëischt had. ³ In 1593 werd hij door den heer VAN POELGEEST tot predikant aangesteld op eene jaarwedde van f 250. Hij was er werkzaam van September 1593 tot 31 Mei 1595, dus gedurende een jaar en negen maanden. Tusschen hem en den heer VAN POELGEEST was de overeenkomst aangegaan, dat men elkander wederzijds een half jaar te voren waarschuwen zou ingeval men elkaars diensten niet meer verlangde. Toch had de heer VAN POELGEEST OVERDHAGE op eens uit zijn' dienst ontslagen, zonder dat deze iets méér ontvangen had dan in alles f 300, zoodat hem nog f 137,50 te vorderen overbleef. ⁴

Geen wonder, dat de mannen der kerk, toen OVERDHAGE zoo geheel buiten hen om, alleen op gezag van den heer VAN POELGEEST, de predikantsbediening te Hoogmade aanvaard had, dit met de hoogste afkeuring aanzagen. Een half jaar na zijne aanstelling werd hij — 't was op den 10 Mei 1594, toen de classis van Over-Rhijnland te Alfen vergaderd was — aldaar geciteerd voor een' gedeputeerde dier classis ten verzoeken en in 't bijzijn der synodale gevolmagtigden. Hij werd er gevraagd naar zijne aanstelling, maar verschool zich achter den heer VAN POELGEEST en beweerde geen bewijs noodig te hebben van zijne wettige beroeping, daar hij tevreden was met zijne inwendige beroeping, die hij zeide van God ontvangen te hebben, met aanbod om deze inwendige roeping krachtig te bewijzen. Hij verklaarde, de leer die door de Hervormde dienaars gepredikt werd goed te keuren en in de hoofdzaak in te stemmen met de Nederlandsche geloofsbelijdenis en den Heidelbergschen catechismus, met uitzondering alleen van

¹) Bijl. III, X, XIII. ²) Aldaar. ³) Bijl. I. ⁴) Bijl. III.

zekere punten. Op de vraag, of hij zich aan het examen wilde onderwerpen, antwoordde hij bepaald ontkennend, tenzij in tegenwoordigheid van den heer VAN POELGEEST. ¹ Trouwens dit was door dezen alzoo aan OVERDHAGE voorgeschreven in een briefje van den 9 Mei, één dag vóór de zamenkomst te Alfen. OVERDHAGE moest zich dekken met het gezag van den heer VAN POELGEEST en geen examen toestaan dan in diens bijzijn en in tegenwoordigheid daarenboven van een' onpartijdige, door VAN POELGEEST te benoemen; mogt men verlangen, dat OVERDHAGE zich aan de classis onderwierp (door zich bij haar aan te sluiten?), VAN POELGEEST zou dit nimmer gedoogen. ² Aldus beriep zich OVERDHAGE in alles op zijn' heer voor de broeders te Alfen en verwees hen op hem, met wien zij te spreken hadden. De broeders besloten, twee leden der classis, namelijk FRANCISCUS PYTHIUS, predikant te Alfen, en VINCENTIUS MEUSEVOET, predikant te Zevenhoven, te deputeren om over deze zaak te handelen met doctor JEREMIAS BASTINGIUS, van wien of van een' gedeputeerde der synode vergezeld de genoemde gevolmagtigden der classis alsdan met den heer VAN POELGEEST spreken zouden.

Intusschen werden van kerkelijke zijde maatregelen genomen om OVERDHAGE op wettigen voet in de kerk te brengen en liet men niet na op onderscheidene plaatsen narigten omtrent hem in te winnen. Er werd een schrijven gerigt tot de Leidsche classis, dat zij hem voor zich doen verschijnen zou om hem te examineren, waarop den 1 Maart 1594 geantwoord werd, dat, vermits Hoogmade niet onder die classis, maar tot de Laag- of Neder-Rhijnsche behoorde en alzoo buiten de grenzen lag der eerstgemelde, aan de aanschrijving niet voldaan kon worden. ³ Daarop wendden zich de gedeputeerden der Zuid-Hollandsche synode tot de Neder-Rhijnsche classis, die hun den 12 April ten antwoord gaf, dat wel is waar bij de classisverdeeling Hoogmade onder deze classis gebragt was, maar dat de leeraar dier plaats niet meer dan éénmaal op de klassikale vergadering verschenen was, en dat, toen hij vermaand was zich voortaan bestendig aldaar te laten vinden, hij geantwoord had, dat de heer VAN POELGEEST niet wilde, dat de

¹) Bijl. I. ²) Bijl. VI. ³) Bijl. VIII.

dienaar te Hoogmade daaronder behooren zou. De zaak was vervolgens in handen der synode gegeven, wier beslissing men moest afwachten. ¹

Ten aanzien van de narigten omtrent OVERDHAGE, zij werden ingewonnen te Rotterdam, Londen en Leiden.

Het antwoord van Rotterdam, dat het oudste is, namelijk van 19 Mei 1594, is van de hand van den predikant aldaar CASPAR SWERINCKHUYSEN of GREVINCHOVEN, die (geboren te Dortmund in 1550) er in dienst was van 1579 tot aan zijn' dood in 1606. Hij meldt, dat in 1573 door den Rotterdamschen magistraat de pogingen van OVERDHAGE om op den preékstoel te komen, tegen den wil der kerk, zeer bevorderd werden. Eindelijk kwam het zóó ver, dat hij een avondgebed of predicatie hield, waarin hij ongegronde voorstellingen te berde bragt, gelijk hij ook naderhand bekende. Middelerwijl hadden sommige broeders vernomen uit Emden, dat hij vroeger aldaar eene »valsche leer" gedreven en zich aan misbruiken schuldig gemaakt had, weshalve hij aldaar geweerd was geworden. Daarop hield hij zich voor eenigen tijd stil en begaf zich met den prins van Oranje ten heiligen avondmaal. Vervolgens begon hij eenige kinderen te onderwijzen en school te houden. Hierna verkreeg hij wederom eenigen aanhang en ontzag zich niet zich uit te laten, dat de dienaars een' valsche leer leerden, waarover hij aangesproken werd en zich verontschuldigde met te zeggen, dat hij verklaard had de leer in sommige punten niet toe te stemmen. Ook had hij er zich op beroemd, dat hij bereid was tegen al de predikanten in 't land openbaar te disputeren; doch hij ontkende dat zóó gezegd te hebben, maar beweerde, dat hij betnigd had, dat er wel kloeker predikanten in 't land waren dan de toenmalige Rotterdamsche. Eindelijk kwam de zaak voor den prins, en aangezien er reeds verschil was met den Rotterdamschen predikant ÆGIDIUS JANSZON FRISIUS vóór dat het gemelde voorviel, zoo vertrok ÆGIDIUS naar Brielle; doch OVERDHAGE werd tot predikant niet toegelaten. Belangrijk inzonderheid is het getuigenis, dat SWERINCKHUYSEN bijbrengt van zijn' ambtgenoot FRANCISCUS VAN LANSBERGEN. Deze had verklaard, dat OVERDHAGE bij hem bekend

¹) Bijl. IX.

stond als in allen deele »een schalk man," die te Gend een zeer schadelijk boek aan den prins had opgedragen,¹ en zich aldaar een bitter vijand der kerk bewezen had. Terwijl LANSBERGEN te Gend predikant was, was OVERDHAGE in zijne tegenwoordigheid geëxamineerd, maar vol ketterij bevonden. Niet dan met veel moeite kon men hem, met behulp van den magistraat, van den predikstoel afhouden. In één woord, LANSBERGEN »kende hem voor een schadelijke pest der kerk." Zijn getuigenis is dáárom te gewigtiger, omdat LANSBERGEN onder de verdraagzame mannen zijns tijds mag geteld worden; later ging hij tot de Remonstranten over.²

Niet minder belangrijk is het berigt, ingewonnen bij den Londenschen predikant JACOBUS REGIUS, die mede, van 1578 tot 1582, predikant te Gend geweest was en derhalve OVERDHAGE aldaar gekend en gadegeslagen had. »Het ware wel te wenschen," zegt hij (den 15 Augustus), »dat, bij het bestaande groote gebrek aan predikanten, de geleerdheid en achtbaarheid des ouderdoms van dezen man der gemeente tot dienst kon strekken en dat ik met mijn getuigenis daaraan bevorderlijk zijn kon. Maar dit kan ik niet." Daarop gewaagt REGIUS van de moeite, die men te Gend met hem gehad had, alwaar hij zich onbehoorlijk in de dienst poogde in te dringen. Hij onderging er een examen, maar werd in de leer niet zuiver bevonden. Toen men naar hem vernam, hoe hij zich te voren onder de gemeente gedragen had, hoorde men niets, dat er toe aanmoedigen kon om hem in dienst te stellen. Integendeel, men werd gewaarschuwd door verscheidene gemeenten en broeders, die van Emden en Holland kwamen, dat men zich voor hem wachten zou, vermits hij de gemeente aldaar beroerd en in verwarring had gebragt. Naderhand bevond men dan ook, dat hij door onderscheidene zijdelingsche middelen dit eveneens te Gend beproefde, zoodat hij met Christus Zijne gemeente niet vergaderde, maar veeleer verstrooide. Omstreeks 1581 gaf hij een boekje uit, waarin verscheidene dwalingen hem werden aangewezen, als van den val des menschen, van de erfzonde en de wet. Zijn stijl was

¹) Ongetwijfeld wordt hier bedoeld het in 1581 door OVERDHAGE te Gend uitgegeven vredeschrift, vermeld bij SEFF, bl. 108—110.

²) Bijl. XII.

duister en verward, gelijk het bij zoodanige geesten gewoonte is. Daarbij was hij een man, genegen tot kwaadspreken, zoodat hij niet alleen in 't geheim bij de zijnen, maar ook met heimelijke briefjes bevonden werd sommige personen te schandvlekken. Hij had ook te Gend bij velen een' kwaden naam, doordien hij een proces had tegen zijn' eigen broeder, »waarin hij zich leelijk zoude verloopenen hebben." RÆGIUS betuigt zijn leedwezen dáárover, dat hij dit van den ouden man verklaren moest, en wenschte, dat hij in zijn' laatste dagen meer ruste vond en een middel om eerlijk te leven, en eindigt met de aansporing om, indien hij dit van noode had, aan hem de werken der liefde te betoonen. ¹

Eindelijk geeft de kerkeraad te Leiden, bij schrijven van 24 Augustus, een getuigenis omtrent HYPERPHRAGMUS, dat even ongunstig is. Gedurende den tijd dat hij te Leiden gewoond had, werd hij altijd verdacht een onrustige geest en een verstoorder van den kerkelijken vrede te zijn. Dit werd bevestigd doordat hij meermalen, zoowel schriftelijk als met daden, zijne kleinachting van de godsdienst en het gebruik der sacramenten aan den dag legde. Ergerlijke en lasterlijke redenen hield hij niet alleen, maar hij verspreidde ook schriften en boekjes, waardoor vele eenvoudigen, tijdens de oneenigheid in de Leidsche gemeente, waarvan hij meesterlijk wist partij te trekken tot bereiking zijner oogmerken, van de gemeenschap der kerk werden afgetrokken en in verwarring gebragt. Wat betrof zijn burgerlijk leven, 't was van dien aard, dat men hem geenszins een aanbevelenswaardig persoon mag achten om tot de heilige bediening te worden toegelaten, hoezeer hij daartoe ook aanhoudt en sommigen ligtelijk bewegen zou, aangezien hij in de talen en de geleerdheid meer dan doorgaans een ander gewoon predikant bedreven en geoefend is. Trouwens, hij had getracht de armoede, waartoe hij vervallen was, te verligten door zoodanige middelen, die zelfs bij de wereld niet al te eerlijk worden geacht, waarover hij nog dagelijks 't verwijt moest hooren van landlieden, molenaars, turfdragers, »tonsters' enz., over wie hij gesteld was om hunne maten en gewigten te controleren en den uitslag daarvan aan de overheid en den officier aan te brengen.

¹) Bijl. XI.

En ofschoon moet erkend worden, dat dit in eene wèl geordende republiek zeer noodig is, nogtans laat zich geen eerlijk man daartoe gaarne gebruiken, tenzij dat hij zich ook tegelijk laat welgevallen den naam en het verwijt van een aanbrenger en beschuldiger der schamele gemeente te zijn. Dit had dan ook HYPERPHRAGMUS dikwijls op de openbare straat, zoo te Leiden als ten platte lande, moeten hooren, niet zonder grooten smaad van de kerkedienst, die hij onordelijk waarneemt. Het zou dus zeer ergerlijk zijn, indien zoodanig persoon tot de heilige bediening wierd toegelaten, die naauwelijks goed genoeg zou geacht worden om een gewoon burgerlijk ambt te bedienen; te meer omdat hij de ongeregelde menschen altijd aanleiding genoeg gezocht wordt om de predikantsbediening te bespotten en in minachting te brengen. Nog meer bijzonderheden zouden kunnen worden bijgebracht. Vermits het echter mag worden aangenomen, dat hij meer door zijne uiterste armoede dan door een' opregten ijver om de gemeente van Christus op te bouwen gedreven is, om de dienst te Hoogmade aan te nemen, wordt geëindigd met de aanbeveling, dat hij in zijn' grooten nood worde bijgestaan, opdat hij met zijn' vrouw en kleine kinderen voor geheelen ondergang bewaard worde. ¹

Ziedaar het zondenregister van HYPERPHRAGMUS, opgemaakt door twee achtenswaardige leeraars der Hervormde kerk en den kerkeraad van Leiden. Een' gunstigen indruk maakt het op ons niet; veeleer hult het zijn persoon in een' donkeren nevel. Wij schorten ons oordeel op, totdat wij alles van hem zullen gehoord hebben, en vatten den draad zijner geschiedenis weder op.

Om HYPERPHRAGMUS juist te beoordeelen, moeten wij vooral ook het oog slaan op de geloofsbelijdenissen, die hij schriftelijk heeft afgelegd en die ons zijn overgebleven.

De eerste is eene Latijnsche, vermoedelijk die, waarvan gezegd wordt, dat zij door hem aan BASTINGIUS overgegeven en bij de synode van 2 Augustus 1594 gezien was.² Hij getuigt daarin, dat hij vastelijk gelooft, dat de apostolische geloofsbelijdenis het sterkste getuigenis is van de eeuwige waarheid; dat God de geheele

¹) Bijl. X. ²) Bijl. I, D.

heilige schrift door den heiligen Geest heeft ingegeven; dat deze de eenige uitlegger is der gewijde schriften; dat de godsbeloften in ons bevestigd worden naar de mate en kracht des geloofs, aan ieder gegeven door de magt des Heeren. De verborgenheden der sacramenten geloofde hij zóó te moeten eeren, dat wij door het geloof uit den dood der zonden overgaan tot het leven der deugden. Want het koninkrijk Gods bestaat niet in de letter, maar in de kracht des Geestes, zoodat in den doop de ware geloovigen door Christus gedoopt worden tot dooding van hun verstand en hun vleesch. Zij hebben toch deel aan den dood van Christus en zijn met Hem gestorven en zijn nu ook Zijner opstanding en vernieuwing deelachtig; zij dragen dus Zijn' dood in hun ligchaam zoo bestendig om, dat eindelijk ook in hun sterfelijk vleesch Zijn leven geopenbaard wordt. Derhalve verwerken wij alzoo de verborgenheid of het sacrament van het ligchaam en bloed van Christus, dat Hij in ons en wij in Hem blijven, verkondigende met dooding van ons zelve Zijn' dood totdat Hij komt, der zonden gestorven en der gerechtigheid of door de gerechtigheid levende. Door dit standvastig geloof, van God onvermoeid gewerkt door Zijne liefde jegens allen, zonder aanneming des persoons, vertragen wij niet, wakende en biddende, verwachtende de zalige hoop en verschijning der heerlijkheid des grooten Gods en onzes Zaligmakers Jezus Christus.

Hij twijfelde niet of dit was het geloof der heilige, ware Katholieke kerk, naardien wij door een standvastig en door de liefde werkend geloof Gode behagen. En deze eenvoudigheid en oprechtheid des geloofs is, van den eersten tijd der kerk, door de apostelen zelve en hunne opregte opvolgers, altijd voor alle geloovigen geheel tot zaligheid genoegzaam geoordeeld. Binnen de grenzen van dit voorvaderlijk geloof wenschte hij zich te houden, zonder ze te overschrijden, en buiten eenigen bitteren twist met iemand ontvangen te worden, zullende van harte door vrede en eendragt alier welzijn begeeren. Wederkeerig wenschte hij niemand in de gave en mate zijns geloofs op eenige wijze tot nadeel te strekken. Gelijk wij allen elkanders leden zijn, die door den band van medelijden vast aaneengehecht moeten zijn, alzoo staat of valt ieder in de gebrekkelijkheid van zijn geloof zijn' eigen Heer, en het is ons niet geoorloofd een' anderen dienstknecht te oordeelen, of ligtvaardig, bitter

en wreed te veroordeelen en veel minder nog te vervolgen met nijdigheid, schade aan te doen of tot het uiterste te drijven.¹

In deze belijdenis, hier en daar wel eenigszins duister, vinden wij veel overeenkomst met hetgeen OVERDHAGE in zijne uitgegevene schriften als zijne overtuiging had voorgesteld. Zijn eerste geschrift strekte reeds ten betooge, „hoe dat alle regt geloovigen der zonde gestorven zijn en in Christus waarachtig leven.”² Zijn tweede is een warm pleidooi tegen geloofsvervolging en voor Christelijke verdraagzaamheid.³ De geloofsbelijdenis maakt over 't geheel op ons een' goeden indruk.

Dit is minder het geval met eene tweede geloofsbelijdenis van OVERDHAGE, geschreven in de Nederlandsche taal. 't Laat zich wel eenigszins verklaren, dat hij hier spreekt in meer behoudenden geest, naar de geloofsbegrippen, in de Nederlandsche Hervormde kerk heerschende. Toen hij de eerste confessie schreef, gevoelde hij zich denkelijk veel meer onafhankelijk en steunde hij op 't gezag van zijn' magtigen beschermmer VAN POELGEEST. Maar toen de tweede uit zijn' pen vloeide, had hij dien beschermmer verloren, was te Hoogmade van den predikstoel geweerd en bevond zich te Alfen in de allerkommerlijkste omstandigheden. Hier vond hij bij den predikant FRANCISCUS PYTHIUS en bij den kerkeraad ondersteuning en voorspraak, en de hoop bezielde hem om nog te eeniger tijd eene leeraarsplaats te bekomen. Doch hij gevoelde wel, dat hij daartoe zich meer in den geest der Hervormde kerk moest uitlaten. Door den nood van armoë en gebrek gedreven, deed hij dat dan ook, vermoedelijk meer dan zijn geweten toeliet. Wanneer wij die geloofsbelijdenis uit dat oogpunt beschouwen, dan werpt zij op hem een' sombere schaduw. Wij mogen haar kunnen verklaren en tot op zekere hoogte verontschuldigen, vrijspreken kunnen wij haar niet. Laat ons het oog er op slaan.

De kerkeraad te Alfen had begeerd, dat OVERDHAGE niet alleen mondeling, maar ook schriftelijk eene geloofsbelijdenis afleggen zou. Hij had die dan ook in 't breede voor deze vergadering uitgesproken, en, in overeenstemming daarmee, verklaarde hij nu in

¹) Bijl. VII. ²) SEPP, bl. 85. Vg. ook zijn geschrift, vermeld op bl. 94.

³) T. a. p., bl. 86, verv. Vg. inzonderheid zijn geschrift, waarvan titel en inhoud zijn opgegeven t. a. p., bl. 108, verv.

schrift, dat hij de 37 artikelen der Nederlandsche confessie achte overeen te stemmen met het woord Gods, tegen dat woord niet strijdig. Ook den catechismus erkende hij in de kerk tot onder-richting hoog noodig geleerd en gepredikt te worden. Wat aanging het boek van MATTHIJS WYER, in de laatste synode ter tafel gebracht, hij betuigde rondelijk, dat hij het nooit zoo verstaan had als het aldaar door de predikanten was aangeduid, alsof namelijk de mensch alzoo zou »vergoed" worden of in God veranderd, dat hij zijn natuurlijk wezen verliezen zou; terwijl hij eenvoudig verklaarde, dat dit boek in zoodanige meening vol dwaling en kettersche dwalingen was.¹

Men zal hebben opgemerkt, dat OVERDHAGE zich omtrent den catechismus voorzigtiger uitliet dan over de Nederlandsche confessie. Toch had hij zich nooit zoo stellig verklaard over onze belijdenisschriften. Terwijl hij vroeger van niets wilde weten dan van Gods woord en ten hoogste de eeuwenoude zoogenaamde apostolische geloofsbelijdenis daarmee overeenkomstig verklaarde, nam hij nu als zoodanig ook de 37 artikelen aan en sprak zeer gunstig over den catechismus. Het boek van MATTHIJS WYER kennen wij niet. Blijkbaar echter was 't hem te doen om den kwaden indruk uit te wisschen, dien zijne verhouding tot dat boek op de laatste synode had te weeg gebracht.

Wij vervolgen zijne geschiedenis. Nadat men, niet tevreden met zijne geloofsbelijdenis, vruchteloos beproefd had hem tot een examen te bewegen en de hoogst ongunstige getuigenissen uit Rotterdam waren ingekomen, werden alle pogingen aangewend om hem van Hoogmade te verwijderen. De Zuid-Hollandsche synode, te Rotterdam vergaderd den 2 Augustus 1594, begon met strenge maatregelen te nemen. Reeds had de heer VAN POELGEEST, door de synodale gevolmagtigden aangesproken, te kennen gegeven, dat hij niet begeerde iemand in dienst te houden, die het met de leer der kerk niet eens was. Nu was het voorts der synode gebleken, dat HYPERPHRAGMUS een man was, onzuiver in de leer, niet geheel

¹) Zie van M. WYER en zijne boeken op de volgende bladz., noot 2).

vreemd van de leer van OSIANDER,¹ een onderzoeker van vele secten. Daarenboven had hij zich te Emden, Gend, Rotterdam, Leiden en elders noch in de leer der Christelijke godsdienst gezond, noch in zijn' wandel stichtelijk gedragen. Ook te Utrecht had hij getracht in dienst te komen, doch was, in zijn examen onzuiver bevonden, aldaar tot de heilige bediening niet toegelaten. Voorts waren de boeken van den geestdrijver MATTHIJS WYER,² van wien

¹) Vermoedelijk is hier bedoeld ANDREAS OSIANDER, van wien wij lezen o. a. in *Maarten Luther in zijn leven en ontwikkeling, geschetst door AUGUST BAUR, vertaald door dr. J. HARTOG*, bl. 391, 392: »ANDREAS OSIANDER, de verdienstelijke hervormer van Neurenberg, had, zich aansluitende bij LUTHER en diens geschrift over de »Vrijheid van een Christenmensch,» en tegenover eene bloot juridische opvatting van de leer der regtvaardigmaking, die LUTHER ook niet kon uitstaan, de mystieke voorstelling van eene door het geloof tot stand komende inwoning van God in het geloovige menschenhart, in den trant van de Mystieken der 14^e eeuw uitgewerkt. OSIANDER liet zich hierop nog al wat voorstaan, gelijk hij dan ook in het algemeen een ijdel man was. Deze opvatting van OSIANDER, hoe gemoedelijk en diepzinnig zij ook mogt zijn, had toch dit gevaar, dat zij leiden kon tot een zuiver gevoels-christendom, waaraan de practische zedelijke kracht ontbrak. LUTHER beoordeelde, in een brief aan W. LINK (van den 8sten October 1533) den met zijne eigene denkbeelden zeer ingenomen man volkomen juist, en gaf daarom den raad, hem met zachtheid te behandelen, opdat er niet bij 's mans prikkelbaar gestel uit deze vonk een brand mogt ontstaan. Het opvolgen van dezen raad, waaraan LUTHER nog kracht bijzette door ook OSIANDER tot vrede te vermanen, zou zeker de rust bevorderen — en inderdaad, het zachtmoedige woord van LUTHER bewerkte, dat de strijd, die toch slechts over een ondergeschikt punt liep, bij zijn leven niet tot eene uitbarsting kwam.»

²) Omtrent MATTHIJS WIER, WYER of WEYER, heb ik van dr. C. SEPP waarvoor ik hem van harte dankzeg, het volgende bericht ontvangen: »In *ARNOLDS Kirchen und Ketzer Hist.*, tom. II, p. 336, verv., wordt een vrij uitvoerig overzicht medegedeeld van den inhoud der schriften van WEYER, die na zijn' dood — hij stierf op 39jarigen leeftijd — door JOHAN SPEE zijn uitgegeven en in het Nederlandsch overgezet; ze zijn bij herhaling gedrukt. Mij kwamen zij tot heden toe niet in handen en nergens vond ik ze tot heden genoemd. Uit het referaat bij ARNOLD blijkt, dat WEYER het noch met CALVIJN noch met VELSIVS, maar met DIRK PHILIPS hield; dat hij een godgeleerde was, die zijn eigen weg ging, en, naar ik meen, dien in stilte ging. Ik zeg dit uit oorzaak, dat ik opgemerkt heb, dat noch HEPPE, *Geschichte des Ev. in Wesel* (1867), noch WOLTERS, *Ref. von Wesel* (1868) — auteurs dus, die handelen over de stad, waar WEYER gezegd wordt geleefd te hebben en gestorven te zijn — iets van hem of aangaande hem opgeteekend hebben. WEYER behoorde gewis ook tot de niet kleine serie der anti-dogmatici, die geen keurslijf van vormen wilden dragen.»

Ook aand rof. J. I. DOEDES betuig ik mijn' dank voor de volgende inlichting:

wij boven reeds hoorden, zeer door hem geprezen en aanbevolen. Hij had vroeger een boekje uitgegeven, waarin hij »de gemeene kerken grootelijks taxeerde.” Met HANS DE RIJCKE van de Waterlanders en Voetwasschers had hij zich tegen de kerk partij gesteld. Zonder dat hij kerkelijke attestatie vertoonde dat hij lid der kerk was, veel min zonder dat hij eene wettige beroeping had, had hij zich, tegen Gods woord, de kerkorde en het bevel der staten, in de dienst ingedrongen. De vergadering, op dat alles gelet hebbende, en genoegzaam gewaarschuwd omtrent zijne onrustigheid en verwarring van denkbeelden, ook omtrent zijne bittere gezindheid tegen de Gereformeerde kerk, besloot, dat zulk een persoon niet in de gewijde bediening mogt geduld, zelfs niet tot het examen om tot die bediening te komen toegelaten worden. De gedeputeerden der synode werden dus gemagtigd om met den heer VAN POELGEEST hierover te spreken, en, mogt men bij dezen geen goed gehoor vinden, de zaak met den heer advocaat te overleggen en aan de staten te vertoogen. Ook zouden de gedeputeerden schrijven aan de kerk van Leiden, ten einde aangaande HYPERPHRAGMUS narigt te bekomen.¹

Reeds hoorden wij, dat OVERDHAGE tot 31 Mei 1595 te Hoogmade in dienst was en toen door den heer VAN POELGEEST werd ontslagen. Op de synode, gehouden te Gorinchem den 15 Augustus daarna, zien wij den armen man verschijnen. Hij bragt er een drieledig verzoek in: ten eerste, dat de synode bij den heer VAN POELGEEST wilde tusschen beide komen, opdat hem de *f* 137,50 werden uitbetaald, die hij, zooals wij boven zagen, nog te vorderen had; ten tweede, dat hij mogt geëxamineerd worden om alzoo wettiglijk te komen tot het predikambt; en ten derde, dat men hem aanbevelen wilde bij de staten, ten einde hem onderhoud gegeven wierd totdat hij weder in dienst trad. Een en ander —

»Op de auctie SERRURE (Cat., I, N°. 264) was:” M. W. (MATHIJS WYERS) *Grondelicke onderrichtinghe van veelen hoochwichtigen Articulen*” enz. Francf. 1579, later te vinden op de antiq. cat. van OLIVIER te Br., van wien ik het op beziens gehad heb. Ook moet het vermeld worden in CAROLI *Memor. sec.* XVII, t. 2, pt. I, pag. 534.” Of het dit boek van WYER was, waarmee OVERDHAGE was ingelomen, maar dat hij later, zooals wij boven hoorden, te Alfen op zeker punt verwierp, kan ik niet verzekeren. ² Is mij niet mogen gelukken het ter inzage te verkrijgen.

¹) Bijl. I, D.

behalve zijn verzoek om toelating tot het examen — vinden wij ook in een verzoekschrift, door hem aan dezelfde synode ingediend,¹ waarin hij zich nog noemt »dienaar des woords te Hoogmade»: hij woonde er waarschijnlijk nog; maar POELGEEST had hem onlangs doen aanzeggen, dat hij binnen zekeren tijd vertrekken zou, of dat hij hem anders met de zijnen op straat zou doen zetten. Wat het lot van zijn verzoek was, is gemakkelijk te vermoeden: wij lezen het ook in eene uitvoerige apostille op zijn verzoekschrift. De vergadering sloeg hem de drie punten af, »uit oorzaak dat men hem niet alleen onbekwaam, maar onwaardig tot de kerkedienst oordeelde te wezen.” Nu volgt weder een zondenregister, dat o. a. gewaagt van de voorrede vóór een boekje door hem uitgegeven, »waarin gruwelijke en lasterlijke dingen staan, overtreffende de dwalingen en gruwelen des Alcorans, gelijk hem de vergadering uit gezegd boekje aangewezen heeft.”²

Bij dit streng besluit voegde nogtans de synode eene liefdedaad. Om OVERDHAGE tegemoet te komen in zijne benarde omstandigheden schonk zij hem f 36, waarvoor hij dankbaar quitantie teekende.³

OVERDHAGE had bij zijn verzoekschrift ook gevoegd eene copie van een verzoekschrift, aan de staten van Holland ingediend, waarin hij meldt, dat hij door den heer VAN POELGEEST van zijn dienst is afgezet en nu in de grootste armoede verkeert, verzokkende derhalve dat de staten hem eenigen onderstand zouden geven totdat hij op een' andere standplaats in dienst zou worden gesteld, en aanbiedende »altijd, overeenkomstig de Christelijke leer der Gereformeerde kerk, zich zóó te houden en te dienen, dat niemand oorzaak heeft over zijn' dienst, leer en leven te klagen.” Bij apostille van 15 en 22 Mei 1595 werd hem 50 pond van 40 grooten toegestaan totdat hij weder in dienst zou treden, »waartoe alle vlijt zoo door de kerk als den suppliant worde aangewend.”⁴ Men ziet, dat de staat op een ander standpunt stond dan de kerk en, niettegenstaande al het gebeurde, nog voor OVERDHAGE een' werkkring in de gemeente geenszins op den achtergrond schoof.

Zoo was dan OVERDHAGE van zijne bediening ontzet. Hij vestigde

¹) Bijl. III. ²) Bijl. I, E. De apostille is van 18 Augustus.

³) Bijl. IV. ⁴) Bijl. V.

zich met der woon te Alfen. Hier wist hij zich al dra de gunst te verwerven van den predikant FRANCISCUS PYTHIUS en de overige kerkeraadsleden. Hier legde hij op 5 November de geloofsbelijdenis af, waarop wij boven gelet hebben. Des anderen daags, den 6 November van 't zelfde jaar, waarin zijne afzetting had plaats gehad, derhalve slechts drie maanden daarna, aarzelde gemelde kerkeraad niet hem eene vereerende attestatie af te geven. Men getuigde daarin, dat OVERDHAGE een' wijle tijds te Alfen gewoond en zich met alle stilheid, gelijk een' Christen past, gedragen had. Hij had de predicatie des goddelijken woords naarstig bijgewoond en zich in alle Christelijke oefening onstraffelijk gedragen. Na geloofsbelijdenis was hij tot lidmaat der kerk aangenomen, en men beleefde aan hem een »goed vergenoegen." Aan allen, aan wie deze attestatie zou aangeboden worden, wordt dus gebeden hem als zoodanig te erkennen en te ontvangen en hem alle hulp te bewijzen, vooral uit aanmerking van zijn' grooten ouderdom en zijn zwaar huisgezin.¹

Nog verder ging de toegevendheid en welwillendheid voor OVERDHAGE van den Alfenschen kerkeraad, inzonderheid — dit mogen wij aannemen — van den predikant PYTHIUS. Deze stond hem zelfs den kansel af, ofschoon hij tegenwoordig geweest was op de synode te Gorinchem, waar HYPERPHRAGMUS ontslagen was, en alzoo niet onkundig was van wat 't geen betreffende was besloten. 't Wordt ons medegedeeld, dat PYTHIUS op eigen gezag, tegen het besluit der synode en zonder voorweten der classis den man te Alfen had laten optreden, dien men met zooveel zorg en moeite geweerd had. Deswege ontving PYTHIUS eene ernstige vermaning van de synode, die den 27 Augustus 1596 te Delft vergaderd was, met aansporing om voortaan in zoo gewigtige zaak zich voorzigtiger te gedragen.² Dit niet alleen, de synodale gedeputeerden zonden hem ook den 9 December eene scherpe berisping dáárover, dat hij aan OVERDHAGE eene attestatie had afgegeven, ten gunste van diens opregtheid, geloofsbelijdenis en handel en wandel, waarover de gedeputeerden zeer verwonderd waren, vermits OVERDHAGE nog zoo kort te voren in de synode bevonden was in

¹) Bijl. XIII.

²) Bijl. I, F.

verscheidene grove dwalingen en verkeerdheden te zijn. Hun was daarom gelast door de synode aan PYTHIUS te schrijven, in de hoop en het vertrouwen, dat hij niet anders met OVERDHAGE handelen zou dan door de synode was vastgesteld, met opwekking om aan eene volgende synode te rapporteren of OVERDHAGE aan de kerk behoorlijke »satisfactie» had gegeven en naauwkeurig acht te geven op zijn' belijdenis en wandel. ¹

Verder vernemen wij niets meer van HYPERPHRAGMUS. Alleen in een schrijven van 29 Februarij 1596, uit Sluipwijk, van iemand wiens naam onleesbaar is, gerigt aan den bekenden Goudschen predikant HERMANNUS HERBERTS, wordt verzocht de zaak van HYPERPHRAGMUS bij de staten te bevorderen. 't Schijnt, dat hij bij vernieuwing een request aan gemelde staten had ingediend, dat met den brief aan HERBERTS werd toegezonden, met verzoek om het aan burgemeester KEGELINCK te doen geworden en aan dezen tevens te schrijven tot aanbeveling van den requestrant. De schrijver van dezen brief was een geestverwant van HERBERTS en gewaagt van de »oude en broederlijke vriendschap," tusschen hen bestaande. HYPERPHRAGMUS noemt hij een' »goeden vromen ouden man," en wenscht vurig, dat hij in zijn' uitersten nood mogt geholpen worden voor zijn' overigen levenstijd, of liever tot op den stond dat hem weder de predikdienst werd opgedragen. ²

Wanneer wij nu, terugziende op al het vermeldde, een oordeel over HYPERPHRAGMUS zullen uitspreken, dan kan dit zoo gunstig niet zijn als 't gevoelen door den heer SEPP uitgebragt. 't Is waar, de mannen, die zich tegen hem stelden, waren behoudend, met andere woorden verkleefd aan het Gereformeerde leersysteem, gelijk dat in de confessie en den catechismus was uitgedrukt. Huune getuigenissen slaan wij dus achterdochtig gade als niet strikt onpartijdig; ze zijn bij ons verdacht van eenzijdigheid tegenover HYPERPHRAGMUS, dien zij noodwendig als hun' tegenstander beschouwden. In die getuigenissen zijn welligt de feiten overdreven voor-

¹) Bijl. XVI. ²) Bijl. XIV.

gesteld en moeten wij niet alles als zuivere waarheid aanmerken. Maar toch, de mannen, van wie die getuigenissen zijn uitgegaan, behooren tot de achtenswaardigste der Hervormde kerk, en 't zou ligtvaardig zijn hen in dezen van opzettelijk liegen te verdenken: zeker hebben zij niet zonder grond zoo ongunstig over hun' onrustigen tegenstander geoordeeld. FRANCISCUS VAN LANSBERGEN daarenboven, wiens getuigenis bijzonder ongunstig is, staat bekend als een vrijzinnig en verdraagzaam man. Kortom, wij kunnen niet anders dan, na dit zoo eenstemmig getuigenverhoor, HYPERPHRAGMUS beschouwen als een woelgeest, die ja alle dingen onderzocht om het goede te behouden, maar zich ook juist daarom van de eene secte wierp op de andere en allerlei excentriken op het gebied der godsdienst, gelijk de Hervormingseeuw ze in grooten getale opleverde, nu en dan aanhing. SERVET, SCHWENCKFELD, MATTHIJS WYER, OSIANDER, HANS DE RIJCKE, SIMON VAN HABOSCH behoorden af en toe tot zijn' geestverwanten. In onzen tijd, nu de verschillende kerkgenootschappen op Protestantschen bodem niet meer scherp tegen elkander over staan; nu de eene van de andere het goede heeft leeren overnemen en zij over 't algemeen alles wat overdreven en scherp is hebben laten varen; in onzen tijd kunnen we ons een' innig religieus Christen voorstellen, die, zonder zich aan ééne gezindte aan te sluiten dan misschien in naam alleen, tegen geen enkele gezindte gestemd is, en bij alle opleest wat hij voor den geest beschouwt als goud en edele gesteenten. Maar moeilijker was dat in den Hervormingstijd met zijn' boerenoorlog, zijn' Munstersche Wederdoopers, zijn' tallooze uitersten en in 't oneindige verschillende gevoelens, die als woekerplanten alom uit den grond opschoten. Wij, wij duiden het HYPERPHRAGMUS niet euvel, dat hij bij de Doopsgezinden ter kerk ging en zelfs in tijd van nood in hunne vergaderingen als prediker optrad, dat hij zich een vriend betoonde der Voetwasschers en zich aangetrokken voelde door allerlei verschillende geesten. Maar dit keuren wij af, dat hij desnietteenstaande een predikantsambt bedienen wilde in de Hervormde kerk. De Hervormden en Doopsgezinden bestonden nu eenmaal: waarom ging hij niet liever tot dezen over dan een leeraarsambt zoeken bij de Hervormden, terwijl hij 't in den grond met hen niet eens, ja misschien in zijn hart Baptist was?

Niemand kan twee heeren dienen. Zouden de zoo onverzettelijke Doopsgezinden gedaan hebben bij de Hervormden wat HYPERPHRAGMUS uit groote verdraagzaamheid deed bij hen? 't Is altijd te betreuren, dat er ook in de Reformatie-eeuw zooveel tweespalt, zoo weinig toenadering is geweest. Doch zou er eene Hervorming ontstaan zijn, indien de denkbeelden van verdraagzaamheid, niet zelden overgaande tot onverschilligheid toe, toen geheerscht hadden, die in deze eeuw heerschende zijn? Daarom aarzelen wij te betuigen, dat HYPERPHRAGMUS zijn' tijd vooruit was. Daarom zien wij in hem een' onrustig, woelig man. En daarom kunnen wij niet anders dan goedkeuren, dat de Hervormde kerk iemand, die noch te Gend, noch te Rotterdam, noch elders ooit op wettige wijs tot predikant was toegelaten, niet opnam in haren schoot, en iemand, die weigerde zich door een examen den koninklijken toegang tot haren kansel te verschaffen, uit haar midden weerde. Voor de orde en de veerkracht der Hervormde kerk was dat een levensvereischte. De eene synode hield zij na de andere, vaak in tijden van felle vervolging en moedig zich blootstellend aan marteling en levensgevaar, ten einde eene wèl geordende Hervormde kerk te stichten tegenover de Roomsche. En nu is het zeer verklaarbaar, dat zij niet met onverschillige oogen kon zien op zulken, die de eenheid kwamen storen in haar' eigen ligchaam en afbraken wat zij met de uiterste zorg zocht op te bouwen.

Nog eens, in de dagen van fellen partijstrijd der zestiende eeuw kunnen wij ons eene houding tegenover HYPERPHRAGMUS, als die wij gadesloegen, gereedelijk verklaren niet alleen, maar grootendeels verdedigen. Wij zullen den ouden man niet hard vallen, die, door nijpende ellende geperst, zich dringen liet tot eene belijdenis waarvoor hij in vroeger tijd zeker met fierheid zou zijn teruggekeinsd. Wij zullen ook de Hervormde kerk niet bovenmate prijzen, dat zij den grijsaard, dien zij terugstiet, door medelijden bewogen, een' aalmoes gaf. Maar wij houden vast, dat zij mannen van zoo beweeglijken en woelzieken aard niet kon opnemen in haren schoot, zonder zich der ordeloosheid, der verwarring, ja der ontbinding prijs te geven.

BIJLAGEN.

I.

UITTREKSELS UIT DE HANDELINGEN DER SYNODE VAN ZUID-HOLLAND.

A.

[Boek van Cabeljauw,¹
bl. 729.]

Minute van de handelinghe des particularen
Synodi van Suythollandt gehouden in 's Gra-
venhage den 22 Octobris 1591.

[Art.] 16.

Franco Willems aengaende, is rapoport gedaen by de gedeputeerde des Synodi in sijn saecke, hoe dat hy wel beterschap belooft hadde op de vermaninge aen hem gedaen, maer datter weynich vruchten van gespeurt waren, waer van oock mijn Heere van Poelgeest te kennen gegeven was. Ende wert verstaen by de vergaderinge, dat hy neydt² geexamineert was, dan dat hy alleenl. Saraviam eertijts hadde aengesproken, ende als hy by de Classe van Leyden soude geexamineert worden, dat sy hem onbequaem hadden bevonden; hy en was oock niet gecompareert inde Classe, noch oydt ten Avondtmale des Heeren geweest dan voor acht ofte 14 dagen geleden noch en wert by hem geen forme noch ordre van kercke bevonden. Daeromme de Synode gedeputeert heeft eenige dienaren deser vergaderinge om door vriendelijke conferentie hem te ondersoecken. Ende alsoo bevonden is dat Franco Willems geen reeckenschap sijns ghelooffs en wiste te geven, ende selfs gantsch onverstandich was in de H. thien geboden Godts, de Wet ende den Euangelio, niets wetende vande leere des christelijcken Catechismi, soo heeft de Synodus gedacht te behooren ende is geresolveert dat hy sijn dienst ende plaetse verlaten ende van daer vertrecken sal, ten eynde die selve met eenen anderen bequamen dienaar mach voorsien worden. Midts dat hem toegelaten is by tolerantie noch te mogen blijven in sijn plaetse tot op naestcommende lichtmisse, volgende sijn eygen begeren; ende sal middelertijt de kercke door de naestgesetene dienaren sijns Classis versien worden soo vele mogel. sijn sal. Ende sijn gedeputeert Reynerus Donteclock, Wijnandus Gerardi ende Theodorus Petri, den welken credentie gegeven is om hier van mijn Heere van Poelgeest aen te spreken, ende naer eenen anderen neffens den Classe uyt te sien etc.

¹) Zie n°. 2, 4, g, van den *Catalogus van het oud synodaal archief*.

²) D. i. niet, of nooit.

B.

[Boek van Cabeljauw,
bl. 832.]

Acta Synodi particularis der Kercken ende
Classen van Suydthollandt, gehouden ende
begonnen tot Leyden den 2^{en} Novembris 1592.

[Art.] 71.

Volgende de Acta des laestleden particularen Synodi is verhaelt ende verclaert van Franco Willems, dienaer tot Homade, dat hy was naer gecomen, hoewel niet ten prefixen tijde de resolutie des Synodi voors. ende wert geat- testeert van hem dat hy stondt in een cleyne plaetse, dat hy was vroom van wandel, ende redelijke wel ervaren inde verclaringe der sondaeghsche Euangelien, die hy tot Homade gewoonlijcken predickte; ende selfs gehoort sijnde, heeft hy bekendt wel waer te sijn, dat hy voorleden iare inden Synodo alsoo hem onversiens de conferentie opgeleydt was, door verbaestheydt niet en hadde connen antwoorden alst wel behoorde, maer verhoopte niet uyt actantie (alsoo hy seyde) maer door des Heeren genade, dat hy t' tegen- woordel. verbeteren soude, om wettelijken inden dienste (inden welcken hy by weten ende ter presentie des Classis, door Saraviam ende Buckium, t'welck oock de dienaren des Classis van Leyden attesteerden, was ingestelt) getolereert te worden. Soo ist dat de Synode Franconem voors. vermaendt heeft, dat hy ten bestemden tijde hadde behooren vanden dienste stille te staen (t' welck hy excuseerde overmits datter geenen dienaer gheweest en hadde, ende nu eenen anderen van welcken (alsoo hy seyde dattet geruchte ginck) t' beste getuychnisse niet en was, ten derdemale gepredickt hadde); ende wandt hy wel bereydt was in conferentie ende forme van examinatie hem te begeven, dat hy ondersocht soude worden inde voornaemste stucken der christelijke religie tot sijn ende der kercken verseeckertheyt, waer toe belastet sijn uyt den name des Synodi DD. Bastingius met de gedeputeerde dienaren uyt den Classe van Leyden, ende indien hy bequaem sal bevonden worden, dat hy sal mogen blijven inde kercke tot Homade, met goeden wille des Ed.^{en} Heere van Poelgeest etc. mits dat hy hem na kerckelijke ordre als andere dienaren regule, ende hem ter gewoonlijcker tijdt inde Classe van Leyden by provisie sal laten vinden, ende voor een dienaer desselven Classis gehouden worden. Maer want Franco voors., alst gebleken is, was cranck geworden, is den Classe van Leyden belast ten overstaen van eenige vande gedeputeerde des Synodi, dese saecke te effectueren.

C.

[Boek van Cabeljauw,
bl 869.]

Acta Synodi particularis der Kercken ende
Classen van Suydthollandt gehouden inden
Briel Anno 1593 ende begonnen den 31^{en}
Augusti na middach.

[Art.] 3.

Ter occasie vant gene inden voorledene Synode is gehandelt geweest van Franco Willems Predicant te Homade, is den Synodo voor gedragen geweest,

dat de Heere van Poelgeest den voors. Franco Willems sedert die tijdt heeft affghedanct, voorwendende dat hy de Pastorie goederen dit iaer vervallende, sal moeten employeren tot reparatie der kercke. Soo is den gedeputeerden des Synode opgeleydt, dat sy den Heere van Poelgeest hier over sullen aanspreken, dat het niet en bstaemt, dat de huyslieden daerentusschen sijn sonder dienst des woorts ende der sacramenten. Ende indien sijne E. daer inne anders niet en begeert te voorsien, soo sullen de voors. gedeputeerden t'selve den H. Staten remonstreren, ten eynde t' voors. dorp van eenen bequamen Predicant voorsien moge worden.

D.

[Boek van Cabeljauw,
bl. 904—906.]

Particuliere Acten des particularen Synodi van
Suydthollandt gehouden tot Rotterdam den
2^{en} Augusti, anno 1594.

[Art.] 5.

De Synode heeft verstaen, dat na het affdancken van Franco Willems tot Homade onder den Ed.^{en} Heere van Poelgeest ingecommen sij eenen Petrus Hyperphragmus inden dienste der kercke, den welcken by den Classe ¹ in tegenwoordicheydt van twee gedeputeerde des Synodi, ontboden ende gecompareert sijnde, gheensins tot examen heeft willen verstaen, noch met den Classe aldaer te doen hebben, voorwendende de autoriteyt van mijnheere van Poelgeest, die hem sulcx soude belast hebben; niettemin onder anderen te kennen gevende van eene inwendige beroeping die hy was drijvende ende zeggende dat hy de leere der gemeyne kercken wel toestondt, maer niet in alle pointen, hem refererende voorder tot een seeckere generale bekentenisse die hy DD. Bastingio hadde gegeven, ende die oock by den Synode gesien is. Waerover den Heere van Poelgeest voornoemt aengesproken sijnde, gaff voor andtwoorden, dat hy niet en begeerde, eenen, die met de gemeyne kercken inder leere niet eens en was, inden dienste te houden: alles breeder in het rappoort der gedeputeerden des Synodi ende inde acten des voors. Classis begrepen: waer by den Synodo noch voorder verclaert is, als dat de voors. Hyperphragmus eenen man sij *onsuyver inder leere*, ² niet geheel vreemt vande leere Osiandri, *vele secten*, alsoo hy hem inde voors. Classe hadde laten hooren, doorsocht hebbende, eenen man, *die hem tot Embden, Gendt, Rotterdam, Leyden ende elders noch inde leere der christelycke religie gesondt, noch in synen wandel niet soo stichtelycken alst wel mochte gedragen heeft*, den welcken oock tot Wtrecht dienst soeckende, ende *int examen onsuyver bevonden*, tot den Ministerium aldaer niet toegelaten is. Die oock die boecken des *Gheestdrijvers M. Wieri vele aangepresen* ende gerecommandeert heeft, gelijk oock een boeckken eertijts, waerinne hy de gemeyne kercken grootelijcx taxeert, *by hem uygegeven is, ende hem met eenen Hans de Rycke vande Waterlanders ende Voetwasschers* tegen de kercke partye gevoeght heeft, ende even wel ³ *onder kerckelycke attestatie, ende dat hy lidmate der kercke sij te verthoonen, hem inden dienst des woordts Godts tegen Godts woordt, ordre der*

¹) Namelijk de classis van Alfen van 10 Mei 1594: zie bijlage II.

²) Het hier en vervolgens cursief gedrukte is onderschript.

kercke ende interdictie van mijn Heeren Staten etc. soect in te dringen, veel min dat hy eenige wettige beroepinghe soude hebben. De vergaderinge op alles gelet hebbende, ende van des voors. persoons ongerusticheydt ende verwerringe van opinie, midtsgaders bittere gesindtheeydt tegen de gereformeerde kercke genoegsaem gewaerschooldt sijnde, heeft geresolveert, dat alsulck eenen inden Ministerio niet getolereert, *noch tot examen, om tot den Ministerium te commen, behoort toegelaten te worden*. Ende op dat hy dien volgende uyt den dienste tot Homade geweert moge worden, sijn de gedeputeerde des Synodi belast den Ed. Heere van Poelgeest hier van aen te spreken, om, volgende sijne Ed. verclaringe, alsulcke die niet eens en sijn inder leere met den gemeynen kercken, onder sijne Ed.^{en} gebiede voor dienaren der kercke *niet te tolereren, ende volgens Hyperphragmum voors.* te licentieren etc. ende den voors. Heere de meyninge des Synodi hier over verder te kennen geven. Sullen oock daer na by gebreke van goet gehoor by den voors. Heere, de sake met mijn Heere den Advocaet in communicatie leggen, ende volgens aen hare Ed.^e mijn Heeren Staten remonstreren, dat de kercken niet en connen met goede conscientie alsulcke inden dienste des predickampts toelaten, maer genoodtsaecht sijn aff te slaen ende te weren, biddende mijn Heeren Staten door hare Ed.^e autoriteyt volgende hare Ed.^e ordonnantie, aen sulcx de goede handt te willen houden; ende om t'voors. met meerder vasticheydt te effectueren, sal aende kercke van Leyden geschreven worden, om getuychnisse van sijn conversatie ofte wandel, ten behoef van de voors. gedeputeerde, te verkrijgen.

E.

[Boek van Cabeljauw,
bl. 923.]

Handelinge des particularen Sinodi der kercke
van Suydthollandt gehouden binnen Gorin-
chem den 15^{en} Augusti 1595.

[Art.] 27.

De Classe van Woerden heeft versocht dat de twee plaetsen Buscoop ende Homade mochten gedeelt worden om der gelegentheydt wille, te weten dat Buscoop onder de Classe van Woerden mochte resorteren, ende Homade onder de Classe van Leyden. Ende alsoo tusschen beyde Classen groot debat gevallen is, ende de vergaderinge aen wedersijde haer redenen gehoord hebbende, heeft goet gevonden, dat Homade sal gestelt worden onder Leyden, ende Buscoop onder Woerden: ten sij dat die van Leyden die selve plaetse oock begeeren te houden, waer van die gedep. der Classe van Leyden geseydt hebben, hare principalen t'selve aen te dienen.

[Bl. 928.]

[Art.] 39.

Petrus de Sutter alias Hyperphragmus ofte over de hage is verschenen inde vergaderinge, ende heeft vande selve versocht, eerstelijck: alsoo hy aenden Heere van Poelgeest eenich gelt van wegen sijnes diensts ten achteren is (soo hy seydt) dat de vergaderinge by den voors. Heere wilde aanhouden, dat hy mochte aen sijne penningen geraecken: daerbeneven dat hy mochte by de kercke geexamineert worden om alsoo wettelijck te commen tot het Ministerium, ende voorts dat men hem oock wilde recommanderen by de Heeren Staten, dat hy mochte onderhoudt hebben tot dat hy tot den dienst soude mogen

geraecken. Welcke dry puncten hem vander vergaderinge affgeslagen sijn, uyt oorsaecke datmen hem niet alleen onbequaem maer onweerdich totten kerckendienst oordeelt te wesen: aengesien hy by de kercken genoeg bekendt is, als stekende in grove dwalinge ende hier ende daer muyterien in der kercke aengericht heeft, hetwelcke blijft uytter conferentien alhier met hem gehouden, als insonderheydt te sien is uyt de voorredene eens boecxkens, dat hy gedrukt heeft, daer grouwelijcke ende lasterlijcke dingen in staen, overtreffende de dwalingen ende grouwelen des Alcoraens, gelijk de vergaderinge hem uyt het voors. boecxken aangewesen heeft. Ende naer lange onderhandelinge heeft men hem sijne requeste ofte copie der selver (beneffens copie der Heeren Staten der vergaderinge geexhibeert) geapostilleert in forma als volgt: Alsoo de suppliant geen blick van wettige promotie tot het predickamt en geene goede attestatie van eenige gereformeerde kercke als lidmaet der selver hebbende, hem tegen alle behoorlijke ordeninge inden dienst tot Homade ingedrongen ende hem op den Heere van Poelgeest beroepende, tegens de vermaninge des Classis, ten uystersten daer inne volherdt heeft, tot dat de voors. Heere van sijne gelegentheydt door de gedep. des synodi onderricht, hem suppliant wederom daer van ontset heeft. Soo en behoort hy suppliant den Synodum niet te moeyen, om hem aende betalinge van sulcken dienst te helpen: ende alsoo de Synodus by gelooffweerdige getuygenissen bericht is, dat die Suppliant voor henen in verscheyden kercken, ende onder andere tot Embden, Gendt ende Rotterdamme beroerten gemaect, ende tot quaden name gestaen heeft, ia oock in merckelijcke onsuiverheyt der leere bevonden is geweest, gelijk oock noch iegenwoordich uyt sijn eygen bekentenisse ende boeck by hem gedrukt ende uytgegeven, bevonden wordt; en can de Synodus hem totten kerckendienst (als daer toe onbequaem sijnde) met goeder conscientie niet voorderen, noch oock tot het examen om tot het predickamt te comen toe te laten tot dat hy by contrarie getuygenisse der voors. kercken, ende beter gevoelen ende verstandt inder leere hem van 't gene voors. gesuyvert sal hebben. Evenwel dewijle hij nu oudt ende gantsch arm, daer toe met sware huysghesin beladen is, heeft de Synodus van wegen der algemeyne liefde ende barmherticheydt, diemen alle menschen, ia sijne vyanden self schuldich is, goet gevonden, hem tegens sijne verdiensten, tot onderstandt van sijnen tegenwoordigen noodt te verhandtreycken de somme van sessendertich carolus guldens; met vermaninge, dat hy hem voorder by eenige gereformeerde kercke nederslaende, ende sijne voorgaende dwalinge detesterende, midtsgaders ware boete ende schuldtbekenninge sijnder voorgaende misbruycken beterende, ende alsoo volgens hem in christelijcke stilheydt dragende, der selver kercken assistentie in sijnen noodt naer gelegentheydt verwachte. Gedaen ter Synodale vergaderinge, desen 18^{en} Augusti A^o. 1595; ende heeft van dese ontfangen penningen quitantie gegeven.

F.

[Boek van Cabeljauw,
bl. 954.]

Acten des Zuydthollandschen Synodi begonnen
binnen Delft den 27^{en} Augusti 1596.

[Art.] 12.

Volgens t'consent des Classis van Leyden, is goet gevonden, dat Busschop

ende Homade onder den selven Classe resorteren zullen; midts dat de Heere van Poelgeest, ten aenhouden van de gedeputeerde des Synodi verclare te vreden te sijn, dat de D. van Homade sich in alles drage conform de ordeninge der kercke.

[Bl. 955.]

[Art.] 17.

Sal van wegen dese vergaderinge een ernstige vermaninge geschreven worden aen Franciscum Pythium kerckendienaer tot Alphen, overmits hy op sijn eygen autoriteyt tegens de resolutie des lesten Synodi, art. 39, ende sonder voorweten sijns Classis, Petrum Hyperphragmum alias Pieter de Suttere binnen Alphen heeft doen prediken, ¹ ten eynde hy sich voortaan van sulcx wachte, ende in soo gewichtige saecke voorsichtelijker handele. Sullen haer oock die vander Classe van Overrhijnlandt midts desen tot onderhoudinge van goede correspondentie met malcanderen in sulcke ende diergelijke saecken vermaent houden.

G.

[Boek van Cabeljauw,
bl. 973.]

Acten des Suydt-Hollandtschen Synodi begonnen
binnen Schoonhoven, den 9^{en} Septemb. 1597.

[Art.] 5.

Vande saecke van Homade art. 12, wordt den Ghedep. des Synodi midts desen belastet, den Heere van Poelgeest, die tot noch toe niet veel ghehoors en heeft ghegeven, nochmaels aen te spreken, ende te versoecken de handt te houden, dat sijne ondersaten met een goet dienaer versorcht moghen worden; ende indien hier in noch ghebreck valt, sullen syt met voorgaende waerschouwinghe den E. Heeren Staten demonstreren. Wort oock den Ghedep. des Classis van Leyden belastet met haren Classe van dese saecke wijders te handelen.

H.

[Boek van Cabeljauw,
bl. 1017.]

Acten des Suydt-hollandtschen Synodi ghehouden
binnen Dordrecht Anno 1598 ende begonnen den 1^{en} Sept.

[Art.] 3.

Van de saecke van Homade (art. 5 gheroert) is in ghebracht, dat de Heere van Poelgeest den dienaer van Waubrugghen bewilicht heeft om de kercke van Homade by provisie voor een iaer te bedienen, ende indien die plaetse wettel. en wierde vorsien, soo salmen naer volghen de resolutie des voorgaenden Synodi.

I.

[Boek van Cabeljauw,
bl. 1067.]

Acta des particularen Suydt-hollandtschen
Synodi ghehouden inden Haghe den 31^{en}
Augusti 1599.

[Art.] 3.

Van Homade is de Classe van Leyden belast noch de goede handt daer aen te houden, dat de selve kercke met een eyghen Predicant versien werde.

¹) „Franciscus Pytheus,” predikant te Alfen, komt voor onder de tegen-

J.

[Boek van Cabeljauw,
bl. 1093.]

Acta des particularen Synodi van Suydthol-
landt, ghehouden tot Leyden, den 15^{en} Au-
gusti Anno 1600.

[Art.] 3.

De kercke van Homade geroert art. 9 ¹ wiert provisionelijk bij combinatie bediendt, met goede ordre ende ruste, t'welck de Synodus voor desen tijdt alsoo latet blijven, ende vermaendt alsnoch de Classe van Leyden te aerbeyden, dat de kercke voors. wederomme met eenen eyghenen dienaer voorsien worde.

K.

[Boek van Cabeljauw,
bl. 1133.]

Acta des particularen Synodi der kercken
van Suydt-Hollandt, ghehouden ter Goude,
den 28^{en} Augusti 1601.

Arti. 3.

Wat belanght de kercke van Homade Art. 3. Alsoo de Synodus verstaet, datse sonder dienst ende dienaer is, sijn de Commissarissen der Staten van Hollandt gebeden gheweest, mijn Heere van Poelgeest aen te spreken ende sijn E. te vermanen ordre te stellen, dat oock aldaer (in conformiteyt van alle kercken binnen hollandt) eenen ordinaren dienaer des woorts beroepen, ende middele tot sijn onderhoudt bestelt werde: op dat de ghemeyne kercken niet ghenootsaect worde, daer van aen de E. Heeren Staten te doleren, ende redres van hoogher handt te versoecken, waer toe de Ghedep. in cas van weygeringe midts desen belast sijn.

L.

[Boek van Cabeljauw,
bl. 1165.]

Acta des particulieren Synodi der kercken
van Suydthollandt ghehouden binnen der
Stede Schiedam, beghinnende den 27^{en} Au-
gusti Anno 1602.

Arti. 3.

Nopende de kercke van Homade (Art. 3) alsoo de Synodus verstaet, datse als noch sonder dienst ende sonder Predicandt is, sullen de Ghedep. des Synodi met alle vlijticheydt aerbeyden, dat de voors. plaetse, sonder langer wtstel, met eenen ordinaren dienaer, ende onderhoudt des selven versocht worde. Ende sijn ghebeden gheweest de H. Commissarissen in dezen aenden H. van Poelgeest, ende daert noodich sijn sal, voorder de goede handt te houden: t'welck hare E. oock belast hebben.

woordigen uit de Classis van Woerden en Overrhijnland op de synode te Gorinchem (zie boek van Cabeljauw, bl. 912) en kon dus niet onkundig zijn van het daar beslotene ten aanzien van Hyperphragmus.

¹) Lees: »art. 3.»

M.

[Boek van Cabeljauw,
bl. 1205.]

Acta des particularen Synodi der Kercken
van Suydt-hollandt, ghehouden binnen der
stede vanden Briele, beginnende den 4^{en}
Augusti 1603.

Artic. 32.

Nopende de kercken staende onder de particuliere heerlijckheden sullen de Ghedep. des Synodi opsicht op de selve hebben, datse haer informeren [sic] met de andere ghereformeerde kercken in alle goede orde. Tot welcken eynde sullen de Classen, daer onder de selve kercken sorteren, aende Ghedep. voorseydt overschrijven, wat ghebreck by de selve mochte wesen, ende soo veel het moghel. is t'selve te beteren: Is oock tot occasie van deseng gesproocken vande kercke van Homade int 3 Artyckel vant voorleden Synode vermaent, welcke, mede staende onder eenen particul. heere, sonder dienst ende Predicant is; sal dese saecke ghelijck van oudts bevolen blijven de Ghedep. des Synodi, ende de Classe van Leyden daeronder sy sorteert om by den heere van Poelgeest aen te houden, alsoo daer niet anders in can ghedaen worden.

N.

[Boek van Cabeljauw,
bl. 1224.]

Acta des particulieren Synodi der kercken van
Suydthollandt, ghehouden binnen de Stadt
Woerden, begonnen den 10^{en} Augusti 1604.

Arti. 18.

De E. Heeren Ghecommitteerden hebben aenghenomen de E. M. Heeren Staten aen te dienen, dat de kercke Homade, Art. 32, ende van Heuckelem, staende onder particuliere heeren, van kerckendienst onversien blijven. De respectieve heeren, als met namen de heere van Poelgeest goede woorden ghevende, naer de welcke niet en volcht. Ende ten versoecke aen hare E. M. dat hare E. daer inne believe te remedieren: t'welcke oock den ghedep. des Synodi opgheleydt is te versoecken.

ANDERE STUKKEN UIT HET SYNODAAL ARCHIEF OVER HYPERPHRAGMUS. ¹

II.

Acta Classicalia gehouden den 10^{en} Majj
[1594] in Alphen.

Is verschenen Mr. Pieter van Overhagen voor een Gedeputeerden des Overijnlantschen Classis ten versoucke en int byweesen der Gedeputeerden des Synodi.

i. In den 1^{en} Mr. afgevraecht zijnde hoe hy in den dienst tot Homade sonder ymandt van den broederen des Classis daarvan aentespreken gecōmen

¹) Zie *Catalogus van het oud synod. archief*, 39, II.

is: heeft geantwoord dat hy door d'autoriteyt van mijn E. heere van Poelgeest den dienst betreden heeft.

ii. Ten tweeden daerover vermaent zijnde niet ordetl. gehandelt te hebben: heeft geantwoord dat hy mijn heere van Poelgeest daervoor laet verantwoorden.

iii. Ten 3^{en} hē affgevraecht zijnde off hy eenich bescheydt hadde sijnes wettelicken beroups, heeft geantwoord dat zulcx onnodich was, hē tevreden houdeū met sijne innerlijke beroupinge, die hy seyde van Godt ontfangen te hebben, waerby hy nae verscheyden aenwijssingen gepersisteert heeft, seggeū dat hy sijne innerlijke crachtelick wilde bewijsen.

iiii. Is hē oock affgevraecht off hy de leere dieder geleert wordt by den Gereformeerden dienaren voor oprecht eū goet bekend, heeft geantwoord jae. Is hē daerop gevraecht, off hy dan niet en hadde tegen de algemeene bekētenisse eū den Christelickē Catechismū: heeft geantwoord niet int Pricipael, dan alleen in zekere poincten; daerop hē gevraecht is off hy gewillich eū bereyt was hē Examini tonderwerpen: heeft geantwoord Neen: ten waere int byweesen van mijn heere van Poelgeest, volgēs sijn belastinge hē van sijnen heere gedaen, hē referende aen de bekētenisse D. Doctori Bastingio overgelevert, daerby hy seyde te willen persisteren.

v. Is hē oock affgevraegt off hy Lidtmaet der kereke was eū daervan bewijs hadde; heeft ten antwoordt gegeven, dat hy binnen Leyden gecōmunicceert hadde doch geene Attestatie gevordert; waerop hy van den broederen als noodich tot sijne justificatie niet alleen is aengesproken maer ernstelijck oock vermaent dat hy in sijn conscientie gaen soude eū overleggen off oock dese sijne handelingē wettelick waere, hē voorts vermaneū affstant sijnes dienstes te doen wes ter tijt toe de broederen met sijnen heere gesproken hadden eū alle dingen ordentlijck gehandelt waeren: waerop hy antwoordeū seyde dat hy hē in geenēn dingen en vonde beswaert eū wel te vreden was dat men met sijnen heere spraeke.

Dit aldus geschiedt zijnde hebben de broeders onder haer geresolveert eū goet gevonden twee uyten haeren als D. Franciscū Pythiū, dienaer des Ghodelicken woorts tot Alphen, eū D. Vincētium Meusevoet, dienaer des Gho. woorts tot Sevēhoven te deputeren, eū door deselve sovele desen handel belanget met D. Doctore Bastingio te confereren, eū sijn advijs hierop te hooren eū daerna de E. heere van Poelgeest den gantschen handel te communicerē mit den Doctore Bastingio ofte mit een gedeputeerde des Synodi vergeselschaft zijnde.

Florentius Marci ab Halle '
scriba Classis.

[Achterop staat met een'
latere hand:]

Acta Classis Alphensis, 10 Maji 94. Van Hyperphragmo.

Stukken rakende Petrus Hyperphragi- [nieuwe regel] nus of over de Hage, ingedrongen door de Heer van Poelgeest tot Homade a°. 1594 dog weder van den selven Heere van sijn dienst (die hy alduer had

¹⁾ Florentius Marci ab Halle was predikant te Aarlanderveen. Later trad hij in dienst te Oegstgeest, van waar hij in 1606 te Sluis kwam. Hij stierf als predikant aldaar 24 December 1622.

waergenomen van 't begin van Sept. 1594¹ tot den laetsten Majj 1595) ontset was, waer van hy ook om redenen ontset is gebleven volgens de resolutie des E. synodi van Suyd-holland, gehouden tot Gorinchem in date den 18 Aug. 1595.²

III.

COPIE VAN SUPPLICATIE VAN PIETER OVER D'HAEGE DEN SYNODO OVERGEGEVEN
VERGADERT TOT GOORCHUM.

Aen mijn E. Heeren de gecommiteerde van
Heeren Staten van Hollandt mitsgaders de
gemeene dienaers der kercken van Zuyt-
hollandt vergadert int Synodo tot Goorchum.

Vertoocht met alder reverentie Pieter Overd'haege dienaer des woorts in Hoochmaede, onder de jurisdictie van E. Heere Gerrit van Poelgeest, dat hy Suppliant in den jaere xvc. drie ende t'negentich beroepen wesende van selve Heere van Poelgeest, om de kercke aldaer te bedienen, hy metten selven geacordeert is, dat hy jaerlicx tot sijn onderhout soude hebben twee hondert en vijftich guldens, en op die condicie dat d'een den anderen een half iaer tijdt te voren soude opseggen, gelijk sijns Suppliants voorsaet Franck Willemssen oock toegeseyt is geweest; dies volgende heeft hy Suppliant den voors. kerckendienst aldaer bewaert van int beginsel van September 1593 totten laetsten dag Mey anno xvc. xcv, de gemeente aldaer in Godts woort en Christelicken wandel onderwijsen en leerende, na de gave en mate hem Suppliant van Gode vut genade verleent. Tes nu soo dat die voors. Heere van Poelgeest, sonder eenige iuyste oorsaecke tegen het voors. mondelick contract, hem Suppliant over eenen tijt van drie maenden geschreven heeft *dat hy hem van synen dienst ontsloech en hem voorsien soude van een ander plaetse, hem Suppliant seer hertelick bedanckende van den dienst der kercke aldaer gedaen, ende niet laten soude met hem af te rekenen, en geven goet contentement met volle betalinge en niet te cort doen, volgende de aenneminghe by syne E. gedaen etc. gelijk het blyct by syn eygen missyve met syn eygen handt an den Suppliant geschreven.* Ende hoewel hy Suppliant in den voors. tijt wesende een jaer ende negen maenden, niet meer in als³ ontfangen en heeft, dan eens driehondert guldens, sulcx dat hem Suppliant soude resteren van voors. dienste hondert seven en dertich guldens en thien stuvers, behalve het loopende halff iaer van te vooren te moeten opseggen, volgen het voors. contract mitsgaders oock het remboursement van tgunst hy Suppliant ter saecke van saeyen, planten en cultivatie van den thuyt te coste geleyt heeft etc. en dat hy Suppliant beladen wesende met seven levende kinderen deur de voors. afsettinge en wanbetalinge geraect is in dese costelicke benaude tijt in grooter aermoede en noot so en can hy Suppliant niet geraecken tot afrekeninghe ende betaelinghe, maer is hem Suppliant ter contrarie onlanx by den voors. Heere van Poelgeest doen aenseggen dat hy vertrecken soude binnen seeckeren tijdt, off soude hem met de sijnen op straete doen setten etc. Ende alsoo hy suppliant niet en weet wat middele hy best sal mogen gebruycken om met gemoede tot sijn betalinge ende afrekeninge metten Heer van Poelgeest voors. te geraecken, ende het niet wel soude voeghen, emmers niet en betaemt, dat hy hem

¹) Lees: 1593. ²) Zie de acten dezer synode boven, bijl. I, E.

³) „Als,” d. i. alles.

jegens den selven met justitie soude stellen, oock dat hy sulcx niet en vermach; So versouct hy Suppliant ootmoedelic uwer E. raedt en hulpe in deser saecke.

Dat voorts U. E. gelieven wil hem Suppliant als nu sonder dienste ende verdienste wesende, behulpich te wesen, ten eynde hy wederom met eenen anderen kerckendienst mocht werden voorsien, volgens d'Apostille der Heeren Staten, daer van Copie hier by gevoecht is.

Ende is oock des Suppliants demoedich bidden, dat men hem middeler tijd soude gelieven voordelick te wesen dat hem eenich secours, onderstant ende behulp mocht bygevoegt ende gedaen werden, waermede hy hem en sijn familie in den vutersten noot soude mogen onderhouden. Twelck doende etc.

[Het volgende staat als apostille er naast geschreven:] Also de Suppliant geen blijk van wettige promotie tot het Predickamt, geene goede attestatie van eenige gereformeerde kercke, als lidmaat der selve hebbende, hem tegen alle behoorlicke ordeninge inden dienst tot Homade ingedrongen, ende hem op den Heere van Poelgeest beroepende, tegens de vermaninge des Classis, ten vuterste daerin volherdt heeft, tot dat de voors. Heere van sijne gelegentheyth door de gedeputeerde des Synodi onderricht, hem Suppliant daer van wederom ontsiet heeft; So en behoort hy Suppliant den Synodum niet te moeyen, om hem aen de betaeling van sulcken dienste te helpen. Ende also de Synodus by gelooffwaardige getuychnissen bericht is, dat de Suppliant voorhenen in verscheide kercken, en onder anderen tot Embden, Gendt en Rotterdam beroerte gemaect en tot quaede naeme gestaen heeft, jae oock in merckelicke onsuverheyth der leere bevonden is geweest, gelijk oock noch tegenwoordich vut sijne eygen bekentenisse en boeck by hem gedruet en vutgegeven bevonden wordt: en can de Synodus hem totten kerckendienst als daertoe onbequaem sijnde met goeder conscientie niet voorderen, noch oock tot het examen om tot het Predickamt te comen, toelaeten, tot dat hy by contrarie getuygenisse der voors. kercken en beter gevoelen en verstant inder leere hem van tgeene voors. gesuvert sal hebben. Evenwel dewijle hy nu oudt en gantsch arm, daer toe met swaer huysgesin beladen is, heeft de Synodus van wegen der algemeene liefde en barmherticheyt die men alle menschen, jae sijne vyanden selfs, schuldich is, goet gevonden, hem tegen sijne verdiensten, tot onderstant van sijnen tegenwoordigen noot te verhandtreucken de somme van sessendertich Carolus guldens: met vermaeninge dat hy hem voorder by eenige gereformeerde kercke nederslaende, en sijne voorgaen dwalinge detesterende, mitsgaders deur waere boete en schultbekenninge, sijne voorgaen misbruycken beterende. Ende also volgens hem in Christelicke stilheyth draegen, derselver kercke assistentie, in sijnen noot na gelegenheyth verwachte. Gedaen ter Synodale vergaderinge den 18^{en} Augusti anno 1595.

Onder stont

Joannes Leo, præses Synodi. ¹

Joannes Mylius, scriba Synodi. ²

¹) Johannes Leo (de Leeuw) werd predikant te Zalt-Bommel vóór 1587 en overleed aldaar 1607. Hij was voorzitter der Zuid-Hollandsche classis te Zalt-Bommel 20, 21 April 1573.

²) Johannes Mylius (van der Mijle) was, na elders in dienst geweest te zijn, in 1591 predikant te Breda geworden, alwaar hij overleden is.

IV.

Ik Pr. overdhage bekenē by desen ontfāgen te hebbē de somme van ses en dertich guldens, van wegen der gemeenē broederen in Synodo tot Goreu vergadert. en dat uyt goeder liberaelheyt tot secours en onderhout van mijner familien in mijnē grootē nood. Waer of ick Pr. voornoemt den selven gemeenē broederē zeer hertelickē bedancke. Orconden mijns handteeckens hier onder gestelt desen 17 Augusti 1595.

Pieter overdhage.

[Het geheel is eigenhandig door den onderteekenaar geschreven. Tusschen de twee woorden van den onderteekenden naam staat een' figuur geschreven, dat zijn' gewone handteekening zal geweest zijn. Men ziet, dat de onderteekenaar zelf zijn' naam verschillend spelt.]

V.

Copie.

Aen mijne E. wijsen grootdadigen Heeren
Staten van Hollandt.

Supplierende vertoocht in alder reverentien en onderdanicheyt Pieter Overhaege, dienaer des woorts in Hoochmaede onder mijn E. Heere van Poelgeest, hoe dat hy Suppliant nu affgeset sijnde van sijnen dienst, door den E. Heere van Poelgeest sonder nochtans des schults van Suppliants, in grooter noot en aermoede gecommen is, overmits beladen wesende met seven levende kinderen; daerom bidt ootmoedelijk de voors. Suppliant mijne U. E. grootdadige Heeren Staten dat haerer wijser discretie believen wil hem Suppliant eenich secours, onderstandt ende behulp by te leggen en te doen, om hem ende sijne familie inden vutersten noot te onderhouden, tot dat hy Suppliant met eenigen dienst op een ander plaetse voorsien sal mogen wesen, hem presenterende altijd conforme der christelicke leere der gereformeerder kercke alsoo te houden en te dienen, dat niemant geen oorsaecke en sal hebben van hem te claegen aengaende sijnen dienst, leere en leven. Dit doende, seer hooge wijze ende voorsienige E. Heeren enz.

Op de marge stont geschreven: Fiat ordonnantie van vijftich ponden op Coolwijck tot onderhoudt van Suppliant, tot dat hy weder in dienste wesen sal, daertoe alle goet debvoir so by die vander kercke als den Suppliant gedaen sal worden; xjen Majj 1595.

Noch stont op de marge geschreven: De Gecommitteerde van Staten van Hollant en Westvrieslandt ordonneren Cornelis van Coolwijck, ontfanger generael van geestelicke goederen, te betaelen Pieter over d'Haege, predicant geweest in Hoochmaede, de somme van vijftich ponden van xl grooten, hem toegevoecht tot sijn onderhoudt tot dat hy wederom met eenen kerkendienst sal wesen versien, *daertoe alle debvoir soo by die van der kercke als by hem Suppliant gedaen sal worden.* Ende beneffens desen overbrengende behoorlick acqute hierop dienende sal de voors. somme van L ƒ den voorē Ontfanger werden gepasseert in vutgeven sijnder Reeckeninge. Gegeven in den Haege desen xxijen Majj anno xvc vijf ende tnegentich. Onderteekent Schoterus, Aernoudt Duyck, J. van Goutvelt. Onder stont geschreven: Ter ordonnantie van Gecommitteerde Raden voorgeē, by my onderteekent: C. de Rechtere 1595.

Gecollationneert iegens sijn principaelen in date en geteyckent als boven. Ende bevonden dese copye daarmede te accorderen. By my notaris geadmitteert by den Hove van Hollandt desen xxix Mey 1595.

Reynbout.

[Buitenop staat geschreven:] Mr. Pieters over de Haghe Apostille op zijn versoek.

VI.

Copie.

Meester Pieter, achter onse resolutie op eergisteren genomen, zo sult ghy u morgen tot Alphen laeten vinden en hooren wat sy u daer zullen willen seggen. Indien sy u yet voorhouden tgun strijden soude tegens mijn gherechticheyt, zult ghy u refugie tot my nemen; en spreken sy u van texamen, zult hun andienen dat ick begheer dattet tzelve gheschiede in mijn presentie met noch eenen onpartijdigen dien ick daertoe nemen zal. Ick hebbe gisteren den tijdt niet gehadt den President Bastingio te spreken maer sal nu daer passeren nae den Hage besien of ick hem spreken zal mogen, en indien ick den tijdt hebbe u daervan adverteren. Wilt altijd voer ogen hebben mijn autoriteyt en gerechticheyt; dat sy meinen soudon u den classi subiect te maken en sal ick nimmermeer lijden. Dan sy soudon wel pedetentim haer voeten daer in te krijgen. Maer moeten toesien. Hisce valebis ad reversum alloquar raptim. Den 9 Majj 1594.

Onderstont: U. L. zeer goede vriend

Poelgheest.

[Buitenop staat geschreven:] Poelgeesten brieff.

VII.

Ego Petrus Hyperphagmus certe credo Symbolū apostolicum esse solidissimū aeternae veritatis testimonium. Ac proinde totius¹ S. Scripturae a Deo inspiratae² abdita sic suspicio, veneror, adoro, ut vere et reipsa,³ unico auctore, magistro et S. literarū interprete Dei Spiritu, id quod promissum, scimus et credimus, in nobis praestetur,⁴ pro mēsurā et energia cuique datae fidei⁵ per valentia, potentiam, roborisque efficaciam ipsius Dei opt. max. Mysteriorum ita colenda censeo, ut per eandem fidem, ex morte vitiorum transitū faciamus in vitam virtutum.⁶ Regnum enim Dei nō in litera, nudo sermone, egenis infirmisque ceremonijs cōsistit, sed in Spiritus efficaci potentia, adeo ut⁷ in baptismo vere fidentes per Christum⁸ Dei virtutē in nostri ingenij et carnis interitū baptizemur, mortī Christi per similitudinē insiti, quē cū eodem ex mortuis excitato resurrectionis et renovationis quoque consortes

¹) Hier en vervolgens staat een teeken, terugwijzende naar de in margine gestelde bijbelpplaatsen: 2 Tim. III: 16; 2 Pet. I: 21. ²) Rom. XVI: 24; 1 Cor. IV: 1; Ephes. I: 9, III: 3, 4, 9, VI: 19; Coloss. I: 20, II: 2; 1 Timo. III: 10. ³) Luc. XXIV: 27, 44, 45, 49; Act. II: 4; Joh. XIV: 16, 17, 25, XV: 26, XVI: 13. ⁴) Rom. XII: 4. ⁵) Ephes. I: 19; Coloss. II: 12. ⁶) 1 Cor. II: 4, IV: 20; 1 Thess. I: 5; 2 Pet. I: 16. ⁷) Rom. VI: 3, 4, 5; Tit. III: 5. ⁸) 1 Cor. I: 24.

efficiamur,¹ ac mortificationem eius in corpore nostro sic assidue circūferamus, ut tandem etiam in mortali nostra carne vita eius manifestetur; atque adeo ita demū mysterium seu Sacramentum corporis et sanguinis Christi peragimus,² ut ipse in nobis et nos in eo maneamus³ mortemque eius, donec veniat, cū interecone annūciantes, ⁴ peccatis defecti iustitiæ seu iustitia vivamus. Cuius fidei constanti ex Deo opere, amoris in quosvis citra personarū respectū, indefatigabili labore, ac spei in Christo invicta tolerantia, nō intermittimus⁵ vigilantes et orantes⁶ expectare illā beatā spem et manifestationem gloriæ illius magni Dei et Servatoris nostri Jesu Christi etc.

Hanc esse fidem S. Ecclesiæ veræ Catholicæ nihil ambigo. Quia fide efficaci et ⁷ per charitatem operante Deo placemus. Atque ea fidei simplicitas et integritas, a prima ætate Ecclesiæ, ab ipsis Apostolis, eorumque universis germanis successoribus, semper omnibus fidelibus omnino sufficiens fuit, ad salutē consequendam æternā. Intra cuius avitæ fidei septa ego me continere, neque ea transilire desydero, et citra omne amarulentum cū quoquā dissidium acceptari, bona omniū pace et concordia ex animo efflagito, quemadmodū ego vicissim nemini in sua fidei divinæ dono et modulo, ullo pacto fraudi aut præiudicio esse cupio. Siquidem ut sumus ōnes ⁸ mutua membra (quæ cōmiserationis perfecto connexu indivulse conglutinari debeant)⁹ ita cūcti in sua infirmitate fidei suo domino stant aut cadunt, neque alienū servū iudicare, aut temere asperere vel sæve condemnare, multo minus invidiose insectari, nocere vel ad extrema redigere nobis licet.

Petrus d[ictus?] Hyperphragmus Gandavus.

[Buitenop staat:] Hyperphragmi confessio.

VIII.

Eersame wijze seer discrete werde broeder. U. E. sal gelieven te weten, hoo dat der Classis den ersten Martij tot Leyden vergadert uwe bryven geopent heeft. Eñ verstaen twee dingen die U. E. den Classi om natekomen van des Synodi wegen voorhoudet.

Het eerste om Jan Amsinck ¹⁰ tot een Lidmaet onses classis te ontfangen.

Het tweede om Peter Overhagen te verschrijven om hem te examineren.

So veel het yrste aengaet, heeft de Classis mundelick van David Jacobz. predicant tot Sassenhem verstaen dat Amsingh binnen Leyden wilden comen wonen cñ hem also verfuegen by den classe; oock David Jacobsen belastet den classi sulcx aen te seggē. Het welcke der classis aenhorende hem hebben door David Jacobz. laeten aenseggen wanneer dat hy mit behoorlicke attestatie voor den classe ofte haere gedeputeerden verschijnen soude sal de classis als dan doen naer behooren.

Aengaende Peter Overhagen die tot Hoymade door den heer van Poelgeest gesettet is, geeft der classis voor antwoord dat Hoomade niet onder den

¹⁾ 2 Cor. IV: 10, 11, VI: 9; Psal. XLIV: 23; Rom. VIII: 36; 1 Cor. XI: 26, XV: 31; Philip. III: 21. ²⁾ Joh. VI: 56; Gal. II: 19. ³⁾ 1 Cor. XI: 26.

⁴⁾ 1 Pet. II: 24. ⁵⁾ 1 Thess. I: 3. ⁶⁾ Matth. XXIV: 42; Coloss. IV: 2; Luc. XXI: 33; Tit. II: 13; Phil. III: 21. ⁷⁾ Gal. V: 6. ⁸⁾ Rom. XII: 4, 5; 1 Cor. XII: 12; Ephes. IV: 2, 25, 32. ⁹⁾ Rom. XIV: 4.

¹⁰⁾ Verg. aangaande JOHANNES AMSINCK mijne *Kerkherv. in Vlaand.*, d. I, bl. 11, noot ¹⁾. Ook in het synodaal archief zijn merkwaardige bijzonderheden omtrent hem te vinden: zie *Catalogus*, 39, II.

Leyschen classe maer onder den Leechrijnsche classe gehoort en daerom verklaren sulcx buyten haere lymyten te wesen. Hier mit bevelen U. E. die tsamentlicke dienaeren den Almechtigen God, dien sy bidden U. E. tot langeduirige gesonth. tot bevorderinge sijner kercken willen gesparen. Vuyt onse classe vergaderinge gegeven den j Martij. Año 1594.

Vuyt last uwe alle dienstwillige uut die namen
des Leyschen Classis

Hermannus Schull, ¹

scriba Classis tot Vorhoudt residerē.

[Adres:] Eersame wijze seer discrete ende hoochgeleerde Werner Helmichio dienaer des heyligen Euāg. yn der gemeenten Chsi tot Delft onsen seer beyndenden lyven broder. 12 Martij.

[Nog staat achterop geschreven:] Classe van Leyden van Amssinck en Homade. 1 Mart. 94.

Den 12 Martij geschreven van Homade aen de Leechrijnsche classe per Carel Agricolam. ²

IX.

Eersame weerde lieve broeders. Nademael wi uwe E. schrijvens van date den 12 Martij ontfangen, gelesen hebben aengaende den kerkendienst tot Homade, so ist dat wi Gedeputeerde des Neder-Rijnlantischen Classis mit malcanderen vander sake gedelibereert en eindelijk goet gevonden hebben aen uwe E. te schrijven dat wi wel bekennen dat de veurnaemde plaetse inde repartitie ons toegevoecht is. Dan doch de veurgaende dienaer aldaer is noit meer dan eenmael op onsen Classe gecompereert ende als wi begeerden en hem vermaenden dat hi voortaan op onse vergaderinge hem wilde continueerlick vervoegen so heeft hi niet willen comen, hem daer mede excuserende dat de heere van Poelgeest niet en begeerde dat de dienaer tot Homade onder onsen Classe soude sorteren. So is dese saecke eindelijk inde handen des Synodi gecomen die daer in selve en deur hare Gedeputeerden gehandelt hebben daer van wi noit kennisse en hebben gehatt ende achten *daerome dat dese veur-gemelde sake bi den selven Synodum ofte haren gedeputeerden moet afgehandelt worden.* Hier mede seer weerde geliefde broeders den heer en den worde siner Genade bevolen, die uwe E. allesamen mit sinen Geest en genade verstercke tot opbouwinge siner kercke etc. Tot Sevenhoven den 12 Aprilis 94.

Gerardus Dow, ³ preses,

Henricus Reinerius, ⁴ scriba
huius coetus.

[Adres:] Eersamen wisen discreten seer veursienigen onsen weerden en seer lieven broederen den Gedeputeerden des Suithollandschen Synodi. R. 26 April 94.

[Buitenop staat:] Leechrijnlantche Classe van Homade. 12 Apr. 94.

¹) Hermannus Schull, of Schuyt, werd in 1588 predikant te Noordeloos c. a. en in 1591 te Voorhout. In 1614 werd hij er emeritus.

²) Carolus Agricola werd 16 October 1591 tot predikant te Rhijnsburg aangenomen en stond daar tot 1624.

³) Gerardus Jacobi Dow, of Douwe, of Douwe, was predikant te Waddinksveen sedert 1577.

⁴) Henricus Reinerius werd in 1581 predikant te Nieuwkoop, in 1589 te Langer-Aar en in 1605 te Noorden.

X.

Eerzaeme zeer weerde Broder D. Heimichi. Wy hebben op heden den xxij^{en} deses maents die missive D. Suerinchusii, in namen des Synodi als Scriba geopent en des Synodi boegeerte aen ons nopende het stuck van Petro Hyperphragmo rijpelicke en nae behooren in onse kerckelicke vergaederinge overwogen, waerop wy achtervolgen het schrijven des Synodi u.l. dit hyrmede verwittigen. Te weten, dat daer niet een was in onse Collegie van Hyperphragmo kennisse hebbende, gelijk dan verscheyden waeren die met goeder conscientie soude kunnen getuygen of het daer voor achten dat Hyperphragmus voors. waerdig soude *gekent mogen werden om tot een Litmaet, wy geswigen* een dienaar der Kercken toegelaeten en gehouden te werden. Maer ter contrarien werde van verscheiden geattesteert, dat geduirende den tijdt hy by ons tot Leyden heeft gewoont, al veel jaeren herwaerts, *hy altoos voor een onrustig geest en Perturbateur des kerckelicken vredes is gesuspecteert en oick een deel bevonden geworden als die te meermalen so schriftelick als dadelick verachtende den Godesdienst en den Christelicken gebruyck der H. Sacramenten beronden is gestroyt te hebben niet alleentlick verscheidene ergerlicke en lasterlicke propoosten maer oick schriften en bouckskens*, daer door vele eenvoudige (geduirende onser kercken oneenicheit, die hy incoesterlick wiste waertenemen, om sijn quade profijt daermede te doen) worden afgetrocken van gemeenschap der kercken. Ende gelijk hy selfs wel schijnt geen zeeckeren gront in der gerechticheit en geheelheit des Geloofs te hebben *veele andere gesocht heeft in gelijcke verwertheit te verstricken om syne doelingen te stercken en te voeden*; twelcke lichtelick kan werden geprobeert oick int lanck en breet dies noot zijude. Nopende *sijne burgerlicke conversatie, wert oick dieselve sodanig bevonden, dat sy billick behoort alle vroomme Kerckendienaers en voorstanders derselver afteschrieken van eenen sodanigen totten dienst te admitteeren*, daer to hy driugt, en eenige lichtelick zoude mogen bewegen om daerto te consenteren, gemerckt hy in den taelen en geleertheit meer dan gemeenlick een ander gemeen Predicant geverseert en geoeffent is. Want hy het cruit en sijne armoede, daermede hem Godt versocht heeft door *sodanige middelen gesocht heeft te verlichten, die oick by der werlt niet al te eerlick werden geacht* en hy noch daechlicks daerover t'verwijt moet hooren van Landtluiden, Moolenaren, Turfdragers, Tonsters, etc., over diewelcke hy inspectie genomen hadde, om dieselve in haere maete, gewichte etc. te controleuren en sulcks der Overicheit en den Officier aentebrenge. Ende alhoewel wy wel verstaen dat in een welgestelde Republique sulcks te practizeren hoog van nooden is, nochtans nymant eerlick van gemoet zijn gaerne hem tot sulcken einde laet gebruycken, ten sij dan dat hy oick te gelijk wil verwachten den naem en t'verwijt daerto staende *als een aenbrenger oft wroeger der schamelen Gemeenten zijn*, gelijk hy Hyperphragmus t'selfde op vollen straeten so binnen onser Stede als buiten ten platten lande dickwils heeft moeten hooren, niet sonder swaere blamatie des Kerckendienstes dien hy onordentlick betredet. Daerom het onses bedunkens seer ergerlick sijn soude, dat een sodanig den dienst Gods soude vertreden, die nauwelicks goet genoeg soude geacht werden een gemeen burgerlick ampt te bedienen, dewijle doch by den ongeregelde menschen alhier altijt occasie genoeg gesocht wert om den dienst, so vele in hen is, te bespotten en in kleinachtige

te brengen. Ende also wy gedencken u. l. hyr wt genoech te speuren wadt van desen man sij te houden, laeten wy het voorder daer by berusten alhoewel wy eenige particulariteiten meer wel zouden kunnen bybrengen. Niet te min nochtans dewijle wy weten *syñen standt seer seker [sober?] te syñ, ja wy vermoeden die wterste armoele meer hem te bewegen also onordentlick den dienst der Kercken tot Homade aengenomen te hebben dan eenen oprechten yver om die Gemeynthe Christi te bouwen*, wilden wy wel mits desen die gedeputeerden des Synodi vermaenen *om op goede middelen bedacht te syne, daer door hem in syne groote noot soude mogen eenigsins gesuccurreerd werden*, opdat hy niet met sijn wijf en kleine kinderen teenemael onder die voeten kome, niet twijfelende oft die Gedeputeerden voorn. sullen hyr in weeten te handelen nae behooren. Hyrmede u. l. den almogenden Gode en den Woorde sijner genaeden bevelende. Datum Leyden den xxiiij Augusti, a^o 1594.

In naem en wt last onses geheelen Kerckenraets,
Pieter beidel, *Henricus Gallus, Minister*
 ouderlinck. *Eccle Leidensis.*
*Thomas Spranckhuysen.*¹

[Adres:] Eerzaemen, Welgeleerden en seer discreten H. Wernero Helmichio, getrouwen dienaar des H. Euangelij, tot Delft. R. 26 August. 94.

[Buitenop staat nog:] Getuychnisse van Kercke van Leyden, aengaen Hyperphragmā. 24 August. 94.

XI.

Salicheit en vrede door Christu. In Londen 15 Augusti 1594.

Geliefde broeder, medehelper inden wercke Chri. Ic hebbe u. l. brief van 17^{en} deser, nieuwen stijl, ontfanghen, daer by u. l. my schrijft dat Pieter d'overdhaghe ergent onder ul. is, ende zoude soecken in den dienst der kercke te geraecken, twelk u. l. gheerne woude verhinderen om de ruste der ghemeynte, doch wildet wel stoffe hebben en redenen om zulcke zwaricheit voor te comen by de ghene dien de autoriteit van daer in te voorsiene toecomt. Versoeckt derhalve dat ick u soo veel bescheyts daerof overseynde als ick hebbe. Alvooren is my seer aenghenaeme u. l. zorge en neersticheit die ick speure tot de onderhoudinghe der zuiver leere en vredsamen stant der ghemeynte Christi. Voorder zo verwondert my dat ic van dien man noch hoore van welcken nu in etl. jaren niets vernomen hebbe. Ic ben bedroeft dat die man die nu, naer mijn achten, van ouderdō suf is en op zijñ put² gaet *der ghemeynte eenighe zwaricheit meer soude andoen*. Het ware wel te *wenschen dat in dit groot ghebreck der Kerckendienaren* des mans geleertheit en graviteit zijnes ouderdoms der ghemeynte dienstel. zijn mochten en dat ic hem met mijn getuignis daertoe voorderen mochte; maer dat can ic niet doen. *Want ic weet wat swaricheit wy metten man gehadt hebben door dien dat hy hem onbehoorl. te Ghent inden dienst wilde indringhen*. Gheexamineert zijñ inde leere *was hy niet zuiver bevonden*. Als wy nae hem vernaemen hoe hy hem te voorē

¹) Thomas Spanckhuysen was predikant te Gorinchem in 1588, in 1593 te Leiden en stierf aldaar in 1602.

²) »Zijn put», d. i. zijn graf, den put, waarin hij eerlang zinken zal.

onder de Ghemeynte gedragen hadde, *wy en hoorden niet dat ons om hem in den dienst te setten mochte beweeghen*, maer ter contrarie waren gewaerschout van verscheiden Ghemeynten en broeders van Embden en Hollandt comende, dat *wy ons van hem wachten zouden mits dien hy der ghemeynte aldaer be-roert en verwerret hadde gel. wy ooc naderhant bevonden dat hy by verscheyden indirecte middelen sulcx onder ons zochte te wege te brengen zoodat hy met Christo zijne ghemeynte niet en versamelde maer meer verstrooide*. Over ontrent drie jaren eer onse stat over quā liet hy een clein boexken wtgaen onder den naem van eenen Pieter de Zuttere, doch hy was den auteur, daer in verscheiden dwalingen van val des mēschen, van erfsonde en wet hem waren aengewesen. Sijnen stijl van schrijven was duyster en perplex als sodane gheesten pleghen te gebruycken. *Beneffen dit was hy oock een man geneghen tot blamatie so dat hy niet alleen heimel. by de syne maer oock met secrete briefkens is bevonden geweest etlike personen te diffameren*. Hadde oock te Gent by velen een quaden name doordien hy een proces hadde jeghen zijn eigen broeder daerin hy hem leelick zoude verloopē hebben. Doch van alle dese dingen en heb ic geene briefven noch schriften of ander ghetuignissen, maer schrijve dit alleen na mijn beste onthout. Ic achte wel dat Jan de backer, als doe ouderlinck St. Jans, ¹ dese dingen ten grooten deele waert noot met my sonde cōnen ghetuigen. Dan ic hope tzal daer toe niet comen: my is leet dat van ouden man verhalen moete, maer doe het ghemerckt u. l. zulx aen my wt name des classis versoect. Indien u. l. voorby cont dat de H. Staten oft eenige Overheden daer mede niet gemoeyt zijn, zult (mijns achtens) wijsl. doen. *Ik wenschte den ouden man in zijne leste dagen veel meer ruste en middel om eerlic te leven. So hy sulcx van nooden heeft, datmen de wercken der liefde an hem te wercke leght, doch alsoo dat de leere des geloofs daer door niet beschadigt worde*. Dit is gheliefde Broeder dat ic u. l. desen aengaeu te schrijven hebbe. Wilt het na uwe discretie gebruycken, en den ouden man sparen daer ghy cont. De Heer geve u wijsheit in alles, en zegene uwen dienst. Mijne groetenisse an u. l. huysvr., aen uwen mededienaer Corn. van Hille, den D. Wybotiū. Item aen Mattheus boudaen en zijne huysvr.

U. l. mededienaer in Christus
Jacobus Regius.

[Adres.] Den Eersamen vromen en welgheleerden D. Francisco Lansbergio getrouwen dienaer des goddelicken Woords tot Rotterdam.

[Buitenop staat nog:] Getuyghenisse van Londen. 15 Aug. 94. Over Hyperphrag.

XII.

Eersame discreete lieve Broeder. Verleden dagen als Lansborgius mijn collega reysde na Zeelandt, begheerde hy aen my u. l. brief aen hem geschreven in de sake *Hyperphragmi* te beantwoorden, waertoe hy my ten deele stof en redenen gelaten heeft en ten deele heb ick selfs nae zijn zaken, dewelcke voor mijne aencomste hier tot Rotterdā waren voorgevallen, ² en sal u. l.

¹) Denkelyk moeten wij daardoor verstaan, dat Jan de Backer als ouderling verbonden was aan de St. Jansparochie te Gend.

²) „Onderzoek gedaan” of iets dergelyks is hier weggelaten.

daerō believe te verstaen ten eersten soveel zijn sake eñ moyte hier tot Rotterdā aengaet, soo isset dat de ouderlingen die op dien tijt geweest zijn alte samen gestorven zijn, dat wy gheene en weeten dan Guiliame mijnen swager eñ noch eenen Tijlman Croes, ¹ wooneñ tot Vlissingen op My ² heeft op dien tijt gheen iuiste ordre der kercke hier noch niet gehouden soo dat int kerckenboeck daervā niet en is aengetekent; maer mijn swager seydt dat Hyperphragmus, den welcken sy te dier tijt *Springt over de hage* noemden, van wege de moyte die sy met hem hadden, alsoo dat door eenige vande Magistraet zijn sake om hier op den predickstoel te comen teghen danck eñ wille der kercke gevordert wert, eñ is eyndlick daertoe gecomen dat hy een avontghebedt of predicatie gedaen heeft, inde welcke hy *ongegrunde pro-poosten* hadde gedreven vā welcke hy oock daernae bekentenisse gedaen hebbe. Midler tijt dewijle dese sake alsoo stontd hadden sōmige Broederen *vernomen van Embden, dat hy aldaer valsche leere gedreven, ja oock hem met eenige* onbehoirlickheyt in haeren munte ³ hem soude abuseert hebben, waerdoor sy te meer veroorzaect geweest zijn hem te weeren; eñ hadden oorzake sulx te doen. Hier wt ist geschiedt, dat hy hem als doen stille gehouden heeft voor eenē tijt, eñ met zijn Excell. hooger gedachtenisse cōmuniceerde of ten Aventmalc des Heeren hē begaf of gelijk van te voren hy hem gedaen was eñ begonste eyndelick eenige kinderen te leeren eñ schoole te houden. Nae desen creeg hy wederō wat aenhangh eñ liet hem hooren als dat de dienaren *valsche leere leerden*, waerōme hy aengesproken zijnde in tegenwoordicheyt van eenen tot den welcken hy sulx gesejdt hadde eñ die nu veel van hem was houdende so excuserde hy t'selve dat hy t'alsoo niet gesejdt hadde, maer dat hy in sōmige pointen de leere niet toe en stontd. Ende alsoo hy hem beroemt hadde oock publice teghen alle de predicanten int landt wel te willen disputeren, excuserde hy sulx dat hy gesejdt hadde datter wel predicanten cloecker waren int landt dan wel die, dewelcke op ditmael hier tot Rotterdam stonden, eñ hy wilde Godt bidden om meerder eñ beter verstandt. Eyndlick soo is de sake gecomen voor zijn Excell. h. memorien, eñ overmits datter different was met Ægidio Joānis friso zalig. al voor dat t'ghene voors. is al gepasseert was, soo ist dat Ægidius vertroock ten Brylle eñ Hyperphragmus hier oock niet en wert toeghelaten. Dat is den handel van hem hier ter plaetse sooveel ick hebbe kōnen vernemen, waerna des noodt zijnde souden men eenē ouderlinck tot Vlissingen noch mogen schrijven. D. Lansbergius heeft my te kennen gegheven dat hy den man wel kenne eñ schalck *per omnes casus* te zijn die eenen Boeck zijn Excell. hooger memorie gedediceert hebbe ⁴ gantsch schadelick zijnde, dat hy hem eenē *bitteren vyandt der kercke tot Gendt* hebbe *beweesen eñ in zyn tegenwoordicheyt* geexamineert zijnde vol ketterye bevonden, welcken sy nauwelix met veel moyte eñ hulpe der Magistraet vā predickstoel konden afhouden, eñ *kendt hem voor een schadelicke peste der*

¹) »Tieleman Croes, van Antwerpen,» zoo luidt de onderteekening van den brief des Rotterdamschen kerkeraads aan dien van Emden in 1573 door een' der ouderlingen te Rotterdam: *Werken der Marnix-vereen.*, ser. III, d. II, bl. 18.

²) Lees: »Men.»

³) Deze twee woorden zijn onduidelijk geschreven.

⁴) In *margin* staat: »tot Gendt.»

kercke. Dit heb ick lieve Broeder u. l. willen laten weten tot u. l. versoeck; het is te verwonderen en te beclagen, dat particuliere heeren soodanige noch aennemen sonder te vraghen van gelegenth. van alsulcke personen, meynen het sij genoeg als sy behouden haer ius patronatus, wordende alsoo patronen niet der kercke maer van schalcken en onrustige menschen. Ick verstac datter zijn die onder desen titulo patronatus de gheestelicke goederen besitten en loy en bedien¹ daerop geven²; oock om derselver goederen wille haer vermijden te houwelicken om de proeven niet te verliesen, howel dese sake scabres is, maer daerom niettemin noodich hiervan yet gedaen te worden, waervan tot zijner tijt. Ende niets verder hebbe wil ick u. l. met u. l. huysvrouwe den heere bevelen. Groet my seer D. Arnoldus en d'andere u. l. collegen. Datum Rotterdā desen 19 Mey 1594.

U. l. dienaer
*Caspar Swerinchusius.*³

Ik heb gheen copie deses briefs gehouden, maer hebbe
datselve mijnen swager voorgelesen waerom u. l.
datselve nae discretie in bewarenisse sullen connen houden.

[Adres:] Eersamen welgeleerden voorsienigen en discreeten
D. Wernero Helmichio getrouwe dienaer des
Woordts Godts mijnen jonstigen goeden vriende
woonen teghen over de oude kercke tot Delft.
Den hode een st.

R. 21 Mey.

[Buitenop staat nog:] Caspar van Hyperphragmo 19 Mey 94.

XIII.

Copie.

Alzoo men schuldich is der waarheyt getuychnisse te geven in sonderheyt des versocht sijnde, soo ist dat wy onderschreven attesteren voor de gerechte waarheyt, als dat thoonder deses, met naemen Mr. Pieter over de hage een wijle tijts by ons gewoont ende verkeert heeft in alder stillicheyt hem dragende als een christen toestaet, die predicatie des godlijcken woorts naerstiglijke frequenterende in alle christelijke oeffeninge hem onstraffelijken dragende, zoodat wy van den vooru (volgende sijne bekentenisse, belijdinge ende vereeniginge als een litmaat der kercke opgenomen) een goed vernoegen hebben. Bidden derhalve allen broederen den welcken dese tegenwoordige soude mogen verthoont worden den vooru daer voor te houden ende te ontfangen, alle behulp ende adresse, des noot sijnde, bewijzen, ten aensien sijns grooten ouderdoms, als oock sijns swaere huysgesins met seven kinderen van Gode begaeft, eenige noch seer jonck sijnde, nyet sonder groote beswaerenisse ende laste alhier by ons sijne residentie eerlijke houdende. Dit doende etc. Actum in onse kerkelijke vergaderinge tot Alphen desen vijen Novembris 1595 Onder

¹) Deze drie woorden onduidelijk geschreven.

²) Dit woord is mede onduidelijk.

³) Casparus Swerinekhuysen of Grevinchoven was predikant te Rotterdam geworden in 1579 en stierf er 18 September 1606.

stont geteyckent: *Franciscus Pillius* ¹ dienaar tot Alphen; *Albert Prinsen* ouderling; *Wolffert Prinsen* als ouderling.

[Buitenop staat:] Attestatie van Alphen voor Pieter overd'hage 6 Nov. 95.

XIV.

Emanuel.

Waerde L. Broeder inden Heere. Also ick van Ghedeputeerden onses Classis ben onder andere verordineert ume besonder m^r. Pieters overhagen zijn zaeke by mijn E. Heeren Staten te vorderen, zo yst dat ick daertoe gheen beter middel hebben coenen bedincken dan U. L. daer in te gebruycken. Derhalve bidde ick U. L. gantz fruntl. op alle olde en broederl. fruntschap U. L. wilt so wel doen en senden dese ingeleyde Requeste an Me Gheerart Borgerm^r. Kegelinck, midtz hem scrijvende eenen brieff van Recōmandatie wt uwen [naam?] voor Pieter vooru, op dat den goeden fromen olden man in zijn wtersten noot mochte geholpen werden het zij den tijt zijns levens ofte beter ter tijt dat hy zoude mogen tot den dienst cōmen. Dyt doe en etc. Vaert wel en blijft den Heere bevolen. Datum tot Slupwijck desen 29 Februarij anno 96.

Tuus Caro... ²

[Adres:] Den Eerntformē Godsaligē en welgeleerden Hermano Herbertz, Vlitich Pastor der Cudde onses Heeren Jhu Chri binnen der Goude tho

Den dragher zijn loon.

XV.

Also den kerckeraed der gemeente Christi tot Alphen van my onderschrevē niet alleē mondelick, maer oock schriftelick hegeert heeft mijne grondige bekētenisse, zo ist dat ick midt desen volgende mijne mondelicke bekētenisse voor henliedē int breede gedaen, bekēne noch bysonder, dat ick die 37 articulē der nederlantscher bekētenisse den woorde Gods gelijkformich, versta en houde, en den selvē woorde niet tegenstrijdende, als ick oock den catechismū verstaende en houdende ben in der kercken tot onderrichtinge hoochnoodich geleert en gepredickt te wordē. En also oock dat boeck van Matthijs Wyer angaende, inden laetstē Synodo voortgebracht, bekenne ick rondelick, het zelve noyt zo verstaē te hebben, als het daer by den dienaers beduydet is wordē, als of de mēsch also zoude vergoddet wordē en in God verwandelt, dat hy sijn naturelick wesen zoude verliezen, verclarende eenvoudelick, dat het selve bouck in sulcker meenynge vol dwalingē en kettische dolyngē te zijn. Actum tot Alphen den derdē Novembris duyst vijf hondert vijf en negentich. Orconden mijns handteeckens

Pieter overd'hage.

[Buitenop staat:] Bekentenisse Petri de Suttere alias over de haghe 1598 [sic].

XVI.

Copie.

Eersame gonstige lieve Broeder, het is u. l. sonder twijffel wel kennelick wt

¹) Franciscus Pythius was predikant te Alfen en Oudshoorn van 1587 tot 1598.

²) Er volgen nog eenige onduidelijke letters. De inkt is zeer verbleekt.

den Acten der laestleden gehouden particulieren Synodi van Suydthollandt tot Gorchum, wat in de saken Petri Hyperphragmi, ofte Overhaghe, by den Synode geresolveert sij en hoedanich den standt en gelegentheyt tusschen hem en de kercke geweest sij. Nu is het alsoo, dat ons voorgecomen is, en te kennen gegheven van zekere kercklicke attestatie ofte ghetuichnisse dewelcke hem hyperfrachmo voors. by u. l. soude gegheven zijn, inhoudende seer ample van de oprechticheyt zijns persoons in bekentnisse der Christelicke Religie en zijns handels en wandels, waerome de dienaren des Woordts Gods gedeputeerde des Synodi seer verwondert gheweest zijn. En hebben daeromme niet willen naelaten in aensien dat hyperfrachmus voors. noch soo onlanx vantevoren in den Synodo in verscheyden groove dwalingen en misusen te steken¹ bevonden was, en hem daeromme by den Synode gheraden en belast wert, volgen tghene inden Actis des Synodi geresolveert is, desen aen u. l. te schrijven, in goede hope en vertrouwen, dat by u. l. niet anders dan achtervolgen de resolutie des Synodi voors. met hyperfrachmo sal ghedaen zijn, en dat by hem den kercken volgen de voors. resolutie behoorlicke satisfactie gegheven sij, om daervan ter ghelegene tijt in den naestcomen synodo goet rapport en beandtwordinge te doen, en willen niettemin u. l. by desen vermaent hebben op hyperfrachmū voorut beyde in bekentnisse der christelicke leere en Religie, als oock op zijnen wandel goede en behoorlicke opsichte nae eysch des beroeps van eenen toesiender in den huysse des heeren, te nemen; en sullen u. l. wel doen. En willen u. l. hiernede den Heere bevelen. Ghedaen in de vergaderinge der gedeputeerden des Synodi van Suydthollandt in Sgravenhage desen 9 Decemb. 1595.

U. l. goetwillige mededienaren die gedeputeerde des Synodi van Suydthollandt en ut aller name

Casp. Sverinchusius.

[Achterop staat:] Copey aen Franciscū Pythiū.

1595.

N A S C H R I F T.

PIETER OVERDHAGE EN PIETER HAEGMAN.

Tot nog toe was het onzeker, of de bovengenoemden twee verschillende personen waren, dan of onder beide namen dezelfde persoon verscholen was. Vermits beiden van Gend kwamen (boven, bijlage VII, onderteekent zich HYPERPHRAGMUS als »Gandavus»), bijna dezelfde namen droegen en tenzelfden tijde te Gend als predikers

¹) Met een verwijzingsteekje staat hierbij op den kant geschreven, maar doorgeschrapt: »hierna hare Ed. mijn heerē Staten oock niet onbekend zijnde.»

optraden, heeft men daarbij ook vaak aan éézelfden man gedacht, wiens naam, niet ongewoon in die dagen, verschillend gespeld werd. Dit heeft mij bewogen hieromtrent een nauwkeuriger onderzoek in te stellen. En ik ben in mijn onderzoek zoo gelukkig geweest, dat ik thans den twijfel, waarin TE WATER was (*Kort verhaal der Ref. van Zeeland*, bl. 205, 206) en waarin ook nog de heer SEPP bij 't schrijven zijner monographie verkeerde, voor goed kan opheffen. PIETER HAEGMAN was, zooals bekend is, ook predikant te Serooskerke, waar hij zonder twijfel gekomen is nadat Gend aan PARMA was overgegaan. Jammer, dat het oudste actenboek van de classis van Walcheren verdwenen is: de actenboeken dier classis beginnen eerst met 3 Junij 1602. Doch onder de bescheiden dezer classis, thans berustende in het archief van het klassikaal bestuur van Middelburg, behoort mede een oud onderteekeningboek, waarin ook voorkomen de acten der synode van Emden in 1571 en van Dordrecht in 1574. Op deze acten volgt eene verklaring van predikanten in Walcheren, dat zij de 37 artikelen der Nederlandsche geloofsbelijdenis erkennen in alles met Gods woord gelijkvormig te zijn, bekrachtigd o. a., na of nog in 1584, door de onderteekening van »P^s. Haegman, minister van Serooskerck," met bijvoeging op den kant: »Is overleden." Iets verder heeft HENRICUS HEININGIUS, »dienaer des god. woorts tot Serooskerck," onderteekend, die volgens TE WATER aldaar in 1586 is predikant geworden. HAEGMAN moet dus tusschen 1584 en 1586 gestorven zijn.

Een en ander wordt bevestigd door de volgende uittreksels uit de »Rekeningen van den rentmeester van het extraordinair, Walraven van den Braemsloot, betreffende de geestelijke goederen in Walcheren," welke uittreksels mij verleend zijn door den heer J. P. VAN VISVLIET, archivaris der provincie Zeeland, waarvoor ik hem hier mijn' hartelijken dank toebreng.

1584, fol. 11. — »Betaelt in handen van PIETER HAEGMAN van Gendt, dienaer des goddelijken woordts in de voornoemde prochie van Serooskerke, ghesuccedeert zijnde in de plaetse van den afgestorven Mr. Cornelis [Simonsz] de som van twaelf pond tien schellingen grooten vlaems, over een quartier jaers van zijne dienst te vervallen ultima Decembris anno 84, tijt dezer rekening, ten advenante van vijftich ponden grooten vlaems 't jaers, als andere ministers ten platten lande, blijckende by ordonnantie van mijne

heeren van den Raede en zijne quitantie hier 't zaemen overgelevert, dus hier dezelve £ 12—10 ß.

1585, fol. 107. — »Betaelt aen PIETER HAGEMAN, dienaer des H. Evangelii binnen die prochie van Serooskerke de somme van twaelf ponden thien schellingen grooten vlaems, over een quartier jaers gaige van zijne bedieninge vervallen den laetsten Martii 85, tijt deser rekeninge, achtervolgende zijne quitantie hier geexhibeert — dus dezelve £ 12—10 ß.

»Betaelt aen de weduwe van den voors. HAEGEMAN de somme van twaelf ponden, thien schellingen grooten vlaems over de gaige van het andere vierendeel jaers daerinne haren voors. man gestorven is vervallen den laetsten Junij 85, tijt deser rekeninge. Conform d'ordonnantie van mijne heeren van den Raede ende hare quitantie hier 't zaemen geexhibeert — dus hier dezelve £ 12—10 ß."

Uit het Register van ordonnantiën van het extraordinair blijkt, dat de weduwe van PIETER HAEGMAN was genaamd »BETGEN." ¹⁾

PIETER HAEGMAN is dus predikant geworden te Serooskerke op 't laatst van 1584 en aldaar overleden in het tweede vierendeel jaars van 1585. Vermits nu PIETER OVERDHAGE nog leefde in Februarij 1596, kunnen wij, hoe groote overeenkomst er zij tusschen beiden, niet anders denken dan aan twee verschillende personen.

¹⁾ DE COUSSEMAKER, in zijn werk: *Troubles religieux du 16e siècle dans la Flandre maritime*, vol. I, 340, citeert het volgende:

»3e *Predikant te Gend* — Pierre Haghemain, natif d'auprès de Furnes, lequel estoit marchand de son style."

Verg. aangaande PIETER HAEGMAN, als predikant te Gend, mijne *Kerkherv. in Vlaand.*, d. I., bl. 199.

VERSTOOTEN HEILIGEN IN FRANKRIJK.

(1666).

(Medegedeeld door Prof. J. VAN VLOTEN).

»On nous ruine en fêtes" klaagde LA FONTAINE, in 1678, in zijn *Schoenlapper en Geldman* nog, terwijl haast een eeuw later VOLTAIRE, in zijn eigen akkerbelangen, niet minder tegen het kerkelijk misbruik opkwam, dat hem tot spot van zijn Berner burens maakte, die zooveel meer konden laten arbeiden dan hij. En toch was reeds vóór LA FONTAINE'S verzuchting het aantal der heiligen dagen, waarop het werken verboden was, vrij aanmerkelijk ingekort. De aartsbisschop van Parijs, HARLAY, had toch den 1sten Dec. 1666, met medewerking van COLBERT en koning LODEWIJK XIV zelf, er 17 van de 44 geschrapt, met herderlijke aanmaning trouwens, dat men de overige dan des te nauwgezet vierden zou. Zijn afkondiging, hoewel in 't belang der goede zeden genomen, daar, als hij zich uitdrukte: »la plupart des artisans donnaient ordinairement à la débauche et au désordre ces jours destinés à la prière et aux bonnes oeuvres", bracht — gelijk dat gewoonlijk gaat — vrij wat rumoer te weeg ¹, doch ook deze en gene geestige pen in beweging, om de verstooten Heiligen in vermakelijke rijmen te gedenken. Dat deze in het onroomsche Holland weérklank vonden, laat zich licht voorstellen, en daaraan danken wij dan ook de volgende vloeiende hollandsche vertaling, in dien tijd op een vliegend blaadje uitgegeven, der *Stances sur le Retranchement des Fêtes en France*.

¹) Men vond zich zelfs door de volksstem gedrongen, er eenige, gelijk dien van St. Rochus bijv., in spijt van 't verbod te laten doorgaan.

OP HET VERMINDEREN DER HEILIGEN-DAGEN.

Zoodra het fransch gebod kwam door de wolken dringen,
Waardoor veel Heiligen haar feestdag werd ontzeïd,
En dat men tot haar eer zou Mis noch Vesper zingen,
Tot spijt van 't Roomsche gezag en Zijne Heiligheid;

Deed haar de koude schrik als britsche Quakers trillen,
Een ieder vreest, dat het zijn kapjen kosten zal.
Zij zijn op nieuw vervaard voor 't kruisen, branden, villen,
De laatst geleden pijn die heugt haar best van al.

Wijl PAULUS gansch vergramd op zijd' zijn slagzwaard gordde,
Greep MARTEN naar zijn speer, en steeg gezwind te paard;
DENYS, zoodra hij hoord' dat TEUNIS' varken knorde,
Die gaf den moed heel op, en smeed zijn hoofd ter aard.

»Gij hebt in 't uiterste licht eenig mensch vergeten,
Heer ROCHUS!» zeï KATRIJN, »dat druïpt ons op den kop;
Of is er iemand van een dollen hond gebeten?
Daarvoor weet HUIBERT raad, of legt van 't hair daarop».

Gelijk een klokken dekt haar kiekens met haar veëren,
Wanneer een kiekendief komt zweven door de lucht,
Zoo dekte ook URSELTJE, met haar gewijde kleëren,
Elf duizend Maagdekens, voor ongevaar beducht.

Den slotvoogd van de Hel en Hemel, meester PIETER,
Wierd eindlijk door een bode een groote lijst gebracht;

Dies riep hij al het volk te zamen, en gebiedt er
Te zwijgen, wijl dat elk zijn droevige uitspraak wacht.

Daarmee begint hij met een droeve zucht te lezen,
En schreide, als een kind, uit mededoogzaamheid:
»Dees *Heiligen*», zaid' hij, »zijn op der aard verwezen,
En wij, die blijven staan, wij weten uur noch tijd!"

»O, heilige NIKLAAS! uw dag is niet meer heilig,
Die van de kinderen werd kinderlijk gevierd;
De kindren zelf helaas! zijn op der aard niet veilig,
Wijl *Allerkindren-dag* aldaar verboden wierd".

»Wie zal tot MARTENS eer een MARTENS-vuurtje branden,
En drinken met één teug een berkemeyer uit?
Die groote Heilig, zoo bemind in alle landen,
Werd meê verbannen door dit droevige besluit!"

»Den grijzen timmerman van koninklijken bloede ¹⁾,
Wiens feestdag is gevierd ruim zestien honderd jaar,
Kon zijn verloofde Bruid dit onheil niet verhoeden!
Zij zeggen: hij werd kindsch, die oude bestevaêr!"

»De wereld, spitsbroêrs, werd helaas! hoe langs hoe wilder,
Ik woude, ik in mijn jeugd een ambacht had geleerd,
Als LUKAS, onze maat, die Lieve-Vrouwenschilder;
Die treurt niet, schoon zijn dag niet langer werd geëerd".

»Zal MARCUS met zijn' leeuw ook zijn gezag verliezen?
Zijn misdaad is te klein, de straf is veel te zwaar,
Omdat hij somtijds maar den wijngaard liet bevriezen;
Hij had te zijner eer maar éenen dag in 't jaar!"

»De vrome BARNABAS was nog in volle waarde,
Indien men in het minst woû volgen mijnen raad,
Maar ach! zijn val die is besloten op der aarde,
Die goede heil'ge man, die deed noch goed noch kwaad!"

¹⁾ SINT JOZEF.

»Hoe hij bedrogen is, vertoont MATTHIJS naar 't leven,
Die op het blinde lot zich al te veel verlaat:
Door 't werpen van het lot werd hij zoo hoog verheven,
En wederom door 't lot verandert hij van staat!"

»De ketters werden zelfs in 't pausche rijk geleden,
En BARTEL, op wiens dag het lauwe ketterbloed
Zoo ijvrig wierd gestort, werd met de voet vertreden;
't Schijnt, dat de onnoozele om andren lijden moet".

»Zeer wel zei Bredero in 't rijmen: 't kan verkeerem;
Dit leert mij tot zijn leed de Aartsengel MICHAËL,
Hij werd veracht, die zelf den Duivel kon verkeerem;
De Duivel of zijn moer zijn hier gewis in 't spel!"

»Indien een heete koorts in 't Lelierijk kwam woeden,
En menig duizend mensch wegrukte door den dood,
Zou ROCHUS, door zijn kracht, dat onheil wel verhoeden,
Nu dat men in dat rijk zoo smaadtlijk hem verstoot?" —

»De trage THOMAS zal het zelve niet gelooven,
Dat eenig sterflijk mensch op aarde was zoo stout,
Dat hij zijn jaardag derf van zijne glans berooven;
Hij blijft in 't ongeloof, al werd hij nog zoo oud".

De Sleuteldrager keert zich eindelijk naar de vrouwen,
En zei, dat ANNA'S naam ook staat op deze lijst:
»De oude koningin ¹ plag haar in eer te houen,
Maar 'laas! die groote vrouw is, tot haar schâ, verreisd".

»Gij hebt uw minlijk oog verduisterd door het schreyen,
Daarom veracht men u, o schoone MAGDALEEN!
De Hemel, hoop ik, zal u troosten in uw lijn,
Een ander zal ten hoof uw oude plaats bekleen!"

»In steê van bloed kwam melk opspringen uit de adren,
Wanneer dat wierd onthoofd de kuische KATHARIJN;

¹⁾ ANNA van Oostenrijk, den 20sten Januari 1666 overleden.

Men schrijft met zwarten inkt haar hoogtijd in de bladren,
Omdat er op der aard zoo weinig maagden zijn”.

Hier werd 't gelees gestoord door 't klagen, schreyen, kermen,
Zoodat de Hemelen weêrgalmden op 't geluid;
Een Heilig zelve vindt bij menschen geen erbarmen:
Het vonnis is geveld, men moet het voeren
UIT.

NIEUWE MERKWAARDIGHEDEN UIT DEN
OUDE-BOEKEN-SCHAT.

V.

De

NEDERDUITSCH E VERTALING

van de

door

P E T R U S B L O C C I U S

in het Latijn geschreven

QUERIMONIA JESU CHRISTI,

TERUGGEVONDEN

door

J. I. D O E D E S.

In een vroeger door mij geschreven opstel ¹ heb ik getracht zoo waarschijnlijk mogelijk te maken, dat PETRUS BLOCCIUS de auteur is van het in 1556 in het hoogduitsch uitgegeven geschrift »Klage Jesu Christi»; of liever, ik heb getracht aan te toonen, dat naar alle waarschijnlijkheid PETRUS BLOCCIUS de schrijver van die hoogduitsche »Klage Jesu Christi" is. Langzamerhand had zich de overtuiging bij mij gevestigd, dat wij die hoogduitsche »Klage Jesu Christi" aan BLOCCIUS moeten toeschrijven, en, bedrieg ik mij niet, dan zal niet licht iemand beweren, dat ik voorbarig of onbedacht te werk ben gegaan. Van het door mij geschrevene neem ik ook niets terug, behalve alleen de woorden, waarmede ik eindigde: »Wij zouden wel durven stellen, dat wij een verloren geacht geschrift van PETRUS BLOCCIUS teruggevonden hebben." Zoo schreef ik in December 1878, niet vermoedende, dat ik een jaar later van de hoogduitsche »Klage Jesu Christi" zou moeten zeggen: Indien wij moeten aannemen, dat PETRUS BLOCCIUS er de auteur van is, dan heeft

¹) Zie deze *Studiën en Bijdragen*, IV, bl. 209—223.

hij twee verschillende »Klachten» van Jezus Christus geschreven, ééne in de hoogduitsche en ééne in de latijnsche taal. Daar dit nu echter niet waarschijnlijk is, blijft ons thans niets anders over, dan de hoogduitsche »Klage Jesu Christi» ter zijde te leggen, en PETRUS BLOCCIUS te houden voor den schrijver van eene Klacht van Jezus Christus, eerst uitgegeven in de latijnsche taal, en daarna overgezet in het nederduitsch.

Het latijnsche origineel heb ik nimmer gezien. Niemand kent het. Van de nederduitsche vertaling worden twee uitgaven vermeld. De eene is van 1595, en heeft te Delft het licht gezien. De andere is van 1611, en is te Amsterdam verschenen. Van deze laatste uitgaaf ligt een exemplaar vóór mij, en het is dit exemplaar, mij eenige dagen geleden toegezonden, dat mij in staat stelt, om nu niet, gelijk vroeger, hoogst waarschijnlijke, maar zonder eenigen twijfel volkomen zekere mededeelingen te doen aangaande de Klacht van Jezus Christus, geschreven door PETRUS BLOCCIUS.

Geruimen tijd, vóórdat ik het hoogduitsche opstel, waarover ik vroeger schreef, in handen kreeg, las ik bij het doorbladeren van den wel bekenden Catalogue des Livres de M. J.-F. VAN DE VELDE, Gand, 1831, I, p. 583, n. 5754, dezen titel:

Een claghe Jesu Christi, tot dat ongehoorsaeme menschelycke geslachte. Delf. 1595. in 8.

Ik dacht daarbij aan BLOCCIUS, onderzocht hier en daar naar het boekje, maar te vergeefs. Ik doorliep vele catalogi, maar vond den titel nergens terug. Daarna kwam de hoogd. »Klage Jesu Christi» in mijn bezit, en maakte dit opstel op mij den indruk van zeer wel door BLOCCIUS geschreven te kunnen zijn. Misschien, dacht ik, is dat te Delft gedrukte boekje wel de vertaling er van, met eenigszins gewijzigden titel. Daar ik er echter nergens melding van gemaakt vond, liet ik dat hollandsche boekje verder rusten. Maar onlangs in briefwisseling met den Heer F. VAN DER HAEGHEN te Gent, verzocht ik hem, op de Gentsche Universiteits-bibliotheek toch eens goed te willen rondzien ook naar die Delfsche uitgaaf. Ik ontving ten antwoord, dat het boekje daar niet was, maar dat hij, nu hij toch te Brussel en te Leuven naar iets anders voor mij zou informeerden, tevens onderzoek naar die (Delfsche) »Claghe Jesu Christi» zou doen.

Eenige dagen later ontving ik het bericht, dat zich te Leuven een latere uitgaaf van dat boekje bevond, en het mij ten spoedigste zou gezonden worden. Het kwam. Ik opende het. Daar lag een exemplaar van *de nederduitsche vertaling van het door PETRUS BLOCCIUS in het latijn geschreven stuk voor mij*. Op de laatste bladzijde staat gedrukt, dat PETRUS BLOCCIUS dit boekske *eerst in het latijn* geschreven heeft, en wat den titel betreft... maar hij moet hier in zijn geheel volgen:

Een Claghe Jesu

Christi, tot dat ongehoorsame mensche-
lijke gheslachte, seer profytelyck en nuttelyck in
dese periculoose ende vaerlijcke tyden, voor
alle den ghenen die den Heere van her-
ten begheert na te volghen.

Jerem. 2.

Wat ongherechtigheyt hebben u Vaders in my
spreekt de Heere, gevonden, datse van my gheweken zijn, ende
hebben ghewandelt na ydelheyt, en zijn ydel geworden.

Luce. 16.

Wat hooghe gheachtet is by den Menschen,
dat is een gruwel by Godt.

(Hier volgt
het drukkersmerk.)

Amstelredam,

By JAN EVERTSZ. CLOPPENBURCH, Boeckver-
cooper, woonende op 't water, in den vergulden
Bybel, Anno 1611.

Nu vergete men niet, dat op de laatste bladzijde van dit boekje staat: »Dit Boecxken is eerst ghemaect in Latijn van PETRO BLOCCIO..» en dan verwondere men zich niet over de groote verbazing, waarmede wij het in handen namen. Eene vertaling van

een door PETRUS BLOCCIUS geschreven boekje, voor de tweede maal gedrukt, en wel te Amsterdam, en wel bij J. E. CLOPPENBURCH, in 1611... is zóó, zonder eenig spoor natelaten, verdwenen, dat wij in Nederland tot op 1 Januari 1880 niets, volstrekt niets, daarvan vernomen hebben! Wat hebben onze voorouders er dan toch mede gedaan?

Wat zij er mede gedaan hebben? Zij hebben het in vroegeren tijd zoo gaarne gelezen, dat in 1611 eene tweede uitgaaf van de oude gedrukte overzetting noodig werd geacht. Eene korte voorrede, op de keerzijde van het titelblad te vinden, meldt ons... maar spreken wij liever eerst over het boekje van BLOCCIUS zelf. Daarna kunnen wij stilstaan bij die voorrede, en bij den vertaler, een van onze beroemde letterkundigen uit de laatste jaren der zestiende en het begin der zeventiende eeuw, niemand minder dan... maar ook hierover thans nog geen woord.

Wat dus nu het geschrift van BLOCCIUS betreft, het is van het begin tot het einde *éene lange klacht*, eene klacht, zooals de titel ook zegt, van Jezus Christus, geheel in overeenstemming met het woord uit Jerem. 2, op den titel aangehaald: »Wat ongerechtigheid hebben uwe vaders in mij gevonden, dat zij van mij geweken zijn?» De geheele klacht is op dien toon, en gaat op dien toon voort. Eigenlijk richt de Heer zich zeer bepaald tot de Christenen, al staat ook op den titel: »tot het ongehoorzame menschelijke geslacht'', en onder de Christenen zeer bepaald tot de Roomsch-Katholieken. Nu en dan spreekt Jezus in deze klacht ook wel tot hen, die om het Evangelie vervolgd worden, dat is dan tot de door Rome vervolgd, en dan, om hen optewekken tot getrouwheid en volharding in hunne belijdenis. Maar eigenlijk zijn het toch zij, die tot de Roomsch-Katholieke Kerk behooren, over wie de Heer zich hier op zoo klagelijken toon beklaagt. »Wat heb ik u gedaan, dat gij van mij loopt? Ben ik zoo wreed, zoo ongenadig en onbarmhartig?» Dat is de vraag, op welke hier een antwoord wordt verwacht. Hij, die hier klaagt, herinnert den ongehoorzamen, wat hij voor hen is en gedaan heeft, en wijst op het vele, dat zij in strijd met zijn woord en gebod gedaan hebben. Zij hebben zich niet aan zijn Evangelie gehouden, niet aan het Nieuwe Testament, maar

hunne menschelijke instellingen hooger dan zijn woord en gebod geacht. Vooral laat de schrijver den Heer opkomen tegen hetgeen de Roomsche Kerk van den Doop en het Avondmaal heeft gemaakt, verder tegen altaren, beeldenvereering en feestdagen, om niet te spreken van de vervolgingen, waaraan de belijders van het Evangelie naar de Schriften blootstaan. Uit alles is de schrijver van de »meer dan tweehonderd ketterijen" te proeven.

Ook uit dit geschrift leert men PETRUS BLOCCIUS kennen als zeer goed te huis in de Heilige Schriften, uit welke hij hier eene menigte plaatsen aanhaalt, en wel zoo, dat men meermalen verrast wordt door zijne juiste Bijbelkennis. Daarom bevreemdt ons, dat hij op één punt niet zuiver is in de leer, namelijk hierin, dat hij in deze »Klage" onzen Heer Jezus Christus bijna altijd laat spreken als was Hij God, de Vader, en dat nog wel, niettegenstaande hij onzen Heer somtijds zeer bepaald van God, den Vader, onderscheidt. Zoo laat hij onzen Heer bijv. zeggen: »Ik laat mijne zon opgaan op den boozen en goeden, en regenen over den rechtvaardige en (den) onrechtvaardige... Waarom loopt gij van mij? Die u zoo lief heb, dat al ware het, dat eene moeder haar kind vergat, zoo zal ik u niet vergeten, Jes. 49" .. en zoo meermalen. Maar daarnaast vinden wij verklaringen, als: »alleens (als) of gij zonder mij tot den Vader komen mocht, Joh. 14 ... Gij weet, hoe gehoorzaam dat ik mijn hemelschen Vader geweest ben tot den dood .. (ik) heb mijn Vader gedankt, dat van allen, die Hij mij gegeven had, niemand is verloren..." Wat echter de geheele voorstelling van het verlossingswerk des Heeren betreft, wij zouden waarlijk niet weten, wat daarop aan te merken is, wanneer men haar toetst aan de Schriften des Nieuwen Verbonds. Minder onberispelijk achten wij den vorm, waarin de schrijver onzen Heer hier laat spreken, in zooverre namelijk een geleidelijke orde, een geregeld voortgaan van het eene tot het andere onderwerp, hier nagenoeg geheel gemist wordt. De schrijver gaat niet zoozeer, nadat een onderwerp afgehandeld is, tot een ander over, als wel van het een tot het ander, zonder altijd te vragen, of hij het reeds heeft besproken, of hij er wel weer op nieuw bij behoeft stiltestaan. Ook zoekt men te vergeefs naar een rustpunt — tenzij dan aan het einde, als het laatste woord gesproken is. *Van het begin tot het einde* is het toch,

zooals wij zeiden, ééne doorloopende klacht, die ons alleen daarom niet over eentonigheid doet klagen, omdat de toespraak van het begin tot het einde levendig is, op menige plaats, zooals wij zouden zeggen, pikant, en rijk aan treffende wendingen en opmerkingen.

Liever, dan nu langer over deze Klage van Jezus Christus te spreken, laten wij eene soort van uittreksel volgen, waarin wij wat ons het meest trof zooveel mogelijk vereenigen, bepaald ook met het doel, om het karakteristieke van dit boekken in helder licht te plaatsen. Men vergete daarbij niet, dat wij hier te doen hebben met eene vertaling uit het latijn. Daarom hebben wij ook de hier gevolgde spelling niet behouden, daar zij voor ons doel volstrekt niet ter zaak doet. Het geheele opstel beslaat in den vóór ons liggenden druk 67 bladzijden van 36 regels. Zeiden wij straks, dat eene menigte plaatsen uit de Heilige Schriften aangehaald zijn, men leide daaruit niet af, dat de schrijver de woorden uit de Heilige Schriften overgenomen heeft. Hij verwijst alleen naar de plaats, waar het door hem bedoelde te vinden is, en dat nog wel alleen met vermelding van het hoofdstuk. Volgen wij dan nu den schrijver op den voet. Waren onze lezers beter dan thans in de gelegenheid, om het boekje zelven in handen te nemen, wij zouden gemeend hebben met de helft of een derde van hetgeen wij thans mededeelen te kunnen volstaan.

»JESUS CHRISTUS CLAECHT:

Gij kleinen en grooten, armen en rijken, prinsen en onderzaten, wijzen en onwijzen, geleerden en ongeleerden, predikanten, schoolmeesters en schooljongens, waarom loopt gij van mij, zonder wien gij uit u niets goeds vermoogt? Gij weet, dat van mij alle goede gaven komen, en dat een mensch niet mag ontvangen, of het moet hem uit den hemel gegeven worden, Joh. 3. Wat heb ik u gedaan, dat gij van mij loopt? Ben ik zoo wreed, zoo ongenadig en onbarmhartig? Ben ik zoo groote tiran? Geenszins... Hoe komt, dat gij van mij loopt, welke ik roep, al zijt gij beladen, opdat gij tot mij door 't geloof komende, met afstand der zonden, mocht rust vinden uwer zielen, en (ik) om niet de zonden ver-

geve; want ik verkoop mijn hemel en eeuwig leven niet om geld; dan den geloovende geef ik dat. Want zijn de geloovige Patriarchen, Propheten, Apostelen en andere Christenen om niet zalig geworden, zoo moet gij ook. Waarom loopt gij van mij, daar ik de perse alleen getreden heb, mijn bloed alleen voor uwe zonden heb vergoten, om u te reinigen van alle zonden? . . . Ik eisch geen offerande van u, dan barmhartigheid, Matth. 9, 12, en dat gij uw eigen lichaam, niet meelkoeksken, noch menschen, mij zoudt offeren, en al offert gij nu mij, als gij wordt vermoord van de wereldsche Epicuréen, gij moogt u niet zalig maken; want ik ben de eenige zaligmaker . . . die zichzelf eens heeft geofferd aan het kruis, om uwe consciëntiën te reinigen van doode werken, Hebr. 9. Daarom gelooft aan (in) mij alleen; zoo zult gij zalig worden, al hebt gij geen werken gedaan, met het vrouwken van Cananea, Matth. 15, met den moordenaar, Luk. 23, met den Hopman, Matth. 8, met het koninksken, Job. 4, met de vrouw, welke twaalf jaren was gekweld met den bloedgang, Luk. 8, met den stokbewaarder, Act. 16, en met meer andere geloovigen, Hebr. 11, welke alleen door het geloof zonder de werken zalig zijn, Gal. 2, Eph. 2. Want aan (in) mij te gelooven is het rechte werk, hetwelk mij behaagt, Joh. 6, en boete, welke indien gij doet voor mij, zoo zult gij zalig worden, al zucht gij maar, Jes. 30 . . . want ik ben de eenige zaligmaker. Hoe meent gij, dat iemand zou zaligmaken uw geldzoekende offerande, welke gij met een meelkoeksken doet voor den duivel, niet voor mij, 1 Kor. 20 (?); Want ik begeer geen offerande, Matth. 9, 12; ik ben de verzoening der gansche wereld, ik ben de eenige zaligmaker, niet uw meelkoeksken; . . . en gelijk ik geen offerande u geboden heb te versieren, alzoo gebiede ik nu (niet) eenige steenen altaren te maken; want gij hebt geen offerande; wat zult gij met die altaren doen? Ik ben gekomen, ik ben gestorven, en ééns geofferd, en word niet meer geofferd, en als gij uwe altaren prijst en voorstaat, zoo beschermt gij steenen, van welke die altaren zijn gemaakt; zoo bekend gij, dat ik nog niet voldaan heb voor uwe zonden . . . maar omdat die altaren stom zijn, daarom spreekt gij voor die om schandelijk gewin; daarom zegt gij, dat ik in uw gemaakt gouden huiskén ben, in welke ik niet woon; want in

goud en zilver woon ik niet, veel minder in uw huisken, Matth. 24... En al zijt gij groote zondaars, daarom behoeft gij geen middelaars; ik ben geen tiran; maar roep u, al zijt gij beladen. David was een doodslager en overspeler; Manasse en Nebukadnezar waren oprichters van beelden; Petrus heeft mij verloochend; Magdalena was met zeven duivelen bezeten; Paulus heeft mij vervolgd; Mattheus en Zaccheus waren tollenaars; de moordenaar had zijn leven met moorden overgebracht; 't vrouwken van Cananea dochter werd zeer van den duivel gekweld; dezen en alle geloovigen zijn tot mij zonder voorsprekers en zonder middelaars gekomen, met een vast geloof, en ik heb ze om niet geholpen... (Blz. 3—16) Hoe komt het, dat gij mij niet volgt? Mij hoort gij te volgen, niet de menschen, op welke wie vertrouwt is vervloekt, Jer. 17; niet uw vleesch, niet conciliën, niet houten of steenen beelden, welke ergernissen der zielen zijn, Sapien. 14, hoort gij te volgen; geen gewoonte hoort gij aantezien, maar mij, die de waarheid ben, welke u wel zal leiden, niet verleiden... En nademaal gij zult moeten rekening geven van alle ledig woord, indien gij geen boete doet, terwijl gij leeft, zoo geeft het mij wonder, dat gij zoo verkeerd en verblind zijt, dat gij mijn Doopsel en Avondmaal verwerpt; dat gij den kinderen, mannen, vrouwen, dienstknechten, dienstmaagden, ambachtslieden en den schoolmeesters verbiedt mijn woord te lezen; maar daarom dwaalt gij, omdat gij de Schrift niet weet, Marc. 12, Matth. 22, welke men niet alleen zal lezen, maar ook doorgronden. Maar wat heeft u mijn zaligmakend woord gedaan? Jac. 1, 1 Kor. 1... het is een krachtig en troostelijk woord, Rom. 15; het snijdt meer dan een zwaard, Hebr. 4; het brengt een vrede der ziel, Eph. 6, ja, is mijn mond, door welchen gij vermaand wordt goed te doen en het kwaad te laten; het verdrijft zonder ijver of vuur... alle secten; het beschaamt alle wereldwijzen; het is geestelijk recht, het is het rechte reformatieboek, naar hetwelk alle kerken moeten geformeerd zijn, die mij behagen... Wat wilt gij dan de menschen vermoorden, die het lezen, liefhebben en beleven?... Maar wat heeft u mijn woord gedaan, dat gij het verbiedt en verwerpt?... Gij zult daarin vinden, dat ik het zaad der vrouwe ben, Gen. 3, Gal. 3, Hebr. 2... dat mijne Godheid niet is veranderd in vleesch; want zoo zou God gestorven zijn; in 't vleesch heb ik geleden,

1 Petr. 4... Waarom zijt gij zoo ondankbaar, dat gij verbiedt te lezen in mijn woord? In hetwelk staat, hoe dat ik een doopsel met eene christelijke vermaning en water geboden heb, Eph. 4. Joh. 13. Matth. 28. Mark. 16. Act. 1, 8, 11, etc. en niet dan water en woord zal men bij het doopsel doen; en of gij roept, dat meer dingen daarbij noodig zijn, het geldt niet; ik heb niets noodigs vergeten te leeren; ik heb wel geweten, hoe dat ik mijn doopsel zou gebieden; want ik heb wel geweten, hoe ik zou zalig maken; en of gij veel zegt, dat de bezwering noodig is, gij dwaalt; want had die noodig geweest, ik, die de opperste Meester ben, zou dat geleerd hebben; want wie is wijzer, dan ik? wie is geleerder, dan ik? De kinderen zijn naar mijn beeld geschapen; de kinderen worden niet als een beest zonder geloof geschapen, den kinderen, die tot mij komen, hoort het hemelrijk toe, Luk. 18. Mark. 10. Matth. 19. Zoo hebben zij den duivel niet in, als gij schrikkelijk leert; want de duivel is van mij niet geschapen. Ik verlicht alle menschen, komende in deze wereld, Joh. 1. Mijne vreeze schep ik in de kinders, Eccles. 1, 17. Wat wilt gij tegen de kinderen strijden? Welke u beter waar, dat gij wordt als een kindeken, Matth. 18. En dat gij roept, dat gij de bezwering, spouwsel, inblazing en uwe andere vuilnis bij het doopsel werpt, en zegt: dat geschiedt om het doopsel te versieren, daarin dwaalt gij zeer; want niemand heeft het doopsel beter versierd, dan ik, die alleen wijs en alleen heilig ben, en uw sieraad begeer ik niet; gij zult niet doen, dat u goeddunkt, Deut. 12. — Hier volgt eene verdediging van den kinderdoop. —) Wat wilt gij dan strijden tegen de kinderen en hun doopsel? Welken ik het eeuwige leven geef, hun hoort gij het doopsel niet te weigeren. Of bewijst, dat het doopsel beter is dan het eeuwige leven, of bewijst, dat zij niet zullen in mijne gemeente ontvangen worden; dat zij mij niet zullen aantrekken in het doopsel, Gal. 3; bewijst, dat gij heiliger zijt, dan die sprakelooze kinderen, welken ik het geloof geef, gelijk ook anderen, 1 Kor. 12. Rom. 12... die met mijn geloof en mijn gaven wil doen, dat ik wil, Matth. 20; die weet, welke zalig zal zijn; die u verkoren heb; die ontbarm die ik wil (= die mij ontferm over hem, over wien ik mij wil ontfermen), en laat verhard blijven die mij en mijn woord ongehoorzaam zijn... (Maar niet, dat de doop zelf

iemand volmaakt). . . Want had het doopsel mogen volmaakt maken, ik en mijne Apostelen zouden niet nacht en dag gepredikt hebben. Ik zou zoo schandelijken dood niet geleden hebben, had u het doopwater mogen zalig maken. Ik moet Jezus blijven, dat is, de eenige zaligmaker, en geve mijne eer, noch (aan 't) doopwater, noch (aan 't) nachtmal, noch (aan) Engel, noch Profeet, noch Predikant. Het doopsel is een van de eerste beginselen nu, gelijk de besnijdenis bij uwe voorvaders; en gelijk de besnijdenis niemand de zonde heeft vergeven, alzoo niet het doopsel. Want niemand, dan ik, vergeeft de zonden. Matth. 9. Luk. 5. Act. 10. (— Maar nogtans moeten kleinen en grooten gedoopt worden —)... Ja ik, die zonder zonden ben, heb zelf het doopsel ontvangen. Is het dan wonder, dat gij mijn doopsel ontvangt, die zondig zijt? (— Nu volgt een woord over het Avondmaal met gebroken brood en drinkbeker —)... Gij moogt niet geestelijker zijn, dan ik met mijne discipelen, en zijt gij geestelijk, de nuttinge van mijn Avondmaal zal u niet ongeestelijk, noch onheilig maken, maar zal u tot mij leiden, want als gij dat nut, zoo nut gij dat tot mijne gedachteis; zoo moet gij verkondigen, dat ik voor uwe zonden ben gestorven eens, en sterve niet meer. Ik zal geen mensch meer worden, ik zal mijn bloed niet meer vergieten; maar dit is eens geschied voor u. Dit Avondmaal heb ik aan eene tafel zittende gehouden, niet aan een altaar. Zoo zult gij ook zitten; want het is een geestelijke maaltijd. Gebroken brood zullen de predikanten geven, gelijk ik gedaan heb, gelijk mijne Apostelen ook gedaan hebben, Act. 2, 20. 1 Kor. 10, 11. Want geen ander woord moet gij prediken, dan mijn woord. Zoo moet gij geen ander doopsel, noch Avondmaal, aanrichten, dan ik geboden heb; want die in mijne leer niet blijft, die heeft geen God, 2 Joh. 1. Mijn wil des Avondmaals weet gij uit mijne Apostelen; doet gij anders, zoo krijgt gij veel slagen. Luk. 12... Gij derft maar dat nieuwe Testament opdoen, en het zal u wijzen, hoe dat gij mijn Avondmaal zult aandienen, den geloovigen, die hen zelve geprobeerd hebben, of zij alleen aan (in) mij gelooven, (mij) alleen volgen, alleen zoeken, alleen eeren, alleen dienen, alleen aanroepen, alleen aanbidden, alleen belijden, alleen danken... die liever worden gedood om mijn Evangelie, dan (dat) zij iemand zouden dooden; die hun vijand liefhebben en spijs en

drank geven; al zulke gasten wil ik, dat men het gebroken brood en (den) drinkbeker zal geven zonder feestdagen.... Eer ik den dood zou smaken voor u allen, zoo heb ik dit Avondmaal aan eene tafel gehouden, Luk. 22, en heb mijnen jongeren gebroken brood, geen God, geen vleeschelijken Christus, gegeven om te eten, als gij moogt lezen Matth. 26. Mark. 14. Luk. 22. 1 Kor. 11; die vrucht des wijnstoks, welke wijn is, geen bloed, heb ik mijnen jongeren te drinken gegeven, Mark. 14. Matth. 26.... Ik heb geweten, hoe ik u zoude zalig maken; zoo heb ik geweten, hoe dat ik mijn doopsel zou instellen met mijn Avondmaal. Laat gij den drinkbeker uit mijn Avondmaal, dat gij dien niet geeft, zoo is het mijn Avondmaal niet. Want een doopsel heb ik met water en woord geboden, zoo heb ik een Avondmaal met brood en drinkbeker geboden, en heb het Testament met mijn dood en bloed bezegeld. Ik heb geboden, dat ze allen zouden drinken, die bekwaam zijn om aan de tafel te zitten... en of gij wildet zeggen, dat de broodbreking of drinkbeker onnoodig is... gij schendt mijn Avondmaal, als gij de broodbreking nalaat, als gij het volk den drinkbeker niet geeft, welke u voordraagt mijn vergoten bloed voor u, gelijk u het brood vermaant, dat mijn lijf voor u aan het kruis is gegeven; en gelijk gij het brood niemand moet weigeren, die zichzelf geprobeerd heeft, alzoo ook den drinkbeker (niet), als gij bij mijn uitverkoren vat Paulus, 1 Kor. 11, moogt lezen, alwaar het eten altijd wordt gevoegd bij het drinken; en die vleesch en bloed in het brood en (den) beker zoeken, die verstaan niet wat het Avondmaal is. Een vleeschelijk lichaam heb ik, hetwelk in den hemel is, Act. 1, en mijn bloed heb ik ééns vergoten. Mijn jongeren hebben mijn vleesch niet gegeten; want zoo zou ik niet gekruisigd zijn; maar zij hebben gebroken brood gegeten. Zij hebben wijn gedronken..." (Bl. 17—32).

Zoo zijn wij toch ongeveer op de helft van het boekske gekomen, en dan gaat de schrijver verder voort, zonder zich een oogenblik rust te gunnen, of adem te scheppen:

»Zoekt mij, zoo zal u de wereld wel mishagen", (lezen wij verder) »maar nu verbiedt gij mijn woord te lezen, en allerlei onnutte fabels gedooft gij te lezen, alleens of de leugen beter ware,

dan de waarheid, alleens of de menschen wat beters mochten dichten, dan ik... Gij strijdt voor de blinde en doove beelden, en gij ziet niet, dat gij hout en steenen voorstaat, als gij voor de beelden strijdt, gelijk Demetrius voor zijne Diana, Act. 9. Gij ziet niet, dat gij tegen mij strijdt, die verboden heb beelden te maken, Exod. 20. Dent. 45. 21 (?); omdat ik verboden heb, beelden te maken, Exod. 34. Deut. 12. 4. Reg. 19. 22, hebben mijne dienaars de beelden vernield, als Mozes, Daniël, Jehu, Josias, Ezechias, en die beelden opgericht hebben zijn gestraft, als Nabuchodonosor, Jeroboam, Jesabel, en meer anderen, en omdat die beelden u trekken van mij en mijne leer, daarom gebiede ik die niet te maken, maar verbiede, Deut. 4, 6, 27... Wilt gij nu wijzer zijn, dan ik? Zijt gij wijzer? Hoe komt het, dat gij zoo onwijs zijt, dat gij een blind beeld eert, een God noemt, aanbidt? Hoe komt het, dat gij hemel en aarde niet maakt?... Gij kleedt liever een blind beeld, dan gij een navolger van mij zult kleeden... Gij stelt lampen, kaarsen en toortsen voor uwe blinde beelden. Waar heb ik u dat geheeten? Nergens. Dat ik licht begeerde, ik zou de zonne, mane en sterren bezigen. Maar ik ben niet blind en begeer uw licht niet, maar dat gij mij alleen volgt... Maar gij vervolgt en vermoordt de vrome menschen, en meent met de bloedige handen mijn hemel te bezitten... Als ik u richten en vragen zal, waarom dat gij mijne navolgers vermoord hebt, wat zult gij zeggen?... Wat hebben u mijne schaapkens gedaan? De wolven, die verscheuren, placht men te haten, maar niet de schaapkens, die niemand kwaad doen, die mijne stem hooren, die alle menschen om niet begeeren te helpen, die mij geven dat mij toekomt, en den keizer dat den keizer toekomt; die zich liever laten branden, verdrinken en verdreven worden, dan... Is iemand ongeloovig, leert dien met mijn woord nacht en dag, opdat gij door mijne hulpe alzulken moogt brengen van de dwaling tot de waarheid, dat hij uit de strikken des duivels mag komen; disputeert noch leert niet met zakken, zwaarden, vuur, raderen, galgen en diergelijke vleeschelijke wapenen der valsche profeten... maar neemt mijn woord, gelijk ik en mijne Apostels hebben gedaan, als wij tegen de Sadduceën, Pharizeën, Epicureën, Libertijnen, Nicolaïten en andere ketters hebben geleerd. Matth. 22. Act. 6, 17, 23, Apoc. 2, en als zij u niet hooren

willen, na een of twee vermaningen, schuwt hem en wacht u voor de valsche profeten. Ik gebied niet, dat gij ze zult dooden; want die gaarne doodslaat is uit den duivel, Joh. 18, niet uit mij; want ik ben geen doodslager... Gij weet, dat er geen meerder ketters mogen zijn dan Sadduceën, welke verzaakten de opstanding, en dat er noch Engel, noch geest is, Act. 23. Al zulke gruwelijke ketters heb ik niet gedood, hoewel dat ik de hooge overheid ben, en mij alle macht is gegeven, Matth. 11, 28. Joh. 3, 17. Col. 1, 2. Eph. 1, maar heb al zulken den mond gestopt met vermanen. Zoo doet ook... En of gij uwe Plakkaten mij wilt toonen, als ik u richten zal, die zal ik niet ontvangen, noch aanzien; want mijn Plakkaat, dat ik u geboden heb, is de liefde, Joh. 14, dat is, gij zult elkander liefhebben, elkander leeren, elkander den rechten weg wijzen, elkander verdragen... Gij weet, toen ik te Jeruzalem, Kapernaüm, en op andere plaatsen leerde, dat ik den ketters het leven gunde, dat ik hun dood niet begeerde, en heb mijne jongeren gestraft, omdat zij wraakgierig waren, Luk. 9. Matth. 26, 12. Ik heb hun geboden, dat zij de tarwe met het onkruid zouden laten wassen tot den oogst, want ik wil met mijn waaier den vloer reinigen, Matth. 3. Dit is mijn gebod. Zult gij nu uwe zeisen in mijn oogst brengen? Ik geef den ketters spijs, drank, kleederen; ik gun hem (hun) het leven, opdat hij (zij) zich nog eens mochte(n) bekeeren. Hoe komt, dat gij roept: slaat dood, slaat dood!... Gij hoort te weten, dat ik machtig ben, die in te planten, die van mij geweken zijn, als zij niet blijven in ongeloof, Rom. 11, en nu vermoordt gij de ketters zonder mijn bevel. Ik verwacht, totdat zij zich bekeeren en worden een voetbank mijner voeten, Hebr. 10. Act. 3, en gij zijt zoo ongenadige tyrannen, dat gij vóór den tijd niet alleen oordeelt, maar ook doodslaat, daar gij weet, dat een ketter zondigt, bij hem wezende verdoemd, Tit. 3, en daar gij hem hoort uit de verdoemenis te trekken, met bidding en vermaning uit mijn woord, daar vermoort gij hem in zijn ongeloof... Gij droomt anders niet dan (van) moorden, en gij acht een turf en (een) mensch te branden al even groot, niet wetende, dat ik niets lievers heb dan de menschen, ja, zoo lief, dat ik om den mensch ben mensch geworden en ben gestorven... Ik heb hem naar mijn beeld gemaakt, en

als gij wat hoort, dat gij niet verstaat, noch gelezen hebt, dan zegt gij, dat zij ketters zijn en vermoordt ze. O groote verblindheid, o groote ongenadigheid, o rechte wolven... Ik gebiede nu, dat men het onkruid zal laten opwassen, Matth. 13. (Bl. 33—43 — Hier volgen nu allerlei toespraken, ook tot de vervolgdten om des Evangelies wil)... Zoo moet gij ook niet, maar zult mijn reformatieboek, het Nieuwe Testament, volgen... en mijn Evangelium zal in de gansche wereld gepredikt worden. Mark. 13, 16. Matth. 24, 26, oft u lief oft leed is, en die van mij gezonden is, zal het prediken, en doet hij het niet, wee hem, 1 Kor. 9, en die uit mij is zal het hooren, Joh. 8, en bewaren... (Maar het Evangelie moet niet gepredikt worden in afgodische tempels, zooals de valsche profeten doen...) De markt, de straat, een huis, een berg, een bosch, een schip, een woestijn is beter tempel, dan daar altaren zijn... Blijft bij de oude leer der profeten, van Mozes en der Apostelen, en verwerpt de nieuwe leer der valsche profeten, stijgende voor hun meelofferande, beelden, oorbiecht, gezang, feestdagen, dooding der ketters, aanroeping der dooden, en diergelijke nieuwe geldvonden, met welke zij tegen mijn Evangelium strijden."

Eindelijk volgt een krachtige vermaning en opwekking tot een leven in alle goede werken, nadat Hij, die hier steeds sprekende ingevoerd wordt, gezegd heeft: »Ik alleen heb u vrij gemaakt van de wet en den dood, Rom. 7, Gal. 3, en (gij) moogt nu om-niet, zonder de werken, zalig worden, door mij, Rom. 3. Gal. 2. Eph. 2. Tit. 3..." Het laatste woord is: »Mijne kinderen, mijne schaapkens, mijne vrienden, komt tot mij en blijft bij mijn woord; wijkt daar niet af; verandert het niet, al waart zake, dat u iemand een huis vol gouds of zilvers gaf; blijft bij mij, zoo zult gij van als (alles) genoeg hebben. Schouwt den raad der goddeloozen, Ps. 1, en komt tot mij; zoo vindt gij rust. Amen."

Op de laatste bladzijde nu, onder dat »Amen'', staat gedrukt:

»Dit Boecxken is eerst ghemackt in Latijn van PETRO BLOCCIO, geboren te Dieghem bij Bruyssel, Schoolmeester te Leyden in Hollandt. Anno 1562. Daerna in duytsche voor de liefhebbers der waerheit overgheset.

Daaronder: 1 Petri II. Legt af alle boosheijt, alle bedroch, huijchelrije, nijt, ende achterclap, en zijt als nieu ghebooren kinders.

Laatste woord: Finis.

Thans het woord aan den Vertaler.

Hij heeft eene korte voorrede voor dit boekske geplaatst, die wij op de keerzijde van het titelblad vinden. Zij luidt aldus:

Tot den vromen Leser.

Aenghesien, lieve Leser, dat dit Boecxken seer van de Christenen wort gelesen, ghecocht ende vercocht, ende die exemplaren al vercocht waren, soo is den Autheur deses Boecxkens ghebeden, dat hij dat soude oversien, soo heeft hij in t' selve vlijtich ende neerstelijcken ghedaen, ende dat tot nut ende profijt der slechte menschen, met schoone spreuken vermeerderd ende ghecorrigeert. Welck wie dat leest, die leese dat met aendacht, ende afstandt der zonden, ende leve Christelijck, soo sult ghij met meerder verstaundt ende vreucht Mosen, die Propheten ende Apostelen lesen, soo sult ghij alderleij seckte (door de ghenade Gods) beter mogen schouwen. Blijvet bij Jesum.

Zooals ieder terstond bemerkt, is dit woord tot den vromen lezer nog bij het leven van PETRUS BLOCCIUS geschreven. Immers is de auteur van dit boekje, die niemand anders dan PETRUS BLOCCIUS is, ghebeden, dat hij het zou overzien, hetgeen hij, de auteur, dan ook vlijtig en naarstig gedaan heeft. Zelfs heeft hij het tot nut en profijt van eenvoudige menschen met schoone spreuken vermeerderd en het gecorrigeerd. Of dit alles nu het latijnsche opstel, dan wel de vertaling geldt, is ons niet volkomen duidelijk. Hoe dit echter ook zij, wij hebben hier dan toch altijd met eene tweede vermeerderde en verbeterde uitgaaf te doen.

Maar wanneer heeft die vermeerdering en verbetering plaats gehad? De voor ons liggende druk van de vertaling is uit het jaar 1611. Toen was PETRUS BLOCCIUS reeds sedert vele jaren ontslapen. Wisten wij nu niets van eenen vroegeren druk der overzetting, wij zouden hier geheel in het duister rondtasten. Een weinig licht geeft ons echter de hierboven door ons genoemde

Catalogus der boekerij van den heer J. F. VAN DE VELDE, die den titel eener vertaling vermeldt uit het jaar 1595. Indien die uitgaaf echter de eerste is, moet zij na den dood van BLOCCIUS in het licht verschenen zijn, zoo deze althans in het jaar 1582 ongeveer 93 jaren oud is geweest¹. Hebben wij daarentegen te onderstellen, dat BLOCCIUS in 1582 zulk een ver gevorderden leeftijd nog niet bereikt had, er liggen toch altijd nog twaalf jaren tusschen 1582 en 1595. Maar wie zegt ons ook, dat de Delfsche uitgaaf van 1595 de eerste is geweest? De vertaling uit het latijn kan ook wel eenige jaren vroeger het licht hebben gezien, zoodat de Delfsche druk dan bijv. voor den tweeden is te houden. Hoe dit zij, de uitgaaf der vertaling, die wij thans voor ons hebben (Amsterdam, 1611), en die in geen geval de eerste is, bevat meer, dan de eerste uitgaaf van het, niet tot ons gekomen, latijnsche opstel te lezen gaf, en de korte voorrede des vertalers leert ons, dat het boekje veel gelezen was, en door velen gekocht, eindelijk »uitverkocht» was, zoodat er — wanneer? dat kunnen wij nu moeilijk bepalen — aan eene nieuwe uitgaaf moest gedacht worden. Daarna, dit volgt nu, dunkt mij, uit al het gezegde, is tot de uitgaaf van den in 1611 te Amsterdam verschenen druk besloten; maar hetgeen de vertaler in het korte woord tot den vromen lezer zegt, heeft toch in geen geval op deze Amsterdamsche uitgaaf van 1611 betrekking. Dat PETRUS BLOCCIUS vóór het einde der zestiende eeuw gestorven is, mogen wij immers wel voor in de hoogste mate waarschijnlijk houden.

En wie is nu de vertaler?

Onder het korte woord tot den vromen lezer staat:

Deucht verheucht.

Dat staat er onder als eene spreuk, die den naam des auteurs van dat korte woord tot den vromen lezer moet vervangen, *den naam* alzoo *des vertalers*. Moeten wij nog herinneren, *wiens spreuk* wij daar vóór ons hebben?

¹) Dat BLOCCIUS in 1582 nog leefde, bericht MART. SCHOOCK, *de Canonicis Ultrajectinis*, p. 454, aangeh. bij KIST, Verh. over PETRUS BLOCCIUS, *Ned. Archief voor K. Gesch.* II. bl. 16. Over de berekening, dat BLOCCIUS in het jaar 1582 den ouderdom van 93 jaren zou moeten bereikt hebben, vgl. KIST, t. a. pl. blz. 51.

Zoo is dan niemand minder dan HENDRIK LAURENSZ. SPIEGHEL *de vertaler* van dit boekje van PETRUS BLOCCIIUS. In 1549 geboren, was hij in 1595 (het jaar der uitgaaf van den Delfschen druk) ongeveer 46 jaren oud, en daar hij in het begin van 1612 gestorven is, kan hij op eene uitgaaf van de vertaling in 1611 nog het toezicht hebben gehad. Wat nog het jaar 1595 aangaat, SPIEGHEL was toen reeds opgetreden als de uitgever van de Rijkroniek van MELIS STOKE, die in 1591 in het licht verscheen. Het eenige, dat men wellicht in twijfel zou willen trekken, is, dat ook die Delfsche uitgaaf van 1595 aan SPIEGHEL zou mogen toegeschreven worden. Maar eene nauwkeurige overweging van het voor de Amsterdamsche uitgaaf van 1611 geplaatste en door ons medegedeelde woord »aan den vromen lezer" moet aan allen twijfel een einde maken. Dat woord toch kan niet anders, dan uit een veel vroegeren druk overgenomen zijn.

Mocht eindelijk iemand meenen, dat SPIEGHEL niet wel voor den vertaler van de »Querimonia Jesu Christi" kan gehouden worden, daar hij, als tot de Roomsche-Katholieke kerk behorende, toch zijn zegel niet heeft kunnen hechten aan al hetgeen BLOCCIIUS in zijne »Querimonia Jesu Christi" bestraft, wij zouden meenen, dat BLOCCIIUS niets in zijn boekje gezegd heeft, of het kan geacht worden de goedkeuring van HENDRIK LAURENSZ. SPIEGHEL weggedragen te hebben. Indien niet — men wage dan eene gissing met betrekking tot den vertaler, die het woord tot den vromen lezer *omstreeks 1611* onderteekend heeft met de spreuk:

Deucht verheucht.

Wat den tijd betreft der eerste uitgaaf van de latijnsche »Querimonia Jesu Christi", daaromtrent is, naar het ons voorkomt, nog altijd slechts dit te bepalen, dat zij ouder is, dan die »Meer dan tweehonderd ketterijen". Het jaar 1562 in het naschrift, achter de vertaling van de »Claghe Jesu Christi" gevoegd, schijnt ons toch toe, hier geen licht te verspreiden. Vergissen wij ons niet, dan duidt het toch het jaar aan, waarin PETRUS BLOCCIIUS »Schoolmeester te Leiden" was, niet het jaar, waarin de »Querimonia" geschreven is. Tot deze verklaring of opvatting zijn wij gekomen door het naschrift, geplaatst achter het tot heden niet tot ons gekomen geschrift van BLOCCIIUS, »eene slechtelijke ende

schriftelijke onderrichtinghe van dat Doopsel ende Avoutmael Christi Jesu". (Gedr. te Campen, Anno 1566.) Dat naschrift luidt aldus: »Dit boecxken is ierst ghemaect int Latijn van PEETER BLOXIO, gheboren te Dieghem bij Bruessel in Brabant, Schoelmeester tot Leyden in Hollandt, 1562. Daernaer in duytsche voor slechte menschen" ¹ Hetzelfde jaar 1562 ook hier. Of heeft Bloccius beide geschriften, de »Querimonia" en zijn boekske »over den Doop en het Avondmaal" in 1562 uitgegeven? Zou dat voor waarschijnlijk te houden zijn?

Merkwaardig is eindelijk de overeenkomst tusschen het naschrift achter de vertaling van het boekske over den Doop en het Avondmaal en het naschrift achter de vertaling van de Querimonia of claghe Jesu Christi. Het is waarlijk, alsof zoowel het eene als het andere naschrift van eene en dezelfde hand is. . . .

Zoo zijn dan nú werkelijk *drie* geschriften van PETRUS BLOCCIUS tot ons gekomen:

1. Zijne »Meer dan tweehonderd ketterijen . . . welke uit de Mis zijn gekomen";
2. Zijne »Praecepta . . . formandis puerorum moribus perutilia";
3. Zijne »Querimonia Jesu Christi" of »Claghe Jesu Christi".

Wij geven de hoop nog niet op, dat er nog wel meer gevonden zal worden.

Maar nu die hoogduitsche »Klage Jesu Christi", uit het jaar 1556, die wij eerst aan PETRUS BLOCCIUS hebben toegeschreven? Dat zij werkelijk van hem afkomstig zou zijn, durven wij thans niet meer voor waarschijnlijk houden, al ademt zij geheel den geest van BLOCCIUS. Maar zou hij ook misschien het hoogduitsche geschrift gekend hebben, en door den titel (»Klage Jesu Christi") op de gedachte zijn gekomen om hetgeen hij in zijn hart had ook eens in den vorm eener »Querimonia", eener »Clage Jesu Christi" uittespreken? Niet onmogelijk.

Utrecht, Januari 1880.

¹⁾ Vgl. den *Index. libr. prohib.* 1570 p. 90.

ANTONIUS HORNHOVIUS,

BIJ INTERCESSIE DER STATEN VAN UTRECHT

in 1626 gecensureerd.

In de Zuidhollandsche Synode, ten jare 1626 te IJsselstein gehouden, werd een gravamen ingediend, »sprekende van Concepten van Moderatie tusschen de Remonstrantsche en Gereformeerde Kerken, mitsgaders hoe men handelen zal met de Autheuren van zoodanige Concepten.”¹ De auteurs der bedoelde concepten waren ANTONIUS HORNHOVIUS, predikant te Eenmes, en een ongenoemde² te Rotterdam, die zijn ontwerp schriftelijk met den Achtb. Magistraat dezer stad had gecommuniceerd. Deze laatste behoefde volgens het oordeel der Synode door deputaten slechts vriendelijk hierover aangesproken en meteen vermaand te worden, zich in toekomstige tijden van zoodanige of dergelijke concepten te wachten. Hij stelde echter hare goede verwachting te leur, zoodat zij, in het volgende jaar te Dordrecht vergaderd, aan hare Gedeputeerden moest opdragen, opnieuw met hem te spreken en des noods strenger met hem te werk te gaan³. Tegen HORNHOVIUS, predikant in de provincie Utrecht, kon de Zuidhollandsche Synode zelve niet handelen. Zij verstond daarom, dat nopens hem ernstig aan de

¹) Zie *Aanteekening en uit de Syn vergadering van Zuidholland van al het voorgevallene in de zaak en leer der Remonstranten van het jaar 1618—1777*. KIST en ROYAARDE, *Archief voor Kerk. Gesch.*, D. VII, blz. 183 en volg. Art. 31. — Ook afzonderlijk uitgegeven.

²) Een magistraatspersoon volgens YPEY en DERMOUT, *Geschied. der Nederl. Herv. Kerk*, D. II, bl. 339.

³) KIST en ROYAARDE, t. a. pl. bl. 196, art. 24.

Synodus (van Utrecht) zou worden geschreven, en zij ¹ gebeden, daarin zoodanige order te stellen, als zij in de vreeze des Heeren meest noodig achten zal tot welstand van Gods Kerk en afwering van alle verdere zwarigheden. In het volgende jaar werd haar te Dordrecht uit de Acten der voorn. Synodus, in 1626 te Utrecht gehouden, de handelingen met HORNHOVIUS en de Sententie, tegen hem in die Synodus gepronuntiëerd, opgelezen; zijnde hij bij dezelfde gecensureerd ². Zij kon zich verheugen, dat die Synode bij hem eerder het doel bereikt had, dan zij bij den ongenoemde.

Ofschoon de Aanteekeningen, waaraan het bovenstaande ontleend is, reeds in 1836 in druk zijn verschenen, schijnt het tot heden niet opgemerkt te zijn dat YPEY en DERMOUT ³ zich derhalve vergist hebben, toen zij berichtten, dat HORNHOVIUS voor eenigen tijd geschorst en in 1627 door de Synode in zijnen dienst hersteld werd. Bijna algemeen wordt er van zijne schorsing melding gemaakt ⁴. Maar geschiedt dit al te onrechte, te nauwernood zou het der moeite waard zijn, hierop opzettelijk de aandacht te vestigen, indien daarbij niet eene Synodale uitspraak ware medetedeelen, voor de kennis van dien tijd niet onbelangrijk, en de zaak van HORNHOVIUS, haar loop en hare gevolgen niet tevens juister en vollediger, dan tot nu toe geschiedde, in het licht ware te stellen. Met die uitspraak toevallig bekend geworden, waardoor mij de begane vergissing ook voor het eerst in het oog viel, meen ik na raadpleging

¹) In het exemplaar der Handelingen van de Synode van Zuidholland, bij het Utrechtsch Prov. Kerkbestuur berustende, staat: »haere EE.”; bij Kist en Royaards abusivelijk: »Hun Ed. Mog.”

²) T. a. pl. bl. 195.

³) Deel II, bl. 341 en Aanteek. bl. 225. — YPEY in zijne *Geschied. van de Christ. Kerk in de 18de eeuw*, D. VI, bl. 248, noot, en STOLKER, *Brieven aan A. Ypey*, bl. 132, wisten slechts van censuur.

⁴) B. GLASIUS *Godgel. Nederland*, D. II, bl. 150, 151. *Geschied. der Christ. Kerk in Taferelen*, D. IV, bl. 363. A. J. VAN DER AA, *Biografisch Woordenboek*, D. VIII, bl. 1271. C. P. TIELE, *Pamfletten*, D. I, bl. 270. H. C. ROGGE, *Bibl. v. Remonstr. geschriften*, D. I, bl. 166, en *Wtenbogaert en zijn tijd*, D. III, bl. 153, 154. VAN ALPHEN, *Nieuw Kerkelyk Handboek*, tweede vervolg, bl. 114. — Alleen Prof. J. TIDEMAN, *De Stichting der Remonstrantsche Broederschap*, D. II, bl. 60, spreekt weder van censuur, verwijzende naar de bovengenoemde *Aanteekeningen*, zonder het afwijkend bericht van Y. en D. te gedenken.

der Archieven van de Provincie, van het Prov. Kerkbestuur en van de Classicale Besturen in Utrecht geen nutteloos werk te verrichten door den voorslag van HORNHOVIUS in gedachte te brengen en mede te deelen, hoe het daarom voor hem tot censuur kwam, en ook de zaak, die hij voorstond, te krachtiger werd tegengegaan.

Nadat Prins MAURITS den 23sten April 1625 was overleden, had Prins FREDERIK HENDRIK het Stadhouderschap aanvaard. Groote verwachtingen hadden de Remonstranten hiervan voor zichzelve, en ook HORNHOVIUS zal hieruit moed geschept hebben om te openbaren, wat in zijn hart was, en de hoop er op hebben gebouwd, dat het iets goeds zou uitwerken. In Utrecht ¹ geboren en te Leiden den 22sten October 1613 op twintigjarigen leeftijd student geworden, was hij vervolgens in zijne provincie te Werkhoven predikant geweest. Als zoodanig had hij in 1618 de Utrechtsche Synode der Remonstranten ² bijgewoond, en was hij in 1619 bij weigering van de onderteekening der Dordsche Leerregelen uit de Evangeliebediening ontslagen ³, waarbij hij om de goede getuige-

¹) ANT. HOORENHOVIUS wordt in het *Album Stud. Acad. Lugd. Bat. Ultrajectinus* genoemd, evenals twee andere HORNHOVI, de één, dáár geheeten ASSUERUS ORENHOVIUS, den 19den Sept. 1603, oud 20 jaar, als Lit. ingeschreven, die den 26sten Dec. 1607 door een soldaat van de wacht werd gedood, (v. MIERIS, *Handvesten van Leyden*, bl. 530. SCHOTEL, *de Academie te Leiden*, bl. 317); de ander ARNOLDUS H., den 21sten April 1608, oud 21 jaren, als jurist ingeschreven, die secretaris werd van de stad Wijk bij Duurstede, in Juni 1622 als ouderling uit Wijk de vergadering der Classe bijwoonde, en den 28sten April 1630 door de Staten van Utrecht tot Raadsheer ten Hove benoemd werd.

²) Van de Stichtsche predikanten hielden 8 zich neutraal, 25 namen deel aan de Remonstrantsche, 19 aan de Contraremonstrantsche Synode. (Zie de Handelingen dezer Synoden bij VERMEULEN, *Tijdschrift voor Utr. Oudheden*, D. II). G. BRANDT (door ROGGE nog gevolgd in *J. Wtenbogaert en zijn tijd*, D. II, bl. 594) maakte dus in zijne *Historie der Reformatie*, D. III, bl. 974 eene verkeerde gevolgtrekking uit het medegedeelde op bl. 926 van Deel II, als hij schreef, dat de Contraremonstranten in het jaar van achttien in 't Sticht niet sterker waren, dan vijf in getal. En in de voorrede tot de *Acta des Nat. Synodi*, bl. 42 mocht gezegd worden, dat er in 't Sticht van Utrecht nog een goed deel Predicanten overich was gebleven, die het gevoelen der Remonstranten niet en volghden.

³) Volgens BRANDT (D. III, bl. 970) zouden er in de provincie Utrecht tot over de dertig predikanten om 't gevoelen der Remonstranten afgezet zijn.

nissen van zijn persoon voor een vierendeel jaars traktement aan de Staten werd aanbevolen, ten einde hij zich volgens zijn eigen verzoek zou mogen bedenken ¹. Hij teekende met enkele anderen ² de acte van stilstand en was hieraan getrouw, maar vond niettemin voor zijn request om traktement geen gehoor bij de Staten, die ook hem 18 Juli 1621 slechts »voor eens en de leste reyse» zestig gulden toeleghden met bevel om den weg in te slaan tot onderwerping aan het oordeel der Gereformeerde Kerken ³. Zijn

H. C. ROGGE, *J. Wtenbogaert en zijn tijd*, D. III, bl. 9 spreekt van dertig. Het juiste getal is 24. Want door de Generale Synode en de Utrechtsche Staten werden zeven predikanten te Utrecht, de Walsche daaronder begrepen, en één der predikanten te Amersfoort, door de Utrechtsche Synode in 1619 vijftien afgezet (zie VERMEULEN t. a. pl. Deel IV) en daarna nog één der predikanten te Wijk; met den Walschen predikant allen, die aan de Remonstrantsche Synode hadden deelgenomen, behalve BODECHERUS te Kothén en VALCK (bl. 971 en 973) te Langerak. Deze beide zouden echter elders geplaatst moeten worden. Toch bleef BODECHERUS predikant te Kothén; maar VALCK werd in 1620 predikant te Zegveld. — Den 23sten Sept. 1618 was JAC. TAURINUS reeds overleden. — JAN VAN OJIK (bl. 971 en 973) d. i. JOANNES ANTHONII ROMMIUS, voorheen te Jutfaas (?) en te Westbroek, toen te Odijk predikant en van 1606 tot 1612 deputatus synodi, onderteekende de canones, gelijk ook R. AB OOSTERZEE te Bunnik en L. DU BOIS te Kamerijk hiertoe bereid waren. Het was om hun leven dat deze drie gedeporteerd werden. J. A. ROMMIUS begaf zich naar Oost-Friesland, waar hij te Hagen bij Norden Luthersch predikant werd blijkens de minuut van den brief, door de Utrechtsche Synode in 1620 afgezonden om voor hem te waarschuwen. — VAN OOSTERZEE werd in 1621 predikant te Tull en 't Waal. DU BOIS bracht het niet weder tot predikant, maar stierf in 1625 te Linschoten, waar hij in 1621 als lezer was aangesteld en daarna als proponent den dienst waarnam. JOHANNES LUCAE (bl. 971), schoolmeester te Lopiker Capel, was van 1608 tot 1609 predikant te Gent in de Classe van Nijmegen en van 1609 tot 1612 te Zeddam, en werd toen den 16den Maart door de Zutfensche Classe gedeporteerd. In 1619 van den schooldienst gesuspendeerd, werd hij in Juli 1620 gebannen (D. IV, bl. 336); in 1622 verkreeg hij landwinning (H. C. ROGGE, *Brieven enz. van J. Wtenbogaert*, n°. 280); zie verder KIST en ROYAARDS t. a. pl. bl. 234, 237.

¹) VERMEULEN t. a. pl. Deel IV, bl. 223.

²) J. BORNIIUS te Overlangbroek, ASSUERUS JOANNIS te Baarn, WILH. RIDDERSBACH te Tull en 't Waal. Later volgde PETR. BOSCH te Wijk. Voorgestaan waren HENR. CAESARIUS en HENR. WILH. NYPOORT te Utrecht.

³) BRANDT, t. a. pl. Deel III, bl. 943, 971, 973, Deel IV, bl. 473, en Oud-Prov. Kerk. Archief, n°. 16: stukken, betreffende de Remonstranten.

verzoek om de voorspraak van de Gedeputeerden der Synode¹ baatte hem niet. Of hij daarna tot hen behoord heeft, die zich tot de Remonstranten wendden met aanbod van herroeping der belofte van stilstand, zoo men hen in de broederschap wilde ontvangen en onderhoud verschaffen, hiervan is met zekerheid niets te zeggen, omdat de namen van hen, die het vruchteloos deden, niet genoemd worden². Daarentegen blijkt het uit de Acten der Synode van 1622, dat hij met ASS. JOANNIS en W. RIDDEBACH eene Remonstrantie bij haar indiende, waarbij verzocht werd, dat zij believe te vervoorderen Synodum Nationalem, welke naar kerkeordering art. 50 alle drie jaren moet gehouden worden. Zij schijnen zich in den waan gebracht te hebben, dat bij haar een appel van de sententie der provinciale Synode niet vruchteloos zou wezen, en hun zou worden toegestaan in plaats van het formulier van onderteekening de Decreten zelve te onderteekenen³. Maar hoopten zij dit voor zichzelve, hunne bezwaren tegen die decreten moesten dan wel zeer zijn afgenomen. Daarom mocht het geene verwondering baren, dat zij, en J. BORNIUS en P. BOSCH met hen, het voorbeeld wilden volgen der drie Remonstrantsche predikanten te Nijmegen, die op grond vooral, dat de tien Geldersche positiones⁴ bij de Gereformeerde Kerken verworpen bleven, bij Acte van Accoord van 7 Maart 1623 zich

1) Zie Bijlage A. — Toch consenteerden de Staten den 21sten Jan. 1623 den Supplianten, AS. JOANNIS, W. RIDDEBACH en A. HORNHOVIUS weder „voor de leste reyse, graticuselijck” elk f 100. Zie *Resolutiën der Staten*.

2) BRANDT, t. a. pl. D. IV, bl. 626. Wordt hier van kwade zeden gesproken ik vermoed, dat dit alleen naar waarheid kan gezegd zijn van voormalig wandgedrag van BORNIUS te Overlangbroek. Zie de Synodale Sententie over hem in 1619, en BRANDT t. a. pl. D. II, bl. 968.

3) In een Request aan de Staten, den 7den Maart 1623 tot advies in handen van de Gedeputeerden der Synode gesteld, verklaart HORNHOVIUS zich hiertoo uitdrukkelijk bereid, „mits hij niet meer tot den eenen, als tot den anderen zin gedwongen zal worden, noch door eenige onderteekening of belofte genoodzaakt, om zekerlijk en ontwijfelijk te gevoelen, hetgeen, dat hij als van een onbegrijpelijk zaak nog niet vatten kan, hetzelfde te leeren, het contrarie te refuter en anderen daarom van den kerkedienst te weren.” Hij meent echter zóó tot den kerkedienst gebruikt te kunnen worden, en roept in zijnen nood den bijstand der Staten in.

4) BRANDT, a. w. Deel II, bl. 633, v.v. 890, 892.

bereid hadden verklaard de canones te onderteekenen¹. Ook de Stichtsche predikanten deden dit den 24 April.² ASS. JOANNIS³ en RIDDESBACH⁴ kregen echter berouw en trokken zich terug, waarop zij door de Synode inhabel en incapabel werden verklaard tot het Avondmaal des Heeren toegelaten te worden. In den loop van het volgende jaar werden BORNIVS te Kamerijk en HORNHOFIVS te Eemnes predikant, in 1625 BOSCH te Overlaugbroek, van waar hij in 1626 naar Amerongen ging.

De Utrechtsche Acte is in veel sterkere bewoordingen gesteld, dan die, welke door de Nijmeegsche predikanten was onderteekend. Indien niet reeds in afschrift⁵ geheel, zal waarschijnlijk al bij geruchte gedeeltelijk aan de Gedeputeerden der Utrechtsche Synode de brief⁶ bekend zijn geweest, den 2^{den} April door GERARDUS

¹) Aldaar, Deel IV, bl. 1003, v v. De Deputaten der Geldersche Synode hadden hun verklaard, dat in alle oprechtheid en sinceriteit de gemelde positiones, in voegen als uit de acten des Provincialen ende Nationalen Synode te sien is, bij de Gereformeerde kerken verworpen ende verfoeit sijn, ende als noch verfoeit werden, ende alsoo de canones bij de gemelde kerke gearresteert en aangenomen sijn (dewelke geen strijdende woord en heeft, noch toe en staat), dat alle de canones soo moeten worden verstaen, dat uit deselve met recht geen der positiones, gelijk zij in de gemelte Synode sijn verworpen, en kunnen noch behooren getrokken te worden, ende dat de canones alsoo moeten worden verstaen, dat soo wanneer d'eene wat donker yemant soude schijnen te sijn, die uit een ander, klaerder van gelijke materie sprekende, mach en moet verklaert worden; enz. Zie bl. 1006, v.

²) Aldaar bl. 1018, v.v. — Den 14en Aug. 1623 consenteerden de Staten den Supplianten, J. BORNIVS, A. JOANNIS, W. RIDDESBACH en A. HORNHOFIVS, elk een eerlijk traktement van f 300 tot sustentatie en onderhoud van hun personen en familie tot tijt toe, dat zij wederom met een predick-ampt zouden mogen versien sijn.

³) Hij had te Franeker gestudeerd en was in 1608 te Baarn predikant geworden.

⁴) Eer hij predikant werd, was hij schoolmeester van St. Geert te Utrecht. Hij was gehuwd met eene nicht van J. WTENBOGAERT, die hem in 1614 voor een beroep aan v. LEDENBERCH, Secret. der Staten, aanbeval. Zie ROGGE, *Brieven* enz. v. *Wtenbogaert* n°. 1144 en *de Genealogie*, achter Deel I, vergeleken met *J. Wtenb. en zijn tijd*, Deel III. bl. 339. Ook in de *Brieven* wordt hier en daar zijn naam aangetroffen, bijv. in n°. 401, 447, 498, 558.

⁵) Een afschrift is in het Archief van het Prov. Kerkbestuur voorhanden.

⁶) Van den inhoud verhaalt BRANDT t. a. pl. Deel IV, bl. 1003 v.

LIVIVS, één dezer predikanten geschreven, waarin hij uit de verklaringen der Geldersche Gedeputeerden de grootste concessiën afleidt. Toch voldeed zelfs die Acte aan de Utrechtsche Synode nog niet geheel, hoezeer zij de onderhandeling met de gereconciliëerden approbeerde en hare Deputaten hierover op het hoogste bedankte. Zij ontwierp eene nieuwe Acte ¹ »zijnde wel in substantie één en dezelve met de voorgaande, maar bestaande in breedere en duidelijker termen, en alzoo dienende tot verklaring van dezelve". Na eenige onderhandeling kwamen de gereconciliëerden er toe, ook deze te onderteekenen. Maar heeft de Synode gemeend, dat deze Acte niets bevatte, wat gereede aanleiding kon geven tot verschillende opvatting van het geheel, zij heeft dan voorbijgezien, dat de gereconciliëerden er in betuigden, »op elk en een iegelijk punt der leer, gelijk die in de voorschreven formulieren vervat is, *op de verklaringen, hun gedaan*, ten volle gerust te zijn." Hiertoe toch behoorden in de eerste plaats de verklaringen, door de Utrechtsche zoowel, als door de Geldersche Deputaten aangaande de tien Geldersche positiones en de canones afgelegd. En hoeveel die voor HORNHOVIUS beteekenden, hoeveel gewicht hij er aan bleef toekennen, bleek ten duidelijkste uit hetgeen hij in 1626 voorsloeg om vrede, rust en eendracht te bekomen en te behouden. Dit kwam toch hierop neder, dat of de canones zóó herzien zouden worden, dat het ook zonder die verklaringen te kennen voor ieder duidelijk zou wezen, dat zij niet alleen niets tegenstrijdigs behelsden, maar ook niets leerden, wat met de verworping der Geldersche positiones onbestaanbaar was, of dat, terwijl de canones onveranderd werden gelaten, er eene verklaring aan toegevoegd zou worden, met de bovengenoemde van gelijken inhoud.

Het geschrift, waarin hij den voorslag deed, en hetgeen »hij zelf in persoon aan de Hoog. Mog. Heeren Staten Generaal en aan Zijne Ex. den Heere Prince van Orangien geöffereert en gepresenteert heeft" ², had hij doen drukken met den titel van Remonstrantie aan zijne princ. Exc. Hendrik Frederick, prince van

¹) Zie Bijlage B.

²) Uit den brief van de synode van Zuidholland aan die van Utrecht.

Oraugien... en de Edele, Welgeb. Hoogmog. Heeren Staten Generael, mitsgaders de E. Mog. Wijse, Voorsichtige Heeren Staten der Provincie van Utrecht (als sijne bijzondere ghebiedende Heeren), waerbij (onder verbeteringhe) vrede, ruste ende eendracht, als weerde, ja noodighe saken in een Koninckrijcke ende Republycke hare E. W. werden aenghepresen, ende middelen voorgheslaghen, omme deselve in dese tijdt ende gelegentheyt in dese onse landen tot hare behoudenis, voorspoet, ende welvaren te becomen ende te behouden. — Maith. 12. Een iegelijk Koninckrijcke... verderft. Gedruckt na de copye tot Leijden ¹.

Van de aauprijzing van vrede, rust en eendracht behoeft hier geene kennis genomen te worden. Wat HORNHOVIUS voorslaat om ze te bekomen, volge hier met zijne eigene woorden.

»Daartoe», zegt hij, »achte ik, dat seer dienstich soude wesen, dat Uwe E. W. gheliefden te resolveren.»

»Dat nyt yder Provincie eenighe weynige welgeleerde en vrede liefhebbende predicanen, die noyt tot eenige extremiteyten hebben verstaen, noyt in hare predicatiën eenige invectiven en oplophenheidt gebruyckt, die oock noyt eenighe twist-schriften, bittere injurieuse chartabellen... hebben uitghegeven, en als bittere galle uytghespoghen; maer die met groot verlanghen ghesucht hebben nae de vrede ende eenigheydt in de Kercke Jesu Christi, ende de ruste in dese onse Landen (hoedanighe noch wel te vinden zijn) wierden verschreven ende bij den anderen vergadert.»

»Omme in de vreese Gods, met een ongepassioneert ghemoet, sonder eenich vooroordeel, sonder oock op dese ofte gene d'oogen te slaen en te sterren, ende aen des een of des anderen, hoedanich deselve soude moghen schijnen ofte wesen, goetduncken ende goetvinden, in alles, gelijk de esel aan de cribbe sich vastgebonden te houden, na enckele rype deliberatie met Godts woordt, uyt loutere eenvoudicheydt ende sucht totten vrede in de kercke ende ghemeynte Jesu Christi, ende eenicheyt ende ruste in dit ons lieve vaderlandt, de artyckelen ende canones des synodi nationael te revideren en te oversien, deselve soveel doenlijk soude wesen

¹) De acte der onderhandeling en de tien Geldersche positiones waren er achter afgedrukt.

op het sachtste na de waerheid te stellen, uit deselve wechtenemen alle aenstotelijcke dingen, door de welcke vele werden onrust ende hare zielen wanckelende gemaect; als ten tijde der Apostelen, die als daer soodanigh oproer ende twist was ontstaen, met de Ouderlingen vergadert zijnde, hebben na het goede advys van den vrede liefhebbenden Apostel Jacobus al te samen eendrachtelijk ons ten exempel sulcx goet gevonden ende gepractiseert."

»De Theologanten van Engeland, Hessen en Bremen hadden hetselve in Synodo Nationali oock geerne gesien, versochten daarom sulcx ernstelijk, doch worde haer Eerw. hun versoek niet geacordeert ¹."

»Ende omme alle misnoegen ende cavillatiën van vele, die men het nimmermeer en kan te passe maken, wech te nemen, dat hetselve geschiede conform de acte der onderhandelinge bij de Gedeputeerden der Synodi van Gelderlant met G. LIVIO, H. LEFFLERO, J. COETSIO, ghewesene Predicanten tot Nimmegen, den 7 Martii 1623 aenghegaan ende gheërresteert, ende naderhandt bij de Gedeputeerden des Synodi van Utrecht in date den 24 Aprilis desselven jaers, ten overstaen van de Ed. Mog. Gedeputeerden van de respective Provincie, in eodem aut simili casu geëprobeert ende nagevolcht, waarvan de cotype desen hierachter is bij geheveecht."

»Sonder dat daerdoor het Synodus Nationale bij de Hoog Mog. Heeren Staten Generael, met advys ende goetvinden van den Doorluchtigen Prince van Orangien, Hoogh-lof. Mem. beroepen, soude geraken in disrespect, maer in weerden behouden (soude anders door de boven verhaelde onderhandelinge den slach al wech hebben) en de staet van 't landt, overmits de vrede ende ruste onses lieven vaderlandts, die daeruyt soude ontstaen, niet alleen werden geconserveert, maer ook gestabiliëert ²."

¹) Acta Syn. Nat. Sess. 132.

²) Uit het medegedeelde blijkt, dat niet, zooals Dr. Rogge meende (*J. Wtenbogaert en zijn tijd*, III, 154) hetzelfde denkbeeld door een onbekende in 1627 nog eens in eene brochure, *de Vredevaan*, is uitgewerkt. Want wel was een der twee wegen, die men volgens hem zou kunnen inslaan, »dat men de Remonstranten met de publycke kercke come te vereenigen", en wilde hij

Nadat HORNHOVIUS daarna het mogelijk heeft geheeten, dat eene revisie ongeraden zal geacht worden, zegt hij verder: »Welaan, laat (in dit geval) de artyckelen ende canones voornoemt staen alse staen, doch laet daer werden bij gevoecht eene verklaringe omnino conformis d'acte van onderhandelinge hiervorens geroert, hoe d'selve behooren en moeten werden verstaen, en laet voort alles daarna werden gericht; 't sal al op een uytkomen 't sal ooc hope ick niet sonder vrucht wesen."

»En hierinne heeft men immers gantsch geene swaricheyt te maken, dewijl soodanige verklaringhe alvorens is gheërresteert ende geäprobeert, ut supra".

»Souden oock d'andere gereformeerde kercken-dienaren, tot noch toe van hare diensten verlaten, geen reden hebben te tergiverseren om de artyckelen ende Canones des Synodi Nationalis ofte gerevideert ende gheformeert zijnde in voegen als boven, ofte geännexeert hebbende die voorgemelte verklaringhe, voor schriftmatig aentenemen, ende mette tegenwoordige kercken-dienaren vrede ende broederschap te onderhouden."

Wie zou er zich niet over verwonderen, zoo een der beide aangegeven middelen uitvoerbaar, en zoo al uitvoerbaar, dan waarlijk doeltreffend ware geacht? Hoe kon er eenige verwachting zijn, dat Remonstranten, bij wie de wijze, waarop de Nijmeegsche predikanten en wie hen volgden, gereconciliëerd waren, niets dan afkeuring gevonden had, zich ooit, wat het wezen der zaak aangaat, op dezelfde wijze de erkenning als lidmaten en leeraars der gereformeerde kerk zouden willen verwerven? Het is als of aan HORNHOVIUS bij gerucht nooit ter oore is gekomen, hoe smadelijk WTENBOGAERT en EPISCOPIUS zich over zijne reconciliatie hadden

hiertoe revisie der Dordsche decreten, maar deze in een generaal concilie van al de gereformeerde kerken, die van de Augsburgsche confessie, die men zoo dikmaals broederschap gepresenteerd heeft, daaronder begrepen; en onder tusschen surséance der decreten en onderlinge verdraagzaamheid. Hij zag hierin echter meer zwaarigheid, dan in het inslaan van den anderen weg: »den Remonstranten haren godtsdienst vrij te laten", waarmede gepaard moesten gaan opneming van de hunnen in de Regeering, vrijlating der gevangenen, terugroeping der gebannenen en generale amnestie. De voorstelling en aanbeveling van dit tweede middel was wel eigenlijk het doel van den schrijver.

uitgelaten ¹, noch ook hoe VAN DER BORRE uit naam van eenige Remonstrantsche predikanten, in Amsterdam vergaderd, den 23sten Mei 1623 aan de drie Nijmeegsche predikanten had geschreven ², ja, alsof hij niet eens het geschrift kende van den voormaligen Vreeswijkschen predikant PRAEVOSTIUS ³, noch inzag, dat zelfs de lof, door TRIGLAND ⁴, aan den terugkeer der drie genoemden gegeven, zoodanig was, dat er alle echte Remonstranten door weerhouden moesten worden om op dergelijke wijze te handelen. De voorslag van HORNHOVIUS heeft dan ook bij hen geen steun gevonden ⁵.

De Staten Generaal besloten den 8sten Mei over de Remonstrantie van HORNHOVIUS het advies te vragen van de Theologische Faculteit te Leiden ⁶. Deze bracht daarop den 24sten Mei haar oordeel uit, dat ongunstig luidde ⁷.

Het eerstgenoemde middel besprekende, zeggen POLYANDER, RIVETUS, WALAEUS en THYSIUS, dat hun deze weg niet alleen periculcus dunkt te wezen, maar ook al de kerken en het meeste deel van de Predikanten dezer Nederlanden groot ongelijk te doen. Er wordt toch niet alleen bij voor vast gesteld, dat de Canones van het Nationale Synode zoodanige zaken bevatten, die aanstoo-

¹) Zie bij BRANDT t. a. pl. deel IV, bl. 1024 v.

²) T. a. pl. bl. 1011 vv.

³) *Nieumeegsch accoord, of bedenkingen over de vereeniging, tusschen de gedeputeerden der Geldersche Synode en d'afgesette Predicanten van Nieumegen beraemt.* T. a. pl. bl. 1023 v.

⁴) T. a. pl. bl. 1014.

⁵) TIDEMAN t. a. pl. D. II, bl. 60, waar uit *Epist. Eccl.* 635 over Hornh en zijn voorstel het oordeel wordt medegedeeld van NIELLIUS, te voren Walsch predikant te Utrecht, en toen hem kennende als »point capable de quelque chose de grand." Ook houdt hij »l'ouverture, qu'il a fait...., assez mal fondée et impracticable".

⁶) Minder juist dus schrijft D^r. A. KUYPER, *De Leidsche Professoren en de Executeurs der Dorpsche Nalatenschap*, bl. 76: dat de H. H. WALAEUS o. s. in de gerucht makende quaestie van HORNHOVIUS zelve het initiatief namen, om voor de rechten der kerk op te komen. En wat is er van aan, dat die quaestie door de Generale Staten tegen Utrecht gedreven is?

⁷) *Examen breve libelli cujusdam, exhibiti Præpotentibus D. D. Ordinibus Generalibus ab Ant. Hornhovo* cet. Afgedrukt in *Oper. Omn. ANT. WALAEI*, Tom. II, pag. 434 ss. — Aan de Nederlandsche vertaling van 1626 is ontleend, wat er hier van medegedeeld wordt.

telijk zijn en veler harten wankelbaar en ongerust kunnen maken, maar ook bij gepraesupponeerd of voor bekend gesteld, dat de Canones vreemd zijn van de Goddelijke waarheid ¹, zoodat zij, werd deze weg ingeslagen, door de autoriteit der Hoog. Mog. wederom in twijfel zouden getrokken worden, waaruit geen vrede voor de kerken zou zijn te verwachten. — Daarenboven, wilde men al eene vergadering van predikanten, (wier wijze van bijeenroeping daarbij reeds eene violeering der kerkorde zou wezen,) waar zouden zoodanige predikanten te vinden zijn, die zich tot de eene of de andere partij niet begeven hebben, alzoo allen, die nu in den publieken dienst zijn, de Canones hebben onderschreven? Toont ook HORNHOVIUS niet, dat hij zelf geenszins van partijchap vrij is? — Eindelijk: hoe zou zulk eene vergadering in hare stellingen en verzachtingen meer geloofs en autoriteits bij de kerken vinden, dan de geheele Synode van Dordrecht bij de andere tot nog toe gehad heeft? — Verder wijzen de Hoogleeraren er op, dat niet zulk eene bijeenkomst zou wezen maar het exempel der vergadering van Act. 15, zooals wèl met de Synode van Dordrecht het geval is; dat hetgeen door eenige Buitenlandsche Theologanten in de 132ste sessie der Synode is verzocht, geene verzachting van de Canones bedoelde, en dat het exempel der Gedeputeerden van de Geldersche Synode niet ziet op verandering der Canones, waarop ook HORNHOVIUS niet wil schijnen aan te houden, maar toch waarlijk aanhoudt, — eene verandering, tot wier overweging in eene wettige vergadering nu nog volstrekt geene termen bestaan.

Wat het andere middel aangaat: eene verklaring, geheel conform de acte der bovengenoemde onderhandeling, — na gewezen te hebben op hetgeen in der tijd tot die handeling had geleid, zegt de Faculteit, dat iets daaraan gelijk door andere Gedeputeerden der Synoden zou kunnen onderleid en beproefd worden,

¹) Schromelijk overdrijft hier de Faculteit, ook zelfs indien al volkomen juist ware, wat zij op pag. 17 aanvoert ten bewijze, dat er ook volgens HORNHOVIUS niet slechts verzachting, maar zelfs notoire verandering noodig zou zijn. Dit is echter niet het geval. Hij wil de Canones, zooveel doenlijk zou wezen, op het zachtst naar de waarheid gesteld hebben; waarmede hij niet te kennen geeft, dat zij niet naar de waarheid gesteld zijn, maar wèl en alleen, dat zij het niet op het zachtst zijn. Zóó vatte G. BRANDT het ook op. Zie *Onpartijdig Chronicken* 5de uitg. bl. 49.

als andere Remonstrantsche predikanten de verzoening met de kerk onder dezelfde conditiën zouden verzoeken. Zoo echter op de wijze, door HORNHOVIUS voorgesteld, te werk werd gegaan, zou zij het geheel onzeker achten, of zijne hoop zou vervuld worden, daar de belhamels en voorgangers van de Remonstranten, wel verre van hunne nieeningen in hunne schriften te hebben verzacht, of gepcogd te hebben, de leer der kerken, van welke zij uitgegaan zijn, wat nader te komen, van dag tot dag er meer van afwijken, en die nopens de verschilpunten met het grootste onrecht schandelijk doorstrijken en lasteren. Daarentegen is, volgens haar, zulk voornemen vergezelschap met een merkelyk perikel van eene nieuwe scheuring, omdat door zoodanige voorbarige of ontijdige uitlegging der Canones de predikanten en kerken, die nu nog door dezen band vereenigd zijn, in verscheidene partijen zullen gedeeld worden; zoodat veellicht sommigen dat werk zullen prijzen en anderen voorzeker dat misprijzen en met alle middelen en wegen mondeling en schriftelyk zich daartegen zullen stellen.

Met eene korte aanwijzing, dat de tien Geldersche positiones der Canones der Dordsche Synode eigenlyk niet aangaan, besluiten de Hoogleeraren, wat zij als hun oordeel in schrift hadden gebracht ¹.

Nadat dit advies bij de Staten Generaal was ingekomen, werd den 30sten Mei goedgevonden, »HORNHOVIUS te ontbieden en hem aan te zeggen, dat men niet dienstig vindt, dat sijne remonstrantie uitgegeven worde, maar begeert, dat hij deselve sooveel daar gedrukt souden mogen sijn, aan haer Ho: Mo: overlevere om gesupprimeerd te worden, reprehendeerende, dat hij ondernomen heeft, soodanige remonstrantie in druk uyttegeven sonder kennisse oft approbatie van iemants tegen de geëmaneerde placcaten.»

Was hiermede voor HORNHOVIUS de hoop verijdeld, dat zijn pogen iets goeds zou uitrichten, — wat hij had bestaan, zou daarenboven gevolgen hebben, voor hemzelven hoogst onaangenaam en voor de vrede, rust en eendracht, zooals zij door hem gewenscht werden,

¹) Tegen dit »Oordeel» is, zoo ver ik weet, nooit iets in het licht gegeven, ook niet wat CORVINUS er nog in 1628 of 29 over opstelde, waar WTENBOGAERT van spreekt in brief n°. 578 van 5 Febr. 1628 (1629?). — VOETIUS verwijst er naar in *Polit. Eccl.* Tom. I, Par. 2, pag. 566, waar hij de Leidsche Faculteit volgt in hare voorstelling van H.'s voorslag.

allerschadelijkst. — Ofschoon naar tijdsorde nu van de vergaderingen der Utrechtsche Classen ware te spreken, ga hier in verband met het medegedeelde advies der Theologische Faculteit een overzicht vooraf van den inhoud der voorrede, waarmede de vertaling te Amsterdam bij M. J. Brandt werd uitgegeven ¹.

De vertaler zegt in de voorrede, van meer omvang, dan het oordeel zelf, dat deze uitgaaf noodig was geworden, omdat, toen deze mensch (HORNHOVIUS) nauwelijks of in den Haag gekomen, of van den Haag weder te huis gekomen was, zijn boekje bij honderden onder het volk gestrooid en overal openbaar te koop gehangen was ², en van velen, alsof het wat groots en wonders in had en met zonderlinge nieuwe wijsheid gestoffeerd ware, uit curiositeit was gekocht. Hij begint met er op te wijzen, dat toen vast zoodanige tijden beleefd werden, als de geloovigen weleer beleefd hebben onder de Arianen, en trekt daarop te veld tegen alle moderatie. Eerst bestrijdt hij den voorslag tot accommodatie door Irenæus Philalethius (EWOUT TEELINCK) in de dedicatie van zijnen *derden Wachter*, aan FREDERIK HENDRIK gedaan, waarbij hij

¹) De titel luidt: Oordeel der E. E. Professoren der H. Theologie tot Leyden van seker boekseke, dat A. HORNHOVIUS, pr. tot Emmenes, heeft doen drucken, ende aan de H. M. H. H. Staten Gen., alsmede aan den Doorl. Pr. van Orangien over gegeven, ende naderhant, tegen d'intentie van H. M. publyckelyk is vercoft. Waarinne de H. H. Proff. pertinentelyk ende duydelijk aanwijzen, hoe dwaas en schadelijk zijn de middelen of wegen tot Vrede en Accommodatie, die dezelve HORNH. in dat zijn boeksen voorslaet. Uyt de Latijnsche in de Nederlandsche tale getrouwelyk overgeset. Met een voorrede, waarinne van die ende diergelijken voorslagen van Moderatie, ende derselver ondienstelykheyt voor de kerke Godes gediscoureert wort. Zeer dienstigh ende noodigh, in deze gelegentheyte des tijts bij Hooge ende Leege gelesen ende wel overwogen te worden.

²) De blaam van bedriegelyk tegenover de Staten Generaal gehandeld te hebben, door deze voorstelling der zaak op HORNHOVIUS geworpen, was zeker niet verdiend. Zie de sententie der Synode. — In de *Resolutiën van de Staten Generaal* van 16 Juni vindt men op bl. 235: »is gelesen de req^{te} van ANTHONIUS HORNHOVIUS..., daerbij deselve... overgeeft de exemplaren van sijne gedrukte remonstrantie voor sooveel hij die noch heeft gehad, versoekende van de overlevering dergeenen, die hij alreede heeft uitgegeven aan eenige personen van de regeeringe van Gelderland en de sticht van Utrecht, geëxcuseerd te mogen wezen; waarop bij haer Ho: Mo: geen naeder resolutie is genomen.”

diens persoon niet zonder verschooning behandelt. Maar als hij daarna de Remonstrantie van HORNHOVIUS onder handen neemt, is hij er op uit, dezen in het allerongunstigste licht te plaatsen. Ten deele voortbouwende op hetgeen door de Hoogleraren in het midden was gebracht, ten deele zich grondende op anderer mededeeling en eigene opmerking, stelt hij hem voor niet alleen als een man, die van zoo groote geleerdheid niet is, noch ooit eenig aanzien bij de kerke Gods gehad heeft, maar ook als een, op wiens leven ook al wat te zeggen valt¹. De Arminiaansche geest heeft gemeend bij hem het huis met bezemen gekeerd te vinden, en is er daarom wedergekeerd met zeven andere geesten, stouter dan hij. Door dezen mensch zoeken eenige anderen hun dessein uit te voeren, of ten minste te beproeven of het tot de uitvoering rijp genoeg is. Onverstandig is hij en dwaas en schadelijk zijn voorslag. Zoodanige personen, als hij tot de Revisie wil gebruikt hebben, zijn nergens te vinden, en ook hij zelf (hoewel hij zonder twijfel zichzelf daaronder gerekend heeft), is onder de zoodanigen niet te stellen. Ook is hij niet machtig, naar dat men hem wel kent, in de Canones iets onschriftmatigs of iets, dat met recht aanstoot geeft, aan te wijzen. Had hij eenig scrupel voor zichzelf, hij had onderrichting moeten zoeken. Maar wat schort hem, om nieuwe Revisie te verzoeken ter contemplatie en ten dienste van de Arminianen. Hij toont ook, dat hij of weinig verstand van de H. Theologie heeft, of weinig consciëntie heeft. Daarbeneven verstaat hij zelf niet en weet niet, wat hij zegt. Bij hem openbaart zich die hoogmoedige, schijn-moderate geest, die ook zeer wel te rechter tijd ontdekt zijnen liefelijken en vriendelijken aard, daar hij scherpe Placcaten wil gemaakt en strengelijk geëxecuteerd hebben tegen degenen, die in de Resumtie of Revisie niet zouden acquiesceeren, — de getrouwe Dienaren Christi en verkondigers van de H. Waarheid. Zoo staat dan alle hooge en lage politieke en kerkelijke personen hierop wel te letten, opdat zij zich met zulke bedriegelijke voorstellen van moderatie en accommodatie niet laten innemen. En zij, die over HORNHOVIUS naar orde der Kerken hebben te spreken, mogen overleggen wat censure hij volgens zijne eigene ondertekening verdiend

¹) Ook dit zal hem wel te onrechte te last zijn gelegd. De *Handelingen* van Classe en Synode behelzen er geen zweem van betichting van.

heeft, omdat hij niet gehouden heeft, wat hij bij het aannemen van zijnen dienst beloofd had.

Was het in deze voorrede ¹ niet minder er op toegelegd, te zorgen, dat HORNHOVIUS niet aan de kerkelijke straf zou ontgaan, dan de Gemeente over zijn voorslag in te lichten, reeds eer de voorrede kon gedrukt en uitgegeven zijn, werd in het begin van Juni in de gewone vergadering der Classe van Utrecht door de broederen der stad uit naam van den Kerkeraad de vraag voorgesteld: of het een predikant, in publieken dienst staande, geoorloofd is, eenige concepten van accommodatie of moderatie met de Remonstranten uittegeven en die aan de Staten-Generaal, den Prins of de Staten in 't particulier te presenteren, en dat zonder kennis of communicatie van zijne Classe, Synode of hare Gedeputeerden? Het antwoord luidde, dat zulks gansch ongeoorloofd is; en de Classe verstond, dat men, bijaldien iemand zal bevonden worden daartegen gedaan te hebben, tegen zoodanigen predikant zal procedeeeren naar behooren ². Ook werd nog goedgevonden allen af te vragen, of zij eenige kennis hadden van het boekje van HORNHOVIUS; waarop al de Broeders in 't gemeen en ieder in 't bijzonder antwoordden, geene kennis te hebben noch van het maken, noch van het uitgeven er van.

Tegen het midden derzelfde maand volgde de vergadering der Classe van Amersfoort, tot welke HORNHOVIUS behoorde. Omdat er zware zaken waren te verhandelen, werd er goedgevonden, dat

¹) NIELLIUS t. a. pl. houdt TRIGLAND voor den schrijver er van.

²) Reeds den 15^{den} Mei, ouden stijl, in een brief aan de Theol. Faculteit te Leiden, waarin zij van den persoon ANT. HORNHOVIUS en zijn maniere van doen wat naerder berichten, hadden de Gedeputeerden der Utrechtsche Synode hun voornemen te kennen gegeven, hem over sijne handelingen *suo loco* et *tempore* reeckenschap te sullen laten geven. Tevens spreken zij hunne vrees uit, dat de kerken hunner provincie door dit stout bestaan in quade bedenkinge bij andere sullen komen. — Zeggen zij: »tot het uijtschrijven van sijne Remonstrantie heeft hij gebruikt, soo wij bericht sijn, een bitter afgeset Remonstrans Predicant,” dan blijkt hieruit, hoe kleinen dunk zij van HORNHOVIUS hadden, maar ook, hoezeer zij voorbijzagen, dat de inhoud der Remonstrantie het bericht weerspreekt. — De brief is afgedrukt in WALAERI *Op. omn.* Tom. II. pag. 433.

men de Deputaten der Utrechtsche Synode zou verschrijven. In de derde zitting kwam men tot de zaak van HORNHOVIUS. Ter inleiding werd niet alleen, als te Utrecht, gevraagd, of iemand te voren van zijn boekje kennis had gedragen, maar daarenboven of iemand eenig bedenken had tegen het een of ander punt van de leer in de Confessie, Catechismus en Canones Syn. Nat., dan of ieder nog blijft bij de onderteekening, eens gedaan over deselve, en of alzoo een ieder die alsnog voor goed en schriftmatig kent. Nadat op beide vragen door ieder het gewenschte antwoord was gegeven, werd nog besloten, die acte van onderteekening jaarlijks in Classe penultima ante Synodum voor te lezen. Daarna deed men HORNHOVIUS binnen staan, die niet gezind om de bevoegdheid der Classe in zijne zaak te erkennen, zich weinig uitliet. Op de vraag, of hij zijn geschrift met communicatie van eenigen gemaakt had, ging het antwoord niet verder dan de verklaring, dat die geene kerkelijke personen waren. Voorts drukte hij er op, slechts voorstellen gedaan te hebben, en refereerde hij zich, zooveel deze aangaat, tot de Staten Generaal, naar wier dispositie hij zich zal gedragen. En toen hem de acte van onderteekening van Confessie, enz. ter hand gesteld was, om te zien, of hij niet bevinden kon tegen die eenigszins gedaan te hebben, betuigde hij, niet te weten of te zien, dat hiertegen door hem gezondigd was, noch ook van zins te zijn, van alles, wat zijn boekje aangaat, hier rekening te geven. Daarna overwogen de Broeders zijne Remonstrantie met zijne acte van onderteekening, en verstonden zij, dat hij tegen die acte zwaar had gepeccceerd, en dat hij diensvolgens wel vervallen ware in hetgeen, waartoe hij ook zichzelf bij onderteekening heeft gecondemneerd, (namelijk: ipso facto van zijnen dienst te zullen zijn gesuspendeerd,) doch dat de Classe, in consideratie nemende dat deze zaak de Kerk in het gemeen aangaat, en de Synode Provinciaal eerstdaags aanstaande is, zich tot deze refereert. Zij eindigden, met uit hun midden ARN. OORTKAMPUS ¹ en PETR. WASSENBURGIUS ² predikanten te Amersfoort, te deputeeren,

¹) Lid der Synode Nationaal.

²) In 1629 werd hij predikant te Dordrecht. SCHOTEL, *Kerkelyk Dordrecht*, Deel I, bl. 379. Van hem spreekt ook R. VAN ZYLL in *Brieven enz. van Wtenbogaert*, Deel III, Afd. 1 bl. 168 v. n°. 414.

om deze zaak in communicatie te leggen met de Theol. Professooren te Leiden, en verder des noodts zijnde, naar eisch van zaken.

In het laatst derzelfde maand werd de Classicale vergadering van Rhenen-Wijk gehouden. Ook hier werd in onvraag gebracht, of iemand van het boekje van HORNHOVIUS kennis had gehad, en dit door allen ontkend. Daarbij conformeerde men zich aangaande het uitgeven van boeken met de Broeders der Classe van Utrecht. Maar men stelde als gravamen ad Synodum de vraag, of het niet raadzaam ware, dat men alle Predikanten vermaande, een voet en middel te beramen, dat tot den gemeenen vrede mocht dienen. Men blijkt dus hier de poging gewaagd te hebben om het streven van HORNHOVIUS te doen aanbevelen bij afkeuring van de wijze, waarop hij zelf was te werk gegaan.

De Classe van Amersfoort had in Juni al herinnerd, dat de Utrechtsche Synode eerstdaags aanstaande was. Toch was de gewone tijd harer bijeenkomst eerst in het begin van September, en moesten dus de drie Classen vooraf nóg weder in Augustus achtereenvolgens vergaderen. Naar het voorbeeld, door de Classe van Amersfoort in Juni gegeven, besloten nu ook die van Utrecht en Rhenen-Wijk, dat in Classe penultima ad Synodum de acte van ondertekening zal voorgelezen worden, en ieder afgevraagd, of hij bij dezelve persisteert. — Door de Classe van Utrecht, — en zoo ook door die van Amersfoort, — werd de wensch uitgesproken, dat die van Rhenen-Wijk haar gravamen maar liever achterhoude, en de verklaring gegeven, dat zij anders geen middel van vrede weet, dan dat een ieder trachte de afgedwaalden met behoorlijke onderwijzig en vermaning weder tot de waarheid en eenigheid der Gereformeerde Kerken te brengen. Toch besloot deze Classe, het gravamen te behouden, het nader aldus verklarende: dat alle Predicanten daartoe behooren te arbeiden, dat de droevige oneenigheden tusschen ons en de Remonstranten mochten eenmaal worden geëssopiëerd en weggenomen; alzoo bij velen hoogen en lagen stands werd geoordeeld en gehoopt, bij zoo verre door behoorlijke middelen en naar goede orde daarnaar getracht werd, hetzelfde een goed effect zal sorteeren. Zij bekwam van de Synode eene verklaring, als door de Classe van Utrecht gedaan was. — Voorts werd nu door de Utrechtsche Classe van de vraag over het maken

en uitgeven van concepten van moderatie of accommodatie, in hare vorige vergadering behandeld, een gravamen ad Synodum gemaakt, waarin zich de beide andere met haar conformeerden. -- Ook was zij van oordeel, dat HORNHOVIUS merkelijke censura verdiend heeft, en belastte zij haren Deputaten ad Synodum, nevens de andere leden der Synode zoodanige sententie te helpen vellen, als de zaak vereischen zal. Zoo oordeelde en deed ook de Classe van Amersfoort. Van de Classe van Rhenen-Wijk staat hierover niets aangeteekend. — In de vergadering te Amersfoort was HORNHOVIUS ook thans bij zijn sustenu gebleven, dat zijn voorslag niet kerkelijk, maar politiek was en de kerkelijke vergadering niet raakte; waarom hij ook geene opening en verklaring wilde doen van de substantie zijns boeksken. Op verzoek van de Classe had toen WASSENBURGIUS al de zwaarigheden voorgesteld, die hij er in opgemerkt had; waarna hij gecommitteerd werd, om hetzelfde aan de aanstaande Synode in 't wijdloopig te vertoonen.

Wat kon HORNHOVIUS van die aanstaande Synode, tot handelen mede nog aangespoord door de Zuid- en Noord-hollandsche Synoden ¹, die achtereenvolgens in Juli en Augustus vergaderd waren geweest, nu wel anders verwachten, dan schorsing in zijnen dienst voor het minst? Tot afwending van dit onheil zocht hij bij de Politieken bescherming tegen de Kerkelijken, en richtte hij zich bij requesten tot den Prins, als Stadhouder der Provincie, en tot de Staten van Utrecht, opdat deze uit hun midden eenigen mochten committeeren om met den Prins in communicatie te leggen, of het een predikant... ongeoorloofd is, aan zijne wettelijke overheid iets te proponeeren, 't welk hij meent, dat tot vrede zou kunnen dienen,... en bij wie en hoe dienaangaande behoort gedisponeerd te worden ². En hij handelde zóó niet zonder vrucht.

Nadat de Synode den 5^{den} September was samengekomen, werd haar het request van HORNHOVIUS medegedeeld met dit appointement: »De Gedeputeerden van de Staten slants van Utrecht lasten haar Gecom.^{den}, die geautoriseert syn omme te compareren op de aenstaende Synodale Vergaderinge slants van Utrecht, die wtge-

¹) Zie Bijlage C.

²) Zie Bijlage D.

schreven is jegens den 4^{den} deses loopenden maent September, omme de handt daaraen te houden, dat buyten voorgaende kennis van dit Collegie de saecke van den Suppliant, hyer inne vervat, bij de voors. Synodale Vergaderinge niet inne getreden werden; houdende deselve in allen gevalle in suspens tot dat dyenaengaende ter gelegener tijt van wegen dit Collegie met syne Furst.^e Doorl.^t den Heere Prince van Orangien enz. gecommuniceert sall weesen; committerende mits desen beneffens de voors. Gecom.^{den} ¹ ter Synodale Vergaderinge d'Heeren ASCH VAN WIJCK VAN WEERDESTEIN en NIJENPOORT.

Gedaen t'Utrecht den 1^{en} Septemb. 1626."

De Synode kon hierin natuurlijk niet berusten en besloot eenstemmig »bij schriftelijke remonstrantie hare Ed. Mog. volcomen te verthoonen het bedencken, dat de christelijke Synode op dit schrift HORNHOVI heeft, ende sich geheelijck te purgeeren van de beschuldiginghe, vervat in het schrift HORNHOVI." BERNHARDUS BUSSHOFF, præs., SIMEON DE BELS, assessor, en GERARDUS HELMICHUS, scriba, predikanten te Utrecht, Amersfoort en Veenendaal, werden tot het vervaardigen van deze remonstrantie ² gecommitteerd, terwijl nevens hen de correspondent der Noordhollandsche Synode ABRAHAM A DORESLEAER, predikant te Enkhuizen, gebeden werd om te besigneeren. Vervolgens werd kennis genomen van de missiven der Zuid- en Noordhollandsche Synoden.

HORNHOVIUS was tegen de zevende zitting opgeroepen, in welke eerst het gravamen der Classen werd behandeld en de vraag, door haar gedaan, of het een predikant geoorloofd is om concepten van moderatie en accommodatie buiten weten van zijn Classe enz. uitgegeven en te presentereen, ontkennend werd beantwoord. Daarop werd aan WASSENBURG het woord gegeven, die, hiertoe speciaal

¹) Deze waren Mr. JOHAN STRICK, Kanunnik en Scholaster tot Ouden Munster, Jr. JAKOB VAN NYVELT, Heer tot Hoevelaken, in zijne absentie: Jr. PETER VAN HARDENBROECK, Heer tot Hardenbroeck; en de E. E. CORNELIS VAN DEUVERDEN, eerste Burgemeester van Utrecht. — Zij waren gelast (volgens het formulier, dat steeds in zwang bleef,) om in name der Gedeputeerde Staten te presideeren, en wel te letten, dat gedurende den tijd en actie van dien geene zaken worden verhandeld, rakende de politie of den staat der kerken in 't gemeen, noch alzulke andere, daardoor eenige disordre zoude mogen komen te ontstaan,

²) Zie Bijlage E.

van zijne Classe gelast, in 't lange gededuceerd heeft, hetgeen aan-temerken was in de Remonstrantie van HORNHOVIUS, specteerende formam et materiem rei. Eindelijk werd deze nu verzocht binnen te staan. Er werd met hem over zijne zaak gehandeld en hem onder het oog gebracht, tegen de kerk-ordening en het formulier, door hem onderteekend, gedaan te hebben; doch men vorderde met hem niet naar wensch. Om de acte te faciliteeren en teverkorten, besloot de Synode toen, dat men hem door deputaten zal zoeken te brengen tot schuld-bekentenis, meteen dat hij verwerpe de middelen en voorstellen van vrede, bij hem gedaan, als ondienstelijk der Kerke. ANDREAS SUAVIUS en LAURENTIUS MODAEUS¹⁾, predikanten te Utrecht en te Wijk bij Duurstede, werden hiertoe gedeputeerd en ABR. A DORESLAER gebeden, zich tot zulk een christelijk werk te laten gebruiken. Tevens werden de Gecommitteerden der Staten zeer eerbiediglijk verzocht, HORNHOVIUS vóór zich te ontbieden en tot kennis van zijne fouten, is het mogelijk, te disponeeren; gelijk zij ook beloofden te doen.

Den volgenden dag deelde de Commissie den gewenschten uitslag mede van haar spreken met hem. Toch voldeden aan de Synode, als hij weder binnen stond, zijne verklaringen nog niet ten volle. Ook was het noodig, opdat men tot conclusie mocht komen, eene Commissie naar het Collegie van hunne Ed. Mog. te zenden. Dit geschiedde, en vandaar teruggekeerd, rapporteerde deze: „het was hare Ed. Mog. intentie noyt geweest, de kerke haer recht t'onttrecken off te verminderen. Zij lieten de sake geheel tot dispositie en judicature van dese vergaderinge; edoch om seekere gewichtige consideratie, soo kerke als polytie concernerende, hadden zij goed gevonden, voor hem, HORNHOVIO, bij den Synodo te intercedeeren; ten einde de Synodus niet nae wtersterigreur, maer nae gratie met hem beliefte te procedeeren, waerdoor aan hen sonderlinge dienst sou geschieden.” Aan deze intercessie gaf de Synode gehoor, en eene uitspraak volgde, waarbij niet de straf van suspensie, die verdiend heette, op HORNHOVIUS werd toegepast, maar de Synode tot gratie inclineerende, bij zijne bevredigende betuigingen en goede beloften, die zaak geheel overzag. Hij

¹⁾ In 1627 werd hij predikant te 's Gravenhage. Zie over hem ook *Brieven van Wtenbogaert* n°. 677.

berustte er in en onderteekende de sententie ¹, zich hiermede verbindende tot onderhouding van hetgeen hij beloofd had.

Wij zagen reeds tot welk besluit ten aanzien der acte van onderteekening de Classe van Amersfoort onder den indruk van hetgeen HORNHOVIUS gedaan had, en vervolgens ook de twee andere Classen gekomen waren. In het volgende jaar werd er een Synodaal besluit van gemaakt. De Utrechtsche Synode bepaalde in 1627: »het formulier der onderteyckeninghe, voor die predikanten ingestelt, sall voortaan in postrema Classe ante Synodum voorgalesen werden, ende die respectieve Broeders sullen capitatum affgevraecht werden, off se bij die aengenomene Leere persisteren, ofte niet, opdat in Synodo behoorlijk blijck daervan mach geschieden.” De uitvoering dezer bepaling, nog in 1803 in wezen ², zal wel eerst opgehouden hebben bij het te niet gaan der Oude Classen.

Was het dit, dat HORNHOVIUS tegen zijne bedoeling met zijn voorslag tot vrede voor de Provincie Utrecht had uitgewerkt; voor de Provinciën Zuidholland, Noordholland en Utrecht lokte hij het nemen van een maatregel er door uit, welke de Predikanten ook van de geringste poging tot accommodatie moest doen afzien. Allen werden verplicht tot de onderteekening eener Acte van nadere verbintenis om geene moderatie of accommodatie met de Remonstranten aan te gaan in praejudicie van de Canones Synodi Nationalis. De Zuidhollandsche Synode stelde haar te Dordrecht vast in 1627 ³, nadat haar gebleken was, dat al de Classen eenparig verstonden, dat het gansch noodig was, zoodanige Acte te stellen. De Noordhollandsche en Utrechtsche Synoden volgden haar voorbeeld in hetzelfde jaar. ⁴ Het schijnt, dat de maatregel van de Delfsche Classe is uitgegaan, die al spoedig, nadat de Synode te IJsselstein in 1626 was geëindigd, dusdanige acte ontwierp, op

¹) Zie Bijlage F.

²) CHR. DE KRUYFF, *Utrechts Synodaal-Handboekje*, bl. 91. Vergel. van denzelfden *Utrechts Classicaal Handboekje*, bl. 105. — In de Classe Rhenen-Wijk is het getrouw jaarlijks geschied tot, voor 't laatst, in Augustus 1815. Na 27 Maart 1816 was er geene vergadering meer.

³) KIST EN ROYAARDS, t. a. pl. bl. 199, v. art. 35; vergel. art. 34.

⁴) De actie, door de Utrechtsche Synode vastgesteld, wordt medegedeeld in Bijlage G.

het 31ste artikel harer handelingen slaande, en er de onderteekening van eischte ¹. JOHANNES TAURINUS, predikant te Maasland, weigerde. En omdat hij ook in de Synode van 1627 bij zijne weigering volhardde, werd hij geschorst, waarop in 1628 zijne afzetting volgde ². — De onderteekening geschiedde voorts door allen, al kon dit eerst aan de Synode van 1629 bericht worden, daar in Juli 1628 enkele predikanten in de Classen van Leiden en Buren het nog niet hadden gedaan ³. Maar hoevelen zullen er wel niet dan noode toe zijn overgegaan ⁴? — Wat de provincie Utrecht aangaat, CORN. DUNGANUS ⁵, predikant te Utrecht, had zoo schriftelijk bij de Synoden van Noordholland en Gelderland en bij de Classe van Amersfoort, als ook mondeling bij de Classe van Rhenen-Wijk, waar hij in Augustus 1627 als correspondent der Classe van Utrecht tegenwoordig was, verscheidene zwarigheden gemaakt tegen de onderteekening van zoodanige Acte, opdat zij bij de Synoden en Classen niet aangenomen zou worden. Maar hij had er niets mede nitgericht. De Amersfoortsche Classe resolveerde, dat zulke Acte behoorde geteekend te worden, en de Rhenen-

¹) KIST EN ROYAARDS, t. a. pl. bl. 196, v. v. art. 31. Verg. bl. 183, v. art. 31 en bl. 186, grav. 1. (In art. 31 is tusschen de woorden »concepten" en »of voet" uitgevallen: is met eendrachtige stemmen geresolveert, dat haar de Classen geenszins sullen inlaten tot soodanige Concepten.

²) Aldaar bl. 198, 220, art. 18. — Het is dus deze TAURINUS, (en niet PETRUS,) over wien WTENBOGAERT schrijft in n°. 458 der *Brieven*, Deel III, Afd. 1, bl. 406, verg. bl. 298.

³) Aldaar bl. 221, art. 19 en bl. 229, art. 20.

⁴) WTENBOGAERT, *Brieven* D III, Afd. 1, bl. 475, n°. 480, schrijft 19 Dec. 1627 aan H. DE GROOT, dat volgens LYDIUS (predikant te Dordrecht) er maar 8 suyer sijn van de 42 leden sijns classis, alle de reste willende accorderen met de Rem. Dit zal toch zien op ongeneigdheid zoowel om die acte te onderteekenen, als om de verklaring af te leggen, in art. 20 door de Synode van 1627 voorgeschreven ten aanzien der handelwijze met gemeene ledematen der Remonstranten naar de aanleiding, daartoe door BOCARDUS gegeven bij zijne beroeping naar Rotterdam. Zie *Handelingen der Zuidhol. Syn.* in 1627, artt. 20, 22, 43, 46. Verg. *Brieven*, D. III, Afd. 1, bl. 400, n°. 456, Afd. 2, bl. 25, n°. 490; bl. 55, n°. 499; bl. 89, n°. 512. — Op bl. 55 zal (Boc.) in plaats van (Bor) gelezen moeten worden.

⁵) VAN DER AA, *Biograph. Woordenboek*, Deel IV, bl. 400. Hij had reeds te Baarn gestaan, eer hij te Jutfaas predikant werd.

Wijksche persisteerde bij haar besluit van 7 Juni ¹⁾ om de zaak aan het oordeel der Synode te bevelen. De Synode van 1627, waarin TRIGLAND als correspondent der Noordhollandsche Synode tegenwoordig was, hoorde DUNGANUS, maar hield zijn manier van doen voor geheel onordentlijk, en bracht hem tot de belofte van zich in het vervolg met zijne Classe en Synode in deze zaak te conformeerden ²⁾. Hij deed echter later, wat zijne trouw aan de afgelegde belofte en aan zijne onderteekening der acte in verdenking bracht. Toen in 1629 in de Utrechtsche Synode de Acten der Noordhollandsche werden voorgelezen, vond men hierin »vermeynde onderhandelingen van D. CORN. DUNGANUS met de Remonstrants gezinden» ter spraak gebracht. Het bleef hier echter bij de opmerking, dat die zaak reeds voor den Kerkeraad en de Classe van Utrecht was afgedaan. DUNGANUS had in de Classe van Mei betuigd, »dat sijn voornemen gansch en gaer niet en is geweest om een project den Remonstranten te geven, streckende tot accomodatie ofte moderatie,» en was er broederlijk vermaand, dat hij »in toecomende tijden niet dan communicato consilio in diergelijke saecke soude doen ³⁾.» — De onderteekening der Acte van nadere verbin-

¹⁾ Den 9 Juni schreef H. VAN ZYLL aan WTENBOGAERT uit Utrecht (D. III, Afd. 1, bl. 353, n°. 446): »In 't Classe van Wijck ende Rhenen isse (de acte) met de meeste stemmen, soe ick verstae, gerejecteerd.» Had zij zóó gehandeld, zij zou gedaan hebben, wat men om haar gravamen bij de Synode van 1626 (zie boven bl. 88) van haar mocht verwachten. Toch schijnt het, dat de meerderheid nog niet heeft kunnen besluiten, zich met de resolutie van Amersfoort te vereenigen.

²⁾ Zie ook t. a. pl. n°. 467 en 468. »De Hollantsche Synodaele gedeputeerden hebben hem soe overgehaelt, dat hij stont en screijde als een kint, soe men seyt.» Nog in hetzelfde jaar schreef D. over reconciliatie der Remonstranten aan Prof. WALAEUS. Zijn brief met het korte antwoord van W. is medegedeeld in WALAEI Op. omn. Tom. II, p. 440, ss. — In Tom. I, p. 37^b (Vita Wal.) worden als voorstanders van reconciliatie nog genoemd »GODSCHALCUS ALTIUS ARNHEMENSIS et JACOBUS TESTARDUS BLESSENSIS pastores.»

³⁾ Zie ook t. a. pl. D. III, Afd. 2, bl. 473, 479 n°. 642 en ''5; en over VAN DONGENS handelingen met de Remonstranten n°. 560, ''5, 580, ''2, ''3, ''5, ''6, ''7, 608, ''13, ''8, ''22, ''3, ''9, ''31, ''5, ''8, ''9, ''40. TIDEMAN, t. a. pl. D. II, bl. 53, v.

tenis, nog in 1809 in gebruik¹, zal eerst met de Oude Classen afgeschaft zijn.

HORNHOVIUS was een dergenen, die op verklaringen, door Synodale Gedeputeerden afgelegd, verzoend waren. Was het dan te verwonderen, dat er ten gevolge van hetgeen hij daarna gedaan had, nog te scherper werd toegezien op de nakoming der bepalingen omtrent de Reconciliatie van Remonstrantsche predikanten, hunne opneming en bevordering tot den Kerkdienst. Reeds in Mei 1623, nadat in de beide voorgaande maanden de Nijmeegsche en Stichtsche predikanten verzoend waren, was er te Amsterdam over zulke bepalingen gehandeld in een conventus quasi Synodalis der Deputaten van eenige Synoden², en daarop had de Geldersche Synode door toezending van gravamina gezorgd, dat er ook op andere Synoden over gesproken werd. Hetgeen toen de Synode te Brielle bij provisie hierover beraamde³, werd op haren last in September 1623 te 's Gravenhage in eene vergadering, waartoe de Deputaten van al de Synoden samengeroepen waren, (die van Noordholland, Friesland, Groningen en Drenthe bleven afwezig,) gecommuniceerd, en daar nader overwogen en grootendeels onveranderd goedgekeurd⁴. Moest de noodzakelijkheid der handhaving van die bepalingen nu niet te sterker gevoeld worden? De Synode van Zuidholland ont-raadde dan ook in 1631 aan de Kerk van Buren het beroep van D^r. HENR. LEO⁵ toen weder verzoend, onder anderen »alzo men

¹) Zie STOLKER, *Brieven aan Ypey*, bl. 135, v. YPEY, VI, bl. 249, v. KIST en ROOYAARDS, t. a. pl. bl. 349: Acte van nadere Verbindtenis. DE KRUIJFF, *Utr. Syn. Handb.* bl. 92 en *Cl. Handb.* bl. 107. — Ofschoon in de Classe Rhenen-Wijk J. J. VAN VOORST, den 9^{den} Maart 1816, als beroepen te Doorn, peremtoir geëxamineerd, nog onderteekende, was het toch in de allerlaatste jaren niet meer geregeld door allen gedaan.

²) De Gedeputeerde Staten van Utrecht consenteerden den 7^{den} Mei, dat de gedeputeerden der Utrechtsche Synode den 17^{den} dien conventus gingen bijwonen, te houden door de gedeputeerden van de Geldersche, Zuid- en Noordhollandsche, Utrechtsche en Overijselsche Synoden. Die van Gelderland en en Noordholland hadden de overige er toe verzocht.

³) KIST en ROYAARDS, t. a. pl., bl. 161, v.v. art 31.

⁴) Aldaar bl. 167, art. 28.

⁵) De voormalige predikant te Bommel, één der geciteerde Remonstranten voor de Syn.-Nat. — Onder de Synode van Gelderland werd hij nog in 1631 predikant te Driel en in 1635 te Nijmegen.

verstaat, dat hij met conditiën en niet *absolute* de Canones Synodi Nationalis zoude hebben onderteeekend, — dat namelijk de tien positiones van Gelderland daarin niet begrepen waren, — daar nogtans alle andere Predikanten, zonder eenige conditie, dezelve moeten teekenen naar de Resolutie der Synode 1.

Wel verre dus van de zaak, die HORNHOVIUS in zijne Remonstrantie had voorgestaan, eenigszins te hebben bevorderd, zag hij ten gevolge van zijn pogen, wat er van neiging tot accommodatie met de Remonstranten ² bestond, bij de Predikanten op het krachtigst te keer gegaan. Uitnemend was hiertoe aan de ijveraars te stade gekomen, wat hij gedaan had. En te vaster stond men nu weder aaneengesloten, om elk plan tot accommodatie met de Remonstranten, dat door Politieken, hoe hoog ook geplaatst, uitgelokt, ontworpen of voorgestaan werd, te zekerder te verijdelen.

Weinig is er verder van HORNHOVIUS zelven bekend ³. In eenige der eerstvolgende vergaderingen zijner Classe was hij afwezig. Dit was ook het geval in Mei 1629, maar toen was het, omdat hij veldprediker-dienst in het leger vóór 's Hertogenbosch moest verrichten. Van 1630 tot 1633, — vóór dat met 1634 alle Classicale officiën, directiën, commissies en correspondenties egaal werden onder de Broeders en naar vaste orde werden opgedragen, — was hij ééns præses en assessor, meermalen scriba, correspondent bij de Classen en deputatus ad Synodum; waarin vertrouwen en achting doorstralen, die hij genoot. Sedert November 1635 was

¹) KIST en ROYAARDS, t. a. pl. bl. 241, v.v. art. 73 en bl. 246, v. art. 37. Verg. bl. 164, 3°. — Al of niet bedoeld lag er ook eene afkeuring in van het besluit der Staten-Generaal van 11 Maart 1631 om te beproeven, of de Loevesteinsche gevangenen met de kerk verzoend konden worden. TIDEMAN, *Stichting* II, 21, 255 v. 451 v.v. ROGGE, *Wtenbogaert en zijn tijd*, III, 264 v.v.

²) Verg. boven bl. 88 en 93. *Vredevaen* bl. 16, TIDEMAN t. a. pl. II, 50, 58, ROGGE t. a. pl. III, 127.

³) In de *Brieven van Wtenbogaert* komt zijn naam, meen ik, niet voor, dan in n°. 578, 813, "4. Uit den voorlaatsten blijkt, dat hij in Oct. 1630 te Rotterdam (zeker wel goedkeurend) verhaald had, wat de Amsterdamsche burgemeesters aan de gedeputeerden der Noordhollandsche Synode geantwoord hadden, en dat dit aan Wt. was overgebracht.

hij in een tijd van ruim drie jaren menigmaal in de vergaderingen niet tegenwoordig, waarvan ziekte vooral de oorzaak was. In 1641 was hij weder belast met dienst in het leger en vroeg hij zijn ontslag als predikant te Eemnes. De bewindhebbers der Oost-Indische Compagnie hadden hem den 7^{den} November in den dienst der Compagnie (om met zijne huisvrouw en kinderen naar Indië te gaan) aangenomen op een traktement van f 100 's maands. Zijn Classis-Broeder, NICOLAUS KETELIUS, predikant te Woudenberg, was door de Classe in Juni 1640 gelicenciëerd om naar Brazilië te vertrekken ¹. Maar niet zoo gemakkelijk, als deze, ontving HORNHOVIUS zijne demissie. De Classe van Amsterdam, met de benoeming van predikanten voor de Indiën belast ², zich niet te vreden stellende met de gunstige attestatie, aan hem van wege de Amersfoortsche Classe verleend, had reeds in Augustus door hare gecommitteerden, HERM. ANTONIDES en ANT. SCRIVERIUS, predikanten te Naarden en Hilversum, in de vergadering dezer Classe den Broeders afgevraagd, of zij in consciëntie wel zouden kunnen vinden, dat HORNHOVIUS ten goede en op hoop van goede stichting van de Kerk van Oost-Indië zoude kunnen gezonden worden. Het had ten gevolge, dat hem den 3^{den} December werd voorgehouden, wat door die gecommitteerden zoo uit last van hunne principalen, als voor hun particulier tegen zijn persoon was ingebracht, en dat van hem eene nadere en heilige verklaring geëischt werd nopen de het stuk van zuiverheid in leer en leven en andere schuldige plichten, den heiligen dienst concerneerende. Eerst, nadat deze verklaring door HORNHOVIUS zoo mondelijk gedaan, alsmede met handtasting aan D. præsidi, mitsgaders eene bijzondere acte onder zijne hand bevestigd was, ontsloeg de Classe hem volgens zijn verzoek van den dienst te Eemnes en verleende zij hem commissie tot den dienst der Oostindische kerk in debita forma. Toch schijnt de Classe van Amsterdam zelfs nu nog zich van alle deelneming aan de toezending van HORNHOVIUS onthouden te hebben. Althans in Indië aangekomen, schreef hij ter reede van Batavia

¹) Den 21sten Nov. 1640 tot lid der Classe van Brazilië aangenomen, werd hij derde predikant op het Reciff de Pernambuco. Zie *Class. Acta van Brazilië*, VII, IX, X; in *Kroniek van het Hist. Genoot. te Utrecht*, XXIX. Jaarg. 1873.

²) YRELL en DERMOUT, t. a. pl. Deel II, bl. 316, v.

den 16^{den} October 1642, dat hij binnen eene week naar Puncto Gale, d. i. Ceilon, zou gaan: maar berichtte hij tevens: »Die van den kerkeraad alhier diffculteerden in 't eerst omme mijn te admitteren, vermits ick geen acte van de kercke van Amsterdam ofte van de classe van dien mitbrochte, te meer overmits eenen WITTEWRONGEL, Predicant tot Amsterdam, alhier een missive hadde gesonden, waerinne hij mijne besendinge impugneerde. Edoch den E. Heer Gouverneur Generael (ANT. VAN DIEMEN) laste haer uyt crachte van de missive en d'acte, die sijn E. bij de Heeren Bewindhebbers van Amsterdam waren toegesonden, mijn te admitteren; sulcks geschiet is, mits onderteekenende het ordinaris formulier ¹. Hij werd zóó de eerste predikant te Puncto Gale ², dat in 1640 was veroverd, en de zetel bleef van den Nederlandschen Gouverneur, totdat in 1656 ook Colombo aan de Portugezen werd ontnomen. Onbekend is het, hoe lang hij er gestaan heeft, en wanneer hij dáár of elders is overleden ³.

't Waal.

DR. T. J. VAN GRIETHUYSEN.

¹) F. VALENTIJN, (*Oudt en Nieuw Oostindien*, Deel IV, Afd. II, bl. 24) zegt: »Men wilde, dat bij een bijzonder geschrift wegens de zuiverheid van zijne belijdenis geven en onderteekenen zou.»

²) Daar L. LUDOVIC (*Lapidarium Zeylanicum*) op bl. 6 zegt: »the first Protestant clergyman commenced his ministrations at Galle on the 6 th. of October 1642,» blijkt hij den dag der benoeming te Batavia voor dien der aanvaarding van den dienst te Gale gehouden te hebben.

³) VALENTIJN, Deel V, afd. I, bl. 412, 460. — Volgens YPEY en DERMOOT is hij in Oostindië overleden. Zie Deel II, Aanteek. bl. 226.

BIJLAGEN.

A.

Blz. 397.

Aan de Eerw. Ghedeputeerden des Synodi der
Provincie Utrecht.

Remonstreren met aller eerbiedinghe **ASSWERUS JOANNIS, JOANNES BORNIUS WILHELMUS RIDDERSBACH** ende **ANTONIUS HORNHOVIUS**, gewesene Remonstransgesinde Predicanten: hoe dat den Remonstranten, die van de E. mogh. heeren Staten slants van Utrecht jaerlicx tractement (ten minsten totdat de Nationale Synode mochte gehouden worden,) versocht hadden, naer voorgaende Advys, by de Gedeputeerden des Synodi deser Provincie genomen, voor eens ende laetste reyse sonder consequentie is geconsenteert elckx de somma van tsestich carolus guldens, ende voorders geordineert, met de Gedeputeerden voornoemt aengaende haer gevoelen int minnelick te confereren, ende te bethonen, dat sy gemeynt syn hun het oordeel der gereformeerde kercken te onderwerpen, haer leersaem te stellen en op de provinciale Synode daarvan naerder te doen blycken. Welck Apoinctement ¹ de Remonstranten gesien hebbende, syn bedroeft geweest, dat men haer wil ontbloten van nodich onderhout, daer nochtans de E. mogh. heeren Staten deser provincie van Utrecht den Remonstranten by d'onderteyckeninge der Acte Silentii (waertoe haer E. mogh. deselve door dien middel principalick sochten te induceren) hadden beloofd, haer niet te sullen verlaten, maer vaderlick te versorgen; sulckx mede by de hooch mogh. heeren Staten Generael de Remonstransgesinde geciteerde predicanen tot Dordrecht is gepresenteert, waervan den 1 Febr. 1620 placcaet is geëmaneert, by het welcken clærlicken blyckt, dat den Remonst. voornt. expresselick is beloofd, jae dat se daertoe selfs syn versocht en vermaent, haer tractamenten hun te sullen (indefinite sonder eenige determinatie van tijt) laten volgen, onder belofte van niet te sullen predicken, offe eenigen kerckendienst oeffenen, waarop de voors. toesegginge ende presentatie der hooch mogh. heeren Staten Generael sich simpelick, sonder jyt meer te requireren, is funderende, sulckx aen d'ander syde de gerequireerde belofte reciproce op de

¹ Het was van 18 Juli 1621.

voors. toeseegginge der hooch mogh. heeren Staten voorñt. sich mede indefinite refereert; weshalven dat prestito et durante requisito promissum bona fide niet wel can getolleert werden. Dat ook de Remonstranten hun altijt tot noch toe conform d'acte Silentii hebben gecomporteert, noch oijt de placcaten der E. mogh. heeren Staten gecontraveniëert, presenterende tegens alle beschuldinge haer te defenderen, en ist nodich by ede daarvan te purgeren. En om te gehoorsamen d'ordonnantie voors. so adresseren de Remonstranten haer aan U Ew., verclarende by desen, dat syluyden aengaende haer gevoelen mondelick ende schriftelick bereyt syn, gelyck sy doen mits dese, met U Eerw. int minnelick te confereren ¹, ende haar selven (sulckx alle conferentiën ter wedyersyden vereyschen) leersaem te stellen. Ende also diegeene, welck eenich gefundeert gevoelen in materie van gewichte hebben gehadt, qualick sonder specie van lichtveerdicheyt in der yl daarvan connen desisteren, maer daertoe verscheyden conferentiën en tijt van bedenckinge van node hebben; So versoecken de Remonstranten, die alleen swaricheyt hebben over de vijf pointen om deselve te leeren, 't contrarie te refuteeren, ende ijmant daerom van den dienst te weren, ende tselve (waartoe men haer by onderteykening van seeckere Acte wilde verbijnden,) weygerende, van haere diensten by de provinciële Synode syn gelicentiëert, sulckx sy nochtans achten mens Synodi Nationalis niet geweest te syn, — dat henlieden Appel aen de aenstaende Nationale Synode, van de welcke sy haer gravamina, die by de provinciale, als hebbende haere peremptoire ordre, niet connen noch mogen werden getolleert, hebben ontvangen, mach geaccordeert werden. Op welke Nationale Synode voorñt. de Remonstranten haere gravamina ende bedenckingen, daer sy dagelickx mede besich syn, examini sullen subjiciëren, ter fine deselve in de vreesse des Heeren mach oordeelen, wat tot dienst der Kercke in dese sacke is behoorende, ende syluyden tselve oordeel gesien hebbende, naerder moghen resolveren, daerentusschen bereyt synde altijt naeder met U Ew. te confereren, of haer Godt een ander verstant gave. Ende dewyl de Remonstranten sonder nodich onderhout denselven tijt niet connen verbeyden, als dewelcke geen middelen hebbende, spitten noch dolven connende, ende haer schamende te bedelen, nootsaeckelick met haere bezwaerlicke familiën souden moeten vergaen, dat U Ew. gelieve by de E. mogh. heeren Staten slants van Utrecht voor henluyden t'intercederen en daertoe den Synodum provintiaal te induceren, om sulckx t'adviseren, den Remonstranten een eerlick tractement tot haer nodich onderhout en woninge ten minsten tot den tijt voornoemt 'twelck vele Pausgesinde gelicentiëerden, van dewelcke noyt sodanige beloften met onderteykeninghe der Acte Silentii, nochteijt vorders is gerequireert, ad vitam is vergost, van de E. mogh. heeren Staten voorñt., haere Mecenates, mach toegeleyt worden, ten fine haer E. mogh., siende alsdan der Remonstranten comportement, naeder op de saecke moghen disponeren.

Dit doende etc.

ASSUERUS JOANNIS.

W. RIDDERSBACH.

J. BORIUS.

ANT. HORNHOVIUS.

¹) Ter voorbereiding eener conferentie zonden zij hunne gravamina in, geënneexerd aan deze Remonstrantie.

B.

Blz. 399.

Wij onderschrevenen hebben voor Godt ende zyne heylige kercke in de Synodo Provinciali van Utrecht in oprechte consciëntie heylichlyck verclaert, gelyck wy verclaren mits desen, dat wy van harten laeten vaeren het gevoelen ende de leere van de vyff bekende articulen der Remonstranten, gevoelende met den Synodo Nationali tot Dordrecht in oprechticheyt als voren, dat de genoemde vyff articulen aen d'een zyde van de waerheyt afwycken, ende aen d'ander zyde schuyt-hoecken zijn der dwaelingen. Gelyck wy ook voor Godt ende zyne Kercke oprechtelyck ende van harten bekenen, de leere der Gereformeerde Kercken, gelyck die in de Nederlantsche Confessie ende Heydelberchschen Catechismus voorgesteld, ende in de Canonibus Synodi Nationalis tot Dordrecht naeder verclaert is, in haer geheel ende in alle deelen aantemen, in vougen, dat wij nu tegenwoordich in elck ende een yegelyck point der leere, gelyck die in voorsch. formulieren is vervattet, op de verclaeringe, ons gedaen, te vollen soe gerust ende te vreden zyn, dat wy overal en in alles deselve houden Godts woordt conform te wesen, en gantschelyck geen scrupulum meer daerover by ons te behouden. Eyndelyck verclaeren wy mede in goeder concientie, tegenwoordich bereyt te zyn de voorseyde Confessie, Catechismus en Canones Synodi, als in alle delen ende pointen schriftmatig, te onderteykenen, ende dat sonder enich bedroch, sonder eenich particulier beduydingh ofte mentale reservatie, ofte yet anders, hoedanich het ook soude mogen wesen, waerdoor enichsins afgeweken soude mogen werden vant oprecht ende eenvoudich gevoelen der gereformeerde Kercke in de Canonibus Synodi rondelycke uytgedrukt.

Actum in de Syne vergaderinghe binnen Utrecht den 22sten Augusti 1623.

P. BOSCH. J. BORNIVS. ANT. HORNHOVIUS.

C.

Blz. 411.

Eerweerdighe, Godsalighe, welgeleerde, seer gunstighe medebroederen.

De Synodus van Zuydholland, vergadert binnen der Stede Yselsteyn, verstaende ende bevonden hebbende, hoe dat eenen ANTONIUS HOORNHOVIUS, predikant tot Emmenes, sich onderwonden heeft nyet alleen in te stellen sekere remonstrantie, begrijpende seer periculeuse voorslaeghen tot accommodatie van de Religions verschillen tusschen d'Orthodoxe en de Remonstranten deser Landen, contrarie de goede intentye ende 't welgefondeerde oordeel van het laetste ghehouden Synodus Nationael tot Dordrecht, als ook van de yterative resolutiën van de particuliere Synoden der respective geünieerde Provinciën, elcx in den synen int bysonder ende daerna ghesamentlyck door haer Ghedeputeerde in den Haeghe Anno 1623 daerop ghenomen, maer dat hy oock daerenboven deselve remonstrantie heeft doen drucken, toegheëyghent ende

selver in persone gheöffereert ende gepresenteert aen de hog. mog. Heeren Staten Gen. ende aen syne Ex. den Heere Prince van Orangiën, ende wyders alomme teghens d'intentie van haere hog. mog. onder het Volck tot meerder beroerte ghedivulgeert, waerover de Synodus ten hoogsten is bedroeft, als wesende een vermeten bestaen van een gereconciliëerd Arminiaens predicant, welcken tselve geensints en competeert. Soo ist dat deze voors. Synodale Vergaderinghe uwe Eerw. by desen ghans ernstelyck te versoucken, dat uwe Eerw. met den aldereersten ghelyeven hyerop behoorlyck te letten, opdat door eenighe nalaticheyt de Waerheid gheen en vorderen schaede en komme te lyden, ofte het quade nyet en schyne te worden ghestyft, maer in tyds teghen ghestaen ende gheweert worden magh.

Wy sullen, ons hyeroppe verlatende, uwe E. E. Eerw. Godsalighe, welgeleerde, seer gunstighe medebroederen in den schut des Almogenden hertgrondelyck bevelen. Datum Yselsteyn desen 16^{en} July 1626.

GIDEON VAN SONNEVELT.
Synodi Scriba.

Eerweerde, Godvruchtige, Welgeleerde, Voor-
sienige, seer lieve medebroeders in den
Heere Christo.

Ons is met groote droeffheyt voorgekoomen de merckelycke onstichtinge, dewelcke ANTONIUS HOENHOVIUS, kerckendienaar tot Emmenes, in den Classe van Amersfoort, onder den Synodo des lants van Utrecht, gegeven heeft met zyne Remonstrantie, die hy aen de Hog. mog. H.H. Staten Generael, aen zyne princel. Excie, ende aen H.H. Staten slants van Utrecht overgegeven ende in druck verveerdicht heeft, dewelcke oock met menichte in het lant gestroyt is. Waerinne hy aen hare Hog. mog., aen zijne hoochgemelte Excie, en hare Ed. mog. om quansuys vrede in de landen te maecken, versoect, dat eenige geleerde ende Godvruchtige mannen, die haer in de voorige twisten niet en hebben gemoeyt, mochten byeenkoomen om de Canones Synodi Natonalis te revideren ende te resumeren etc. Twelck alsoo het een saecke is van seer quade consequentie, deroguerende, jae te niet maeckende de Authoriteyt dies voortreffelycken Synodi, met soo groote moeyten ende kosten door hare Hog. mog. bijeengeroepen, diergelycke noyt te voeren in dese landen is gehouden; in twyffel trekkende de Canones des voorgemelten Synodi, met sonderlinge omsicht ende sorchvuldicheyt ende met soo groote eenstemmicheyt conform den H. worde des Heeren aldaer gestelt, ende by hare Hog. mog., met eendrachtige toestemminge van alle de geünieerde provincien, geaprobeert ende geäuthoriseert: streckende sulcx alles tot groote argernisse der eenvoudigen, kleynachtige van de ware christelycke Gereformeerde Religie, styvinge van de parthyen derselver Religie, ende oversulcx tot merckelycke onstichtinge ende onrust der Kercke Godts: Soo hebben wij niet konnen ledich staen van uwe Eerw. dit alles nae den aert der Christelycke liefde ende eysch van de gemeynschap der heyligen en der Christelycker correspondentie, die wy met uwe Eerw. houden, vermogens ons ampt, ende de sorge, die ons over de kercken deses quartiers bevolen is, vriendelyck te verstaen te geven en te

versoecken, dat uwe Eerw. gelieve in desen behoorlyck te voorsien, opdat dit quaet niet verder in en kruppe, ende van quaet tot erger voortgae. Uwe Eerw. weten, hoe dat de voorgaende swaricheden, die de kercken deser landen voor desen soo jammerlyck hebben beroert, opgeresen zyn wt de begeerte, dat men de nederlantsche Confessie ende Catechismum, zynde van deselve nature ende aensien met de voors. Canonibus, soude revideren. Waerwt lichtelyck aff te nemen is, dat het voorstellen ende dryven van soodanige revisiën en resumptiën by de Hooge Overheyte, wederom de brugge lecht tot diergelycke swaricheden. Waeromme wy niet en kunnen naerlaten uwe Eerw. alsnoch vriendelyck te versoecken in den naam onses Heeren ende des oppersten herders syner kercke Jesu Christi, dat uwe Eerw. believe soodanige middelen by der hand te nemen, als tot de meeste stichtinge der kercken Christi., ende weeringe van alle voordere onheylen ende verwerringen dienstich bevonden sullen worden: ende tot dien eynde met denselven Hornhovie te handelen, als de ordre der kercke ende de gewichticheyt der saecke, oock volgens zyn eygen onderteyckeninge, zal vereysschen. Waertoe wij niet alleen Reverend. D. Andrean Suavium, van uwe Eerw. tot de correspondentie met dese Synode afgesonden, vriendelyck hebben versocht: maar oock goedgevonden, onsen Deputatum, die van onsent wegen tot onderhoudinge van de voors. loffelycke correspondentie by uwe Eerw. verschynen sal, te belasten, dat hy daerop met alle middelen serieuselyck aenhoude. Waartoe wy ons dan verlatende, bidden Godt, Eerweerde, Godvruchtige, welgeleerde, voorsienige, seer lieve medebroederen in de Heere Christo, uwe Eerw. op te nemen in zijne H. Vaderlycke protectie, ende in uwe Eerw. Vergaderinge met zynen H. Geest te presideren, ende uwe Eerw. Actiën te dirigeren tot eere van Godes H. naeme, ende meeste stichtinge zyner H. Gemeeynte. Amen. Actum Alekmaer in onse Synodale Vergaderinge der kercken van noorthollant den 13^{den} Augusti 1626.

Uwe Eerw. welgeaffectioneerde ende
dienstwillige medebroeders in
den Heere Christo,

De dienaren ende Ouderlingen des
noorthollantschen Synodi tot Alekmaer,
Ende in aller name

GOSSUINUS GELDORPIUS, *Synodi*

Præses,

SAMUEL BARTHOLDUS,

Assessor,

ABRAHAM à DOORSELAER, *Synodi*

Scriba.

D.

Blz. 411.

Aen de Ed. Mo. heeren Staten slants van
Utrecht.

Geeft ootmoedelijk te kennen ANTHONIUS HORNHOVIUS, predican tot Emmenes, dat hy suppliant geconcipeert heeft seeckere propositie, waerinne voorgeslagen

worden eenige middelen, die men meynde tot vrede te dienen, dewelcke hy gedirigeert hadde aen syne Furst^e Genade, den Prince van Orangen, de Hoog Mo. Heeren Staten Generael ende U. Ed. Mo., wesende syne wettel. Overheyt, dewelcke de sorge ende opsicht deser onser republycque, bestaende in de kercke ende politie, is competerende ende bevolen. Ende alsoo de voors. propositie, niettegenstaende deselve geheel nae den regel der liefde sonder eenige laster ofte scheltwoorden, bitterheyt ofte hevicheyt is geformeert, nochtans van veele kerckelycke personen qualick wert genomen, jae sommige dyenshalven soo verbittert syn, dat sy niet alleen met veroordeelen, nee maer ook met calumniën hem soucken te beswaren, als wt seeckere voorreden ¹, onlangs sonder name gestelt, te sien is; Tenderende tot geen ander eynde, als om syn persoon, die nochtans vrede souckt, ende dat onder verbeteringe ende op het behagen van syn wettel. overheyt, soo te tracteren, dat hyernaer niemant sich immer sal durven aennemen omme, soo hem Godt yet tot Vrede dienende gave te bedencken, hetselve aen de Regeerders des Lants te remonstreren, twelck hoe nut en oirbaer syn soude voor dese republycke, U. E. Mo. voorsichticheyt seriëuselick sall gelieven te considereren; soo heeft hy suppliant hem daerover aen syne Furstel. Genade, den prince van Orangiën beclaecht, ende verklaert syne Intentie niet anders geweest te syn, als eenen goeden yver, dewelcke hy tot liefde ende Vrede gehadt heeft, gelyck hy oock U. E. Mo. tselve in sinceriteyt ende goede conscientie mitsdesen te kennen geeft. Ende want de voors. voorlach is politycq ende by forme van propositie is gedaen aen syne wettel. overicheyt, gelyck het houden van alle Synoden aen politycque Rechters wort versocht ende daarvan geöbtineert. Soo keert hy suppliant hem tot U. E. Mo., seer ootmoedelick versouckende, dat U. E. Mo. gelieven eenige wt U. E. Mo. Vergaderinge te committeren omme met syn^e furst^e Genade, den prince van Orangien, Stadhouder van dese onse provincie ter gelegener tyt in communicatie te leggen, oft een predicant, waeronder niet sinisterlick en schuylt, ongeoorloft is, aen syne wettel. Overicheyt yet te proponeren, twelck hy meynt, dat tot vrede soude connen dienen, insonderheyt soo wanneer tselve geschiet onder verbeteringe ende op haer behagen, hetwelck hy altyt bereyt is te acquiësceren; ende by wie ende hoe dyensaengaende behoort gedisponeert te worden. Dit doende etc.

U. E. Mo. ootmoedige ende onderdanige dienaer,

ANT. HORNHOVIUS.

E.

Blz. 412.

Geven met behoorlijke eerbiedinge onderdanichlyck te kennen Predicanten en Ouderlingen, tegenwoordig in den Synodo alhier binnen Utrecht vergadert, dat haer ter handt gekomen is copie van seeckere requeste bij Ant. Horn-

¹) Zonder twijfel wordt de voorrede bedoeld voor het vertaalde *Oordeel der Professoren*.

hovia mitsgaders van de Apostille, die U. Ed. Mog. gelieft heeft daerop te geven, in welke den Synodo wort bevolen, in de saecke Hornhovii niet te treden sonder kennisse van U. Ed. Mog. Collegie, en deselve saecke in suspens gehouden totdat diensaengaende ter gelegener tijt met sijn Furstelijke Genade, den Heere Prince van Oranjen gecommuniceerd sal wesen: de Synodus, in de vreesse Gods hierop rijpelijk hebbende gelet, heeft nodich geacht U. Ed. Mo. te remonstreeren, dat haer ten hoochsten bedroeft, dat de voornoemde Hornhovius sich het oordeel deses Synodi, onder autoriteyt van U. Ed. Mog. vergadert, soeckt te ontrecken en onder U. Ed. Mog. protectie te schuylen, synde eenen denselven cours, die voor dese bij de Remonstranten is genomen, waardoor de kercken in so droevige confusie en verwerringe syn gebracht, waardoor oock gebroocken wort de ordre der kercke, bij U. Ed. Mog. gearresteert en tot noch toe in dese provincie onverbreeckelijk geobserveert. Dat de voornoemde Hornhovius in syn réqueste U. Ed. Mog. derf vertoonen, dat syn saecke en gedaene propositie is politicq, daerover en can de Synodus sich niet genoeg verwonderen: dewijle deselve saecke in alle manieren kerckelijk is, ten aensien van het subject, dat hij verhandelt, en het einde, twelck hij intendeert, mitsgaders de middelen, die hij daertoe aenwijst, gelijk oock sulcks bij de Hooch. Mog. Heeren Staten Generaal verstaen is, die syn propositie onder examen van de Theologische faculteyt gestelt ende op derselver advys gerejecteert hebben, mits hem reprimeerende, dat hij ondernomen hadde sodanige remonstrantie in druck wttegeven sonder kennisse of approbatie van jemant tegen de geëmaneerden placaten: Dat syne propositie soude gemaect syn nae den regel der liefde sonder laster, scheltwoorden, heicheyt en bitterheyt, en can de Synodus, of sy schoon ten hoochsten wilde, niet apprehenderen, dewijl deselve propositie met gepassioneerde termen en bittere manieren van spreken doorgaens vervuld is, gelijk de Synodus U. Ed. Mog. punctuele aenwijsing daarvan, des gelast synde, sal connen doen, ende U. Ed. Mo. wt het advys der Theologische faculteyt connen vernemen. Dat deselve Hornhovius claecht over de verbitteringe van vele kerckelijke personen tegen hem van wegen syn gedaenen voorslach, daarvan can de Synodus oprechtelyck voor Godt en U. Ed. Mog. verclaeren, dat niemant onder haer met bitterheyt of partijtschap of diergelijke beweging tegens hem ingenomen is, maer dat de Synodus sonder passie als voor de ogen Gods syne saecke gedenckt te verhandelen, sulcks dat sy gehelyck vertrouvt, dat U. Ed. Mog. selve op haren actis sullen nemen goet contentement en genoegen. Versoeckt derhalve Uwe Ed. Mog. gantsch gedienselyck ende met alle behoorlycke onderdanicheyt, dat sy dese saecke nae de macht, haer van Godt gegeven, ende nae de ordre, te desen tyde in gelycke ofte andere voorgevallen saecken in de kerckelycke vergaderingen hier te lande gepractyseert, sonder verhinderinge of onbelet niet alleen by de handt nemen, maer oock verhandelen ende afhandelen moge, tot meeste stichtinge ende ruste der kercke, ende vooringe van verder onheylen ende swaricheden, die geschapen syn meer en meer te sullen ontstaan ende haer oock in andere provintiën te verspreyden, by soo verre dese synodale vergaderinge, sonder daerin het hare gedaen te hebben, weder quame te scheyden. Want wat een open deure dit voor de ongeregelde en exorbitierende maken sal, die nae desen om het oordeel der Synoden te ontgaen, hunnen toevlucht tot den polytycquen rechter

nemen sullen, kunnen Uwe Ed. Mog. selve genoegsaam bevroeden. Twelck oock mijne Heren de Staten Generael werckelyck hebben willen voorkomen, als haere hog. mog., approberende het oordeel des Synodi National. over de secte ende lere van de Remonstranten met hetgene daeraen dependeert, wel formelycken en met expresse woorden, in de acte van haere approbatie vervat, den 2 Jul. des jaers 1619 seggen, niet alleen: »Wij bevelen ende ordonneren allen kerckelycken vergaderingen, kerkedienaren, professoren ende Leeraren der H. Theologie, Regenten der Collegiën, ende allen en eenen yegelycken, dien dit enichsins aengaen mach, dat sy in de uitvoeringe van haere diensten ende bedieningen hetselfde in alle delen getrouwelyck ende oprechtelyck volgen, ende hun dien conform gedragen.» Maer oock: »Opdat onse goede meninge in desen ten volle mach genoeg gedaen worden, belasten wij alle Staten, Gouverneurs, Gecommitteerde Raden ende Gedeput. Staten der provintiën van Gelderlandt en Graafschap Zutphen, Hollant, Westvriesl., Zelandt, Utrecht, Overijssel, Stat Groningen ende Ommelanden, dat sy het gemelde oordeel des Synodi, ende de onderhoudinge van dien, mitsgaders van alles, dat daeraen hangt, in allen delen bevorderen ende voorstaen, ende oock doen bevorderen en voorstaen, sonder enige veranderinge daerin of selve te doen, ofte te gedogen van andere gedaen te werden. Alsoo wij verstaen sulx te behoren tot vorderinge van de eere Godes, gerustheyt ende welstant deser landen, oock ruste ende vrede der kercken.» Alle twelcke de broederen des bovengenoemden Synodi vertrouwen van Uwe Ed. Mog. sulx ingesien ende beheretigt te sullen werden, dat hun, gelyck sy verwachten (volgens Uwe Ed. Mog gewoonlycke yver voor de behoudinge der waarheyt, ende welstand der kercke) daerop van Uwe Ed. Mog. een favorable antwoorde moge toecomen. Twelck doende etc.

F.

Blz. 414.

De Synodus, de saecke D. Ant. Hornhovii bij der handt nemende, ende in deselve alles, wat eenigsins ter materie diende, in de vreesse Gods in goeder conscientie als voor den Heere overwegende; verstaet eenparich, dat Antonius Hornhovius in het wtgeven syner bekender remonstrantie tegens de geërresteerde Ordre der kercke ende syne eygene onderteeckeninge hem verlopen, ooc mede, so veel de substantie ofte materie des bouckes selve aengaet, grootelicks darin misdaen heeft, de canones des Eerw. Synod. Nat. in twijfel treckende, de autoriteit des Synodi voors. labefacterende, waerdoor grote onruste en swaricheit in Gods kercke so in dese als andre ons benabuirde provincien wert veroorsaect, tot groot leetwesen van dese Synodale vergaderinge, gelick sulx by de Ed. Heeren Gecommitteerden ooc verstaen is; Dat hy ooc in hem t'onttrecken 't oordeel en censuur des Eerw. Classis van Amersvoort over 't voors. boucksen, als syn competente rechter synde, onvoorsichtelyck heft gehandelt; Twelck alles ryplick overwogen en in des Heeren vreesse overleyt synde, kan de tegenwoordige Synodus in goeder conscientie niet anders verstaen, als dat hy, Hornhovius voors., wel meriteert heft, so wanneer men na recht ende ordre der kercken met hem procederen soude, de facto van synen dienst gesuspendeert te worden; Maer, aengesien hy oprechtelick als voor den Heere verklaerde, dat hy int minste dit ogenmerck niet gehadt en hadde, d'autoriteyt des Synodi

nemen sullen, kunnen Uwe Ed. Mog. selve genoechsaem bevroeden. Twelck oock mijne Heren de Staten Generael merckelyck hebben willen voorkomen, Nat. te verswacken, te krenken, oft desselven Canones in twyfel te trecken, houdende dieselve alle in allen deele den woorde Gods conform, sodat hy niets noch directelick noch indirectelick daertegens en hadde; Dewyll hy ooc alreede volgens den last der hoogh mog. Heeren Staten Generael de Exemplayren, die noch by hem waren, hefft ingehouden, Ende daerby voor dese vergaderinge bekende, dat hem het wtgeven des boecks leet was, en dat hy sulx, so het noch te doen stonde, geensins wtgeven en soude, versouckende, dat het de Ehrw. Synodus gelievede voor dese reyse over te sien; Onder serieuze belofte, dat hy hem in volgende tijden wel neerstelick wachten sal yets ooc het allerminste wtgeven sonder yerst sulx by den Classen, Synodum oft derselver gedeputeerden te doen visiteeren; dat hy hem ooc naer de gearresteerden kercken ordre in toekomstige tyden sal gedragen; Hyrby insonderheit komende de seer ernstige en vriendelicke intercessie der Ed. Mog. heeren Staten voor syn persoon, om seer groote gewichtige consideratiën en insichten, haer Ed. Mog. hyrtoe moverende; Ooc insiende de conjuncture en gelegenheit deser tyden, heeft de Ehrw. Synodus om voorseide diverse motiven en redenen haer werste en hoogste recht in desen niet willen gebrueken, maer tot gratie inclineerende, dese saecke voor desen, onder restrictien voors. overgesien.

Dese Sententie, D. Ant. Hornhovie voorgelesen synde, heft in dieselvige geacquiesceert ende tot onderhoudinge met eygener handt onderteickent.

ANT. HORNHOVIVS.

G.

Blz. 414.

Wy ondergeschrevene dienaers des Godtlycken woordts, gehoirende onder den Syn. des Landts van Utrecht, beloven bij desen heylichlyck, dat wij niet alleen die Canones in Synodo Nat. tot Dord An^o 1619 gearresteert, en bij ons onderteeckent, in aller manieren sullen helpen handthaven, maer dat wy oock gheene concepten ofte projecten van moderatie ofte accommodatie met dengheenen, die men Remonstranten noempt, sullen helpen doen maecken ofte voorslaen, noch by yemandt gemaect oft voorgeslagen synde sullen inwilligen, aennemen noch approberen, veel min uitgeven ende bevorderen, sonder kennisse ende goedvinden der Gedeputeerden onses Synodi en des Classis, waeronder wy resorteren, — ten einde die heylighe waarheydt, die wy eendrachtelyk aengenomen en beloofd hebben te sullen voorstaen en bevorderen, met die goede ordre ende eenicheydt, door welcke wy onderlingh aen malcanderen verbonden syn, ongequetst behouden werden, — op pene, dat die Classis, onder d'welcke wy gehoiiren, met advys van die Gedeputeerden des Synodi, sal vermogen dengheenen, die hiertegen bevonden sall werden gedaen te hebben, nae gelegentheydt van saecken en grootheydt van het delict te censurereen; welke censure wy ondergeschreven mits desen ons elcx hooft voor hooft vrijwillig en sonder tegensprecken onderwerpen in corformité van die Resolutie, genomen in den voorgaenden Synode 1626.

LUTHER'S OPTREDEN,

UIT EEN GEMOEDELIJK TWENTSCH KLOOSTEROOG BEKEKEN.

(Mededeeling van Prof. J. VAN VLOTEN.)

Halfweg Ootmarsum en Almelo verrees in de vijftiende eeuw het fraterhuis, later klooster van Albergen, waar in de jaren 1520 tot 1528 Heer JOHAN VAN LOCHEM prior was. Van zijne pen is ons eene nauwlettende geschiedschets bewaard gebleven van al wat, in dien tijd, zijn klooster van nabij of in de verte betrof ¹. Voor de geschiedenis der kloosterzeden dier dagen, het huishoudelijk en geestelijk bedrijf der kloosterbroeders, is deze niet minder belangrijk, dan voor de tijdsomstandigheden daarbuiten, en al 'tgeen met name 's Lands Ooster- en Noorder-gewesten in den Gelderschen oorlog te lijden hadden. Ook over 's Lands grenzen richtte zich de belangstellende blik van den gemoedelijken prior op 'tgeen de Moederkerk en haren hervormingvragenden toestand betrof, en dat hem in zijn oprechte vroomheid ten zeerste ter harte ging. Als een bijdrage tot kennis van den indruk, door het optreden van den grooten Duitschen hervormer, op een rechtschapen vroom kloostergemoed, als het zijne, gemaakt, verdient de ontboezeming de aandacht, door hem aan dat onderwerp gewijd, in verband met hetgeen hij ook omtrent het kortstondige kerkbewind van den uit Nederland herkomstigen Paus ADRIAAN, en den te Antwerpen in 1523 werkzamen

¹ *Registrum Johannis de Lochem, sive Annales rerum in Transisalaniam maxime et Gelria annis 1520—1525 gestarum*, uitgegeven door de *Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch Recht en Geschiedenis*.

brandstapel bericht. En zeker zal wel de laatste aflevering dezer *Studiën en Bijdragen*, die met een zoo doorwrochte geschiedenis der eerste hervormingsjaren in Nederland aanvingen, de eigenaardige plaats zijn, om, ter gedeeltelijke aanvulling van het daar geboekte vóór Heer JOHANS geschiedverhaal nog het licht zag, uit zijn elders verschenen Latijn meê te deelen, wat het op deze punten bevat.

»Tot Opperkerkvoogd” — zoo schreef hij na den dood van Paus LEO X — is zekere ADRIAAN, uit het Nedersticht geboortig, gekozen. Deze ADRIAAN uit geen rijke of edele ouders, maar van middelbaren staat, gesproten, werd als een geletterd man langen tijd de opleider van den regeerenden keizer. Door dezen teêrbemind, is hij met veel gunsten en waardigheden van hem beschonken, en eindelijk naar Spanje gezonden, ’t welk hij geruimen tijd zoo voorzienig en wijs beheerd heeft, dat zijn naam van rechtschapenheid alom verspreid raakte. Zoo is het gebeurd, dat na LEO’s afsterven alle Cardina-len op hem hun stem hebben uitgebracht, en met eenparige goed-keuring, naar men zegt, hem tot Oppervoogd kozen. Dit doet velen waarlijk wel wonder, daar de Italianen anders de Duitschers altijd verafschuwen en verfoeyen. Wat intusschen der kerke Gods voor nut uit zijne voogdij zal gebeuren, weet men nog niet; aanvankelijk geeft hij echter de beste hoop, gelijk wij van Romegangers gehoord hebben. En inderdaad is het aanschijn der hedendaagsche Kerk zoo misvormd, dat zij een deugdelijken hervormer wel noodig heeft. Moge de Heer geven, dat, onder zijn bewind de algemeene staat der Kerk in zijn ouden luister hersteld worde!” — Na ’s Pausen weldra gevolgden dood heet het, niet zonder eenige teleurstelling: »hoewel deze Paus met instemming en toejuiching aller Duitschers tot de opperkerkvoogdij verheven werd, en men vertrouwen mocht dat hij tallooze goede dingen aan zijn Duitschers doen zou, heeft hij toch, in den ganschen tijd van zijn Pauschap, niets verricht, waardoor hij zich meer roems onder de zijnen verwierf; wellicht door toedoen van het treurige tijdsgewricht, nu de menschelijke zaken alom in de wereld van kwaad tot erger keeren, en alles onder de zon verwoest en verward wordt, zoodat velen de Antikrist geboren en het einde der dingen aanstaande schijnt. Terzelfder tijd” — zoo vervolgt hij dan — »hebben eenige Lutheranen in Brabant, bij wie men er op aandrong, dat zij eenige stellingen der Luthersche

ketterij zouden afzweren, en die dit weigerden, stoutmoedig den hun bereiden vuurdood ondergaan. Door de vlammen verteerd, werden zij door sommigen als rechtmatig ter dood gebracht beschouwd, omdat zij, naar hun zeggen, het katholieke geloof beleden hadden; terwijl anderen uit het volk hen voor de kwaadaardigste leerlingen van den allerkwaadaardigsten meester, MAARTEN LUTHER, den brandstapel ten volle waardig, uitmaakten. En zeker was de staat der Kerk te dier dagen zeer wankelend, daar gezegde MAARTEN, met een tweesnijdende tong tegen den Oppervoogd en zijne leden en de gansche geestelijkheid, doch vooral de geordenden, gewapend, de geheele geestelijke kudde bij 't volk gehaat maakte. In veel plaatsen werden de kloosters te gronde gericht, namen de monniken de nonnen tot wettige huisvrouwen, gaven zich de priesters, Gods wet verlatende, aan een leekenleven over, werden de geestelijke plechtigheden versmaad, en veel andere dingen, tot dusver ongeoorloofd geacht, gedaan. Of dat alles met den wil en op aandrang van gezegden LUTHER verricht werd, dan wel door de kwaadwilligheid van enkele verdorvenen, die de gewijde leer verkeerden en tot hun slechte bedoelingen misbruikten, weet ik niet; vooral omdat dezelfde LUTHER, naar het oordeel veler eerlijke luiden, veel proefstukken van een gezond geloof gegeven en geschreven heeft. Daarom vermoet ik mij in 't minst niet, van zulk een man iets slinks te vermoeden, maar laat hem aan het onderzoek der góddelijke rechtvaardigheid, den lezer alleen smekende, dat hij voor zoo groot een man zijn gebeden uitstorte voor den Allerhoogste, opdat deze hem, voor zooverre hij in dwaling bevonden wordt, terugroepe, doch als hij waarheid leert en schrijft, tot veler nut voor een onrechtvaardigen en sluwen laster beware".

Straalt er in den gemoedelijken toon dezer laatste zinsnede onwillekeurig niet een innerlijke instemming met die door eerlijke lni geroemde proefstukken van LUTHER's verketterd geloof door? Men kan niet nalaten het zich af te vragen, al leidde het daarom den steller zelf nog niet tot vaarwelzegging der Moederkerk. Ook uit eene andere uiting zijner pen blijkt intusschen van de meer tot LUTHER's en zijner geestverwanten, dan tot de tegenovergestelde richting overhellende zienswijz. Zie hier toch hoe hij zich vervolgens over ERASMUS' werkzaamheid, in verband met die meerdere

bekendwording der Schrift door zijne bemoeyingen, als vertaler, laat hooren. »Nog een ander man", zoo schrijft hij, van LUTHER afstappende, »maakte zich in dezen tijd vermaard, ERASMUS van Rotterdam genoemd; een ontegenzeggelijk geleerd man van Tulliaansche welbespraaktheid. Deze vertaalde het Nieuwe Testament, en maakte er een omschrijvende verklaring van, waardoor hij de H. Schrift bevattelijker maakte, den eenvoudigen door dien arbeid van nut zijnde. Over 't algemeen ontstond daardoor een nieuwe ijver om het Nieuwe Verbond te lezen, zoodat alle jongeren de boekdeelen in handen namen, die nieuwe uitgaaf inhoudende, en ze om strijd doorlazen".

Er ontbrak zeker slechts luttel, om iemand, die zóó over den Duitschen hervormer en de bevordering van 't Bijbellezen dacht, tot een onvoorwaardelijk voorstander der nieuwe geloofsrichting te maken, door zijne Kerk voortdurend verketterd.

ANTI-CASUISTISCHE HEKELRIJMEN.

(Medegedeeld door prof. J. VAN VLOTEN.)

Onder de verschillende stellingen der beruchte *Societas Jesu* is er wel haast geen ergerlijker, dan die omtrent de zoogenoemde *filosofische* en *theologische* zonde, waardoor ook de grofste misdaad, heette zij slechts in onwetendheid der goddelijke wet gepleegd, vergeeflijk werd; zij werd dan alleen *filosofisch*, niet *theologisch* verwerpelijk, en daarom niet strafbaar geacht. »Voor een doodzonde», leerde SANCHEZ, »wordt vereischt, dat de begane daad, door hem die haar beging, als slecht of mogelijk slecht beschouwd werd, of wel dat hij daaromtrent eenigen twijfel of onzekerheid koestert; zoo niets van dat alles het geval is, mogen zijn onkunde, onachtzaamheid, of vergetelnis geheel natuurlijk en overkoomlijk geacht worden». »Geen mensch zondigt», schreef een ander, »die niet op dat oogenblik zelf aan de slechtheid van zijn handeling of verzuim denkt. Wanneer de apostel Paulus aan die in Korinthen schrijft: zoo gij overspelig zijt, zult gij het rijk Gods niet beërven, dan mag men toch», zoo onderrichtte een derde de jeugd, »die Korintheërs slechts aan een *filosofisch* — en dus vergeeflijk — en niet aan een *theologisch* — en dus doodzondig — overspel schuldig rekenen, wanneer zij, bij 't bedrijven, geen acht gaven op de beleediging, God daardoor aangedaan. Alleen door het verbod van God wordt ook een moord zulk een zware zonde, dat hij van een louter *filosofisch* kwaad, tot een *theologisch*, d. i. een doodzonde wordt, zoodra men met dat verbod bekend blijkt; bleef men er toch onkundig van, dan had hij slechts het *filosofisch* gewicht, dat in zijn natuur ligt. Gelijk er geen zonde is, waar men niet op de

slechtheid der handeling let, zoo is er ook geen doodzonde, wanneer men niet de zwaarte van 't misdrijf of de mogelijkheid daarvan bemerkt. Doodt bijv. iemand een ander, wel meenende dat het kwaad, doch niet anders dan een licht kwaad is; zoo zondigt zulk een iemand niet zwaar, omdat bekendheid met den graad van 't kwaad alleen de zwaarte van 't misdrijf aangeeft. Een zonde, hoe ook tegen de rede indruischende, door iemand begaan, die er niet op let, dat er een God is, en dat die God door zijn zonden beledigd wordt, is geen doodzonde, maar slechts een filosofische fout".

Deze leer, o. a. ook in te Dijon bezegelde stellingen verkondigd, en ontwijfelbaar van de gevaarlijkste maatschappelijke strekking, gaf de niet ongeestige Fransche hekelrijmen in de pen, die ik hier, naar een vlugblaadjen der 17e eeuw ¹, laat volgen, en waarin een doorslepen casuïst den hem op dat punt ondervragenden zondaar, even volledig als vermakelijk, op de juiste hoogte stelt.

CHANSON NOUVELLE EN FORME DE DIALOGUE,

TOUCHANT LE PÉCHÉ PHILOSOPHIQUE DE LA THÈSE DE DIJON.

(Sur l'air: *Or nous dites, Marie, etc.*)

LE PÉCHEUR.

Mon père, j'entends dire
Que vous n'ignorez rien;
Voulez-vous bien m'instruire
Pour estre homme de bien?

LE CASUISTE.

Vous ne sçauriez mieux faire
• Que de venir à nous;
Nous n'avons aucun père
Qui ne soit tout à tous.
LE P. J'ay peur que quand mon âme

A nud vous paroitra,
Vous me traittiez d'infame
Ou de franc scélérat.

LE C. Cette terreur est vaine;
Nous ne sommes pas gens
A faire tant de peine
Aux pauvres pénitens.

LE P. Si j'ay fait tous les crimes
Qu'on puisse imaginer,
Aurez-vous des maximes
Pour me les pardonner?

¹) Uit de verzameling van DUNCAN ter Kon. Boekerij in den Haag.

LE C. On peut souvent mal faire
Sans estre criminel,
Et c'est un grand mystère
Que le péché mortel.

LE P. Mais j'ay tué mon père
Pour avoir tout son bien,
Empoisonné ma mère,
Crainte qu'elle en dit rien.

LE C. Tout ce que vous me dite
Est mal assurément,
Mais sçavoir s'il mérite
L'éternel châtement?

LE P. O, dites-moi, mon père,
Où vous avez trouvé,
Qu'on puisse si mal faire
Sans estre reprouvé?

LE C. Ce n'est qu'en nos écoles
Qu'on apprend ce secret,
Et deux ou trois paroles
Vont expliquer le fait.

Mais, pour vous bien instruire,
Ouvrez-moy votre coeur,
Afin de vous conduire
En sage directeur.

Dites-moy donc, mon frère,
Quand vous avez péché,
Avez-vous cru rien faire
Dont le ciel fut fâché?

LE P. Je n'avois rien en tête
Que mon ambition,
Et je suivois en bête
Ma folle passion.

LE C. Tant mieux : Dieu ne s'offense
Que quand on songe à luy,
Voyez donc l'ignorance
Des pécheurs d'aujourd'huy.

LE P. Mais, mon père, j'estime
Qu'en violant Sa loy,
J'excitois par mon crime
Son courroux contre moy.

Je suis donc bien coupable,
Digne de Sa fureur,
Un pécheur détestable
Dont j'ay moy-mesme horreur

LE C. Vous vous trompez vous-même
Par cette humilité;
La grâce du Baptême
Ne vous a point quitté.

LE P. Quoy! je serois en grâce
Après tant de malheurs?
Qu'est-ce donc qui l'efface
De l'âme des pécheurs?

LE C. C'est icy le mystère
Qu'il faut bien remarquer,
Ecoutez bien, mon frère,
Je vais vous l'expliquer :

Péché philosophique
Est contre la raison;
Péché théologique
Est d'une autre façon.

Le dernier n'est offense
Et Dieu n'en est fâché,
Qu'à cause qu'on y pense
Quand on fait le péché.

Pour le philosophique,
Il n'est jamais mortel;
On seroit hérétique
En croyant qu'il fût tel.

Jamais il ne vous ôte
L'amour du Créateur;
Ce n'est pas une faute
Digne de ce malheur.

Il est vrai qu'il s'oppose
A la règle des moeurs;
Mais jamais il ne cause
D'éternelles douleurs.

En un mot, sa malice
Est souvent un grand mal;
Mais ce n'est qu'un pur vice,
C'est un péché moral.

Voilà comme la Grâce,
Après tant de malheurs,
Trouve encore sa place
Dans l'âme des pécheurs.

Pour le théologique
Il est souvent mortel,
Lorsque l'esprit s'applique
Et songe à l'Eternel.

Quand on a la pensée
De la loy du Seigneur,
C'est une chose aisée
D'offenser Sa grandeur.

Il faut pour une offense
Violer librement
La loy qui fait défense
D'agir injustement.

La liberté consiste
A connoître et vouloir,
Et quoyque Dieu résiste,
Mépriser Son pouvoir.

Il est donc tout visible
Qu'en tout temps, en tout lieu,
Le crime est impossible,
Si l'on ne songe à Dieu.

LE P. Mais l'Eglise et les Pères
Nous disent-ils cela?
Ne sont-ils pas contraires
A ces principes-là?

LE C. Les Pères malhabiles
N'ont jamais bien cherché,
Non plus que les Conciles,
Le remède au péché.

Cette gloire estoit due
Aux pères de Dijon;
Thèse en fut soutenue
Sans opposition.

LE P. Je n'ay donc rien à craindre
Des crimes que j'ay faits;
Je vais, sans me contraindre,
Passer mes jours en paix.

Je me trompois moy-même
Par ma simplicité,
La grâce du Baptême
Ne m'a jamais quitté.

LE C. Voyez qu'elle est l'estime,
Que vous nous devez tous,
Il n'est guère de crime
Qui tienne devant nous.

(Los blaadjen van 4 blz. zonder jaartal).

EEN PREEK, VOOR GEESTELIJKEN GEHOUDEN IN DE EERSTE HELFT DER VIJFTIENDE EEUW.

MEDEGEDEELD DOOR

A E M. W. W Y B R A N D S.

Tot de nuttigste bepalingen, die den middeleeuwschen clerus waren voorgeschreven, behoorde ongetwijfeld het houden van zogenaaemde dioceesaan-synoden: samenkomsten, op gezette tijden door den bisschop gehouden met de lager geplaatste geestelijken en met de abten, die tot zijn dioecese behoorden. Het gebruik dagteekent van hooge oudheid: reeds uit de zesde eeuw zijn berichten omtrent het bestaan daarvan tot ons gekomen ¹. Dat mannen als BONIFACIUS er hoog meê waren ingenomen, kan ons niet verwonderen: voor sommige der lager geplaatste geestelijken vooral was de verplichting om hier te verschijnen, heilzaam; bovendien bood zulk een samenkomst den bisschop de meest geschikte gelegenheid, om zijnen clerus, voor zoover noodig, de besluiten der laatstgehouden provinciaal-synode mede te deelen; en eindelijk konden hier vruchtbare samensprekingen gehouden worden over allerlei plaatselijke aangelegenheden. — Het schijnt, dat die synoden, in den ouderen tijd hier-en-daar verzuimd, meer geregeld werden gehouden sedert 1215, toen INNOCENTIUS III voorschreef, dat ieder bisschop ten minste ééns in 't jaar zulk een synode zou bijeenroepen ².

De vergadering duurde drie dagen. Tot de onmisbare plechtigheden der samenkomst ³ behoorde ook het houden van een predi-

¹) Zie de plaatsen bij G. PHILLIPS, *Die Diöcesansynode* (Freib. i/Br. 1849), S. 41, 42.

²) Zie intusschen, wat Nederland aangaat, de opmerking bij MOLL, *Kerkg. v. Ned.* II, I, blz. 355.

³) Nauwkeurig beschreven bij MOLL, t. a. p. blz. 359 vv.

katie, die de strekking had om den vergaderden clerus zijne hooge en heilige verplichtingen ernstig te herinneren. Zij werd in den regel uitgesproken door den bisschop, soms echter ook door een of ander gunstig bekend prediker in de dioecese, die dan waarschijnlijk tot het vervullen dezer taak door den bisschop was uitgenoodigd. Zoo bewaarde de abdij Mariëngaarde eenige preeken, die door haren abt JARIG (+ 1240), voorheen pastoor te Grind, waren uitgesproken »presente episcopo Traiectensi in synodo maiore, coram omni clero prefate civitatis” ¹. Zoo zien wij in later eeuw onzen GERRIT DE GROOTE herhaaldelijk als prediker in de dioecesaansynode te Utrecht optreden ².

Men mag verwachten, dat zij, die een zoo hoog vereerende uitnoodiging ontvingen, hunne beste krachten hebben ingespannen bij 't samenstellen van hun rede, — en dat in 't algemeen predikatiën, voor zulk een uitgelezen kring bestemd, tot de beste voortbrengselen zullen behoord hebben van den arbeid op homiletisch gebied. Reeds hierom is het te betreuren, dat de middeleeuwsche kerkhistorie slechts enkele, zéér karige overblijfselen van deze soort van predikatiën kent ³.

De hier meegedeelde preek kan derhalve reeds als een staaltje van een nagenoeg onbekende soort de aandacht trekken; maar — wat van vrij wat meer beteekenis mag heeten — haar inhoud en strekking maken haar tot een merkwaardig gedenkstuk uit de eeuw, die aan de Hervorming voorafging. Wijlen prof. MOLL, die 't eerst de aandacht op ons HS. heeft gevestigd, zeide van de preek ⁴: »Het gansche stuk boezemt den lezer de hoogste belang-

¹) Zie mijne *Gedenkschriften van Mariëngaarde* (Leeuwarden, 1879) blz. 181.

²) Zie MOLL, t. a. p., blz. 362, 363.

³) PHILLIPS deelt, a. w. S. 180, eene lijst mede van nog bewaarde preeken van deze soort: daarop komt *geene enkele* voor, afkomstig uit het tijdperk vóór de Hervorming. — De Nederl. kerkgeschiedenis kent den beroemden *Sermo contra focaristas* van GERRIT DE GROOTE (uitg. door den jongeren CLARISSE in KIST EN ROYAARDS, *Archief* I, blz. 365 vv., II, blz. 307 vv., III, blz. 1 vv., VIII, blz. 3 vv.); doch de preek is zonder twijfel *niet* in den daar bewaarden vorm uitgesproken, maar later tot een verhandeling uitgedijd. — Over een preek in synodo van STEPHANUS (ETIENNE), bisschop van Doornik, (1192), zie LECOY DE LA MARCHE, *la Chaire Française au XIIIe siècle* (Paris 1868), p. 48.

⁴) *Kerkg. v. Ned.*, t. a. p. blz. 363, n. 2.

stelling in"; en het merkwaardig Register der »Stoffen", die hij ter nadere bewerking aan anderen overliet, vraagt óók om een uitgave dezer kollatie »met behoorlijke toelichting" ¹. Toen bij de bearbeiding der Gedenkstukken van Mariëngaarde ² mijne aandacht op nieuw werd getrokken door dit onderwerp, besloot ik tot het gereedmaken der uitgave, die hier den lezer wordt aangeboden.

Het HS., waarin onze preek wordt bewaard, berust thans in de Universiteits-Bibliotheek te Utrecht, waar het gemerkt is: *Aev. Med. Script. eccles.* N°. 355. Een der voorste schutbladen geeft dit nader bericht omtrent zijne afkomst: »Pertinet Regularibus in »Traiecto. — Istum librum donavit seu legavit nobis Magister »Wilhelmus Wouman de Gouda, pastor in Haestert. Oremus igitur »fideliter pro eo." Het HS. bevat een bonte verzameling van allerlei stukken; men vindt er, behalve onze preek (f°. 175 v° — 182 r°) nog een Sermo de horis canonicis; voorts o. a. het Speculum Ecclesiae van Hugo de St. Victore; — de valsche bul over 't jubilaem, op den naam van Clemens VI, die in 1450 onder onze devoten zooveel geestdrift voor de bedevaart wekte; — inhoudsopgave van geschriften van Thomas van Aquino; — een stukje over onachtzaamheden bij 't bedienen der mis; — kleinere (ook enkele in 't Nederlandsch gestelde) stichtelijke stukjes, waaronder een samenvoeging van de tien geboden met de tien plagen van Egypte; enz. enz.; — zelfs een min of meer komisch latijnsch gedicht. De eerste eigenaar schijnt ook de kopiïst van deze stukken geweest te zijn: waarschijnlijk hebben we hier een op breede schaal aangelegd aanteeken- of verzamelboek, waarin pastoor WILLEM WOUMAN in zijn ledige uren overschreef, wat zeer bijzonder zijne aandacht trok. Enkele data, die in 't HS. voorkomen, toonen aan, dat het voor een goed deel geschreven is in de jaren 1459—1461.

Letten wij op deze tijdsopgave, dan valt het ons verder niet moeilijk, den tijd aan te duiden, waaruit onze preek afkomstig is. In de preek zelve toch wordt gewezen op »illa Pragencium propago vulnerosa," als haar kracht ontleenende aan de »avaricia ecclesias-

¹) *Kerkg. v. Ned., Register*, blz. 184.

²) Zie ald. blz. 181: eene plaats, ook belangrijk voor 't beantwoorden der vraag naar het samenstellen van preeken in land- of kerktaal.

ticorum.” De preek zal dus uitgesproken zijn gedurende of na de troebelen van JOANNES HUS en vóór $\pm$ 1460.

Want dat de preek werkelijk *uitgesproken* is — al weten wij niet *waar* en *door wien* — lijdt m.i. geen twijfel. Het ontbreken van alle dagteekening of naam wekte voor een oogenblik bij mij de vraag, of wij hier soms te doen konden hebben met een verzameling van scherpe invectiven tegen de geestelijkheid, die aan den man werd gebracht onder den vorm van een synodepreek. Maar al spoedig moest ik dat vermoeden stellig afwijzen. Immers wel vinden wij in de literatuur dier dagen schotschriften, die min of meer den vorm der parodie vertoonen; — maar dan is steeds die vorm in hooge mate doorzichtig; satire en ironie weten zich niet binnen de perken te houden; en de lezer bespeurt maar al te spoedig, met welk een soort van geschrift hij te doen heeft. Doch let eens, in onze preek, op eenige echt-gemoedelijke, zij 't dan ook voor den tegenwoordigen lezer weinig verkwikkelijke, redeneeringen, zooals over de jaargetijden des levens, over verschillende soorten van zonde enz., — let op geheel den toon van het stuk, en ge zult spoedig erkennen, dat wij hier met een werkelijken *Sermo ad Clerum* hebben te doen.

't Is voor 't overige wel te betreuren, dat omtrent naam en landaard des predikers ons niets werd bekend. Daar onze prof. MOLL de preek in zijn bovenvermeld »Register” opnoemde, schijnt hij haar tot de Nederlandsche kerkhistorie te hebben gerekend, en ook uit het verband, waarin de preek in zijn »Kerkgeschiedenis” vermeld wordt, mag men opmaken, dat zij naar zijn vermoeden in een dioecesaansynode te Utrecht is uitgesproken. Er is, meen ik, niets in 't geheele stuk, dat tegen de waarschijnlijkheid van dit vermoeden pleit; maar ik moet er bijvoegen, dat ik evenmin in onze preek eenig »inwendig” bewijs heb kunnen vinden, waardoor dit vermoeden tot zekerheid kan worden gebracht; en... men mag niet vergeten, dat vooral de latijnsche kerkelijke literatuur der latere middeleeuwen voor klerken en kloosterlingen in den volsten zin des woords een internationaal eigendom was. — Weet misschien een onzer lezers hier den weg te wijzen? (Voor zoover de eigenaardigheden der latijnsche dictie hier eenig licht kunnen geven, maakt, dunkt mij, onze preek den indruk, dat zij door een Neder-

lander of Duitscher — althaus niet door een Franschman — is gesteld; doch ook in dit opzicht mag men vooral niet verder gaan, dan te spreken van een ontvangen indruk ¹⁾).

De afkomst van onze preek is dus onzeker; maar.... nu alleen het gissen overblijft, nu men slechts vragen mag: Uit welken kring zoudt gij wel meenen, dat zulk een preek in *dien* tijd afkomstig kan zijn? — nu zouden we toch in de eerste plaats denken aan een welbekenden en eerwaardigen Nederlandschen kring. Die goed-katholieke spreker, even scherp tegen de kettersche Hussieten als tegen slechte geestelijken en kerkelijke misbruiken, doet ons immers, door den eigenaardigen toon waarop hij spreekt, meer dan eens denken aan de geestverwanten van GERRIT DE GROOTE. — En (ik wijs het straks in mijne aantekeningen aan) waar hij 't ambt van den priester verheerlijkt, is 't ons of wij den weerklank hooren van een meditatie van onzen THOMAS VAN KEMPEN. Zou 't ook kunnen zijn, dat onze afschrijver er geen schuld aan heeft, zoo zijn aanteekenboek ons geen naam of plaats der predikatie meldt, — dat hij eenvoudig overnam wat hij vond: een preek, eenmaal uitgesproken door een man, die, ja, niet schroomde, zijn hoorders in de synode van aangezicht tot aangezicht de waarheid te zeggen, maar die, toen hem door belangstellende geestverwanten afschrift van zijn preek gevraagd werd, de welbekende spreuk betrachtte, in zijn Nederlandschen kring zoo geliefd en in menig HS. in praktijk gebracht, het: *Ama nesciri....?*

Nog een enkele opmerking, ten slotte, over den inhoud der preek. Als proeve van homiletischen arbeid staat zij m. i. niet zeer hoog. De schrijver schijnt aan zijne indeeling nog al waarde te hechten: en toch hoe weinig aanspraak op lof heeft die indeeling, ook wanneer men de preek vergelijkt met andere uit dat tijdperk! Het begin van zijn zoogenaamde tweede deel, (waar hij uitweidt over drie soorten van zonde: ex ignorantia, ex infirmitate, ex industria) had even geschikt of ongeschikt een plaats kunnen vin-

¹⁾ Hier zouden plaatsen als: »rigorem uxorem religionis" (hierachter, blz. 457), *misschien* ook »ille mille artifex stulticie" (blz. 453) meer bijzonder in aanmerking komen.

den in een preek over bijna elk ander onderwerp; — en ik zou er haast bij voegen: het zou óók zeer gevoegelijk uit *iedere* preek achterwege kunnen gelaten worden. In de eerste helft van de *collatio*¹ komen er meer zulke onbeteekenende, matte gedeelten voor, zonder eenige verheffing, zonder eenige frischheid in gedachte of uitdrukking. — Hoe geheel anders de tweede helft, dat gedeelte (beginnende met de woorden »O detestandum,” hierachter, blz. 451), waar de S. aantoon, hoe de kerk ondermijnd wordt door deze gebreken der geestelijkheid: *avaritia*, *luxuria*, *superbia*. — Hier is het *pectus quod disertum facit!* Hier is 't ons, alsof wij den noodkreet hooren van een ernstig en eerlijk man, die de kerk zijner vaderen innig liefheeft en daarom zijn bitterheid niet spaart aan de ontrouwe dienaren, die haar te gronde richten. Dit gedeelte zal ongetwijfeld door menigeen met hooge belangstelling gelezen worden als een merkwaardige bijdrage tot kenschetsing van den toestand der kerk in de eeuw, die aan de Hervorming voorafging.

Over de wijze van uitgave valt weinig te zeggen. De tekst in het HS., schijnbaar net geschreven, is inderdaad hier en daar zeer moeilijk te lezen en lijdt aan sterke abreviaturen. Soms heb ik naar een betere lezing moeten gissen, waar de tekst in 't HS. blijkbaar corrupt was; eenige verbeteringen in de lezing dank ik aan de scherpzinnigheid van onzen Redacteur Prof. DE HOOP SCHEFFER. Bijbelteksten komen in onze preek zoo veelvuldig voor, dat men hier-en-daar aan een mozaïek denkt²; ik heb steeds, waar dit om de eene of andere reden wenschelijk scheen, de plaatsen uit de *Vulgata* in mijnne aantekeningen aangewezen.

¹) Volgens 't opschrift is onze preek een »collatio”; in den tekst zelven wordt het stuk tweemaal (zie blz. 448) een »sermo” genoemd. Onder *sermo* verstond men een kunstig aangelegde preek; onder *collatio* een zoogen. vrije toespraak, waarin de gang der redeneering zich niet gebonden achtte aan een bepaalde verdeling der stof. (Zie Acquoy, *Het Klooster te Windesheim*, II, blz. 315, 316 en de aldaar blz. 315, n. 1, aangehaalde plaatsen). 't Schijnt echter, dat men in 't gebruik van beide woorden dit onderscheid niet altijd toepaste.

²) Soms zijn ze op vernuftige wijze te pas gebracht, zooals de gescheurde en met bloed bevelte rok van Jozef, enz. blz. 455.

COLLATIO AD CLERUM IN SYNODO.

Vocati estis ut benedictionem hereditate possideatis, 1 Petr. 3
 Proprie infirmitatis conscius, patres metuendi, pastores, magistri.
 et doctores, ac singuli custodes gregis dominici, hic loci synoda-
 liter collecti, meipsum indignum conspicio ad apposite verbum Dei
 tractandum; quoniam illud Dei semen extat, quod nonnisi in bonam
 terram proiectum fructificat, pollutis eciam labiis illud proferre,
 non parvo vicio venittribuendum. Peccatori enim obinrgando dixit
 Deus: Quare tu enarras insticias meas et assumis testamentum
 meum per os tuum? 1). — Sed est in celo Deus revelans misteria,
 cui pro minimo est, eciam ex lapidibus filios Abrahe suscitare, cui
 eciam proprium est parcere et misereri, presertim humilibus eius
 gratiam implorantibus. Orabo ergo Deum et deprecabor Dominum
 nostrum Ihesum Christum, ut ad me volare faciat unum de sera-
 phim, qui calculo forcipe a) de altari lato 2) mea polluta purgabit
 labia et meam auferat iniquitatem. — Orabitis et vos, ut det vobis
 secundum divicias glorie sue virtute corroborari b) per spiritum eius
 in interiorem hominem, ut possitis comprehendere cum omnibus
 sanctis, que sit longitudo, latitudo, sublimitas et profundum, scire
 eciam supereminentem caritatem Christi, ut impleamini in omnem
 plenitudinem Dei 3). Scientes quod sapientia indigemus, postulabi-
 mus a Deo in fide nihil hesitantes; certi quidem sumus, quod
 bonum spiritum tribuit petentibus se. — Hoc sane presidio fretus,
 verbum Dei, quod est semen bonum, hiis qui pie in Christo volunt
 vivere crescens in fructum vite eterne, aggredior c): quod tanto
 graviore mente ac magis stupendo spiritu assumendum censui,
 quanto illius vera ac perfecta intelligencia difficilior, ymmo humanis
 viribus impossibilior valet comparari d); sed eo magis audendum
 putavi, quo spiritus benignus sapientie promptior est invocantibus se.

Verum ut sermo iste, prout debet, utilis [sit e)] ad docendum,
 arguendum, ad corripiendum et ad erudiendum in iusticia, divina
 assistentia fulsit 4), genus dicendi Vestris, Patres Venerandi,
 Dominationibus 5) verborum ac sententiarum obscuritatem vitabo
 et, prout Dominus intelligenciam dederit, lucida ac brevi oratione

a) HS. „forpice.” b) HS. „corroborare.” c) HS.: „aggredior.”
 d) HS.: „9pa'i ” e) sit ontbreekt in HS.

cum thematis introductione et trium enormium scelerum detestatione, quibus — prochi pudor! — universitas ecclesiasticorum extat obnoxia, conceptum absolvam, lac pueris et simplicibus, quorum inter vos existunt plures, nunc propinando, et solidum cibum divinitus perscrutatoribus et excitatos sensus habentibus ad discretionem boni et mali quadam interiectione ministrando, — in hoc figuram summi gencium apostoli alonge sequens, qui, sapientibus et insipientibus debitor factus, sapientiam loquitur inter perfectos, et carnalibus tamquam parvulis lac potum ministrat.

Nolo autem vos ignorare, patres, quemadmodum in hoc sermone scripturas nude adducere intendo, prout materia a) postulabit, absque numerosa auctoritatum quotacione, que ut plurimum audientibus confusionem parit, intelligenciam aufert et, dum postera prioribus connectere non valet animus audiencium, eundem vacuum a sententia relinquit.

Itaque, ut 1) eum b) qui secundum doctrinam est fidelem sermonem amplecti valeam et vos formam sanorum verborum habendo 2) in doctrina sana exhortari 3), adeamus cum fiducia ad thronum glorie Dei, ut misericordiam consequamur et gratiam inveniamus in auxilio oportuno 4). Ut ergo hunc aditum in prompto habeamus, dirigatur oratio nostra sicut incensum in conspectu suo 5), fumus aromatum ascendat de manu angeli coram Domino 6). Ascendat, inquam, de manu illius acceptissime Virginis, Dei et hominis Matris, que tanto melior facta est angelis, quanto differentius pre illis nomen hereditavit 7), ea nitens puritate, qua sub Deo maior nequit intelligi. Illi vota nostra commendabimus, eam honorifice prevenientes et dicentes salutacione angelica: *Ave gracia plena*.

Vocati estis, ut benedictionem hereditate possideatis, loco ut supra. — Celeberrimi patres et domini laudum titulis multiphariam cumulati, Dominus ac Redemptor noster, radiis divini luminis nostri tenebras exilii serenare dignatus, non modo salutem per assumptam humanitatem in medio terre operatus est, verum quos eterno pietatis consilio redimere decreverat, exemplis salutaribus necessariisque doctrinis ad veritatis tramitem venerat revocare. Ego, inquit, in hoc natus sum et ad hoc veni in mundum, ut testimonium perhibeam veritati. Et quamvis cunctis mortalibus pro diversa statuum sorte

a) HS. „m'a." b) HS. „eam."

doctrinam scripsit a) accommodam, eos tamen, quos in partem sollicitudinis vocare dignitatibusque per amplius extollere disposuerat, familiarius, clarius ac diligentius erudit, quibus et ait: »Vobis datum est nosse b) misteria regni, ceteris autem in parabolis.” Hii sunt, quos sacerdotalis presignit 1) presidencia, quorum dignitas eximia nullis valet explicari verborum pompis, quoniam et linguas vincit disertissimas oratorum et culmen eminencie cuiuslibet creature, et, ut ceteris tacitis hoc breve dixerim, non dedignatur superexcellantissima imperialis corona, maiestas regia et alta principum preëminencia, sacerdotalem revereri celsitudinem, scientes: cui illi benedixerint est benedictus, et cui maledixerint maledictus. Ob id fit, ut tanto clericalis presidencia terrenos superet principatus, quanto animabus perpetuis corpora transitoria, terrenaque c) celestibus superantur. Sed quid opus est, terrenorum comparationibus immorari, cum ad sacerdotii auctoritatem angelicis celi spiritibus fas non sit aspirare! Cui namque angelorum aliquando dixit Deus: »Tibi dabo claves regni celorum? et quodcumque solveris super terram, erit solutum et in celis?” — Transcendo deinde sanctorum agmina angelorum; — ad ipsam celi Imperatricem Dominamque mundi tremebunde venio, quę, (etsi in gracie plenitudine — supervenientis quoque in se 2) spiritus sanctificatione — creaturas supergreditur universas) ierarchiis tamen cedit ecclesie in commissi misterii principatu; siquidem illa, quę nec primam similem visa est nec habere sequentem 3), — prolatis scilicet d) virginei consensus verbulis, »Ecce”, inquit, »ancilla Domini; fiat mihi secundum verbum tuum”, — concepit semel Dei Filium et mundi Redemptorem: — isti a Domino consecrati, paucis verbis contentam consecracionis formam debita cum intencione eloquentibus, eundem Dei Virginisque Filium corporaliter cotidie altari revocant Deum et sacrificium ac criminum remissorem. Illa, perpetua virginitate servata, summum celi Principem de se incarnatum infantulum mortalem ac passibilem edidit mundo salvatorem: — isti benedictione peracta eundem celi Regem, in sacramento verissime contentum, impassibilem gloriosumque contrectant victorem mortis ac baratri destructorem. Hęc benedicta, a cuius laude quevis deficit lingua, natum Dominum virgineis lactabat uberibus, brachiis gestabat puellaribus, pannis

a) HS.: »scripsit.” b) HS.: »nosce.” c) HS.: »terraque.” d) HS. S.

involvit vilibus, ac mille talia infantilibus Christi membris impendit obsequia: — isti celestem cibum, in crucis fritorio caritatis igne decoctum, manibus sumunt et dant ceteris angelorum panem et dulcissimum anime refectorem. 1)

Stupendam idcirco sacerdotii hanc dignitatem Scriptura non valens unius nominis significacione exprimere, hos nunc reges, nunc angelos, nunc vero (creaturas despiciens) Deos crebrius nominavit. *Reges* quidem fecit nos regnum et sacerdotium Deo et Patri suo: »vos autem genus electum, regale sacerdotium, gens sancta, populus adquisicionis.” 2) *Angelos* vero: angelus Domini exercituum est ipse, scilicet a) sacerdos. 3) *Deos* quoque sacerdotes pronunciat, cum Moysi sacerdotate officium peragenti dictum extat: »Constitui te Deum Pharaonis.” 4) — O stupendam sacerdotalis culminis dignitatem, tantis muneribus compignoratam! o tremendam pastoralis pontificii auctoritatem, e terris celum usque pertendentem! O felices misteriorum Dei dispensatores, si tamen, propriam ingenuitatem agnoscentes, vestrum statum, ordinem et gradum vite sanctimonia curaveritis adornare; — quocontra omnibus eritis infeliciores, quociens collate nobilitatis gloriam, degenerantes b) [a] c) conversacione sancta, presumpseritis maculare, immemores vocacionis vestre, de qua thema: *Vocavit vos, ut benedictionem hereditate possideatis.*

Vocavit enim Deus ad *esse* per creacionem, ad *melius esse* per reformationem, et ad *optimum* per glorificacionem. Propterea enim rerum creaturarum *est* omne, et hec vocacio extat generalis, cum vocat ea que *non sunt* tanquam ea que *sunt*. Participant ergo omnia *esse*, sed homo superexcellenti modo participat *esse* cum lapidibus, vegetare cum plantis, sentire cum brutis, intelligere cum angelis: ut sic totius *esse* creature homo videatur causa finalis, et sic in eo, veluti speculo, totius mundi scripta natura d) compareat. Et idcirco non abs re tam corpus hominum nobilibus purpuramentis quam animam decoravit potenciis, ne anima, corpore pauperior, eius successibus invideret, — aut eciam, ne, corporis turpitudinem fastidita, eius refutaret connubia. Tot

a) HS. »S.” b) HS.: »*degnantes*.” c) a wordt niet in HS. gevonden.

d) HS. »*Sĉptan*.”

enim utrumque decusaret 1) benedictionibus, ut neutrum vel suam deploraret paupertatem aut de alterius affluentia conquereretur a). Hominem, secundum corpus, honestatis formarum ornamentis non dimisit orbatum, in quo ad eius dignitatem diversas membrorum ordinavit officinas; in b) quibus sensus corporei, vigilantes hostium exteriorum provisores, corpus ab exteriori importunitate defenderetur c), ut sic totum corpus mirifice ornatum suo marito, scilicet d) spiritui, graciosius iungeretur, et sic homo positus in tempore cum tempore alteraretur. Nam tunc e) in vernis lasciviti infanciam, cum humane etatis aurora consurgit; tunc estatis iuventute progreditur, cum in longioris vite curriculi meridiatur etate 2); tunc in virilitatem maturescit autumpni, cum vita prolixior horam nonam complevit etatis; tunc hyemi senectute canescit, cum, etate in occidens inclinata, iam vite vesperam senio nunciante, hyemale gelicidium senectutis hominem cogit suis pruinis albicare.

Ecce quam ineffabilibus benedictionibus gratuitis et naturalibus vos ad participacionem sue ingenite bonitatis clementer vocavit Deus! Profecto vocavit vos primum potenter ex nichilo ad *esse* in creacione, quod notatur in hoc, quod dicit: »*Vocati estis.*» Deinde sapienter benedictionibus innumeris replevit in vestra restauracione 3), ita ut in adopcione filiorum Dei reciperemini; et hoc notatur, cum subiungitur: »*Ut benedictionem*». Et demum larga bona vobis promisit in retribucione tanquam bonus et liberalis remunerator, cum concluditur: »*hereditate possideatis.*» — Et tantum de thematis introductione, et per consequens f) de huius sermonis parte prima.

Expedita Dei adiutorio prima huius sermonis particula, iuxta prius pollicita restat expedienda secunda, que suis in membris extat tripharia; pro cuius celeri expedicione advertendum est, patres amplissimi, quod tradunt doctores theologi, triplicem videlicet esse peccati causam: aut enim ex ignorancia, aut ex infirmitate, aut ex industria seu certa malicia, peccatum omne procedere necesse est. Et si, ut ab Aristotele dicitur g), omnis malus sit ignorans, nullusque aspiciens ad malum operatur, plurimum tamen

a) HS. *conqueretur* (9ḡret').

b) HS. »In In».

c) Sic. Te lezen: »defenderent» (?). d) HS. »S.» e) Achter tunc staat in HS. eo, maar tusschen doorhalingsteekens (• "). f) HS. »p9ñs.»

g) HS. »arqle dr».

contingit, ignorantem non tamen ex ignorancia peccare: dum scilicet huiusmodi ignorancia est, que non est causa, sed circumstantia, quia si sciencia explicita adesset, voluntas peccatum recusaret, et hoc peccatum alleviat 1), dum scilicet non ex libidine peccandi voluntarie assumpta est. Hic peccandi modus simplicibus et pusillis convenit, qui nondum a) veritate agnita viam vite nesciunt et sine lumine incedentes frequenter impinguntur in via, qui facile curantur demonstrata b) veritate, qua ignorancie caligo depellitur, et oculis apertis ad cor redeunt, voluntatem mutant, pietatem et conscienciam amplectuntur, detestantur vicia, sectantur virtutes et veterem abnegant hominem induentes novum. Ideoque illis verbum hoc propheticum crebro ad Dominum habendum est: »Notam fac mihi viam, in qua ambulem; eripe me de inimicis meis, Domine; ad te confugi; doce me facere voluntatem tuam; nam spiritus tuus bonus deducet me in terram rectam." 2) Hii vero non terrore penarum, non sermonis severitate a peccato sunt revocandi, sed pia commouendi doctrina; ita agendum nos suo exemplo Salvator instruxit, qui turbas humiles non, ut scribas et phariseos superbos, austeris verbis arguebat, sed tanquam lac dulce verbum vite in omni mansuetudine proposuit, dum sic exorsus est: »Venite ad me omnes, qui onerati estis, et ego reficiam vos; tollite iugum meum super vos, et invenietis requiem animabus vestris," et subdit: »Iugum enim meum suave est et onus meum leve."

Est aliud peccandi genus, quod ex infirmitate procedit, eo loquendi more, quo patres morales passiones anime morbos appellant. Recte quidem is ex infirmitate peccare censetur, quem deserto gubernaculo rationis in operando passionis impetus ducit. Qui sic peccant, veniam quidem merentur; non tamen a culpa sunt immunes. Alleviat enim motus passionis peccatum propter eius ardorem, quo transeunte lumen rationis extinguit aut saltem obtenebrat, ut non faciliter resistere possit: permanet tamen homini facultas adhuc, qua et se continere c) contra impetum, ymmo et in contrarium pellere potest, si ad hoc vigiles dederit operas Deumque vocaverit adiutorem: et sic ei in culpam venit, si passioni, dum alias possit, vel cedat vel non occurrat. Ideoque multum studium homini pie et iuste vivere volenti esse debet, ut continuum conflictum contra

a) HS. »nādū."

b) HS.: »dem-ata."

c) HS. »contingere."

adversos sensitivarum motus gerat et vincere discat; sic enim longa consuetudine facta animam totaliter rationi conformem reddet et in nullo reclamantem, fietque serenus ordo regiminis in regno anime, nullis insultantibus inimicis, et ingreditur homo sine macula et operabitur iusticiam, ratione ad optima deprecante et sensualitate totaliter in eius subiectionem redacta, ut tunc vivat homo vita heroyca, que passiones ignorat totaque secundum rationem et virtutem agitur, nullam senciens boni operis difficultatem, nullam pronitatem ad malum. Plurimum eciam hiis, sicut et premissis 1), remedium affert salubris monicio et cotidiana a) exercitacio in lege Domini. Attendant insuper hii, quanta premia recte viventibus, quante pene servantur impiis: sic enim spe premiorum ad bona provocantur et suppliciorum timore a malis conquiescunt.

Sed restat tercium peccandi genus pessimum, quod ex certa malicia nascitur; hoc hiis recte convenit, quorum malicia est naturalis, quorum pedes ad mala festinant; gloriantur cum malefecerint et exultant in rebus pessimis; qui de industria recesserunt a Deo et vias eius intelligere noluerunt. Sic peccamus, dum, scienter bonis spiritualibus spretis, solis temporalibus inheremus, ex hiis regulas nostrarum actionum sumentes, totamque ad illa vite nostre dispositionem inflectentes simulatque sollicitudinem. Quod ex vehementi corrupcione procedat necesse est, quia malum secundum se prosequimur cum naturalitate quadam, ad illud facta per habitum corruptum, qui quodammodo vertitur in naturam. Unde sic peccantibus *lex* remedium salubre prestatur, quia quodammodo radix omnis bonitatis avulsa est, que recta existimacio finis extat, ex qua totius operis pendet rectitudo.

Itaque ut ad propositum presens conferatur oracio, hec in medium adducta sunt, ut qualis sit huius etatis hominum (presertim ad quos sermo dirigitur) viciosa condicio, innotescat. Dolenda res et cum gravi gemitu referenda, quod moderna ecclesia ultima corrupcione, si premissa considerentur, censebitur infecta. Quis queso nesciat, nostri seculi sacerdotes vere mutasse colorem optimum, dispersisse lapides sanctuarii et obscurasse aurum 2), ymmo totaliter immemores factos eorum vocacionis, de qua thema: *Vocati estis, ut benedictionem hereditate possideatis*. Iam fere omnes

a) HS.: «cotidiano.»

ymitantur deum huius seculi, qui excecatur mentes hominum qui fecerunt pactum cum morte et inierunt fedus cum inferno. Iam totam ecclesiam a) subvertit avaricia, venenum caritatis, — prostituit luxuria, hostis religionis et sanctitatis, — invasit superbia, regina omnis iniquitatis: quibus e regione voluntas tripliciter conformatur principi tenebrarum et dissensionis b).

O detestandum dignitatis ecclesiastice lapsum! o miserandum religionis Christiane excidium vel exitum! o deflendum omnis honestatis ac virtutis exterminium! — Ve tibi, moderna ecclesia 1), cui hec tria vicia sunt vivendi principia c) et regule operandi, — prout evidenter Deo duce docebo. Demonstrant enim hoc aperte promotiones ecclesiasticæ, ad quas vix aut nunquam contingit nisi consilio Symonis pervenire, quibus adeptis, quid aliud videmus, nisi quos Symon genuit Veneri intendere et primos accubitus petere? — Demonstrant hoc cotidiana et usitata nostrorum ecclesiasticorum exercitia. Ut enim cum audacia veritatem loquar, a capitibus incipiam. Quis iam, queso, episcopatum desiderat propter fructum predicationis, et negligit celsitudinem gradus aut opulenciam terrene possessionis? — quorum primum ex libidine dominacionis, secundum autem ex radice cupiditatis. Cur, queso, in primitiva ecclesia vix inveniebatur, qui vellet eidem preesse, iam autem pro uno inveniuntur mille? Tibi respondet tua affectio, quia tunc erant ad martyrium d) primi, iam autem ad mensam 2); sed tunc humilitas celsitudinem prelacionis fugiebat, iam superba ambicio eam prosequitur; tunc caritas paupertatem fovebat, iam diviciarum amor mentem emollit et ad primatum allicit. Quis iam terretur sententia Salvatoris: »Qui non intrat per ostium in ovile, fur est et latro?» Dicunt quidam: Nolo episcopari, nolo abatisari, etc., et coram Deo menciuntur: testis est eis eorum consciencia. O grandis et intollerabilis fictio! Credis Eum, cui patent occulta cordium, verbus fallacibus decipere aut Eius iudicium fugere? Audi Apostolum: »Horrendum est incidere in manus Dei viventis.» Et Crisostomum e): Primatum, inquit, ecclesie concupiscere neque

a) Hierbij staat op den rand aangeteekend, waarschijselijk door dezelfde hand: »Nota: hic est collacionis fructus et medulla.»

b) HS.: »discensionis.»

c) HS.: »viædi pna.»

d) HS.: »mri^m.”

e) HS.: »crigto^m.”

iustum est neque utile: quis enim sapiens ultro vult se subicere servituti et periculo tali, nisi forte qui non timet Dei iudicium, abutens primatu ecclesiastico seculariter?" Sed nostri prelati, penitus immemores vocacionis, de qua thema: *Vocati estis, etc.*, honores ambiunt, sed onera subire nolunt, et, iuxta Ezechielis 1) sententiam, lanis operiuntur, quod crassum est comedunt, sese pascunt et non gregem, quod infirmum est non curant, quod fractum est non consolidant, et quod abiectum est non reducunt, et quod periit non querunt. Sed audiant terrendam Domini adversus eos sententiam! Ecce, inquit 2), ego super pastores requiram gregem meum de manu eorum; liberabo gregem meum, et non erit ultra eis in escam. — De hiis loquitur et graviter Benedictus a). Ministri, inquit, sunt et serviunt auxilio. Honorati incedunt de bonis Domini, cui honorem deferunt. — Inde vides, quia sit meretricius b) nitor, hystrionicus habitus, regius apparatus, aurum in frenis, in calcaribus, in sella. Inde commessaciones et ebriitates; promptuaria eorum plena sunt, eructancia c) ex hoc in illud. 3) Propter huiusmodi volunt esse et fiunt ecclesiarum episcopi, prepositi, decani et alii prelati. Longe est hec intencio a prima apostolice prelacionis institutione, secundum quam tenetur episcopus aut prelatus superior animam suam pro ovibus ponere, et vigilanter actibus ierarhicis (qui sunt: *purgare, illuminare et perficere*), intendere. — *Purgarent* enim per peccatoris disciplinam salutarem; *illuminarent* per sanctarum d) scripturarum elucidacionem; *perficerent* per sancte conversacionis exemplarem exhibicionem.

De hiis sat dictum sit: ad inferiores veniam, quorum quidem tota intencio vanitati est subiecta. Explorant media, recta et obliqua, ad comparandum e) pinguiora beneficia; nec querunt, quid in beneficio sit oneris, sed quantum valeat in portatis 4); non attendunt, an digni sint beneficio, sed an beneficium sit dignum eis, quasi Dominus gentem propter locum, et non locum propter gentem elegerit. — Dantur dampnate pensiones 5); fiunt subtiles permutaciones triangulares et quadrangulares, 6) nescio an secun-

a) HS. »*guit'b'n'd9.*»

b) HS. »*mēt'ci9.*»

c) HS. »*eructuancia.*»

d) HS. »*scār' .*»

e) ? HS. »*9ūdū.*»

dum demonstrationes mathematicas; dantur in commendis 1), et mille aliis modis inquietatur animus hominum presencium circa hoc negocium rei familiaris, oculo converso pure ad commodum temporale, totaliter pretermittis limitibus consciencie. Et qui in hiis fraudulentis contractibus astucior invenitur, hic utilior ecclesie censetur et notabilis homo dicitur, eciam si literas rudimentales ignoret. Si quis autem, sanctissimas literas edoctus, de hiis secundum practicam seculi iudicare contemserit, tanquam ineptus et insulsus repellitur, diciturque fantasticus et ad omne negocium ecclesie inutilis. Dicuntque isti iniqui intra se: Venite, circumveniamus istum, quoniam inutilis est nobis et contrarius est operibus nostris et impropere nobis peccata legis et infamat in nos peccata discipline nostre; promittit se scienciam Dei habere et filium Dei se nominat 2). Sic animalis homo loquitur, qui non sapit ea que Dei sunt; sic ille mille artifex 3) stulticie, quos sibi filios teuebrarum gignit, in abissum eterne dampnationis precipitat.

Taceo de favoribus, muneribus et ceteris innumeris corrupcionibus, quibus e medio sublatis nulla dignitas literarum a) aut virtutis cuiquam potest suffragari. Hoc docet aperte puerorum adhuc elinguium promocio, — ydeotarum, vix literas mortuas legencium, exaltacio. Magna ecclesie abusio, dum puer et ydeota in ea dominantur! — qui non seminat, metit; et qui altari non servit, de altari edit! Metit temporalia, nec seminat spiritualia: quomodo enim seminaret, qui nec unum quadrantem 4) seminis habet intra. — Sed videtur b) fortitudo lex iusticie facta: sufficit *habere*, qualitercumque. Iam dicitur optime studuisse, qui potest fieri canonicus alicuius ecclesie. — Vere hoc dixit impius in corde suo, ante cuius oculos non est timor Dei, quoniam dolose egit in conspectu Eius, ut inveniatur iniquitas eius ad odium; verba oris eius iniquitas et dolus; noluit intelligere, ut bene ageret 5). — Nescis, o impie et stulte ecclesiastice, qui veritatem fidei iniusticia detines, quod bona temporalia qualitatem mentis non immutant, sed qualem te inveniunt, talem relinquunt; unde fit, ut dignis et virtuosis sint organa bone et sancte operationis, indignis autem sint

a) HS.: l'far." b) Van de lezing ben ik niet geheel zeker. De woorden: *intra Sed videtur* in mijn tekst worden in HS. aldus gelezen: *ia sz vir."*

arma iniquitatis; ac per hoc utiliter quidem dignis adveniunt, indignis autem afficiunt, quod eorum augment iniquitatem, siquidem vera est philosophi sententia: »seuissima est iniusticia a) habens arma rerum.” Hoc iusto Dei iudicio fit, ut in quo delinquis puniaris; quia dum in *habere* ultimum finem constituis, ubi nunquam finire repperis, quanto amplius habes, tanto maiori torqueris inquietudine. Unde pulcherrime dixit Augustinus: »Iussisti, Domine, et sic est pena sibi ipse inordinatus animus, quia semper querit quod nusquam invenit.”

Sed numquid hec contagiosa pestis solos ecclesiasticos seculares infecit? Ymmo religiosos totaliter peremit. In quibus quanta monstra correctionis parurit superiorum negligencia, deflendum magis arbitror quam proclamandum. Cur hodie tantam videmus apostasiam, non dico singularem personarum, sed conventuum, monasteriorum, congregacionum plurimarum, qua regulares, declinantes observancias, seculo, cui semel mortui sunt, primam fidem irritam facientes, iterum vivunt b). Patent monasteriorum septa utriusque sexus hominibus; sanctum monachale ocium mundanis ornatur conversacionibus perturbantibus et utinam non polluentibus impudiciis. Eorum quidam vicio student proprietatis 1): et qui pinguioribus saginatur redditibus, pecuniarum gazis, fratribus ceteris honorabilior reputatur. Hic consequitur dignitates, sublimatur officiis, exaltatur prelaturis. Vagantur denique in foris et plateis, nobilium curiis et castris, tabernis et spectaculis, venacionibus et ludis; et *Si quid agit mundus, Monachus vult esse secundus*: adeo, ut vix tenuis ymago habitus monachum prodat, quem irreligiosum conversacio tota probat, ut vere dici possit verbum patriarche Iacob: »Tunica quidem, etsi lacerata, etsi edorum 2) sanguinibus tineta, tunica filii mei est; sed fera pessima devoravit eum.” Quos omnes certum est

a) Zoo moet waarsch. gelezen worden voor het »iusticia” van HS. — De schrijver toch wil nader aantoonen, dat de *bona temporalia*, zoo zij in handen van onwaardigen komen, niets anders te weeg brengen, dan dat ze hunne *iniquitas* vermeerderen, en.. *iniusticia*, die nog gesterkt wordt door de *arma rerum*, is wel het allermeeft te duchten. — (Is *iusticia* de ware lezing, dan wordt er bedoeld: De *rechtspraak* is het hardvochtigst, waar zij in staat is zich door de »arma rerum” te handhaven).

b) HS.: »vivent.”

dampnacioni a) perpetue obnoxios esse, quamdiu regulari observantie se subtrahunt, quam voverunt.

Et sunt quidam eorum, qui summum officium caritatis, predicationem scilicet b). ut plurimum in questum vertunt, qui penetrant domos et captivas ducunt mulierculas oneratas peccatis, que seducuntur variis desideriis semper discentes et nunquam ad scientiam veritatis pervenientes 1); ineptas et inanes fabulas, questiones et pugnas verborum, quas Apostolus vitare docet, in suis sermonibus tractant; aures hominum demulcent, eam que secundum pietatem est doctrinam negligentes, et, ne audientes molesti sint, nichil nisi placebo 2) loquuntur. Vicia publica, quibus totus mundus in interitum labitur, tacent; sed ea que sunt sui questus, studiose magnificant, privilegia lucrosa defendunt, vices pastorum in confessionibus, sepulturis etceteris assumentes et vultum pecoris, quem non cognoscunt, iudicantes, cum tamen scriptum sit: »Agnosce vultum pecoris tui." Ne tamen in verbis capiar: non nego privilegium, sed dampno abusum. — Ecce, patres egregii, videtis aperte, quomodo universam ecclesiam deformavit omnium malorum radix, cupiditas, et caritatem de medio sustulit. Itaque de hac pernicioosa ecclesie corrupcione satis ad presens dictum sit.

Ad aliam transeo. Sicut avaricia viros ecclesiasticos facit bona huius seculi indecenter prosequi, ita luxuria facit illis conquisitis indecenter uti. Dum enim solum secundum exteriorem vivunt hominem, in hiis solis, que exterius, delectantur c), inter que venerea precipue sunt. Ad ea, que avare adepti sunt, expendunt luxuriose ad serviendum illi peccato; unde nunc tota infamatur ecclesia. Pridem sancti patres, viros ecclesiasticos divinis totaliter tradendos considerantes, sanctissima intencione eis connubium interdixerunt; sed occasione accepta lex peccatum operata d) est, et cum venit mandatum, peccatum revixit. Iam autem in proverbium venit: »nobis unica prohibetur, sed mille conceduntur." O execranda et Deo detestabilissima abusio, tociusque ecclesie turbativa atque omnium populorum scandalisativa! O insensate sacerdos! quis te fascinavit, non obedire veritati, ante cuius oculos Ihesus Christus prescriptus est 3). Quid autem vitam tuam amplius infamat et populo magis

a) HS. *dampna* (»dāpna"), zonder abreviatuurteeken op de tweede a.

b) HS. »S." c) HS. »*delectant.*" d) HS. *operta* (»opta").

odiosam reddit et minus exemplarem, quam viciū carnis! — siquidem testimonio Gregorii vicia carnis, etsi sint minoris culpe, sunt tamen maioris infamie. Nichil est enim dignitati sacerdotali tam repugnans, sicut hec detestabilis et, proch dolor! communissima carnis dissolutio. — Et ideo quemlibet merito retrahere debent dampnales et detestabiles huius vicii propagines, que sunt: cecitas mentis, que totaliter redditur obtusa circa divina; precipitacio consilii in agendis, qua mens, libidine victa, media conveniencia nequit distinguere a); inconstancia operis, qua mens, turpi affectione deiecta, nequit in bono proposito persistere. Sequuntur et stultiloquia, scurrilia et turpiloquia, quia ex habundancia cordis os loquitur; et sic ratio, lumine discrecionis destituta et turpibus affectionibus obvoluta, prorumpit in verba incompressa et omni turpitudine plena. Hii sunt, de quibus cecinit sapiens, qui dicunt: »Nullum pratum sit, quod non pertranseat luxuria nostra. Nemo exsors sit luxurie; ubique relinquamus signa leticie, quoniam hec est pars nostra, hec est mutacio dextre." 1) Excelsi ecclesiastici, qui de divinis scripturis inter se dissererent 2), iam veneriis sermonibus in dies ora sua polluunt. Sed quid mirum? Qualis enim unusquisque est, talia dicit et operatur; quod scimus, loquimur; bonus homo profert de thesauro suo bona, malus autem mala. Ecce quomodo, Danielis testimonio, species b) decepit te et concupiscencia subvertit cor tuum 3); adeo ut longe maior videatur in laycis Dei timor, quam in te. Quam abusioem graviter deflet Chrysostomus c): »O magna, inquit, ecclesie confusio, quando layci inveniuntur sacerdotibus meliores." Audi, queso, contra te gravem illam Domini sententiam, per Ezechielem prolatam. »Sacerdotes, inquit 4), contempserunt legem meam et polluerunt sanctuaria mea; inter sanctum et prophanum non habuerunt differentiam 5), inter pollutum et mundum non intellexerunt"; et post pauca subditur 6): »et effudi indignacionem meam et in igne d) ire mee consumpsi eos; viam eorum in capud reddidi." O tremenda sententia! quis e) tam alienus a fide, qui isti sentencie non credat? quis ad hec non contremiscat? quis ista sine intollerabili metu facere audeat, nisi qui hec non intelligit aut futura non credit?

a) HS.: »dist'ū'e.

b) HS. »spēs."

c) HS. *Crisostius* (»ēstosi9")

d) HS.: »ignem".

e) HS.: »quid".

Quid, si adeo animalis sis, ut nihil de futuro cogitare possis? moneant te saltem presenciam et de propinquo imminencia pericula! Nonne vides cotidie, quanta adversus te populus profert testimonia? Clamat: Tolle, tolle, crucifige! Vides murmur cotidie invalescere sola occasione huius dampnabilis culpe? Quid ergo in tua malicia gloriaris, qui potens es iniquitate! 1) Tua culpa tibi discrimen paras et inde gloriam sumis; unde cunctis ignominiosus effectus es. Unde satis de hoc dictum sit.

Ad tertium et ultimum brevissime expediendum stilum convertam. Superbiam dixi, Patres Reverendi, ecclesiam invasisse et rigorem uxorem religionis 2) de regno eiecisse. Sicut enim avaricia *ingressum* vite ecclesiasticorum corrumpit, et luxuria *progressum*, ita superbia *exitum*. Quantum autem in ecclesia hec omnium malorum regina invaluit, piget recordari. Iam enim ea, que in ministerio abscondito instituta sunt, ad pompam convertuntur, ut demonstrat immensa beffarum superpliciorum delacio, fimbriarum dilatacio. Iam inter ecclesiasticos est assidua contencio, quis eorum sit maior. Nam videmus eos inter se ad maiorum a) dignitatum preventiones concertare, a minori usque ad maximum inclusive; scolasticus ad decanatum tendit b), decanus ad preposituram; prepositus se non episcopari non minime dolet; episcopus ad archiepiscopatum nititur; archiepiscopus patriarchatum c) aut cardinalatum ambit; cardinal se summo pontificatu non indignum arbitratur; summus pontifex, cum super se neminem conspiciat, quo se ferat, Deo equari cupit et fieri similis Altissimo 3) seque velud aliquid unum ex muneribus colendum prebet hominibus. Ita totus ecclesiastice prelacionis status, qui ad edificacionem d) ecclesie fuit institutus, pravitate hominum conversus est in abusum secularem, et mutatus est color optimus 4), ita ut in eo a planta pedis usque ad verticem capitis non inveniatur sanitas. Et qui maior est, nullatenus vult fieri, secundum doctrinam ewangelicam, sicut minor aut parvulus, sed vult vocari rabbi et dominus. Si sit canonicus aut monachus, eciam si sit ydeota vilissimus et nequicia plenissimus, dignificat se magnis, qui nec dignus est minimis; et, quia gloriam veram vir-

a) HS. „aor’ ”.

b) De lezing is onzeker. (*Trahitur?*)

c) HS. „patriarchatum”, zonder abreviatuurteken boven de twee eerste letters.

d) HS. „edicionem” (*edicioz.*)

tute comparare non potest, per exteriorem apparatus a) in vestibus splendidis et famulorum comitatu, falsam quamdam virtutis et dignitatis apparenciam nititur effingere. Sic nostri ecclesiastici immemores, vocacionis non reminiscentes, de qua thema: »*Vocati estis*», stultorum oculos, sola exteriora bona appreciantes, in se alliciunt et eorum sophisticos honores sophistice vendicant, sibi ipsis quandam fantasiam dignitatis facientes et potius honorari quam dignos esse honore appetentes. Quid, queso, in ecclesia tantam induxit ceremoniarum exteriorum multitudinem? — nisi pompa sacerdotum, qui (iuxta invectivam Salvatoris) decimant mentam et ciminum et relinquunt que graviora sunt legis, iudicium, misericordiam et fidem. Iam enim qui capitis inclinacionem coram abbate aut decano negligeret, aut versiculum aut antiphonam indecenter intonaret, graviter pro negligencia puniretur; sed qui in monasterio legem Dei violat et votum publice transgreditur, qui meretricem amplexatur, nomen Dei blasphematur et periurat, impunis evadit. Sic accessorium ponderatur et principale negligitur. Non sic, karissimi, non sic custodes gregis dominici pretactis viciis obnoxios esse convenit; sed pensate, rogo, preciositatem thesauri vobis commisi. Non enim Deo cura est de auro, edificiis, bobus aut asinis 1), sed de ovibus ad suam ymaginem conditis, pro quibus mercator non imprudens divina scilicet b) salvacione sanguinem suum fudit. Pasce, inquit, oves meas, quas si vestri per iniuriam periclitari contigerit, non erit vobis spes ad gloriam veniendi, dicente Domino per patriarcham Ioseph: »Non videbitis faciem meam, nisi vobiscum adduxeritis fratrem vestrum minimum». — De sompno itaque corporis exsurgite! trium viciorum, vite ecclesiasticorum ingressum, progressum et egressum corrumpendum, crassam nubem extergite, abicite, removete.

Itaque finem verbis imponendo, vos Christi ministros in visceribus caritatis Christi moneo, abicere et exuere veterem hominem cum omnibus actibus suis, et induere novum, qui secundum Deum creatus est in iusticia et sanctitate veritatis; ut sollicita mente consideretis, quemadmodum honores secum pericula ferunt; et quanto honor maior exstiterit, tanto propinquior est ruina. Arbores alte forcius

a) Hierbij staat op den rand, waarschijnlijk door dezelfde hand geschreven: »Nota.”

b) HS.: »S.”

vento agitantur, excelsae turres graviore casu procumbunt, altissimi montes crebris fulgoribus feriuntur 1). Nonne apostota a) angelus in culmine potestatis b) se extulit et miro iudicio foveam deiectionis invenit? Saul rex Isrel, per humilitatem prelatus, per superbiam est reprobatus. Superbivit Nabugodonosor, et habitum induit bestialem Intumuit Manasses rex Iuda, et extremam subiit paupertatem. Hos declinantes, karissimi, cum David rege mansuetissimo viles efficiamini et humiles in oculis vestris. Sint mores sine avaricia contenti presentibus 2); cor vestrum stabilite in gracia, non escis, que non profuerunt ambulanti in eis 3). Induite vos armatura 4) Dei, ut possitis resistere in die malo et in omnibus perfecti stare. State succincti lumbos vestros in veritate, et induti lorice iusticie, et calciati pedes in preparacione ewangelii pacis, in omnibus sumentes scutum fidei, in quo possitis omnia tela nequissimi extinguere; et galeam salutis assumite, et gladium spiritus, quod est verbum Dei 5). Si fuistis tenebre, nunc sitis lux in Domino et ambuletis sicut filii lucis 6). — Et in caritate non ficta vos commonitos facio specialiter de avaricia fugienda, ex qua errores et scismata in priscis seculis surrexerunt in ecclesia. Nonne illa Pragencium c) propago vulnerosa ex hac robur accepit, cum, sub veste simulate probitatis avariciam ecclesiasticorum execrabiliiter reprehendens, bonis temporalibus ecclesiam spoliare pretendebat? Et hic error, tanquam cancer serpens per universum mundum, animos vulgarium adeo iam invaluit, ut eorum iudicio bona temporalia ab ecclesiasticis substrahere iustum et expediens videretur, sumpta ex avaricia ecclesiasticorum principali occasione. — Si igitur huius peccati turpitudine non retrahat, saltem vulgarium in clericos seviens et indomita feditas vos terreat, que cotidie cautelas exquirat et tanquam leo rugiens circuit, ut querat quem devoret. Eya ergo, Viri Circumspectissimi, vitam corrigatis! — non vos invidia torqueat, non ira dilaniet, non immundicia polluat, non seculi tristitia exoneret 7), non prosperitas decipiat, non superbia inflat: ut virtutibus armati, caritate Deo coniuncti, humilitate fundati, ad celestem benedictionem, eterna hereditate possidendam, ad quam vocati estis, mereamini pervenire, ubi thema: *Vocati estis, ut benedictionem hereditate possideatis*: quod omnibus nobis concedat Deus, qui in eternum vivat d) et regnat. Amen.

a) Sic.

b) HS.: »ptatis."

c) HS.: »pragaciu."

d) Sic.

A A N T E E K E N I N G E N .

blz. 444.

- 1) Ps. 50 (Vulg. 49), vs. 16.
- 2) Jes. 6, vs. 6.
- 3) *ut det vobis-Dei*: Eph. 3, vs. 16, 18, 19.
- 4) De vorm *fulsitus* of *fulcitus* komt in midd.-lat. meermalen voor.
- 5) *Vestrae Dominationes*: eertitel; zie DUCANGE, i. v., n°. 4. — De plaats is corrupt: misschien te herstellen, door in plaats van het hier volgend *verborum* te lezen: *verbosum*.

blz. 445.

- 1) *eum-amplecti*: zie Tit. 1, vs. 9.
- 2) *formam-habendo*: zie 2 Tim. 1, vs. 13.
- 3) Zie wederom Tit. 1, vs. 9.
- 4) Hebr. 4, vs. 16. (Vulg. niet: »ad thronum glorie Dei,” maar: »ad thronum gratiae.”)
- 5) Ps. 141 (Vulg. 140), vs. 2.
- 6) Zie Apoc. 8, vs. 4.
- 7) Hebr. 1, vs. 4.

blz. 446.

- 1) Sic. *Praesignire* voor *praesignem reddere*?
- 2) Zie Luk. 1, vs. 35.
- 3) »Nec primam similem visa est, nec habere sequentem,” is een hexameter, en dus waarschijnlijk citaat. Waaruit?

blz. 447.

- 1) Een verheerlijking van het priesterlijk ambt, die merkwaardige overeenkomst vertoont met die in onzen tekst, vindt men in GERRIT DE GROOTE'S *Sermo de focaristis*: Zie KIST en ROYAARDS, *Archief*, I, blz. 372 v. Vergelijk ook vooral het bekende en schoone: »O quam magnum et honorabile est officium sacerdotum o quam munda debent esse manus illae,” enz. in THOMAS VAN KEMPEN'S *Imitatio* IV, c. XI Dergelijke uitweidingen over 't priesterambt zullen — de gelegenheid gaf daar alle aanleiding toe — wel in de meeste dier synode-preeken zijn voorgekomen. Vgl. ook het bij G. PHILLIPS, *die Diöcesansynode* (Freib. i/Br. 1849) S. 24, in deutsche vertaling voorkomende fragment van een synode-preek van Carolus Borromaeus: »Wer sind nun die, welche hier zusammenkommen? Da fehlt mir der Ausdruck. ... Denn, obgleich Christus die Sonne der Gerechtigkeit ist, so hat er doch zu Diesen gesagt: »Ihr seid das Licht der Welt!” ... Heilig sind sie, sie sind Gott geweiht, die Pupillen der Augen Gottes, die Gesalbten des Herrn, ja Götter sind sie.”

- 2) 1 Petr. 2, vs. 9.
- 3) Mal. 2, vs. 7.
- 4) Exod. 7, vs. 1.

blz. 448.

1) *decusare* of *decussare* komt in midd.-lat. meermalen voor in de beteekenis van *adornare*.

2) De plaats schijnt corrupt.

3) De gedachte: »primum beneficium creationis, secundum beneficium reparationis» is in de stichtelijke literatuur van dit tijdvak zeer geliefd: zie bijv. bij HIRSCHKE, *Prolegomena z. e. neuen Ausgabe d. Imitatio* (Berl. 1873) S. 484.

blz. 449.

1) *Alleviare*, »lichter maken», komt ook elders voor (zie DIEFFENBACH i. v.)

2) Ps. 143 (Vulg. 142), vs. 8—10.

blz. 450.

1) *premissi*, de vroeger vermelden.

2) Klaagl. 4, vs. 1.

blz. 451.

1) *moderna ecclesia*: hedendaagsche kerk; zie ACQUOY, *Het klooster te Windesheim*, I, blz. 325, n. 1.

2) Daar hier gehandeld wordt over de *avaricia*, niet over *weelde* en *overdaad*, zal *mensa* hier wel niet bedoelen: de disch of het *tafelgenot*; maar de *tafelgoederen*, de »mensa episcopi», de goederen, waaruit des bisschops inkomsten voortvloeiden. Zoo heette het in het formulier van den eed bij de aanvaarding van 't bisschopsambt: »Possessiones ad *mensam* mei episcopatus pertinentes non vendam neque donabo.»

blz. 452.

1) Zie Ezech. 34, vs. 3, 4.

2) *ibid.* vs. 10.

3) De uitdrukking is ontleend aan Ps. 144 (Vulg. 143), vs. 13.

4) *portatum*, midd.-lat., voor: *reditus*, *proventus*.

5) *Dantur dampnate pensiones*. — *Pensio* is zoodanig gedeelte der aan een beneficium verbondene inkomsten, dat door den beneficiarius geregeld aan een ander wordt uitbetaald. — Ik vermoed, dat hier 't zelfde misbruik wordt bedoeld, als waartegen reeds gestreden wordt in de *Decret. Greg. Lib. I, Tit. XXXV, C. VI*: »Cum clerici vestrae iurisdictionis..., decedentibus Ecclesiarum personis, paciscantur ex ipsis Ecclesiis maiores solito solvere pensiones, ut facilius possint easdem Ecclesias adipisci: nos, ad tam detestabile vitium extirpandum, fraternitati vestrae mandamus, quatenus ne id attentare praesumant,» etc. — Zulke misbruiken kunnen vooral dáár hebben plaats gevonden, waar in vroeger dagen kloosters waren begiftigd geworden met het zoogen. patronaatrecht van kerken: — ten gevolge waarvan die kerken, zoowel wat hare temporalia als hare spiritualia betrof, bij die kloosters waren geïncorporeerd. De kerkfondsen waren nu onder 't beheer van 't klooster gekomen: en het klooster trachtte vaak de zielzorg, zoo goedkoop mogelijk, uit te besteden, — bijv. onder beding van een congrua portio uit de kerkelijke inkomsten. Zie o. a. de voortreffelijke opmerkingen over de inlijving van parochiekerken bij kloosters, in Mr. W. B. S. BOELES, *De byz. financiële rechtsbetrekking tusschen... kerkelijke gemeenten... en den Staat* (Gron. 1866), blz. 2 vv.

6) Naar de bedoeling dezer woorden kan ik slechts gissen. Wellicht wil de schrijver misbruiken en slimme vondsten aanduiden, als waartegen te velde wordt getrokken in *VII Decret., Lib. I, Tit. XVI, Cap. V.* »Sanctissimus in Christo Pater et dominus noster, Dominus Pius d. p. Papa IV, ad cuius aures pervenit, nonnullos beneficia ecclesiastica, per eos obtenta, in amicorum aut alias sibi gratarum personarum favorem, etiam in ordinariorum illorum collegiorum manibus, contra iuris dispositionem, resignare cupientes, certam fictae permutationis formam excogitasse, per quam se beneficia huiusmodi ex causa permutationis, alias de iure approbatae, pro quodam imaginario nec usquam reperibili beneficio (quod beneficium de Pertica seu alio nomine vocant) illud per suppositivum compermutantem suum obtineri asserentes, et non alias, in dictis manibus resignant, talesque resignationes ex causa praetensae permutationis admitti, ac de suis veris beneficiis, tanquam per dictas resignationes vacantibus, eisdem fictis compermutationibus, seu potius ipsimet compermutantes, sibi provideri procurant, hac indirecta via beneficia in aliorum favorem simoniace resignando in sacrorum canonum fraudem et animarum suarum periculum. Proinde considerans, illud fictitium, de Pertica aut alias nuncupatum, incertum, incorporeum et inane nullibique reperibile revera non esse beneficium, ac propterea veram cum eo permutationem fieri non posse... etc.” Noemde men, waarom dan ook, die denkbearde beneficia: »de Pertica” — een benaming, die aan het *landmeters-werktuig* doet denken — zullen dan niet waarschijnlijk onze »permutationes triangulares et quadrangulares” hetzelfde misbruik aanduiden? Is die gissing juist, dan is de schalke bijvoeging van den S.: »nescio an secundum demonstrationes mathematicas,” met het oog op die gefingeerde beneficia niet ongepast.

blz. 453.

1) De *commenda* was oorspronkelijk de zorg voor eene tijdelijk vacante gemeente, vergoed door genot van inkomsten. Misbruik ontstond, waar de kerken langer dan den bepaalden tijd vacant bleven, en vooral waar dezelfde geestelijke als commendatarius verscheidene kerken bediende of heette te bedienen. Zie DUCANGE, i. v. *Commendatarius*; en *Corp. Jur. Canon., Extravag. Comm. Lib. III, Cap. II.*

2) Zie Boek der Wijsheid 2, vs. 12, 13.

3) *Ille mille artifex stulticie*. Natuurlijk wordt Satan bedoeld. Maar wat beteekenen de woorden: — *die bewerker van duizenderlei dwaasheid?* of, in even slecht latijn: »*die duizendkunstenaar der dwaasheid*” (vgl. *millepeda duizendpoot*, en *millefolium duizendblad*)?

4) »voor geen oortje” zaad. Vgl. in de Vulgaat, Matth. 5, vs. 26; Mark. 12, vs. 42.

5) Ps. 36 (Vulg. 35), vs. 2, 3.

blz. 454.

1) Het bezitten van *eigendom* was natuurlijk een *misdad* voor hen, die de gelofte van armoede gedaan hadden.

2) *edorum*, voor: *haedorum*.

blz. 455.

1) 2 Tim. 3, vs. 6, 7. Vgl. hierbij wat over de terminarissen in later tijd

werd opgemerkt door prof. DE HOOP SCHEFFER, *Gesch. der Kerkhervorming in Nederland*, blz. 219.

2) Zij willen hunne hoorders niet tegen zich innemen, en zeggen daarom maar altijd: »placebo." Dat laatste schijnt een spreekwoordelijke uitdrukking voor: »Zij vermijden 't zeggen van harde waarheden; zij praten den lieden naar den mond." De uitdrukking is dan te verklaren uit het gebed »Placebo" (het: »Placebo Domino in regione vivorum" van Ps. 116 (Vulg. 114), vs. 9), 't welk destijds veelvuldig in gebruik schijnt geweest te zijn. (Zie bijv. bij HIRSCH, *Prolegomena Imit. Chr.*, S. 494: »tu dices Placebo, tu... recipies unum ictum virgae"; S. 497: »sed psallere unum psalmum vel placebo multum taedet"; zie ook S. 501. — Het *Rituale Romanum* schrijft voor: »Officium Defunctorum ad Vesperas absolute incipitur ab antiphona: Placebo Domino").

3) Zie Gal. 3, vs. 1.

blz. 456.

1) De plaats schijnt een citaat te zijn, met eenige wijzigingen, uit een dichtstuk. (De laatste woorden behooren blijkbaar tot een hexameter).

2) »zouden behooren te redeneeren."

3) Historie van Suzanna (Vulg. Daniël 13), vs. 56.

4) Ezechiël 22, vs. 26.

5) Zoo staat er in 't HS., met verkorting, nl.: »drám." De Vulg. heeft hier »distantiam."

6) vs. 31.

blz. 457.

1) Ps. 52 (Vulg. 51), vs. 3.

2) De S. heeft hier of uit zijne landtaal vertaald, of althans, in gedachte, den volzin in zijne landtaal gesteld, en zodoende den *rigor* vrouwelijk, de *religio* manlijk genomen.

3) »Fieri similis Altissimo" is ontleend aan Jes. 14, vs. 14: — de plaats Jes. 14, vs. 12—14 werd oudtijds toepasselijk geacht op den val van Lucifer: het is dus de bedoeling van den schrijver, den hoogmoed des Pausen te vergelijken met den hoogmoed, die Lucifer ten val bracht.

4) Klaagl. 4, vs. 1.

blz. 458.

1) *Bobus aut asinis*. Tot de kerkmeubelen behoorde veelal een geschilderde os en ezel, die gebruikt werden bij de voorstelling, op 't kerstfeest, van Jezus' kribbe tusschen os en ezel; ook vond men, in vaak keurig en kostbaar snijwerk, de afbeelding van os en ezel in de zoogenaamde bethlehems. (Zie MARONIER, *Het Kerstfeest* ('s Gravenh. 1875), blz. 42; MOLL, *Kerkg. v. Ned.* II, III, blz. 197, 213 en mijne aantekening in *Studiën en Bijdragen* IV, blz. 243). De Schrijver kiest hier natuurlijk *deze* soort van kerksieraden om de teg nstelling van *boves et asini* met *oves*.

blz. 459.

1) De S. citeert hier blijkbaar uit zijn geheugen een plaats van HORATIUS, nl. *Od.* II, 10, 9:

Saevis ventis agitur ingens
Pinus, et celsae graviore casu
Decidunt turres, feriuntque summos
Fulgura montes.

- 2) Hebr. 13, vs. 5.
 - 3) ibid. vs. 9.
 - 4) De Vulgaat heeft hier „armaturam.”
 - 5) Eph. 6, vs. 13 vv.
 - 6) Eph. 5, vs. 8.
 - 7) 1 Petr. 5, vs. 8.
-

EENIGE BEKENDE EN ONBEKENDE TOOVERMIDDELEN.

MEDEGEDEELD DOOR

A. E. M. W. WYBRANDS.

In een HS. uit het midden der vijftiende eeuw, aan de Universiteits-Bibliotheek te Utrecht behorende — hetzelfde, waaraan ik de boven, blz. 438 vv., meêgedeelde *Collacio ad clerum* heb ontleend — vond ik op het laatste blad een fragment (zonder enig opschrift of andere aanduiding van zijn afkomst), 't welk dáár blijkbaar als bladvulling is neergeschreven, en mijns inziens thans in dit Tijdschrift nog wel een plaatsje, wederom als bladvulling, waardig is.

Het fragment wekt reeds bij de eerste kennismaking 't vermoeden, dat het behoort tot een preek of zedekundig vertoog, door »exempelen» gestaafd, en wel tot een vertoog of »expositio» over de Tien Geboden. — Het eerste gedeelte van 't fragment, over het achtste gebod handelende, is tevens het *slot* van 't eigenlijk gezegde vertoog; -- daar, naar des schrijvers meening, het *negende* en *tiende* gebod (als met het *zesde* en *zevende* samenvallend) geen afzonderlijke behandeling vereischen, gaat hij, in het tweede deel van ons fragment (»Contra primum preceptum» enz.), over tot het mededeelen van eenige exempelen, en begint dan, natuurlijk, met die bij 't *eerste* gebod behooren. Als zonden tegen dat gebod vermeldt hij dan eenige, in zijne oogen, merkwaardige tooverijen.

Na eenig nader onderzoek werd mij 't *vermoeden*, dat ons fragment behoort tot een vertoog over de Tien Geboden, bijna tot *zekerheid*: immers drie van de hier vermelde toovermiddelen komen, met nagenoeg dezelfde woorden, óók voor in een zeer uitvoerige Expositio over den dekaloo, insgelijks uit het midden

der 15^e eeuw afkomstig ¹: en ook dáár worden die tooverijen naar aanleiding van het Eerste Gebod vermeld.

Beschouwen wij thans ons fragment van naderbij. Het eerste gedeelte, waarin het een en ander gezegd wordt omtrent verschillende soorten van leugen, bevat, meen ik, niet veel belangrijks voor hen die eenigszins bekend zijn met de geschiedenis der oudere casuïstiek. Ik nam dat gedeelte echter op, óók om den lezer te doen zien, in welk eigenaardig verband de tweede helft van het fragment — voorbeelden van tooverij vermeldende — hier voorkomt. Want in zijn geheel genomen geeft ons fragment een recht treffend voorbeeld van de wijze, waarop allerlei verhalen en »exem-

¹) Ik herinnerde mij namelijk, het in ons fragment voorkomend tooverformulier: »Hier snidic enen spuen,” enz. elders gelezen te hebben, en vond het al spoedig terug in M^r. L. P^r. C. VAN DEN BERGH's *Proeve v. e. kritisch Woordenb. d. Ned. Mythol.* (Utrecht, 1846). Dáár wordt het, blz. 293, medegedeeld met verwijzing naar de *Disquisitiones Magicae* van DELRIUS, die als zijne bron een niet duidelijk door hem aangewezen boek van BEETSUS, uit het laatst der 15^e eeuw, vermeldt. Niet te vergeefs wendde ik mij tot M^r. VAN DEN BEEGH met de vraag, of hem omtrent het mij onbekende werk van BEETSUS iets naders was bekend geworden: de altijd welwillende geleerde wees mij op een incunabel in de Utrechtsche Universiteits-Bibliotheek bewaard (en dáár op den Catalogus aangeduid als: J. BEETS, *Expositio praeceptorum decalogi*, Lovaniae 1486, sine titulo. — Theol. f^o, n°. 87). — Dat boek geschreven door JOHANNES BEETS, Karmeliet (+ 1476) geeft ons inderdaad (I Praec., Exp. IV, C. VII A) de drie eerste der exempelen te lezen, die ook in ons fragment voorkomen. Wat er verder in ons HS. volgt, vond ik bij BEETSUS niet; daarentegen deelt deze S., t. a. p., eenige andere toovermiddelen mede, die men aan 't einde dezer Bijdrage vermeld vindt. Uit vergelijking, voorzoover die mogelijk was, van ons fragment met het werk van BEETSUS kwam ik tot de meening, dat de onbekende *Expositio decalogi*, waartoe ons fragment behoort, niet mag beschouwd worden als een uittreksel van 't werk van BEETSUS; maar dat beide geschriften tot dezelfde familie, dezelfde »branche”, behooren. — Ons fragment is derhalve m. i. ontleend aan eene expositie over den dekaloo, die waarsch. in Nederland en niet later dan in de eerste helft der vijftiende eeuw werd opgesteld. In ons HS. komt (f° 21 v°—f° 23 v°) nog het eerste gedeelte voor van een opstel over den dekaloo: ons fragment zal wel als vervolg daarbij behooren. Dat eerste gedeelte kwam mij intusschen te onbetekenend voor, om 't hier mede te deelen.

pelen", soms geheel onverwacht, in theologische en zedekundige vertoogen, in preeken enz. voorkomen. Vele dier vertoogen en sermoenen, anders vaak voor den tegenwoordigen lezer onbetee-kenend, onverteerbaar, en zonder historische waarde, zijn inderdaad te onrechte verwaarloosd; immers in die zoogenaamde »exempla" ligt een schat van mededeelingen, voor een goed deel nog niet gebruikt, maar zeker belangrijk voor de geschiedenis, vooral van de zeden en van het hooger en lager bijgeloof.

Wat het tweede gedeelte van 't fragment, de voorbeelden van tooverij, betreft, heb ik — behalve 't geen ik in de aanteeke-ningen vermeldde — slechts deze opmerkingen te maken: 1°. bij hetgeen hier op het gebied der hekserij voorkomt, bedenke men, dat dit waarschijnlijk geschreven is ongeveer 't midden der 15^e eeuw: d. w. z. juist in het tijdperk, waarin dat bijgeloof een nieuwe en zeer bedenkelijke phase was ingetreden, en nog eenigen tijd vóór de sombere dagen, waarin het (niet zonder de even ijverige als scherpzinnige hulp van sommige protestantsche theologen!) tot een ijzingwekkend systeem, tot een hoofdstuk in de theo-daemo-nologische dogmatiek is bevorderd! — 2°. wensch ik onder de aandacht van den lezer te brengen, hoe in de weinige regelen van ons fragment, soms in een enkele zinsnede, »heidensch" en »ker-kelijk" bijgeloof op de zonderlingste wijze zijn saamgeweven, maar toch zóó, dat de schelste kleuren van het weefsel ons het *kerkelijk* bijgeloof te aanschouwen geven. Het, uit de oude dogmatiek zoo licht verklaarbaar, geloof aan de *magische* kracht van het in Christus' Kerk gewijde wordt, in de weinige regels van dit fragment, openbaar in zijn allerlaatste gevolgen. De »crines", van alle deelen van het lichaam afgenomen, worden, onder bijstand van de oumis-bare waskaars, naar het Heilig Outer gebracht.... en hebben daarna 't vermogen verkregen, om dienst te doen als aphrodisia-cum! — Wat aan 't einde van ons fragment te lezen staat omtrent het bedrijf van sommige »maledicti clerici," die »pro precio" op schelmachtige wijze omgingen met hetgeen zij telkens-weer als het allerheiligste lieten vereeren, verdient opmerking als een der talrijke getuigenissen, die van 't langzaam, maar krachtig voortwoekerend bederf hebben te spreken. Aan den anderen kant mag niet worden verzuimd, hier aan te wijzen, hoe óók — en niet het minst — in

de vijftiende eeuw aan geestelijken, die zulk een gruwel bedreven, door beteren onder hunne ambtgenooten, gelijk door den S. van ons fragment, de naam van »maledicti clerici" — zeker uit volle borst! — werd gegeven.

Tegen het plegen van tooverij door geestelijken werd dan ook van officiële zijde herhaaldelijk, en in verschillende tijden, geijverd. In het *Corpus Juris Canonici* vindt men op méér dan ééne plaats de bewijzen hiervoor. Zoo in het Decr. Gratiani, Causa XXVI, qu. 5, c. 4: »Non oportet sacris officiis deditos, vel clericos, magos aut incantatores existere etc.... Eos autem, qui talibus rebus utuntur, proiici iussimus." En in VII Decret. Lib. V, Tit. XII, cap. V (*Leo X*): »Cum.... sortilegia per invocationem daemonum, incantationes ac divinationes superstitiones »prohibitae sint; statuimus et ordinamus, ut clerici, qui in praemissis culpabiles inventi fuerint, arbitrio superiorum infamia »notentur; si vero non destiterint, deponantur et in monasterium »ad tempus arbitrio superioris praeфиниendum detrudantur, beneficiisque et officiis ecclesiasticis priventur."

Doch de strijd, door de Kerk met de beste voornemens tegen de magie gevoerd, kon reeds hierom geen doel treffen, omdat vele goed-kerkelijken zelven maar ten halve de magie hadden opgegeven. Niet onvoorwaardelijk, niet in alle opzichten spraken zij 't vonnis over haar uit. Mij trof de vrij naïeve opmerking in 't bovenvermelde boek van BEETSIUS (I Praec., IV Exp., cap. 4 A): »pertinet »ad artem nigromantie; quam artem scire in se non est malum, »dummodo quis non utatur ea ad malum finem, sed ad bonum »tantum et ad avertendum homines a demonum deceptionibus; ut »ALBERTUS episcopus Ratisponensis illam artem scivit, qui ad bonum »finem illa semper usus est; sed aliter uti illa arte impiissimum »est." Even treffend zijn trouwens sommige uitdrukkingen in de oude poenitentialen, gelijk deze (bij WASSERSCHLEBEN, *die Bussordnungen der abendländischen Kirche*, Halle 1851, S. 385, en elders): »Si »quis praecantaverit ad fascinum vel qualescunque praecantationes, »excepto symbolum sanctum aut orationem dominicam, qui cantat »et cui cantatur, III quadragesimas in pane et aqua poeniteat." Staat hier niet, onverholen, neergeschreven, dat alleen aan het *Credo* en aan het *Vader-ons* het voorrecht toekomt, om als toover-

formulier te worden gebruikt? En moet men toch ook niet erkennen, dat de geestelijke, waar hij optreedt als exorcist (zie in het *Rituale Romanum* nog heden het hst.: De Exorcizandis obsessis a daemonibus), met beide voeten het terrein der magie heeft betreden? De strijd der Kerk tegen de *sortilegia, incantationes* enz. *kon*, uit den aard der zaak, geen strijd zijn tegen de magie in 't algemeen: het *was*, (en 't *is*), hier eigenlijk alleen de vraag, *met welke soort* van geheimzinnige middelen en krachten men beproeven mag, de gewenschte buitennatuurlijke werking te veroorzaken. De leekenwereld, die — met levendige belangstelling vaak — den strijd gadesloeg, ze was.... de Egyptische Farao, die te kiezen had tusschen de werken van Mozes en die der toovenaars. Is het wonder dat ze niet altijd en overal den grooten Mozes haar éénigen man heeft genoemd?

Het fragment is in ons HS. somtijds — vooral ten gevolge van veelvuldige en krasse abbreviaturen — tamelijk lastig te lezen. Moest ik derhalve bij een enkele plaats een vraagteeken zetten of aantekenen dat de lezing onzeker is: ik deed dat in de volle overtuiging, dat het grootste deel der schuld niet bij mij is te zoeken, maar bij onzen ouden — zeer haastigen — afschrijver.

Octavum preceptum est: *Non falsum testimonium dices*. In hoc precepto prohibetur mendacii falsitas a). Mendacium aliud est *perniciosum* sive malignitatis, aliud est *iocosum*, quod est levitatis, aliud est *officiosum*, quod est pietatis. — Utrum propter liberationem hominis a quocunque periculo sit mendacium officiosum dicendum? respondetur quidem, quia secundum Augustinum non sunt facienda mala, ut eveniant quaecunque bona. Non est menciendum in hoc

a) HS. »*falcitas*."

casu, sed veritas prudenter celari potest sub tacita dissimulatione verborum. Cum Abraham uxorem suam asseruit esse sororem eius, veritatem prudenter celare voluit, et non mentiri: soror enim eius dici poterat, quia filia patris *a*) eius erat (ut patet Gen. 20). Queritur, quomodo Abraham et Iacob, qui videntur esse mentiti, a peccato excusentur? Respondetur: quia non dixerunt intencione fallendi, sed figuraliter et prophetice. Nam Abraham excusatur, quia dixit se reversurum cum puero, 1) quia firmiter credidit, quod Deus eum in momento resuscitaret, sciens promissionem divinam cessare non posse, quia sibi dictum erat: »In Ysaac vocabitur tibi semen." Iacob eciam, dicens se primogenitum 2), non est mentitus, quia non dixit se primogenitum iure nativitatis, sed iure empicionis et lege communionis. Similiter Christus dixit, Johannem esse Helyam, 3) non persone veritate, sed virtutis ymitacione.

2°. Offendunt illi, qui per mendacium ledunt proximi famam et honorem, sicut est mendacium false detraccionis et falsi testimonii in causa criminali.

Nota: eciam circa mendacium officiosum offendunt illi, qui menciuntur pro conservanda hominis continencia; ut si virgo volenti eam deflorare menciatur, dicens se coniugatam esse. Eciam qui menciuntur pro conservanda hominis exteriori substantia *b*), ut si vides predonem aliquem spoliare et dicis: »parcas illi, quia non habet pecuniam," cum tamen habeat pecuniam. — Circa mendacium iocosum offendunt illi, qui menciuntur pro relevando merore et tedio, sicut illi qui aliquos ludos fingunt, ut hominem melancolicum exhilarent. — Circa mendacium perniciosum offendunt proximum deridendo et subsanando; preterea, qui bona proximi conantur dirimere et ea per iudicium temerarium pervertere; preterea, qui proximum sub specie amoris *c*) latenter tradunt: tales sunt similes Iude; preterea, qui famam proximi per detraccionem denigrant: sicut vipera tres homines suo flatu occidit, ita tria homicidia in una detraccione committuntur, quia detractor [occidit *d*)] se ipsum, audientem, et eum cui detrahit; — preterea, qui proximum con-

a) HS. »fratris".

b) HS. »sba".

c) Achter amoris staat in HS. nog eens: »proximum".

d) »occidit" ontbreekt in HS.

viciis et impropriis perturbant; — preterea, qui verbis procacibus et lascivis proximum scandalizant et mentis integritatem corrumpunt; — preterea, qui discordiam inter homines seminantes et rixantes.

Nonum coincidit cum septimo et decimum a) cum sexto.

Contra primum preceptum peccant sortilegi, qui per scripturam operantur, scilicet per literas, characteres 1) et signa et alia instrumenta b) creaturarum, et quedam verba composita. Sicnd quedam vetula dierum 2), malorum plena, volens impedire ex invidia c) lac de vacca vicini sui, accepit cultellum d), et pergens ad ostium domus, in qua fuit vacca, dixit sic: »Hier snidic enen spaen In »molkens gewaen 3) Ende een anderen daertoe; Dus so neme ic »die melc van deser coe.” Hec verba audiens dominus vacce arripuit baculum, et feriens post eam, percussit eam valide, dicens: »Hier »sla ik enen slach, Ende den anderen alsic mach, Ende den derden »daertoe; God behoude my die melc ende oech e) die coe.” 4)

Alie promittunt sic: 5) Vis, ut maritus tuus diligat te? Accipe de omnibus crinibus corporis tui, 6) et offeres illos ad altare ter cum cereo ardente; et tunc, quamdiu portabis illos super caput tuum, tamdiu exardescet in amorem tui.

Alie decipiunt sic: Vis tu habere maritum ad voluntatem tuam; — quere clavos ferreos antiquos, vulgariter dictos hoefnagle, 7) de quibus inventis debet cudi et formari annulus sexta feria 8), infra missam, — et postea superlegi evangelium, et cotidie dicere tria »Pater Noster”: tunc, si hunc annulum in digito portaveris, habebis maritum tuum pro tuo desiderio infra annum.

Preterea alique decipiuntur per sompnia, sicnd quedam scelerate mulieres dicunt et credunt, se cum Dyana, dea paganorum, 9) noctibus cum innumerabilibus mulieribus equitare super scobas vel bestias per multa terrarum spacia ad consilium et servicium Dyane, vel ad epulas: et hec fiunt illusionem demonum.

a) „Nonum” en „sexto” voluit geschreven, »septimo” in (ouder) arabisch, decimum in romeisch cijferschrift.

b) HS.: »*instra*”.

c) Achter *invidia* staat in HS. nog eens: »*impedire*”.

d) HS. »*cutellum*”.

e) Sic.

Exemplum de quadam muliere decepta, que, cum turbaretur aut increparetur a viro suo, comminata est ei, quod vindicaret se procurando sibi 1) malam fortunam. Dixerat enim se interdum in tempestate noctis, silencio, super scobam per cardinem ostii exire et pergere ad condictum consortium. — Cum autem vir investigasset tempus exeundi, clausit fortiter hostium camere, et arripiens virgam percussit uxorem, impellens valenter ut exiret, sicut dixit. Sed cum illa eiulans clamaret nec exire valeret, aperuit vir ostium: — nec exivit!

Preterea qui exercent incantaciones per sancta, sicut cum crismate vel oleo sancto vel aqua baptismatis vel aqua benedicta exercent maleficia, aliquos ad libidinem provocando 2), aliis infirmitates ac impotencias corporis procurando, — maxime maledicti clerici, pueros a) cereos b) ad huiusmodi c) opera pro precio baptizando, 3) vel missam defunctorum pro morte vivorum celebrando.

Notate de una, que apperuit seras per verba, data a quodam d) sacerdote; et sunt hec verba barbara; celarentur, etc.

Item de illa, que una nocte navigavit ab Hollandia ad Angliam, 4) et mansit in domo sua.

Preterea notate de illo sacerdote, qui extirpavit errorem illum a villa sua: fuit quedam vetula, que singulis annis in Nocte Circumcisionis 5) posuit se in quadrivium, faciendo magnum circulum cum caracteribus, et de mane dixit tote ville congregatis eventum totius anni. Predictus curatus, muniens se virgis, et volam omnis indutus veste hispida, venit ad predictum locum, etc. 6)

a) HS.: *puros*, (of *pinos*, of *pmos*).

b) De lezing van dit woord is niet geheel zeker.

c) HS.: *h9*".

d) Zoo meen ik te moeten schrijven; het HS. geeft: *quo*".

A A N T E E K E N I N G E N .

blz. 470.

1) Gen. 22, vs. 5.

blz. 471.

1) *Caracteres*. Over de »*vis magica characterum*», zie o. a. DELRIO *Disquisitiones Magicae* (Col. Agr. 1657) p. 43 sqq.

[Bij deze gelegenheid past de vraag, of de kranke plaats in *Gerardi Magni Epistolae XIV*, ed. Acqvoov, p. 118, reg. 21, niet behoort genezen te worden. door in plaats van *in carceribus*, te lezen: *in caracteribus*?]

2) Vgl. M^r. L. Ph. C. VAN DEN BERGH, *Proeve van een kritisch Woordenb. der Nederl. Mythol.* blz. 293, 345. Zie ook de »*Sotternie*» van de »*Heze*» (in de uitg. van MOLTZER, *Dramatische Poëzie*, Afl. 3, blz. 184.)

3) *Gewaen*, waarsch. *vermindering* (Oudduitsch: *wanon* diminueren; *wan* ist meest: zie GRAFF, *Alt-hochd. Sprachschatz*, I, 854, 855; Mnl. *wanen* voor *afnemen* b. v. van de maan of van den watervloed, in de uitdrukking: *wassen ende wanen*; KILLIAN: *wan*, vet., defectus, indigentia.)

4) Bij BEETSUS t. a. p. heet het: »Ende den derden daartoe; *Soe behoudic demelc metter coe*." Het verhaal schijnt nog al opgang te hebben gemaakt; althans het wordt ook — uit een HS. van 't laatst der 14^e of 't begin der 15^e eeuw, geschreven in Hemmenrode (Cistercienserabdy in de dioecese van Trier) meêgedeeld door DRONCKE in MONE's *Anzeiger f. Kunde der Teutschen Vorzeit*, V, S. 452, 453. Het luidt daar: »Hier snijden ich eyne spaen In molken gewaen Und eyne anderen darzo, Also nemen ich die milch der ko," enz.

5) Alleen dit, en het volgende (»*Alie decipiunt sic*," enz.) komt ook nog voor bij BEETSUS, t. a. p.

6) De *hoofdhaaren* werden reeds bij de Grieken en Romeinen gebruikt bij magische kunsten tot opwekking van liefde. Men leze 't verhaal van APULEIUS (*Metam.* Lib III) aangaande de tovenaarster PAMPHILE, die, smoorlijk verliefd op een Boeotischen jongeling, hare dienstmaagd uitzendt naar de tonstrina, om het afgeknippte hoofdhaar van den jongeling heimelijk weg te nemen; zie voorts hetgeen bij die plaats, in de uitgave van J. FLORIDUS (II, p. 86) werd aangeteekend uit klassieke schrijvers, ten betooge van het: »*capillorum ad amatoria incantamina praecipuus usus*." (Zou men oudtijds met het dragen van ringen enz. met hoofdhaar niet vaak geheel iets anders dan een eenvoudige gedachtenis hebben bedoeld?)

Dat hier niet enkel »*capilli*» worden verlangd, maar »*de omnibus crinibus corporis*," zal wel samenhangen met de meening, dat al wat in aanraking geweest is met de »*pars inferior corporis muliebris*» geschikt is om als aphrodisiacum te dienen. Tegen zeer zonderlinge gebruiken, uit die meening voortkomende, wordt herhaaldelijk in de oude biechtboeken te velde getrokken. Men zie bijv. bij WASSERSCHLEBEN, *die Bussordnungen der abendländischen Kirche* (Halle 1851) S. 661 (*Corrector Burchardi* Cap. CLX): »*Fecisti, quod quaedam*

»mulieres facere solent, tollunt piscem vivum et mittunt eum in puerperium
 »suum, et tamdiu ibi tenent, donec mortuus fuerit, et decocto pisce vel assato,
 »maritis suis ad comedendum tradunt; ideo haec faciunt, ut plus in amorem
 »earum exardescant? Si fecisti, II ann. penit.” — En Cap. CLXI: »Fecisti,
 »quod quaedam mulieres facere solent; prosternunt se in faciem, et discopertis
 »natibus iubent, ut supra nudas nates conficiatur panis, et eo decocto tradunt
 »maritis suis ad comedendum; hoc ideo faciunt, ut plus exardescant in amorem
 »illarum? Si fecisti, II ann. penit.”

7) Bekend is het, dat het hoefijzer en de paardenhoef een groote rol spelen in
 't bijgeloof. Vgl. o. a. MANNHARDT, *Germanische Mythen*. Berl. 1858, S. 711. —
 Doch wat beduidt het in dit verband? Is 't alleen te verklaren uit het oude
 bijgeloof, dat het vinden van een hoefijzer of van een gedeelte daarvan geluk
 aanbrengt? (v. d. BERGH, a. w. blz. 322, n°. 22; blz. 329, n°. 90.)

8) »*Sexta feria*.” De Vrijdag geldt anders als een ongeluksdag of een hek-
 sendag: zie GRIMM, *Deutsche Mythol.* S. 1092; vgl. bijv. v. d. BERGH a. w.,
 blz. 324, n°. 50; blz. 334, n°. 164.

9) »*Dyana, dea paganorum*”; — ook wel »Herodias”. De hier gebezigde
 uitdrukkingen stemmen bijna woordelijk overeen met hetgeen in oude poeni-
 tentialen herhaaldelijk gevonden wordt, nl.: »quedam scelerate mulieres....
 »credunt et profitentur, se nocturnis horis cum Diana paganorum Dea [vel
 »cum Herodiade] et cum innumera multitudine mulierum equitare super quas-
 »dam bestias, et multa terrarum spacia.... pertransire, eiusque iussionibus
 »velut Domine obedire et certis noctibus ad eius servitium evocari”: zie
 WASSERSCHLEBEN, a. w. S. 647; en (in het Corpus Juris Canon.) het Decr.
 Gratiani, Causa XXVI, qu. 5, c. 12. — Bij deze plaats, van groot belang voor
 de geschiedenis der hekserij, moet vooral bedacht worden, dat zij van *zeer*
oude dagteekening is: men vindt haar reeds in het op naam van AUGUSTINUS
 ondergeschoven geschrift: *De spiritu et anima*, cap. 28, en, volgens eene aan-
 teekening bij de bovenaangehaalde plaats in het Decr. Gratiani (in de uitg.
 van het Corpus Juris Canon., Leyd. 1671 in f°. I, p. 1467) ook in eene *Vita*
DAMASI I Papae, quae extat Romae in pervetusto de Vitis Sanctorum codice
S. Mariae Maioris. Ik acht het ook op dezen grond niet zeker, dat men met
 M^r. VAN DEN BERGH (a. w. blz. 281) en vele anderen na hem, het er voor
 houden mag, dat plaatsen als de bovenvermelde uit het Decr. GRATIANI enz.
 »den heidenschen en echt Duitschen [ik spatiër] oorsprong dier nachte-
 lijke heksenfeesten staven.”

Blz. 472.

1) »Sibi”, d. i. aan haar man.

2) *Ad libidinem provocando*. Dat ook de hostie bij sommigen als liefdewek-
 kend middel gold, blijkt o. a. uit KAUFMANN, *Caesarius von Heisterbach*. (Cöln,
 1862), S. 168.

3) Zoo mijne lezing juist is, wordt hier gesproken van het *doopen* van
 kinderbeeldjes, uit was geboetseerd. Het gebruik van wassen beelden ten be-
 hoeve van toovenarijen was reeds aan de oude Romeinen bekend. — Het
 wassen beeld stelde den mensch voor, dien men door tooverkunst wilde be-
 werken. — Sommige verrichtingen aan het wassen beeld hadden ten doel, den
 mensch dien het voorstelde (bijv. door zijn *hart* te *smelten*) verliefd te maken;

andere hem in 't ongeluk te storten of te dooden. (Zie DELRIO, *Disquis. Magicae* (Col. Agr. 1657) p. 397). Opdat de bedoelde persoon door het beeld vooral duidelijk zou worden voorgesteld en de toovermiddelen den man dien 't gold, mochten treffen, — *doopte* men het wassen beeld met den naam van den mensch, op wien de tooverij was gemikt. — Op zulk doopen van wassen beelden wordt ook wel gedoeld in een preek van Berthold (bij GRIMM, a. w., S. 1047): »So nimpt diu her und *tauft ein wachs*, diu ein holz, diu ein tóten-pein: alles, daz zie domit bezouber.”

Het in den tekst volgende »*missam defunctorum*, enz.” duidt waarschijnlijk aan: het vieren van een lijkdienst voor A of B, die nog in leven is, — op hoop, dat hierdoor de dood van A of B moge verhaast worden.

4) Deze plaats maakt het mede waarschijnlijk, dat ons fragment in Holland — althans in Nederland — thuis hoort.

5) »In Nocte Circumcisionis.” Het raadplegen der voorteekenen in den *Oudejaarsnacht* was een algemeen gebruik, waartegen de poenitentialen herhaaldelijk te velde trekken. Vgl., in 't bijzonder wat onzen tekst aangaat, de plaats bij WASSERSCHLEBEN (a. w. S. 643): »*Observasti Kal. Jan. ritu paganorum*, »ut... *supra tectum domus tuae sederes ense tuo circumsignatus*, ut ibi videres »et intelligeres, quod tibi in sequenti anno futurum esset, vel in bivio »sedisti *supra taurinam cutem*, ut et ibi futura intelligeres:... ideo, quia »*Deum creatorem tuum dereliquisti et ad idola et ad alia vanitate conver-* »*tisti.... II ann. penit.*”

6) In het werk van BÆRSIUS komen t. a. p. nog de volgende toovermiddelen voor: (alle van elders, in hoofdzaak, bekend.)

»*Alia suadet sic: accipe hec sancta verba scripta et consue vestimentis viri tui, et non poterit occidi vel subitanea morte mori; vel fac scribi literas infra euangelium talis festi et suspende illas ad collum viri tui, et non poterit submergi, si transit mare.*

Item: si sponsa debet habere bonam fortunam, oportet quod in nuptiis ingrediatur domum sub duobus evaginatis gladiis, positis ad modum crucis Sancti Andree.

Item: ne alf vel mare [de »nachtmerrie”] equitet mulierem in puerperio iacentem, vel ne infans rapiatur, debet poni cultellus in lecto vel corrigia super lectum, etc.

Item: quedam mulier circumvit bonarium cum frumento, dicendo illum verum: »*Super aspidem et basiliscum ambulabis, et conculcabis leonem et draconem*”; et veniens ad domum suam habuit fistulam, quam manu accipiens et predicta verba dicens, cecidit totum frumentum illius bonarii coram se per fistulam in solario, et ita furabatur frumentum de agro; que tamen per quemdam episcopum deprehensa et combusta est.”

LEVENSBERICHT VAN WILLEM MOLL ¹,

DOOR

Dr. J. G. R. ACQUOY.

Voorgedragen in de Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam,
Afdeling Letterkunde, op Maandag, 16 Februari 1880.

Terwijl wij ons gaan zetten, om, naar de goede gewoonte onzer Akademie, volgens welke zij hare dooden gedenkt, het leven van WILLEM MOLL te beschouwen, die vier en twintig jaren een harer meest verdienstelijke leden, en drie en twintig jaren haar Ondervoorzitter is geweest, rijst ongetwijfeld voor ons aller oog het beeld van den ontslapene op. Het is ons, of wij hem zien, gelijk hij de vergadering placht binnen te treden — eene schoon gevormde, nette gestalte — en ze bij te wonen, gezeten op zijne vaste plaats, met dat innemend gelaat, dat hoog gewelfd voorhoofd, die edele bruine oogen, die fijn besneden neus en lippen, in één woord, met dat achtbaar voorkomen, waarin voor het schoonheidsgevoel iets aantrekkelijks, en voor het zedelijk gevoel iets bekoorlijks was; eene van die rustige verschijningen onder het vaak woelend menschedom, die den onbedriegelijken indruk geven van mannelijken ernst en onbesmette braafheid, en die niet eens doen vragen, of er misschien in dat schijnbaar effen gemoed litteekenen bestaan van vroegeren, fellen strijd ².

¹) Dit levensbericht is geplaatst in het *Jaarboek der Koninklijke Akademie voor 1879*, blz. 66—137. Op verzoek van den redacteur der *Studiën en Bijdragen* wordt het ook hier afgedrukt. De schrijver heeft er alsnog in aangebracht, wat hem toescheen tot verbetering te kunnen dienen.

²) Bij deze persoonsbeschrijving een enkel woord over de beeltenissen, die van den overledene bestaan. In 1846 of '47 werd door den kunstschilder

Zóó, mijne Heeren, hebt gij allen hem gekend als uw medelid, sommigen uwer als hun veeljarigen vriend; zóó had ik het voorrecht, hem te kennen ook als leermeester, en ik verblijd mij, zijn levensbeschrijver in uw midden te mogen zijn. Ik zal trachten het te wezen met al de piëteit, die de overledene aan mij heeft verdiend, en met die onkreukbare waarheidsliefde, die hem zelve zoo heilig was. Ik zal, ofschoon niet vreezende voor eenige uitvoerigheid, u slechts bezig houden met die data en fata, die ik noodig acht, om u dit rijke leven in zijn worden, zijn en invloed te doen kennen. Gedachtig aan de plaats, waar ik spreek, en aan de eigenlijk gezegde beteekenis van den man, dien het geldt, zal ik vooral zijne wetenschappelijke verdiensten op den voorgrond stellen. Ik mag dit te eerder doen, wijl de behoefte aan eene meer algemeene biographie alreede door mijn vriend en gelijktijdigen medeleerling Dr. H. C. Rogge op voortreffelijke wijze in de »Mannen van beteekenis» is vervuld¹, en ik achter deze mijne levensbeschrijving eene volledige lijst van de geschriften des overledenen zal plaatsen. Moge het mij gegeven worden, eene beeltenis te schetsen, waarop niet elke toevallige bijzonderheid met photographische trouw is verantwoord, maar eene, die de hoofd-

J. H. Neuman te Amsterdam een klein portret in olieverf vervaardigd. Hiernaar is genomen eene lithographie (»L. de Koningh del.»; »Steendrukkerij van F. Böger te Dordrecht»), alsmede eene gravure in den Amsterdamschen *Studenten Almanak* voor 1855 (»J. H. Neuman pinx.»; »J. H. Rennefeld sc.»). — Bij gelegenheid van de inwijding der Universiteit te Amsterdam op 15 October 1877, verscheen er in N°. 42 van het weekblad *Eigen Haard* (Haarlem, bij Kruseman en Tjeenk Willink; blz. 333) een portret in houtsnede, dat in den *Nederlandschen Almanak* voor 1880 (Haarlem, bij Tjeenk Willink; blz. 27) andermaal werd vermenigvuldigd. Dit is van de gedrukte portretten het eenig waarlijk gelijkende. — De lithographische afbeelding, die aan de zoo aanstonds te noemen levensschets in de *Mannen van beteekenis* werd toegevoegd, is eene grove reproductie van eene reeds niet gelukkig geslaagde photographie uit de laatste maanden van Moll's leven, en zijner onwaardig. — Na zijnen dood schiep de bevriende hand van Jozef Israëls een levensgroot portret (borstbeeld) op die breede wijze, waardoor de werken van dezen voortreffelijken meester zich onderscheiden.

¹) Haarlem, 1879, Aflevering 1.

lijnen en de karakteristieke trekken teruggeeft, ja eene, die leven en gestalte voor u aanneemt, omdat er eene ziel uit spreekt!

WILLEM MOLL werd den 28sten Februari 1812 te Dordrecht geboren; hij overleed te Amsterdam op den 16den Augustus 1879, tusschen de zeven en acht en zestig jaren oud. Hij kwam voort uit dien degelijken burgerstand, die sinds eeuwen de kracht van ons volk is geweest, en stierf als een dier ware geleerden, die men echt Hollandsche zou kunnen noemen. Als kind onderscheidde hij zich door zijn zachtzinnigen aard; tot zijn dood toe werd hij algemeen bemind. Nooit kan aangaande iemand meer naar waarheid zijn gezegd, dat hij, hoewel een man van karakter, geen enkelen vijand had.

Zijn vader, JAN WILLEM MOLL, een stipt ordelijk en rechtschapen man, bestemde den eenigen zoon voor den handelsstand, waartoe hij zelf behoorde, en voor dezelfde affaire, waaruit hij onder Gods zegen voor zijne vrouw en vier kinderen het brood won. Inderdaad trad de jonge WILLEM, na het gewone onderwijs op eene toenmalige Fransche school te hebben ontvangen, het practisch leven in. Den ouden knecht nochtans ontging het niet, dat de knaap toch eigenlijk den rechten aanleg voor het eesten niet had. Onder degenen nu, die niet slechts den winkel maar ook de huiskamer plachten te bezoeken, behoorde de welbekende dichter en geschiedschrijver A. P. VAN GRONINGEN, toen nog predikant te Bleskensgraaf, een dorp, niet zeer verre van Dordrecht gelegen, en het moet vooral aan diens invloed worden toegeschreven, dat de ouders besloten, hun zoon naar de Latijnsche school te zenden. Hij had toen zijn vijftiende jaar nog niet of nauwelijks bereikt.

De kracht der Latijnsche school te Dordrecht lag destijds niet in den rector FENEMA of in den conrector ROSS, maar in den praeceptor J. W. GRIMM, bloedverwant der beroemde broeders van dien naam. Deze GRIMM was een merkwaardig man met een helder hoofd, een wetenschappelijken geest, een fijnen smaak, eene uitgebreide kennis ook van de latere literatuur, en bovenal — eene groote liefde voor zijne leerlingen. Wie vorderen wilden, hij hielp hen voort. Met de meer belovenden werkte hij te zijnen huize,

ook dan wanneer zij reeds tot de hoogere klassen behoorden. Vriend van den Groningschen hoogleeraar VAN LIMBURG BROUWER, en, evenals deze, met de studie der geneeskunde begonnen, had hij het doctoraat in de medicijnen behaald, maar was gebleken tegen de practijk van het artsleven niet bestand te zijn. Hem ontbrak namelijk het bij dat leven onmisbaar zelfvertrouwen. Daarom had hij zich met kracht aan de klassieke letteren gewijd, en was aan de Latijnsche school te Dordrecht tot praeceptor benoemd. Een zijner vroegste leerlingen was MOLL. Nooit heeft deze vergeten, wat hij aan GRIMM had te danken. Toen hij in 1844 het eerste deel van zijn eerste wetenschappelijke werk, de »Geschiedenis van het kerkelijke leven", als een gering teeken van dankbare liefde opdroeg aan de trouwe leidslieden en broederlijke vrienden zijner jeugd, was GRIMM de eerste van het viertal; VAN GRONINGEN was de tweede.

Ongeveer vier jaren bezocht MOLL de Latijnsche school zijner vaderstad. Het semester van Juli tot December 1830 was het laatste ¹⁾, en reeds den 30sten November van dat jaar vinden wij hem in het Album der Leidsche Academie als student ingeschreven. Toch is hij zich eerst een klein jaar later als zoodanig komen vestigen. Den tusschentijd bracht hij als een trouw vaderlander onder de wapenen door.

Nadat namelijk in Augustus 1830 de Belgische opstand was uitgebroken, boden zich, gelijk bekend is, uit allerlei oorden des lands jongelieden, die niet dienstplichtig waren, als schutters ter verdediging van het vaderland aan. Onder hen WILLEM MOLL. Hij werd ingedeeld bij het eerste bataillon, vierde afdeeling der Mobiele Zuid-Hollandsche schutterij, en eerst te Loevestein, Gorcum en Woudrichem, vervolgens te Breda in garnizoen gelegd.

Wat er in het leven van een soldaat al kan voorkomen, zelfs al is hij de vroomste en liefdevolste mensch ter wereld! Een brief van onzen MOLL, op Zondag-avond, 28 November 1830, uit

¹⁾ Volgens eene nog bestaande gedrukte aankondiging van de publieke promotie der Latijnsche scholieren te Dordrecht op 8 December 1830, zou hij, »nisi pro salute patriae arma cepisset", bij die gelegenheid eene oratie hebben gehouden »De eximia Socratis imagine, a Xenophonte in Memorabilibus adumbrata".

Loevestein aan zijne ouders geschreven (de oudste, die mij ter hand is gekomen), geeft daarvan een voorbeeld. Ik acht het te kenschetsend, om het niet kortelijk te vermelden. »Heden morgen», zoo schrijft hij, »zijn wij alhier ter kerke geweest. Het avondmaal werd uitgedeeld, en schoon wij geen voornemen hadden daaraan deel te nemen, daar wij gansch geen tijd hadden gehad tot voorbereiding, zoo werden wij onder de preek zoodanig daartoe opgewekt, dat wij ons gelukkig rekenden, de tafel des Heeren te mogen naderen». Dan verhaalt hij verder, hoe er terstond na kerktijd een transport van vijftien, bij Rosendaal gevangene muiers aankwam, en hoe hij en zijne vrienden door de scherpe tegenstelling werden geschokt. Zoo even kwamen zij van den avondmaalsdisch, waar hun de liefde zoo treffend verkondigd was; thans moesten zij hunne medemenschen, hunne broeders, als gevangenen wegbrengen en bewaken. »Ik werd het eerst», zoo vervolgt hij, »op het slot, op een hol voorportaal voor de deur der kamer geplaatst. Mijne voetstappen klonken eentoonig op de houten zoldering, en onder mij weergalmden het godsdienstig gezang van de middag-godsdienstoefening. Wie had dat ooit gedacht, dat ik op Loevestein nog gevangenen bewaken zou?»

Wij hoorden hem in zijnen brief in het meervoud spreken. Onder de Dordtenaars toch, die met hem de wapenen hadden aangegord en tot dezelfde afdeeling der schutterij behoorden, waren eenige vrienden en bekenden, onder anderen ook twee artisten van omstreeks dertig jaren. De één was W. DE KLERK, een landschapschilder, de ander C. L. W. DREIBHOLTZ, een niet onverdienstelijk leerling uit de school van den beroemden zeeschilder J. C. SCHOTEL. Vooral deze DREIBHOLTZ is niet zonder invloed geweest op de kunstliefde en kunstkennis van zijn jongeren stadgenoot MOLL, en terwijl het garnizoensleven voor beiden niet veel verfrisschends had, waren het toch gezellige uren, die zij te zamen doorbrachten, als zij, zooals te Woudrichem en later te Breda, gezeten waren in het met eenige anderen gehuurd vertrek, de een met zijn Homerus voor zich, de ander met teekenpen en papier.

Ten gevolge van het Koninklijk Besluit van 13 September 1831 betreffende het verlof aan Studenten, werd den 19den daaraanvolgende aan den schutter W. MOLL een verlof geaccordeerd,

overeenkomstig den inhoud van genoemd besluit. Weldra kwam hij te Leiden aan en begon er zijne studiën. Vóór het einde van het volgende jaar legde hij het zoogenaamd propaedeutisch examen af. Zoo kon hij zich met den aanvang van 1833 geheel overgeven aan het eigenlijk doel zijner academische loopbaan, de theologie.

Doch ook nu weer scheen het, dat hij op zijn levensweg moest aantreffen, wat van gelukkigen invloed op zijne vorming, ja op zijne gansche toekomst kon zijn. Want inderdaad, het is opmerkelijk, hoe rijk gezegend onze MOLL in dit opzicht is geweest. Juist de personen, die hem ten goede konden zijn, ontmoette hij; juist de zaken, die hem ten dienste konden strekken, deden zich aan hem voor. Men zou hem, die niets had van hetgeen naar staatkundig overleg zweemde, groot onrecht doen door te denken, dat hij ze zocht. Zijne vroomheid heeft er de leiding der Voorzienigheid in erkend.

Reeds maakten wij kennis met VAN GRONINGEN en GRIMM. Kort nadat hij in de volle rechten van het studentschap was getreden, deed eene schijnbaar toevallige omstandigheid hem met zijn medestudent H. M. BERNs ¹⁾ eene vriendschap sluiten, die hem al de jaren zijns levens ten overvloedigen zegen, en tot in zijne laatste oogenblikken tot verkwikking is geweest. Een jaar na beider optreden als academieburgers kwam ons medelid P. J. VETH, met wien hij reeds te Dordrecht een innigen vriendschapsband had aangeknoopt, het klaverblad vol maken, en ieder begrijpt, welk een aanwinst dat was. BERNs en VETH, — dat zijn de twee »broederlijke vrienden», aan wie hij, nevens GRIMM en VAN GRONINGEN, in 1844 het eerste deel van zijne »Geschiedenis van het kerkelijke leven» opdroeg.

Dit, wat een paar personen betreft. Thans eene zaak, die, volkomen ongezocht, van niet geringen invloed is geworden. Juist toen MOLL zich onverdeeld aan de theologie zou gaan wijden, schreef de Godgeleerde Faculteit te Leiden eene prijsvraag uit, zóózeer in overeenstemming met zijn gansche wezen en streven, dat zelfs zijne beste vrienden geen geschikter onderwerp voor hem

¹⁾ Thans emeritus-predikant van Spankeren.

zouden hebben kunnen uitdenken. Zij betrof de verbetering der kerkmuziek onder de Protestanten naar het voorbeeld der oude Christenen.

Wat trok MOLL in dit onderwerp zoo machtig aan? Hij zelf heeft het in de »Praefatio» gezegd. Hij zag er eene aanleiding in, om zich te zetten in de geschiedenis der hem zoo dierbare muziek, en om allerlei zaken aan te leeren, die deels tot de algemeene, anderdeels en voornamelijk tot de kerkelijke geschiedenis en den oud-christelijken eeredienst behoorden. Hier is dus een één en twintigjarig jonkman, een vriend van muziek, van kerkgeschiedenis en christelijke oudheidkunde, die gretig de gelegenheid aangrijpt, om deze zaken wat meer van nabij te leeren kennen; een student van het eerste theologische jaar, die den moed heeft, zich terstond tot bronnenstudie te begeven; een ruime geest, die niet angstig vraagt, of hij wel op een bepaalden tijd door zijn examen zal komen, en die het er op waagt niet bekroond te worden, indien hij maar zelfstandige kennis en eene eigene methode van werken verkrijgen mag.

Gelukkig, hij werd bekroond ¹⁾. Zaterdag-voormiddag, 21 December 1833, overhandigde zijn brave vader hem te Dordrecht een zoo even aangekomen brief. De brief werd geopend; hij bleek te zijn geschreven door KIST. Een paar regels, en de uitslag was bekend. »Ik kon van vreugde ontsteld bijna niet verder lezen», zoo verhaalt hij in een brief aan zijn vriend BERNs, waaraan ik deze bijzonderheden ontleen. En er was blijdschap in huis en blijdschap daarbuiten, blijdschap in de harten der ouders en in die der zusters, blijdschap bovenal in het gemoed van den jongeling, die zoovele menschen had gelukkig gemaakt, en daaronder ook haar, die zijne ziel zich toen reeds verkoren had.

Lange jaren daarna teekende MOLL op eene lijst zijner uitgegeven geschriften het volgende aan: »De prijsvraag was opgegeven door J. CLARISSE, wiens duurzame vriendschap ik door mijn antwoord won». Van KIST geen woord. Toch had deze »eene allerhartelijkste gelukwensching uit naam der faculteit» geschreven. Laat het mij maar zeggen: KIST heeft den leerling, die meer dan één der overigen zijn trots had moeten wezen, niet begrepen.

¹⁾ Het »accessit» werd behaald door den Amsterdamschen student C. W. VAN DER POT, later Remonstrantsch predikant te Rotterdam.

Ongeveer twintig jaar later is hij eerst begonnen, hem recht te waardeeren. Beiden waren dan ook geene mannen voor elkaar; de een meer koel van verstand, de ander meer warm van gemoed; de een meer nuchter in opvatting, de ander meer rijk aan fantasie. Daarenboven lag het niet in den aard van KIST, gemakkelijk te verdragen, dat zijne leerlingen een anderen weg gingen dan hij. Ik zal er straks nog een merkwaardig voorbeeld van verhalen. Het heeft MOLL wel gegriefd, maar gelukkig niet wezenlijk geschaad. Alleen voor KIST doet het ons leed. De Amsterdamsche kerk-historische school is wel uit Leiden voortgekomen, maar Leiden zelf heeft haar slechts schoorvoetend als dochter erkend.

Hoewel onze MOLL van den aanvang af bij zijne mede-studenten algemeen geacht, en bij zijne hoogleeraren zeer gezien was geweest, deed de bekroning hem natuurlijk in beider oog te meer rijzen. Wat het eerste betreft, dat zullen diegenen onzer leden zich wel herinneren, die zijne tijdgenooten of zelfs zijne vrienden waren, de Heeren BOOT, BRILL, DIRKS, LEMANS, VETH. En wat het laatste aangaat, reeds vernamen wij van hem zelve, dat zijn antwoord op de prijsvraag hem de duurzame vriendschap van CLARISSE verwierf. Bij dezen kwam hij meer dan bij één der overige professoren aan huis; ook veel bij VAN DER PALM; ook bij VAN HENGEL op de bekende bijeenkomsten 's Zondags voormiddags na kerktijd; het minst bij KIST. Toch trokken de studiën van dezen laatste hem het meest aan; toch heeft hij altijd dankbaar erkend, wat hij op kerkhistorisch en archaeologisch gebied aan hem was verschuldigd; toch heeft hij nooit vergeten, hoe KIST zijnen leerlingen het voorbeeld van nauwgezet onderzoek gaf, en hen steeds naar de bronnen, en altijd weer naar de bronnen dreef; toch is het hem voortdurend bijgebleven, hoe de meester hem meer dan destijds gewoon was had geleerd, de geschiedenis te beschouwen als een organisch geheel; en in zijne studeerkamer hing dan ook op eene plaats, waar het vanzelf in de oogen moest vallen, het groot lithographisch portret van KIST.

Ik hoop, mijne Heeren, dat het mij gelukt moge zijn, u een weinig in te leiden in de wordingsgeschiedenis van den man, dien wij allen hebben hooggeacht, ik mag wel zeggen liefgehad. Toch ontbreekt er iets aan, dat wegens de latere richting van zijnen

geest thans niet door ieder zou worden opgemerkt, maar dat in de dagen, waarvan ik spreek, terstond in het oog zou zijn gevallen. Aan de academie stond MOLL bij allen bekend als een goed musicus, bij velen ook als een poëet. Waren deze trekken toevallig en snel voorbijgaande geweest, ik zou er niet van gewagen, maar zij behoorden tot zijn wezen. Zij zijn dan ook nooit geheel verdwenen, al merkte men ze later niet op, toen de wetenschappelijke gelaatsplooien zóózeer de overhand hadden gekregen, dat de aandacht terstond daarop viel.

Straks hoorden wij hem spreken van de hem zoo dierbare muziek. Eenige oogenblikken vroeger zagen wij hem onder den invloed van den dichter VAN GRONINGEN. Thans zij er bijgevoegd, dat Dordrecht in de jaren zijner wording alles in zich vereenigde, wat een jongeling, die eenigen aanleg voor dicht- en toonkunst bezat, met zekere bezieling voor beiden vervullen kon. Om dit duidelijk te maken, weet ik niet beter te doen, dan de woorden van den overledene zelve aan te halen, waarin hij ten jare 1864, bij gelegenheid van zijn levensbericht van VAN GRONINGEN ¹⁾, de Dordtsche toestanden tusschen 1825 en '35, d. i. juist in den tijd, toen hij als leerling op de Latijnsche school verkeerde en als student de vacantiën in zijne geboortestad doorbracht, beschreven heeft.

»Onder de kleinere steden van ons vaderland», zoo zegt hij ²⁾, was vóór dertig en veertig jaren welligt geene, waarvan de burgerij meer dan die van Dordrecht zich door zekere mate van liefde voor wetenschap en kunst onderscheidde. Die liefde was eensdeels een erfgoed van hare voorvaderen en anderdeels eene vrucht van den invloed van eenige begaafde mannen in haar midden, die den geest van beschaving, welke hen bezielde, aan anderen wisten mede te deelen. Daartoe behoorden vooral VAN BRAAM en SCHULL, die door hunne veelzijdige geleerdheid en goeden smaak uitmunten; EWALDUS KIST, de schrijver der »Beoefeningsleer», die met zijn zoon ANTONIE en den blinden organist LEEMSCHOT bij velen eene ernstige belangstelling voor goede muziek opwekten; JACOBUS VAN STRY en SCHOUMAN en beider beroemde leerling SCHOTEL, wier penseelwerk het

¹⁾ *Levensberigten van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde*, Leid. 1864, blz. 141-159.

²⁾ t. a. p. blz. 148 v.

huisvertrek van menigen welgestelden burger versierde; KISSELIUS en B. F. TYDEMAN, die wegens hunne dichtergaven bewonderd werden, en andere beoefenaars van wetenschap en kunst, waarvan sommigen nog leven". En nadat hij dan in dezen kring ook VAN GRONINGEN heeft ingeleid en tot diens bloeitijd (omstreeks 1830—'35) is genaderd, vervolgt hij aldus ¹⁾: »De avonden, waarop hij het spreekgestoelte van »Diversa" in die jaren beklom, werden door de beschaafdere ingezetenen van Dordrecht feest-avonden geacht, die men met verlangen te gemoet zag, en niet alleen de steller van dit Levensberigt, maar vele anderen, die met hem als jongelingen zich verblijdden, wanneer zij aan het einde der overvolle zaal eene staanplaats mogten innemen, herinneren zich nog na vijfentwintig en dertig jaren met vreugde, hoe zich de dichter meester wist te maken van hunne verbeelding en hun gevoel, als zijne mannelijke taal hun de zwerftogten en heldenfeiten der »kind'ren van de zee, zoo woelig als de baren" maalde, of de liefde en de smarten van HENDRIK THOMAS en LANCELOT met zijne gade, den woesten zin van LUMEL, het heimwee naar het vaderland van PIBO HARDA en de godsvrucht van DE RIJK".

Voor een jongeling van aanleg is zeker niets meer bezielend dan het hooren van een dichter in eene overvolle zaal. Uit MOLL's eigene woorden blijkt voldoende, dat ook hij er door werd aangegrepen. En geen wonder. Hij zelf was van eene poëtische natuur en een groot minnaar van poëzie. In een brief, den 16den Augustus 1831, dus nog vóórdat hij student was, uit zijne garnizoensplaats Breda aan zijn destijds zestienjarigen vriend VETH geschreven, zegt hij als in verrukking: »Die poëzij, wat is zij toch zoet en beminneenswaardig! Zij maakt tegenwoordig de ziel van mijn ziel uit". En als hij komt aan den »goddelijken" HOMERUS, dan heet het: »Ik kan geen vriend meer lief hebben dan dien verheven Zanger!" Voorts schrijft hij over TASSO, wiens »gedicht" hij vroeger gelezen en den vorigen dag aangekocht heeft, en over »den gevoeligen en Godbeminnenden dichter" LAMARTINE, van wien hij alleen bejamert, dat deze naar Jeruzalem wegtrekt.

Zóó was het in den zomer van 1831 te Breda. En weinige

¹⁾ t. a. p. blz 153 v.

maanden later zien wij hem, onder den invloed van VAN GRONINGEN, die zeer met BILDERDIJK was ingenomen, te Leiden optreden als een volslagen Bilderdijskiaan. In de kamer op de Vliet, waar hij als student woonde, is menige lofrede op BILDERDIJK gehouden, menig opgewonden gesprek over hem gevoerd, menige lans voor hem gebroken. 't Was een dwepen met den meester, waaraan meer practische vrienden soms met een kwinkslag een einde moesten maken. Heeft het geschaad? Ik wenschte wel, dat alle studenten zoo in geestdrift konden worden ontstoken, en zou mij waarlijk niet verontrusten over hun tijdelijk dwepen, indien het betrekking had op een of ander groot man.

Was MOLL in zijn studententijd niet slechts een vriend, maar ook een beoefenaar van de poëzie, niet minder was hij het van de muziek. Op haar gebied had hij zich trouwens reeds vroeger bewogen aan de hand van zijn vader, die verschillende instrumenten bespeelde, en vooral onder de leiding van zijn degelijken leermeester, den reeds genoemden blinden organist LEEMSCHOT. Onder dezen had hij zich niet alleen in de gewone practijk, maar ook in de theorie der toonkunst geoefend. De harmonieleer was hem niet vreemd; de geheimen van het contrapunt waren hem op genoegzame wijze ontsluit. Om kort te gaan, de student MOLL speelde piano, en zong, en componeerde liederen, ja gansche cantaten ¹⁾. Als nagalm van LAMARTINE's woord »Les plus doux chants sont des soupirs» verscheen van hem bij den muziekhandelaar DONY te Leiden een Wals, die niet lang daarna, door tusschenkomst van ons medelid LEEMANS, te Londen bij SHADE werd herdrukt, en tot zijne nalatenschap behdort nog de koperen plaat, waarop zijn thans zeldzaam lied is gesneden: »Beij dem Grabe meines Vaters. Gedicht von MATH: CLAUDIUS. Musik von W. MOLL. Th: Stud. Leiden bei F. L. DONY. 1833". Ik heb het hem nog vele jaren daarna op de onvergetelijke Zondag-avonden, die ik in menigte bij hem doorbracht, meermalen hooren zingen. Hij had eene schoone basstem. Dat eenvoudig, maar roerend »Friede seij um diesen Grabstein her", ik hoor het nog. Misschien zong hij het ook

¹⁾ Veelal op door hem zelven vervaardigde woorden. Zoo bijv. »De jongeling te Nain" en »Ariadne op Naxos", compositiën, die door zijne toenmalige tijdgenooten nog geenszins zijn vergeten.

nooit zoo goed als sinds 1853, toen hij zijn eigen vader begraven had ¹⁾).

Intusschen, met wetenschap en kunst alleen wordt men nog geen waar evangeliedienaar en geen goed kerkgeschiedschrijver. Daar is ook reine zedelijkheid en innige vroomheid voor noodig. Hoe was het in dit opzicht met den jongen MOLL gesteld? Laten zijne tijdgenooten, zijne vrienden, bovenal de meest intiemen onder hen, hiervan getuigen! Hunne hoogachting voor den voormaligen medestudent is juist dáárom altijd zoo groot geweest, omdat zij wisten, dat zijn leven ook in de gevaarlijkste jaren nooit door iets onreins werd bezoedeld en slechts ademde voor alles, wat goed en schoon is en liefelijk luidt. Thans nog, na zóóvele jaren, spreken zij met ingenomenheid over zijn beminnelijk karakter, zijne groote mate van zelfstandigheid, zijn meer dan gewonen mannelijken ernst, zijne ongeschonden braafheid. Wat mij aangaat, ik ben getroffen geworden door zijne brieven uit deze en volgende jaren, die zijne twee innigste vrienden met eene vrijgevigheid, waarvoor ik hun dank zeg, mij als bron voor dit levensbericht ten gebruike hebben afgestaan. Over die brieven ligt een waas van heiligen geest. En wat mij het meest daarin trof? Op het gebied van wetenschap en kunst zag ik hem allengskens worden, maar op dat van braafheid en vroomheid alleen zich zelven gelijk blijven. Want even braaf en vroom als in den laatsten, is hij reeds in den eersten, of liever, in allen is hij het evenzeer.

Ik gevoel het, hier zijn wij in het binnenste des heiligdoms, en indien het een ander dan een evangeliedienaar of een kerkhistoricus gold, ik zou er niet over spreken. Thans evenwel acht ik mij verplicht, ook iets van zijn innigst zieleleven te verhalen. Ik stap daartoe in tijdsorde heen over zijn examen voor het Provinciaal Kerkbestuur van Noord-Holland, dat den 3den Augustus 1836 plaats had en de examinatoren schier in verrukking bracht; ik maak slechts even melding van de voorgenomen maar niet voltooide dissertatie over »Ambrosius, als verdediger van de Christelijke Kerk tegen het Heidendom en de Ketters van zijne dagen”, die in de

¹⁾ MOLL's vader stierf 5 Juni 1853, tusschen de twee en drie en zeventig jaar oud. Zijne moeder, JOHANNA VAN DER KOOGH, was reeds den 30sten Mei 1847 overleden.

laatste maanden van 1836 en de eerste van '37 in den maak was ¹⁾; ik noem van zijn beroep naar de Vuursche op 22 Mei van laatstgenoemd jaar slechts den datum, en neem een gedeelte over uit een brief, dien hij naar aanleiding van dat beroep schreef aan zijn vriend BERNs.

»Ik had alle moeite aangewend», zoo leest men daar, »om zoo langzamerhand de gedachte aan dat lieve plekje uit mijn hoofd te werken; het begon mij reeds tamelijk te gelukken. Ik wist dat op Maandag de keuze gedaan was, en daar ik Dingsdag noch Woensdag iets hoorde, dacht ik: een ander zal het geluk hebben, en ik troostte mij door het denkbeeld, dat een ander het meer waardig zou zijn; ik begon ook reeds te onderzoeken, waartoe deze teleurstelling zoude moeten dienen, welke leering voor hart en wandel ik er uit trekken mogt... En zie! op den morgen dat ik mij voornam om mij weder geheel aan mijne studie te gaan overgeven, om het lange wachten naar eene bestemming minder onaangenaam te maken ²⁾, daar komt de brief. Eenparig zijn de stemmen van Gemeente en Kerkeraad; de algemeene wensch is naar mij! Is dat nu een menschelijk werk? En niemand heeft bijzonder voor mij gewerkt, terwijl het voor velen geschiedde. Waarlijk het was eene gegronde gedachte, toen ik (zooals ik u meen gezegd te hebben), nadat ik van den preekstoel onder de leden des Kerkeraads kwam, tot mij zelve zeide: »deze mannen kunnen het mij niet doen; verwacht het besluit des Heeren!» En nu, God heeft mij weldadigheid bewezen, en wie zal mij kracht geven om Hem zijner liefde waardig te loven?»

Daar hebt gij den ganschen man, ik zeg niet in die dagen, maar gedurende zijn geheele leven, ook toen zijne dogmatische opvattingen in menig opzicht waren gewijzigd. Nooit is het hem te doen geweest om een godsbegrip, maar om het leven met, in en voor God. Hij was zeer zachtmoedig in zijn oordeel, maar

¹⁾ MOLL is verhinderd geworden, het doctoraat in de theologie op de gewone wijze te verwerven. Bij bulle van 8 Mei 1847 werd het hem door de Leidsche Academie »honoris causa» verleend.

²⁾ Er was destijds in de Ned. Herv. kerk een zóó groote overvloed van proponenten, dat het reeds een geluk werd geacht, hier of daar eene preekbeurt op beroep te verkrijgen. En zelfs daarin slaagde MOLL niet naar wensch.

kon toch diep verontwaardigd worden, als sommigen zoo alles toeschreven aan de menschen, al hunne hoop bouwden op persoonlijke voorspraak, en uit hunne teleurstellingen geene leering trokken voor hart en wandel. »Zij spreken, alsof er geen God is», zeide hij dan. Voor hem was God er altoos.

Doch ik dreig vooruit te loopen, en mag niet vergeten, dat met het tot dusver behandelde het eerste tijdperk zijns levens ten einde is. De jaren zijner voorbereiding zijn voorbij. Hij staat gereed, om op te treden in eigen werkkring en aan het hoofd van een eigen gezin. Ja, ook dit laatste; want de beroepen herder en leeraar verbindt zich den 28sten Juni 1837 met ELISABETH VAN BRAKEL, een beminnelijk persoontje met een zoete zangstem en een liefdevol hart, de uitverkorene zijner ziel van kindsbeen af, en doet den 3^{den} September daaraanvolgende zijne intrede te Vuursche, dat altijd groenend dorp in Eemland, waar de dennen geuren, de nachtegalen zingen, en een aloude offersteen de herinnering van het voormalig heidendom bewaart.

Wij willen hem in eene der eerste maanden van den met geestdrift aangevangen arbeid, op een Zondag-avond laten verhalen, hoe het hem des voormiddags is gegaan. »'t Was half tien», zoo schrijft hij, »en het schelle kerkklokje vertelde het heinde en ver door onze eikenbosschen, dat het de dag des Heeren was, en even als gewoonlijk kwamen de eenvoudige Vuurschers, met stoof en kerkboek beladen, uit de vijfentwintig bijpaden te voorschijn, die door het bosch heen naar de kerk voeren. De Dominé zag met welgevallen, dat de gemeente uitstekend goed opkwam, want zijn hart was warm om een ernstig woord te spreken. Hij zoude spreken over de verloochening van Petrus. Ach! wat zijn die lijdensteksten schoon!... eene wereld van gevoel, en een Zaligmaker, voor wiens Goddelijke heiligheid wij eerst regt eerbiedig leeren neerknielen, als Hij versmaad is door de menschen en verbrijzeld naar ziel en ligchaam. Met zielsgenoegen heb ik gepredikt, en God geve dat mijn welgemeend woord niet geheel vruchteloos moge zijn!»

Ziehier iets uit een brief van een paar maanden later. »De Vuursche is een Paradijs. De Nachtegaal zingt. Ik was verrukt over het leuteweer, toen ik heden morgen van huis wandelde. In het ruischen der dennen hoorde ik mazijk. Ik hoorde den Heere

God wandelen in den wind des daags, maar heb mij niet verschoen, want mijn hart had offerande te doen”.

Helaas, te midden van deze pastorale kwam een wanklank, die wel het minst was verwacht. In het najaar van dat zelfde 1838 openbaarde zich bij den met zegen werkzaam jongen man eene zorgwekkende krankheid. De stem weigerde hem haren dienst, en er deden zich verschijnselen voor, die het ergste deden vreezen. Zijn geregeld dienstwerk moest hij staken. Aan huis en kamer gebonden, mocht hij zelfs niet spreken. De fijne lucht van het Sticht werd nadeelig geoordeeld voor zijn herstel, en na rijp overleg besloot hij, voor onbepaalden tijd zijne standplaats te verlaten en naar zijne vaderstad Dordrecht de wijk te nemen, ten einde er bij een ervaren geneesheer hulp te zoeken. Tegen het einde van December kwam hij daar aan. Het afscheid had heel wat moeite gekost. Onder de versche herinnering van al het gebeurde schreef hij: »De laatste dagen van mijn verblijf aan de Vuursche zal ik niet ligt vergeten. Van den vroegen morgen tot den laten avond werd mijn huis bestormd. Rijken en armen zonder onderscheid kwamen mij onder tranen en heilbeden de afscheidsgroete brengen. Ik zelf moest de meesten troosten en opbeuren, en gelukkig maakte mijn toestand mij er althans niet geheel ongeschikt toe”.

Het is verkwikkelijk, de brieven te lezen, die in de bange dagen te Dordrecht aan de trouwe vrienden BERNIS en VETH werden geschreven. Is het mij vergund, aan éénen daarvan eene proeve te ontleenen, dan moge het de volgende zijn. »Ik gedenk u in de tegenwoordige dagen somtijds met zekeren weemoed, en als ik in den geest uwe studeerkamer binnentreed en ik zie u aan uwe morgenpreek arbeiden, dan wordt mijn gemoed vol. De zeven beurten over de lijdensgeschiedenis heb ik het gansche jaar door met de grootste belangstelling en het vurigste verlangen te gemoet gezien, en om die stoffen nu eens regt goed en bedaard te kunnen behandelen, daarvoor was het, dat ik met zooveel spoed als mij mogelijk was, den Catechismus zocht door te komen. Doch de Heer heeft mijn dienst heden niet noodig en ik moet stilstaan en wachten, totdat het Hem behaagt mij weder in zijn dienstwerk te herstellen. MILTON schreef een Sonnet »on his blindness”, en als hij zich in de eerste regels onwillekeurig beklagt, dat het gemis van het

gezigt hem ongeschikt maakt om de door God aan hem toevertrouwde talenten met winst te kunnen gebruiken, daar antwoordde hem zijn christelijk geduld:

God doth not need
Either man's work, or His own gifts; who best
Bear his mild yoke, they serve Him best;

en vervolgens:

They also serve, who only stand and wait".

Het verwondere ons niet, woorden van MILTON aangehaald te vinden. De kranke, die de voormiddagen met meer ernstige studiën doorbracht, wijdde de namiddagen meestal aan de nieuwe literatuur. Zoo ging hij, volgens zijn eigen schrijven, bij MOORE, W. IRVING, D'ISRAËLI en anderen ter markt, maar hield zich vooral bezig met de »Poetical works" van WALTER SCOTT. Hij deed meer. De »Rosemond Gray" van CHARLES LAMB, die hij in de eerste dagen zijner ziekte was begonnen te vertalen, met geen ander doel dan om zijn stijl te oefenen, maakte hij met eenige opstellen van denzelfden schrijver voor de pers gereed, en het lieve kleine boekje verscheen te Dordrecht bij VAN HOUTRIJVE en BREDIUS in het licht. De voorrede is van 1 Mei 1839. Er werden heel wat exemplaren van gesleten.

Ik noemde daar den naam van den uitgever BREDIUS. Deze bezocht den kranke meermalen. »Waarom werd nog geen der groote dichtstukken van SCOTT overgezet?" vroeg MOLL hem eens naar aanleiding van een of ander gesprek. »Zij zijn te moeilijk", luidde het antwoord. »Wat acht gij het zwaarste?" — »Den Meistreel". — »Dan zal ik den Meistreel overzetten", zeide de kranke, en hij hield woord.

Weldra begaf hij zich in zijne ziekenkamer te Dordrecht aan den arbeid, en toen hij, op raad van zijn geneesheer, tot bevestiging van aanvankelijk herstel, omstreeks 18 Juni 1839 naar Duitschland vertrok, om daar onder het gastvrij dak van den Kapenaar REITZ, dien hij met vrouw en kinderen als medestudent te Leiden had leeren kennen en die thans te Heidelberg zijne studiën voortzette, eenigen tijd te gaan verkeeren, was het werk reeds ver over de helft gevorderd. »Toen ik den eersten zang had bewerkt", zoo

staat er in eene aantekening van zijne hand, »gingen de overigen zoo vlug, dat ik er zelf over verbaasd stond”. Vooral te Heidelberg had hij genoeg in dezen arbeid, en ook elders in Duitschland bij zijne vele uitstapjes langs den Neckar, door het Odenwald enz. Overal, waar hij een weinig toefde, zette hij het werk voort, en overal verkeerde hij op plaatsen, die eene middeleeuwsche gedaante droegen en dus in overeenstemming waren met de stof, die SCOTT voor zijnen geest plaatste. Men verbeelde zich dan ook een jong man vol dichterlijk vuur, in den Schlossgarten te Heidelberg, te midden der beroemde Ruïnen, arbeidende aan eene vertaling van »The lay of the last minstrel”!

Het doel van de reis naar Heidelberg werd wel niet volkomen, maar toch voldoende bereikt. Na eene afwezigheid van elf weken, waarin hij met zijne vrouw zoowel van de vriendschap als van de natuur volop genoot, en met mannen als ULLMANN, UMBREIT, BÄHR en ROTHE alleraangenaamst kennis maakte, keerde hij den 3den September te Dordrecht terug, geenszins hersteld, maar toch zóóveel verbeterd en aangesterkt, dat hij nog vóór het einde der maand naar de Vuursche kon teruggaan, om langzamerhand althans een gedeelte der werkzaamheden te hervatten. Zelfs het preeken, waaraan hij voorshands niet had durven denken, volgde spoediger dan iemand had verwacht. Reeds op Zondag, 13 October, trad hij in eene namiddagbeurt met goed gevolg voor zijne gemeente op, en den volgenden Zondag-voormiddag bediende hij voor haar — men kan begrijpen, met welke dankbare gevoelens — het H. Avondmaal.

En ook verder ging alles goed. In het voorjaar van 1840 kon hij den hulpprediker, die hem getrouw had bijgestaan ¹⁾, gevoegelijk missen, en in de negen dagen vóór en met Paschen vervulde hij niet minder dan vijf beurten. Dit kwaad was dan geleden. Veel goeds was er uit voortgekomen, en daaronder ook, al mag het niet in de eerste plaats worden genoemd, de voortreffelijke vertaling, die onder den titel van »Het lied van den

¹⁾ De Heer W. H. HOUËL, achtereenvolgens predikant te Grootelindt en te Numansdorp en onlangs overleden. Zijn naam mag in dit levensbericht niet ontbreken. MOLL waardeerde hem zeer, en droeg o. a. ook aan hem het tweede deel van zijne *Geschiedenis van het kerkelijke leven* op, »ter gedachtenisse aan schoone uren”.

laatsten meistreel" in April 1840 te Dordrecht in het licht verscheen. MOLL ondernam nu ook nog de vertaling van de »Rokeby", maar liet dit werk halverwege steken, daar hij allengs krachtiger werd en zich terstond ging zetten op de Christelijke archaeologie. Hij zelf teekende later half schertsend, misschien ook wel geheel ernstig aan, dat hem dit beter voegde dan al die poëtica.

Ofschoon hij ook nog in volgende jaren eenige verzen geschreven en enkele liederen gecomponeerd heeft, was toch hiermede eene eigenaardige periode van zijn leven afgesloten. De man, in wien de wetenschappelijke mensch en de kunstenaar eenigermate om den voorrang hebben gestreden, gaat zich nu geheel aan de wetenschap wijden. Doch ook bij hare beoefening zal de kunstenaar zich niet verloochenen, maar zich deels door de kracht der verbeelding, anderdeels in het streven naar schoone vormen openbaren. Voorts zal de vroomheid van zijn gemoed hem heenvoeren naar het gebied van den godsdienst, en de fijnheid zijner ziel hem ook daar weer doen zoeken naar hetgeen het meest liefelijk is en wel luidt. Met andere woorden: de wetenschappelijke man zal geschiedschrijver wezen; de geschiedschrijver zal kerkhistoricus zijn; de kerkhistoricus zal bij voorkeur vertoeven in tijden van aandoenlijke godsvrucht, onder lieden van beminnelijke vroomheid, bij zaken, die in verband staan met de reinste adspiratiën van het hart. Zelfs dan, wanneer hij zich in de meer krachtige dagen der Reformatie gaat bewegen, zal het zijn ter wille van hen, die er door hebben geleden; en waar hij een oogenblik schijnt, de meer ruwe grootheid van dat tijdperk aan te durven, daar zal hij zich als gewond terugtrekken naar de meer weeke en teedere vormen der vóór-reformatorische kerk.

In den zomer van 1840, d. i. op acht en twintigjarigen leeftijd, loopt MOLL met het plan, om, gelijk hij het in een zijner brieven uitdrukt, »de geleerde wereld met eene Hollandsche Archaeologie der Christelijke Kerk te beweldadigen". Weldra vinden wij hem aan het lezen van MÜNTER'S »Sinnbilder und Kunstvorstellungen der alten Christen". In September is hij ijverig bezig met het bijeenbrengen van de schriften der kerkvaders, die hij boven zijne

eigene kleine verzameling zal behoeven. Wel vordert hij bij gemis van de noodige boeken niet hard en heeft hij het met zijne ambtsbezigheden soms overstelpend druk, maar hij is »volmaakt gezond» en gezegend in zijn kerkelijken arbeid. In April 1841 zien wij hem met het oog op eene verhandeling, die hij op eene ringsvergadering moet houden, aan het verzamelen van bouwstoffen tot beantwoording der vraag, »wat de zinnebeelden en kunstvoorstellingen op de graven der oude Christenen ons leeren over de wijze, waarop zij den dood beschouwden». Immers, het heeft hem gehinderd, »dat LESSING den genius met de fakkel bij de Grieken en Romeinen zoo hoog verheft ten koste van het Christendom», en hij maakt zich sterk, »zinnebeelden te kunnen aanwijzen, waaruit blijkt, dat het Evangelie ook in dezen der schoonheid niet vijandig is». Men bemerkt het, hij is ijverig in de weer, beweegt zich voortdurend op Christelijk-archaeologisch gebied, en verliest zelfs daar, waar de omstandigheden hem dwingen voor korten tijd een zijpad in te slaan, zijn wetenschappelijk doel geen oogenblik uit het oog. Dat is altijd de kracht van MOLL geweest. Wel verre van zich tot een bont allerlei te laten voeren, week hij niet licht af van de wetenschappelijke plannen, die hij zich eenmaal had gevormd. Als hij het mozaïekachtig geschrijf van sommigen, nu eens in tijdschriften, dan eens in pamfletten, dan weer in courant-artikelen zag, zeide hij: »Laten ze liever een goed boek schrijven». Welnu, hij heeft er meer geschreven dan één, en wat hij verder leverde, waren, om zoo te zeggen, cartons, die hem bij grootere werken moesten dienen, of stukken, waarin eenig punt, dat dáár niet uitvoerig mocht worden behandeld, nader werd uiteengezet. Ik wist, dat hij dit uit beginsel deed, maar het trof mij, dit beginsel reeds uitgedrukt te vinden in een brief van 18 April 1841, toen hij niet meer telde dan negen en twintig jaren.

Tegen het einde van 1842 schreef hij aan zijn vriend VETH, dien hij, eerst te Breda, later te Franeker, eindelijk te Amsterdam, steeds op de hoogte hield van zijn wetenschappelijken arbeid: »Inmiddels werk ik trouw voort aan mijne geschiedenis van 't kerkelijke leven. Ik hoop welhaast in staat te zijn, om het eerste deel die nadere bewerking te doen ondergaan, die noodig is om 't voor de pers rijp te maken», en den 16den Februari 1844 werd

een verblijdend voordeel contract met den uitgever S. J. PRINS te Amsterdam geteekend. Verblijdend voordeel! Maar er was heel wat teleurstelling aan voorafgegaan. Noch HAZENBERG te Leiden, noch JOHANNES MÜLLER te Amsterdam hadden zich aan de zaak durven wagen. En wat erger was, de hoogleeraar KIST, dien MOLL de Inleiding had voorgelezen, had hem de uitgave beslist afgeraden en gezegd, dat hij hem uit dezen arbeid niet als een leerling kon erkennen! Half verslagen was de arme schrijver naar Amsterdam gegaan. Zijn vriend VETH echter troostte hem, en de hoogleeraar ROOIJENS, die wel niet vermoed zal hebben, dat zijn toekomstige opvolger voor hem zat, zeide, na de Inleiding te hebben aangehoord: »Daar zult gij Gods zegen op hebben”.

En hij heeft er Gods zegen op gehad, ik zeg niet in den vorm van wat geld, van een goed debiet, van een tweeden druk; ook niet in dien van zeer gunstige beoordeelingen en algemeene toewijding; zelfs niet in dien van de schier onmiddellijk gevolgde predikantsberoeping naar Arnhem en de benoeming niet lang daarna tot hoogleeraar te Amsterdam, maar in de heilige aandoeningen, die dit werk in zeer vele harten heeft verspreid. Ofschoon een streng wetenschappelijk boek en uit de eerste bronnen geput, was het zóó geschreven, dat ieder ontwikkeld gemeentelid het met welgevallen kon lezen. Het werd dan ook zelfs in gewone leesgezelschappen opgenomen, en ik heb exemplaren gezien, die de sporen droegen van in veler handen te zijn geweest. Geen wonder! Nooit heeft MOLL later iets geleverd, dat in vorm deze eerste pennevrucht evenaarde. Vooral het tweede deel, waarin de openbare eeredienst en de kerkelijke zeden worden behandeld, — het eerste loopt over de kerkelijke maatschappij, en kon dus uit den aard der zaak niet zóó boeiend zijn, — is een boek, om lief te hebben. Het is zóó schilderachtig, dat men lezende de kerken der oude Christenen in al hare deelen ziet; men viert met hen feest op hunne heilige tijden, neemt deel aan hunne kerkelijke handelingen, is tegenwoordig bij hunne uitvaarten, wandelt door hunne begraafplaatsen, en treurt over de dooden, wier aandoenlijke grafschriften men leest. Welk een fijn gevoel, hoeveel beminnelijke eenvoud, wat teedere symboliek! En dat alles in een stijl, zóó liefelijk en klaar, zóó rustig en vroom, zóó vriendelijk en zonnig, dat het de

ziel weldadig aandoet en merkbaar verkwikt. In het gansche werk is als een nagalm van het beste, wat de kerkvaders hebben gesproken. De adem van den Heiligen Geest is er over gegaan. Men heeft het volkomen te recht »een geschiedkundigen aanbevelingsbrief van het Christendom" genoemd. Daarenboven heeft het voor de wetenschap dit eigenaardige, dat het een krachtig protest bevat tegen den tot dusver gebruikten naam van »kerkelijke archaeologie" of »kerkelijke antiquiteiten", en daarvoor dien van »kerkelijk leven" in de plaats stelt. De eerstbedoelde namen toch hadden aanleiding gegeven tot allerlei willekeurig geplaatste grenzen. De een had ze getrokken bij den aanvang der vierde, de ander bij dien der zevende eeuw; een derde was gegaan tot de twaalfde, een vierde tot de vijftiende. Voor MOLL nu stond het vast, dat het kerkelijk leven der Christenen het voorwerp moest worden van een alle eeuwen doorlopend onderzoek. De kennis der kerkelijke maatschappij, haren eeredienst en hare zeden van de tiende, de zestiende, ja de negentiende eeuw, achtte hij althans niet minder belangrijk dan die van vroegere tijden. Zijn plan was dan ook, na de behandeling van de zes eerste eeuwen over te gaan tot die van de zevende tot de zestiende, eindelijk tot die van de zestiende tot op den tegenwoordigen tijd. Maar dit zou afhangen van de wijze, waarop het werk ontvangen werd, en van de verdere levensomstandigheden des schrijvers. De benoeming naar Amsterdam heeft hem voorloopig, de veranderde richting zijner studiën voorgoed van het opgevatte plan afgeleid. Ware het volvoerd, dan zou MOLL in binnen- en buitenland de eerste zijn geweest, die eene volledige geschiedenis van het kerkelijk leven geschreven had. Maar ook nu zal men altijd rekening moeten houden met den door hem aanbevolen naam en het door hem nauwkeurig omschreven begrip.

En terwijl deze jonge geleerde in de stille pastorie te Vuursche zijne studiën ijverig voortzet, worden de ambtsbezigheden, waartoe hij geroepen is, geenszins door hem verwaarloosd. Integendeel, hij vervult die met ijver en trouw. In een brief, kort na den Nieuwjaarsdag van 1841 geschreven, deelt hij mede, dat hij in de laatste veertien dagen tienmaal heeft gepreekt, »en", zoo voegt hij er bij, »ik vaar met lust en voldoening voort in mijne schoone ambts-

bezigheden". Ook met voldoening. Had wellicht toen plaats gehad, wat mij uit die jaren van elders is ter kennis gekomen, en waaruit blijken kan, dat zijne prediking soms diepen indruk maakte op de harten? Ziehier het verhaal. Het was de laatste dag van een jaar. Eenige familiën op het dorp hadden onderling afspraak gemaakt, na afloop der gebruikelijke kerkbeurt den oudejaarsavond vroolijk met elkander door te brengen. Maar MOLL, ofschoon van die afspraak onkundig, stemde allen door zijne prediking tot zóó hoogen en heiligen ernst, dat zij bij het naar huis gaan onderling overeenkwamen, de voorgenomen samenkomst tot later uit te stellen, en het jaar, elk met de zijnen, in den huiselijken kring afzonderlijk te eindigen.

Reeds heb ik de beroeping naar Arnhem genoemd. Den 3den December 1844 kwam de groote beroepsbrief in de pastorie te Vuursche aan. Juist zat MOLL in zijne studeerkamer aan het tweede deel van zijn »Kerkelijk leven" te werken. De brief bracht meer schrik en ontsteltenis, dan vreugde en opgewondenheid te weeg. »Onze lieve Vuursche!" dat was de alles overstemmende gedachte van man en vrouw. Het duurde lang, eer men tot klaarheid kwam, maar na een rijp beraad van zeer vele dagen werd besloten, de roepstem der Arnhemsche gemeente te volgen. Onder hoeveel aandoeningen van weerszijden die van de Vuursche verlaten werd, behoeft niet gezegd te worden. Den 3den Mei 1845 had de intrede in de hoofdstad van Gelderland plaats, en reeds de eerste prediking maakte een uiterst gunstigen indruk. In korten tijd waren duizenden harten met den nieuwen leeraar bijzonder ingenomen. De belangstelling in den godsdienst werd opgevoerd tot eene hoogte, zooals zij te Arnhem zelden gekend was, en broeders diakenen, die gewoon zijn den warmtegraad dier belangstelling volgens een zeer eigenaardigen thermometer te bepaleu, bleven niet in gebreke, na tien maanden op te merken, dat er nu reeds duizend gulden meer was gecollecteerd, dan anders in die zelfde maanden placht te geschieden.

Doch de vreugde was kort. Den 9den Januari 1846 overleed de Amsterdamsche hoogleeraar ROOIJENS, de even schrandere en geleerde, als nederige en gemoedelijke man, dien men te Groningen en te Leiden vergeefs een leerstoel had aangeboden, en dien wij

straks door een enkelen trek in zijne beminnelijke vroomheid leerden kennen. Reeds veertien dagen daarna, 23 Januari, vinden wij Mr. JACOB VAN LENNEP, als Secretaris van Curatoren van het Athenaeum Illustre te Amsterdam, in onderhandeling met den Arnhemschen predikant WILLEM MOLL. En hoe luidt diens antwoord? Veroorlooft mij, tot kenschetsing van zijn karakter een gedeelte daarvan mede te deelen: »Ik ben geen ambteloos man, maar door de heiligste banden verbonden aan eene gemeente, die mij bewijzen van vertrouwen geeft. Ik wensch dit vertrouwen waardig te zijn, maar ik meen dit niet te kunnen wezen, tenzij ook van mijne zijde vertrouwen geschonken worde aan de gemeente zelve. Dit laatste zou ik niet waarlijk doen, zoo ik ooit door woord of daad, buiten haar weten en zonder haar gehoord te hebben, iets aanving of verklaarde, dat in de gevolgen op de wederzijdsche betrekking tusschen haar en mij een gewigtigen invloed kon oefenen. Ik verzoek u dus, WelEdelGestr. Heer! dat gij bij Heeren Curatoren de tolk mijner dankbaarheid wilt zijn, en dat ook de reden, waarom ik mij van alle verklaringen op de voorgestelde vraag onthouden moet, door u zal worden medegedeeld”.

Dit antwoord is van 28 Januari, en reeds den 2den Februari werd door Curatoren bij het Stedelijk Bestuur een drietal ingediend, waarop ook de naam MOLL, ofschoon in de laatste plaats, voorkwam. De theologanten in het land, die van oordeel waren, dat men, om »theologiae professor” te zijn, vóór alle dingen een grondig exegeet en een doorkneed dogmaticus moest wezen, zagen het met verwondering, sommigen zelfs met ergernis aan. Daar waren er ook, die er den invloed van een Roomsche-Katholiek, Jonkheer BOSCH VAN DRAGENSTEIN, Heer van de Vuursche en lid van den Amsterdamschen gemeenteraad, in meenden te herkennen, wijl de predikant MOLL, tijdens zijne achtjarige bediening te Vuursche, het hart van den Heer en de Vrouw dier plaats zeer gewonnen had.

Den 4den Maart werd MOLL met eene meerderheid van zeven stemmen gekozen. Nieuwe levensstrijd. Eerst den 28sten nam hij »na gemoedelijke en rijpe beraadslagingen” de op hem uitgebrachte benoeming aan. Na een treffend afscheid van de Arnhemsche gemeente op Zondag-avond, 24 Mei, hield hij zijne inaugureele oratie in het Groot-Auditorium van het Athenaeum te Amsterdam,

op Donderdag, 11 Juni 1846, des namiddags te één ure. Hij was toen vier en dertig jaar oud. Door eene van die gelukkige samen-treffingen, die de mensch niet beschikt, maar slechts dankbaar mag genieten, was zijn vriend VETH juist in dat jaar Praeses van de Orde der Amsterdamsche professoren.

Wat nu de inaugureele oratie betreft, zij handelt »De iis, quae nostra aetate in futuris ecclesiae antistibus informandis minime negligenda sint”. Voorts is zij, evenals alles wat MOLL schreef, eenvoudig en net, maar heeft geene bepaald wetenschappelijke waarde. De toekomstige predikant moet gevormd worden tot een bekwaam schriftuitlegger, een waardig leider van de openbare godsdienstoefeningen en een goed herder zijner gemeente. Ziedaar de drie denkbeelden, die achtereenvolgens worden ontwikkeld. Toch maakte de oratie, gelijk mij door tijdgenooten verzekerd is, een gunstigen indruk. De geest van gemoedelijken ernst en teedere vroomheid, die er uit sprak, gepaard met den practischen zin, die er zich in openbaarde, deed de hoorders ongetwijfeld weldadig aan, en mij dunkt, vooral het beeld van den waren herder, gelijk het door den spreker in deze rede werd geschetst, moet hen door zijne liefelijkheid en waarheid hebben bekoord. Ook hier is het weer, of men een der schoonste gedeelten uit de werken der kerkvaders leest.

Weinige weken na de intrede te Amsterdam verscheen het tweede deel der »Geschiedenis van het kerkelijke leven”, dat te Vuursche geheel voorbereid, te Arnhem gesteld, en vóór de komst in de hoofdstad grootendeels afgedrukt was. En nu begon er een tijdperk, dat ik voor de meesten onzer niet behoef te beschrijven, wijl zij de eigenaardige werkzaamheden in de eerste jaren van een professoraat bij eigene ervaring kennen. Voor MOLL kwam daar nog bij, dat hij, als hoogleraar in de godgeleerdheid en de kerkelijke geschiedenis aan het Athenaeum Illustre, tevens bij Koninklijke aanstelling »Concionator Athenaei” was, en als zoodanig de helft der predikbeurten van ieder gewoon predikant bij de Nederlandsche Hervormde gemeente te Amsterdam had te vervullen. Nu moet men in die dagen te Amsterdam hebben geleefd, om te weten, hoe vol de kerken waren, als MOLL er optreden zou. Men verdrong elkander om eene staanplaats, en menige zuster waagde er haar

kleed aan, indien zij ook maar op de trap van den preekstoel zich neerzetten mocht. MOLL zelf, die de eigenaardigheid had van preekende niets te hooren, maar alles te zien, schetst in een zijner brieven den indruk, dien het op hem maakte, aldus: »Eene volle Amsterdamsche kerk blijft altijd nog zooveel ontzagwekkends voor mij houden. De massa drukt en inspireert te gelijk . . . 't Is zoo'n woestenij van vreemde gezigten, waarvoor ik alleen ophoud bang te zijn, als ik bedenk, dat zij, die met mij bidden, zingen enz., toch ook ophouden vreemd voor mij te wezen».

Zij nu, die weten, welk eene den geest verheffende, maar het lichaam sterk aangrijpende zaak het preeken is, — ik bedoel het ware preeken, met hart en ziel, met ernst en klem, na heilige voorbereiding en onder goddelijke bezieling, — zij, die dit weten, zullen begrijpen, wat er in de eerste jaren geëischt werd van dien jongen man, die wekelijks tien uren moest gereed staan voor zijne colleges over kerkgeschiedenis, exegese en dogmatiek, soms ook nog voor lessen over de encyclopaedie. En dit alles ware minder geweest, want hij had moed en kracht, maar zijn hart ging gebukt onder de zwaarste ramp, die een liefdevol echtgenoot kan treffen. Zijne ELISABETH, de zoon op zijn levenspad, kwijnende zachtens heen. Dat was reeds te Vuursche begonnen; dat had zich te Arnhem voortgezet; dat nam te Amsterdam even langzaam als zeker toe, en eindigde, na een zwaar maar vroorn gedragen lijden, den 11den Februari 1848 in haren dood. Vijf dagen later werd de dierbare, die niet meer dan twee en dertig jaren had mogen bereiken, te Muiderberg begraven.

En nu slaan wij veilig een paar jaren in MOLL's levensgeschiedenis over. Rouwdragende, maar niet als degeuen, die zonder hope zijn, heeft hij zijne levenstaak moedig voortgezet. Eene reis door Engeland en Schotland, in den zomer van 1848 met hartelijke vrienden ondernomen, heeft hem verfrist en versterkt en menige liefelijke en leerzame herinnering bij hem achtergelaten ¹⁾. Ook

¹⁾ Tot de liefelijke herinneringen behoorde ook deze, dat MOLL op Zondag, 30 Juli, in de Free Church te Lerwick, de voornaamste stad der Shetlands, eene geïmproviseerde avond-godsdiensstoefening in het Nederlandsch hield voor de bemanning van het aldaar liggend hospitaalschip der Hollandsche haring-

de ergste college-zorgen zijn voorbij, en op 12 Juli 1850 is door zijn huwelijk met Mejuffrouw ANNA ELISABETH HENRIETTE THEODORA VOET het huiselijk geluk volkomen weergekeerd in zijne woning ¹⁾. Voorts is er nog wat anders geschied. Hij heeft het plan opgevat, »iets te leveren, dat zijnen leerlingen liefde voor de kerkgeschiedenis van ons vaderland zou kunnen inboezemen". Zijn oog is gevallen op de tragische stof van ANGELUS MERULA, den pastoor van Heenvliet, den martelaar des geloofs in de treurige dagen der Hervorming. Hij heeft hoogst zeldzame boeken verzameld, uittreksels en afschriften van oorspronkelijke stukken bijeengebracht, allerlei inlichtingen gevraagd, de plaatsen, waar de hoofdfeiten geschied zijn, persoonlijk bezocht. MERULA's beeltenis, eene kopie naar de oorspronkelijke schilderij in het Weeshuis te Brielle, dat door den martelaar is gesticht, hangt sinds eenigen tijd bij hem in de kamer. Zoo leeft hij met den man, wiens leven hij aan anderen zal doen kennen ²⁾. Daarna zet hij zich aan het schrijven, en teekent 3 Juni 1851 de voorrede van zijn »Angelus Merula, de hervormer en martelaar des geloofs". — Mijne leerlingen en het gansche publiek", zoo teekende hij drie of vier jaar later aan, »ontvingen het werk op de verplichtendste wijze". Ik voeg er bij, dat er in 1855 een tweede druk zonder aantekeningen en bijlagen verscheen, wjl voortdurend en van verschillende zijden de wensch naar eene meer goedkoope uitgave werd vernomen.

Misschien klinkt het vreemd, MOLL omstreeks 1850 te hooren getuigen, dat zijnen leerlingen liefde voor de kerkgeschiedenis van ons vaderland moest worden ingeboezemd. Waren zij alleen dan

vloot, alsmede voor die van een zevental Hanoversche walvischvaarders, voorts voor zijn eigen reisgezelschap en eenige stedelingen, te zamen »eene groote schare". De tekst was Psalm 73 : 28^a. De stuurman van het hospitaalschip zong voor, »en de vreemdelingen verbaasden zich zichtbaar over 't geluid onzer goede Vlaardingers". Geen wonder, vooral bij het zingen van liederen als Ps. 68 vs. 10, en 72 vs. 11.

¹⁾ Uit dit huwelijk zijn de volgende kinderen geboren: JAN WILLEM, CORNELIA ELISABETH ANNA CHARLOTTE, HENRI ELISA (jong gestorven), GOSWIN en ELISABETH CATHARINA GERARDA.

²⁾ MOLL zelf heeft de hier beschreven practijk in theorie gebracht in zijne beoordeeling van SCHOTEL's werk *De abdij van Rynsburg* (zie de *Bydragen* van NIJHOFF, dl VIII, Arnh. 1852, Aankondigingen, blz. 118).

ongevoelig gebleven voor een vak van wetenschap, dat, om van vroegere tijden niet te gewagen, in de eerste helft der negentiende eeuw heel wat beoefenaars had gevonden? Hadden, wat de geschiedenis van afzonderlijke kerkgenootschappen betreft, YPEIJ en DERMOUT, CHAMER en BLAUPOT TEN CATE, SCHULTZ JACOBI en DOMELA NIEUWENHUIS te vergeefs gearbeid? Was de poging van GLASIUS, om eene volledige »Geschiedenis der Christelijke kerk en godsdienst in de Nederlanden" te schrijven, zoo ten eenenmale mislukt? Waren monographieën als de »Verhandeling over de Broederschap van G. Groote" door DELPRAT, het »Kerkelijk Dordrecht" van SCHOTEL, »Neêrlands bededagen en biddagsbrieven" van KIST, zonder invloed gebleven? Hadden prijsvragen als die van de Godgeleerde Faculteit te Utrecht over de oorzaken en gevolgen van het Utrechtsche schisma, die der Tweede Klasse van het Koninklijk Nederlandsch Instituut over de invoering van het Christendom hier te lande, en die van het Haagsch Genootschap over Erasmus als Nederlandsch kerkhervormer en over de Liturgische schriften der Nederlandsche Hervormde kerk, geene gewenschte beantwoording gevonden? Had niet de tweede der genoemde prijsvragen twee even bevoegde pennen in beweging gebracht, waarvan de eene zich straks aan de historie der Nederduitsche Hervormde kerk in Friesland zou wijden, en de andere zich aan eene Vaderlandsche Kerkgeschiedenis in haar geheelen omvang ging wagen? Wat meer zegt, bestonden er niet reeds twintig deelen of jaargangen van het »Archief" van KIST en ROYAARDS, dat toch heette inzonderheid aan de kerkelijke geschiedenis van Nederland te zijn toegewijd, en nevens de verhandelingen der twee verdienstelijke redacteers, kostelijke bijdragen van BORSIUS, de beide CLARISSE's, AB UTRECHT DRESSSELHUIS, HERINGA, L. J. F. JANSSEN, SWALUE, VORSTMAN en anderen bevatte? En bovenal, hadden niet dezelfde KIST en ROYAARDS, zonder tegenspraak de eerste mannen van het vak in ons land, niet reeds meer dan vijf en twintig jaren in de benijdenswaardig gunstige gelegenheid verkeerd, om bezielend te werken op de honderden jongelingen, die aan onze twee grootste academiën hunne leerlingen waren?

Dat dan toch de bezieling niet tot verwante kringen, met name dien van Amsterdam, was doorgedrongen, blijkt voldoende uit de

aangehaalde woorden van MOLL; want waarlijk, hij was de man niet, om zoo iets te schrijven, tenzij hij er goede redenen voor had. Zelfs is het zeer te betwijfelen, of te Leiden en Utrecht zelve de invloed wel groot was. Een volkomen bevoegd beoordeelaar, die nader dan ik stond bij de tijden, waarvan wij thans spreken, de nauwkeurige en scherpzinnige Dr. SEPP, schrijft dienaangaande: »beide mannen hebben jaren lang dit vak onderwezen en toch slechts zeer enkelen hunner hoorders in medebeoefenaars weten te herscheppen" ¹⁾. Hij wijt dit vooral aan de richting, die KIST en ROYAARDS aan hunne eigene kerkhistorische studiën gaven en die hij niet beter weet te omschrijven, dan door haar de antiquarische te noemen. Met alle waardeering van de zorg en moeite, aan het afdrukken van oude stukken besteed, en met volledige erkenning van het nut, dat vele dier stukken meer nog voor een toekomstig dan voor het thans studeerend geslacht kunnen hebben, vraagt hij, of eene richting, die zich voornamelijk bij het verzamelen van bouwstoffen bepaalt, wel geschikt is, om lust en liefde voor de beoefening eener wetenschap op te wekken. Naar ik meen, volkomen te recht. Het »Archief" is inderdaad te veel een archief gebleven, om anderen met geestdrift voor het vak te vervullen, en de wijze, waarop de beide redacteurs ook in hunne overige werken de vaderlandsehe kerkgeschiedenis behandelden, was bij den een te specieel en dor, bij den ander te omslachtig en would-be-pragmatisch, om jonge harten te kunnen bekoren. Dit neemt niets weg van de onschatbare diensten, die het »Archief" alreede heeft bewezen en steeds meer zal blijven betoonen, en heeft volstrekt niet ten doel, den rechtmatigen roem van KIST en ROYAARDS in het minst te verkleinen. Het is alleen gezegd tot verklaring van het feit, dat MOLL omstreeks 1850 meende, iets te moeten leveren, dat zijnen leerlingen liefde voor de kerkgeschiedenis van ons vaderland inboezemen kon.

Deze kleine uitweiding naar aanleiding van den »Angelus Merula" moge dienen, om den stand der zaken reeds eenigermate te doen kennen. Wat verder noodig is te weten, zal het tweede

¹⁾ *Geschiedenis der Theologie in Nederland, van 1787 tot 1858*, 3de druk, Leid. 1869, blz. 489 v.

groote werk van MOLL, de »Johannes Brugman», ons kunnen leeren, die in 1854, d. i. in het jaar van ROYAARDS' dood, de pers verliet.

De »Johannes Brugman". MOLL teekende er op de lijst zijner uitgegevene schriften het volgende bij aan: »Als Merula werd dit werk ondernomen als proeve, om mijnen leerlingen te toonen, wat er aan de Vaderlandsche kerkgeschiedenis nog steeds te doen blijft". Wij mogen thans zeggen: niet slechts aan zijne leerlingen, maar aan velen met hen. Want inderdaad, niet alleen de stof, maar ook de gansche wijze van behandeling is hier nieuw.

Wanneer men namelijk de werken van vaderlandsch-kerkhistorischen aard, die aan den »Johannes Brugman" zijn voorafgegaan, — ik zonder hierbij MOLL's eigen «Angelus Merula" niet uit, — met den »Brugman" vergelijkt, dan gevoelt men al spoedig, dat er een onderscheid is. Ik weet dit onderscheid niet beter aan te duiden dan met de woorden uitwendige en inwendige geschiedenis¹⁾. Ginds eene menigte vaak belangrijke feiten en merkwaardige bijzonderheden, met prijzenswaardige vlijt en groote nauwkeurigheid uit allerlei dikwerf zeldzame boeken, handschriften en oorspronkelijke bescheiden bijeengezameld, maar hier, nevens dat alles, het zieleleven van een gansch voorgeslacht. Men lette op den titel, die den inhoud met juistheid teruggeeft: »Johannes Brugman en het godsdienstig leven onzer vaderen in de vijftiende eeuw". Om dat godsdienstig leven is het den schrijver te doen geweest. Dat is hij op het spoor gekomen in de sobere handschriften, die onze op miniaturen azende liefhebbers nauwelijks inzien, maar die vaak grooter schatten in zich sluiten, dan door hen worden gezocht. Het zijn nog dezelfde boekskens — spaarzame overblijfselen van voormaligen overvloed — die weleer in cellen en binnenkamers ter hand zijn genomen tot voeding van de teederste vroomheid: levens van Jezus, passieboeken, sermoenen, tractaten, geestelijke liedekens en dergelijke meer. Deze devotie-boekskens, door de meesten niet opgemerkt, door velen weinig gewaardeerd, door sommigen om dogmatische redenen geminacht, werden als stichtelijke letterkunde onzer vaderen voor MOLL eene bron, ja de

¹⁾ Verg. MOLL zelf in de voorrede van dl. II, st. 2, zijner *Kerkgeschiedenis van Nederland vóór de Hervorming*.

bron bij uitnemendheid, tot kennis van hun godsdienstig leven. Zijne ziel, omdat zij zelve vroom was, verstond de vroomheid ook van die tijden, ook in die bewoordingen, ook in die vormen. En hierdoor heeft hij er zóó over geschreven, dat men, zijn werk lezende, de devoten van vóór vier en vijf eeuwen liefkrijgt, en iets gevoelt van de gemeenschap der heiligen over de graven van al die tijden heen.

De »Johannes Brugman», al bleef hij minder populair dan de »Angelus Merula», werd vooral bij de geleerden zeer gunstig opgenomen. Niet slechts de geschiedkundigen, maar ook de taalbeoefenaars waardeerden hem zeer. Ook KIST sprak er lof van ¹⁾, en wat meer zegt, een rond jaar na ROYAARDS' dood — het geschiedde juist op den morgen, toen MOLL bezig was met het opmaken van de lijst zijner uitgegeven geschriften en daarbij het ontmoedigend oordeel van den voormaligen leermeester over zijne »Geschiedenis van het kerkelijke leven» opteekende — kwam hij den ouden leerling onverwachts het voorstel doen, ROYAARDS' plaatsvervanger te worden bij de verdere uitgave van het »Archief». Slechts aarzelend en niet dan op grooten aandrang werd het voorstel aangenomen, en zoo ontstond de vierde serie van het werk onder den veranderden titel van »Kerkhistorisch Archief, verzameld door KIST en MOLL». De nieuwe redacteur, voor eene wijle terugkeerend tot den tijd der Hervorming, opende het eerste deel met eene keurige monographie over »Joannes Anastasius Veluanus en Der Leken Wechwyser».

Inmiddels was er iets anders geschied, dat allerminst aan deze plaats mag worden vergeten. Nadat bij Koninklijk Besluit van 23 Februari 1855 eenige gewone leden voor de Letterkundige Afdeeling der Koninklijke Akademie van Wetenschappen waren benoemd, werden weldra door dezen de overige onder Zijner Majesteits goedkeuring gekozen. Tot de eerst gekozenen behoorde ook onze MOLL. Den 24sten Maart had zijne benoeming plaats, en den 14^{den} Mei was hij als lid tegenwoordig bij de eerste vergadering, die de genoemde Afdeeling hield. Bijna het vierde eener eeuw heeft hij zijne plaats met eere vervuld. Zeer getrouw in het bijwonen der vergaderingen, nam hij vele malen aan de discussiën

¹⁾ Zie KIST en ROYAARDS, *Nieuw Archief*, dl. II, blz. 440.

deel, behoorde bij herhaling tot rapporteerende commissiën, wier woordvoerder hij veelal was ¹⁾, deelde als lid der Commissie voor de overblijfsels der vaderlandsche kunst, gedurende de tien jaren van haar bestaan ijverig in haar veelomvattenden en nuttigen arbeid ²⁾, leverde meerdere bijdragen voor de »Verslagen en mededeelingen», waarvan ik slechts die over den »Staat van het kerkgezag in Nederland tijdens de opkomst en den bloei der Oud-Nederlandsche muziekschool», en vooral die over »Gozewijn Comhaer, een Nederlander aan het hoofd der Kerk van IJsland» behoef te noemen, om hare belangrijkheid in herinnering te brengen, en leverde, na den dood van het medelid DELPRAT, het »Levensbericht» van dezen zeer door hem gewaardeerden man ³⁾. Daarenboven, gelijk een werk van hem het eerste in de rij onzer »Verhandelingen» is geweest ⁴⁾, zoo was ook nog de laatste arbeid, dien hij volbracht heeft, voor deze werken in quarto bestemd ⁵⁾. Aan de oudste leden in ons midden zal het nog wel heugen, welk een indruk het in de zitting van 8 December 1856 maakte, toen MOLL uit een handschriftje van slechts één palm hoog, iets minder breed, en bestaande uit negen blaadjes perkament, van wier achttien zijden slechts twaalf waren beschreven, de gansche boekerij van het St. Barbara-klooster te Delft reconstrueerde, en daardoor niet alleen een aanschouwelijk beeld van dergelijke liberieën ontwierp, maar tevens een overzicht gaf van de geschriften, die in de veertiende en vijftiende eeuw wijd en zijd door den lande verspreid waren en aan duizenden een dagelijksch zielevoedsel verschaften. Helaas, ik mag er niet bijvoegen: wij allen herinneren ons nog, hoe hij ons niet lang vóór zijnen dood in kennis stelde met zijne verhandeling over »Geert Groote's Dietsche vertalingen». Den 12den Mei 1879 zou hij het hebben gedaan. Reeds stond het op

¹⁾ Zie *Verslagen en mededeelingen der Koninklijke Akademie, Afdeling Letterkunde*, dl. III, blz. 68 v., dl. V, blz. 66, dl. VI, blz. 262; tweede reeks, dl. VII, blz. 3, 315.

²⁾ Zie de *Jaarboeken* der Akademie over 1861—1871.

³⁾ Zie over dit alles de lijst van MOLL's uitgegeven geschriften achter dit levensbericht.

⁴⁾ Namelijk *De boekerij van het St. Barbara-klooster te Delft*.

⁵⁾ Namelijk *Geert Groote's Dietsche vertalingen*.

den beschrijvingsbrief. Doch ongesteldheid verhinderde hem, de vergadering bij te wonen, en hij zag zich genoodzaakt, onzen Secretaris te verzoeken, een gedeelte voor te lezen en daarna dezen arbeid uit zijnen naam voor de werken der Akademie aan te bieden. Aldus geschiedde. Het uitvoerig stuk werd naar gewoonte in handen eener commissie gesteld, en deze bracht met hooge ingenomenheid haar verslag uit in de zitting van 9 Juni ¹⁾. Die zitting woonde MOLL nog bij. Hij scheen krachtiger dan sinds eenige maanden. Maar het was de laatste maal, dat wij hem in ons midden aanschouwden. Toen den 8sten September daaraanvolgende de vergaderingen werden hervat, waren de eerste woorden van onzen Voorzitter eene warme hulde aan den man, die drie weken te voren was ontslapen. Niet ten behoeve van u, mijne Heeren, die het zelve heb gehoord, maar ter wille van degenen, die dit levensbericht zullen lezen, zij het mij vergund, uit dat welsprekend woord althans deze treffende beeldspraak te herhalen: »Hij bracht geen geld van anderen in omloop, maar sloeg zelf munt uit het edelst metaal, met zijn eigen stempel er op'' ²⁾.

Want inderdaad, alles wat MOLL geschreven heeft, draagt een eigen merk, waarin men zich niet bedriegen kan, en munt uit door eene degelijkheid, die zich zelfs dáár openbaart, waar het minder om de wetenschap zelve, dan wel om bekendmaking van hare resultaten in wijderen kring, hare zoogenaamde populariseering, te doen is. Toen ik nog bij hem op de collegebanken zat, hoorde ik hem reeds zeggen: »Populaire werken worden meestal uit armoede geschreven; het moet nooit anders dan uit rijkdom geschieden. Hij alleen schrijft goed populair, die over hetzelfde onderwerp ook wel een wetenschappelijk boek schrijven kan''. Hij kon zich dan ook van ganscher harte ergeren over werken van zoogenaamd populair-wetenschappelijken aard, waaraan geene bronnenstudie ten grondslag lag. Wat hem zelve betreft, hij heeft ook hierin zijne conscientie rein bewaard. Zelfs in de schijnbaar eenvoudigste opstellen herkent ieder, die met de bronnen vertrouwd is, den man van eigen onderzoek. Hetzij men in de »Geschiedenis

¹⁾ Zie *Verslagen en mededeelingen*, 2de reeks, dl. IX, blz. 108. Het verslag zelf is afgedrukt aldaar, blz. 217—221.

²⁾ Verg. *Verslagen en mededeelingen* als boven, blz. 136.

der Christelijke kerk" of in de »Geschiedenis der Christelijke kerk in Nederland", beiden te Amsterdam bij PORTIELJE uitgegeven, de door hem geleverde tafereelen leest; hetzij men de opstellen van zijne hand in den »Kalender voor de Protestanten in Nederland" inzielt; hetzij men hem in het »Christelijk Maandschrift" over de Gemeente des Gekruisten onder het kruis, in het »Scheffer-Album" over AUGUSTINUS en MONICA, in TAUREL'S »Christelijke kunst in Holland en Vlaanderen" over Nederlandsche miniaturen, ja in een »Volks-Almanak" over THOMAS a KEMPIS, of zelfs in de »Nieuwe Rotterdamsche Courant" over de Oud-Roomsch-Katholieken in Nederland hoort handelen, altijd getuigt zijn werk van degelijke, zelfstandige studie. De groote kunst in deze opstellen is alleen, dat voor de niet-ingewijden verborgen blijft, wat al nasporing er aan is voorafgegaan.

Doch reeds te lang heb ik doen wachten op de bespreking van het werk bij uitnemendheid, waarmede MOLL onze letterkunde verrijkt heeft. Hierover, als zijnde het hoogste wat hij heeft geleverd, wilde ik in de laatste plaats handelen.

Ik begin met in herinnering te brengen, dat de Tweede Klasse van het voormalig Koninklijk Nederlandsch Instituut in 1838 eene prijsvraag had uitgeschreven over de Geschiedenis der invoering van het Christendom in deze landen, en dat de bekroning was ten deel gevallen aan den hoogleeraar ROYAARDS. Deze nu, die reeds vroeger plan had gehad, een »Handboek der Nederlandsche Kerkgeschiedenis" te schrijven, en aan de verwezenlijking daarvan gedurende eenige jaren zijne uren had gewijd, besloot thans, indien hem levenskrachten en tijdruimte geschonken werden, de genoemde geschiedenis op de thans begonnen breedere wijze voort te zetten ¹⁾. Een grootsch plan, dat de vaderlandsche kerkgeschiedenis in haar geheelen omvang bedoelde.

Het eerst lag de Geschiedenis van het Christendom en de Christelijke kerk gedurende de middeleeuwen aan de beurt. Hiervan verscheen in 1849 het eerste deel, in 1853 het tweede. Met nog een derde, waarin alles, wat op de leer, den eeredienst, de kerke-

¹⁾ Zie de voorrede van ROYAARDS' *Geschiedenis der invoering en vestiging van het Christendom in Nederland*, en die van zijne *Geschiedenis van het gevestigde Christendom en de Christelyke kerk in Nederland*, dl. I.

lijke tucht enz. enz. betrekking had, behandeld zou worden, zou dit tijdperk worden gesloten. Doch de dood kwam tussehenbeide. ROYAARDS stierf, toen het jaar 1854 nauwelijks een aanvang had genomen.

Thans scheen het onvoltooide werk, waarmede men zich ten minste behelpen kon, de grootste hinderpaal te zullen worden voor iedere poging, om iets volledig — ik mag ook wel zeggen iets beters — te leveren. Immers, wie zou de stof, waaraan nu eenmaal de naam van ROYAARDS verbonden was, andermaal ter hand durven nemen? En, indien al iemand optreden mocht, die daartoe den moed had, zou hij ook een uitgever kunnen vinden, die er zich aan waagde? MOLL zelf heeft er blijkbaar in den beginne niet aan gedacht. Op den meergenoemden 6den Januari 1855, toen hij de lijst van het tot dusver door hem uitgegevene opmaakte, schreef hij: »Ik wenschte, dat ik maar één groot werk voor mijn gansche leven had. Dat leert den schrijver en de lezers het best". Wij zien hem dan ook in de eerstvolgende tijden met den meest verschillenden arbeid bezig. Van 1855 tot '57 verschijnen, behalve allerlei kleinere zaken, de tweede druk van zijn »Angelus Merula'', de tweede, verbeterde van zijne »Geschiedenis van het kerkelijke leven'', de »Johannes Anastasius Veluanus'', de »Boekerij van het St. Barbara-klooster te Delft''. Hij schrijft, als mederedacteur van het »Bijbelsch Woordenboek'', de »Geschiedenis der Christelijke kerk in Nederland'' en het »Kerkhistorisch Archief'', artikelen voor het één, tafereelen voor het ander, bijdragen voor het derde. Een bont allerlei, een planlooze arbeid, een versnipperde kracht. En dat bij een man, die de éénheid in het werken zoo liefheeft! Mij duukt, hij moet een mishagen hebben gehad in zijne eigene manier van doen, en het zou mij niet verwonderen, dat hij hierdoor te meer is gedreven tot den éenen grooten arbeid, dien hij na tweejarige omzwerving met vromen moed aanvaardde. Ik zeg: met vromen moed; want ziehier, wat hij zelf er den 19den Februari 1857 van schreef; men kan er tevens den tijd uit leeren kennen, waarin de ontvangenis van zijn klassiek werk heeft plaats gehad. »In deze maand'', zoo teekende hij aan, »begon ik te arbeiden aan een Handboek voor de Kerkgeschiedenis van Nederland. Het is zonderling, dat dit nu moet geschieden, daar ik mij ten gevolge

van een hardnekkigen hoest zeer zwak gevoel en het Memento mori mij gedurig voor den geest staat. Maar het is een goed werk, waarnaar ik de hand uitstrek. Als historicus kan ik voor mijn land en kerk niets nuttigers ondernemen. Toch zie ik er tegen op, al moge mijn Vader mij ook nog te leven geven. Dat Handboek zal altijd een uiterst gebrekkig werk wezen. Maar één moet er zich het eerst aan wagen! Deus mihi adjutor sit!"

Intusschen ging het jaar 1857 nog grotendeels onder verschillende bezigheden voorbij. Eerst in den winter van '57 op '58 kon hij bijna uitsluitend aan zijne Nederlandsche kerkhistorie arbeiden. Den 25sten Juni van laatstgenoemd jaar (1858) gevoelde hij zich gereed, om na de groote vacantie zijn college over dit vak te openen. En zoo deed hij ook. Gelukkig werd het college door de studenten zéér gewaardeerd en trouw bijgewoond. Dit was de eerste en niet geringe aanmoediging bij deze grootsche onderneming.

Van nu af bepaalde MOLL'S werkzaamheid zich bijna uitsluitend tot dit ééne groote onderwerp. Wel schreef hij nog, om slechts de belangrijkste opstellen te noemen, over »Gerlach Peters en zijne schriften», over »Bisschop Adelbolds commentaar op een metrum van Boëthius» en over »Acht collatiën van Johannes Brinckerinck» (drie verhandelingen in het »Kerkhistorisch Archief», die reeds voldoende zouden zijn, om iemand een wetenschappelijken naam te doen verwerven), maar zijne »Kerkgeschiedenis van Nederland vóór de Hervorming» was en bleef zijne levenstaak. Ten slotte geene enkele kleine munt meer, maar deze ééne groote alleen »van het edelst metaal, met zijn eigen stempel er op», den stempel van grondige bronnenstudie, allesomvattende belezenheid, gepaste verdeling der stof, heldere voorstelling, nauwkeurige bewerking, heiligen ernst en gemoedelijke vroomheid, als in één bundel te zamen verbonden. Maar wie in de geheimen der werkkamer, waar dit boek werd geschreven, een weinig is ingewijd, zal zich niet verwonderen over den geest, die er uit ademt. Laat mij er één van noemen, opdat duidelijk blijke, in welke stemming het is geboren. In een brief van 11 October 1862, één van die brieven, waarin een man volkomen intiem mag zijn, schreef MOLL aldus: »Gister avond en van morgen heb ik de eerste bladzijde mijner Geschiedenis van de Nederlandsche kerk voor de pers gesteld. Ik

ben er niet zonder vele ernstige overleggingen en gebeden toe overgegaan. Het is de grootste onderneming van mijn leven. Veel kracht van boven zal ik behoeven, om het gelukkig te voltooijen. Maar ik stel er mij wat goeds van voor, voor anderen en mijzelfen”.

Zoo was dan nu MOLL, ofschoon in grondige en nauwkeurige manier van werken veel meer met KIST te vergelijken, tot den arbeid van ROYAARDS ingegaan. Van 1864 tot 69 verschenen op echt Hollandsch papier de vijf banden, waaruit dit werk bestaat; in 1871 volgden de »Registers”, die een boek als dit eerst recht bruikbaar maken. Zal ik het uitvoerig beschrijven? Doch waartoe zou dat dienen? Daarom, den een tot herinnering, den ander tot aanwijzing, slechts dit. De schrijver verdeelt den vóór-reformatorischen tijd in twee perioden. De eerste omvat de opkomst en vestiging der Nederlandsche kerk, van de eerste helft der zevende tot den aanvang der elfde eeuw. Haar handelt hij in één deel af. De tweede kenschetst hij als die van de ontwikkeling der Nederlandsche kerk in haar Roomsche-Katholiek karakter, van het begin der elfde tot in de eerste helft der zestiende eeuw. Aan haar wijdt hij zijn tweede deel, dat echter wegens de uitgebreidheid der stof in vier stukken is gesplitst. Vandaar de reeds genoemde vijf banden. Als hoofdonderwerpen behandelt hij in dit tweede deel achtereenvolgens het bisdom en de bisschoppen van Utrecht, de geestelijkheid en de kerkelijke organisatie, de kloosterlingen, het kloosterleven en de kloosterhervorming, school, wetenschap en letteren, kerkleer en kettersche bewegingen, heilige plaatsen, tijden en handelingen, kerkelijke zeden en zedelijk-godsdienstige volkstoestand. Het is in breeder afmetingen ongeveer dezelfde orde van zaken, als in het eerste deel.

Reeds uit deze dorre opgave blijkt, dat nevens het uitwendige ook nu weer het inwendige tot volkomen recht is gekomen. De man, die weleer het kerkelijk leven der eerste Christenen, en later het godsdienstig leven onzer vaders heeft beschreven, ruimt ook nu zoowel aan het kerkelijke als aan het godsdienstige eene breede plaats in. Naast de historie der bisschoppen een volledig overzicht van de kerkelijke organisatie; naast de beschouwing van de kloosterlingen en de kloosterorden, ook die van het kloosterleven en de kloosterreformatie; naast de geschiedenis der scholen

eene karakteristiek van het onderwijs; naast die der letteren eene breede ontwikkeling van de stichtelijke literatuur; naast een gedeelte over de kerkleer een veel uitvoeriger over den eeredienst; naast een hoofdstuk over de kerkelijke zeden een veel grooter over den zedelijk-godsdienstigen toestand des volks. Wie voortaan iets van het zieleleven onzer vaders en van hunne kerkelijke maatschappij wil weten, zal niet minder dan hij, die de uitwendige lotgevallen hunner kerk wenscht te kennen, met dit werk van MOLL moeten raadplegen; en wie, hetzij eene volledige Kerkgeschiedenis van Nederland ná de Hervorming, hetzij eene Geschiedenis van één onzer vaderlandsche kerkgenootschappen wil schrijven, zal, op straffe van een eenmaal veroverd standpunt wederom prijs te geven en de wetenschap eene rugwaartsche beweging te doen maken, niet minder de geschiedschrijver van het godsdienstig-zedelijk en kerkelijk leven, dan die van de uitwendige fata der kerk moeten zijn.

Er is nog iets, wat dit werk van MOLL eigenaardig kenmerkt. Hij zelf heeft eens aan deze plaats — het was in Januari 1872, toen hij zijn keurig levensbericht van DELPRAT voordroeg — de wetenschappelijke boeken, die voortreffelijk mogen genoemd worden, in twee klassen verdeeld. Tot de eerste bracht hij die, waarin een of ander onderwerp, om zoo te zeggen, is afgehandeld; tot de tweede die, waarin de volheid der stof geenszins is uitgeput, maar die tot allerlei nadere onderzoekingen aanwijzingen doen en aanleiding geven ¹⁾. Tot deze laatste soort bracht hij destijds het welbekende werk van DELPRAT; wij brengen daartoe thans met veel grooter recht zijne eigene »Kerkgeschiedenis van Nederland vóór de Hervorming». En wanneer het waar is, wat hij aldaar heeft geschreven ²⁾, dat niet hij alleen recht heeft op zijn geluk te roemen, die aan de eischen eener wetenschap voldoet, maar dat ook hij, die hare behoeften aan anderen bekend maakt, op een niet geringen zegen mag hopen, dan zal de zegen op dezen arbeid niet gering kunnen zijn. Meer dan honderd onderwerpen zijn daarin tot meer gezette behandeling opgegeven. Zij vullen — en

¹⁾ Zie het *Jaarboek van de Koninklyke Akademie van Wetenschappen voor 1871*, blz. 80 v.

²⁾ Dl. II, st. 1, op 't einde der Voorrede.

zooverre mij bekend is, hebben wij hier het eerste voorbeeld van dien aard in de gansche wetenschappelijke wereld — een eigen alphabetisch register. Sommige van die onderwerpen zijn sedert door hem zelve en anderen ter hand genomen, bijv. de Abdij van Aduard, de Bedevaarten onzer vaders, Bonifacius, Gozewijn Comhaer, de Congregatie van Windesheim, het Kerkelijk drama, Caesarius van Heisterbach en zijn *Dialogus miraculorum*, Gerard Zerbolt van Zutphen en zijne schriften, maar tal van andere blijven nog ter bewerking over. Zoo is dan reeds gebleken, en nog veel meer zal van lieverlede kunnen blijken, dat MOLL's klassieke »Kerkgeschiedenis van Nederland vóór de Hervorming" niet slechts als voldragen vrucht te haren tijde, maar ook als vruchtbare moeder voor volgende jaren, eene zeldzaam groote beteekenis heeft voor onze vaderlandsch-kerkhistorische wetenschap.

Het werk, dat zooveel voortreffelijks in zich vereenigde, en waaraan men — maar dit is dan eene opmerking uit groote liefde — zou kunnen toewenschen, dat het, ofschoon meer leerboek dan leesboek, geschreven mocht zijn in dien liefelijk-zonnigen stijl, waarvan MOLL blijkens vroegere uitgaven het geheim bezat, werd in binnen- en buitenland, door Protestanten en Roomschen, met hooge waardeering, ja, ondanks verschil van dogmatischen aard, met dankbaarheid ontvangen. Het deed den man, dien niemand vreemd was, in wien hij iets van Christus vond, en die daarom bij Roomsche- en Oud-Roomsche-Katholieken, bij Protestanten van allerlei naam, bij vrijzinnigen en rechtzinnigen, ja bij ieder die nog iets vrooms had, dat vrome wist te erkennen ¹⁾, — het deed hem waarlijk goed, wederkeurig van andersdenkenden welwillende beoordeelingen en waardeerende brieven te ontvangen, allermeeft dan, wanneer hem daaruit bleek, dat er nog ruime harten waren, voor wie eenheid des geestes meer was dan eenheid in de leer.

¹⁾ Het is een eigenaardig verschijnsel, dat MOLL voor de eer der Oud-Roomsche-Katholieken in Nederland opkwam, toen hij haar vond aangerand door den Hoogleraar J. A. DE RIJK in diens brochure *Respicie finem*. Hij deed het met groote warmte in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* van 18 Mei 1872. Het stuk, dat door den Heer DE RIJK in *De Maasbode* van 23 Mei daaraanvolgende werd beantwoord, maakte veel indruk en bleef ook in het buitenland niet onopgemerkt.

Met zijne »Kerkgeschiedenis van Nederland vóór de Hervorming» had MOLL het hoogste geleverd, wat hij leveren kon. Toen hij dezen reuzenarbeid in 1871 met de uitgave der reeds genoemde »Registers» besloot, was hij den zestigjarigen leeftijd nabij. Een tweede werk, aan dit eerste gelijk, kon hij met gegronde hoop op gelukkige voltooiing niet meer ondernemen. Het zou dan ook de Kerkgeschiedenis van Nederland ná de Hervorming hebben moeten zijn, en, gelijk ik vroeger reeds te kennen gaf, met al zijne liefde voor het Protestantisme was hij de man niet, om de meer ruwe grootheid van het Reformatie-tijdperk zonder huivering te aanschouwen, en geen weerzin te gevoelen bij al het kerkelijk krakeel, drie eeuwen lang. Toch was het hem gedurende de acht laatste jaren van zijn leven eene pijnlijke leegte, dat hij geen »groot werk» meer had. Hij was langen tijd aan zulke breede afmetingen gewoon geweest, en zag zich thans binnen de enge grenzen van kleinere onderwerpen beperkt. In de »Studiën en bijdragen op 't gebied der historische theologie», die hij met zijn Amsterdamschen ambtgenoot, ons medelid DE HOOP SCHEFFER, uitgaf, leverde hij, wat hij zelf »kleinigheden» placht te noemen. Alleen zijne voor onze Akademie geschreven »Gozewijn Comhaer» en »Geert Groote's Dietsche vertalingen», twee verhandelingen, die hem lang hebben beziggehouden en waaraan breede onderzoekingen ten grondslag liggen, beschouwde hij, gelijk zij in vollen nadruk zijn, als zaken van meer gewicht. Ook schreef hij gedurende dat zelfde tijdperk in TAUREL'S »Christelijke kunst» met groote liefde over Nederlandsche miniaturen en de Glasschilderkunst in Nederland. In één woord, de altijd werkzame man zat nooit stil, en, al had hij geen »groot» werk meer omhanden, in menigen arbeid van kleineren omvang legde hij de vruchten van vroeger en later onderzoek voor anderen neder.

Zoo heeft hij zijne loopbaan als wetenschappelijk schrijver van 1844 tot '79, d. i. in vijf en dertig jaren, met nooit verflauwden ijver volbracht. Eerst de zoogenaamde Christelijke archaeologie, daarna de kerkgeschiedenis van Nederland dienende, heeft hij zich zelve en haar eene blijvende plaats verzekerd. Aan hare beoefening, die zich tot dusverre meer tot het uitwendige had bepaald, heeft hij eene nieuwe richting, die naar het inwendige, gegeven.

Ofschoon zich een paar malen in het tijdperk der Hervorming bewegende, heeft hij zich bijna uitsluitend tot de vóór-reformatorische periode bepaald. Zijn hoofdwerk is de »Kerkgeschiedenis van Nederland vóór de Hervorming», die hij tusschen zijn vijfzigste en zestigste levensjaar, in de volle ontplooiing zijner wetenschappelijke kracht in het licht zond. Deze klassieke arbeid, gelijk hij de samenvatting is van alles, wat de ijverigste studie en meest zeldzame belezenheid uit boeken en handschriften tot dusverre bijeenbrengen kon, is reeds geworden en belooft nog veel meer te zullen worden het uitgangspunt van steeds nieuwe onderzoekingen in allerlei richting op het daarin omschreven gebied.

En zoo ben ik als vanzelf genaderd tot het laatste gedeelte van dit levensbericht. De vraag, hoe MOLL is geworden en wat hij als wetenschappelijk man te beteekenen heeft gehad, hoop ik genoegzaam te hebben beantwoord. Mij blijft nog over, te spreken van hetgeen hij voor anderen, met name voor zijne leerlingen is geweest. Want hij had den dubbelen zegen, reeds op vier en dertigjarigen leeftijd tot het hoogleeraarsambt te worden geroepen, en daarin drie en dertig jaren te mogen verkeerren. Wel is waar bekleedde hij slechts een leerstoel aan eene stedelijke inrichting — immers de Staat, ofschoon daartoe reeds vroeger in de gelegenheid, heeft zijne waarde eerst in 1860 erkend, door hem tot opvolger van KIST te Leiden te benoemen ¹⁾, en ook toen nog niet hoog genoeg geschat, om aan zekere, uit liefde voor zijn aangevangen groot werk door hem gestelde voorwaarde te voldoen, — maar het schijnbaar eenvoudig Athenaeum Illustre te Amsterdam is daardoor de eenige kweekplaats voor de vaderlandsche kerkgeschiedenis in Nederland geworden en meer dan vijf en twintig jaren gebleven.

Ik zelf heb aan dat Athenaeum mijne gansche wetenschappelijke opleiding ontvangen, en zal nooit vergeten, wat ik verschuldigd

¹⁾ KIST zelf, wiens ingenomenheid met zijn leerling MOLL steeds was toegenomen, had meermalen zijne hoop en verwachting te kennen gegeven, dat deze na zijn aftreden zijn opvolger worden zou.

ben aan de mannen, onder wier invloed ik daar heb gestaan. Ik schroom zelfs niet, hiervan openlijk te getuigen, al zijn sommigen hunner nog in leven. Korten tijd hoorde ik nog den smaakvollen BOSSCHA, daarna publice en privatim onzen zoo degelijken Boor. Onze VETH had mij reeds wetenschappelijk leeren werken, eer ik de collegekamer van MOLL betrad. SAMUEL MULLER scherpte mijn blik, om te zien, wat er voor homiletisch gebruik zat in een tekst; DES AMORIE VAN DER HOEVEN schonk mij het levend voorbeeld eener indrukwekkende voordracht. Wie van minder overwegenden invloed op mij geweest zijn, ga ik hier voorbij, ofschoon niemand hunner zonder beteekenis voor mijne vorming is gebleven. Daarentegen, buiten den kring der eigenlijk gezegde leermeesters, gedenk ik met warme vereering aan den genialen »MARTINUS'', zoo vaak hij zijne machtige improvisatiën als een vruchtbaarmakenden stroom over ons jongeren uitstortte. En Amsterdam had in de jaren tusschen '50 en '60 ook in ruimeren kring nog zooveel, dat voor jongelieden, die hunne studiën niet tot de eischen van een examen, en hunne opleiding niet tot de grenzen van hun eigen vak beperkten, allerheilzaamst kon wezen. Toen, gelijk later, bracht de Maatschappij tot bevordering der Toonkunst de scheppingen der groote meesters ten gehoor, en gaf »Arti et Amicitiae'' te aanschouwen, wat eigen land op het gebied der schilderkunst voortbracht, of wat, op doortocht naar het buitenland, eene wijle in de hoofdstad vertoeven mocht. De Hollandsche Maatschappij had nog stampvolle zalen, als onze groote letterkundigen er optraden, en — de profetenzoon DA COSTA, dien men, jong zijnde, moet hebben gehoord, om te weten welk eene vormende kracht er in hem was, hield nog zijne geniaal-zonderlinge voordrachten op het Rusland.

Ziedaar eenige van de opvoedende elementen, die bij den één meer, bij den ander minder, bij sommigen rechtstreeks, bij anderen slechts zijdelings, maar toch bij allen eenigermate, werkten op de vele jongelieden, die in dat bloeitijdperk van MOLL's professoraat — hij zelf was gewoon, het als zoodanig aan te duiden — deels als studenten aan het Athenaeum Illustre, deels als alumnen der te Amsterdam gevestigde seminariën, op zijne collegebanken zaten. Hij was toen in de dagen zijner volle, mannelijke kracht, eene sympathieke persoonlijkheid en een geboren docent. Hoewel vol-

gens zijne aanstelling verplicht, ook onderwijs in de exegese en de dogmatiek te geven — aan de eerste wijdde hij twee, aan de laatste vier uren in de week — was toch, gelijk ieder licht begrijpen kan, de kerkgeschiedenis het vak, waarin hij eigenlijk leefde. Op het elfuurs-college van Dinsdag, Woensdag, Donderdag en Vrijdag zag men hem eerst recht in zijn element, en wie hem dáár niet heeft gehoord, die heeft MOLL niet gehoord. Terwijl ik er over spreek, rijst alles weer voor het oog mijner verbeelding op. Ik zit weer bij hem op de banken. Hij staat weer achter zijn eenvoudigen kathedr. Rustig slaat hij het college-heft open, en dicteert, met licht nasaal-geluid en eigenaardige stembuiging, het korte opschrift eener »observatio”. Daarna begeeft hij zich tot de langzame lectuur van hetgeen hij aangaande het te behandelen onderwerp heeft opgeteekend. Eenige volzinnen, — en naar aanleiding van hetgeen daarin is voorgekomen, begint hij vrijuit te spreken. Geldt het een schrijver, hij verhaalt eene karakteristieke bijzonderheid, zoodat men den man niet licht weer vergeet. Betreft het een merkwaardig boek, hij laat het zien, bespreekt de wetenschappelijke waarde er van, en verzuimt niet, den gemiddelden auctie-prijs te noemen. Loopt het over een historisch feit, hij zet het kort en helder uiteen; de personen beginnen voor hem te leven; wjl hij ze zelf ziet, doet hij ze ook anderen aanschouwen. Komt hij een onderwerp tegen, dat òf nog nooit òf slechts gebrekkig is behandeld, dan blijft hij niet in gebreke, te zeggen: »Een geschikt onderwerp voor eene dissertatie, mijne Heeren; hierover wachten wij nog altijd eene monographie; wie de stof behandelt, zal er genoeg van hebben”. Naar gelang van de zaken, die hij bespreekt en geen oogenblik uit het oog verliest, grijpt hij, ter verduidelijking of bij wijze van analogie, nu eens uit de geschiedenis der kunst, dan eens uit de voortbrengselen der literatuur, dan weer uit hetgeen hij in den vreemde gezien heeft. Soms neemt hij aanleiding uit een pas verschenen boek, soms uit eene schilderij, die juist is ten toon gesteld, of uit een oratorium, dat ten gehore zal worden gebracht, maar het blijft zich altijd om zijn onderwerp bewegen en stelt dit te beter in het licht. Komt er eene hoogere bezieling over hem, dan treedt hij onwillekeurig een paar schreden zijwaarts, en gaat òf met den elleboog op den

katheder leunen, of geheel vrij daarnaast staan. Onbewust strijkt hij met de vingertoppen over het hooge, edele voorhoofd. Zijne oogen fonkelen. Zijne stem verheft zich. En in warme, altijd waardige taal getuigt hij van hetgeen zijne bewondering heeft opgewekt of zijne verontwaardiging gaande gemaakt. Daarna neemt hij zijne plaats achter den katheder weer in, en gaat op de vroeger beschreven wijze voort met de »observatio'', die aan de beurt ligt.

Zoo was MOLL in de collegekamer, een geleerde met een kunstenaarsziel, een docent met »feu sacré''. De wetenschap, die niemand strenger kon behandelen dan hij, maakte hij tevens dienstbaar aan de ontwikkeling zijner hoorders op het gebied van kunst en goeden smaak, en aan hunne opleiding tot een echt godsdienstig en rein zedelijk leven. En dat was niet minder het geval bij de meer intieme ontmoetingen in huis- en studeerkamer. Wat kon hij, vooral op Zondag-avonden, bij pianospel en zang gezellig zijn! Hoe bezielend en bezielend kon hij ook aan den disch spreken over hetgeen hem op wetenschappelijk gebied bezighield! Zoo hebben zijne leerlingen van omstreeks 1850 met ANGELUS MERULA geleefd en geleeden; zoo die van een paar jaren later den »Johannes Brugman'' zien worden. Neen, geen hunner kan hebben vergeten, hoe naïef de meester verhaalde van die wandeling door den hemel in BRUGMAN'S sermoen, of van het kindeken, dat »pletterde metter hant, dattet water uten beken spranc'', in het middeleeuwsch kerstlied. En als zij hem, al verhalende, in de volle eenvoudigheid van zijn hart en de innige beminnelijkheid van zijn wezen hadden leeren kennen, dan werd de invloed der collegekamer nog grooter, wijl de man van zoo grondige studie ook wezen kon als een kind. Is het wonder, dat zij hem aanhingen als een vriend, en hem »Vader MOLL'' plachten te noemen?

Met deze leerlingen nu, of liever met diegenen hunner, die belangstelling in historische studiën hadden getoond, richtte hij in het najaar van 1853 eene »Vereeniging tot beoefening van de geschiedenis der Christelijke Kerk in Nederland'' op ¹⁾. De ver-

¹⁾ Het »Album'' der Vereeniging bestaat nog. De eerste leden, ten getale van zeven, teekenden daarin op 13 December 1853 hunne namen. In het geheel komen er vier en vijftig handteekeningen in voor. Wie aan de werkzaamheden het ijverigst deelnamen, kunnen gekend worden uit de acht jaargangen van

gaderingen werden gedurende de wintermaanden, in den regel om de veertien dagen, te zijnen huize en onder zijne leiding gehouden. Na afloop der werkzaamheden schaarde men zich om den disch, en er ontwikkelde zich een aangenaam en leerzaam gesprek onder het gebruik van een eenvoudig stuk brood en een matig glas wijn. Wat die werkzaamheden betreft, — één der leden, wiens beurt het was, hield eene verhandeling over een of ander onderwerp van vaderlandsch-kerkhistorischen aard, dat hij zelf had gekozen of dat hem door den meester aan de hand was gedaan ¹⁾. Niet zelden bevatte zulk eene verhandeling de stof voor twee of drie achtereenvolgende keeren. De medeleden brachten mondeling, soms ook één hunner in de volgende vergadering schriftelijk, kritiek uit; MOLL zelf het laatst. Hoe zijn oordeel zou zijn, was reeds te voren vrij gemakkelijk te bepalen. Wat aan anderen was ontleend, al liet het zich aangenaam lezen, werd nauwelijks der moeite waardig geacht; maar wat, uit de bronnen geput en volgens goede methode bewerkt, over eenig punt een nieuw licht deed opgaan, dat alleen verwierf lof. En zelfs in dien lof was de meester karig. Zóó streng voedde hij zijne leerlingen op.

De Vereeniging, die met geestdrift werd opgericht en geruimen tijd bloeide, heeft met telkens afwisselend personeel vijftien jaren bestaan. Hare fout was, dat het haar aan de noodige organisatie en centralisatie ontbrak. De leden, die door hun optreden in de maatschappij den kring moesten verlaten, ja ook diegenen onder hen, die met een »bewijs van honorair lidmaatschap'' waren begiftigd, bleven in geen verband met haar. Zelfs de namen der nieuwbenoemden werden hun niet bericht, en zoo bleven allen, die geene tijdgenooten geweest waren, vreemd aan elkander. Hierdoor is zij niet geworden, wat zij had kunnen zijn, een vereenigingspunt

den straks te noemen *Kalender* en de twee van het ten vervolge daarop uitgegeven *Kerk-historisch Jaarboekje*.

¹⁾ Om eenig denkbeeld van de zaak te geven, laat ik hier de onderwerpen volgen, die gedurende den eersten winter (1853—'54) werden behandeld: Arminius als predikant te Amsterdam; de invoering van het Christendom in ons vaderland; Johannes Pistorius; Johannes Ludovicus Vives; Dirk Rafelsz. Camphuyzen; de oudste kloosters te Amsterdam; de begrippen van Kerk en Staat en beider betrekking in het eind der 16de en het begin der 17de eeuw (zie den Amsterdamschen *Studenten Almanak* voor 1855, blz. 62, noot 1).

voor de leerlingen uit de school van MOLL. Tevens meen ik hieraan, althans voor een groot deel, te moeten toeschrijven, dat zij na eenige jaren is gaan kwijnen en eindelijk heeft opgehouden te bestaan. Zij hing te veel af van het zielental, de geestesrichting, de werkracht en allerlei andere toevallige omstandigheden onder een enkel academisch geslacht. Het heeft MOLL wel leed gedaan, dat zij in 1868 verviel. Toch verblijdde hij zich, haar te hebben opgericht. En inderdaad, — al had zij nog meer nut kunnen doen, — wat zij gedaan heeft, is reeds genoeg. Zij heeft eene gansche generatie geleerd, wat historisch onderzoek eigenlijk is; zij heeft eene menigte jonge mannen met bronnenstudie kennis doen maken; zij heeft hun eene wetenschappelijke methode van werken gegeven; zij heeft de vaderlandsche kerkgeschiedenis voor altijd bij hen in eere gebracht. Het is zoo, verreweg de meesten hunner, en daaronder velen, die iets van zich deden verwachten, hebben hunne studiën op dit gebied niet voortgezet; maar volkomen waar is dienaangaande door één hunner geschreven: »De bemoeiingen van het pastorale leven; het doorbreken der nieuwe godsdienstige richting, waardoor onze belangstelling ook bij andere dan historische vraagstukken bepaald werd; de noodzakelijkheid om ons bezig te houden met velerlei verschijnselen van algemeen belang (er ging vaak zooveel om in hoofd en hart!) — dat alles te zamen roofde ons menig uur, hetwelk anders aan rustig historisch onderzoek gewijd had kunnen zijn” ¹⁾. Even waar is het, wat een ander — hij behoort reeds tot de ontslapenen — den meester ten antwoord gaf, toen deze op zachtmoedige wijze zijne teleurstelling in dit opzicht uitsprak. »Als ik het u mag zeggen”, zeide hij, »zijt gij zelf een weinig schuld daaraan; want gij hebt ons geleerd, de eischen der wetenschap zóó hoog te stellen, dat wij er op dorpen en in kleine steden, te midden van allerlei practischen arbeid, niet aan kunnen voldoen”.

Maar nogmaals, wat de Vereeniging gedaan heeft, is reeds genoeg. De dissertatiën van vaderlandsch-kerkhistorischen aard, die door MOLL's discipelen aan de academiën van Leiden en Utrecht

¹⁾ Dr. J. M. ASSINK CALKOEN in zijn keurig »woord van waardeering en hulde” aan de nagedachtenis van MOLL in het weekblad *De Vrijheid*, 7de jaarg., N°. 34 (28 Aug. 1879).

zijn verdedigd, — in die dagen promoveerde bijna geen Amsterdamsch theoloog, tenzij op een onderwerp, aan de kerkgeschiedenis van Nederland ontleend, — zijn schier allen uit dien kring voortgekomen. Van meer dan één later verschenen boekwerk zijn dáár de eerste beginselen gezien, en vooral, zeer vele verhandelingen, dáár gehouden, zijn, in meer populaire vormen gebracht, opgenomen in den »Kalender voor de Protestanten in Nederland», dien de Vereeniging van 1856 tot '63, en in het »Kerk-historisch jaarboekje», dat zij in 1864 en '65 uitgaf ¹⁾.

In den aanvang namelijk van 1855 kwam mijn vriend H. C. ROGEE, een der ijverigste leden van den uitgelezen kring, op het denkbeeld, dat er voor Nederlandsche protestanten iets dergelijks moest verschijnen, als de »Evangelischer Kalender», dien de Berlijnsche hoogleeraar PIPER sinds 1850 voor zijne Duitsche geloofsgenooten uitgaf. Naar gewoonte sprak hij er met mij over, en wij vormden een plan, waaruit met eenige wijziging groeide, dat de Vereeniging het boekje uitgeven zou. De zaak werd met blijden moed ter hand genomen. Men koos twee redacteurs; men leverde hun bijdragen; zij zelve brachten hun aandeel aan, en ook de meester schreef mede. Zijne opstellen waren meestal van antiquarischen aard of aan de stichtelijke literatuur van het voorgeslacht ontleend.

Maar ik mag over deze zaak niet uitvoerig zijn, te meer, omdat MOLL zelf er niet rechtstreeks, maar slechts als leidsman der Vereeniging in betrokken is geweest. De Vereeniging is zijn werk; de »Kalender» het hare. Doch beiden hebben elkander gesteund. Zonder de eerste zou de laatste niet aldus zijn verschenen, maar de laatste gaf ook aan de eerste zekere algemeene bekendheid, en aan hare leden een prikkel te meer tot blijvende werkzaamheid. Want weldra gold het voor eene soort van eer, als eene bijdrage werd waardig gekeurd, in den »Kalender» te worden opgenomen, en — welk jongeling is ongevoelig voor »le plaisir de se voir imprimé»?

Als ik er nu bijvoeg, dat de leerlingen van MOLL door deze

¹⁾ Aangaande de »School van MOLL» en hetgeen daaruit is voortgekomen, kan men eenige, ofschoon niet geheel juiste gegevens vinden bij NIFFOLD, *Die Römisch-katholische Kirche im Königreich der Niederlande*, Leipz. u. Utr. 1877, S. 486 f.

bijzondere studiën volstrekt niet van hunne algemeene theologische vorming werden afgehouden (de meester zelf zou dat zéér hebben afgekeurd), dat zij te Leiden of Utrecht, of ook voor de Curatoren hunner Seminariën, geregeld hunne examens aflegden, en niet zelden bij hunne doctorale promotiën het »summam doctrinae praestantiam" behaalden, dan zal het niet noodig zijn te zeggen, dat de geestdrift, die MOLL voor zijn vak wist te wekken, geen schade, maar slechts voordeel heeft aangebracht. Tevens kan er uit blijken, hoe te recht hij te Amsterdam ook om zijns werks wil werd geëerd. Het Athenaeum Illustre mocht fier zijn op zijn bezit.

Hij zelf had er zich met hart en ziel aan gehecht. Tevens rijpte in hem, evenals in zijn intiemsten vriend en voormaligen ambtgenoot, den edelen JERONIMO DE BOSCH KEMPER, gedurig meer de overtuiging, dat de Illustre School, al droeg zij niet den naam van Universiteit, »naar haar wezen, krachtens de spontane ontwikkeling, welke zij gedurende derdehalve eeuw onderging", inderdaad reeds was, wat zij nog niet heette, maar in eene niet zeer verwijderde toekomst heeten zou ¹⁾. Wie hem in latere jaren ontmoette, kon hem met warmte over dit lievelingsdenkbeeld hooren spreken, en wie bedenkingen opperde, begon ten slotte te twijfelen, of hij zelf de zaak wel recht inzag. Toen MOLL op 28 September 1874 als aftredend Voorzitter van de Orde der Professoren eene openbare rede moest houden, koos hij tot onderwerp: »De idee der Universiteit in hare historische ontwikkeling". In die rede sprak hij, gelijk DE BOSCH KEMPER reeds vóór hem deed en anderen ná hem hebben gedaan, zijne overtuiging uit, dat de »wijd verbreide" wensch vervulling zou zien. En hoewel dat woord door velen met een glimlach van wantrouwen was gehoord, toch bleef hem de bewustheid bij, dat het niet gewaagd was, wíl het hem was in den mond gelegd, »niet door gewaande ingeesting van den hooge", maar door de kennis van de spontane ontwikkeling der Illustre School en door waarneming van de teekenen des tijds ²⁾. Het was dan ook een blijde avond in zijn leven, toen op 7 April 1876 eenige studenten hem in zijn stil studeervertrek kwamen bestormen

¹⁾ Zie MOLL's zoo aanstonds te noemen rede *De idee der Universiteit* enz., blz. 5.

²⁾ Zie zijn *Woord ter inwijding van de Universiteit der stad Amsterdam*, blz. 3.

met het bericht, dat het artikel, waarbij aan Amsterdam werd toegestaan, het Athenaeum Illustre tot Universiteit in te richten, door de Tweede Kamer der Staten-Generaal was aangenomen. Hij volgde hen op hunne uitnoodiging naar de zaal hunner vriendschappelijke bijeenkomsten, en was er met velen zijner ambtgenooten getuige van de vreugde, die allen bezielde. En niet minder was er heilige blijdschap in zijn hart, toen hij, thans met den gewijzigden titel van Hoogleeraar in de geschiedenis van het Christendom, op 15 October 1877, den dag van de inwijding der nieuwe Universiteit, op verzoek van Burgemeester en Wethouders de feestrede hield. Wie daarbij tegenwoordig waren, hebben hem nog eenmaal in zijne kracht gehoord.

Maar toen ook voor het laatst. Hij zelf had genoeg tegen de zware taak van dien dag opgezien, en alleen zijne geestdrift voor de zaak had hem zijne lichamelijke zwakheid doen vergeten. Reeds sinds vele jaren leed hij bij herhaling aan de spraakorganen. Het college-geven in een klein lokaal vermoeide hem niet te zeer, maar tegen het spreken in ruime zalen en groote kerkgebouwen was hij niet meer bestand. Daarom was hem ook reeds op zijn verzoek, met ingang van 1 October 1872, bij Koninklijk Besluit eervol ontslag verleend als Concionator bij het Athenaeum Illustre. Sinds leefde hij nog alleen voor de wetenschap en voor het hoogleeraarsambt, dat hij tot zijnen dood met zoo hartelijke toewijding, zoo groote eer en zoo rijken zegen heeft bekleed. Moge Amsterdam nooit vergeten, wat het voor den blijvenden roem van zijn voormalig Athenaeum en den terstond gevestigden naam van zijne tegenwoordige Universiteit ook aan MOLL is verplicht! En indien ooit een lagere koopmansgeest zich tegen het voortbestaan van die Universiteit mocht verzetten, of oppervlakkigheid en partijzucht de stelling mochten verkondigen, dat geld, aan hooger onderwijs in de godsdienstwetenschap besteed, eigenlijk geld is, dat ten bate van bepaalde kerkgenootschappen wordt uitgegeven, dan strekke nog de naam van MOLL mede ten bewijze, dat eene roemvolle universiteit eene gansche stad verheft, en dat de waarlijk wetenschappelijke man de wetenschap te zeer liefheeft, om haar dienstbaar te maken aan andere dan wetenschappelijke belangen!

MOLL's krachten namen nauw merkbaar maar voortdurend af. Bij herhaling aan huis en kamer gebonden, arbeidde hij aan zijne verhandeling over GEERT GROOTE's Dietsche vertalingen, en hield, gelijk hij altijd had gedaan, het vak zijner liefde, de kerkgeschiedenis, zoo algemeene als vaderlandsche, zorgvuldig bij. Reeds herinnerde ik, dat hij den 12den Mei 1879 door ongesteldheid werd verhinderd, ons aan deze plaats persoonlijk met de genoemde verhandeling in kennis te komen stellen. Daarentegen was hij op Zondag, 25 Mei, tegenwoordig bij de uitvoering van BEETHOVEN's negende Symphonie, waarmede zijne geliefde en ook door hem bestuurde Maatschappij tot bevordering der Toonkunst het drie-daagsch muzikfeest bij gelegenheid van haar vijftigjarig bestaan besloot. Evenzoo woonde hij — ook dit is reeds gezegd — de zitting onzer Akademie op 9 Juni nog bij. Dienzelfden dag vertrok hij naar zijn vriend BERNs op het landelijk Eerbeek, om er nieuwe krachten te garen. En inderdaad, het scheen te gelukken. Opgewekt en verfrischt keerde hij weder. Maar weldra gevoelde hij zich weer minder wel, en Zaterdag, 28 Juni, schijnt hij van zijn geneesheer genoeg te hebben begrepen, om zijn toestand eenigszins te doorzien. Althans na zijnen dood bleek, dat hij dien dag in zijne studeerkamer alles in orde had gebracht, wat nog ordening behoefde; bijgevoegde papiertjes duiden de bestemming van het een en ander aan. Het was de laatste maal, dat hij zijn studeervertrek had betreden. Reeds in den nacht van 29 op 30 Juni scheen zijn leven in gevaar te zijn. Toch duurde de toestand met afwisselende kansen ongeveer zeven weken voort. De hartkwaal, die zijne gezondheid ongemerkt reeds lang had ondermijnd, kon thans nauwelijks voor hem zelve meer verborgen blijven. Het was soms vreeselijk, zijne benauwdheden te zien, maar ook aandoenlijk, zijne vrome berusting en christelijke onderwerping te aanschouwen. Over zijn vermoedelijk heengaan sprak hij niet met den weerzin van iemand, die vreest te moeten sterven, maar met de dankbaarheid van eenen, die het voorrecht waardeert van zóólang en onder zóóvele zegeningen te hebben mogen leven. Vrouw en kinderen deden, wat zij vermochten, om het lijden zoo dragelijk mogelijk te maken; de vriendschapstrouw van bijna vijftig jaren bleef hem ook in deze laatste weken nabij. Toen hij er voor

dankte, en ten antwoord kreeg, dat hij zelf er veel meer voor moest gedankt worden, zeide hij: »Laat er ons dan samen God voor danken". Het vroeger aangehaald woord van MILTON: »They also serve, who only stand and wait", toonde hij na zoovele jaren niet te hebben vergeten, want ook thans nog sprak hij van zijn wachten als een wachten in den dienst van God. Zoo zou ik kunnen voortgaan met allerlei bijzonderheden uit de laatste weken en dagen, bijzonderheden, waaruit zijn vrome zin en zijn kinderlijk geloof zouden kunnen blijken, indien wij ze niet reeds overvloedig kenden. In den vroegen morgen van Zaterdag, 16 Augustus 1879, ongeveer te vier uren, ontsliep hij onmerkbaar zacht, en aan den avond van dien dag was het bericht van zijn dood door de nieuwsbladen, die hunne lezers bij herhaling op de hoogte zijner ziekte hadden gehouden, in den lande verspreid.

Liefdevolle handen — het was goed en teeder gedacht — droegen den doode naar de plaats, waar de levende zijne beste uren had gesleten. Treffend was het, hem daar te zien te midden der boeken, die hij zoo goed had gebruikt, en naast de handschriften, die hij met zooveel zorg had verzameld. Het was, of hij er rustte bij de broeders van vóór vijf eeuwen, die hij zoo vromelijk had liefgehad.

Dinsdag, 19 Augustus, volgde de begrafenis. Het kerkhof te Muiderberg, waar zijne eerste gade hare laatste rustplaats had gevonden, zou ook hem opnemen in zijn schoot. Bloedverwanten en vrienden, afgevaardigden en ambtgenooten, vroegere en latere leerlingen, vereerders en belangstellenden, stonden bij het graf. Daar werd menig hartelijk woord gesproken, ook van wege deze Akademie, die bij monde van onzen Voorzitter, den Heer OPZOOMER, eene treffende hulde aan den overledene bracht. Allen gevoelden: hier is niet slechts een groot, maar ook een goed man ten grave gedaald.

Maar »non omnis mortuus est". Dit woord, door ons medelid NABER, als Rector Magnificus der Amsterdamsche Universiteit, naast het »Requiescat in pace" in herinnering gebracht, vond weerklank in de harten. »Non omnis mortuus est", hij noch zijn werk. Wat waarlijk leeft, kan niet sterven.

Mijne Heeren! Gij hebt gewild, dat ik de biograaf van MOLL in uw midden zou zijn. Ik dank er u voor. Het heeft mij goed gedaan, dit levensbericht te schrijven. Moge het den man, dien het geldt, niet al te onwaardig zijn! Nog slechts ééne opmerking. Hij bracht gaarne, na God, tot de menschen terug, wat anderen meenden in hem te moeten prijzen. Zoo kan er bijv. nooit een leermeester zijn geweest, die krachtiger dan hij erkende, wat hij voor den lust bij zijn werk en de gedurige verjonging van zijnen geest aan zijne leerlingen te danken had. Ik weet, dat ik naar zijn hart spreek, wanneer ik dit levensbericht niet besluit, zonder te hebben gedacht aan den grooten, ja beslissenden invloed, dien de huiselijke kring op de werkzaamheid van iederen man, maar bovenal op die van den kamergeleerde heeft. Wie zich in MOLL's tegenwoordigheid mocht hebben verwonderd over het vele, dat hij in zijn leven heeft volbracht, zou zeker van hem ten antwoord hebben gekregen: »Vergeet niet, wat ik, ook in dit opzicht, verschuldigd ben aan de zelfverloochenende toewijding mijner vrouw en aan de liefde mijner kinderen”.

UITGEGEVEN GESCHRIFTEN

VAN

W. M O L L.

I. Wetenschappelijke geschriften.

Commentatio ad quaestionem theologicam quae praemium reportavit, D. VIII mensis Februarii, A. MDCCCXXXIV (in de *Annales Academiae Lugduno-Batavae* van 1833-'34, Lugd. Bat. 1834, in fine; ook afzonderlijk onder den titel van »Commentatio de musica sacra in ecclesia Protestantium ad exemplum veterum Christianorum emendanda», Lugd. Bat. 1834).

Geschiedenis van het kerkelijke leven der Christenen gedurende de zes eerste eeuwen, Amst. 1844, 1846, 2 dln. (De tweede, verbeterde druk verscheen te Leiden, 1855, 1857, 2 dln.).

Angelus Merula, de hervormer en martelaar des geloofs, Amst. 1851. (De tweede druk in kl. 8° zonder aantekeningen en bijlagen verscheen te Amsterdam, 1855).

Johannes Brugman en het godsdienstig leven onzer vaderen in de vijftiende eeuw, Amst. 1854, 2 dln.

Kerkgeschiedenis van Nederland vóór de Hervorming, 1864—1871, 2 dln. met registers, te zamen 6 stukken, waarvan de drie eerste te Arnhem, de drie laatste te Utrecht.

In Kist en Moll, *Kerkhistorisch Archief*, Amst. 1857—1866, 4 dln.:

Deel I (1857):

Johannes Anastasius Veluanus en »Der leken wechwyser», eene bijdrage tot de geschiedenis der Hervorming, inzonderheid in Gelderland (blz. 1—134).

Een Zuid-Nederlandsch volkslied van omstreeks het jaar 1577 blz. 203 v.).
Twee aantekeningen op de Verhandeling over Joh. Anastasius Veluanus
(blz. 207 v.).

De Friezen in de eerste helft der vijftiende eeuw, volgens Aeneas Sylvius
(blz. 270).

Joh. Bugenhagen. Ph. Melanthon. Bladen uit het Album van Steven van
Remen (blz. 271—273).

De negen kwelduivels der pastoors; uittreksel uit een boekwerkje der
vijftiende eeuw (blz. 288—298).

Rijmspreuk uit een HS. van het jaar 1465 (blz. 401).

Berijmde lijdensgeschiedenis des Heeren, uit een handschrift der vijftiende
eeuw (blz. 433—438).

Een bruiloftslied van de zestiende eeuw (blz. 439 v.).

Rijmspreuk uit een HS. der vijftiende eeuw (blz. 440).

Deel II (1859):

Gerlach Peters en zijne schriften, eene bijdrage tot de kennis van den
letter-arbeid der school van Geert Groote en Florens Radewijns
(blz. 145—246).

Een geestelijk drinklied uit het Karolingische tijdvak (blz. 249—252).

De lof der aalmoezen [uit een kloosterhandschrift van het midden der
vijftiende eeuw] (blz. 276).

Deel III (1862):

Brief van de Roomsche Curie aan den Bisschop van Utrecht, berigtende
de verkiezing van Alexander VI (blz. 65—67).

De Roomschegezinden onder den Heer van Purmerland en Ilpendam in
1645 en 1646 (blz. 108—107).

Aantekeningen van een tijdgenoot, betreffende de opkomende Kerkher-
vorming en hare verbreiding, inzonderheid in het Fraterhuis te Does-
burg (blz. 108—115).

Bisschop Adelbolds commentaar op een metrum van Boëthius. — Bisschop
Radbouds officie voor St. Maartens-translatie. — Bijdragen tot de kennis
van den vroegsten letterarbeid onzer vaderen, uit handschriften van de
elfde en twaalfde eeuw (blz. 161—221 ¹⁾).

De ware navorger van Christus [kernspreuk van Frederik van Heilo]
(blz. 280).

¹⁾ Oorspronkelijk bestemd voor de werken der Koninklijke Akademie (zie
beneden, blz. 532, noot 3).

Onkosten eener begrafenis en uitvaart te Leiden, in het jaar 1715 (blz. 281 v.).
 Bijlage voor de verhandeling van den Hoogl. N. C. Kist over de Reenem-
 sche Kunera-legende (blz. 317—320).

Een goede leer van Meester Gherit die Groot (blz. 320).

Gebod voor de schrijfsaal (blz. 446).

Deel IV (1866):

Acht collatiën van Johannes Brinckerinck, eene bijdrage tot de kennis
 van den kanselarbeid der Broeders van het gemeene leven, uit hand-
 schriften der vijftiende en zestiende eeuw (blz. 97—167).

Rijmspreuk, uit een HS. van de 15de eeuw (blz. 168).

Rijmspreuk, uit een gebedenboek van den aanvang der 16de eeuw (blz. 168).

Hoe men God best dienen zal (blz. 186).

De boekerij van het St. Barbara-klooster te Delft, in de tweede helft der
 vijftiende eeuw. Eene bijdrage tot de geschiedenis der middeleeuwsche
 letterkunde in Nederland (blz. 209—285 ¹).

Het niet ontvankelijk gebed [uit »Onser Vrouwen boeck'''] (blz. 286 ²).

In Moll en De Hoop Scheffer, *Studiën en bijdragen op
 't gebied der historische theologie*, Amst. 1870—1880, 4 dln.:

Deel I (1870):

De boodschap en de ridderorde van St. Hubert in het voormalig bisdom
 van Utrecht; eene bijdrage tot de geschiedenis van den afaathandel en
 de heiligen-vereeniging (blz. 153—168).

Rijmspreuk uit een HS. van de 15de eeuw (blz. 302).

Geert Groote de ketterhamer (blz. 343—346).

Geert Groote een edelmoedig boekverzamelaar (blz. 347).

Hymnen en sequentiën, uit handschriften en oude drukwerken van Neder-
 landschen oorsprong verzameld (blz. 349—403).

Geert Groote's verklaring aangaande den inhoud zijner prediking te Utrecht
 (blz. 404—411).

De gulden keten [uit een HS. der 15de eeuw] (blz. 411 v.).

Deel II (1872):

De verwoesting van St. Patrik's vagevuur (blz. 361—375).

Orationes rigmatice ad S. Mariam [uit een codex van 1447] (blz. 375 v.).

Bijdrage tot de kennis van het middeleeuwsch bijgeloof (blz. 387—395 ³),
 met een Naschrift (blz. 395 v.).

¹) Verbeterde uitgave van hetzelfde geschrift in de *Verhandelingen der Koninklijke Akademie* (zie beneden, blz. 532).

²) Ook afgedrukt in den *Kalender* enz. voor 1862, blz. 194 (zie beneden, blz. 532).

³) Dit opstel werd den 14^{den} Maart 1870 voorgedragen in de gewone ver-

Geert Groote's sermoen voor Palmzondag over de vrijwillige armoede (blz. 425—469).

Levensbericht van G. H. M. Delprat (blz. 479—503 ¹).

Deel III (1876):

Johannes van Alkmaar voor het kettergericht der Kerkvergadering van Constanz (blz. 1—25 ²).

Kerck-gebruyck der Psalmen; een onuitgegeven geschrift van Const. Huygens (blz. 111—123).

Brief van Petrus Datheen aan Amalia van Nieuwenaar (blz. 124—132).

Het wegen van kinderen en volwassenen in de kerken (blz. 190 v.).

Afscheidsgroet aan de wereld [uit een HS. van omstreeks den aanvang der 16de eeuw] (blz. 345).

Klacht over de macht der zinnelijkheid [uit *Het Hofken der geestelycker liedekens*] (blz. 387 v.).

Geert Groote's raadgevingen aan eene kluizenaarster (blz. 430—437).

De uiterste wilsbeschikking van bisschop Zweder van Kuilenburg (blz. 476—494).

Deel IV (1880):

Een grafelijke collatie-brief van 1450 (blz. 104 v.).

Bepalingen betreffende de inkomsten en rechten des pastoors van Edam, gemaakt in 1383 (blz. 129 v.).

Legende van de stichting des karthuiser-kloosters Munnikhuizen bij Arnhem [uit het *Chronicon Cartusiense* van Petr. Dorlandus] (blz. 136).

Gozewijn Comhaer, een Nederlander aan het hoofd der kerk van IJseland (blz. 145—206 ³).

Bijdrage tot de geschiedenis der Middel-Nederlandsche bijbelvertaling (blz. 288—307 ⁴).

In den *Kalender voor de Protestanten in Nederland*, uitgegeven

gadering der Koninklijke Akademie. Zie de *Verslagen en mededeelingen*, 2de reeks, dl. I (Amst. 1871), blz. 124—127.

¹) Overgedrukt uit het *Jaarboek van de Koninklijke Akademie* voor 1871, blz. 64—89 (zie beneden, blz. 537).

²) Overgedrukt uit de *Verslagen en mededeelingen der Koninklijke Akademie*, 2de reeks, dl. III, blz. 57—82 (zie beneden, blz. 533).

³) Herziene en op sommige plaatsen gewijzigde uitgave van hetzelfde stuk in de *Verslagen en mededeelingen der Koninklijke Akademie*, 2de reeks, dl. VI, blz. 48—110 (zie beneden, blz. 533).

⁴) Afdrukt uit de *Verslagen en mededeelingen* als boven, 2de reeks, dl. VII, blz. 294—314 (zie beneden, blz. 533).

door de Vereeniging tot beoefening van de geschiedenis der Christelijke kerk in Nederland, onder leiding van W. Moll, Amst. 1856—1863, 8 jaargangen:

1ste jaargang (1856):

De St. Pieterssteen der abdij van Egmond (blz. 154—158).

Hoogtijdskleederen [uit een HS. van de laatste helft der 15de eeuw] (blz. 181—183).

Bekeering tot den Gekruiste [uit *Het Hofken der geestelycker liedekens*] (blz. 198—200).

Middeleeuwsch kerslied [uit hetzelfde boekje] (blz. 201 v.).

De graflampen der oude Christenen (blz. 216—219).

2de jaargang (1857):

De krocht der Lebuinus-kerk te Deventer (blz. 92—97).

Aanprijzing van het voorbeeld des Heeren [uit een HS. van het laatst der 15de eeuw] (blz. 127—132).

3de jaargang (1858):

Johannes Brinckerinck en zijn klooster te Diepenveen (blz. 66—85).

Leeringen van Johannes Brinckerinck, uit zijne onuitgevene collatiën verzameld (blz. 86—92).

Diepenveensche oudheden (blz. 93—98).

4de jaargang (1859):

Ansfried, bisschop van Utrecht, een man van de ijzeren eeuw (blz. 26—53).

Eene kloosterrede over het ware geestelijke leven [uit een HS. van de laatste helft der 15de eeuw] (blz. 54—60).

5de jaargang (1860):

Het beeld van den gekruisten Heiland (blz. 108—112).

„Ene clage of enighe sprake” van Hendrik Mande, volgens twee handschriften der vijftiende eeuw (blz. 113—122).

Rijmspreuk uit een HS. van de 15de eeuw (blz. 122).

6de jaargang (1861):

De zeven kruiswoorden [uit een HS. van het midden der 14de eeuw, en uit *Het Hofken der geestelycker liedekens*] (blz. 76—86).

De heiligenbeelden op het koorgestoelte der collegiaal-kerk te Zalt-Bommel (blz. 87—99).

„Van der boetscap onser vrouwen” [uit een kloosterhandschrift van de laatste helft der 15de eeuw] (blz. 99).

7de jaargang (1862):

Morgen- en avondzangen uit het brevier der Brigittijnen (blz. 103—108).
Het niet ontvankelijk gebed [uit »Onser Vrouwen boeck"] (blz. 194 ¹).

8ste jaargang (1863):

Zuster Bertke, de kluizenaarster (blz. 84—111).

Liederen en rijmspreuken van zuster Bertke, de kluizenaarster (blz. 112—133).

Rijmspreuk, uit een gedrukt gebedenboek van den aanvang der 16de eeuw (blz. 185).

In het *Kerk-historisch jaarboekje*, uitgegeven door de Vereeniging tot beoefening van de geschiedenis der Christelijke kerk in Nederland, onder leiding van W. Moll. Schoonh., 1864, 1865, 2 jaargangen:

1ste jaargang (1864):

Een gedenkstuk uit het vroegste tijdperk onzer Christelijke volksbeschaving (blz. 95—101).

2de jaargang (1865):

De vlugt naar Egypte [kerstlied uit de 15de eeuw] (blz. 253—255).

In *De Gids*:

Bijzonderheden aangaande de familie Fernig (14de jaarg. [Amst. 1850] dl. II, blz. 13—63 ²).

In de *Verhandelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Afdeling Letterkunde*:

De boekerij van het St. Barbara-klooster te Delft, in de tweede helft der vijftiende eeuw (dl. I [Amst. 1858], blz. 1—60 ³).

Geert Groote's Dietsche vertalingen (dl. XIII; ter perse).

¹) Ook afgedrukt in het *Kerkhistorisch Archief*, dl. IV, blz. 286 (zie boven blz. 529).

²) In uittreksel in het Fransch vertaald door den heer Baudet, werd dit artikel opgenomen door H. Bonhomme, *Correspondance inédite de Théophile de Fernig*, Paris, Firmin Didot, 1873, p. 182—195.

³) Verbeterd uitgegeven in het *Kerkhistorisch Archief*, dl. IV, blz. 209—285 (zie boven, blz. 529). — Tevens zij hier opgemerkt, dat de aldaar, dl. III, blz. 161—221, geplaatste verhandeling over »Bisschop Adelbolds commentaar op een metrum van Boëthius" oorspronkelijk voor de werken der Akademie bestemd was, maar daarin wegens tijdelijk geldgebrek niet kon worden opgenomen. Zie de *Verslagen en mededeelingen*, dl. VI (Amst. 1862), blz. 330 v., en verg. *Kerkhistorisch Archief*, dl. III, blz. 162.

In de *Verslagen en mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Afdeling Letterkunde*:

Berigten aangaande den staat van het kerkgezag in Nederland tijdens de opkomst en den bloei der Oud-Nederlandsche muziekschool (dl. XII [Amst. 1869], blz. 105—132 ¹⁾).

Johannes van Alkmaar voor het kettergericht der Kerkvergadering van Constanz (2de reeks, dl. III [Amst. 1873], blz. 57—82 ²⁾).

Gozewijn Comhaer, een Nederlander aan het hoofd der kerk van IJsland (2de reeks, dl. VI [Amst. 1877], blz. 48—110 ³⁾).

Bijdrage tot de geschiedenis der Middel-Nederlandsche bijbelvertaling (2de reeks, dl. VII [Amst. 1878], blz. 294—314 ⁴⁾).

II. Populair-wetenschappelijke opstellen,
artikelen, enz.

In Moll, Veth en Domela Nieuwenhuis, *Bijbelsch woordenboek voor het Christelijk gezin*. Amst. 1852—1859, 3 dln.:

Verschillende, ofschoon niet zeer talrijke artikelen, als „Aalmoezen“, „Alpha“, „Amen“, „Anker“, „Armen“, „Baard“, „Baden“, „Barbaren“, „Bedelaar“, „Begraven“, enz. enz.

In de *Geschiedenis der Christelijke kerk, in tafereelen*, Amst., 1852—1859, 5 dln. ⁵⁾:

Deel I (1852):

Inleiding (blz. 1—5).

Ignatius van Antiochië en Polycarpus van Smyrna (blz. 137—152).

De gemeenten en de Kerk (blz. 229—241).

[Verklaringen van de oudheidkundige platen] (blz. 6—8, 134—136, 317—319).

¹⁾ Dit opstel werd in overdruk door de Vereeniging voor Nederlandsche Muziekgeschiedenis aan hare beschermers, leden en correspondenten geschonken.

²⁾ Ook afgedrukt in de *Studiën en bijdragen*, dl. III, blz. 1—25 (zie boven, blz. 530).

³⁾ Herzien en op sommige plaatsen gewijzigd uitgegeven in de *Studiën en bijdragen*, dl. IV, blz. 145—206 (zie boven, blz. 530).

⁴⁾ Ook afgedrukt in de *Studiën en bijdragen*, dl. IV, blz. 288—307 (zie boven, blz. 530).

⁵⁾ Het plan der tafereelen uit de eerste drie tijdvakken werd door Moll ontworpen. Hij had ook de zorg voor de antiquarische platen.

Deel II (1853):

Uitbreiding van de Kerk in het Westen (blz. 47—57).

Kerk en Staat. Gemeente en Geestelijkheid (blz. 199—214).

Der Christenen feesten en kerkgebouwen (blz. 237—250).

[Verklaringen van de oudheidkundige platen] (blz. I—IV, 58—60, 251 v., 317—320).

Deel III (1854):

Verklaring der titelplaat (blz. I—VIII).

Uitbreiding der Kerk (blz. 35—49).

Zedelijk-godsdienstige toestand der Christenheid (blz. 150—160).

De openbare eeredienst (blz. 280—304).

Zedelijk-godsdienstige toestand der Christenheid (blz. 305—322).

Deel IV (1856):

De Hervorming in Groot-Brittanje (blz. 179—204).

De Hervorming in Zweden, Denemarken en Noorwegen (blz. 205—217).

Voortgang en zegepraal der Hervorming in de Nederlanden (blz. 305—340).

Deel V (1859):

De Hervormde kerk in Zwitserland en Groot-Brittanje tot aan het einde der achttiende eeuw (blz. 154—180).

De Hervormde kerk in Nederland tot aan het einde der achttiende eeuw (blz. 181—200).

Pogingen tot vereeniging van verschillende kerkgenootschappen (blz. 321—333).

Beroemde kerkleeraren der Protestantsche christenheid (blz. 403—424).

In de *Geschiedenis der Christelijke kerk in Nederland, in tafereelen*. Amst., 1864, 1869, 2 dln. ¹⁾):

Deel I (1864):

Zedelijk-godsdienstige toestand onzer pas bekeerde voorvaderen (blz. 139—155).

De geestelijkheid en kerkelijke inrigting van het bisdom van Utrecht (blz. 181—206).

Het zedelijk-godsdienstige volksleven (blz. 313—351).

In het *Maandschrift voor den beschaafden stand*, uitgegeven door de Ringsvergadering van Amsterdam:

De feesten der Christelijke kerk in het licht des Evangelies en der geschiedenis beschouwd (jaarg. 1849, blz. 665—685).

¹⁾ Onder redactie van Ter Haar, Moll en Swalue. — Moll heeft in het eerste deel slechts drie tafereelen, in het tweede geen enkel geloofd.

Abelard en Heloïze (jaarg. 1850, blz. 321—360).

Karel V in het klooster van Yuste (jaarg. 1851, blz. 464—485).

De stad Ninevé en hare overblijfselen (jaarg. 1852, blz. 567—593).

Wat leeren ons de zinnebeelden, die de oude Christenen op hunne graven plaatsten, aangaande de wijze, waarop zij den dood beschouwden? (jaarg. 1854, blz. 485—506 ¹).

Zes geestelijke liedekens, als proeve van middeleeuwsche poëzij (jaarg. 1855, blz. 425—442).

Een woord over het wezen, de bronnen, den tegenwoordigen toestand en de waarde van de geschiedenis der Christelijke kerk (jaarg. 1857, blz. 30—44).

De gemeente des Gekruisten onder het kruis (jaarg. 1857, blz. 207—227)

Leeringen van Gerlach Peters, den tweeden Thomas a Kempis (jaarg. 1860, blz. 35—48).

In Van Lennep, Moll en Ter Gouw, *Nederlands geschiedenis en volksleven in schetsen*. Leid., z. j.

Evangelieprediking in Nederland gedurende de zevende en achteste eeuw. Wijding der St. Thomas-kerk te Utrecht.

De beoefening der schoone kunsten in het klooster van Harlinde en Renilde te Eyk in Limburg.

De St. Marie-kerk te Utrecht.

De boekerij der abdij van Egmond.

Het St. Catharina-gasthuis te Arnhem.

Petrus Plancius.

Jan Pieters Sweelinck.

Hugo de Groot.

De inneming van 's Hertogenbosch door Frederik Hendrik.

Abel Tasman.

Gijsbert Japiks.

Joost van Vondel.

Voorts nog verspreid:

Wat leeren ons de zinnebeelden, die de oude Christenen op hunne graven plaatsten, omtrent de wijze, waarop zij den dood beschouwden? (in *Christophilus*, jaarboekje voor 1842, Nijm. 1841 ²).

De heilige tijden der Christenen (in de *Volks-letterkunde*, uitgegeven door „De vriend van armen en rijken,” dl. II [Amst. 1852], N^o. xvi—1, 2 en

¹) Reeds vroeger in uittreksel geplaatst in den *Christophilus* van 1842 (zie beneden, aan het einde dezer bladzijde).

²) Kort uittreksel van het opstel, dat later in zijn geheel geplaatst werd in het zoo even genoemd *Maandschrift voor den beschaafden stand*.

3; dl. III [Amst. 1853], N°. 14 en 22; ook als afzonderlijk geschrift onder denzelfden titel, de vijf nummers bij elkander. Amst. 1853).

Gustaaf Adolfs zwanenzang, volgens den herstelden tekst uit het Hoogduitsch vertaald (in *Licht, Liefde, Leven. Stichtelijke lectuur voor Christenen*, dl. IV, Rott. 1857, blz. 214—217).

De onfeilbaarheid van den Paus (in het *Volksblad*, uitgegeven door »De vriend van armen en rijken,” 14de jaarg., N°. 38 [23 Sept. 1869]; ook afgedrukt in een boekje van »De vriend” enz., getiteld *Tijdvragen*).

Jezus in het kinderbad (in *De oude tijd*, onder leiding van D. van der Kellen, jaarg. 1869, blz. 209—212).

Thomas a Kempis (in den *Volks-almanak* voor 1890, uitgegeven door de Maatschappij »Tot nut van 't algemeen”, blz. 81—96).

III. Stukken betreffende kunstenaars en kunstgeschiedenis¹⁾.

In de mededeelingen, door de »Vereeniging voor Noord-Nederlands muziekgeschiedenis” eerst geplaatst in *De Navorscher*, en vervolgens in de door haar uitgegeven *Bouwsteen*en, 1869—1872, 1872—1874, 2 jaarboeken:

Organist Henrick Spruyt te Amersfoort (*Navorscher*, jaarg. XIX [Amst. 1869], blz. 540 v.; *Bouwsteen*en, jaarb. I, blz. 64).

Eene merkwaardige afbeelding van een orgel (*Navorscher*, jaarg. XX [Amst. 1870], blz. 622; *Bouwsteen*en, jaarb. I, blz. 62).

Johan Albert Ban, een Nederlandsch theorist en componist van de eerste helft der zeventiende eeuw (*Navorscher*, jaarg. XXII [Amst. 1872], blz. 30—38; *Bouwsteen*en, jaarb. II, blz. 76—85).

Johan Albert Ban, [bijvoegsel tot het voorgaande] (*Navorscher*, jaarg. XXII, blz. 76—78; *Bouwsteen*en, jaarb. II, blz. 84, noot 3).

Orgels te Barneveld (*Navorscher*, jaarg. XXII, blz. 82; *Bouwsteen*en, jaarb. II, blz. 166).

Salomon Verbeeck (*Navorscher*, jaarg. XXII, blz. 189; *Bouwsteen*en, jaarb. II, blz. 178).

In het *Scheffer-Album*, Haarl. z. j.:

Augustinus en Monica.

In Taurel, *De Christelijke kunst in Holland en Vlaanderen*, Amst. 1872 volgg. (nog niet voltooid):

¹⁾ Men zie vooral ook de boven (blz. 533) genoemde »Berigten aangaande den staat van het kerkgezag in Nederland” enz.

Nederlandsche miniaturen (5de—7de Aflevering, 1873, [dl. I], blz. 79—106).
De Glasschilderkunst in Nederland (22ste en 23ste Aflevering, 1879, [dl. II], blz. 147—174).

Voorts nog verspreid:

[Brief over de muzikale bekwaamheden van den zeeschilder J. C. Schotel]
(in Schotel's *Leven van den zeeschilder J. C. Schotel*, Haarl. 1840, blz. 137—139).

Onze oude kerken (in den *Volks-almanak voor 1871*, uitgegeven door de Maatschappij „Tot nut van 't algemeen”, blz. 81—95).

IV. Levensberichten.

N. C. Kist (in den *Algemeene konst- en letterbode van 7 Jan. 1860*, N°. 1, blz. 5—7).

Levensbericht van Abram Pieter van Groningen (in de *Levensberichten van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde voor 1864*, blz. 141—159).

Levensbericht van G. H. M. Delprat (in het *Jaarboek van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen voor 1871*, blz. 64—89).

V. Redevoeringen en toespraken.

Oratio de iis, quae nostra aetate in futuris ecclesiae antistibus informandis minime negligenda sint, Amstel. 1847.

Toespraak, gehouden bij de inwijding des nieuwen gebouws van de Vereeniging voor Ziekenverpleging te Amsterdam, Amst. [1857].

Redevoering en judicia, uitgesproken bij de bekroning der prijsvragen [op den „dies natalis” van het Athenaeum Illustre te Amsterdam, 10 Januari 1865] (in den Amsterdamschen *Studenten Almanak voor 1866*, blz. 61—83 ¹⁾).

De idee der Universiteit in hare historische ontwikkeling. Rede ter opening van den nieuwen leer-cursus bij het Athenaeum van Amsterdam, Amst. 1874.

Een woord ter inwijding van de Universiteit der stad Amsterdam, Amst. 1877.

VI. Leerredenen.

In de *Leerredenen, uitgegeven tot bevordering van Evangelische kennis en Christelijk leven*, Arnh. 1846—1870 ²⁾.

Een woord ter voorbereiding tot het H. Avondmaal (1ste jaarg., 1846, N°. 11).

¹⁾ Door een onwillekeurig verzuim werd de naam er niet bij afgedrukt.

²⁾ Het denkbeeld van de uitgave dezer *Leerredenen* of zogenaamde „Dubbeltjespreken” was van MOLL uitgegaan. Hij had er meer bepaald de

Hoe de ware Christen verkeert bij de aanschouwing der afdwalingen van zijne mede-Christenen (5de jaarg., 1850, N°. 11).

De ware navolging van Christus (10de jaarg., 1855, N°. 3).

De gerechtigheid, die tot het burgerschap in het Godsrijk ongenoegzaam en genoegzaam is (16de jaarg., 1861, N°. 10).

Voorts afzonderlijk:

De ware vrijheid, Amst. 1848.

Leerrede na den achttienden verjaardag van zijne Koninklijke Hoogheid den Kroonprins van Nederland, in tegenwoordigheid van het Vorstelijk Huis, Arnh. 1858.

Leerrede ter gedachtenisviering van de Kerkhervorming, Amst. 1860.

VII. Letterkundige geschriften en gedichten.

Rozemond Gray, een verhaal; en Brieven over verschillende onderwerpen. Naar het Engelsch van Charles Lamb (anoniem), Dordr. 1839.

Het lied van den laatsten meistreel. Een gedicht naar het Engelsch van Sir Walter Scott (anoniem), Dordr. 1840 (ook met veranderd titelblad, Amersf. 1845).

In den *Nederlandsche Muzen-almanak* voor 1840:

De peluw. Naar 't Engelsch van J. Montgomery (blz. 55—60).

In het *Jaarboekje voor Dordrecht*, 1840:

Des jonkers wiegelied. Naar het Engelsch van W. Scott (blz. 36).

Aan Elize. Naar het Hoogduitsch van Gleim (blz. 50).

Muzijk. Naar 't Hoogduitsch van Gleim (blz. 61).

Het lied des jagers. Naar W. Scott (blz. 62 v.).

Schoon, schooner, schoonst. Naar het Hoogduitsch van Gleim (blz. 63).

In het *Jaarboekje voor Dordrecht*, 1841:

Erl-koning. Naar Göthe (blz. 34 v.).

plattelandsgemeenten bij op het oog, en wenschte daarom, dat de medewerkers toch vooral zeer eenvoudige stukken zouden geven. Doch de meesten hunner zonden »mooie» preeken. Het debiet was in de eerste tijden zeer groot, zoodat de uitgever jaarlijks eene niet onbelangrijke som in de Synodale Weduwenbeurs stortte. Later verflauwde het. Na vijf en twintig jaargangen werd de onderneming, die veel nut gedaan had, gestaakt.

Voorts nog verspreid :

[De uit het Engelsch vertaalde gedichten, voorkomende in *De Chineesch-wereldburger*, door *Olivier Goldsmith*, Dordr. 1840, dl. I, blz. 120 v., 248, dl. II, blz. 97, 174 v., 203, 204, 219].

Wilfried, een fragment uit den eersten zang van W. Scotts Rokeby. Naar het Engelsch (in *De Vredeode. Tijdschrift ter bevordering van ware godsdienst* enz., 1ste jaarg., Amst. 1851, blz. 139—142 ¹⁾).

VIII. Rapporten, verslagen en adviezen.

In de *Verslagen en mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Afdeling Letterkunde* :

Advies betreffende de bij de mededeeling des Heeren Sloet overgelegde drie middeleeuwsche HSS. (dl. III [Amst. 1858], blz. 102 v.).

Rapport der Commissie, benoemd wegens de mededeeling van den Heer Leemans, betrekkelijk nieuw ontdekte bijdragen tot de geschiedenis der vaderlandsche kunst (dl. V [Amst. 1860], blz. 72—78; verg. blz. 66).

Rapport der Commissie, benoemd ter wetenschappelijke waardeering der handschriften van den Heer C. J. Hellingwerf over de Binnen-Egmonden (2de reeks, deel VII [Amst. 1878], blz. 8—13; verg. blz. 3).

Rapport over het voorstel van den Heer C. Leemans, betreffende de belangen van 's Rijks Museum van oudheden te Leiden (2de reeks, dl. VII, blz. 318—323; verg. blz. 315 ²⁾).

Voorts afzonderlijk :

Koninklijk Oudheidkundig Genootschap te Amsterdam. Verslag van de geschiedenis en den staat des Genootschaps in de tiende algemeene vergadering op Maandag 27 April 1868. Uitgebracht door den Voorzitter W. Moll, Amst. z. j.

IX. Boekaankondigingen en boekbeoordeelingen.

In *De Referent, wetenschappelijk tijdschrift*, 2de jaarg., Amst. 1844 :

[Aankondiging van] »Bunsen, Die Basiliken des christlichen Roms" enz. (kol. 58 v.).

[Aankondiging van] »Lange, Die kirchliche Hymnologie oder die Lehre vom Kirchengesang" (kol. 97 v.).

¹⁾ Men zie ook nog de reeds (blz. 532) genoemde »Morgen- en avondzangen uit het brevier der Brigittijnen", en »Gustaaf Adolfs zwanenzang" (blz. 536).

²⁾ Een paar andere rapporten, door MOLL uitgebracht, zijn slechts in uittreksel medegedeeld, dl. III, blz. 68—70, en dl. VI, blz. 262. Verg. boven, blz. 506, noot 1.

[Aankondiging van] Friedlieb, »Archaeologie der Leidensgeschichte unsers Herrn Jesu Christi" enz. (kol. 161).

In *De Gids*:

[Aankondiging van de] »Evangelische Dichtstukjes, door L. van den Broek" (8te jaarg. [Amst. 1844], dl. I, blz. 429 v.).

[Beoordeeling van de] »Geschiedenis der Christelijke Kerk voor Katechisatiën en Huisgezinnen. Vrij naar het Hoogd. van W. Leipoldt. Derde, op nieuw verb. en verm. druk" (9de jaarg. [Amst. 1845], dl. I, blz. 125—129).

In Nijhoff, *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde*, dl. VIII, Arnh. 1852:

[Aankondiging van] »De Abdij van Rijnsburg, door Dr. G. D. J. Schotel" (Aankondigingen, blz. 110—118).

In de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* van 18 Mei 1872, N°. 136, Bijvoegsel:

De oud-Roomsch-Katholieken in Nederland. [Beoordeeling van »Respicie finem. Eine niederländische Skizze »alt-Katholischer" Zustände im neunzehnten Jahrhundert" door J. A. de Rijk].

In *De Nederlandsche Spectator*:

[Aankondiging van de] »Annales de la typographie néerlandaise au XVe siècle, par M. F. A. G. Campbell" (3 Apr. 1875, N°. 14, blz. 105 v.).

Eene nieuwe bijdrage tot de kerkgeschiedenis van Nederland. [Aankondiging van de »Geschiedenis van het tegenwoordig bisdom Roermond door Jos. Habets"] (22 Apr. 1876, N°. 17, blz. 132).

X. Kleinigheden.

[Brief aan den Heer Suringar over de viering van het Kerstfeest van 1853 door de jongens van Mettray in de kerk, de pastorie en de school te Spankeren] (afgedrukt in »Berigt N°. III van de Landbouwkolonie Nederlandsch Mettray").

Voorrede vóór den »Kalender voor de Protestanten in Nederland", 1ste jaarg., Amst. 1856.

Voorrede vóór idem, 2de jaarg., Amst. 1857.

Voorrede vóór »De Evangeliedienaar, hoe hij wezen en werken moet. Naar het Engelsch van Richard Baxter", 's Hert. 1857.

Voorrede vóór »De maatschappelijke toestand van het Heidensche Rome en zijne hervorming door het Christendom. Naar het Fransch van D^r. C. Schmidt", Amst. 1862.

UNIVERSITY OF MICHIGAN

SEL. 2. 114

BOLAND

UNIVERSITY OF MICHIGAN

3 9015 04776 8570

